

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

Abbas Səhhiət 150

*Abbas Səhhiət
150*

“VƏTƏNİ SEVMƏYƏN İNSAN OLMAZ”

mövzusunda

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

31 may 2024

Şamaxı, Azərbaycan

“VƏTƏNİ SEVMƏYƏN İNSAN OLMAZ”
Respublika elmi konfransının materialları

9 789952 592739

Abbas Səhət - 150

“VƏTƏNİ SEVMƏYƏN İNSAN OLMAZ”

mövzusunda

Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

31 may 2024
Şamaxı, Azərbaycan

*Toplu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının Elmi Şurasının
28 iyun 2024-cü il tarixli iclasının (Protokol № 11) qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor: ***Dos. Tünzalə Yusifova***

Hazırlayanlar: ***Dos. Sübhan Talıblı***

B/m. Şəlalə Seyidova

“Vətəni sevməyən insan olmaz” mövzusunda
Respublika elmi konfransının materialları.
Bakı: 2024,– 432 səh.

BÖLMƏ 1

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞAMAXI ƏDƏBİ MÜHİTİ

Tünzalə Vəli qızı Yusifova

ADPU Şamaxı filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

tunzale.veliqizi@mail.ru

Xülasə

Çağdaş nəzəri-metodoloji araşdırmalarda XX əsr yenidən qiymətləndirilir, nəzəri konsepsiyalar milli ədəbi təcrübənin nəticələri əsasında ümumiləşdirilir, təhlil olunur, dünyanın qabaqcıl tənqid və ədəbiyyatşünaslıq elminin nailiyyətləri ilə əlaqələndirilir, elmi istiqamətlər müəyyənləşdirilir. Elmi və ictimai fikirdə bu dövr yeni inkişaf istiqaməti, ciddi problemlərin, mürəkkəb hadisələrin həlli baxımından, ədəbi - estetik və bədii düşüncə tarixinə böyük ədəbi şəxsiyyətlər verməsinə görə intibah əsri kimi qəbul edilir. Dünya ədəbi prosesində aparıcı mövqe tutan bu mərhələ ədəbi növ və janrların çeşidli sahələrində olduğu kimi Azərbaycan poeziyasının da mövzu və problematikası, təşəkkülü, formaca zənginləşməsi, yeni üslubun, ifadə tərzinin ədəbiyyata gətirilməsi, ədəbi məktəblərin yaradılması, yaradıcılıq xüsusiyyətləri, milli özünüdərk və müstəqillik uğrunda mübarizənin aparılması, inkişaf vüsəti ilə diqqət mərkəzinə çəkilir.

Açar sözlər: mühit, realizm, satira, tənqid, nəşr

Summary

In modern theoretical-methodological studies, the 20th century is re-evaluated, theoretical concepts are summarized and analyzed based on the results of the national literary experience, they are connected with the achievements of the world's advanced criticism and literary science, and scientific directions are determined. In scientific and public opinion, this period is considered as a renaissance century due to the new direction of development, the solution of serious problems and complex events, and the fact that it gave great literary figures to the history of literary-aesthetic and artistic thought. This stage, which takes a leading position in the world literary process, as well as in various fields of literary types and genres, also includes the theme and problematic, organization, enrichment of the form of Azerbaijani poetry, introduction of a new style and style of expression to literature, creation of literary schools, creative features, struggle for national self-awareness and independence is drawn into the center of attention due to development.

Key words: environment, realism, satire, criticism, publication.

Görkəmli ədib, böyük alim Mir Cəlal Paşayev Sabirin yaradıcılığına qiymət verərəkən yazırdı: “Cəlil Məmmədquluzadədən sonra yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın Şərqdə realizmin bayraqdarı Sabir idi. XIX əsrin 60-cı illərindən XX əsrin onuncu illərinə qədər yarım əsrlik mürəkkəb bir dövrü bütün ziddiyyəti ilə görüb dürüst anlamaq üçün bədii ədəbiyyatda məhz Sabir şeirinə müraciət etmək lazımdır.”

Mirzə Ələkbər Sabir XX əsr Azərbaycan satirik poeziyasının günəşi oldu, azadfikirliyin, müstəqilliyin, haqq-ədalətin, milli və bəşəri dəyərlərin təbliğatçısına çevrildi, xalqın milli şüurunun oyanmasında, sosial- milli dərdlərin, problemlərinin həllində, insan hüquqlarının müdafiəsində böyük əqidə və məfkurə fədaisi kimi tarixə yazıldı. O, öz yaradıcılıq manerası, fərdi üslubu, dönməzliyi, məntiqi düşüncəsi və satirik qələminin gücü ilə tənqidi realizmə yeni baxış formalaşdırdı, canlılıq ruh verdi. Az bir zaman müddətində Sabirin adı və irsinin Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə, keçmiş sovetlər birliyində, Avropa və Amerikada tanınması, əsərlərinin tədqiq olunması, “Hophopnamə” nin sevilə-sevilə oxunması onu dünyanın şairinə çevirdi, dünya ədəbi prosesində mövqeyini möhkəmlətdi, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaqda, haqq ədalət fədaisi olmaqda başqa ədəbi şəxsiyyətlərdən fərqləndiyini göstərdi.

Müəllim üçün elmi-nəzəri materiallar: XX əsrin əvvəllərində milli bədii yaradıcılıqda meydana gələn ədəbi şəxsiyyətlər, yeni mündərcəli əsərlər yeni tipli bir ədəbiyyatın yaranmasından soraq verir. Azərbaycan milli-estetik fikri və bədii təfəkkürünün məhsulu olan bu yeni yaradıcılıq yolu tənqidi realizm idi. Stendal yazırdı ki, romantizm incəsənətin bütün növlərində uzaq keçmişlərin qəhrəmanlıq dövrlərinin insanlarını deyil, zəmanəmizin insanlarını təsvir edən spesifik yaradıcılıq sahəsidir. Maraqlıdır ki, Avropada realizm yaradıcılıq metodu ətrafında birləşənlər məhz Stendalın "Rasin və Şekspir" əsərindən qaynaqlanır, onu realizmin manifesti adlandırırdılar. Milli ədəbiyyatımızda təşəkkülünün ilk mərhələsində qanunauyğun hal kimi istiqamət, meyl şəklində təzahür edən realizm qısa zaman çərçivəsində ədəbi metod kimi formalaşa bilər. Yeni gerçəklik, yeni ədəbi qəhrəman, yeni ideal haqqında düşünən tənqidi realistiklərimiz ədəbiyyata təzə məzmun, təzə forma, fərqli təzə obrazlar gətirdilər, ən əsası, varlığa yeni dərk üsulları ilə yanaşmağı, fərdiləşdirmə və tipikləşdirməni yeni istiqamətə saldılar: V.Q.Belinskiyə desək, həyat haqqında amansızcasına açıq danışmağa, gerçəkliyi, varlığı bütün çılpıqlığı, reallığı ilə mühakimə etməyə başladılar. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində zəruri ehtiyacdən meydana gələn tənqidi realizm böyük inqilabi fəallıq və narahatlığın ərəfəsindən xəbər verir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, M.Möcüz kimi tənqidi realistiklər əslində milli-mənəvi tələbatın, azadlıq ideyalarının, müstəmləkəçiliyə, köləlik psixologiyasına qarşı etirazın tərcümanı kimi yetişdilər. Dünyada gedən qarşısızalmaz qlobal siyasi hərəkət, qətiyyətli və cəsarətli inqilab dalğaları məntiqi şəkildə özünü yeni əsrin - XX əsrin əvvəllərində həm ictimai, obyektiv-tarixi inkişafın, həm ədəbi prosesin özündə Azərbaycanda da göstərdi. Bu labüd, zəruri pədbi, cəmiyyətin bütün sahələrini, eləcə də ədəbi aləmi öz ağışuna alır. Artıq yeni yaranan ədəbiyyat öz ədəbi-estetik görüntüs mövzu, ideya, təsvir üsulları ilə özündən əvvəlki yaradıcılıq nümunələrindən kəskin şəkildə seçilirdi. Yeni ədəbi nəsil tamamilə fərqli tiplər, sosial qrup və təbəqələri, mühiti böyük ədəbiyyata gətirir, cəsarətli, orijinal üslubu, təhkiyəsi, təsvir və ifadə vasitələri ilə hamını heyrləndirirdilər. Bu mənada C.Məmmədquluzadənin təqdim etdiyi İtqapanlı, Başıqapazlı, Danabaş kəndi və oranın sakinləri imperiya əsarətində olan bir məmləkətin həm özünə, həm də vətəndaşlarının həyat tərzinə bir ayna idi.

M.Ə.Sabir sənət dünyasına gəldiyi ilk gündən yeni bir adabi yol müəyyənleşdirdi. Bu yolla yürümək na qadar çətin olsa da, sonda ona əbədi bir həyat, ölməzlik bəxş etdi. Haqiqat yolunun yolçusu olan M.Ə.Sabir "şairəm, əsrimin ayinasıyam qanaatına birdən-birə yox, mənsub olduğı xalqın yaşam tərzini, cəmiyyətdəki hadisələrin mahiyyətini, bir sənətkar kimi tale yolunu dark edəndən sonra gəlmişdir. Həqiqətən də, "Sabir öz dövrünün böyük şairi olmaqla qalmayıb, eyni zamanda, böyük vətəndaşı idi.

XX əsrin ilk onilliyində ədəbiyyatda özünəməxsus mək təbi, yaradıcılıq metodu olan tənqidi realistiklər sərt həyat həqiqət- lərini mikromühitdən belə alaraq ictimailəşdirir, daha çox "başıqapazlıların", "itqapanların", "danabaşların", "ölülərin", dərđini Xan- dostuna danışanların, Tükəzbanların ...taleyini təqdim edirdilər. Fransız maarifçi realist ədəbiyyatın nümayəndəsi Şarl Monteskyö yazırdı ki, cəmiyyət zavallı insanlardan qaçdığı halda, mən onun mənbəyindən, ümidsizlikdən qaçıram. Bəli, böyük Sabir zavallı, kiçik insanların taleini əks etdirir, onların dərđini/məişət zəminində yox!/ özününkü bilir, dərddən yox, onu doğuran ümidsizlikdən qaçırdı. Tənqidi realist ədəbiyyatın ilk təməl daşlarını qoyan bu sənətkarlar milli və dünya ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirirdilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Eminahteyev E.M., Yusifova T.V. XX əsr Azərbaycan tənqidi realizminin xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi (dərs vəsaiti). Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2015. - 188 s.
2. Axundov M.F.. Əsərləri, I-III c. Bakı: 1958-1961, s.270.
3. Yaşar Q. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: "Elm", 1980, s. 215.
4. Məmməd Cəfər. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti. Bakı: 1966, s. 110.

ROMANTİKLƏRİN ƏDƏBİ TƏNQİD SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİNDƏ ABBAS SƏHHƏTİN YERİ

Təyyar Salam oğlu Cavadov

ADPU

filologiya elmləri doktoru, professor

E-mail: tayyarsalamoglu@gmail.com

Xülasə

Tezisdə Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələrinin ədəbi tənqidi yazılarında əsas tendensiyalar xülasə edilir. A.Səhhətın ədəbi-tənqidi məqalələrinin konkret təhlili yolu ilə bu tendensiyaların ədəbi prosesin hərəkətindəki rolu üzərində dayanılır. Romantiklərin, xüsusən A.Səhhətın milli düşüncəni irəli aparmaq üçün ədəbiyyata verdikləri rol analiz edilir. Şairin “Sabir” məqaləsində Sabir satirasının ideya-estetik xüsusiyyətləri, novator cəhətləri tarixilik prinsipi nəzərə alınmaqla dəyərləndirilir.

Açar sözlər: ədəbi tənqid, millət, milli düşüncə, tarixilik, ənənə, novatorluq.

THE ROLE OF ABBAS SƏHHƏT IN THE LITERARY CRITICISM OF ROMANTICISTS

Summary

This thesis summarizes the main trends in the literary criticism of prominent Azerbaijani Romantic figures. By conducting a detailed analysis of Abbas Səhhət's literary-critical articles, it examines the role these trends play in the development of the literary process. The study particularly focuses on how Romanticists, especially Abbas Səhhət, contributed to advancing national thought through literature. Additionally, the thesis evaluates the ideological and aesthetic characteristics, as well as the innovative aspects, of Sabir's satire in Səhhət's article "Sabir," considering the principle of historicity.

Key words: literary criticism, nation, national thought, historicity, tradition, innovation.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi tənqidin inkişafında romantik sənətkarların da əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Məlumdur ki, bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmlə romantizm əsas ədəbi cərəyanlar kimi meydana çıxır, estetik prinsiplərin müxtəlifliyi ədəbi prosesdə canlılıq yaradır, ədəbi inkişafı şərtləndirirdi. Bütün XIX əsr boyu Azərbaycan ədəbiyyatının əsas estetik cərəyanı olan maarifçi realizmin öz ömrünü XX əsrin əvvəllərində də bu və ya digər dərəcədə davam etdirdiyini nəzərə alsaq, ədəbi mühitdəki mürəkkəbliyi təsəvvürə gətirmək olar.

Romantiklər bədii yaradıcılıqla bərabər, ara-sıra ədəbi-tənqidi məqalələrlə də çıxış edir, öz sənət görüşlərini izah edir və yaxud meydana çıxan ədəbi nümunələr haqqında fikir və mülahizələrini oxucularla bölüşürdülər. XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühitdə yeni tipli ədəbiyyat axtarıcılığı meyli çox qüvvətli idi. Bu axtarışlar, hər şeydən qabaq, klassik romantik şeir ənənəsinin yeni dövrdə yaranan nümunələrinə tənqidi münasibətlə və “yeni şeir (oxu: ədəbiyyat –T.S.) necə olmalıdır?” sualının meydana çıxması ilə şərtlənirdi. Lakin cavab tələb edən başqa suallar da var idi. Həqiqi sənətin estetik prinsipləri və onun funksiyaları, ictimai həyatda oynadığı rol, ədəbiyyatın idraki və tərbiyəvi əhəmiyyəti və s. günün cavabı axtarılan məsələləri sırasında idi. Romantik sənətkarlar ədəbi-tənqidi məqalələrində bu məsələlərdən söz açmış, öz sənət görüşlərini ifadə etməyə çalışmışlar.

Romantiklər, ilk növbədə, ictimai və milli şüurun inkişafında ədəbiyyatın böyük rolunu ön çəkirlər. Onlar dil və din kimi ədəbiyyatı da millətin varlığını sübut edən əsas şərtlərdən biri hesab edirlər. A.Səhhət yazırdı: “Lisan və ədəbiyyat hər bir millətin mayeyi-nicatıdır. Hər millətin yaşaması ədəbiyyatına bağlı olduğu bədihidir”(2,səh.246). A.Səhhət tamamilə doğru qənaətə gəlir ki, millətin yaşaması və özünü təsdiq etməsi üçün onda milli ruh olmalıdır. Milli ruhu isə formalaşdırmaq lazımdır. O, milli ruhun və düşüncənin formalaşmasında ədəbiyyatın roluna müstəsna yer ayırır. Buna görə də israr edir ki, millət öz ədəbiyyatına qayğı ilə yanaşmalı, onun inkişafına və intişarına çalışmalıdır. Xalq, millət öz ədəbiyyatını sevməli və bilməlidir. A.Səhhət milli məktəblərimizdə uşaqlarımızın dilimizi və ədəbiyyatımızı dərinlən öyrənməsinin vacibliyindən söz açır, bu işdə qonşu xalqlardan nümunə

götürməyə çağırır və “Bizdə millət uygusu olur” məqaləsində yazırdı: “Burnumuzun dibində qonşu millətlər buna nə qədər əhəmiyyət verdikləri gün kimi aşkardır. Milli məktəblərdə ana dili və milli ədəbiyyat oxutmaqda nə qədər fəaliyyət ilə çalışırlar. Uşaqlıqdan başqalarının ruhuna, qəlbinə, qanına millətçilik ruhu doldurmaqda nə qədər səy edirlər. Nə qədər təəssüb ilə lisanlarına, adablarına, adətlərinə mürəət edirlər”(2, səh.246).

Romantiklər ədəbi tənqidi məqalələrində milli yaddaş problemini qaldırır, vətən övladını milli-tarixi varlığı dərk etməyə, öyrənməyə və yaşatmağa istiqamətləndiridilər. Onlara görə, unutmazlıq, milli adət və ənənələrə laqeyd və biganə münasibətlə irəliyə getmək və öz milli varlığını təsdiq etmək olmaz. Bu mənada romantiklər çağdaş milli düşüncədə ciddi qüsurlar görür və bunun islahını vacib sayırdılar. A.Səhhət yazırdı: “Onların arasında (qonşu millətlərin arasında – T.S.) bir nəfər də olsun öz dilinə, adətinə istixfə ilə baxan yoxdur. Lakin biz əsla buna mürəət etməyirik, hər şeydə avropalılara təqlidən bütün varlığımızı unutmamağa, hüriyyəti-milliyətimizi qayıb etməyə mailik”(2, səh.246).

Romantiklər dünya xalqlarının ədəbiyyatını oxumağın, öyrənməyin əleyhinə deyildilər. Məsələn, A.Səhhətin rus və Avropa ədəbiyyatından çoxsaylı tərcümələri, bu istiqamətdəki fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tərcümə sənətini yeni mərhələyə qaldırması məlum bir həqiqətdir. Şair bu tərcümələrin millətin “zülmətdə qalan duyğuları”ni işıqlandırmaqda və milli ədəbiyyatımızın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacağını xüsusi vurğulayır.

Lakin A.Səhhət dünya ədəbiyyatını oxumağın və öyrənməyin qızgın tərəfdarı olsa da bunu milli ədəbiyyata xor baxmaq, laqeyd yanaşmaq və onu büsbütün unutmaz hesabına etməyin qəti əleyhinə olmuşdur. “Bu yeni əmələ gələn qospodinlərdən nə qədər tanıyıram ki, evlərində yüz cildlərlə Avropa ədəblərinin aşarı bulunduğu halda, bir vərəq də olsun türkcə yazı bulunmaz... Hər şeydə Avropa adabını, əxlaqını təqlid edirik, bəs millətpərvərliyi, insanpərvərliyi neçün onlardan götürməyirik?”(2, səh.247).

Romantiklər ədəbi şəxsiyyətlərə, sənət adamına həssas yanaşmanı sözdə deyil, öz əməli işlərində də sübut etməyə çalışır, nümunə göstərirdilər. A.Səhhətin Sabirlə, H.Cavidin A.Surla, A.Şaiqın A.Səhhət və Sabirlə bağlı yazıları ədəbi şəxsiyyətləri qiymətləndirməyin örnəyi kimi diqqətəlayiq idi.

Romantiklər milli estetik düşüncədə ənənəni, varisliyi qoruyub saxlamağı vacib hesab edirdilər. Bunun üçün ədəbi tarixi prosesi öyrənməyi, ədəbi irsi toplamağı və ədəbiyyat tarixi yaratmağı zəruri tələb kimi irəli sürürdülər. A.Səhhət yazırdı: “Çünkü ən vəsi və ən məqbul səhayifi – ədəbiyyəmizi və lisanımızın keçirdiyi ədvari-tarixiyyəyi mürəttəb və tədəvvün bir şəkllə qoymaq yenə də bizim borcumuzdur” (3, səh.43).

Doğrudur, 1911-ci ildə M.Ə.Sabir haqqında yazdığı məqalədə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi intişara başladığı zamanacan bizdə mənəyi-həqiqisilə ədəbiyyat adlanan layiq əsər yox kimi idi” – deyir. Sevindirici haldır ki, bu yanlış mülahizəsini o sonrakı məqalələrində nəinki təkrar etmir, hətta milli ədəbiyyatımızın “ərəblərin, farsların və rusların ədəbiyyatından daha qədim” olmasından söz açır. Bununla belə, o, qədim tarixə malik olan ədəbiyyatımızın “dağınıq və pərişan bir halda” olduğunu ürək ağrısı ilə yazır. Bu ədəbiyyatı toplamaq, tədqiq etmək yolu ilə ədəbiyyat tarixi yaratmağı “bizim ədəblərimizin vəzifəsi”, təbii ki, təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab edir. A.Səhhətə görə, ədəbiyyat tarixini ortaya qoymayan xalq ədəbiyyatının tarixinin qədimliyini də sübut edə bilməz. Bu mənada o, F.Köçərlinin çox böyük zəhmətin bəhrəsi kimi meydana çıxardığı və ədəbiyyatımızın tarixini ortaya qoyan kitabının çap olunmamasını və “neçə sənələrdən bəri cəmiyyətimizin əlində baziçə (oyuncaq – T.S.) olaraq qalmasını təəssüf hissi ilə xatırlayır”(4, səh.251).

Məlumdur ki, A.Səhhət sənət haqqında ilk görüşlərini “Təzə şeir necə olmalıdır” məqaləsində ifadə etmişdi. Bu məqalədə A.Səhhət “ədəbiyyatımızın islahatı”, həqiqi ədəbiyyat hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?, ədəbiyyatda müasirlik kimi məsələlərə cavab axtarmışdır. Məqalə, ilk növbədə, vaxtını keçirmiş, epiqonçu ədəbiyyata kəskin tənqidi münasibətlə diqqəti çəkir. Tənqidçi klassik romantik şeirdən gələn daşlaşmış, şablon xarakterli və artıq vaxtını keçirmiş təsvir və ifadə vasitələri, qafiyələrlə düzülüb-qoşulan şeirin heç bir həyati və tərbiyəvi, idraki təsirə malik olmadığını, həqiqi yaşantının məhsulu kimi ərsəyə gəlmədiyini önə çəkir. Bu məqalədə A.Səhhət sənətdə hissiyyatın rolunu, bədii əsərin insan hissiyyatından doğduğunu və məqsədinin də insan hissiyyatını oyandırmaq olduğunu nəzəri-estetik prinsip kimi irəli sürür: “Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq gərək, tainki kəlamın oxuyanların qəlbində təsiri ola və başqasının hissiyyatı – qəlbisini oyandıra”(1, səh.219). Əlbəttə, bədii yaradıcılıq, ədəbiyyat, o cümlədən şeir sənəti insanın qəlb ələmi ilə, onun hiss və duyğuları

ilə, bu duyğuların təlqin etdiyi yaşantılarla birbaşa bağlıdır. Xüsusən lirikanın qəlb aləminin tərcümanı olması sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Lakin burası da var ki, hətta lirikanın özündə də predmet ancaq hissi təsirlə bədii təsvir obyektinə çevrilmir, estetik mənalandırmada insanın fikir və düşüncə sistemi də əhəmiyyətli rol oynayır. İkinci tərəfdən, nəinki ədəbiyyat, heç şeir sənəti də ancaq lirikadan ibarət deyil. Epik şeirdə predmetə münasibət yox, predmetin özü bədii təsvir və təhkiyənin mərkəzinə gətirilir. Bu mənada A.Səhhətin “təzə şeir necə olmalıdır” sualına verdiyi cavabda nümayiş etdirdiyi estetik konsepsiyada birtərəflilik aşkar nəzərə çarpır. Bununla belə, epiqonçu şeir, təqlid şeirinə müqavimət və onu inkar mövqeyindən söylənməsi və sənətin bədii tədqiq obyektinin realizmlə əlaqəsini gücləndirmək baxımından bu mülahizələr tarixi əhəmiyyətini saxlayır.

A.Səhhətin “Sabir” məqaləsi nəzəri səviyyəsinin dolğunluğu və ədəbi prosesə nüfuzun dərinliyi və söylənilən mülahizələrin obyektivliyi və sərrastlığı ilə ciddi maraq doğurur.

İlk növbədə, “Sabir” məqaləsi A.Səhhətin həqiqi sənətə baxışının təkmilləşməsini, irəliyə doğru inkişafını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Burada söylənilən mülahizələr sənətin “hər şeydən müqəddəm hissiyata tabe olması”nı tələb edən estetik görüşlərin çərçivəsindən çox kənara çıxmış, mükəmməl bir konsepsiyanın ifadə vasitəsi kimi ərsəyə gəlmişdir. Görünür, şairin sənət görüşlərinin inkişafında 1905-ci ildən keçən (“Təzə şeir necə olmalıdır” məqaləsinin yazıldığı vaxtdan) beş-altı illik müddətin böyük rolu olmuşdur. Bu müddət ərzində onun F.Köçərli ilə olan əlaqələri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri, şeirdə realist təmayülün güclənməsi, Sabir, Mirzə Cəlil fenomenlərinin ortaya çıxması onun sənətə baxışlarına əsaslı təsir etmişdir.

Bu məqalədə A.Səhhət Sabir yaradıcılığını ictimai şüurun inkişafına göstərdiyi təsir, milli şüuru oyandırmaq baxımından, şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələri nöqtəyi-nəzərindən yüksək qiymətləndirir və bu məsələnin ardıcıl elmi şərhini verirdi. Onun nəzərində Sabir “kar-kor ruhlarda milliyyət hissi və gözəl duyğular oyandıran bir sənətkar” kimi qiymətli idi. Bu mülahizədə Sabir şeirinin “kar-kor ruhlarda milliyyət hissi” oyandırmaq gücünün xüsusi qabardılması estetik düşüncənin, bədii ədəbiyyatın ictimai şüura, milli varlığa təsir gücünün, başqa sözlə, sənətin həyata təsir və onu dəyişdirmək imkanına malik olmasına inanmağın, bunu etiraf etməyin əlaməti idi. A.Səhhət sənətkarın vətəndaşlıq ləyaqəti və borcundan söz açırdı. Onun Sabir şeirini Firdovsi yaradıcılığı ilə müqayisədə qiymətləndirməsi birinci halda onun sənətkarlıq gücünü, istedadının qeyri-adiliyini, sənət dühasını aşkarlamaq məqsədi daşıyırdısa, ikinci halda sənətkar və xalq, sənətkarın vətəndaşlıq missiyası kontekstini önə çəkirdi. Səhhət yazırdı: “Bunlardan əlavə, Firdovsi kitabının hər beytini bir qızıl baha almaq ümidi ilə demişkən, Sabir əfəndi quru əfəndindən səva bir şey almayacağını bildiyi halda yazmışdır”(5,səh.240). Bu mülahizədə ədəbiyyatın ictimai amal uğrunda mübarizə məqsədi daşması kimi düzgün elmi qənaət əks olunmuşdur. Səhhət Sabir şeirində ictimai amal uğrunda mübarizənin başlıca məqsəd olduğunu, həm də bu məqsəd uğrunda mübarizənin dönməzliyini və ardıcılığını da düzgün müşahidə etmişdir: “Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı. O, aşıq idi. Ondan gördüyü tən və ləndən, təkfir və təhqirlərdən, yağış kimi üstünə yağan töhmət və nifrətlərdən əsla geri getməyib öz məsləkində kəmal – səbati - əzmlə davam etdi və sevgili millətə xidmətdən bir an qafil olmadı”(5,səh.240).

A.Səhhətin zamanında satira, ictimai satira anlayışları yox idi. Lakin o, Sabir şeirinin ictimai mənə daşdığını, ictimai satira səviyyəsinə yüksəldiyini görə bilmişdi.

Səhhətin Sabir şeirini Firdovsi şeiri ilə müqayisəsi üçüncü halda onun yaradıcılığında “məzhəkə və məzah təriqi” ilə meydana çıxan tənqidin “həcvquluq”dan – şəxsi münasibətlərə söykənən tənqiddən ayrıldığını göstərməyə istiqamətlənir. Sabir şeirinin ictimai amalının və qarşısında duran vəzifənin düzgün müəyyənləşdirilməsi Səhhətə bu yaradıcılıqdakı tənqidin mahiyyətini də düzgün təyin etməyə imkan verir: “Bir də Sabir əfəndi ilə Firdovsinin başqa təfəvütü var ki, o da həcvquluqdur. Artıq Sabir Firdovsidən burda ayrılır. Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışırdı... Müxtəsər, həcv deməklə hər kəsin fikrinə gələn əlfazi – mərdudəni (qəbul edilməyən ifadələr, kobud sözlər mənasında – T.S.) heç vaxt şeirdə işlətməzdi. Hamid bəyin “İnsana vicdanı qədər peyğəmbərlər, padşahlar belə mükafat edəməz” dediği kimi, Sabir də o xidmətin mükafatını ölüncəyə qədər öz vicdanından aldı”(5,səh.242).

“Sabir” məqaləsində şairin yaradıcılığının ədəbiyyatımızda tam yeni bir keyfiyyət mərhələsi olduğu doğru müəyyənləşdirilir və ədəbi prosesə ciddi təsir imkanlarından söz açılırdı. Sabirin Azərbaycan şeirində “böyük bir inqilab” yaratdığını vurğulayan Səhhət müasirlərinin də bu “inqilab”ın fərqi

vardıqlarını, bu şeirdəki qeyri-adiliyi duyduqlarını və onun təsir dairəsinə düşdüklərini doğru müşahidə etmişdir: “O, gözəl şeirlərini oxuyub anlayanlar, o gözəlliklərin zövqünə, fərfinə varanlar onları hifz etməyə həvəs etdilər. Şairlərimiz və yaxud mütəşairlərimiz o şiveyi – mustəhəzəndə yazmağa, təqlidə başladılar. Daha bilmərrə köhnə üslub tərək olundu”(5,səh.233).

A.Səhhət Sabir satirasının novator mahiyyət daşıdığı vurğulayır və bu sənətin hər hansı bir ədəbi təsirdən uzaq olduğunu və daha çox sənətkarın poetik istedadının gücü ilə ərsəyə gəldiyini göstərir. Əsərlərində işlətdiyi ibarələr və yeni məzmunlar kimsəni təqlid deyil, məhz öz fikirlərinin nəticəsidir.

Bununla demək istəyirəm ki, Sabir əfəndi müqəllid deyil, bəlkə də elə mücəddiddir ki, köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik qədər uçurum açdı ki, bir daha geri dönüb də o uçurumu atlanmağa kimsədə cürət və cəsəret qalmadı”(5,səh.233-234).

Bu fikirlər müəyyən mənada, əlbəttə, doğrudur. Lakin Səhhət Sabir yaradıcılığının novatorluğunu müəyyənləşdirərkən onu ədəbi ənənədən ayırır. Halbuki novatorluğu ədəbi ənənədən ayırmaq olmaz. İstənilən halda hər hansı bir sənətdəki novatorluq ədəbi ənənəyə söykənir, onun üzərində yüksəlir. İstedad ənənədən gələnə novator yanaşmanı şərtləndirir. Sabir satirası da istər məzmun, istərsə də forma baxımından klassik şeirə söykənir. Şair köhnə formaya öz istedadının gücü ilə yeni məzmun geyindirə bilirdi. Sabir satirasını klassik Şərq, türk və Azərbaycan satirasının keçdiyi tarixi inkişaf yolundan ayrı düşünmək də məsələyə qeyri-elmi yanaşma olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.
2. Səhhət A. Bizdə millət uyğusu olur. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.
3. Səhhət A. Əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı: Azərənşr., 1976.
4. Səhhət A. Məktəblərdə ana dili. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.
5. Səhhət A. Sabir. Məmmədov M. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Müntəxabat. Bakı: “Tural – Ə” NPM, 2002.

ABBAS SƏHHƏTİN UŞAQ YARADICILIĞI

Şöhrət Nüsrət qızı Məmmədova

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sohret.nesirova@mail.ru

Xülasə

Abbas Səhhət uşaqların və gənclərin sevimli şairlərindəndir. Onun balaca oxucular üçün yazdığı mənəvi, şirin şeirlər, tərbiyəvi məzmunu malik mənəvi hekayələr, təmsillər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindəndir. Millilik, ümumbəşərlik, yüksək ideyalıq, müasirlik və bunların uşaq zövqünə, ruhuna uyğun şəkildə, bədii boyalarla verilməsi, həmin nümunələrin çoxunu Azərbaycan şeirinin klassik xəzinəsinə daxil etmiş, şairin özünə isə balalarımızın qəlbində əbədi bir məhəbbət oyatmışdır.

Azərbaycan uşaq şeirini ideya-bədii məzmun baxımından zənginləşdirən A.Səhhətin özünəməxsus yazı üslubu, orijinal yaradıcılıq laboratoriyası vardır. O, uşaq aləmini dərinləndirən bilir, uşaq dünyasının incəliklərindən ustalıqla baş çıxarırdı. Şair öz əsərlərində hər sözü, ifadəni yerində, zərgər dəqiqliyi ilə işlətməmiş, doğma dilin, şifahi xalq ədəbiyyatının xəzinəsindən bəhrələnməklə uşaq ədəbiyyatının klassik nümunələrini yaratmışdır. Dərin ictimai məzmun, yüksək bədii şeiriyyət onun əsərlərinin başlıca keyfiyyətləridir.

Açar sözlər: uşaq, əsər, ideya, mövzu, klassik, üslub, xalq.

Abstract

Abbas Sahat is one of the favorite writers kids and young people. Meaningful, sweet poems, poetic stories with educational content, and representations that he wrote for young readers are among the most beautiful examples of Azerbaijani children's literature. Nationality, universality, high idealism, modernity and their presentation in physical form in accordance with children's taste and spirit, included many of these examples in the classic treasury of Azerbaijani poetry, and awakened never-ending love for himself in the hearts of children.

A. Sahat, who enriches Azerbaijani children's poetry in terms of idea-artistic content, has his own writing style and original creative laboratory. In his works, the poet used every word and expression in the place, with the precision of a jeweler, benefiting from the treasure of native language and oral folk literature, he created classic examples of children's literature. Deep economic contest, high artistic poetry are the main qualities of his works.

Key words: child, trace, idea, topic, classic, style, nation.

Abbas Səhhət uşaqların və gənclərin sevimli şairlərindəndir. Onun balaca oxucular üçün yazdığı mənalı, şirin şeirlər, tərbiyəvi məzmunla malik mənzum hekayələr, təmsillər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindəndir. Millilik, ümumbəşəriyyət, yüksək ideyalıq, müasirlik və bunların uşaq zövqünə, ruhuna uyğun şəkildə, bədii boyalarla verilməsi, həmin nümunələrin çoxunu Azərbaycan şeirinin klassik xəzinəsinə daxil etmiş, şairin özünə isə balalarımızın qəlbində əbədi bir məhəbbət oyatmışdır.

A. Səhhət ömrünü vətəninin, xalqının tərəqqisinə həsr etmiş, bu məslək uğrunda bütün həyatı boyu mübarizə aparmış görkəmli şəxsiyyətdir. O, öz xalqının gələcəyinə inanır, onun elm, maarif, mədəniyyət yolu ilə irəliləyəcəyinə böyük ümid bəsləyirdi:

Şişə çəksəz də diriylən ətimi,
Atmaram mən vətəni millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır.
Lütfi-həq qayeyi-amalımdır. (5, 43)

A. Səhhətənin ədəbi və ictimai fəaliyyəti geniş və hərtərəfli olmuşdur. O, bədii ədəbiyyatın şeir, nəsr, və dram janrlarında əsərlər yaratmış, pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı dərslilər tərtib etmiş, ədəbiyyat, maarif, mədəniyyət, dil məsələlərindən bəhs edən bir çox elmi, publisistik məqalələr yazmışdır. A. Səhhətənin «Sınıq saz» (1912), «Məğrib günəşi» (1912), «Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» (1914), «Yoxsulluq eyib deyil» (1912), «Neft fontanı» (1912) kimi kitabları nəşr olunmuşdur. O, Mahmud bəy Mahmudbəyovla birlikdə «Yeni məktəb», «İkinci il» adlı dərslilər tərtib edib.

A. Səhhət yaradıcılığının ilk dövrlərində lirik şeirlər, qəzəllər yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının mürəkkəbliyi, məfkurəvi mübarizələrin kəskinliyi, bir-birinə zidd əqidəli qrupların, cərəyanların çoxluğu «Təzə şeir necə olmalıdır?» sualının cavablarını da çətinləşdirirdi. Bu suala düzgün cavab sənətkarlardan biri də A. Səhhət oldu. Onun yeni səpkidə yazdığı şeirlər ilk növbədə vətənpərvərlik, təbiətə məhəbbət, azadlıq mövzusunda əsərlər idi. Şairin yeni səpkidə yazdığı şeirlərin ikinci qismi ictimai-siyasi mövzularda idi. 1905-ci ilin sonlarında Abdulla Şaiqin «Vətən» şeirinə cavab olaraq göndərdiyi mənzum məktubunda şair vətən mövzusunda öz münasibətini poetik dillə şərh edir. Şairin romantik qəhrəmanının keçmiş, bu gün, gələcək haqqındakı bütün düşüncələrini birləşdirən, ümumiləşdirən başlıca mövzu - Vətən mövzudur. Vətənin taleyi, vəziyyəti onun kədərini səbəbini, ümidinin mənasını müəyyən edir. Onun bütün fədakarlığı Vətən üçündür: Vətən onun «canıdır, qanıdır.» Ən uca məhəbbət Vətən məhəbbətidir.

Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanıam kimi sevirəm. (5.45)

Şairin ictimai ideali öz qidasını Vətəndən alır. Vətənə həsr olunan şeirlərdə hərarətli, odlu bir ürəyin döyüntüsü eşidilir. Sənətkarın fikrincə, Vətəninə qəlbən bağlı insan daha ləyaqətli, şərəfətli olur. Belə

insan həyatını nəcib məqsədlər üçün sərf etdiyinə görə iftixar, daxili məmnunluq hissi duyur. Vətən sevgisi müqəddəs bir duyğu kimi insanın həyat yoluna nur saçır, əməllərini, mövqeyini müəyyənləşdirir. Vətəni sevən insan daha qüdrətli, əzəmətli, məğrur olur. O, Vətən qeyrətini çəkməyi hər şeydən üstün sayır, öz həyatının mənasını Vətənə xidmətdə görür. Şeirdə belə bir fikri xüsusi vurğulanır ki, vətəni sevməyənlər əslində insan adını daşımağa layiq deyil. Onda vicdan, şərəf, ləyaqət axtarmaq əbəsdir. Çünki belə insan ən ali, müqəddəs və təbii bir duyğudan məhrumdursa, cılızlaşıb, kiçilib. Şair öz Vətən idealını, millətinə bağlılığını yüksək fəxarət hissi ilə bəyan edir. A.Səhhətin vətənpərvərliyi ümumbəşəri məzmunundan da məhrum deyil. Onun vətənpərvərliyi bütün xalqlara, bəşəriyyətə məhəbbət oyadan, insanları sevməyə, yaşayıb-yaratmağa səsləyən humanist məzmununa malik idi.

Abbas Səhhətin uşaq əsərləri üçün tərbiyəvi məsələlər, nəsihətlərin bədii dillə, sənətkarlıqla əks etdirilməsi səciyyəvidir. O, bir müəllim kimi hər əsərində oxucuya məlumat, yeni bilik verir, müx-təlif həyat və təbiət hadisələrindən bədii dillə söz açaraq uşaqların dünyagörüşünü, həyat, insan haqqında təsəvvürlərini genişləndir-məyə çalışırdı. Ədibin məktəb yaşlı uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə ictimai məzmunla yanaşı, bədii sənətkarlıq qüvvətlidir. Şair hər nədən yazırsa-yazsın, qarşısına hansı məqsədi qoyursa-qoysun, onu Vətən məhəbbəti, elm və maarif, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərlə əlaqələndirir və bunu yüksək bədii sənətkarlıqla edirdi. A.Səhhətin bədii yaradıcılığının mühüm bir sahəsini uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təşkil edir. On beş ilə qədər müəllimlik edərək, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmuş A.Səhhət yalnız məktəbdə deyil, bədii yaradıcılığında da müəllim olmuşdur. Onun uşaqlar üçün yazdığı bir çox lirik şeirlər, səhnə əsərləri və təmsillər təlim-tərbiyə işinə böyük kömək etmiş, bir növ məktəbin, müəllimin gənc nəslin bədii ədəbiyyat vasitəsilə tərbiyəsi sahəsində mövcud olan pədaqoji ehtiyaclarını ödəmək niyyəti izləmişdir.

Ədibin uşaq əsərlərini, əsasən, iki hissəyə ayırmaq olar: Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün yazılmış kiçik həcmli lirik şeirlər, şərqlər; 2. Məktəb yaşlı uşaqlar və gənclər üçün nəzərdə tutulmuş didaktik əsərlər. Buraya alleqorik əsərlər, təmsillər və əxlaqi-tərbiyəvi mahiyyətli şeirlər daxildir.

Ədəbiyyatımızda doğma yurdun təbiətinə, gözəlliklərinə, dilbər guşələrinə həsr olunan əsərlər çoxdur. Bu mövzu A.Səhhətin yaradıcılığında aparıcı yer tutur. Şair uşaqlar üçün bu mövzuda «Yaz», "Yay", "Payız çağında", "Qış", "Yay gecəsi", "Yay səhəri", "Əkinçi nəğməsi", "Köç", «Bağça», «İlk bahar» kimi şeirlər yazmışdır. Həmin əsərləri oxuyan hər bir uşağın gözləri önündə sanki rəssam fırçası ilə çəkilmiş əsrarəngiz təbiət lövhələri canlanır. Bu əsərlərdə konkret həyatı lövhələr, səhnələr təbiətin gözəlliyi ilə elə üzvi vəhdətdə təsvir edilmişdir ki, oxucunun qəlbində doğma yurda məftunluq hissi, nikbin əhval-ruhiyyə oyadır, ona bədii zövq verir.

Sənətkarın şeirlərinin kiçik oxucular üçün maraqlı cəhətlərindən biri onların məzmunundakı reallıq və konkretliklə bağlıdır. «**Yaz**» şeirində baharın tərəvəti, insanlara gətirdiyi xoş ovqat, gümrahlıq hiss olunur. Bahar yeni həyat, yeni arzular, həyatda, təbiətdə oyanma, canlanma deməkdir.

A.Səhhət yaradıcılığında folklor motivləri güclüdür. Ədib ilk əsərlərindən başlayaraq uşaq şeirlərində folklor motivlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Təsadüfi deyil ki, şairin uşaq şeirlərində folklorlardan gələn bir səmimilik, şirinlik, dilin təbiiliyi və axıcılığı var. "Köç" şeirində folklorun sayaçı sözlər, holavar janrında yaradılmış nümunələrin təsiri aydın hiss edilir.

"Əkinçi nəğməsi" şeiri gənc nəslin təbiətə məhəbbət, əməyə, zəhmət adamına hörmət ruhunda tərbiyə olunması baxımından diqqəti cəlb edir. Şeir əkinçi əməyinin mahiyyəti, şərəfli olması, insanlara xeyir, bərəkət gətirməsi barədə kiçik yaşlı oxucularda aydın təsəvvür yaradır. Əsər oxucuya həm də əkinçi peşəsi ilə bağlı zəruri məlumatlar verir, kənd həyatı, kəndlinin əməyi sayəsində yetişən məhsullar barədə məlumatını zənginləşdirir. Müəllif əsərdə bədii suallardan məharətlə istifadə edərək oxucunun əsərdə söylənilənlər barədə dərinlən düşünməsinə, özünün bir qənaət hasil etməsinə nail olur:

A.Səhhətin böyüməkdə olan nəslə xitabən söylənilən qiymətli öyüd və nəsihətləri vardır. Yazıçı gənc oxuculara müraciət tərzində yazdığı əsərlərdə onlara tənbellikdən uzaq olmağı, qarşıya böyük məqsədlər qoymağı, elm, bilik ardınca getməyi məsləhət görür. «Ana və uşaq» şeirində yuxudan gec durub, məktəbə gecikən istəyən oğluna ananın nəsihəti verilir:

«Bir məktəbdə imtahan» şeirində çalışqanlıq və yaxşı oxumaq ən gözəl sifətlərdən biri kimi təqdir edilir. Şeirdə məktəb həyatı üçün çox məsuliyyətli bir işdən imtahan məclisi keçirilməsindən söz açılır: Şair elmə, biliyə can atan şagirdlərlə zəif oxuyanları qarşılaşdırır.

Sənətkar ana dilində təhsil almağı səmərəsiz sayan, övladının əcnəbi dillərdə oxumasını istəyən avam valideynləri kəskin tənqid edir. Şeirinin sonunda şair həmin valideynlərə üz tutaraq ana dilinə xor baxan, öz dilində təhsil almayıb əcnəbi dillərdə təhsilə meyl edən uşaqlarda «hissi-milliyət» olmadığını nəzərə çatdırır:

Bu əsərdə A.Səhhət əsl xalq müəllimi, maarif fədaisi kimi o dövrdəki məktəblər, təhsil sistemi ilə bağlı bir sıra nöqsanlardan da yan keçmir. Şairin imtahan vaxtı inzibatçılıq, uşaqların qorxu, əsəbi gərginlik içində saxlanması, onların özlərini sərbəst hiss etmələri, düşünüb cavab vermələrinə lazımı şəraitin yaradılmaması ilə razılaşmadığı açıq-aşkar hiss olunur. Ədib o dövrdə təhsil sistemindəki amirlik rejimi, şagird şəxsiyyətinin alçaldılması ilə barışmır, ona tənqidi münasibət bildirir.

Şairin fəal həyat mövqeyi, vətəndaş qeyrəti, humanist təbiəti «**Küçə uşağı**» şeirində də aydın görünməkdədir. Əsərdə anası küçələrdə dilənçilik edən, atası həbsxanalarda çürüyən zavallı bir uşağın həyatı qələmə alınmışdır. Ac-yalavac, çılpaq, başıaçıq, sərgərdan həyat sürən, küçə sərsərisinə çevrilən bir uşağın həyatından sənətkar kədərlə söz açır. Şair bu uşağı da vətənin bir çiçəyi hesab edir, ona qayğının zəruriliyini göstərir.

Ədibin «Məktəb şagirdi», «Məktəb uşağı» şeirləri də məktəb, təhsil mövzusunda həsr olunmuşdur. «Məktəb şagirdi» şeirində tərbiyəli, ağıllı bir şagirddən söz açılır. Bu şagirdin hər səhər məktəbli paltarını geyinib həvəslə dərsə getməsi məhəbbətlə təsvir edilir. Əsərdə sənətkar oxucuya elm, bilik yollarının asan olmadığını, bu yolu getmək üçün əziyyət çəkmək, hünər göstərmək lazım gəldiyini söyləyir.

Bu əsərlə ideya-məzmun baxımından səsləşən «**Ata və uşaq**» «**Məktəb uşağı**» şeirində saf mənəviyyətli, fikri-zikri elmdə, bilikdə olan, gecə-gündüz dərs haqqında düşünən, müəllim tərəfindən verilən tapşırıqları yerinə yetirmək üçün çalışan məktəb uşağının bədii obrazı yaradılmışdır. Millətinin bu gənc övladının elm, təhsil yolunda çalışması şairin qəlbində sonsuz qürur, iftixar hissi oyadır. O, üzünü bu məsum uşağa tutaraq bir ata kimi xeyir-dua verir.

A.Səhhətin hansı şeirinə müraciət edilsə, orada insanı düşündürən, gənclərə, uşaqlara tərbiyə aşılayan fikirlər, gələcəyi düşünməyə çağırış aydın görünməkdədir. Şair uşaqların tərbiyəsində valideynlərin də çox vaxt günahkar olduğunu dönə – dönə söyləyir. Valideynlərin günahı üzündən gələcəyin savadlı, dünyagörüşlü bir insanı, yaradıcı şəxsiyyəti ola biləcək bir uşaq oğruya, çevrilir.

Ədibin dərin məzmunlu təmsillərində də uşaqların yaş xüsusiyyətləri bilik və qavrama səviyyəsi nəzərə alınmışdır. Həmin əsərlərdə ifadə olunmuş ideyalar, müdrik fikirlər əksər hallarda şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Şair sərrast ifadələrdən, atmacalardan yerində istifadə edərək kiçik yaşlı oxucularda təsvir olunan hadisə, obyekt haqqında aydın təsəvvür yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Ədibin təmsillərində maraqlı süjet bədii sənətkarlıqla üzvi vəhdət təşkil edir. Onun «Ayı və arılar», «Sərçə və qırğı», «İki dana», «Qarışqa və milçək», «Gün və külək», «Tülkü və meymun», «Tülkü və qurd», «İki dana», «Ulaq və aslan», «İt və kölgəsi» kimi təmsillərinin hər biri maraqlı mövzuya, ideya-məzmununa malikdir. Bu təmsillərdə lovğalıq, acgözlük, tənbellik, böyük sözü qulaq asmamaq, işə başdansa odu yanaşmaq, məsləhətsiz iş görmək, əməlin aqibətini düşünməmək insanın xasiyyətindəki, davranışındakı ciddi nöqsanlar tənqid edilir. Bununla yanaşı, sənətkar öz təmsillərində birlik, xeyirxahlıq, əməksevərlik kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ edir.

Azərbaycan uşaq şeirini ideya-bədii məzmun baxımından zənginləşdirən A.Səhhətin özünəməxsus yazı üslubu, orijinal yaradıcılıq laboratoriyası vardır. O, uşaq aləmini dərinləndirən, uşaq dünyasının incəliklərindən ustalıqla baş çıxarırdı. Şair öz əsərlərində hər sözü, ifadəni yerində, zərgər dəqiqliyi ilə işlətməmiş, doğma dilin, şifahi xalq ədəbiyyatının xəzinəsindən bəhrələnməklə uşaq ədəbiyyatının klassik nümunələrini yaratmışdır. Dərin ictimai məzmun, yüksək bədii şeiriyyət onun əsərlərinin başlıca keyfiyyətləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 1986.
2. Hacıyev A., Fərhadov F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 1976.
3. Xəlil Z., Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2004.
4. Mir Cəlal., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı : 1982.
5. Səhhət A., Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. Bak: Çayıoğlu, 2006.

ABBAS SƏHHƏT POEZİYASINDA VƏTƏN TƏBİƏTİNİN TƏSVİR VƏ TƏRƏNNÜMÜ

Qüdrət Umud oğlu Umudov

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Email:qumudov1957@gmail.com

Xülasə

A.Səhhət milli poetik mühitə yeni nəfəs gətirən şairlərimizdən biri olmuşdur. O, müasirlərinə də yeni ruhlu, təbii hiss və duyğular ifadə edən səmimi şeirlər yazmağı tövsiyə edirdi. Elə bir şeir ki, “oxuyanların qəlbində təsiri olar və başqasının hissiyyatı – qəlbini oyandıra”. Şairin öz şeirlərinə gəldikdə, onların demək olar, hamısında bir saflıq, təbiilik və orijinallıq vardır.

A.Səhhət təbiət vurğunu idi. Bu vurğunluq onun poetik dünyasına da sirayət etmiş, sonralar sənətkarın “şair - rəssam” adlandırılması təsadüfi olmamışdır.

Təqdim olunan məqalədə A.Səhhətin təbiət mövzulu şeirləri ümumiləşdirilərək nəzər nöqtəsinə gətirilib təhlil süzgəcindən keçirilir.

Açar sözlər: Səhhət, şeir, romantika, təbiət, təsvir.

DESCRIPTION AND SINGING OF HOME NATURE IN THE POETRY OF ABBAS SAHHAT

Abstract

A.Sahhat was one of our poets who breathed new life into the national poetic environment. He demanded from the pen-pals of his time to write sincere poems expressing new spirit, natural feelings and emotions. A poem that "has an impact on the hearts of those who read it and awakens the feelings of others". As for the poet's own poems, almost all of them have a purity, naturalness and originality.

A. Health was a natural stress. This emphasis spread to his poetic world, and it was no coincidence that later the artist was called "poet-artist".

In the presented article, A.Sahhat's nature-themed poems are summarized and analyzed.

Key words: Sahat, poetry, romance, nature, imagery.

Giriş

Abbas Səhhət XX yüz il ədəbiyyat tariximizdə ictimai-ədəbi yüksəliş uğurunda çalışmış müqtədir qələm sahiblərindən biridir. Orijinal şair, yazıçı, tərcüməçi, həkim və müəllim olan Səhhət dövrünün mütərəqqi, demokratik – maarifçi ziyalısı və xadimi olmaqla bütün həyatını, fiziki, zehni-mənəvi imkanlarını millətinin işıqlı gələcəyi uğrunda sərf etmişdir.

Bir ədib, yazıçı olaraq A.Səhhətin yaradıcılığı çoxcəhətlidir: şeir, nəsr, dramaturgiya, publisistika, tərcüməçilik, ədəbiyyatşünaslıq... Ədibin bu və digər sahə ilə bağlı yaradıcılığı bu günə qədər az-çox işıqlandırılmış, haqqında bəzi tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin, bəzi yazılarda toxunulmuş olsa da, şairin peyzaj lirikası bir o qədər də diqqət mərkəzində olmamışdır.

Əsas hissə. Abbas Səhhət lirikası Vətən təbiətinin füsunkar gözəlliklərini vəsf edən poetik lövhələrlə zəngindir. Böyük ədib və alim M.Cəlil bu xüsusda yazırdı: “Səhhət şeirdə, ümumən ədəbiyyatda təbiət mənzərələrinə çox əhəmiyyət verir, hər əsərində bir “lövhəyi-nəqqaş” çəkmək istəyir” (6, səh.339). Şair hələ ilkin yaradıcılıq axtarışları zamanlarında qeyd edirdi ki, yaradılan hər bir sənət əsərində səmimi, inandırıcı təbii hisslər, əxlaqi-didaktik məsələlər, insanların zövqünü oxşayan, gənc nəslin estetik duyğularına müsbət təsir edən təbiət mənzərələri yer almalıdır.

Təbiətən çox həssas olan sənətkar ətrafda, qayğısız gəzib-dolaşan bəzi insanlarda müşahidə etdiyi biganəlikdən, millətin dərdlərini sərf-nəzər edənlərdən narazı qalıb qəmə qərq olanda, eynini açmaq, narahatlıqdan müvəqqəti də olsa uzaqlaşmaq üçün təbiət qoynuna üz tutur, gah dağda-yamacda, bəzən də su hövzələrinin kənarında sakitlik tapardı:

*Bir gün qəmi-dövrədən usandı dili-zarım,
Bir sahili-dəryaya tərəf düşdü güzarım.
Ol mənzərəyi-dilkəşə etdikcə təməşə,
Min ləzzəti-ruhani olub qəlbə peyda.*

Abbas Səhhətın əsas tədqiqatçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas Kamal Talıbzadə şairin təbiətlə olan münasibətini belə xarakterizə edirdi: “Səhhət təbiəti bütün canlılığı ilə duya bilmiş, onun gözəlliklərini məharətlə tərənnüm etmişdir. XX əsr ədəbiyyatında təbiət təsvirləri yaratmaq sahəsində Səhhət qədər müvəffəq olan ikinci şair göstərmək çətindir. Onun şairlik istedadı burada daha bir qüvvətli şəkildə üzə çıxmışdır” (9, səh.171). Şairin peyzaj motivli şeirləri alimin dediklərini yüzə-yüz təsdiqləyir. Dəryanı seyr edən şair sözlə göz oxşayan bir tablo yaradır sanki:

*Sakin dənizin səfhəsi ayinə kimi saf,
Gün nuru düşərkən görünür bax necə şəffaf.
Olduqca günəş nuru dəniz səthinə taban,
Təşkil edər bir səfheyi-lərzanı-dirəşan.*

Misralara göz gəzdirib oxuduqca, gözümüzün önündə (əslində xəyalımızda) dönən bir təbiət lövhəsi canlanır: dalğasız, sakit dəniz səthinə yavaş-yavaş zenitə doğru yüksələn günəş nurunun təması nazla titrəşən suların səthində bərq vurmaqla göz oxşayıb qəlbə sirayət edir...

A.Səhhət doğma yurdumun bütün fəsillərini sevər, hər birinə xas olan öz poetik qiymətini verib, təsvir edər. Şair hər fəslə ayrıca şeir həsr etmişdir. “Yaz” şeirində oxuyuruq:

*... Bəzəklənir, düzəklənir, bağı fəzası rənglənir,
Yaşıllanır, həm allanır, şükufələr çiçəklənir.
Bitər çəməndə lalələr, əlimdə al piyalələr,
Səhər zamanı dür kimi düşər ot üstə jalələr.*

Şair–nəqqas Vətən torpağının fəsillərini təsvir, tərənnüm edərkən təbiəti cəmiyyətdən ayırmır. Təbiətin rəngləri fonunda soydaşlarının sosial həyat və məişət qayğılarını da nəzmə çəkir. Canlı və qaynar kənd həyatını çox məharətlə, sanki, kino lentinə köçürür:

*Sürü-sürü qoyunları çoban yamacda otladar,
Alar ələ papağını, oxur şikəstə, fit çalar.
İnək, camış, qoyun, quzu çıxar naxırda otlağa,
Köçər arandan el, gedər yavaş-yavaşca yaylağa.
Taxıl yerin şum eyləyib əkin əkər əkinçilər,
Əlində dəryaz ot biçər mayıs ayı biçinlər.*

Şairin yay fəslə ilə bağlı bir neçə şeiri vardır. Birinci “Yay” şeiri 1908-ci ildə, digər üç fəslə aid şeirlərlə bir ildə qələmə alınmışdır. Şair burada da söz firçasını təbiətin real, dolğun rəngləri ilə boyayıb, söz firçasını kətan üzərində gəzdirərək möcüzə yaratmışdır. Lakin şairin söz rəsmləri statik, donuq deyil, canlıdır, orada görünən kəndin yay günləri, qaynar həyatı dinamikdir:

*Temuz ayında dan yeri ki, başlayır açılmağa,
Səməyə doğru qırmızı alov durar saçılmağa.
Kəsər qərarü taqətin yayın havası quşların,
Qaçar ağaclar altına, gələr sədəsə quşların.
... Yavaş-yavaş dəyər, yetər ləzzətli, dadlı meyvələr,
Gilasü, albalı, kahı, xoş iyli sarı heyvalar.
Biçər biçinçi arpanı, döyər əkinçi xırmanı,*

Çuval-çuval döyüb yığar əkinçi arpa-buğdanı.

Səhhətin qələmi ilə təsvir edilən payız çağının da öz koloriti var. Təbiətdə payız boz görünsə də, şair onu özünə xas boyalarla süsləyə bilmişdir:

*Payız çağında hər səhər soyuq-soyuq külək əsər,
Ağaclara, budaqlara dəyəndə yarpağın tökər.
... Küləkli qar, yağış yağır uzun-uzadı yaylağa,
Köçər o vaxt el-oba, enər tamamı qışlağa.*

Şair “Qış” şeirində də fəslin rəngini, boyasını sözlərlə ifadə, insanların “yağı” adlanan fəsildəki gün-güzəranını realist və romantik tərzdə təsvir edə bilmişdir.

*Payız çatanda axıra boranlı, qarlı qış yetər,
Soyuq, yağış, küləkli qar xəlaiqi məlul edər.
... Donar şirin sular bütün, düşəndə saxta onlara,
Məşəqqət ilə sındırıb qarı yığarlar ambara.
Dəyirman işləməz, donar, gəliş-gediş çətinlənər,
Bazarda nırxı şeylərin o dəm ziyadə yüksələr.*

Digər, ikinci bir “Qış” şeirində də şair ilin çillələr dövrünün öz boyasını tapmış, qələmi ilə mandırıcı surətdə, fəslə öz rəngi və ahəngində oxucularına çatdırılmışdır:

*Dağı, daşı qar büsbütün ağ kəfənə bürümüş,
Pəncərənin şüşələri buz bağlayıb donmuşdur.
Dəyirmanın, bulaqların suyu donmuş, qurumuş,
Sərçə, dolaş yem axtarır, qar üstünə qonmuşdur.
Dövlətlilər isti evdə rahat yeyib yatırlar,
Un almağa ac, yanıqlar paltar-palaz satırlar.*

A.Səhhətin məhəbbət mövzulu “Yadımdamıdır?” adlı şeirində də çox maraqlı, canlı təbiət lövhəsi, ona məxsus bədii təsvir tərzində öz ifadəsini tapmışdır. Şair sevdiyi ilə olan bir görüşü – bir yaz gecəsini poetik dillə ona xatırladır:

*... Yaz fəsli, gözəl bir gecə, nurani bir axşam?
Ay bədr idi, on dörd gecəlik saf səmadə.
Afaqə fərəhbəxş idi əşraqü ziyadə.
Bir parça bulut hərdən edib gərdişi-şirin,
Ağuşə çəkirdi qəmərin kürsi-münirin.
Bir ləhzə ayın dövrü yarımzölmət olardı,
Sonra çəkirdi bulut, ay bir də çıxardı.
Naz ilə baxardı gülərək ruyi-zəminə,
Bənzərdi həyədən yaşınan tazə gəlinə.*

A.Səhhətin poeziyasında Azərbaycan təbiətinin çoxçalarlı rəngləri əks olunmaqdadır. Yurdumuzun əsrarəngiz gözəlliklərini, doğal “lövhə zənginliklərini vermək üçün şair ana dilimizin incə, zəngin ifadə vasitələrindən məhəratlə istifadə edir”. Tofiq Hacıyev yazırdı ki, “ədəbiyyatımız tarixində o vaxta qədər Azərbaycan təbiətinin, iqlimimizin tərənnümünə A.Səhhət qədər diqqət verən başqa sənətkarın adını çəkmək çətindir. Ana torpağımızın zənginlikləri, iqlim gözəllikləri onun şeirlərində əlvan boyalarla rəsm olunur” (4). Biz bunu əyani şəkildə onun əksər şeirlərində görə bilərik. Səhhət 1912-ci ildə qələmə aldığı “Yaş gecəsi” və “Yay səhəri” adlı digər iki şeirində də, öz möcüz sözlərini sanki, fırçaya bələyərək Səttar

palitrasında gəzdirib Vətənin yay lövhələrini “kətan” üzərinə köçürmüşdür. Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, istedadlı poeziya ustasının yaratdığı lövhələr oxucusuna daha mütəhərrik, daha canlı bir təsir bağışlamaqdadır. Məsələn, şair, çalışqanlığına rəğmən yoxsul insanların “Yay gecəsi”ni belə təsvir edir:

*Axşam oldu, gün batdı, şamlar yandı,
Ta səhərdən axşamacan durmadan.
Gün altında tər tökərək çalışsan
Əkinçilər, biçinçilər uzandı.
Yorğun-argın hərə bir yanda yatır.*

A.Səhhətin özünəməxsus romantik pafosu özünü təbiətə münasibətdə də göstərir. Şairin təbiət təsvirlərində sərgilənən romantik hiss və duyğuları yalnız təbiətə aid, yəni zahiri, cəmiyyətdən təcriddə deyil, onunla müvazi, sıx əlaqədə təzahür edir. Bənzəri olmayan mükəmməl yay lövhələri yaradan şair məşhur “Yay səhəri” şeirində son dərəcə poetik dillə dogma yurdun təsvirini belə verir:

*Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlardan,
Çox sərin dir havası, keçmə bu yaylaqlardan...*

Ədəbiyyatşünaslar hətta Abbas Səhhət şeirlərində impressionistlərin mənzərə əsərləri üçün səciyyəvi olan nişanələrin olduğunu qeyd etmişlər: “Şəfəqin qırmızı rəngi ilə işıqlanan üfük” bizə Klod Monenin “İmpression” mənzərəsindən məlum deyilmi?” (8).

Bəli, Səhhətin bədii sözün gücü ilə misralara gətirdiyi təbiət mənzərələri insanla, ötən əsrin əvvəllərində həyat sürmüş adi, sadə, zəhmətkeş insanın yaşadığı cəmiyyətlə bağlıdır. Təbiət insansız, insan da təbiətsiz ola bilməz. Allah təbiəti insana görə yaratmışdır! Səhhət bunu yaxşı bilir və ona görə də insanı təbiətin fonunda şeirə gətirməyi uyğun görürdü. O bunu qeyri-adi tərzdə, məharətlə edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. -Bakı: “Lider nəşriyyat”, -2005. - 456 s.
2. Abdulla Şaiq. Xatirələrim. -Bakı: “XAN” nəşriyyatı, 2015. - 368 s.
3. Əkrəm Cəfər. Abbas Səhhət şeirinin bəhrləri. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 28 dekabr, 1974.
4. Hacıyev T. Abbas Səhhət və rus poeziyası. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 28 dekabr, 1974
5. Mir Cəlal. Səhhətin romantikası, “Ədəbiyyat qəzeti”, 1944, №16.
6. Mir Cəlal, F.Hüseynov. Abbas Səhhət / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1974, s.330-341.
7. Mirəhmədov Ə. Aşiq kimi..., “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 21 dekabr, 1974.
8. Nəcəfov M. Şair-rəssam. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 21 dekabr, 1974.
9. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: “Gənclik”, 1986. - 276 s.

ABBAS SƏHHƏT VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Cəmilə Oruc qızı Məhərrəmov

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

meherremovacemile49@gmail.com

Xülasə

XX əsr Azərbaycan poeziyasının inkişaf mərhələsində xidməti olan Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə (Abbas Səhhət) romanizm cərəyanına mənsub olsa da, realist yaradıcılığa meyl göstərmiş görkəmli sənətkarlarımızdan olmuşdur.

Şairin romantik qəhrəmanlarının keçmiş, bu gün gələcək haqqındakı düşüncələrini birləşdirən, ümumiləşdirən mövzu “Vətən” mövzudur. Vətənin taleyi, vəziyyəti onun kədərini səbəbini, ümidinin mənasını müəyyən edir. Ən uca məhəbbət vətən məhəbbətidir! deyir.

Açar sözlər: həkim, jurnalist, müəllim, yazıçı, tənqidçi.

ABBAS SAHHAT AND CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

Mehdizadeh (Abbas Sahhat), son of Abbasgulu Aliabbas, who contributed to the development of Azerbaijani poetry in the 20th century, is one of our leading artists who tends towards realistic creativity, although he belongs to the Romanism movement.

"Homeland" is the subject that unites and summarizes the thoughts of the poet's romantic heroes about the past and the future today. The fate and situation of the homeland determine the reason for its sadness and the meaning of its hope. The greatest love is the love of the country! says.

Key words: doctor, journalist, teacher, writer, critic.

1900-cu ildə Tehran Universitetinin tibb fakültəsini bitirən və rus, ərəb, fars, fransız dillərini mükəmməl bilən gənc şair Abbas Əliabbas oğlu (Abbas Səhhət) 1901-ci il Şamaxıda həkimlik etməklə yanaşı məktəblərdə Azərbaycan dilindən dərs deməyə başlayır.

1908-1912-ci illərdə “Əhmədin qeyrəti” poemasını “Müsəlman ürəfaları”, “Özlərini sevənlər”, “Alim nümaları”, “Yay səhəri”, “Əkinçi nəğməsi” kimi əsərlərini qələmə almaqla yaradıcılığında realizmin oyanmasını göstərir. Bunlara səbəb şairin dövrün cəmiyyət hadisələrini daha dərinlən dərk etməsi olmuşdur. Şairin qərb və rus ədəbiyyatına meyli olması, “Molla Nəsrəddin” jurnalına, Sabir realizminə verdiyi qiymətdə də aydın göstərilir.

Abbas Səhhət yaradıcılığında Nizami, Hafiz, Sədi kimi şairlərin böyük təsiri görünür. Abbas Səhhət yaradıcılığının bir hissəsini uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təşkil edir. Çünki bu illərdə M.Ə.Sabir, A.Şaiq, S.S.Axundov və başqaları xalqı gələcəyini, yeni nəslin formalaşmasında gördükləri üçün bədii yaradıcılığı prosesin mənbəyi hesab edir, müxtəlif janrda yazıb yaradırdılar. Abbas Səhhətdə xalq ədəbiyyatının gücünü, onun uşaq qəlbini rahatlıqla ələ almaq qüdrətini dərk edir və başa düşürdü ki, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında balaca oxuculara məlumat vermək olduqca vacibdir. Uşaqlar üçün rəsmi, quru mücərrəd ifadəli şeir yox məzəli maraqlı və tərbiyəvi əsərlər yaratmaq daha vacibdir. Şairin kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində tərbiyəvi məsələlər əsas yer tutur. Müəllim, şair şeirlərində balaca oxucularına ətraflı məlumat, yaş xüsusiyyətinə uyğun bilik verməyə çalışır. Şeirlərindəki ifadələr obrazlı, dili sadə və anlaşılındır. Nəticədə, uşaqlar poetik misraları sevgi ilə qarşılayır və maraqla oxuyurlar:

Cücelərim birər-birər,
Suyu görüb yavuş gələr
İçər, gedər eşələnər.
Yeyər içər cücelərim,
Doyub qaçar cücelərim.

Cücələrim lümək-lümək,
Qanadları gödək-gödək,
Yem axtarar, tapar yemək,
Yeyər, içər cücələrim,
Doyub qaçar cücələrim. (1, səh.158)

Abbas səhhət ciddi mətləbləri çatdırmaq üçün uşaqların maraq dünyasına uyğun mövzulara müraciət etmişdir.

Şairin “Dəbistan”, “Məktəb jurnallarında”, “Türk əlifbası”, “İkinci il”, “Yeni məktəb” və “Gülzar” adlı dərsliklərdə dərc olunmuş bir çox əsərləri diqqəti cəlb edir.

Kiçik yaşlı uşaqlar üçün qələmə aldığı “Quşlar”, “İlk bahar”, “Bağça”, “İki dana”, “Yaz”, “Ana və bala” və sair şeirləri uzun illər ötsə də, tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmiş, gənc nəslin bədii və mənəvi əxlaq cəhətdən formalaşmasında müsbət rol oynamışdır.

O gün ki, fəsli yaz olur,
Gecə, gündüz tarac olur
Havanın artır istisi,
Daha soyuqluq az olur.
Əriz dağın, çölün qarı,
Axar dərələrə sarı.
Gürultu ilə sel gələr,
Salar sədaya çayları. (11)

A.Səhhətin on beş il müəllimlik fəaliyyəti onun uşaq ədəbi yaradıcılığına böyük imkanlar açmış və onların təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək məqsədilə, Firdövsül-ətfal, yax cocuqlar bağçası” (1907), “küçə uşağı” (1909), “Məktəb şagirdi” (1912), “Bir məktəbdə imtahan” (1913) və sair kimi şeirlər yazmışdır.

Uşaqlar üçün yazdığı əsərlər arasında təmsillər A.Səhhət yaradıcılığında xüsusi yer tutur. O bir sənətkar kimi janrın imkanlarından məharətlə istifadə edərək, dövrünün eyiblərini, cəmiyyətdəki nöqsanları uşaqlara göstərir, allerqorik obrazları qarşı-qarşıya qoyur, tərbiyədən uzaq əxlaq normaları ifşa edir:

Getmişdi bir cüt dana,
Otlamağa bir yana.
Naxırdan ayrıldılar,
Bir dərədə qaldılar.
Axşam olanda biri,
İstədi dönsün geri,
Yoldaşın dümsüklədi,
Bu cür ona söylədi:
-Ay dana, dana, dur gedək
Qarnını doldur gedək,
Yoldaşı verdi cavab:
-Etmə, canım, iztirab,
Tələsmə çox ertədir.
Eşitdikdə bu sözü
Kəndə qayıtdı özü.
O birisi orda yatdı
Qurd da gəlib dağıtdı.
Yoldaşı gəldi səhər,
Ta ondan tutsun xəbər.
Gördü ki o can verir.

Rəhmi gəlib dindirir:
-Ay dana, dana dartadır,
-Dindirmə, dərdim ortadır.
-Mən sənə dedim gəl gedək,
Sən niyə dedin ertədir? (7, səh. 218)

Süjetli şeirlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti, yaş xüsusiyyətindən asılı olmayaraq bütün uşaqlar üçün belə sonluqla bitməsi onları kədərləndirmir, əksinə güldürür və düşünməyə vadar edir.

Tülkü gəzəndə yıxılıb nagəhan,
Bir quyuya düşmüş idi bir zaman.
Torpağa sürtmüşdü üzün, həm gözün,
Qurtara bilməzdi ölümdən özün.
Düşdü qəzadan ora qurdun yolu,
Baxdı ki, görsün quyu boşdur, dolu.
Tülkü onu gördü, salam eylədi,
Ağladı, yalvardı, belə söylədi:
– Qurd lələ, səndən edirəm iltimas,
Sən məni bu təhlükədən qıl xilas.
Qurd dedi: – Çox-çox yanırım halına,
Xatirim aşıftadır əhvalına.
Bilmirəm axşam edəcəksən necə?
Sübh açacaqsan nə sayaq bu gecə?
Tülkü dedi: – Çox sağ ol, ey qurd lələ,
Boş danışığından nə yetər hasilə?
Sən belə hərgah mənə qəmoxar isən,
Halıma rəhmin gəlib ağlar isən,
Bir qədər ip tap mənə qıl iltifat,
Ver mənə bir növ ilə burdan nicat.
Yoxsa ki etməz quru söz iktifa,
İş gərək olsun, nə əbəs iddia. (1, səh.258)

A.Səhhətin tərcüməçilik fəaliyyəti xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. O, bu sahədə yeni bir məktəb yaratmış, Azərbaycan şeirinə yeni üslub, təmiz nəfəs, aydın bədii dil bəxş etməklə bərabər, bütün bədii tərcümələrini orijinal səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir. Akademik Kamal iyirmi beşdən çox rus yazıçısının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş bu şairin “Məğrib günəşləri” adlı tərcümə toplusunun buraxılışını Azərbaycan mədəni bir hadisə kimi qiymətləndirirdi.

A.Səhhət yaradıcılığının ilk dövrlərində lirik şeirlər, qəzəllər yazmışdır. O əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının mürəkkəbliyi mübarizələrinin kəskinliyi, cərəyanların çoxluğu bir zamanda “Təzə şeir necə olmalıdır” sualına düzgün cavab verən sənətkarlardan biri olmuşdur. O Abdulla Şaiqin “Vətən” şeirinə cavab olaraq göndərdiyi mənzum məktubunda, vətən mövzusunda münasibətini poetik dillə şərh edir:

Mən verəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm.

Abbas Səhhət özü qeyd edirdi ki, Qərb ədəbiyyatını tərcümə etməkdə məqsədim xalqımı bu əsərlərlə tanış etmək olmuşdur, ona görə ki, şairlərimiz onlara nəzirə yazmaqla gözəl əsərlər yaratsınlar, bununla da milli ədəbiyyatımız daha çox inkişaf etmiş olsun.

İ.Krilyovun “Fil və alabaş”, “Sazandalar”, “Qaraquş və arı”, “Zəhmətkeş ayı”, “Balıq, ördək və xərçəng”, “Qurd və quzu” (1909), A.Puşkinin “Qış” (1911), M.Lermontovun “Üç xurma ağacı”, “Vətən” (1912), V.Hüqonun “Yatmış uşaq” (1909), İ.S.Nikitinin “Uşaqlıq xatirəsi” (1911), S.Y.Nadsonun “İstiqbal bizimdir” (1912) və sair əsərləri tərcümə etməklə görməli bir sənətkar olduğunu sübut etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. "Seçilmiş əsərləri". Lider nəşriyyatı. Bakı: 2005. - 453 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı", Bakı: 1960, 820 s.
3. Bəktəşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı: 1965, 91 s.
4. Fərhadov F., Hacıyeva A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1986. - 109 s.
5. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1977. - 160 s.
6. Mir Cəlal, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1974. -391 s.
7. Səhhət A. Əsərləri 2 cildə. Bakı: Azərnəşr, 1975. - 314 s.
8. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr., 1950. 384 s.
9. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: 1955, 195 s.
10. Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. ("Abbas Səhhət"). Bakı: 1991, 392 s.
11. Uşaq Bilik Portalı.- <https://portal.azertag.az/az>

M.F.AXUNDZADƏNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ İNİKASI

Pərixanım Soltan qızı Hüseynova

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

foster711@mail.ru

Xülasə

Məqalədə böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığı araşdırılır. Tədqiqata ədibin nəsr və komediyaları cəlb olunur. Tədqiqatçı öz fikir və mülahizələrini elmi cəhətdən əsaslandırır, bədii nümunələrdən sitatlar gətirir, elmi polemika aparır.

Sənətkarın tədqiqata cəlb olunan əsərlərində bəşəri ideyalar, xalqlar arasında dostluq, tolerantlıq diqqət önünə çəkilir. Əsərlərlə dost olan erməni-müsəlman arasındakı münasibətlər tədqiqə çəkilərək təhlil edilir. Ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, yeni fikir-düşüncələrinə, humanist, maarifçilik ideyalarına, multikultural baxışlarına işıq salınır.

Məqalədə həmçinin M.F.Axundzadənin XIX əsrin II yarısında maarifçiliyin nəzəriyyəçisi və yaradıcısı kimi Azərbaycan ədəbiyyatında rolu yüksək dəyərləndirilir. Yeni yaranan realist-demokratik ədəbi cərəyanın inkişafında rolu elmi-filoloji aspektdə tədqiq edilir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, nəsr, komediya, maarifçilik, multikultural.

Summary

The article examines the artistic creativity of the great thinker M.F.Akhundzade. Prose and comedies of the writer are involved in the study. The researcher bases his ideas and opinions scientifically, quotes from artistic examples, conducts scientific polemics.

Human ideas, friendship between peoples, and tolerance are highlighted in the works of the artist involved in research. The relations between Armenians and Muslims, who have been friends for centuries, are studied and analyzed. The author's artistic features, new ideas, humanistic, enlightened ideas, and multicultural views are shed light on.

The article also highly values the role of M.F.Akhundzadeh in Azerbaijani literature as a theorist and creator of enlightenment in the second half of the 19th century. Its role in the development of the newly emerging realist-democratic literary trend is studied in the scientific-philological aspect.

Key words: literature, prose, comedy, enlightenment, multicultural.

M.F.Axundzadə XIX əsrin II yarısında maarifçiliyin rəhbəri, nəzəriyyəçisi və yaradıcısıdır. O, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında dönüş yaratmış, yeni yaranan realist-demokratik ədəbi cərəyanının inkişafında böyük rol oynamışdır.

“Aldanmış kəvakib” əsərində tarixi mənbədən öz mütərəqqi ideyalarının təbliği üçün sənətkarlıqla yaradıcı və geniş bir şəkildə istifadə etmiş M.F.Axundzadə feodalizm quruluşunun, çirkinliklərini, orta əsrin dini ehkamlarını, şəriət qanunlarının mənasızlığını, hökmdarların ədalətsizliyini, zalımlığını, islam qayda-qanunlarından öz mənafeləri üçün istifadə edən ikiüzlü ruhanilərin yaltaqlığını ifşa edərək tiplər “qalereyasını” yaratmışdır.

Böyük mütəfəkkir “Kəmalüddövlə məktubları” (1865) əsəri ilə publisistika sahəsində, eləcə də elmi-fəlsəfi düşüncədə müasir realizmin bünövrəsini qoydu. Ədib Şərqi iqtisadi, siyasi vəziyyətini, inkişafdan geridə qaldığını aydınlaşdırmaq, üzə çıxartmaq cığırı ilə şərqli olan hər kəsi bu məsələləri düşünməyə sövq etdi. İctimai inkişaf, azad bir quruluş, milli birlik, mənəvi sərbəstlik, təsdiq və mənəvi təbliğ, əxlaqi mənəvi keyfiyyətlər əsərin ümumi mənzərəsini əhatə edir. Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi, “ictimai tərəqqi, demokratik quruluş, milli bərabərlik və mənəvi azadlıq, elmi-dünyəvi təfəkkürün təsdiq və təbliği..., məktublarda müxtəsər problematikası belədir. Müəllif Şərqi siyasi, iqtisadi və dövlət geriliyinin ictimai və mənəvi-əxlaqi səbəblərini sübutlu-dəlilli bir şəkildə aşkara çıxartmaq yolu ilə hər bir şərqini oyadıb düşündürmək vəzifəsini qarşıya qoyur.” [3. səh. 5]

M.F.Axundzadə Azərbaycan dramaturgiyasının yaradıcısıdır. Mövzu və ideya baxımından müxtəlif olan altı komediya əsəri bu gün də öz orijinallığı ilə aktualdır. Hər komediyasında ortaya yeni problem qoymuş, dövrünün mövcud eybəcərliklərini, qayda-qanunlarını, dini xurafatı və s. ifşa edərək yeniliyi, maarifçiliyi təbliğ etmişdir.

İlk komediya əsəri olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”də yalançı kimyagərləri ifşa etmiş, “nuxulular” deyilən zəngin obrazlar qalereyası yaratmışdır. Onların hər biri XIX əsr Azərbaycan ictimai təbəqələrinin ümumiləşdirilmiş tiplərdir.

“Hekayəti Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukünü məşhur” komediyasında ədib iki həyatı qarşı-qarşıya gətirmişdir. Bunlardan biri feodal-patriarxal münasibətlərinin hökm sürdüyü bir şəraitdə yaşamaq, onun qanunlarına boyun əymək, mübarizəsiz, sakit, mənasız, köhnə bir həyat. İkincisi isə yeniliyə can atan, təhsil almaq, mədəniyyət öyrənmək, tərəqqi etmək, inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyəti ilə tanış olmağı vəd edən təzə bir həyat. Burada yeniliyin təbliğatçısı Avropadan gəlmiş həkimi-nəbatat Müsyö Jordandır. Yeni həyata can atan gənc Şahbaz bəydir. Şahbaz bəyin Parisə getməsinə qarşı gələn, lakin Müsyö Jordanla söhbətindən sonra dəyişən Hətəmxan ağam da yeniliyə meyl edən obraz səviyyəsində görürük. Hətəmxan ağa yeniliyi duyub, ona meyilliliyi ilə ətrafındakılardan irəli getmişdir. Onun baxışı dəyişmiş, onda yeni düşüncələr əmələ gəlmişdir. Yad bir ölkədən qonaq gəlmiş Hətəmxan ağanın evində məskunlaşan, evin hörmətli bir üzvünə çevrilmiş, parisli bəyin şərəfinə verilən süfrə səhnəsində müəllif Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyini, milli mətbəxinin gözəlliyini, zənginliyini yeməklərin hazırlanmasını təcəssüm etdirməklə xalqın adət-ənənəsini, qonaqpərvərliyini əks etdirir.

“Sərgüzəşti-vəzir-xani-Sərab” komediyasının mövzusunun xanlıqlar dövründə, xan saraylarında baş verən tipik olan hadisələrdən götürmüş və Lənkəran xanlığında bir ailənin obrazında canlandırır. Mirzə Fətəli Axundzadə əsərdə xanlıqlar dövründə xarakterik olan əhvalatı deyil, 1920-ci ilə qədər Azərbaycan ailələrində çoxarvadlılığı, azyaşlı qızların ərə verilməsi adət-ənənəsini, insanın hisslərinin, şəxsiyyətinin əsarətə düşməsinə, ümumiyyətlə bütün bunlara səbəb olan köhnə cəmiyyətin ədalətsizliyini, qayda-qanunlarını tənqid edir. Bu zaman müəllif bu məsələləri ailə çərçivəsində çıxarıb ümumiləşdirərək ifşa edir.

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) komediyasında bir çox təbəqənin bəy, tacir, kəndli, ruhani, çar məmurlarının real həyatını ictimai münasibətlər içərisində verir. Bununla ədib bu obrazların bütün münasibətlərini, psixologiyalarını canlandıraraq həyat mənzərəsinin bütöv bir səhnəsini əks etdirir. Tiplər öz həyat və xarakterləri ilə maraqlı və müxtəlifdir. Məsələn Heydər bəy varlanıb toy edərək nişanlısı Sona ilə evlənməyi, Hacı Qara sərmayə yığmağı, çar məmurları dövlətə xidmət etməyi, kəndlilər acından ölməmək üçün işləməyi düşünür, bu onların həyat amallarına çevrilir. Hamısı bu məqsədə doğru can atır.

Müəllif komediyada öz humanist ideyalarını da təbliğ edərək, sadə kütlələrin sənətinə münasibətini bildirərək onların əməyinə, peşəsinə yüksək dəyər verir. Tipik “qəhrəman”larından fərqli olaraq onlar gözütöx, namuslu, vəfalı, yardımçı, tolerant insanlardır: “Əkinçiliyə allah bərəkət versin!”, “Dünyada

ondan yaxşı peşə yoxdur!”, “Bişək bizim peşəmiz olmasaydı, Dizaq mahalı acından qırılacaq idi” s. bu kimi ifadələrlə zəhmətkeş təbəqəni xarakterizə edərək onları tipləri ilə qarşılaşdırır. Erməni, müsəlman münasibətində tarix boyu davam edən dostluğu göstərir: Taxıl qıtlığı yaşayan müsəlmanlarla taxıllarını borc da olsa Arakel və Mkritiçin bölümlərini erməni, müsəlman xalqı arasındakı əsl dostluğun rəmzi kimi əks etdirir.

“Mürafə vəkili” komediyasının məzmununu məhkəmə işləri əhatə edir. Feodal-patriarxal münasibətləri zəminində baş verən gülünc həyat həqiqətlərilə dolu əhvalatlar divana çıxarılır. Komediya həqiqəti müdafiə edən vəkillərin tamahkarlığı, şəxsi mənafeləri, ədalətsiz davranışları tənqid edilərək ifşa olunur.

Komediyanın əsas qəhrəmanı olan Səkinə xanımın simasında mühitinin keçmiş adət-ənənələrinə, ədalətsizliyə, əxlaq qanunlarına qarşı mübariz, qorxmaz azərbaycanlı qızının obrazını yaratmışdır. O, dramaturqun birlik, insanpərvər və s. humanizm ideyalarının ifadəçisidir. Səkinə xanım vəba xəstəliyindən ölənlərdən yeganə varisidir. Qardaşı Hacı Qafurdan ona altmış min nəqd pul qalmışdır. O, sevdiyi Əziz bəylə ailə qurmaq arzusundadır, lakin bibisi Zibeydə onun istəyinə qarşıdır. Qardaşı Hacı Qafurun sağlığında Əziz bəy məmur ailəsinə mənsub olduğuna görə bu istək həyata keçməmişdir. Tacir Hacı Həsən altmış min tüməni ələ keçirmək üçün Səkinə xanımı almaq təşəbbüsünə düşür. Zibeydə cahil, qatı mühafizəkardır. Qardaşı qızının bu işə təhdid edir: “Utan!... utan!... Qız uşağına yaraşmaz ki, böyüyünün yanında belə danışa! Sənin nə vecinə? Sənə ər lazımdır, Hər kəsə verərlər, ona gedərsən!.. Bizim də axır qızlıq zamanımız var idi; həyadan baş qaldırıb böyüyümüzün üzünə baxa bilməzdik. Sizin üzünüzün susuzluğundandır ki, Təbrizdə taun əksik olmur!” [2. s.161-162]

Zibeydə xanımın vasitəsilə feodal-patriarxal münasibətlərinin cəmiyyətdə hakimliyini ifşa etməklə dövrün ictimai mənzərəsini yaradır. Səkinə xanım Zibeydə xanıma “Sənə mən nə zaman izn vermişəm ki, mənə Ağə Həsənə verəsən? Mənim bu saatda nə atam var, nə anam, nə qardaşım: özüm öz vəkiliməm!”, tacir Ağə Həsənə Mən sənə getmək istəmirəm! Mən səni sevmirəm! Könülə ki, güc yoxdur.” [2. s.161-164] verdiyi cavabları, etirazları ilə keçmişin qalıqlarını, kölə kimi rəyi soruşulmadan ərə verilən, alınıb-satılan, azadlığı, mənliliyi, şəxsiyyəti əzələn, tapdanan gənc qızların, qadınların davamçısı deyil. O, öz hüququnu başa düşən və onun müdafiəçisidir. Azad, qarşılıqlı sevginin, məhəbbətlə qurulan ailənin tərəfdarı olan yeni düşüncəli, yeni ruhlu, zəkəli, qaranlıqda şölə saçan gənc azərbaycanlı qızlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Ağə Mərdan mənfəti tipidir. O, hiyləgər, fitnə-fəsadçı, pulgirdir. Müəllif onun simasında cəmiyyətdəki ədalət qanunlarının tapdalandığını, ədliyyə işlərini, ədalət məhkəmələrini idarə edənləri oradakı rüşvətخورluğu ifşa etmiş, cəmiyyətdəki əsas qüvvə olan pulun digər əsərlərində olduğu kimi rolunu göstərir.

Ağə Mərdanın qurduğu hiylə ilə Hacı Rəhim öləndən sonra onun dövlətindən on iki min tümən pulu, bir hamamı (məhkəmə yolu ilə) oğlu Rzadan alınıb arvadına verilib. Hacı Qafurun mirasına yiyələnməyə çalışır. Onun kəbinsiz arvadı Zeynəblə evlənmək istəyir, dostu Ağə Salmanı öyrədib Səkinə xanımın vəkili edir və s. çünki o, bildirdi ki, pulun əsas qüvvə olduğu mövcud cəmiyyət hiylə, fitnə-fəsad yuvasıdır.

Komediyanın sonu Səkinə xanımın qələbəsi ilə bitir Bununla da ədib yeni həyatın müjdəsini verir.

“Axundzadə insan surətlərini yaradarkən bəzilərinin xarakterini kəskinləşdirərək onları daha qabarıq göstərir. Lənkəran xanı Mirzə Həbib, Hacı Qara, ağıllı və mübariz qızın timsalı olan Səkinə xanım müəllifin kəskinləşdirilməsində “tipiklik” prinsipinə əsaslanmış və həyat həqiqətindən ayrılmamışdır.” [1. s. 36]

M.F.Axundzadə bütün yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yer tutmuş, yeni fikir düşüncələrinin, humanist ideyaların təbliğində, inkişafında böyük və əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2017. - 552 s.
2. Mirzə Fətəli Axundzadə əsərləri üç cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb 2005. -296 s.
3. Mirzə Fətəli Axundzadə əsərləri üç cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb 2005. - 378 s.
4. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan SSR EA, 1966, 485 s.

ABBAS SƏHHƏTİN ROMANTİK POEZİYASI PROFESSOR VƏLİ OSMANLININ TƏDQİQATLARINDA

Razim Əli oğlu Məmmədov

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

r_mamedli@mail.ru

Xülasə

Azərbaycanda romantik poeziyanın yaranması və yeni məna kəsb etməsində böyük ədiblərimiz M.Hadinin, Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Əli bəy Hüseynzadənin, Abbas Səhhətin poetik nümunələrinin yeri danılmazdır. Azərbaycan romantizminin görkəmli simalarından olan Abbas Səhhət özünəməxsus spesifik yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onun romantik poetik nümunələrində Azadlıq, Vətən, Millət, milli birlik ideyaları ilə yanaşı, gözəllik hissləri, təbiət mənzərələrinin tərənnümü mühüm yer tutur.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, Azadlıq, Vətən, Millət, milli birlik, vətənpərvərlik.

Summary

The place of the poetic examples of our great writers M. Hadi, Huseyn Javid, Abdulla Shaig, Ali Bey Huseynzade, and Abbas Sahhat in the emergence of romantic poetry in Azerbaijan and its acquisition of a new meaning is undeniable. Abbas Sahhat, one of the prominent figures of Azerbaijani romanticism, is distinguished by his unique creative features. Along with the ideas of Freedom, Homeland, Nation, national unity, the feelings of beauty and glorification of natural landscapes occupy an important place in his romantic poetic examples.

Key words: Abbas Sahhat, Freedom, Motherland, nation, national unity, patriotism.

XX əsr Azərbaycan romantizminin məşhur simalarından biri olan Abbas Səhhətin yaradıcılığında ictimai siyasi- azadlıq, Vətən, Millət və milli birlik kimi mövzularla yanaşı, incəlik, gözəllik hisslərinin, təbiət mənzərələrinin tərənnümü geniş yer tutur, bu şairin şeirlərinin gələcəyə ümid, üsyankar cəhətlər də diqqəti cəlb edir. Akademik Kamal Talıbzadə yazırdı: “Azadlıq mövzusu Səhhətin obrazlar sistemini də, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin rəmzi məcazi mənalərini təyin edirdi. Romantik şairin tez-tez işlətdiyi bir çox sözlər – dəniz, səhra, üfiq, ümman, ildırım, şimşək, vulkan, bulud, fırtına, qiyamət, işıq, şölə, və s. azadlıq mövzusunun bu və ya digər mənasını, motivini ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Hətta şairin dilsiz göylərə, uzaq ulduzlara, sehrli mələklərə, xəyali cənnətlərə müraciəti də azadlıq mövzusu ilə əlaqədar idi, onun romantik xəyalının gələcəklə, yaranacaq yeni bir dünya ilə bağlayan bir dünya idi” [5; s.82].

Abbas Səhhətin romantik poeziyasının tədqiqatçılarından olan professor Vəli Osmanlı şairin şeirlərində azadlıq, Vətən mövzularını, millət, milli birlik ideyası məsələlərini müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təhlil etmiş, sənətkarın lirikası haqqında bir sıra orijinal fikirlər söyləmişdir.

Məlumdur ki, azadlıq mövzusu Azərbaycan romantik poeziyasına M.Hadi gətirmişdir. Onun romantik həmkarı A.Şaiq yazırdı ki, “Hadi qədər hürriyyətə həvəs göstərən bir şair olmamışdır... hər bir əsərində hürriyyəti oxşamadan keçməmişdir” [3; s.241]. Vəli Osmanlının fikrincə, “Hadinin romantizm irsinin ruhuna, ovqatına hopmuş Azadlıq bu poeziyada həm hissdır, həm mövzu, həm ideya. Bunların birliyindən bütöv bir obraz yaranmışdı – “Hürriyyət” obrazı” [7; s.42]. “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında isə bu barədə oxuyuruq: “Hadi isə şeirin şüara çevirməsini istəyirdi. Onun ilhampərvər və coşqun əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi şeirin qüvvətli nümunələridir”. [4; s.423]

V.Osmanlının qənaətinə görə “Hadinin romantizm irsinin ruhuna, ovqatına hopmuş Azadlıq fikirləri dövrün digər romantiklərini Ə.Hüseynzadə, A.Şaiqlə yanaşı Abbas Səhhəti də duyğulandırmışdır. Sovet dövrü tədqiqatlarının böyük əksəriyyətində bildirilir ki, “Abbas Səhhət sənətdə hissiyatın hakimliyini tərənnüm edirdi. Bu sənət təbiət mənzərələrinin, müasir şəhər, kənd lövhələrinin, əmək həyatının təsvirini tələb edirdi” [4; s.423]. V.Osmanlıya görə, şairin erkən romantik duyğularının əsasını hürriyyət, Vətən, millət və milli birlik ideyaların tərənnümü təşkil edir. Alim tədqiqatlarında şairin romantik şeirlərindən bəhs

edərək yazırdı: “Əsrin əvvəllərində hüriyyət manifestinin ədəbi mühiti təzə dolaşdığı günlərdə ədibin “Dilbəri hüriyyət” şeiri yazılıb ortaya çıxır. Şeir azadlığı təsvir üslubuna görə həmin o ədəbi mühiddəki hüriyyət manifestindən təsirlənmişdir. Bunu şeirin adından görmək olar”[7; s.42].

A hüriyyət! A münfərid əməlim!
İştə sənsən səadəti bəşərin.
Könlümdəki ən istəkli gözəl,
Rəfahəti, fəlahəti bəşərin. [1; s.61]

V.Osmanlı qeyd edir ki, şair bu poetik nümunədə “özü ilə hüriyyəti dilbəri arasındakı məhəbbətdən də o keçmiş ulu aşıqların əfsanəvi sayaq “təzə bir əfsanə” yaranmasını diləyir və şeir bəşəri dəyərləri ilə diqqəti cəlb edir. Alim yazır: “Aşıqın könlündəki ən istəkli gözəl” olan hüriyyət bütünlükdə bəşəriyyətin səadətidir”[7; s.42].

Abbas Səhhətin bu şeirində bəşəri ideyaların tərənnüm olduğunu vurğulayan akademik Kamal Talıbzadə yazırdı: “Azadlıq – bu poeziyanın ətinə qanına hopmuş, bütün ruhuna nüfuz etmiş, onun ideya-estetik mahiyyətini təşkil edən bir mövzu idi. Şair azadlığı bəşəriyyətin ən böyük mənəvi nailiyyətlərindən biri kimi qiymətləndirirdi. Səhhət azadlığı təkcə öz xalqı üçün yox, bütün xalqlar üçün, bütün insanlar üçün tələb edirdi” [5; s.88].

Vətən mövzusu Abbas Səhhətin poeziyasının ana xəttini təşkil edir. V.Osmanlı da şairin Vətən mövzusunda şeirlərini XX əsrin əvvəllərində romantizm ədəbiyyatında aparıcı yer tutduğunu bildirir. Tədqiqatçı yazır ki, şairin erkən şeirlərində Vətəni “bimarə xəstəyə oxşayır”:

Yoxdur ümmidi-şəfa hali-pərişanında,
Oxşayır çox belə bir xəstəvü bimarə Vətən.

Doğranıb tiği-cəfa ilə mübarək bədəni,
Çəkilib zülm ilə Mənsur kimi darə vətən.

Biz əgər olsa idik ayeyi-Qurana müti,
Olmaz idik belə sərgəştəvü avarə vətən. [1; s.64]

Qəzəlin məzmunundan çıxış edərək V.Osmanlı belə qənaətə gəlir ki, torpaqlarımıza xaincəsinə hücum edən düşmənlərin günahsız insanların qanının axıdılması Qarabağda törədilən vəhşiliklərin mənzərəsinə çox oxşayır. Tədqiqatçı yazır: “Qan tökən zalımlara tuş olması, bədəninin – torpaqlarının düşmən tərəfindən doğranması Vətənimizin hazırkı vəziyyətinin gerçək mənzərəsidir [7; s.65].

A.Səhhətin erkən yaşlarında Vətən mövzusunda yazdığı şeirlərindən biri o vaxtlar Şamaxıda camaat arasında geniş yayılmışdır. Bu barədə məlumat M.Ə.Sabirin bir məqaləsində verilmişdir. Həmin məqalədə A.Səhhətdən aşağıdakı bənd nümunə kimi gətirilmişdir:

Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz!
Biləriz fərz sənin xidmətini!
Nəqdi-can eşqinə nisar edəriz,
İstəriz vəzi-fəlah heyətini! [1; s.23]

A.Səhhət romantik şair kimi Vətəni oxucularına “sehrli, zəngin təbiəti ilə, bu təbiətin ecazkar gözəlliyi, rəngarəng, çeşidli nemətləri ilə təqdim etməklə yanaşı, həm də insan üçün Vətənin nə demək olduğunu anladır. V.Osmanlı şairin 1909-cu ildə yazdığı “Vətən” şeirini əvvəlki illərdə qələmə aldığı poetik nümunələrdən fərqləndirərək “Azərbaycan romantizmi” (II cild) kitabında yazırdı: “A.Səhhət bəhs etdiyimiz əvvəlki şeirlərində əsasən Vətənin nisgillərindən söz açırdı. 1909-cu ildə yazdığı “Vətən” şeirində isə diqqət insan üçün Vətənin nə demək olduğunun üzərində cəmləşdirir” [7; s.68].

A.Səhhət ənənəsinə sadıq qalaraq bu şeirin ilk beytində də Vətən romantik təsvirə müvafiq olaraq

“sevgili məhbub” simasında da verilir:

Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Tədqiqatda qeyd olunur ki, şeir vətəni ürəkdən sevən birinci şəxsin dilindən söylənilir, poetik misralardan odlu bir ürəyin döyüntüsü eşidilir. Bu humanist şairin ürəyinin, həqiqi insan ürəyinin döyüntüsüdür. Şeirdə Vətən insanı böyüdən, ona duz-çörək verən məkan kimi dəyərləndirilir.

Məni xəlv eyləmiş əvvəlcə xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü nüma.
Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?!
Anadır hər kişiyyə öz vətəni;
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən,
Ölərəm əldən əgər getsə vətən.

Şeirin məzmunundan çıxış edərək V.Osmanlı yazırdı: “Vətənin nemətləri unudulmaz, o nemətlər ana südüdür, duz, çörəkdir, doğma guşələrdir, yurd yangısıdır” [7; s.69].

Azərbaycan romantizmdə Hürriyyət və Vətən anlayışlarının üçüncü tərəfi Millətdir. Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, millət özünü tanımağa – nəslinə, dilinə, dininə, tarixinə, əxlaqına – özünün bütün keçmiş, hazırkı, hətta gələcək əhvalına bələdlikdən gəlməlidir.

V.Osmanlı qənaətinə görə “Abbas Səhhətin Hürriyyət və Vətən duyğuları millət anlayışından, bu ad altında gerçəklikdən ayrılmazdır. Millət məsələsində ... romantikləri ən çox məşğul edən millətin dərdləri, qayğılarıdır “[7; s.112]. Alimin tədqiqatlarında o da vurğulanır ki “Millətlə işə birinci milləti ayıltmaqdan, milli şüurunu oyatmaqdan başlamaq lazım gəlirdi” [7; s.113]. Şairin çoxsaylı poetik nümunələri təhlil edən tədqiqatçı bildirirdi ki, “Fəryadi-intibah, yaxud– vətənpərvəranə” şeiri ilə milləti ayıltmağa yönəlib.

Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl!
Ayıl, ey milləti-məzlumə, ayıl!
Ayıl, ey bülbüli-gülzari-vətən,
Nəgmən ilə ola bidar vətən!

və yaxud

Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?
Millət, ey baisi-həyati-vətən!
Oyan, ey milləti-əziz, oyan!
Sənə vabəstədir nicati-vətən.

V.Osmanlı yazır ki, A.Səhhətin və digər romantik həmkarlarının səyi nəticəsində XX əsr romantizmində - Hürriyyət, Vətən və Millət mövzuları üçlüyündən tam bir milli-mənəvi sənət hadisəsi yaradılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Əsərləri, 2 cildə, I cild. Bakı: 1974.
2. Abbas Səhhət. Əsərləri, 2 cildə, II cild. Bakı: 1975.

3. Abdulla Şaiq. Əsərləri, 5 cildə, IV cild. Bakı: 1977.
4. Mir Cəlal, F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2019.
5. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı, 1986.
6. Talıbzadə K. Vətəndaş şair. Bakı, 1975.
7. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi, 2 cildə, II cild, Bakı: 2014.

ABBAS SƏHHƏTİN ƏDƏBİ GÖRÜŞLƏRİ AKADEMİK KAMAL TALIBZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA

Qürbət Əlimirzə oğlu Mirzəzadə

AMEA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

edebitenqid@outlook.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan romantizminin aparıcı nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhətin yaradıcılığı təhlilə cəlb olunur. Abbas səhhətin ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı görüşlərinin akademik Kamal Talıbzadənin tədqiqatlarında dəyərləndirmə meyarları, təsnifat prinsipləri araşdırılır. Kamal Talıbzadənin realist və romantik ədəbi nümunələri təhlil və şərh edən realist və romantik tənqid tiplərinin şərti xarakter daşdığını düzgün müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: romantizm, sənətin ideyalılığı, təzə şeir, zamanın tələbi, hisslərin təbiiliyi, ədəbi görüşlər.

Summary

The work of Abbas Sahhat, one of the leading representatives of Azerbaijani romanticism, is analyzed in the article. Evaluation criteria and classification principles of academician Kemal Talibzade's researches of Abbas Sahhat's literature and art issues are investigated.

Kamal Talibzadeh's realist and romantic literary examples analyze and interpret realist and romantic types of criticism correctly determine that they are conventional in nature.

Key words: romanticism, idealism of art, fresh poetry, demand of time, naturalness of feelings, literary meetings.

Estetik ideal, mövzu, dil-üslub, sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən romantik ədəbi cərəyanının və təmayülünün təmsilçiləri olan sənətkarların yaradıcılığında oxşarlıq və paralelliklərlə yanaşı, gerçəkliyə baxış bucağında və özünüifadə vasitələrində fərqli məqamların olması da istisna deyil. Bu mənada romantik sənətkarların hər biri fərdi yaradıcılıq dünyası ilə seçilən, həyat həqiqətinə, gerçəkliyə münasibət baxımından orijinal yaradıcılıq məziyyətlərinə malikdirlər. Abbas Səhhət XX əsr Azərbaycan romantizminin belə qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Sənətkarın poetik axtarışlarında vətənpərvərlik, mülli hiss və duyğular özünün parlaq ifadəsini tapır, bu mənada o, həqiqətən tərədən-dırnağa milli şairdir. Xalqın tarixi taleyi, istibdad boyunduruğundan qurtarmaq yollarının axtarışı, maarif və təhsil yolu ilə qabaqcıl xalqlar cərgəsinə qoşulmaq istiqamətində ədəbi mücadilələr aparması iki istiqamətdən diqqəti cəlb edir: birinci, belə bir ictimai qayə şairin qələmə aldığı əsərlərdə ön plana çəkilir; ikinci, belə bir estetik ideal eyni zamanda sənət və yaradıcılıq məsələlərinə həsr olunan məqalə və qeydlərdə nəzəri cəhətdən əsaslandırılır.

Çoxşaxəli yaradıcılıq imkanlarına malik olan Abbas Səhhətin ədəbi irsi istiqamətində aparılan elmi-nəzəri axtarışlar geniş spektri əhatə edir. Abbas Səhhətin yaradıcılığı haqqında ilk məlumatı onunla eyni ədəbi cərəyanın nümayəndəsi və məsləkdaşı olan Abdulla Şaiq tərəfindən irəli sürülmüş, 3-cü sinifdən sonra məktəblərdə oxunacaq "Qıraət" kitabında (Bakı: Orucov qardaşlarının mətbəəsi, 1912, s. 235-236) "Səhhət təxəllüs Mirzə Abbasqulu Mehdizadə cənablarının tərcümeyi-halı"nda ədibin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir. Əlbəttə, dəfələrlə nəşr olunan dərsləklərdə verilən bu

məlumat xarakterli qeydləri şairin yaradıcılığı haqqında müfəssəl araşdırma hesab etmək olmaz. Bunu aşacağı siniflər üçün nəzərdə tutulan dərslərdən tələb etmək də doğru olmazdı.

Görkəmli ədib və pedaqoqun Abbas Səhhətə bağlı ən böyük xidmətlərindən biri heç şübhəsiz ki, sənətkarın ilk dəfə mükəmməl tərcümeyi-halının hazırlanmasıdır.

Müxtəlif vaxtlarda Əliabbas Müznibin, Salman Mümtazın, Mir Cəlalin, Cəfər Xəndanın, Məmməd Arifin, Mikayıl Rzaquluzadənin, Məmməd Cəfərin, Abbas Zamanovun, Qılman Musayevin (İlkinin), Əziz Mirəhədovun, Yaqub İsmayılovun, Şamil Qurbanovun, Əmir Tağıyevin, Ağaməmməd Abdullayevin, Qulam Məmmədlinin, Camo Cəbrayılbəylinin, Eynəli Sultanovun, Rəmzi Yüzbaşovun, Vaqif Vəliyevin, Əbdül Əzizovun, Kamran Məmmədovun, Nəriman Zeynalovun, Məsud Əlioğlunun, Məmməd Məmmədovun, Bəkir Nəbiyevin, Yaşar Qarayevin, Əflatun Məmmədovun, Tofiq Hacıyevin, Şamil Salmanovun, İsa Həbibovun Həbibbəylinin), Kamran Əliyevin, Rauf Sadıqovun, Nizaməddin Babayevin (Şəmsizadənin) Rasim Tağıyevin, Əjdər Ağayevin, Qara Namazovun, Rafiq Yusifoğlunun, Zahid Xəlilin, Şamil Vəliyevin, türkiyəli tədqiqatçı Hüseyin Bayqaranın... məqalə və araşdırmalarında Abbas Səhhətin yaradıcılığının ən mühüm sahə və istiqamətləri tədqiq hədəfi seçilmişdir.

Şübhəsiz ki, Abbas Səhhətin həyatı, mühiti, ədəbi irsinin öyrənilməsi, nəşri və təbliği sahəsində ardıcıl, fasiləsiz fəaliyyət, fundamental monoqrafik araşdırmaların aparılması akademik Kamal Talıbzadənin (1923-2006) adı ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, Kamal Talıbzadə XX əsr Azərbaycan romantizminin və pedaqoji fikir tarixinin tanınmış simalarından biri olan Abdulla Şaiqin ailəsində dünyaya gəlmişdi. Atası Abdulla Şaiq də daxil olmaqla Azərbaycan romantizminə və onun tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığına Kamal Talıbzadənin mehr və məhəbbətinin ailə mühitindən tələq olunması və başlanğıcını götürməsi şübhəsizdir. Bu yaradıcılıq təmayülünə məxsus xarakterik xüsusiyyətlərin öyrənilməsində və dərinləşməsində universitetin filologiya fakültəsində təhsil, tədris edən tanınmış ədəbiyyatşünasların da böyük və əvəzolunmaz xidmətlərini danmaq olmaz. Beləliklə, buraxılış işi kimi Azərbaycan romantizminin qeyri-adi nümayəndəsi olan Məhəmməd Hadi yaradıcılığının ("Məhəmməd Hadi və Azərbaycan romantizmi" – Q. M.) seçilməsi də təsadüfi hadisə deyildi.¹ [1.s. 28-34]

1945-ci ildə akademiyanın Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasına qəbul olunan Kamal Talıbzadə üçün namizədlik dissertasiyası üçün "Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılığı" mövzusunun Azərbaycan romantik ədəbi cərəyanının aparıcı nümayəndələrindən biri olan növbəti bir sənətkarın seçilməsi təsadüfi olmayan bir qərar idi. Təklif o vaxt institutun direktoru olan akademik Məmməd Arif tərəfindən irəli sürülmüşdü. Və təbii ki, bu, gənc tədqiqatçı üçün elə də yad mövzu deyildi, bu üçlüyün tanınmış nümayəndəsi olan Abdulla Şaiqin tövsiyə və məsləhətləri, şəxsi arxivində olan ən zəruri materiallar da, romantizm cərəyanının digər tanınmış nümayəndəsi Hüseyin Cavidlə ailəvi dostluq, gediş-gəlişlər və ədəbi söhbətlər də Kamal Talıbzadənin fikri inkişafında müstəsna rol oyanadığını iqrar etməyə kifayət qədər əsas verir. Kamal Talıbzadənin namizədlik dissertasiyasının müdafiəsinə qədər – 1948-ci ildə 22 səhifəlik "Abbas Səhhət" (1948-ci ildə Bakıda oxunmuş mühazirə)² bürəşürü işıq üzə görünür. Bir il sonra Kamal Talıbzadə adı bir qədər əvvəl çəkilən mövzuda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək iddiasında olduğu elmi dərəcəyə layiq görülür. [2.s.114]

Dissertasiya müdafiəsinin bir il ləngiməsi təbii ki, mövzunun o qədər də sadə olmaması, respublika və onun hüdudlarından kənarda olan mənbələrlə tanışlıq, onların elmi dövriyyəyə və münasibət müstəvisinə çıxarılması ilə əlaqədar idi. Digər tərəfdən belə bir çətin mövzunun kifayət qədər təcrübəsiz gənc tədqiqatçıya həvalə edilməsi də belə bir ləngiməyə səbəb olduğu zənn edilə bilər. Bunu dissertasiyanın tədqiq predmeti seçilən problemlərə nəzər yetirməklə müəyyənləşdirmək olar.

Mürəkkəb struktura malik dissertasiya işində Abbas Səhhət yaradıcılığının bütün sahə və istiqamətləri, ədəbi növ və janr sistemi elmi təhlil və yanaşma predmeti seçilir.

1955-ci ildə "Abbas Səhhət" adı ilə işıq üzə görünən monoqrafiya dissertasiya işi əsasında hazırlanan

¹ Mirzəzadə Q. Kamal Talıbzadə: ömür yolu, Akademik Kamal Talıbzadə. Sənətkarın şəxsiyyəti-42, Ön sözün müəllifi: AMEA-nın prezidenti, akademik Kamal Talıbzadə, Tərtibçi: filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli, Redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qürbət Mirzəzadə. Bakı: "Elm və təhsil", 2023, s. 31 (28-34).

² Talıbzadə K. Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri, Bibliografiya, Redaktor: professor Yaşar Qarayev, tərtib edən: Əmin Əfəndiyev. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2000, s. 114 (114-157), 208 s.

ilk nəşrdir. 1963-cü ildə rus dilində nəşr olunan eyni adlı kitab (tərcüməçi Səyavuş Məmmədzadə), mühazirəçiyə kömək seriyasından 1975-ci ildə nəşr olunan “Vətəndaş şair” (Abbas Səhhətin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə) sənətkarın həyat və yaradıcılığı barədə yığcam bilgiler vermək məqsədi daşıyırdı. Azərbaycanın görkəmli adamları seriyasından 1986-cı il və nəhayət, 1991-ci ildə Seçilmiş əsərlərinin I cildində yer alan monoqrafiya üzərində müəllif təkmilləşmə işləri aparmış, əldə olunan yeni materiallarla tədqiqatı daha mükəmməl şəkildə ədəbi-elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə vermişdir. “Abbas Səhhət” monoqrafiyası dörd fəsildən ibarətdir. Birinci fəsil. Həyatı, II fəsil. Yaradıcılığı, III fəsil. Ədəbi əlaqələri və tərcüməçilik fəaliyyəti, IV fəsil. Sənətə baxışı. Sənətkarlığı adlanan fəsillərdə və fəsildaxili bölmələrdə romantik sənətkarın yaradıcılığı sistemli və ardıcıl şəkildə tədqiq müstəvisinə çıxarılır.

Məlum olduğu kimi, Abbas Səhhətin sənət aləminə gəldiyi dövr özünün ictimai-siyasi ziddiyyətləri, katalizmləri, qanlı-qadalı müharibələri və inqilabi çevrilişləri ilə yadda qalıb. Şübhəsiz ki, belə çaxnaşmalar, qeyri-stabil tarixi olaylar ədəbi-elmi düşüncəyə öz mənfi təsirini göstərir, sənət məsələləri ətrafında ciddi mübahisələrə rəvac verirdi.

Kamal Talıbzadə bir romantik sənətkar olmaq etibarilə Abbas Səhhətin sənət görüşlərini ədəbi-bədii irsi əsasında, həm də nəzəri-estetik mahiyyəti ilə seçilən məqalələrindən çıxış edərək təhlilə yönəlir.

Bu baxımdan sonuncu fəslin birinci bölməsinə “Şair ayinəsidir dövrünün” sərlövhəsi seçilməsi şairin özünün ədəbi manifest xarakterli poetik məramnaməsindən götürülməsi təbii görünür. Bu ad altında şairin sənət görüşlərinin mövzu və problem çevrəsi, ədəbi gedişatın ümumi mənzərəsi, qarşısında dayanan yaradıcılıq vəzifələri barədə qənaət və mülahizələri ümumiləşdirilərək dəyərləndirilir. Şairin sənət görüşlərində klassik irsə münasibət, realizm, satira, ədəbiyyatda xəlqilik və ideyalıq, ədəbi tənqid, ədəbi əlaqələr və onun tərkib hissəsi olan tərcümə ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlərə dövrün tələb və ehtiyacları baxımından qiymət verməyi məqsədəuyğun hesab edir. Müəllif irəli sürülən mülahizələri sənətkarın mənsub olduğu ədəbi cərəyanın adı ilə maarifçi-romantik tənqidin bir nümunəsi kimi təqdim edir. Aydın həqiqətdir ki, ədəbi fakt özünə adekvat münasibət və yanaşmanı zərurət kimi meydana gətirir. Ancaq hər bir ədəbi cərəyanı məxsus ədəbi tənqidin mövcud mütləq şəkildə olacağına mümkünliyünü düşünmək absurddur. Kamal Talıbzadənin realist və romantik ədəbi nümunələri təhlil və şərh edən realist və romantik tənqid tiplərinin şərti xarakter daşdığını düzgün müəyyənləşdirir, Realist tənqid”, “romantik tənqid” terminləri realizmi, romantizmi müdafiə və izah edən tənqid mənasında anlaşılmalıdır³ – qənaətinə gəlir. [3.s.369]

Müəllif bəhs olunan dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aydınlıq və müəyyənlik gətirərək yazır: “XX əsrin əvvəllərində yaranmış siyasi, ictimai və mədəni şərait ədəbi tənqidin məqsəd və vəzifələrinin müasir tələblər əsasında izah olunması ehtiyacını doğurmuşdur. Ədəbi mühit, ədəbi inkişafın xarakteri, azadlıq hərəkatı milli mədəniyyət, bədii ədəbiyyat kimi tənqidin də mövqeyini müəyyən edən əsas amillər idi.”⁴ [4.s.368] Abbas Səhhətin qələmə aldığı elə ədəbi nümunələr var ki, onlar mahiyyətə nəsr və nəzm xüsusiyyəti daşıyır, şairin hər iki sahənin imkanlarından istifadə etmək bacarığını nümayiş etdirir. Belə bir vəhdət və sinkretizmi “Şeir yaxud meir”, “Təzə şeir necə olmalıdır?”, “Şair, şeir pərisi və şəhərli” kimi nümunələrdə özününəzərə çarpacaq dərəcədə göstərməkdədir. “Ədəbiyyat”, “Əşar”, “Sabir, ey şairi-dühapərvər”, “Sabir”, “Şair” kimi nümunələr Abbas Səhhətin dünya ədəbi-bədii fikrində bir əhəmiyyətə çevrilən təcrübədən yaralandığı məqamları görüntüyə gətirir. Ədəbi yaradıcılığında sənətin prinsipial məqamlarına toxunduğu kimi, Abbas Səhhət özünün bədii yaradıcılığında seçilən ədəbi faktları bir nümunə kimi nəzəri-estetik məqalələrində verməyi məqsədəuyğun hesab edir. Bunu daha bariz şəkildə “Təzə şeir necə olmalıdır?” adlı məqalədə görmək mümkündür. Abbas Səhhətin ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı mülahizələri bu mənada onun ədəbi görüşləri kimi təqdim olunması, fikrimizcə, daha obyektiv səciyyə daşıya bilər. Çünki mətn strukturlarında nəzəri mülahizə ilə bədii materialın paralel iştirakı belə bir yekun nəticəyə gəlməyə əsas verir. Akademik Kamal Talıbzadə Abbas Səhhətin ədəbiyyat və

³ Talıbzadə K. Abbas Səhhət (monoqrafiya), Seçilmiş əsərləri. İki cildə, 1-ci cild. Redaktoru İlyas Tapdıq, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 369 (368-381), 393 s.

⁴ Talıbzadə K. Abbas Səhhət (monoqrafiya), Seçilmiş əsərləri. İki cildə, 1-ci cild. Redaktoru İlyas Tapdıq, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 369 (368-381), 393 s.

sənət məsələlərinə həsr olunan ədəbi, nəzəri-estetik fikirlərinin məhsulu olan yazılarını elmi-tənqidi məqalələr, maarifçi-romantik tənqidin bir nümunəsi hesab etməsi fikri həmin mətnlərin struktur və mahiyyəti ilə bir araya gəlmir, müəllifin ən yaxşı halda ədəbiyyat və sənət məsələləri ilə bağlı düşüncə və görüşləri hesab edilə bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mirzəzadə Q. Kamal Talıbzadə: ömür yolu, Akademik Kamal Talıbzadə. Sənətkarın şəxsiyyəti-42, Ön sözün müəllifi: AMEA-nın prezidenti, akademik Kamal Talıbzadə, Tərtibçi: filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli, Redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Qürbət Mirzəzadə, Bakı: "Elm və təhsil", 2023, s. 31 (28-34)
2. Talıbzadə K. Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri, Bibliografiya, Redaktor: professor Yaşar Qarayev, tərtib edən: Əmin Əfəndiyev, Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2000. - s. 114 (114-157), 208 s.
3. Talıbzadə K. Abbas Səhhət (monoqrafiya), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, 1-ci cild, Redaktor İlyas Tapdıq, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 369 (368-381), 393 s
4. Talıbzadə K. Abbas Səhhət (monoqrafiya), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, 1-ci cild, Redaktor İlyas Tapdıq, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 369 (368-381), 393 s.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİ KONTEKSTİNDƏ

Elnarə Elxan qızı Qaragözova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.dosent
e.garagozova.bsu@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında daim xüsusi diqqət yetirilmişdir. Abbas Səhhətin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqlər Mir Cəlal Paşayev, Kamal Talıbzadə, Cəfər Xəndan, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Kamran Məmmədov, Məsud Əlioğlu, Abbas Zamanov, Kamran Əliyev, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli kimi ədəbiyyatşünasların elmi araşdırmalarında mühüm mövqeyə malikdir.

Açar sözlər: romantizm, maarifçilik, vətən, ədəbi tənqid, ədəbiyyat.

Summary

Special attention has always been paid to the study of the life and work of Abbas Sahhat, one of the prominent representatives of the Azerbaijani romanticism movement, in Azerbaijani literary studies. Studies on the life and work of Abbas Sahhat have an important position in the scientific researches of literary scholars such as Mir Jalal Pashayev, Kamal Talibzadeh, Jafar Khandan, Aziz Mirahmedov, Mammad Jafar Jafarov, Kamran Mammadov, Masud Alioglu, Abbas Zamanov, Kamran Aliyev, Bekir Nabiyeu, Isa Habibbayli.

Key words: romanticism, enlightenment, motherland, literary criticism, literature.

M.F.Axundovdan başlayan professional Azərbaycan ədəbi tənqidi yarandığı zamandan etibarən Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində, təbliğində, inkişafında mühüm rol oynayır. Azərbaycan tənqidçiləri və ədəbiyyatşünasları ədəbi əsərlərin tədqiqi və təhlili, eləcə də ədəbiyyatımızda ədəbi cərəyan və üslubların formalaşması qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm xidmətlər göstərmişlər. Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsas problemlərindən və vəzifələrindən biri professional ədəbi tənqidin ilk etaplarında fəaliyyət göstərmiş, fəaliyyətləri yaşadıkları dövrdə elmi aspektdən tədqiq edilməmiş ədiblərin yaradıcılığının araşdırılmasıdır. Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi Abbas Səhhətin yaradıcılığı da bu qəbildəndir. Abbas Səhhətin yaradıcılığı ilə bağlı Mir Cəlal Paşayev,

Kamal Talıbzadə, Cəfər Xəndan, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Kamran Məmmədov, Məsud Əlioğlu, Abbas Zamanov, Kamran Əliyev, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli müxtəlif aspektli araşdırmalar aparmışlar.

Professor Mir Cəlal Paşayev Abbas Səhhətin yaradıcılığında həm romantik, həm də realist ədəbi məktəbin ənənələrinin eyni zamanda təzahürünün ədibin irsinin unikallığını şərtləndirdiyini xüsusilə qeyd edir: “Abbas Səhhət dövrünün çox az yazarlarından olub ki, hər iki – həm romantik, həm də realist ədəbi məktəbin nümayəndəsi kimi Azərbaycan ədəbiyyatında, mətbuatında, ədəbi mühitində tanınıb, oxunub, sevilib və yaddaşlarda həkk olunub... Abbas Səhhət romantiklər arasında məktəb, tərbiyə ilə ən çox bağlı olan şairdir... Səhhətin fikrincə, müsəlmanlar ona görə geri qalmış, qapaz altına düşmüşlər ki, ehkaminəni pozdular, şəriəti düz yerinə yetirmədilər.”(2, səh. 11)

Professor Abbas Zamanovun, Əziz Mirəhmədovun, Cəfər Xəndanın tədqiqlərində isə Abbas Səhhətin maarifçilik ideyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Abbas Zamanov yazırdı: “Səhhətin gözəl uşaq şeirləri yetmiş ildir ki, dərsliklərimizin səhifələrindən düşür, bu gün də məktəblilərimizin dilinin əzbəridir. Abbas Səhhətin şair, tərcüməçi, ictimai xadim, həkim, müəllim kimi gördüyü işləri, xalqa etdiyi xidmətlərin on illik ümumi mənzərəsinə nəzər saldıqda heyrətə gəlir, inanırsan ki, o, bu illərdə xalqın mədəni inkişafı üçün əlindən gələnləni hər şeyi etmiş, heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdir. İnanırsan ki, o, çoxcəhətli yaradıcılığında və fəaliyyətində yalnız bircə məqsəd düşünür:

Fikrimiz tərbiyəyi-millətdir,
Qəsdimiz millətə bir xidmətdir.” (5, səh. 4)

Əziz Mirəhmədov da Abbas Səhhətin maarifçilik fəaliyyətini xüsusi vurğulayır: “Səhhət sözü ilə işi bir olan xadim idi. Xalqa məktəb lazım idi – onlar da açdılar. Xalqa yeni teatr lazım idi – yaratdılar, hətta qadın rolunu da bir müddət özləri oynadılar. Xalqa tibbi yardım lazım idi – göstərdilər. Kitab lazım idi – yazdılar. Qəzetjurnal lazım idi – çıxartdılar...” (3, səh. 4)

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun, akademik İsa Həbibbəylinin, AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyevin tədqiqatlarında Abbas Səhhət yaradıcılığı Azərbaycan romantizmi kontekstində tədqiqə cəlb edilir. Akademik İsa Həbibbəyli Abbas Səhhəti Azərbaycan romantizminin nümayəndəsi olduğunu əsaslandırmaqla yanaşı onun ədəbi-bədii görüşlərində sentimentalizmin izlərinin olduğunu da qeyd edir: “Doğrudur, Abbas Səhhətin ədəbi manifesti kimi səslənən "Təzə şeir necə olmalıdır" adlı məqaləsi 23 fevral 1905-ci il tarixdə "Həyat" qəzetində dərc edilmişdi. Lakin məqalədən göründüyü kimi, Abbas Səhhət cəmiyyət hadisələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, ədəbiyyatın, şeirin "təzə səbkiyə" keçməsi zərurətini düzgün dərk etmişdi. Lakin onun "Təzə şeir necə olmalıdır" sualına verdiyi açıqlama xəyala əsaslanan romantizmin yox, bu ədəbi cərəyana çox yaxın olan və hissiyyat üstündə qurulan sentimentalizmin sənət kredisini ifadə edirdi: "Yazı yazdığımız vaxt hər şeydən müqəddəm hissiyyata tabe olmaq gərək. Tənkə kəlamın oxuyanların qəlbinə təsiri ola və başqasının hissiyyatı-qəlbisini oyandır.” (1, səh 14)

Azərbaycan ədəbi tənqid tarixində Abbas Səhhət yaradıcılığı ilə bağlı fundamental tədqiq isə akademik Kamal Talıbzadəyə məxsusdur. Kamal Talıbzadənin araşdırmaları da Abbas Səhhəti Azərbaycan romantizminin əsas imzalarından biri kimi təqdim edir: “Səhhət poeziyasında obyektiv romantik istiqamət üstünlük təşkil edir və üslubi xüsusiyyət onun peyzajları üçün daha səciyyəvidir, elə bu xüsusiyyətləri ilə də o, Koltsov və Nikitinə çox yaxındır.” (4, s.343)

Kamal Talıbzadə ədibin yaradıcılığında azadlığın, sevginin, vətən eşqinin tərənnümünün milli folklor və ədəbi-mədəni ənənələr kontekstində və bazisində öz əksini tapdığını xüsusi vurğulayır. Akademikin qənaətinə görə Abbas Səhhətin yaradıcılığında əks olunan maarifçilik, romantik düşüncə vüsəti, vətənə sevgi motivləri onun yaradıcılığının Azərbaycan milli mədəniyyəti və ədəbiyyatındakı yerini müəyyənləşdirən əsas cəhətdir.

Abbas Səhhət yaradıcılığı bu gün də Azərbaycan ədəbi tənqidinin diqqətindədir. Prof. A.Rüstəmlinin, F.Ələkbərlinin, S.Fərəcovun, S.İsmayılovanın, R.Məmmədovanın, F.Qəzənfəroğlunun, R.Əliyevin və digər tədqiqatçıların ədibin yaradıcılığının müxtəlif aspektlərinə həsr edilmiş tədqiqatları buna bariz sübutdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həbibbəyli İ. Azərbaycan romantizmi: niyə 1906-1920-ci illər yox, 1905-1917-ci illər?// 525-ci qəzet, 23.04.2022, s.14-15.
2. Mir Cəlal (Paşayev). Abbas Səhhət haqqında /Mir Cəlal // Səhhət A. Əsərləri.- Bakı: Azərneşr, 1935.- s.9-19, 13-14.
3. Mirəhmədov, Ə. Səhhətin nəsr əsərləri /Əziz Mirəhmədov //Ədəbiyyat.- 1946.- 4 fevral.-s.4.
4. Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. Bakı: Azərneşr, c. 1., 1991. - s. 343.
5. Zamanov, A. Səhhət və Sabir //S.M.Kirov ad. ADU-nun Elmi Əsərləri.- 1974.- 28. dekabr, №6. - s.3-8.

MƏN VƏTƏNİ CANIM KİMİ SEVİRƏM...

Sabir Rüstəm oğlu Məmmədov
ADPU Ağcəbədi filialı
p.ü.f.d,dosent

Fazil Tatarxan oğlu Cəfərov
ADPU Ağcəbədi filialı
k.t.ü.f.d,dosent
faziljafarov@yahoo.com

Xülasə

Məqalədə Abbas Səhhətin Azərbaycana - Vətəninə sidqi ürəkdən necə bağlı olduğunu, poeziyasında onu necə tərənnüm etməsini, onun hər iki "Vətən" şeirlərində ("Könlümün sevgili məhbubu mənim" və "Mən Vətəni canım kimi sevirəm") və eləcə də başqa -başqa əsərlərində vətəni vəsf etdiyini aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, Vətən, torpaq, xalq, azadlıq, təbib.

Summary

The article describes how Abbas Sahhat is deeply attached to Azerbaijan - his Motherland, how he glorifies it in his poetry, in both of his "Motherland" poems ("My Heart's Beloved" and "I love the Motherland as much as my soul"), as well as in other works. tried to clarify what he did.

Key words: Abbas Sahhat, Homeland, land, people, nobility, doctor.

Abbas Səhhət XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində şair, şeir nəzəriyyəçisi, nasir, dramaturq, tərçüməçi, maarifpərvər insan, müəllim, təbib və sair titullar daşıyan bir ədib kimi göz önündə canlanır. Onun yaradıcılığında elmə, təhsilə, maarifə çağırış ön planda verilir. Abbas Səhhət azadlığı cəmiyyətin ən dəyərli mənəvi sərvəti saymış, xalqların xoşbəxt, azad və firəvan yaşaması üçün səylə çalışmışdır. Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə (Abbas Səhhət) 1874-cü ildə Şamaxı şəhərində Sarıtorpaq məhəlləsində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Əliabbasın təxəllüsü Ətşan idi. Paroxod mollası olmuşdur. Abbas Səhhət ilk təhsilini atasının məktəbində almışdır. Şamaxı şəhərində ibtidai məktəbdə rus dilində təhsil almış və sonra oranı tamamlamamış ərəb və fars dillərini öyrənmək üçün Şamaxıda Hacı Molla Cabbar Sabit təxəllüsündən təhsil almışdır. Atası Abbas Səhhəti təhsilini artırmaq üçün 1890-cı ildə Məşhəd şəhərinə göndərmiş və o bir il orada təhsil aldıqdan sonra, Tehrana gedərək Tehran universitetinin tibb fakültəsinə qəbul olur və orada oxuduğu zaman Fransada təhsil almış professor Mirzə Abdulla bəylə tanış olur. Professor Mirzə Abdulla bəydən fransız dilini öyrənməyə başlayır. Universiteti bitirdikdən sonra professor Mirzə Abdulla bəyin məsləhəti ilə Tehrandə olan Nasiriyyə məktəbinə qəbul olaraq orada oxuyur. Abbas Səhhət Tehrandə məzkur mədrəsəsinin klinikasında təbib işləyir. İşlədiyi vaxt oraya Hülakü nəslindən olan bir cavan Xan gəlib gözlərini müalicə etdirir. Xan ayrı xəstəliklərini də müalicə etdirmək üçün Parisə getməli olur. Xan gedən zaman gözünə qulluq etdirmək üçün

bir nəfər özü ilə aparmalı olur. Professor Mirzə Abdullanın vasitəsi ilə Xanla bərabər Parisə Abbas Səhhət də gedir. Xan orada bir ilə qədər qalır. Abbas Səhhət də onun gözlərini müalicə edir. Həm də Abbas Səhhət Paris xəstəxanalarının birində təcrübəsini artırmaq üçün işləyir. Xan İrana qayıdan zaman Abbas Səhhətdə onunla bərabər qayıdır. İranda olarkən Abbas Səhhət Xanla birgə İranın bir çox şəhərlərini gəzir. Sonra Abbas Səhhət 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır. Onun Tehran Universitetində aldığı diplomu Rus idarələri tanımır. Ona görə də iş tapmır. Bakıya gedib attestat imtahanı verib şəhadətnamə almaq istəyir, ancaq şəhadətnamə ala bilmir. Bakıda Lalayevin mülkündə müvəqqəti bir kabinet açib xəstələri müalicə etməyə başlayır. Bakıda qoçular onun işləməsinə mane olduqları üçün Şamaxıya qayıdır və öz həkimlik işini davam etdirir. Şamaxıda 1906-cı ildə realni məktəb açılır. Abbas Səhhət həmin məktəbə müəllim təyin olunur. Səhhət Şamaxıda şairlər Ağəli bəy Naseh, Məşhədi Məhəmməd Tərrah, Mirzə Ələkbər Sabir və Mahmud bəy Mahmudbəyovla dostluq edir. O vaxtlar sayılıb seçilən həkim Hacı Mirzə Məhəmmədin vəfatından sonra Şamaxıda ən öndə gedən təbib Abbas Səhhət olur.

Hacı İsmayıl Veysov Abbas Səhhətə xüsusi rəğbət gösdərdiyi üçün Hacınn bütün yaxınları da Abbas Səhhətə hörmətlə yanaşırdılar. 1913-cü ildə Abbas Səhhət İsmayıl Haqqı bəy Veysov və Əlövsət Əfəndizadə ilə iki aya qədər Volqa sahillərini səyahət etmişdilər. 1913-cü ilin iyulun axırında Abbas Səhhət İsmayıl Haqqı bəylə Şamaxıya qayıdır. 1913-cü il avqust ayının əvvəlində Abbas Səhhət dayısının gözlərini müalicə etdirmək üçün Tiflisə aparır. Orada Salman Mümtazla görüşüb tanış olur.

Abbas Səhhət şeir və məqalələrini o cümlədən rus və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümlərini: "Dəbistan", "Rəhbər", "Zənbur", "Füyuzat", "Məktəb", "Qurtuluş", "Qardaş köməyi", "Kəlniyyət" jurnallarında və "Həyat", "İrşad", "Şərqi-Rus", "Günəş", "Məlumat", "Həqiqəti-Əfkar", "Açıq söz", "Sovqat", "İqbal", "Yeni işıq", "İqdam" və "Yeni iqdam" qəzetlərində çap etdirmişdir. Bununla bərabər şairin sağlığında Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində "Sınıq saz"(1912) şeirlər kitabı "Məğrib günəşləri" (I-II hissə 1912) rus və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümələr kitabı və Mahmudbəy Mahmudbəyovla birgə yazdıqları "Yeni məktəb" (üçüncü il (1909) dərsliyi nəşr olunmuşdur. Sovetlər dövründə Abbas Səhhətin kitabları dəfələrlə nəşr edilmiş və onun haqqında alimlərimiz tədqiqat əsərləri yazmışdılar. Abbas Səhhətin sonuncu dəfə, yəni 2005-ci ildə "Seçilmiş əsərləri" (Tərtib edən, ön söz və qeydlərin müəllifi: Kamal Talıbzadə) çap edilmişdir. Kitabda şairin 58 şeiri, 22 satirası, 7 təziyanası, 6 mənzum məktubu, 30 uşaq şeiri, 3 hekayəsi, 4 pyesi, 12 məqaləsi və 67 rus və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümə şeirləri daxil edilmişdir. [1:2]

Abbas Səhhət ilk mətbu şeirini 1904-cü ildə "Şərqi-rus" qəzetinin 3 mart 25 sayında çap olunan "Ey könül yatmagilən, dur gözünü aç, bidar ol!" əsəridir. Şeir rus-yapon müharibəsinin başlaması münisəti ilə yazılmışdır:

Ey könül, yatmagilən, dur gözünü aç, bidar ol!
Xabi-qəflətdən oyan bir, bu zaman hüşyar ol!
Şərqi-əqsayə nəzər qıl, necə gör qovğadır,
Nə qiymətdü, nə şurişü, nə vaveyladır!

Buradan sonra Azərbaycanın dövrü mətbuatında vaxtaşırı Abbas Səhhətin şeiri, məqalə və hekayələri çap olunur ki, bunlar da müxtəlif mövzuları əhatə edir. Şairin şeirinin əsas mövzularından biri də vətəndir. Vətən şair üçün ən müqəddəs amildir. Abbas Səhhətin "Vətən" (1909) şeiri daha maraqlıdır:

Vətən könlümün sevgilisi, canım və ürəyimdir. Məni xuda yaratsa da, mən vətəndə boy atıb böyümüşəm. Vətən bizə duz-çörək verib, onu unutmamaq olmaz. Hər bir kişinin vətəni onun anası və onu sinəsində böyüdəndir. O məni öz südü ilə böyüdü və ona görə o mənim sevgili canımdır. Mən vətəni gözlərimin üstündə saxlamalıyam, onu itirsəm ölürəm. Vətənin verdiyi neməti unutmamaq olmaz. Ona sadıq olmayanlar, ona qurban ola bilməz. Ulularımızın məzarı Vətəndir[4:5]. Vətən övladlarımızın yaşayış yeridir. Vətəni hər bir kəs sevməlidir, əgər sevməyən varsa, onun vicdanı yoxdur. Şeirin sonunda şair fikrini belə yekunlaşdırır:

Vətən-əcdadlarımızın mədfənidir,
Vətən-övladlarımızın məskənidir.

Vətəni sevməyən insan olmaz.
Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz.

Şair ikinci "Vətən" şeirində deyir:

"Mənim vətənim Qafqazda yerləşir. Bura "Simürgün"-dür. Mən burada həyata gəldim və xalqımın qarşısında səcdə qıldım. Burada Qaf dağının sultanı olan qara quş və tərlanlar yaşayır. Bu yerlərin böyük çölləri var və dağlarında vəhşi ceyranlar yaşayır. Göyün üzü təmiz, bulaqlarının suyu sərin və şəffafdır. Bunlar təmiz, şəfalı və dirilik suyudur. Səması ürəkləri açır, buludları uca dağlara qalxır, bağları cənnətə bərabərdir. Çöllərində əlvan çiçəklər bitir. Çiçəklərin ətrindən ürəklər fərəhlə dolur. Oğlanları qeyrətli, şücaətli, hünərli və sədaqətlidir. Meşələrindəki ağacları meyvəlidir. Ağaclarında qırqovul və turaclar səssalır. Bülbüllərin çəmənlərdə cəh-cəh səsi kəsilmir. Küləklər əsəndə güllərin ətri çöllərə yayılır, bura həmişə cənnəti xatırladır. Burada xəzan əsmir. Hər yerində xəzinə var, torpağını Yaradan qızıl yaratmışdır, hər cür gözəlliyi və neməti var. Torpağı, ölkəsi və yeri gözəldir. Dünyada tayı bərabəri olmayan yerdir. Belə ölkəni və neməti hamı sevir.

Onu mən canım, ruhum, ətim və qanım kimi sevirəm:

Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca firavan neməti kim sevməz?
Mən vətəni canım kimi sevirəm.
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm.

Abbas Səhhət Vətənin müqəddəs olduğunu söyləyir və şeirlərinin hər bir misrasında "Vətən" məfhumunun insan həyatı üçün nə qədər əziz olduğu bəyan edilir. Beləliklə, xalqımızın müdrik oğlu Abbas Səhhətin elmi dünyagörüşü XX yüzilliyin ön illərində milli sosial fikrimizin irəliyə getməsinə əsas yerlərdən birini tutur, onun daha da yüksəlməsinə, inkişaf etməsinə səbəb olur[5:6]. Tam şəkildə onun dünyaya yeni baxışları və hərtərəfli düşüncələri zəmanəsinin irəli getməsinə təkan kimi qiymətləndirilməlidir. Onun Vətənə məhəbbət hissi heç zaman sönmür alovlu şəkildə deyir:

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Nəticə

Demək lazımdır ki, alovlu vətənpərvər olan mütəfəkkir şairimiz Abbas Səhhətin yaradıcılığından Vətən mövzusu qırmızı xətt kimi keçir. Şair hər bir zaman Vətənin azadlığı, tərəqqisi və inkişafı üçün səylə çalışmış, onu heç nə ilə müqayisə etməmişdir. Arzusu, istəyi isə xalqını: elmlə, firavan, xoşbəxt və işıqlı sabaha doğru aparmaq olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən, ön söz və qeydlərin müəllifi: Kamal Talıbzadə). Bakı: "Lider nəşriyyatı", 2005.
2. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya press, 2006.
3. Qara Namazov. Azərbaycanın uşaq ədəbiyyatı. Bakı: "Maarif" Nəşriyyatı, 1984
4. K. Talıbzadə. Abbas Səhhət. Bakı: Azərnəşr, 1965.
5. Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, Bakı: Elm, 1977.
6. Mir Cəlil, Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1982.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN PUBLİSİSTİKASI

Səba Azad qızı Namazova

Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
seba8080@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan Cümhuriyyətinin ümumən islam aləmində ilk Cümhuriyyət, türk dünyasında ilk respublika kimi təşəkkülə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adı və işıqlı fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Onun ideoloq, dövlət xadimi, siyasi lider kimi həyat yolu mühərrir, publisist və şairlikdən başlanır.

M.Ə.Rəsulzadə XX yüzilin ilk on illiyində ədəbi aləmə gəlmiş, o zamandan etibarən də dövrü mətbuatla sıx şəkildə əməkdaşlığa başlamışdır. Onun əsasən “Hümmət”, “Təkamül”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “Yoldaş”, “İrşad”, “İqbal”, “Tazə həyat”, “Səda”, “Milli birlik”, “Dirilik”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan” və b. qəzet və jurnallarda çeşidli janrdə yüzlərlə yazıları silsilə şəkildə dərc olunmuşdur. Maraqlıdır ki, o, ədəbi-bədii formada qələmə aldığı yazılarını da ilkin olaraq məhz sözü gedən mətbu orqanlar vasitəsilə oxuculara ünvanlamışdır. Göründüyü kimi, dövrü mətbuat Rəsulzadənin yalnız jurnalist, publisist kimi deyil, eyni zamanda yazıçı, ədəbiyyatşünas kimi yetişməsində, tanınmasında olduqca mühüm rol oynamışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-nəzəri məqalələri mövzuca müxtəlif və rəngarəngdir. Qeyd edək ki, məqalələrin bir qisminə kulturoloji, ədəbiyyat və siyasət məsələlərindən ətraflı bəhs edilmiş, digər qisminə isə klassik və çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı problemlərinə münasibət bildirilmişdir. Müəllifin publisistikasında folklor, Güney Azərbaycan və mühacirət ədəbiyyatı məsələləri yetərinə diqqət mərkəzinə çəkilərək sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli köklərdən uzaqlaşma meyllərinə, ruslaşdırma siyasətinə tənqidi münasibət ifadə olunmuşdur.

“Azərbaycan kultür gələnləri” əsərində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qüdrətli mütəfəkkir alim, dramaturq Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığından, satirik jurnalistikamızın parlaq nümunəsi hesab edilən “Molla Nəsrəddin” dərgisindən və onun əməkdaşlarından söz açaraq böyük şair Mirzə Ələkbər Sabirin xalqın milli oyanışındakı xidmətlərini təqdir edib yüksək qiymətləndirmiş, romantik poeziyamızın görkəmli siması Məhəmməd Hadi yaradıcılığına da münasibət bildirmişdir.

Açar sözlər: dövrü mətbuat, publisistika, məqalə, ədəbi aləm, qəzet.

PUBLICISM OF MUHAMMAD AMIN RASULZADEH

Saba Namazova

Ph.D. in Philology, Associate Professor
Ganja State University

Summary

The establishment of the Republic of Azerbaijan as the first republic in the Islamic world and the first republic in the Turkic world was directly connected with the name and bright activity of Muhammad Amin Rasulzadeh. His life path as an ideologist, statesman, and political leader began as an editor, publicist, and poet.

M.A.Rasulzade came to the literary world in the first ten years of the 20th century, and from that time he began to cooperate closely with the press of the time. Hundreds of his articles in various genres were published in “Hümmət”, “Təkamül”, “Tərəqqi”, “Həqiqət”, “Yoldaş”, “İrşad”, “İqbal”, “Tazə həyat”, “Səda”, “Milli birlik”, “Dirilik”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan” and other newspapers and magazines. It is interesting that he initially addressed his literary and artistic writings to the readers through the aforementioned press. As it can be seen, the press of the time played a very important role in the development and recognition of Rasulzade not only as a journalist and publicist, but also as a writer and literary critic.

M.A.Rasulzade's literary and theoretical articles are diverse and colorful. It should be noted that in

some of the articles cultural, literary and political issues were discussed in detail, while in the other part, the attitude to separate problems of classical and contemporary Azerbaijani literature was expressed. In the journalistic work of the author, the issues of folklore, South Azerbaijan and emigration literature were brought into the center of attention, and a critical attitude was expressed to the tendency to move away from the national roots and the policy of Russification in the Azerbaijani literature of the Soviet era.

In the work "Azerbaijani Cultural Futures", Muhammad Amin Rasulzade spoke about the work of the great thinker, scientist, playwright Mirza Fatali Akhundzade, the "Molla Nasreddin" magazine, which is considered a shining example of our satirical journalism, and its employees, and appreciated and highly appreciated the services of the great poet Mirza Alekbar Sabir in the national awakening of the people. the prominent figure of our romantic poetry expressed his opinion on the work of Muhammad Hadi.

Key words: periodical press, journalism, article, literary world, newspaper.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yalnız siyasi xadim, xalqa, millətə tərəqqi yolu göstərən, bu istiqamətdə dönmədən çalışan mücahid deyildi. O, həmçinin ictimai-siyasi məqalələri ilə cəmiyyəti doğru yola yönəldən əsl ziyalı, ədib, jurnalist, redaktor idi.

Rəsulzadə siyasi fəaliyyəti boyunca söz və mətbuat azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, təqiblərə məruz qalmasına rəğmən, çar Rusiyası dövründə mətbuat üzərindəki senzuraya qarşı ciddi etiraz bildirmişdi. O. ilk məqaləsini 1903-cü ilin mayında "Şərqi-Rus" qəzetinin səhifələrində dərc etdirdikdən sonra azad söz uğrunda dönmədən mücadilə aparmışdır.

Böyük demokrat, jurnalistin 1905-1908-ci illərdə Bakıda çıxan çoxsaylı qəzet və jurnallardan "Şərqi-Rus", "Hümmət", "Dəvəti-qoç", "İrşad", "Təkamül", "Yoldaş", "Tərəqqi", "Füyuzat" və b. mətbu orqanlarda mövcud üsul-idarəni tənqid edən onlarla yazısı işıq üzü görmüşdür. Rəsulzadə bir müddət "İrşad" qəzetinin müvəqqəti redaktoru kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

Maraqlıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə İranda "Tərəqqi" qəzetinin xüsusi müxbiri kimi də çalışmışdır. Onun "Tərəqqi" qəzetində "İran məktubları" sərlövhəsi altında dərc edilən yazıları xüsusi maraq doğurur. 43 publisistik məqaləni əhatə edən yazılar ötən yüzilliyin əvvəllərindəki İran siyasi mühitini özündə hərtərəfli ehtiva edirdi.

M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə İran məşrutə hərəkatının rəhbərləri də görüşərək Səttarxan və Bağırxanla ünsiyyət qurmuş, İranda ilk demokratik islahatların təbliğatçısı kimi söylərini əsirgəməmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin "Dirilik" jurnalında yer alan publisistik yazıları ictimai əhəmiyyəti baxımından nəzəri cəlb edir. Məqalələrdə milli azadlığa nail olmağın yolları araşdırılaraq mövcud siyasi quruluşun imkanları daxilində şərh olunmuşdur. "Dirilik nədir?" adlı baş məqalədə isə müəllif, xalqımızı "Azərbaycan türkü" kimi önə çəkmişdir [2].

M.Ə.Rəsulzadənin sonrakı dövr ictimai-siyasi, publisistik fəaliyyətində "Açıq söz" qəzetinin mühüm rolu olmuşdur. Bəllidir ki, "Açıq söz" qəzeti 1915-ci ilin oktyabrında Bakıda nəşrə başlamış, yalnız mətbuat tariximizdə deyil, həmçinin xalqımızın azadlıq mübarizəsi tarixində də vacib rola malik idi. Qəzetin adının altında belə qeyd edilmişdir:

"Siyasi-ictimai və ədəbi Türk qəzetəsi" [1].

Qəzetin birinci sayının baş məqaləsi isə "Tutacağımız yol" adlanırdı. Rəsulzadənin müəllifliyi ilə çıxmış bu yazıda bir sıra mətləblərə toxunulmuşdu:

"Dəhşətlərinə şahid olduğumuz bu yol bir həqiqəti-əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi. "Dünyanın xəritəsi hərbdə dəyişəcək" - deyə heyərlə qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir" [1].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mənalı həyatı, çoxşaxəli, dolğun yaradıcılığı istiqlalına qovuşmuş millətə və hürriyyət düşüncəsinə xidmətin parlaq nümunəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Açıq söz" qəzeti. 1915, № 1.
2. "Dirilik" jurnalı. 1914, № 1.

WEST AZERBAIJAN FOLKLORE IN HISTORICAL CONTEXT

Summary

Folklore is formed in a certain environment, like national wealth and national identity. Manifestation of folklore samples in different forms and content in different regions of Azerbaijan does not indicate the difference of ethnic culture, but on the contrary, it indicates the national-spiritual integrity of the bearer of this culture. The collection, systematization, publication and production of Azerbaijani folklore from different regions is also a proof of its richness. It is the presence of various environments that create this richness, and its study also makes it necessary to study a number of problems.

In the article, the study of the folklore environment of West Azerbaijan, distinguished by its richness, diversity and uniqueness in our oral literature, was studied.

Key words: Western Azerbaijan, examples of folklore, national wealth, folk literature.

ФОЛЬКЛОР ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ИСТОРИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме

Фольклор формируется в определенной среде, как национальное богатство и национальная идентичность. Проявление образцов фольклора в разных формах и содержании в разных регионах Азербайджана не свидетельствует о различии этнической культуры, а наоборот, свидетельствует о национально-духовной целостности носителя этой культуры. Сбор, систематизация, публикация и производство азербайджанского фольклора из разных регионов также являются доказательством его богатства. Именно наличие различных сред создает это богатство, и его изучение также обуславливает необходимость изучения ряда проблем.

В статье изучено изучение фольклорной среды Западного Азербайджана, отличающейся своим богатством, разнообразием и уникальностью в нашей устной литературе.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, образцы фольклора, национальное богатство, народная литература.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, folklor nümunələri, milli sərvət, xalq ədəbiyyatı.

Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin çoxu bəlli bir zaman və məkan içində yarandığından, yarandığı zamana və məkana bağlı olduğundan hər bir folklor nümunəsində də yarandığı zaman Qərbi Azərbaycan folklor nümunələrinin hamısı olmasa belə, böyük bir qismi yarandığı tarixi-coğrafi mühitin özəlliklərini, dilin fonetik, leksik və sintaktik quruluşunda ədəbi dildən fərqli məqamları nümayiş etdirir.

“Qərbi Azərbaycan” etnik-mədəni arealı ümum-Azərbaycan etnomədəni sisteminin üzvi tərkib hissəsi olsa da, bu termin altında nəzərdə tutulan coğrafi ərazidə – indiki Ermənistan Respublikasında yaşayan soydaşlarımız son iki yüz ildə dəfələrlə deportasiya və soyqırımlara məruz qalmış, əcdadlarımızın minilliklər boyu burada yaratdığı milli-mənəvi dəyərlər qəddarcasına dağıdılmış, acgözcəsinə talanmış, xaincəsinə mənimsənilərək böyük bir hissəsi erməni tarixinə, erməni mədəniyyətinə, erməni folkloruna identifikasiya olunmuşdur.

Bununla belə, Qərbi Azərbaycan folklorunun nəinki şifahi, həm də ayrıca yazılı qaynaqları var və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Qərbi Azərbaycan ərazisində müşahidə olunan epiqrafik abidələr və onlarda əks olunmuş folklor motivləri;
2. Ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış səyyah və tarixçilərin əsərlərində rastlanan və bilavəsitə və ya dolayısı ilə Qərbi Azərbaycanın ərazisi ilə bağlı olan əfsanə və rəvayətlər;
3. Hər hansı bir vəsilə ilə yazıya köçürülmüş folklor nümunələrinin yer aldığı yazılı ədəbiyyat nümunələri;

4. Erməni mənbələrində istifadə olunan Azərbaycan folklor obraz, motiv və süjetləri [2]

Qərbi Azərbaycan folklorunun yazılı qaynaqları içərisində ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış səyyah və tarixçilərin əsərlərində rastlanan və Qərbi Azərbaycanın ərazisi ilə bağlı olan əfsanə və rəvayətlər də önəm daşımaqdadır. Onlardan biri XI əsrdə yaşamış gürcü tarixçisi Leonti Mrovelinin “Kartli çarlarının həyatı” adlı salnamədə Həzrət Nuhun oğlu Yafəsin övladlarından biri, gürcü mənbələrində adı Torqom (Torqomos), yəhudi və xristian mənbələrində, o cümlədən erməni və alban mənbələrində Toqarma, müsəlman mənbələrində isə Türk kimi çəkilən şəxsdən söhbət açılır və onun nəslinin ata yurdu kimi Böyük Ağrı dağıyla Kiçik Ağrı dağı arasındakı ərazi göstərilir. Bunu Qərbi Azərbaycandan toplanmış əfsanələr də təsdiq edir.

Bu söyləmələr Qərbi Azərbaycanın “Oğuznamə”lərin formalaşma və yayılma arealına daxil olduğunu, yerli folklor ənənələrinin, xüsusən də oğuzlarla bağlı əfsanə və rəvayətlərin yazılı qaynaqlar üçün etibarlı mənbə olduğunu göstərir.

Tədqiqatlar sübut edir ki, məlum səbəblərdən Şimali Azərbaycanın hər yerinə səpələnmiş qərbi azərbaycanlıların söz yaddaşını yaşadan folklor informatorları lokal və regional şəraitdən asılı olaraq fərqli coğrafi mühitə düşdüklərindən, ənənəvi məişətdən uzaqlaşır, yaddaşlar getdikcə zəifləyir. Çünki folklor öz regional mühitində funksional ola bilər. Mühitdən qopandan sonra isə o çox sürətlə passiv fona keçir. Bununla belə, Qərbi Azərbaycandan didərgin salınaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş yerli xalqın kompakt şəkildə yaşadıkları bölgələrə təşkil edilən elmi ekspedisiyalar zamanı hələ də yaddaşlardan silinməyən zəngin materiallar toplanmışdır.

Qərbi Azərbaycan folklorundan danışarkən Həsən Mirzəyevi yad etməmək olmaz. Çünki Həsən Mirzəyevin elmi yaradıcılığında folklorşünaslıq fəaliyyəti xüsusi yer tutur. Onun adət-ənənələrini, şivəsini və tarixini araşdırdığı qədim türk-oğuz məskəni olan Dərələyəz bölgəsi folkloru ilə də zəngin olub. Həsən Mirzəyev Dərələyəzin şifahi söz sənətini bir elm qayğıkeşi kimi səbrlə toplamış, janr təyinatını aparmış, nəşrinə nail olmuşdu. Bütün toplayıcılıq prinsiplərini gözləyən Həsən Mirzəyev yazıya aldığı nümunənin məkanını və söyləyicisini də unutmamış, topladığı folklor materiallarının janr təyinatını yüksək səviyyədə həyata keçirmişdi. Onun folklorşünaslıq fəaliyyətində tematik və struktural janrlar elmi ardıcılıqla araşdırılmışdır [1].

Qərbi Azərbaycan folklorunda tarixi yaddaşın və epik təfəkkürün semantikasının öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar sayəsində aşağıdakılar müəyyən edilir:

Azərbaycanın bütün bölgələrinin folklorunda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan folkloru da toponimik əfsanələrlə zəngindir və onlar özlərində əski yurd yerlərimizin adlarını əbədiləşdirməklə həmin ərazilərin tarixən türklərə məxsusluğunu birmənalı şəkildə təsdiqləyir.

Qərbi Azərbaycan folklorunun etnoregional xüsusiyyətləri araşdırılarkən müəyyən olunur ki, Qərbi Azərbaycanın yerli əhalisinin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan folklor, mif və əsatirlər, nağıllar, poetik nümunələr burada yurd salmış insanların həm də dünyagörüşünün göstəricisidir. Bu bölgədə ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirən mif və rəvayətlərdən başqa, hər bir coğrafi adın, müqəddəs yerin tarixçəsini özündə yaşadan hekayətlər də yaranmışdır. Ağbabadan Vedibasara, Lorudan Zəngəzura, Göyçədən Zəngibasara qədər olan ərazidə sıx yaşamış əhali tarixi kökləri çox qədimlərə gedən memarlıq, sənətkarlıq nümunələri ərsəyə gətirmişdir [1]

Tarixən Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olan Zəngəzur mahalı adətlərinə, məişətinə görə Qarabağ türkləri ilə eynilik təşkil etmişdir. Bu ərazinin qərb hissəsi Anadolu türkləri ilə qaynayıb-qarıxmış, onlarla sıx əlaqədə olmuşdur. İrəvan, Vedibasar, Gərnibasar, Zəngibasar kimi ərazilərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Maku kimi şəhərləri ilə bağlılığı, əlaqələri də bir faktdır və s. Bu istər şivələrdə, istərsə də sənətkarlıq nümunələrində, adətlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Zəngin mədəni irsi, folkloru, ədəbiyyatı və musiqisi ilə seçilən bu bölgə bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ayrı-ayrı bölgələrin keçdiyi tarix, mədəni irs, toponimlər də onun ümum-Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə birbaşa bağlılığını göstərir. Coğrafi-siyasi termin kimi ötən əsrin sonlarından etibarən işlənməyə başlayan “Qərbi Azərbaycan” anlayışından törəmə olan “Qərbi Azərbaycan folkloru” anlayışı Azərbaycan folklorşünaslığının yeni istiqamətidir. Həm bütövlükdə Azərbaycan, həm də ümumtürk folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi, başqa sözlə, məhəlli variantı olan Qərbi Azərbaycan folkloru Azərbaycan və ümumtürk folkloru kontekstində hər zaman araşdırılmışdır [3]

Mühitlə bağlı regional xüsusiyyətlər Qərbi Azərbaycanda qeydə alınmış mərasim folklorunda, adət

və ənənələrdə də müşahidə edilir. Məsələn, Novruz ərəfəsi və Novruz bayramı ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geniş qeyd olunub. Əhalinin bu el şənliyinə elliklə qatılması olduqca maraqlı folklor nümunələrinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Öz qədimliyi ilə islamiyyətdən çox-çox əvvəllərlə səsləşən Qurban bayramı da Qərbi Azərbaycanda həmişə böyük təntənə ilə və regional özünəməxsusluqlarla keçirilirdi. Ən qədim mərasimlərdən olan Xıdır Nəbini insanlar bu yaxınlara qədər qoruyub saxlamışdılar, yağışlı havalarda cavanlar qodu-qodu gəzdirirdilər.

Qərbi Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi hər zaman aktual bir məsələ olacaqdır. Çünki Folklor nümunələri özündə tarix yaşadır. Buna görə həmin bölgənin folklorunun öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Qərbi Azərbaycan Dərələyəz folklor örnəkləri janr baxımından heyratamiz dərəcədə zəngindir. Bu folklor nümunələrinin janr xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Azərbaycan folklorşünaslığının tədqiqat imkanlarını bir qədər də zənginləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Dərələyəzli K. Dərələyəz od içində. Bakı: 1995.
2. Mirzəyev H.. Aşıq poeziyasında onomastik vahidlər. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: 1987, s. 285-290.
3. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru. Bakı: 2006.

TÜRK MİFOLOGİYASINA DİV OBRAZI?

Mələhət Ramiz qızı Babayeva

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

milababayeva@mail.ru

Xülasə

Türk nağılında süjetin inkişafı nağıl eposunun bu janrına xas olan universal model üzrə - çatışmazlıqdan onun müxtəlif çətinliklər və təzahürlərlə mübarizə apararaq aradan qaldırılmasına qədər həyata keçirilir. Nağıllarda şər qüvvələrin təcəssümü mənfi personajlardır - insanlar və fəvqəltəbii varlıqlar. Onların hər ikisi rifah əldə etmək üçün mübarizə aparmalı olduğu nağıl qəhrəmanının rəqibi kimi xidmət edir. Bu məqalədə bizi yalnız fəvqəltəbii, iblis xarakterli personajlar maraqlandırır ki, onlar öz məqsədlərinə çatmaqda baş qəhrəmana mane olurlar, yəni onların təbiətinə daha uyğun olan rəqib funksiyasına malikdirlər, lakin bəzən onlar da köməkçi rolunu oynayır. Üstəlik, hər bir belə xarakterdə xeyirlə şərin fərqli nisbəti var ki, bu da təbii ki, onların genetik kökləri və onlarda şər prinsipinin cəmləşmə dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bunlar mifoloji personajlardır: devalar (o cümlədən qoca deva qadın və deva qadın), arap (qara cin) və peri.

Açar sözlər: türk mifologiyası, nağıl, div, qəhrəman, nəhəng, mənfi ruh, Şərq.

Summary

In Turkish fairy tales, many mythological elements, the heroes struggle with evil manifestations and lead an interesting life until their elimination. In fairy tales, the personification of evil forces are negative characters - people and supernatural beings. Both of them serve as rivals to the hero of the story, with whom he must fight to achieve prosperity. In this article, we are only interested in supernatural, demonic characters who hinder the main character from achieving his goals, i.e., they have the function of antagonists, which is more in line with their nature, but sometimes they also play the role of helpers. Moreover, each such character has a different ratio of good and evil, which, of course, is determined by their genetic roots and the degree of concentration of the principle of evil in them. These are mythological characters: devas (including an old giant and a giantess), an Arab (a black demon) and a fairy.

Key words: Turkish morphology, fairy tale, giant, hero, giant, negative spirit, East.

Yalnız türk nağıllarının mətnlərini nəzərə alsaq, belə çıxır ki, div yarı antropomorf məxluqdur, zahiri görünüşü heyvandan daha insana xas, çox iri, hətta nəhəng boylu, yöndəmsiz və axmaqdır: onu aldatmaq asandır. Əsasən dağlarda, çöl ərazilərdə, daxmada və ya evdə yaşayır, arvadı və uşaqları ola bilər. Arvadı adam kimi ev təsərrüfatını idarə edir. Divlər acgözdür, həmişə insanı yeməyə hazırdırlar. Divlər nəinki nağıl qəhrəmanlarına zərər verə bilmirlər, hətta onların köməkçilərinə çevrilirlər.

Div İran mifologiyasında və folklorunda türk xalqlarının mifologiyasına, Kiçik Asiya, Orta Asiya, Zaqafqaziya və Volqaboyu türk nağıllarına, yəni islamaşmış türk folkloruna daxil olduğu bir personajdır. İran xalqlarının mifologiyasında da div obrazı var. Buna görə də İran mifologiyasında və folklorunda necə səciyyələndirildiyini nəzərdən keçirmək faydalı görünür.

İran mifologiyasında divlər şər ruhlardır. Onların ideyası Hind-İran və Hind-Avropa icmaları dövrünə gedib çıxır. Qədim hind mifologiyasında divlər bütdür. Qədim dövrlərdə İranın bölgələrindən birində divlərə büt kimi də hörmət edildiyi güman edilir. Sonradan zərdüştilik onları cinlər sırasına saldı. Həmçinin divlərin saysız-hesabsız olduğuna və onların təsvirlərinin zəif fərdiləşdiyinə inanılır. Firdovsinin “Şahnamə”sinə görə bütün əfsanəvi İran hökmdarları və igidləri dindarlar olublar.

Tacik folklorunda divlər kürklə örtülmüş, əllərində və ayaqlarında iti caynaqlı nəhənglərdir. Yabanı, səhra ərazilərdə və ya dağların içərisində yuvalarında, yerin dibində, göllərin dibində yaşayırlar. Divlər yerin xəzinələrini, qiymətli əşyaları və daşları qoruyur və zərgərlik sənəti ilə məşhurlar. İnsanlara nifrət edirlər, öldürürlər və yeyirlər. Eyni zamanda taciklər divlərin insanlara kömək edə və qoruya biləcəyinə inanırlar[1, s.61]. Sistan (İran əyaləti) nağıllarının nəşrində də bu personajın oxşar təsvirinə rast gəlirik: “Div mifik məxluqdur, tüklü nəhəngdir, adamyeyəndir, adətən insanlara qarşı pis və düşməndir, lakin bəzən qəhrəmanlara kömək edir.”[2, s.76].

Divlərin ən dolğun təsviri İran folklor materialı əsasında təqdim olunur: “Div pis ruhdur, çox vaxt şərdir, lakin eyni zamanda yaxşı da ola bilər və folklor əsərlərində qəhrəmanın köməkçisi kimi çıxış edə bilər. O, adətən xəzlə örtülmüş, əllərində, dizlərində və ayaqlarında pəncələri olan buynuzlu canavar kimi təsvir edilirdi. İranda bir çox inanclar və əfsanələr divlərlə əlaqələndirilir. Bəzilərinin fikrincə, divlər insanlardan xeyli böyükdür, buynuzları, dırnaqları, quyruğu var və xallı dəri ilə örtülüdür; böyük burunları, qabarıq alınları və dərin, nəhəng yuvarlaq gözləri var; bədənlərini şişirdə və havada sərbəst hərəkət edə bilərlər. Digər inanclara görə, divlər qədim zamanlarda Şimali İranın sıx meşələrində heyvanlarla döyüşən və heyvanları öldürərək dərilərinə geyindirən güclü vəhşi insanlardır. Məşhur inanclara görə, bəzi divlər Kaf dağının (Quran əfsanəsinə görə düz yeri əhatə edən və müsəlman ənənəsinə görə məskunlaşan dünyanın sərhədlərində yerləşən mifik dağ və ya dağ silsiləsi) arxasında yaşayır; bəzən Qafqazla eyniləşdirilir -), digərləri isə insanlar arasında, tərک edilmiş hamamlarda, dağlarda və səhralarda yaşayırlar”[3, s. 69].

Əgər türkdilli materiallara müraciət etsək, div obrazının yuxarıdakı təsvirinə ən yaxın olanı özbək izahlı lüğətində ona verdiyi xüsusiyyət olacaq: “...qabığına iblis məxluq, buynuzlu nəhəng...”[3, 74]. N.K.Dmitriyev kimi bilikli türkoloqun türk nağıllarının nəşrinə verdiyi şərhə divin nə olduğunu izah edərkən ilk növbədə onun nəhəng böyüməsinə diqqət yetirməsi, lakin onun ruh olduğunu göstərməməsi də əlamətdardır[7, 75]. Buna baxmayaraq, türk nağıllarının əksər nəşrlərində, məsələn, Azərbaycan və ya noqay dilində divin şər ruh, cin, həm də nəhəng olduğu deyilir.

Söylənələrlə müqayisədə V.A.Qordlevskinin Osmanlı demonologiyasına dair məşhur əsərində verilmiş bu mifoloji xarakter haqqında məlumatı misal gətirmək maraqlıdır. Xüsusilə, divin qadın obrazları haqqında yazırdı: onlar “çirkindirilər, gözləri qorxuncdur... qəhrəman onlarla necə davranacağını bilir. O, onlardan süd əmir və rəmzi şəkildə onların arasında qohumluq əlaqəsi yaranır: div-qadın istər-istəməz artıq öz adındaki oğluna kömək etməlidir”[5, s. 36]. V.A.Qordlevskinin qeydlərində yaşlı div qadın (divin arvadı) haqqında deyilir: “...deva canavardır: o, dəvədən böyükdür, bir gözü var, o da başındadır; İnsan əti ilə qidalanır. Bir dəfə div bir gənci evə gətirdi və onu yatağa qoydu. Bununla belə, gənc oğlan divlərin hiylələrini bilirdi. O, baxdı və div dəmir çubuqları götürüb atəşə soxdu ki, onları qızdırdıqdan sonra onun gözlərini və mədəsini deşsin. Div gözünü yumub yuxuya gedən kimi cavan çubuqları götürüb birini onun gözüne, birini də qarnına qoydu. Beləliklə, mən ondan xilas oldum”[1, s.47].

Divlərin yeddi başı ola bilər, bunu həm türk, həm də İran xalqlarının folklorunda bu var, məsələn,

yeddibaşlı div Azərbaycan nağılındakı hadisələrdə iştirak edir ("Şahzadə Qəzənfər", buna ətraflı VII fəsildə bax), şəhərlərə aid türk nağılında yeddi başlı yaşlı qadın-div təsvir edilmişdir ("Evrəm bəy"). Tacik dilində bunun birləşməsi verilmişdir: divi həftsar - yeddibaşlı div[4, s.75]. Tacik xalq inanclarına görə divlər təkcə yeddibaşlı deyil, həm də yetmiş başlı, yetmiş ağızlı və yetmiş sinəli, həmçinin zolaqlı ola bilər [3, 69].

Beləliklə, divin xarici xüsusiyyətləri çox müxtəlifdir, pis ruh, iblis olmaqla yanaşı, onun böyük boyu, yarı antropomorfik görünüşü, qaniçənliyi və eyni zamanda bir növ məsumluğu, hətta səfehliyidir ki, bu da onun ideyasına çox da uyğun gəlmir. Türk nağıllarında İran mifologiyasından götürülmüş div başqa təsirlərə məruz qalmışdır. Başındakı tək gözünü qızmar dəmir çubuqla çıxaran qoca divin hekayəsində yunan mifologiyasından Odissey tərəfindən Siklop Polifemini kor etmə hekayəsinin təkrarlandığını görmək asandır. Siklopların və divlərin bəzi xüsusiyyətləri açıq şəkildə üst-üstə düşür, Sikloplar Uran və Qayanın oğulları, alnın ortasında bir gözü olan nəhənglər, güclü və vəhşidirlər, ən qədim tanrılar nəslinə aiddirlər[2, s.70], qədim İran divləri kimi. Yeri gəlmişkən, Sykloplar "dəyirmi gözlü" deməkdir ki, bu da onları İran divlərinə bənzədir.

Burada araşdırılan türk nağıllarında divlər qəhrəmanlar üçün real təhlükədən daha çox potensial təhlükə kimi görünür və nağıl qəhrəmanları onlardan çox qorxmurlar. Belə ki, nağılların birində qəhrəman qız divi görünən nəinki ondan qaçıb qaçmır, əksinə, özünü onun boynuna atıb, əllərindən öpür, ona "ata" deyir. "Div onun övladlığa götürən atası oldu və qəhrəmana firavanlıq qazanmağa kömək etdi ("Ata Div"). Başqa bir nağılda divlərin padşahı nağıl qəhrəmanının böyük bacısı - Şahzadə (gözəl ərin motivi) ilə evlənir, ona faydalı məsləhətlər verir və hətta ona özünün divə çevrilə biləcəyiniz bir sehr öyrədir. ("Qızıl toplu sultana").

Qadın divlər nağıl qəhrəmanları üçün daha əlverişlidir, çünki qəhrəmanlar məlum texnikaya əl atırlar: onlardan süd əmirlər və övladlarına çevrilirlər. Bu andan etibarən qadın div qəhrəmanlara kömək etməyə və hətta onları öz oğlu divdən qorumağa başlayır. Bu motivlərdə fərqliliklər ola bilər.

Belə ki, nağılların birində qız qəhrəmanı atəş axtarışında bacadan tüstü çıxan evə girib və nəhəng yaşlı bir div qadını görür. Qız qorxdu, amma salamladı: "Salam, xala" - yaşlı qadın div ona cavab verdi: "Əgər mənə "salam" deməsəydin, ətini sümüyü qədər yeyərdim və qanını içərdim". Burada qoca divi salamlamaq kifayət edirdi ki, qızın xahişini yerinə yetirsin və ona atəş açsın. Qarı-divin bədxahlığı və xəyanəti külün üstünə yanan kömür qoyması və külün ələkə tökülməsi ilə özünü göstərirdi. Dağılan külün izinə düşərək, qızın və onun yeddi qardaşının evini yaşlı qadın div tapdı, lakin o, onları məğlub edə bilmədi, çünki onlar daha hiyləgər çıxdılar və divin yolunu kəsdilər. ("Yeddi qardaş").

Nağıllardan görsənir ki, divləri məğlub edib öz xeyrinizə hərəkət etməyə məcbur edə bilmək olar. Onların adlarını daşıyan övladlara çevrilməklə, həm də müxtəlif hiylələrin köməyi ilə hər şey etdirmək olur, əsas odur ki, qəhrəman aqlını itirməsin. Buna misal olaraq, arvadı tərəfindən evdən qovularaq qırx divin evində sərgərdan gəzən kişinin hekayəsini göstərmək kifayətdir. Kişi divlərin yoxluğundan istifadə edərək, dəyənəyinə şeir yazmışdı:

"Adım Usta Nəzərdir.
Bir zərbə ilə qırx divi vurdum.
Kim sağ qalsa, axsaq gəzməlidir"

yazaraq divin çarpayısına uzandı və dəyənəyini yanına qoydu. Evə qayıdan divlər şeiri oxudular və qorxdular.

Divlərin Usta Nəzərdən qurtulmağa çalışdıqları, onun dediyi hər şeyə inandıqlarına da nəzər yetirək. Usta Nəzəri evlərinə hansı küləyin gətirdiyini soruşduqda o, belə cavab verdi: "Mən rus kralının güclüləri ilə döyüşdüm. Bir güclü adam havaya atıldı, lakin o, hələ də yerə yığılmayıb. Artıq altı aydır ki, onu axtarıram. Yol məni bura apardı". Divlər nağıl qəhrəmanını nə qədər öldürməyə çalışsalar da, o, həmişə hiyləgərliklə onlara qalib gəlirdi. Nəhayət, divlər Usta Nəzərdən onları tərk edib evinə qayıtmağı xahiş etdilər: "Ay, Usta Nəzər, evinizə getməyəcəksiniz? Rus kralı isə artıq yerə yığılmış ola bilər..." Usta Nəzər razılaşdı. Divlər ona böyük bir qızıl xurcun verdilər, onlardan biri arxasına qoydu və yola düşdülər. Yolda bir şeytanla rastlaşırlar, o, Nəzərin aqlına tabe olduğu üçün divi ələ salmağa başladı. Div Usta

Nəzərin "işlərini" sadalayaraq şeytanla mübahisə etməyə başladı, lakin ona inanmadı. Hər üçü şeytan hamıdan qabaq yeriyərək Usta Nəzərin evinə doğru yollarına davam etdilər. Çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün evinə yaxınlaşan Usta Nəzər qışqırır: “Bax, arvad, Şeytan böyük oğlandır, sözünü tutub, mənə vəd etdiyi divi gətirir! Qalx, baltamı götür, mən dərhal Divin başını kəsərəm...” Şeytanın hiyləsinə inanan Div qəzəbləndi, ona hücum etdi və onu öldürdü. Deməli, Usta Nəzər hər ikisindən qaçıb varlanır. “Usta Nəzər” nağlında şeytanın iştirakı haqqında bəhs etdiyimiz türk nağıllarında bu mifoloji personajın yeganə adı çəkilir. Maraqlıdır ki, div şeytandan daha güclüdür, çünki o, onunla asanlıqla rəftar etdi, lakin hər ikisi insan tərəfindən məğlub edildi - türk nağıllarında pislik ölümcül deyil, onunla mübarizə aparıb məğlub edə bilərsiniz.

Divlərin bir növü də Təpəgözdür. Təpəgöz türk mifologiyasında da adı çəkilən tək gözlü nəhəngdir. Müxtəlif türk dillərində Tübegöz, Töbököz, Töpəkös kimi də deyilir. O, Qaf dağında yaşayır. Onun anası maral kimi başqa obraza girə bilən pərindir. O, pərinin çobanla izdivacından yaranıb. Bəzən dişi, bəzən də kişi Təpəgözlərə rast gəlmək olar. Onun barmağında sehrli üzük var. Onu ancaq gözündən vurmaqla öldürmək olar. Silahlar onun bədəninə digər hissələrinə nüfuz edə bilməz. Türklərlə iç-içə olan Nart mifologiyasında hadisələr də daxil olmaqla, tamamilə eyni xüsusiyyətlərə malik olan bu nəhəngə rast gəlmək olar. Sonu Sokur (Sokor) “Kor” adı ilə bitən nəhəng adlar da var. Sokur sözü Anadoluda “köstəbək” mənasında da işlənir. Yazıtnak bəzən onun həyat yoldaşı kimi göstərilir. İnsan ətini yeyir. O, insan sümüklərindən tikilmiş qalada yaşayır. [1, s. 62] Onu bəzən başdan ayağa dəmir geyinmiş kimi təsvir edirlər. Bir qab boyda gözü var. Qayalıq dağların düzənliklərində yaşayırlar. Bəzən deyirlər ki, onların ailələri var. Bəziləri qarnı şişmiş dağlardan doğulur. Kirgis adlı bir siklop çox təhlükəlidir.

Təpəgözlərə Sikloplar da deyilir. Onlar da Romalıların inandıqları bir canlıdır. O, bir növ nəhəngdir. O, əlində tikanlı dəyənək və ya buna bənzər alətlər aparır. Başının üstündə bir gözü olduğu üçün ona Siklop deyilir. Bəzi inanclarda onun üstündə buynuz olduğu deyilir. Dədə Qorqud (Qorkut Ata) nağlında; Çoban və pəri qızından doğulan, qılıncla, oxla kəsilməyən bədəni olan, ancaq gözü ilə zərər verə bilən canavar. Onu Basat adlı qəhrəman öldürür. Bu, Sikloplara bənzəyən bir canlıdır. İki məşhur növü var. 1. Egegöz, 2. Yalgızgöz [2, s.86]

Egegöz İgegöz kimi də tanınır. Başında bir gözü olan bir nəhəngdir. Bir göz pisliyi simvollaşdırır. Siklopların bir növüdür. Ege"qabırğa qəfəsi" deməkdir, ona görə də bəlkə də gözü sinəsindədir. İg sözünün kökünün mənası isə xəstəlik və şər kimi mənaları var.

Buna Yalgöz də deyirlər. Başının ortasında tək bir gözü var. Siklopların bir növü hesab olunur. Yal "tək" kökündən gəlir. Yal sözü də odu xatırladır (Yalım, Yalkın). Yalgah monqol dilində xəbərdar etmək deməkdir.

Birgözlü varlıqların demək olar ki, hər qövmünün miflərində yaxşı və pis xarakterləri var, lakin onlar daha çox şərlə əlaqələndirilir. Qədim Mesopotamiyada göz dualistik olaraq ilahi və şeytan kimi görünür. Misir və Skandinaviya miflərindəki tək gözlü tanrılardan belə başa düşülür ki, tək göz öz ilahiliyini qoruyub saxlayır. Digər xarici miflərdə tək gözlü varlıqlar çox vaxt şər kimi qəbul edilir. Tarix boyu Misirlə qarşılıqlı əlaqədə olan yunan miflərində mühüm rol oynayan sikloplar, pis xarakterləri, adamyeyənləri, mağara sakinləri, sürüləri və insanlara zərəri olan ilahi varlıqlardır. Yunan miflərindən təsirlənən mədəniyyətlərdəki tək gözlü varlıqların əksəriyyətinin mənbəyinin Siklop olduğu iddia edilir. Çin mifologiyasında tək gözlü yeraltı tanrı var. Yenə Çin miflərində tək gözlü varlıqlar yarı insan, yarı heyvan kimi təsvir edilir. Bu varlıqların bəzilərinin fəlakətlərə səbəb olduğu, bəzilərinin isə insanları sağaltdığına inanılırdı. Şintoizm Çin mifologiyasına bənzəyən Yapon mifologiyasına güclü təsir göstərir. Bu dinin təsiri altında olan tək gözlü varlıqlar cin inancı çərçivəsində formalaşdıqları üçün insanlara zərər verən çirkin görünüşlü varlıqlar kimi qeyd edilir.

Qədim tarixə malik olan və geniş coğrafiyalara yayılmış türklər arasında tək gözlü varlıqlarla bağlı çoxlu miflər mövcuddur. Göy-Tanrı, əcdad kultu, kamlıq və yer-su inanclarının təsiri ilə formalaşan türk miflərində tək gözlü varlıqlar daha çox şər personajlardır. Bunun səbəbi türklərdəki tək gözlü varlıqların mənşəyinin şər ruhlara söykənməsi olmalıdır. Türklərdə tək gözlü varlıqlarla bağlı inanclar daha çox ruh inancı çərçivəsində formalaşır. Türk miflərində bəzi tək gözlü varlıqlar da “div” kimi təsvir edilir. Bu varlıq mənşəyinə görə şər ruhlar kateqoriyasına düşür. Əslində, ümumi qəbul edilmiş inanca görə, ruhlar ölməz varlıqlardır. Ancaq türk miflərində bu varlıqların çoxunun qəhrəmanlar tərəfindən öldürülə bildiyi

görülür. Bunun səbəbi türk mifologiyasında önə çıxan alp tipi ilə bağlı olmalıdır.

Türk mədəniyyətində görkəmli Alp dağlarının qarşısındakı düşmənlə ümumiyyətlə tərənnüm edilir. Beləliklə, alpin nə qədər güclü olduğu anlaşılacaq. Bu səbəbdən bəzi əfsanələrdə şər ruhların da öldürüldüyü görünür. Qədim türk inanclarında ruhların ölməzliyi miflərdə pis ruhların geri qayıtmasını izah edə bilər. Lakin türk mifologiyasında qəhrəmanlıq mifləri çox olduğu üçün alpların hətta şər ruhları da öldürməsi mümkündür. Qədim türk inancında olan pis ruhlar İslamla birlikdə şeytan/cin motivinə çevrilmişdir. Belə ki, İslam dövründən tək gözlü, pis xasiyyətli varlıqların şeytan/cin olduğuna inanılır.

Türk xalqlarının miflərindəki tək gözlü varlıqları ümumilikdə dəyərləndirdikdə bu varlıqların əksəriyyətinin pis xarakterlərə malik olduğunu, insanlara zərər vurduğunu, onlarla ziddiyyət təşkil etdiyini görürük. Türklərin məskunlaşdıqları coğrafiyalar, qəbul etdikləri dinlər, ünsiyyətdə olduqları insanların inancları türklərin miflərinə təsir etsə də, tək gözlü varlıqlarla bağlı inanclarda mədəni davamlılığın olduğunu görmək mümkündür. Yalnız köçlər, ayrılıqlar, inanc dəyişikliyi və xarici təsirlər nəticəsində miflərdə fərqliliklər yaranmış və miflərin süjet və motivləri dəyişmişdir.

Türk xalqlarının miflərindəki oxşarlıq bu xalqların ortaq mədəniyyətə malik olduğunu sübut edir. Zamanla fərqli din və inancları mənimsəmiş, fərqli ləhcələrdə danışmağa başlayan türk xalqının miflərindəki tək gözlü varlıqlarla bağlı inancların əsas mövzusu eynidir. Coğrafiya və inanc fərqlərinə baxmayaraq, tək gözlü varlığa inam əsas mədəniyyət nümunəsi çərçivəsində qorunub saxlanmışdır. Belə ki, qədim zamanlardan türklər arasında kökü din və inanclara söykənən tək gözlülərə aid edilən mənfilik günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan türk nağılları. Tərcümə, məqalələr və şərhlər. A.Baqriya və H.Zeynalli. 1935.
2. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. М., 1990, 344.
3. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства, с. 653.
4. Топоров В.Н. Таркшья. — Мифы народов мира, т. II, с. 495.
5. Толстые Н.И. и С.М. О вторичной функции обрядового символа. — Историко-этнографические исследования по фольклору. М., 1994.
6. Гордлевский В.А. Из османской демонологии, с. 563.

AZƏRBAYCANDA YENİ DÖVR BƏDİİ TƏCÜMƏ TARİXİNDƏ VİLAYƏT CƏFƏROV İMZASI

Xumar Elham qızı Ələkbərova

AMEA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

uxba@mail.ru

Xülasə

Qədim tarixə, zəngin ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümə hərəkatı uzun inkişaf mərhələləri keçmişdir. Bu hərəkatın öncül simalarından biri də ərəbşünas alim, professor Vilayət Cəfərovdur (1940-2021).

Məqalədə V.Cəfərovun ərəb ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi bir neçə nümunəyə toxunulmuşdur. Tərcüməçinin ərəb dilini gözəl bilməsi, yüksək tərcüməçilik istedadı və özünəməxsus dəst-xətti ərəb ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi istər nəzm, istər nəsr əsərlərinə ölməzlik bəxş etmişdir.

V.Cəfərovun tərcümələri Azərbaycanda bədii tərcümə tarixində yeni tərcümələrin ərsəyə gəlməsi üçün müjdəçi olmuşdur desək, yanılmırıq.

Açar sözlər: Vilayət Cəfərov, bədii tərcümə, ərəb ədəbiyyatı, şərqşünaslıq, ərəb filologiyası.

Abstract

The literary translation movement in Azerbaijani literature, which has an ancient history and rich traditions, has gone through long development stages. One of the leading figures of this movement is the Arabic scholar, professor Vilayat Jafarov (1940-2021).

In the article, several examples of V. Jafarov's translation from Arabic literature into the Azerbaijani language were touched upon. The translator's excellent knowledge of the Arabic language, his high translation talent and his unique handwriting have given immortality to the poetry and prose works he translated from Arabic literature into Azerbaijani language.

We would not be wrong if we say that V. Jafarov's translations heralded the creation of new translations in the history of literary translation in Azerbaijan.

Key words: Vilayat Jafarov, literary translation, Arabic literature, oriental studies, Arabic philology.

Qədim tarixə, zəngin ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümə hərəkatı da uzun inkişaf mərhələləri keçmişdir. Dünya ədəbi irsinin Azərbaycan dilində yaradılması kimi mühüm, həm də ağır və məsuliyyətli proses müxtəlif dövrlərdə ictimai-siyasi, mədəni və bir çox digər amillər nəzərə alınmaqla uğurla aparılmışdır. Xüsusən ötən əsrin ikinci yarısından geniş və peşəkar şəkildə vüsət alan bu missiya müxtəlif dillərdə olan qiymətli ədəbi nümunələri əhatə etməklə, Azərbaycanın ədəbiyyat xəzinəsini zənginləşdirmişdir.

Ərəb Şərqi ədəbi irsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi kimi mühüm və məsuliyyətli işdə də həmin dövəndə canlanma müşahidə edilmişdir, bu sahədə A.İmanquliyevanın, V.Məmmədəliyevin, M.Mahmudovun, V.Cəfərovun, M.Qarayevin və b. əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Tərcümə edilən əsərlər isə müxtəlif dövrlərə aid olmaqla yanaşı, həm də ideya-məzmun və janr baxımından geniş müstəvini əhatə edirdi.

İstər elmi, istər bədii ədəbiyyatın ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə tarixi uzun və zəngin bir keçmişi ehtiva edir. XX əsrin ikinci yarısından isə bu prosesin fərqli mərhələyə qədəm qoyduğunu deyə bilərik. Məhz bu dövəndə çoxsaylı qiymətli tərcümələr ərsəyə gəlmişdir və şərqsünas alim, professor Vilayət Cəfərovun (1940-2021) bu istiqamətdə xidmətləri danılmazdır. Vilayət Abbasqulu oğlu Cəfərov 15 may 1940-cı ildə Azərbaycanın Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşdur. 1960–1965-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb şöbəsini bitirmişdir. Universiteti bitirdikdən sonra 1965–1967-ci illərdə Yəməndə, 1978–1981-ci illərdə İraqda tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir (3).

Onun qələmində Azərbaycan dilində həyat qazanan ərəb ədəbiyyatından çoxsaylı nümunələr arasında İraq ədəbi irsindən tərcümələrini xüsusi qeyd etmək yerinə düşər. Ərəbşünas tərcüməçinin ötən əsrdə Azərbaycanın kütləvi mətbuat səhifələrində çap olunan müxtəlif məzmunlu və janrda çox sayda istər nəzm, istər nəsr tərcümələrinin bir qismi 1983-cü ildə işıq üzü görmüş “Ağ günlərin sorağında” adlı toltuda yer almışdır. 30 min tirajla çap olunan, böyük oxucu tələbatı və marağı ilə qarşılaşan bu məcmuə 2019-cu ildə təkrar nəşr olunmuşdur. Sonuncu nəşrdə toplunun ərsəyə gəlməsi ilə bağlı xatirələrini bölüşən Vilayət Cəfərov yazır:

“Bu gün Şərqsünaslıq İnstitutunda “Ərəb filologiyası” kimi fəaliyyət göstərən (AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu) şöbə o zaman mövcud deyildi. İnstitutda yalnız “Ərəb ədəbiyyatı qrupu” adında ərəb ədəbiyyatı ilə məşğul olan bir qrup gənc var idi. Həmin qrupa filologiya elmləri namizədi Aida İmanquliyeva rəhbərlik edirdi, institutda isə Həmid Araslı direktor idi. Xatırlayıram, bir gün Həmid müəllim Aida xanımı və mənə yanına çağıraraq bizə İraq ədəbiyyatı ilə bağlı bir məcmuə hazırlamağı tapşırırdı...” (2, səh.166).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, topluda tanınmış İraq şairi Cəmil Sidqi əz-Zəhavinin gözəl şeirləri və digər müəlliflərin hekayələri Vilayət Cəfərovun yüksək ustad tərcümələrində Azərbaycan dilində ölümsüzləşdirilmişdir. Xüsusən şeir nümunələrində sərgilənən zəngin ərəb şeir ənənələrinin, ifadə gözəlliyi və intonasiyanın Azərbaycanda dilinin gözəllikləri daxil edilməklə eyni ahəngdə qorunması, hətta şairin hiss və həyəcanlarının da tərcümə olunması təəssüratı insanda heyrət doğurur.

Vilayət Cəfərov imzasını Azərbaycanın bədii tərcümə tarixində əbədləşdirən daha bir xidməti

tanınmış ərəb publisist, yazar Circi Zeydanın “Fərqanə gəlini” adlı tarixi romanını Azərbaycan dilinə çevirməsi ilə bağlıdır (Bakı, 1996). Alim-tərcüməçinin məhz bu romanı tərcümə üçün seçməsi əbəs deyildi. Beləki, əsər Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrini, Azərbaycan xalqının ərəb hökmranlığına qarşı milli-azadlıq hərəkatını bədii çalarlarda özündə təcəssüm etdirir (1). Belə bir tarixi romanın tərcüməsi isə tərcüməçidən həm tarixlə bağlı dərin biliklərə sahib olmağı, həm ərəb dili ilə bağlı spesifik tərcüməçilik bacarığı tələb edir ki, ərəb ədəbiyyatı və dilinin gözəl bilicisi olan Vilayət Cəfərov bu keyfiyyətlərə yüksək səviyyədə malik idi. Bundan başqa, oxunaqlı, şirin tərcümə təhkiyyəsi ilə də əsərin Azərbaycan dilindəki həyatına bir özünəməxsusluq qatmışdır.

“Fərqanə gəlini” tərcümə-əsərində Vilayət Cəfərovun romanı yazan müəllif qədər zəhməti olmuşdur desək, yanılmırıq. Əsərə Azərbaycan dilində həyat verən tərcüməçi romanın orijinallığını qorumaqla yanaşı, tərcümə prosesində yüksək peşəkarlıq, heyrətamiz uyğun ifadə və tərz nümayiş etdirmişdir. Bu tərcümə əsəri daha sonra Azərbaycan şərqşünaslığında neçə-neçə tədqiqatlar zamanı dəyərli mənbə rolunu oynamışdır. Həmçinin Azərbaycanda bədii tərcümə tarixində yeni tərcümələrin ərsəyə gəlməsi üçün müjdəçi olmuşdur.

Ümumiyyətlə, şərqşünas professorun zəngin elmi yaradıcılığında da ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsi, araşdırılması və təbliği daim xüsusi yer tutmuşdur. Alimin müxtəlif “Cəmil Sidqi əz-Zəhavi” (1983), “İraqda neoklassik poeziya” (1998), “Əliqılınclı zülfüqar” (2000), “Qürbətdə yaranan dostluq” (2005), “İraq-Türkiyə poetik əlaqələri” (2018) və biri-birindən maraqlı, dəyərli başqa kitabların çap olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərov V. “Fərqanə gəlini”. Bakı: 1996.
2. Cəfərov V. “Ağ günlərin sorağında”. Bakı: 2019.
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Vilay%C9%99t_C%C9%99f%C9%99rov

MİRZƏ İBRAHİMOVUN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ Ə.XAQANI

Ülkər Elman qızı Baxşiyeva

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ulker.baxsiyeva@mail.ru

Xülasə

Mirzə İbrahimovun elmi araşdırmalarında XII əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xaqaninin tədqiqi xüsusi yer tutur. M.İbrahimov Xaqani poeziyasının fəlsəfi aspektini onun dərin humanizmində, xalq həyatı ilə bağlılığında, xalq ruhunu əks etdirən demokratizmdə, insan səadəti, insan azadlığı ilə bağlı, o cümlədən təbiət və cəmiyyət hadisələrinə aid düşüncələrində axtarır, təhlil prosesində fikirlərini əsaslandırır. Xaqani yaradıcılığına xas olan insan səadəti və mənəvi rəzalət problemlərindən danışarkən M.İbrahimov hər iki halın insan cəmiyyətinə xas olduğunu bildirir, birinin düz, digərinin naqis xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında diqqətə çatdırır.

Açar sözlər: Mirzə İbrahimov, Xaqani, araşdırma, elmi, ədəbiyyat.

A.KHAGANI AT MIRZA İBRAHİMOV'S SCIENTIFIC-THEORETICAL MEETINGS

Summary

In M.Ibrahimov's scientific research, the study of Khagani, a prominent representative of the 12th century classical Azerbaijani literature, occupies a special place. M.Ibrahimov looks for the philosophical aspect of Khagani's poetry in his deep humanism, connection with people's life, democracy reflecting the people's spirit, human happiness, human freedom, including his thoughts on natural and social phenomena, and he can justify his views in the process of analysis. Speaking about the problems of human

happiness and moral disgrace inherent in Khagani's work, M.Ibrahimov states that both situations are characteristic of human society, and draws attention to the good and bad characteristics of one and the other on the basis of examples.

Key words: Mirza Ibrahimov, Khagani, research, science, literature.

Giriş

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi problemləri Mirzə İbrahimovun ədəbi-nəzəri görüşlərinin əsas tərəflərindən birini təşkil edir. Klassik ədəbiyyat problemlərinin araşdırılması M.İbrahimovun elmi fəaliyyətində iki baxımdan diqqəti cəlb edir. Onun nəzəri görüşlərində klassik ədəbiyyat sırf metod, cərəyan, təriqət və s. nəzəri problemlər daxilində özünə yer tapmaqla yanaşı, bu ədəbiyyatın ayrı-ayrı aparıcı yaradıcı şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi də daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu mənada, M.İbrahimovun elmi-nəzəri araşdırmalarının nəticəsi olaraq Azərbaycan renessans ədəbiyyatı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının metodu və s. məsələlər, o cümlədən Nizami, Xaqani, Nəsimi, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir və digər sənətkarların yaradıcılıqları ilə bağlı tədqiqləri klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında kompleks elmi fikirlər yürütmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. M.İbrahimovun elmi araşdırmalarında XII əsr klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Xaqaninin tədqiqi xüsusi yer tutur. O, klassik ədəbiyyata həsr etdiyi bir sıra məqalələrində Xaqani yaradıcılığına diqqət ayırsa da, 1980-ci ildə yazmış olduğu “Xaqaninin həyatı və estetik ideali” və 1982-ci ildə qələmə aldığı “Nizami və Xaqani yaradıcılığının tədqiqinin bəzi məsələləri” adlı araşdırmalarında konkret olaraq Xaqaninin həyat və yaradıcılığı üçün xarakterik olan bir sıra məsələləri təhlil etmiş, bəzi mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmişdir.

M.İbrahimov Xaqanini ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki və bəşəriyyətin bədii fikir tarixində əbədi ad qazanan şairi hesab edir. Bir tərəfi milli, digər tərəfi bəşəri dəyərlərə hesablanan bu fikri ilə M.İbrahimov Xaqaninin ədəbi qüdrətinin məshtabını üzə çıxarır, qüdrətli söz sahibinin ədəbiyyat tarixlərində birincilər cərgəsində dayanmasının bu amal ilə möhkəm bağlandığını diqqətə çatdırır. Alim öz tədqiqlərində Xaqaninin həyatı, dövrü, mühiti və yaradıcılıq keyfiyyətləri haqqında söz açsa da, bu yaradıcılığın estetik xüsusiyyətlərinə daha çox yer vermiş, şairin parlaq dühasının məhsulu olan poeziyasını “dərın psixoloji incəliklər”, “realist lövhələr”, “renessans ruhlu xüsusiyyətlər” və s. baxımdan araşdırmağa təşəbbüs göstərmişdir. M.İbrahimovun Xaqani kimi dahi sənətkarın yaradıcılığına bu tələblər daxilində yanaşması səbəbindəndir ki, onun poetik qüdrəti ideya-estetik baxımından düzgün qiymətini ala bilmişdir. M.İbrahimov özünəqədərki tədqiqlərdə Xaqani ilə bağlı yanlışlıqlara diqqəti çəkməklə ona məddah şair damğası vuranlarla barışmadığını bildirir. Tədqiqatçı-alim haqlı olaraq Xaqanini məddah şair deyil, “şərq poetik təfəkküründə tamamilə yeni mərhələ olan novator ruhlu” və “dərın fəlsəfi mahiyyəti” ilə seçilən poeziyanın yaradıcısı hesab edir. Xaqanini zəmanəsinin övladı və onun bütün həyatını yaradıcılığını dövrü ilə bağlı hesab edən M.İbrahimovun aşağıdakı fikirləri də şairin yaradıcılığını xarakterizə etməkdən ötrü əhəmiyyətlidir: “O, zəmanəsinin kasıbı yox, yaşayan, mübarizə aparan, onu təhlil və tənqid edən böyük şairi, işıqlı filosofu idi” (4, səh. 69). M.İbrahimov Xaqani poeziyasının fəlsəfi aspektini onun dərın humanizmində, xalq həyatı ilə bağlılığında, xalq ruhunu əks etdirən demokratizmdə, insan səadəti, insan azadlığı ilə bağlı, o cümlədən təbiət və cəmiyyət hadisələrinə aid düşüncələrində axtarır, təhlil prosesində fikirlərini əsaslandırır bilir. Məsələn, Xaqani yaradıcılığına xas olan insan səadəti və mənəvi rəzalət problemlərindən danışarkən M.İbrahimov hər iki halın insan cəmiyyətinə xas olduğunu bildirir, birinin düz, digərinin naqis xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında diqqətə çatdırır. Tədqiqatçı haqlı olaraq bu prosesdə Xaqani yaradıcılığının böyüklüyünü insana olan inamla hər cür pisliklərin, rəzalətin səbəblərinin açıqlanması ilə bağlayır. M.İbrahimov bir çox bədii nümunələrə istinad etməklə insan və cəmiyyət münasibətlərinin Xaqaniyə məxsus modelini üzə çıxarır. Şairin ictimai münasibətlər zəminində insanın naqisliyini anadangəlmə deyil, həyat şəraiti və bu şəraitə rəvac verən ictimai quruluşla bağlamasını düzgün sayır: “Xaqani poeziyasında o zamankı həyat, cəmiyyətin mənəvi, fəlsəfi aləmi, şairin mübarizələrlə bağlı olan şəxsi hissləri dərindən əks olunmuş, demək olar ki, bütün təfərrüatı ilə öz geniş obrazlı ifadəsini tapmışdır” (3,səh. 65).M.İbrahimov Xaqani yaradıcılığını dəyərləndirərkən onun sənətinin milli xüsusiyyətlərini də diqqətdən kənar saxlamamışdır. Akademik M.İbrahimov Xaqaninin bütün irsinin fars dilində yazılmasına baxmayaraq,

şairin düşüncə və idrak sistemində özünü mühafizə edən milliliyin mövcudluğundan söz açır. Bunları bilavasitə təsvir və obrazlar silsiləsi ilə əlaqələndirən tədqiqatçı həmin silsilədəki milliliyi aşağıdakı şəkildə dəyərləndirir: “Bunlar Azərbaycan ruhu, Azərbaycan zövqü, Azərbaycan bədii təfəkküründən və həyatından qidalanmışdır. Əsərlərində çoxlu Azərbaycan məsəlləri, obrazlı ifadələri və sözləri də işlənir ki, bu da az əhəmiyyətli deyildir” (3,səh. 69). Xaqani poeziyasında obrazlı ifadənin, bədii ümumiləşdirmənin genişliyini diqqətə çatdıran tədqiqatçı bu yolla onun poetik qüdrətinin böyüklüyünün vacib tərəflərini açıqlaya bilir. Onun sənətindəki realist boyaların əlvanlığını, xalq təfəkkürü və xalq ədəbiyyatından gələn ifadə çeşidliyini və s. bu sənətin aparıcı tərəfi kimi şərh edir. Tədqiqatçı alim göstərir ki, Xaqani insanların psixologiyasını, əxlaq dəyərlərini, ictimai və siyasi görüşlərini təsvir edərkən daha çox inandırıcılıq faktoruna riayət edir. Şair sözü elə seçir və işlədir ki, oxucu həm fakta, hadisəyə, həm də ifadə tərzinə məftun olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1960, 590 s.
2. Babayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm-Təhsil, 2014, 760 s.
3. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, IX cild, Bakı: Yazıçı, 1982, 664 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri, 10 cildə, X cild Bakı: Yazıçı, 1983, 507 s.
5. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz bir yazısan sən. Bakı: Yazıçı, 1985, 552 s.

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ-REALİST NƏSR KONTEKSTİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ BƏDİİ MƏTN FAKTI KİMİ

Mahrux Əfsərağa qızı Dövlətzadə

ADPU

f.ü.f.d.

mahdovlat@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan maarifçi realist nəsrində bədii mətn həqiqətləri, bu həqiqətlərin əsasını təşkil edən milli və dini dəyərlərin rolu araşdırılır. Müəllifin dünyagörüşündə İslam əxlaqının yerinə elmi aydınlıq gətirilir. Müəllif dünyagörüşü ilə qəhrəmanların məsələlərə baxışları arasında bir-birini tamamlayan cəhətlər aşkarlanır. Müəllif elmi mövqeyin eyni dövrün bədii nəsr nümunələrinin təhlili əsasında ortaya qoyur. Tədqiqatın ağırlığı isə əsərlərdə müəllifin maarifçi dünyagörüşünün bədii ifadəsini aşkarlamağa istiqamətlənir. Tədqiqat üçün XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə 20-ci il qədər və 20-ci ilərin sonuna kimi olan dövr seçilmişdir. Tədqiqat zamanı müəllif elmi mövqeyini dövrün maarifçi ziyalıların əsərlərinin təhlili əsasında ortaya qoyur. Müəllif dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi meydana çıxan əsərlərin əslində siyasi-ideoloji missiya yerinə yetirdiyi qeyd edilir.

Açar sözlər: maarifçi-realizm, dini dünyagörüşü, maarifçilik, nəsr, milli dəyər, islam.

ISLAMIC VALUES IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN EDUCATION-REALIST PROSE AS FACTORY TEXT

Summary

In the article, the truths of literary texts in Azerbaijani enlightened realist prose, the role of national and religious values that form the basis of these truths are investigated. In the worldview of the author, Islamic morality is replaced by scientific clarity. Complementary aspects are revealed between the author's worldview and the heroes' views on issues. The author reveals his scientific position based on the analysis of artistic prose samples of the same period. The weight of the research is aimed at revealing the artistic expression of the author's enlightened outlook in the works. The beginning of the 20th century, especially the period up to the 20th and the end of the 20th, was chosen for the study. It is noted that the works that appear as an artistic expression of the author's outlook actually fulfill a political-ideological

mission.

Key words: enlightener-realism, religious outlook, enlightenment, prose, national value, Islam.

XX əsrin əvvəllərində ictimai və estetik düşüncədə islamçılıq ideologiyasının mühüm bir ideya istiqaməti, əsas məfkurə istiqamətlərindən biri kimi ortaya qoyulmasını sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da təsdiq edir. Lakin onu mümkün qədər geriliyin əlaməti, inkişafa mane olan, ehkamçı mövqə kimi, həm də bu hərəkətin və düşüncənin mahiyyətini birtərəfli şəkildə, əsl mahiyyətini açmadan təqdim edir.

XX əsrin əvvəllərinin maarifçiliyi ilə 20-ci illər maarifçiliyi arasında tipolol fərqlər var.

Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında sosialist realizmi ilə maarifçi realizmi tipoloji cəhətdən yaxınlaşdırın və uzaqlaşdırın xüsusiyyətlər barədə az da olsa, danışılmışdır. Lakin bu yığcam işarələrin özü belə hər iki “izm”in tipoloji müqayisəyə cəlb olunmasında ciddi qanunauyğunluqlar olduğunu aşkarlayır: *“Maarifçi və sosialist realizmin başlıca əlamətlərindən biri açıq görünən tendensiyalıdır. Bu cərəyanlara aid əsərləri oxuduqca biz daima insana aşılaraq onu dəyişmək istəyən bir nöqtəyi-nəzərlə qarşı-qarşıya qalırıq. Maarifçilikdə bu, ilk baxışda müəllifin, sosialist realizmində isə ideologiyanın tendensiyası kimi diqqəti cəlb edir. Lakin bu baxımdan onlar arasında kəskin sədd də qoymaq mümkün deyil. Çünki, maarifçiliyin tendensiyasında ideologiya, sosialist realizmində isə fərdi mövqə də tamamilə kənarında saxlanılır. Burada başlıca fərq odur ki, maarifçilikdə yazıçı mövqeyi ilə ideologiyanın mövqeyi üst-üstə düşür, yazıçı əsasən, könüllü olaraq xidmət etdiyi ideologiyayı seçir. Sosialist realizmində isə yazıçı bir növ bunun məcburiyyətində qalır, ona yönləndirilir”*(2, səh.67)

Maarifçi realist ideyadan süjetə gələndə, bu, onun həyata baxışının fərdi ifadəsi kimi meydana çıxır. Sosialist realizmində isə ideyadan süjetə gəlmək yazıçının həyata baxışının, reallığın fərdi ifadəsi deyil, siyasi rejimin diktə etdiyi ideyaların təbliği vasitəsidir. Bu mənada sosialist realizmində bədii əsərlərdə əksini tapan ideyalar total xarakter daşıyır. Bu fərqlərə baxmayaraq, yeni yaradıcılıq metodu öz ifadə vasitələri baxımından maarifçi realizmdən də kifayət qədər bəhrələnir. 20-ci illər ədəbiyyatında maarif, elm, təhsil, insanların savadlanması zərurəti mühüm yer tutur. Lakin bu illərin ədəbiyyatında maarifçiliyin təbliği sovet rejiminin “mədəni inqilab” siyasətinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. “Mədəni inqilab” siyasətində ancaq dünyəvi təhsilə və elmə yer ayrılır, dini təhsil və elmlər qəbul edilmir. Bununla bağlı ədəbiyyatda da dünyəvi təhsilin və elmin təbliğinə yer ayrılır, dini təhsil, dini elmlər, dini düşüncə tərzini kəskin tənqid hədəfi olur.

İdeyaların stereotip konfliktlər vasitəsilə gerçəkləşməsi diqqətimizi daha artıq cəlb edir. Əslində müəlliflərin əks etdirdiyi ideyalar gerçək həyatdan yox, dəyişən zamanın siyasətindən güc alır. Ər-arvad, qadın-kəşi münasibətləri ərin zalımlığı, arvadın məzlumluğu kontekstində cərəyan edir. Qadın ictimai həyata daxil olur və rejimin işçi qüvvəsinə çevrilir.

İkinci halda, dünyəvi təhsilin və elmin insanları qaranlıqdan işığa çıxarmaq gücü, dini təhsil və elmin insanların həyatını zülmət səltənətinə çevirməsi ideyası təbliğ olunur. Üçüncü halda, konfliktin bir tərəfində varlı təbəqə, ikinci tərəfində isə yoxsul təbəqə nümayəndələri dayanır.

Hər üç halda sənətkarlar maarifçi realizmin obrazı birtərəfli yükləyərək təsvir etmək imkanından maksimum dərəcədə bəhrələnirlər. XX əsrin 20-ci illərində maarifçi nəsr ateistləşir. Bədii inikasda din və maarif konfliktin əks qütblərini təşkil edir. Bu illərin sənətkarlarının İslama baxışları tipoloji cəhətdən iki istiqamətlə şərtlənir. Birincisi, sənətkarın dünyagörüşü dəyişən zamanın siyasətinə uyğunlaşır və belə olan halda onların yaradıcılığında fanatizm, mövhumata, cəhalətə, mədəni geriliyə, din xadimlərinin naqis əməllərinə tənqidi baxış dinin əsaslarına tənqidi baxışla birləşir. Sənətkar mövqeyinin siyasiləşməsi ona süjeti həyat həqiqətinin tələbinə uyğun inkişaf etdirməyə mane olur. Buna görə də bu cür siyasiləşən əsərlərdə həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsində müəyyən təhriflər, süni pafos yer alır.

S.Hüseynin “Yatmış kəndin qış gecələri”, “Hacı Sultan”, “Kor kişinin arvadı”, “Xeyir” və “bərəkət” ayı”, T.Şahbazinin “Çətin müəmma,yaxud iki arvad almaq məsələsi”, “Gözlənilməyən bir nəticə”, “Ağanın kənizi”, Ə.Haqverdiyevin “Uca dağ başında”, “Seyidlər ocağı”, B.Talıblının “Qırx zopa”, “Erkək Tükəzban”, “Xortdan”, C.Cabbarlının “Dilbər” və b. hekayələrdə ateist ruh və bunun müəllif dünyagörüşü ilə əlaqəsi aparıcı leytmotivə çevrilir. Əlbəttə, həmin yazıçıların bu mövqedən çıxış etmələrinə baxmayaraq, onların hamısının fərdi dünyagörüşü etibarlı ilə ateist olduğuna inanmaq

məntiqdən kənar bir işdir. 20-ci illərin nəsrində dinlə din xadimlərini, mövhumatın fanatizmlə dini eyniləşdirmək tendensiyası aparıcıdır. Buna görə də, 20-ci illər nəsrində həyat materialı ilə müəllif dünyagörüşü arasında ziddiyyət yaranır. Həyat materialı fanatizmi, mövhumatı, din xadimlərinin əməllərini tənqid üçün gen-bol material verdiyi halda, dinə tənqidi yanaşma üçün əsas vermirdi. Buna görə də müəlliflər həyat materialının bədii həllini, süjet xəttini elə qururdular ki, tənqidin əsas hədəfi dinin özü olsun. Şübhəsiz ki, həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsinə, süjetin inkişaf xəttinə bu cür müdaxilə realizmi zəiflədir, müəlliflərin illüziyalı təsvirlərinə yol açırdı.

Bu cəhət C.Cabbarlının “Dilbər”, S.Hüseynin “Yatmış kəndin qış gecələri”, “Xeyir” və “Bərəkət” ayı” hekayələrinin əhatəli təhlilində təsdiqini tapır.

Dinə tənqidi münasibət daha çox qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə kontekstində əks olunur. Şəriətə tendensiyalı yanaşma maarifçi təbliğatın əsasında dayanır. Şəriət qadın hüquqsuzluğuna hüquqi əsas verən dini qaydalar sistemi kimi pislənir və çadranın qadının ictimai həyata çıxışını məhdudlaşdıran vasitə qəbul edilərək tənqid edilir. Ateist tendensiya 20-ci illərin birinci yarısı ilə müqayisədə ikinci yarısında daha çox güclənir. Bütövlükdə 20-ci illərdə dinə münasibətdə ateist düşüncədən kənar, lakin fanatizm və mövhumata tənqidi baxış ifadə edən əsərlər də meydana çıxırdı.

T.Şahbazının “Ağanın kəni” hekayəsi 1924-cü ildə yazılmışdır. Zaman dəyişsə də yazıçı ənənəyə sadıq qalmaq bacarmış, hadisələrin bədii-estetik təsvirini dəyişən zamanla sıx əlaqələndirə bilmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, 20-ci illər estetik fikrinin zamanın siyasi tələqlərinə bədii ənənənin gücü ilə müqavimət göstərməsi hallarına da rast gəlirik. Bu tip əsərlər 20-ci illər nəsrində azlıq təşkil edir. Bununla belə, bu cür hallar maarifçi realizmin milli ənənələrinin 20-ci illər nəsrində də bu və ya digər dərəcədə qorunub saxlandığını sübut edir.

Maarifçi-realist nəsrin 1890-cı ildən 1920-ci ilə qədərki mərhələsində maarifçi qəhrəman problemi maarifçi estetikanın tərkib hissələrindən biri kimi meydana çıxır və ədəbi ənənənin davamı təəssüratı yaradır. Ədəbiyyatşünaslıqda S.M.Qənizadənin “Məktubati- Şeyda bəy Şirvani” dilogiyasındakı Şeyda bəy, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanındakı Bahadır birmənalı şəkildə maarifçi qəhrəman olaraq dəyərləndirilir və müəllifin ideya rəpuru kimi qəbul edilir. Müəllifin dünyagörüşünün və bundan doğan estetik idealının gerçəkləşməsində maarifçi qəhrəmanın üzərinə mühüm missiya qoyulur.

Şeyda bəy də milli tərbiyəni ən vacib şərt kimi irəli sürür. O, məktəbi milli tərbiyənin başlanğıc və eyni zamanda, əsas amili hesab edir. Millətin gələcək taleyinin müəyyənlişməsində müəllimə həlledici rol verilir. Bahadırın və Şeyda bəyin millətin tərbiyə və tərəqqisində dinə verdikləri rol, başqa sözlə, hər iki qəhrəmanın dini dünyagörüşü məsələsi isə ədəbiyyatşünaslıqda ya ziddiyətli qiymətləndirilmiş, ya da inkar mövqeyindən dəyərləndirilmişdir.

İslami dəyərlərə münasibətdə maarifçi qəhrəmanın dünyagörüşü ilə müəllif dünyagörüşü bir-birini tamamlayır. Bahadırın dünyagörüşündə İslama inkarçı münasibət kontekstində ədəbiyyatşünaslıqda səslənən fikirlər birinci halda, onun mülahizələrinin yanlış başa düşülməsi, ikinci halda isə siyasi rejimin elmi düşüncənin qarşısına qoyduğu ateist təbliğat missiyası ilə bağlıdır.

Bədii mətn Bahadırın İslama inkarçı münasibətini təsdiq etmir, əksinə, Bahadırın bir olan Allahın varlığına qəti inamını gerçəkləşdirir. “Allahdan başqa məbud yoxdur” ideyası Bahadırın dini dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Bahadır “uçurum dərələr” anlayışı altında dinləri yox, Allaha şərik qoşmaq təşəbbüslərini, müxtəlif məzhəb və təriqətləri nəzərdə tutur.

Bahadır monoteist dinlərin cəmiyyətin tərəqqisində oynadığı tarixi rolu çox yüksək qiymətləndirir: *“Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsl məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq yoludur. Hamı dinlər vaxtında insanları zamanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləşmək üçün hazırlayıblar”* (3, səh. 189)

Hər iki qəhrəmanın dini dünyagörüşünü birləşdirən əsas cəhət “Allahdan başqa məbud yoxdur” düşüncəsidir. Cəmiyyətin tərbiyəsində və tərəqqisində İslam əxlaqına, şəriət qanunlarına əməl edilməsinin vacibliyi ilə bağlı düşüncələri və əməli işlərində bunun təzahürü Şeyda bəyin maarifçi görüşlərinin islami dəyərlərlə sıx bağlılığını sübut edir.

Müəllif öz qəhrəmanını Şərq, müsəlman dünyası kontekstindən ayırmır. Onun müsəlman mühitində tərbiyə alması, bu tərbiyənin Şeyda bəyin bütün düşüncə sisteminə təsirini gizlətmir. Əksinə, Şeyda bəy

öz dini dünyagörüşünə görə əsərin müəllifi ilə birləşir. S.M.Qənizadə Şeyda bəyin hərəkət və əməllərində, fikir və düşüncələrində İslam dünyagörüşünə ayrılan yeri, ilk növbədə, aldığı ailə tərbiyəsi ilə bağlayır.

Məktubati - Şeyda bəy Şrvani” əsərinin birinci hissəsində - “Müəllimlər iftixarı”nda o öz İslam dünyagörüşünə sıx-sıx istinad edən həyat fəlsəfəsini və maarifçilik görüşlərini daha çox nəzəri mühakimələrlə ifadə edirsə, ikinci hissə - “Gəlinlər həmayili” onun həqiqi bir mömin- nəzəri şəkildə qəbul etdiklərinə praktik olaraq əməl etmək gücündə olduğunu sübut edir. Şeyda bəy qardaşı qızı Diləfruza toy günü hədiyyə etməyə söz verdiyi qızıl həmayili onun üçün yazdığı “nəsihətnamə” ilə əvəz edir. “Gəlinlər həmayili” əsərində baş verən hadisələr bu hadisələrə Şeyda bəyin baxışları bütövlükdə İslamın namus fəlsəfəsi, qadına münasibəti ilə bağlıdır.

Bahadırın və Şeyda bəyin dini görüşlərində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İslama münasibətdə, İslam və cəmiyyət probleminə yanaşmalarda milli ziyalıların bütöv bir təbəqəsinin baxışlar sistemi əks olunur.

Siyasi sistemin ictimai düşüncəyə ötürdüyü islamı dəyərlərə ateist yanaşma 20-ci illər nəsrinin qəhrəman tipologiyasında da özünü aşkar büruzə verir. Din xadimləri və dinə birbaşa bağlı insanların obrazları iki kontekstdə bədii təsvirin mərkəzinə gətirilir. Birincisi, qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə kontekstində, ikincisi, yeni quruluşa rəğbət bəsləməyən, onunla birbaşa və dolayısı ilə müxalifətdə olan təbəqənin təmsilçisi kimi.

S.Hüseynin Molla Xəlil (“Yatmış kəndin qış gecələri”), Hacı Sultan (“Hacı Sultan”), Kor Seyid (“Kor kişinin arvadı”), Molla Mirzə Əli və Hacı Kərim (“Xeyir” və “bərəkət” ayı”), Məşədi Əhməd (“İki həyat arasında”), T.Şahbazinin Hacı Muxtar, Kərbəlayi Səfər (“Haqsızlıq dünyasında”), Məşədi Qədim (“Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik”), Məşədi Mürsəl (“Ağanın kənizi”), Məşədi Qulam (“Azadlıq üçün cinayət”), Məşədi Salman (“Qayçı”), B.Talıblının Molla Rəcəb (“Erkək Tükəzban”), Molla Kərim (“Xortdan”), Ə.Haqverdiyevin Seyid Səməd və Seyid Əhməd (“Seyidlər ocağı”) obrazları 20-ci illər bədii nəsrində dinə münasibətin mənzərəsini təsvir etməyə tam əsas verir.

XX əsrin əvvəllərində dini düşüncəyə bağlı obrazlar həm müsbət, həm də tənqidi yanaşma ilə yaradılırdı. 20-ci illər nəsrində isə dinə bağlı insanların hamısının obrazı mənfidir, başqa sözlə, tənqid hədəfidir. Bunun ictimai-siyasi səbəbləri ilə yanaşı ictimai həyatda dinə bağlı insanlara münasibətlə də əlaqəsi vardır.

Din və şəriət adından alver edənlərin, dini ehkamları öz mənafeyinə yozan din xadimlərinin, Məkkədə, Kərbəlada, Xorasandakı müqəddəs yerləri ziyarət edib gələnlərin “mömin” qılfında Allah rızasından, şəriətdən kənar əməllərə rəvac verməsinin 20-ci illər nəsrində də tənqid hədəfi olması tamamilə qanunauyğun və başa düşüləndir. Ancaq məsələ burasındadır ki, birinci mərhələdə dini inanc daşıyıcılarına total mənfə münasibət yoxdur.

20-ci illər nəsrində qadın azadlığı kontekstində həm din xadimlərini, həm də dini inanc daşıyıcıları olan hacı, kərbəlayi, məşədi obrazlarını birtərəfli təsvir predmeti edir. Bu obrazların böyük əksəriyyəti canlı insan obrazı şəklində meydana çıxmır və fərdi xarakter nümayiş etdirmir, sanki eyni qəlbədən çıxırlarmış kimi, bir-birinin təkrarı kimi görünürlər.

Bu mənada, ilk növbədə, molla, yaxud axund obrazları əhatəli təhlil predmeti olur. S.Hüseynin “Yatmış kəndin qış gecələri” hekayəsindəki Molla Xəlil, “Xeyir” və “bərəkət” ayı”ndakı Molla Mirzə Əli, yaxud B.Talıblının “Xortdan”ndakı Mirzə Kərim obrazlarının estetik yükü müəyyənləşdirilir. Müstəqillik dövrünün bir qisim tədqiqatlarında isə nəsrin ideoloji siyasət təbliğatçısı kimi çıxış etməsinin mahiyyəti düzgün dərk edilir, bunun milli xarakterdə yaratdığı aşınmalardan söhbət açılır. Bu tip tədqiqatlarda məsələnin qoyuluşu və elmi həllində nümayiş etdirilən düzgün mövqeyin gələcək tədqiqatlarda da davam etdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Belə ümumi qənaətə gəlinir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin maarifçi-realist nəsrində İslam dünyagörüşünə münasibətdə iki mərhələdən keçmişdir. 1920-ci ilə qədərki mərhələnin nəsrində İslam dünyagörüşü aparıcı olmuş, 1920-ci ildən sanrakı mərhələdə isə bədii nəsrə ideologiyanın tələbləri ilə bağlı olaraq dini dünyagörüşünə tənqidi baxış önə keçmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq hər ik mərhələnin nəsrini ateist mövqedən dəyərləndirməyə çalışmışdır. Hər iki mərhələnin nəsrində dini dünyagörüşünün yerini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək və elmi əsaslarla ümumiləşdirmək zərurəti yaranır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 552 s.
2. Məmməd T. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı: “xan” nəşriyyatı 2016. -416 s.
3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. - 496 s.
4. Quliyev M.Mədəni inqilab və islam. Bakı, Azərənəşr, 1928. - 52 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, İki cildə, II cild.Bakı.ƏA Az. nəşr, 1944. -398 s.
6. Əlişanoğlu T.Əsrdən doğan nəsr. Bakı: Elm, 1999. - 115 s.
7. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980. - 258 s.

ABBAS SƏHHƏT POEZİYASINDA VƏTƏN ANLAYIŞININ BƏDİİ ƏKSI

Əsmər Dadaş qızı Hüseynova

AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
esmer74.17@mail.ru

Xülasə

Məqalə şair, dramaturq, tərcüməçi, Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhətin yaradıcılığında bəhs olunur. Diqqətə çatdırılır ki, ixtisasca həkim olan Abbas Səhhət ilk dəfə “Yeni şeir necə olmalıdır?” adlı məqaləsi ilə tanınmışdır. Məqalədə Abbas Səhhətin Azərbaycan ədəbiyyatına böyük töhvələr verən gənc şairin nəsrə yeni baxışı təbliğ etməsi qeyd olunur. Şairin vətəninə, xalqına olan sevgisi yaradıcılığının baş leytimotivi olması göstərilir. Yeni nəsillərə şeirləri vasitəsilə vətənpərvərlik hisslərini aşılaman və gücləndirən Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına təsir göstərən görkəmli şairlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Qeyd olunur ki, Abbas Səhhət Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünə yaradıcılığı ilə təsir göstərməklə, nəsrə yeni xüsusiyyətlər gətirən şairlərdəndir.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, Azərbaycan ədəbiyyatı, vətən, ədəbiyyat, şeir, təbiət.

Summary

The article is about the work of Abbas Sahhat, a poet, playwright, translator, one of the outstanding representatives of the romantic movement in Azerbaijani literature. It should be noted that Abbas Sahhat, a doctor by profession, first asked "How should a new poem be?" known for his article. In the article, it is noted that Abbas Sahhat, a young poet who made great contributions to Azerbaijani literature, promoted a new approach to prose. It is shown that the poet's love for his homeland and people is the main leitmotif of his work. Abbas Sahhat, who instilled and strengthened the feelings of patriotism in new generations through his poems, is valued as one of the prominent poets who influenced the development of Azerbaijani literature. It is noted that Abbas Sahhat is one of the poets who influenced the artistic thinking of the Azerbaijani people with his creativity and brought new features to prose.

Key words: Abbas Sahhat, Azerbaijani literature, homeland, literature, poetry, nature.

Əsas mətn

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ədəbi mütəvidə maariflənməsi və inkişafı yolunda böyük xidmətləri olan ziyalılarımızdan biri də Abbas Səhhətdir. Şair, tərcüməçi, nasir və ixtisasca həkim olan Abbas Səhhət əsasən vətən, təbiət, satirik məzmunlu şeirləri ilə tanınmışdır. Şair Azərbaycan ədəbiyyatına böyük ədəblər bəxş edən Şamaxı şəhərində ruhani ailəsində doğulmuşdur. Bu baxımdan, onun tərcümeyi-halı yazılması haqqında qeyri-səhih məlumatlar dövrün tələblərinə uyğun olmalı idi. Abbas Səhhət sovet təhsili almış hər bir şəxsin yaddaşında “Vətən” (1909) şeirilə qalmışdır:

Könlümün sevgili məhbubu mənəm,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Bəllidir ki, sovet dövrünün qanunlarına zidd olan ruhani ailələri şiddətə, təqiblərə məruz qalırdı və bu barədə olan həqiqətləri qələmə almaq birmənalı olaraq qadağan idi: “Abbas Səhhətin sovet dönəmində yayılan tərcümeyi-halı yenidən yazılmalı, ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. Ona görə ki, həqiqəti sovet dövründə yazmaq, danışmaq yasaq idi. Çünki biz sovet xalqının tərkib hissəsi kimi xalqlar dostluğu şəraitində yaşayır, ermənilərin türk-müsəlman xalqına qarşı törətdiyi faciələri “atan kazaklara” bağlayırdıq. Abbas Səhhətin ölümünə səbəb o dövüdə yazıldığı kimi tək aclıq, səfalət və vəba xəstəliyi deyil, 1918-ci ildə bolşeviklərin törətdikləri qətləmə idi” (1).

Abbas Səhhət tibb təhsili almasına baxmayaraq, bir müddət sonra ədəbi fəaliyyətə başlayır. İlk dəfə “Yeni şeir necə olmalıdır?” adlı elmi məqalə ilə qəzetdə (“Həyat”, 1905) çap olunan Abbas Səhhət tədrisən poeziyaya maraq göstərməklə Azərbaycan romantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulur. Təbiilik, mübaligələrdən uzaq, ictimai-siyasi inkişaf fonunda yenilik gətirməyi bacaran Abbas Səhhət ədəbiyyatın ictimai həyatda tutduğu mövqenin vacibliyini dərk edir. Yeni yaranan məktəblər üçün misilsiz xidmətləri olan şair bu məqsədlə, Bakıda nəşr olunan qəzet və jurnallarda mütəmadi olaraq çıxış edərək ədəbi prosesə təkan verir.

Abbas Səhhət yaradıcılığında insan faktoru, mədəniyyət, maarifçilik ideyaların təbliği böyük təsirə malikdir. Doğrudur, onun ilk şeirlərində ictimai mühit, zamanənin yaratdığı pərişanlıqı sezməmək mümkün deyil. Lakin bu pərişanlıq şairi qorxutmur, əksinə Vətənə sevgi, torpaq, təbiətin yaranma anlayışı isə ictimai-siyasi mövzularla yanaşı şeirdə mənzərələr yaratmaq xüsusiyyəti daha qabarıq gücə malikdir. Abbas Səhhət şeirlərində hiss, gözəllik mövzularına daha çox diqqət yetirir və bəzən bu hissiyyatın hakimliyinin təbliği ilə də rastlaşırıq: “Vətəni oxucularına şair bir tərəfdən zəngin təbiətilə, bu təbiətin ecazkar gözəlliyi, rəngarəng, çeşidli nemətləri ilə təqdim edir. Şairin romantik xəyalı vətəni qarış-qarış gəzir, bu torpaq onun ruhunu coşdurur, ona zövq verir: şairin vətəni yer üzünün ən gözəl guşələrindən biridir” (2, səh. 20).

Abbas Səhhət ictimai mühitin insanlara verdiyi ziddiyətləri zamanənin bəlası hesab etməklə, cəmiyyətin səciyyəvi xüsusiyyətlərini təsvir edir. O dövrünün çox az ədiblərindənədir ki, həm realist, həm də romantik ədəbi məktəbinin nümayəndəsi sayılır. Davamlı olaraq ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan Abbas Səhhət dövrü mətbuatla sıx təmasda idi, həkimliklə paralel müəllimlik fəaliyyətinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi-ictimai tarixində şair, tərcüməçi, nasir kimi yaddaşlarda qalmışdır. Ana dilini sevdiyi qədər doğma vətəninə də eyni məhəbbətlə sevən şair ona uzanan yad əllərə qarşı olaraq qətiyyətini gizlətmir və bütövlükdə cəmiyyəti bürümüş qaranlığa üsyan edir:

Şişə çəksəz də diriyyəni ətimi,
Atmaram mən vətəni millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır.
Lütfi-həq qayeyi-amalımdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Abbas Səhhət qədər vətən, təbiət təsvirlərini qüvvətli şəkildə üzə çıxaran şairlər azlıq təşkil edir. Onun təsvir etdiyi vətən torpağını gözəlləşdirən insan amilidir. Abbas Səhhətə görə, vətəninə dirçəldən, onu intibaha aparan yol insan zəhmətinin nəticəsidir. Şairin vətəni təsvir edən şeirlərini oxuyarkən oxucu sanki virtual səyahətə çıxır, təbiətin təsvir olunan hadisələrini hiss edir, duyur.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında vətən, millət tərəqqisi, onun zülmətləri yarım yeni günə, sabaha inamla irəliləməsi əsas məqsəd daşıyır. Onun romantikasında mücərrəd xəyallar yoxdur, şairin vətənə olan sevgisi xalqın azadlıq eşqi ilə vəhdət təşkil edir: “Səhhətin romantikası, onun bəslədiyi xəyal və arzu da məhz bu mətləb ilə izah oluna bilər. Şairin bütün meyl və çırıntıları böyük və müqəddəs məsləki uğrındadır. Bu çırıntılar bəzən yaralı quşun həzin, aciz, köməksiz çırıntılarına bənzəyir:

İstərəm qoşmağı, lakin yük ağır, yol da yoxuş,
Necə uçsun qanadı sınımış, əzilmiş bir quş?” (3, s.301).

Abbas Səhhət lirik şairdir. Onun lirikası ideya istiqaməti ilə ziddiyyətli bir inkişaf yolu keçmişdir. Dövrünün heç bir ədəbi cərəyanlarına mənsub olmayan şairin lirikası xalqın, vətənin taleyi ilə bağlıdır. Azadlığa, maarifə, elmə çağırış onun yaradıcılığının qayəsi idi. Azərbaycan ədəbiyyatında Abbas Səhhət cəhalətin, nadanlıqın, ictimai bərabərsizliyin tənqidini təbliğ edən və real təbiət mənzərələrini yaradan ədib kimi tanınır. Vətəninə tərənnüm etmək onun lirikasının əsas xüsusiyyətlərindən sayılır: “Səhhət romantikasının daha üstün bir cəhəti gələcəyə etimad və cəmiyyətdə hökm sürən fəlakətlərin silinəcəyinə dərin ümid bəsləməkdir. Bu ümid bəzən şairi bədbinlikdən, düşkünlükdən saqındıraraq ruhlandırır, ona qüvvət verir, onu passivlikdən, “qəzavü-qədar”ə boyun əymək meyllərindən uzaqlaşdırır:

“Bəxt”, “qismət” kimi əlfazı unut,
Səy elə bazuyi-iqbalını tut.
Hərəyə istər isən zorla apar,
Mərkəzindən yeri lazımca qopar” (4, səh.305).

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Abbas Səhhət şeirindəki dərin kədəri subyektiv hal kimi qiymətləndirmir, bu halı dövrünün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlayır, onu vətəninə, millətində sədaqət nümunəsi kimi qiymətləndirirlər. Abbas Səhhətin zəmanəsinin qabaqcıl mütəfəkkirlərindən biri kimi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında, onun forma və məzmun etibarilə zənginləşməsində, dirçəlməsində müstəsna xidmətləri danılmaz faktdır. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, Abbas Səhhət böyük bir sənətkarlıqla Azərbaycan poeziyasının gözəl nümunələrini yaratmağı bacarmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhətin ölümü və məzarının sirri (modern.az), 26 oktyabr 2011.
2. Kamal Talıbzadə, Abbas Səhhət, 1-ci cild, Abbas Səhhət (1874-1918). Bakı: Azərnəşr -1975, s.20, 314 s.
3. Mir Cəlal, F.C.Hacıyev, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1969. s.301, 347 s.
4. Yenə orada, s.305.

ELİAS GİBB MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN YARADICILIĞI HAQQINDA

Eyvaz Məhəmmədəli oğlu Eminaliyev

ADPU Şamaxı filialı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
edebiyyatd@bk.ru

Xülasə

Dünya ədəbiyyatının Homer, N.Gəncəvi, V.Şekspir, L.N.Tolstoy kimi nümayəndələri bütün bəşəriyyətə mənsubdurlar. Məhz buna görədir ki, onların həyatı, yaradıcılığı həm öz vətənlərində, həm də xarici ölkələrin ədəbiyyatşünaslığında daim diqqət mərkəzindədir. Humanizmi, ədaləti təbliğ edən Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsi hələ öz zəmanəsində müasirlərindən Qəstimonlu Lətifinin “Təzkirətüş-şüəra”, Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sam”, sonrakı mərhələdə Şərq şairlərinə həsr olunmuş Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”, Sadiqi Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas”, Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”, Aşiq Çələbinin “Məşahirüş-şüəra”, Həsən Çələbinin “Təzkirətüş-şüəra”, Riyazinin “Riyazüş-şüəra”, Həsən Çələbi Qınalızadənin “Təzkirətüş-şüəra” təzkirələrində geniş yer almışdır. Önəmli faktdır ki, Füzuli irsinin elmi şəkildə öyrənilməsi və nəşri sahəsində Türkiyə, Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, Avropa şərqşünaslarının da özünəməxsus xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrdən etibarən dünya şərqşünaslığı elmində M.Füzulinin ədəbi şəxsiyyətinə, zəngin bədii yaradıcılığına maraq güclənir. Bu mənada M.Füzulinin Avropa oxucularına tanıtılmasında J.T.Hammer-

Purqştallın, A.Krımskinin, V.D.Smirnovun, Y.E.Bertelsin, Hammerin, M.Hartmanın, E.Q.Braunun, C.Redhausun, Hüar və başqalarının əməyi vardır. Məsələn, Hammer- Purqştallın iki min iki yüz osmanlı şairindən bəhs edən (yeri gəlmişkən, E.Gibb bu kitabı “osmanlı şairlərinin adlarından ibarət lüğət” adlandırır. Bax: E.J.W.Gibb. *History of Ottoman poetry*. vol I. London, 1900, 447 p.) “Osmanlı şeirlər sənətinin tarixi” əsərinin adını çəkmək olar. Ümumiyyətlə, Şərqə maraq XIX əsrdən etibarən artmağa başlamış, siyasi, iqtisadi müstəvidə maraqların toqquşduğu bu bölgədə bədii ədəbiyyatın mədəniyyət və incəsənətin öyrənilməsinə də ciddi elmi münasibət yaranmışdı. Bu sahədə Rusiya daha öndə idi. Peterburqda Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində Şərq Dilləri İnstitutu açılmış, Qazan və Moskvadakı ali məktəblərdə Şərq dillərinin öyrənilməsinə başlanılmışdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, sonrakı mərhələdə Y.E.Bertels, Y.N.Marr, A.Y.Krımski kimi şərqşünaslar yetişdi, lakin Avropa ölkələrinin Şərqə marağı Rusiyadan fərqli olaraq daha demokratik səciyyəli idi.

Açar sözlər: Şərq, lirika, Avropa, ədəbi əlaqə, tənqid.

Summary

Representatives of world literature such as Homer, N. Ganjavi, V. Shakespeare, L.N. Tolstoy belong to all mankind. That is why their life and creativity are always in the center of attention both in their homeland and in the literary studies of foreign countries. The literary legacy of Muhammad Fuzuli, who preached humanism and justice, was still in his time, among his contemporaries, "Tazkiretush-shuera" by Gastimonlu Latifi, "Tohfeyi-Sam" by Sam Mirza, "Gulshani-shuera" by Ahdi Baghdadi, dedicated to Eastern poets at a later stage, "Majmaul- khavas", Amin Ahmed Razi's "Haft iklim", Ashiq Chalabi's "Mashahirush-shura", Hasan Chalabi's "Tazkiratush-shura", Riyazi's "Riyazush-shura", Hasan Chalabi Ginalizade's "Tazkiratush-shura" took place widely. It is an important fact that in the field of scientific study and publication of Fuzuli's heritage, along with the scientists of Turkey and Azerbaijan, European orientalisks have also made special contributions.

Since the 19th century, interest in the literary personality and rich artistic creativity of M. Fuzuli has been growing in the world oriental studies. In this sense, J. T. Hammer-Purgstall, A. Krymsky, V. D. Smirnov, Y. E. Bertels, Hammer, M. Hartman, E. G. Brown, J. Redhaus, Huar and others contributed to introducing M. Fuzuli to European readers. For example, Hammer-Purgstall's book about two thousand two hundred Ottoman poets (by the way, E.Gibb called this book "a dictionary of names of Ottoman poets". See: E.J.W.Gibb. *History of Ottoman poetry*. vol I. London, 1900, 447 p) The work "History of the art of Ottoman poetry" can be mentioned. In general, the interest in the East began to increase from the 19th century, and in this region, where interests clashed on the political and economic levels, a serious scientific attitude was also formed to the study of fiction, culture and art. Russia was ahead in this field. The Institute of Oriental Languages was opened under the Ministry of Foreign Affairs in Petersburg, and the study of Oriental languages was started in universities in Kazan and Moscow. As a result of this, Orientalists such as Y. E. Bertels, Y. N. Marr, and A. Y. Krymsky grew up at a later stage, but the interest of the European countries in the East was more democratic in contrast to Russia.

Key words: East, Lyrics, Europe, Literary connection, Criticism.

Dünya şöhrətli Elyas Con Vilkinson Gibb Türk dili və ədəbiyyatına, adət-ənənəsinə, bütövlükdə Türk xalqlarına böyük ehtiram bəsləmiş, Türk dilində sərbəst yazıb-oxumağı bacarmış, çoxcildli “Osmanlı poeziyasının tarixi” adlı əsərini qələmə alaraq şərqşünaslıqda yeni bir səhifə açmışdır. E.Gibbin gəldiyi elmi qənaət belə idi ki, “Türklər və Türk irqinə mənsub olanlar hər şeydən əvvəl hərbçidirlər... Onların cəsurluğundan danışmağa ehtiyac yoxdur. Bütün dünyaya məlumdur ki, cəsarət hər bir təmiz türkə irsən keçən bir doğum nişanəsidir. Sadıqlıq da onlara məxsus olan bir keyfiyyətdir ki, özünü bir çox istiqamətdə göstərmişdir. Bu kimi xüsusiyyətlər, bəlkə də, Osmanlı poeziyasının ən bariz vəsfinin bünövrəsini təşkil edir” (6 ,s. 6).

Zəngin bir protestant ailəsində doğulan E. Gibb türk, ərəb, fars dillərini mükəmməl bilmiş, zəngin kitabxana sahibi olmuş, qırx dörd illik həyatının böyük bir dövrünü “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərini yazmağa həsr etmişdir. Həyatda olarkən altı cildə ibarət olan bu fundamental tədqiqat işinin yalnız bir cildinin nəşrini görə bilən E.Gibbin pərakəndə halda olan əlyazmalarını onun ailəsinin xahişi ilə ən yaxın

dostu şərqşünas E.Braun sistemləşdirərək kitab halında çap etdirmişdir.

E.Gibb “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının Qazi Bürhanəddin, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarları haqqında da dolğun elmi məlumat vermişdir. Mütləq qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının Qərb ölkələrində elmi şəkildə tanıtılmasında ilk addım atan E.Gibb olmuşdur. O, klassik Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığını tədqiq etməklə yanaşı, onların əsərlərindən bədii nümunələri ingilis dilinə tərcümə etmiş, Avropa alimlərinin, oxucularının diqqətini bu zəngin xəzinəyə yönləndirə bilmişdir. Məsələn, Q.Bürhanəddinin həyatını, hərbi, elmi, dini, ədəbi sahələrdəki fəaliyyətini bir çox mənbələr əsasında araşdıran E.Gibb onun ümumtürk düşüncə tarixində böyük yer tutduğunu söyləyir, F.Nəimini Şərq dünyasının “yeni bir peyğəmbəri” adlandırır, İ.Nəsimini Türk hürufi şairləri arasında ən istedadlı, yeganə haqq şairi kimi tanıyır.

Həm Şərqdə, həm də Qərbdə M.Füzuli irsinə ardıcıl maraq onun bənzərsiz sənəti ilə bağlı olmuşdur. Sırr deyil ki, “Füzuli yaradıcılığının təsir dairəsi əhatəli, tutumlu olmuş, şairin yaşayıb-yaratdığı dövrdən günümüzə qədər Yaxın Şərq və xüsusilə türk xalqlarının çox müqtədir sənətkarları ondan oxuyub öyrənmiş, Füzuli sənətinin ənənələrini davam etdirmişlər” (2, s. 439).

E.Gibb Avropa şərqşünaslığında M.Füzuli haqqında daha ətraflı və elmi məlumat verən, şərqşünaslardan fərqli olaraq, M.Füzulini Azərbaycan şairi kimi təqdim edən ilk alimdir. O, dahi Azərbaycan şairi haqqında məlumat verən təzkirəçilərin qeydlərinə tənqidi yanaşmış, şairi məhz yaradıcılığı əsasında dəyərləndirməyə çalışmışdır. E.Gibbə qədər Ç.Riyo, E.Braun, Kassel, A.Bombaçi və başqaları M.Füzuli haqqında səthi məlumat vermişdilər. E.Gibb isə “Osmanlı poeziyasının tarixi” əsərinin üçüncü cildinin altıncı fəslində “Azərbaycan şairləri” bölməsində M.Füzulini bir şərqşünas tədqiqatçı kimi təqdim edir. Diqqətçəkən məqamlardan biri və ən vacibi budur ki, E.Gibb M.Füzulidən bəhs edərkən onu Türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində öyrənir, bu dahi Azərbaycan şairinin türk mənşəli olduğunu diqqət mərkəzində saxlayır. Çox önəmlidir ki, hələ 1888-ci ildə E.Gibb Nyu-Yorkda nəşr olunan “Türkiyə” adlı əsərində M.Füzulidən bəhs etmiş, doğrudur, onu “fars üslublu şair” adlandırmaqla yanlışlığa yol vermişdir, lakin ilk tədqiqatında M.Füzulinin sənətinə vurğunluğunu gizlətməmişdir. E.Gibb bu istiqamətdəki elmi araşdırmalarının sonrakı mərhələsində yanlışını düzəldir, M.Füzulini sənətdə yeni bir yolun banisi adlandırır. O, bir tədqiqatçı kimi Azərbaycanın dahi şairinin yaradıcılığı, əsərlərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olduqdan sonra bu qənaətə gəlmişdi.

M.Füzuli öz istedadının möcüzəsinə güvənərək “Fars divan”ındakı qitələrinin birində inamla yazırdı:

Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə,
Onda bir zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xəcalət çəkmərəm,
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud əcəm.
Kim gəlir gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kəm. (4, s. 425)

E.Gibb Azərbaycan şairlərindən, o cümlədən M.Füzulidən üç kitabında bəhs etmişdir: 1888-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi “Türkiyə” adlı kitabında, 1901-ci ildə yenə də Nyu-Yorkda işıq üzü görən “Dünyanın böyük klassikləri” adlı əsərində və 1901-ci ildə ölümündən sonra E.Braun tərəfindən Londonda çap edilən “Osmanlı poeziyası tarixi” əsərinin üçüncü cildinin altıncı fəslində. İlk əsərində M.Füzuli haqqında əhatəli məlumatla malik olmayan E.Gibb şair haqqında yiğcam məlumatla kifayətlənmiş, türkdilli xalqlar arasında məşhur olduğunu, “Divan”ının, “Leyli və Məcnun”unun geniş yayıldığını söyləmiş, şairin iki qəzəlini də ingilis dilinə tərcümə edərək kitaba daxil etmişdir. İkinci – “Dünyanın böyük klassikləri” kitabında M.Füzuliyə xüsusi yer ayıran E.Gibb “Leyli və Məcnun” poeməsindən bəzi parçaları, bir müsəddəs və bir müxəmməsi də ingilis dilinə tərcümə etmişdir. E.Gibbi M.Füzulinin qüdrətli bir şair kimi nadir istedadı, yaradıcılığındakı möhtəşəm eşq özünə cəlb edirdi. “Füzuli şeirinin qüdrət mənbəyi məhəbbətdir. Məhəbbət Füzuli şeirlərinə qol-qanad verib, onu ölkələrdən-ölkələrə, qitələrdən-qitələrə gətirən əsas amildir. İnsan qəlbinin bu ali və nəcib hissi şairin

əsərlərində elə bir qüvvədir ki, onun təsiri əbədi yaşayacaq və öz müəllifini yaşadacaqdır. Füzulinin eşq və məhəbbət anlayışını son dərəcə geniş və çoxcəhətlidir” (1 ,s.115).

Füzulüşünəsləşmədə belə bir yekdil rəy vardır ki, dahi şairin məhəbbət süjetli qəzəllərini, ümumiyyətlə, mayası eşq olan əsərlərini bütövlükdə ilahi eşqə rəmz, məcaz kimi mənalandırmaq doğru deyil. Bu əsərlərin əksəriyyəti saf, təmiz, insani hisslərin tərənnümünə həsr edilmiş ecəzkar bədii nümunələrdir. E.Gibbə görə, M.Füzuli insan qəlbini ehtizaza gətirən, dünyanı, həyatı gözəlləşdirən, insanda ən müqəddəs duyğuları, ülvü hissləri yaradan ilahi və dünyəvi eşq qələmə aldığındandır ki, sənəti bənzərsiz, adı ölməzdir. Həqiqətən də, “Füzuli eşqinin “qeyri-adiliyi” ancaq bir mənada düzdür. Bu eşq adı insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Odur ki, hər adam bu qəlbini “sirlərinə ”vaqif ola bilməz” (4 ,s. 51).

E.Gibb M.Füzulini tamamilə orijinal yaradıcılığa malik sənətkar adlandıraraq, onun yaradıcılığının heç kimə bənzəmədiyini inamla qeyd edir: “İlhamını qəlbindən alan Füzuli öz dühasının işığı ilə yeni bir cığır açmış, heç kəsi təqlid etməmişdir” (5,s.76). O, M.Füzuli poeziyasının məşhurluğundan bəhs edərkən, şeirlərinin geniş bir coğrafiyada tanındığını söyləyərkən, şairin ana dili olan Azərbaycan dili haqqında, bu dilin “Türk-fars sərhədləri boyunca” anlaşılan olduğunu da diqqətə çatdırır: “Nəvai dövrünü bilən hər bir kəs şairin əsərini oxuyub başa düşməkdə çətinlik çəkdiyi halda, Füzulinin yazdığı hər hansı bir şeyi oxuyarkən çətinlik çəkməz” (6, s. 75).

M.Füzuli sənətdə təqlidin rüsvayçı bir iş olduğunu bəyan etmiş, hətta özünə təxəllüs seçərkən ortaqlıqdan, eynilikdən uzaq durmuş, çoxlarının qəbul etmədiyi “Füzuli – elmlərin cəmi” təxəllüsünü qəbul etmişdi. Bunu gözəl bilən E.Gibb yazırdı ki, Füzuli yeganə şairdir və heç kəs onu bir kəsi təqlid etməkdə günahlandıra bilməz, Türk ədəbiyyatında qəlb şairi olaraq tək qalmaqdadır.

Füzulüşünəsləşmədə dahi şairin “Leyli və Məcnun” poeması həmişə diqqət mərkəzində olub, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərindən, ənənəyə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edilib. E.Gibb də bu əsəri müəllifinə şöhrət gətirən “ən gözəl əsər” deyər təqdir edir. O, M.Füzulini “zəmanəsinin güzgüsü” ona görə adlandırır ki, dahi şair istər lirik , istərsə də ictimai motivli əsərlərində həyat həqiqətinə sadıq qalır. E.Gibb əminliklə yazırdı ki, M.Füzuli heç vaxt dəb xətinə qeyri-təbii ifadələr, ibarələr işlətməyib, ən böyük mübaliğələrinin kökündə sadə həyat həqiqəti dayanır və bu baxımdan “Leyli və Məcnun” poeması daha çox maraqlı doğurur. O, M.Füzulidən də əvvəl türk dilində “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazılmadığını iddia edən Avropa şərqşünaslarının mülahizələrini konkret dəlillərlə təkzib edir, türk, cığatay-türk dilində bu mövzuda yazılmış əsərləri tədqiqatə cəlb etməklə bir şərqşünas alim kimi daha geniş məlumatla malik olduğunu ortaya qoyur. E.Gibb Behişt, Xəyali, Hamidi kimi müllifləri nümunə göstərir, M.Füzulidən cəmi altmış il əvvəl Ə.Nəvainin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” əsərindən xəbərsiz ola biləcəyinin inandırıcı olmadığını qətiyyətlə bildirirdi.

E.Gibbin tədqiqlərində Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması yalnız şərqşünaslıq faktı yox, həm də Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin inkişafıdır, klassik mədəni irsimizin dəyər göstəricisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Araslı Həmid. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: “Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı”, 1958.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə. III cild. Bakı: “Elm”, 2009.
3. Əliyeva L.Ə. Füzuli və ingilis şərqşünaslığı. Bakı: “Ozan”, 1997.
4. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə. III cild. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2005.
4. Paşayev Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2018.
5. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol I. London, 1900.
6. Gibb. E.J.W. A History of Ottoman poetry. vol III. London, 1902.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏN TƏRƏNNÜMÜ

Sahilə Rafiq qızı İbrahimova

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə dokтору

sahila.ibrahimova@yahoo.com

Xülasə

Abbas Səhhət vətəni oxucularına bir tərəfdən zəngin təbiətlə, bu təbiətin gözəlliyi ilə, digər tərəfdən müxtəlif nemətləri ilə təqdim edir. Şairin romantik xəyalı, vətəni addım-addım gəzir, bu torpaq onu ruhlandırır, ona zövq verir. Ədibin xəyalında coşan gözəlliklər, öz qoynunda bəslədiyi torpağın özü də bərəkətlidir. O, şeirlərində bu gözəllikləri təsvir edir. Abbas Səhhətin bütün ideali öz qidasını vətəndən alır. Şairin vətənpərvərliyi bütün xalqlara, bəşəriyyətə məhəbbət oyadan, insanları vətəni sevməyə səsləyən mövzuda idi.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, vətən, əsər, tərənnüm, hiss-həyacan.

ABBAS SAHHAT CREATION PATRIOTIC ANTHEM

Summary

Abbas Sahhat presents his homeland to his readers on the one hand with its rich nature, with the beauty of this nature, and on the other with its various blessings. The poet's romantic dream travels step by step through his homeland, this land inspires him and gives him pleasure. He describes these beauties in his poems. The whole ideal of the poet gets its nourishment from the homeland. The patriotism of health was about the topic that awakens love for all peoples and humanity and calls people to love the motherland.

Key words: Abbas Sahat, homeland, work, singing, feeling-excitement.

Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində hər şeydən əvvəl şair, tərcüməçi, şeir nəzəriyyəçisi və nasir idi. Elmə, təhsilə, maarifə çağırış onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl neməti hesab edir, bütün xaqaların firəvanlığını və xoşbəxtliyini onların azad, firavan yaşamasında görürdü.

XX əsrin mürəkkəb ədəbi-tarixi və ictimai-siyasi şəraitində bütün zəkasını və enerjisini doğma xalqının mədəni tərəqqisinə, mənəvi və fiziki sağlamlığı uğrunda mübarizəyə həsr edərək şəxsi həyatını ictimai məsləkə, əqidəyə çevirib inamla "məsləkim tərcümeyi-halıdır" deyə bilən Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatının orijinal, sayılıb-seçilən simalarındandır. Yaşadığı dövrün bədii fikir tarixində istedadlı şair, poetik tərcümələr, elmi-publisistik məqalələr müəllifi, şeir nəzəriyyəçisi, Yaxın və Orta Şərqdə yeni tipli poeziyanın banisi - dahi Mirzə Ələkbər Sabirin ən yaxın dostu və ilk bioqrafı, nəhayət, bütün qüvvəsini yaşadığı şəhərdə əhalinin sağlamlığı və savadlanması yolunda sərf edən fədakar həkim və yorulmaz müəllim kimi A.Səhhət dərin sevgi, sonsuz məhəbbət hədəfidir. Bu sevgini o, çoxtərəfli yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa, həm də bənzərsiz tərcümeyi-halı, təkrarsız ömür yolu, böyük şəxsiyyəti, vətəndaş qeyrəti ilə qazanmışdır. Mərhum ədəbiyyatşünas, akademik Kamal Talıbzadə doğru deyirdi ki, Səhhətin yığcam tərcümeyi-halı onun vətəndaş və şair ideallarının aynasıdır.

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb və fəaliyyət göstərmiş ziyalıların bir çoxu kimi, Səhhət də müsəlmanların mədəni-siyasi geriliyinin, onların əsarətdə qalmasının səbəbini maarifsizlikdə və elmsizlikdə görürdü. Onun fikrincə, xaricilər elmə yiyələndikləri üçün tərəqqidə "qabağa düşdü", müsəlmanlar isə elmsiz olduqlarına görə "yaman günlərə qaldılar". Bəs köləlikdən, əsarətdən çıxıb, diri qalmağın, həqiqi insan kimi yaşamağın yolu nədedir? Şair millətə müraciətlə yazır:

İndi, millət, mədəniyyət dəmidir,
Rahi-hümmətdə həmiyyət dəmidir.
Qədəməndaz olalım meydənə,
Kəsbi-ürfan edəlim mərdənə,

Qalxalım, biz dəxi bir ad edəlim,
Dövrü-əslafımızı yad edəlim.
Oxuyaq, elm oxumaqlıq dəmidir,
İndi aləm dəxi elm aləmidir... (1, səh.37).

Şair azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl mənəvi neməti hesab edir, bütün xalqların firavanlığını və xoşbəxtliyini onların azad yaşamasında görürdü:

A hürriyyət! A münfərid əməlim!
İştə sənsən səadəti bəşərin.
Könlümdəki ən istəkli gözəlim,
Rəfahəti, fəlahəti bəşərin (1, səh 9).

Səhhətin azadlıq eşqi vətənə, yurda məhəbbət duyğuları ilə qırılmaz əlaqədə, möhkəm vəhdətdədir. Onun şeirlərinin lirik qəhrəmanı vətən dəlisi, yurd Məcnunudur: "Şişə çəksəz də diriylən ətimi, Atmaram mən vətənü millətimi" - "Tərcümeyi-halım, yaxud hululu" şeirində verilən bu poetik bəyanat şairin vətən haqqında başqa şeirlərinin də ana xəttini, ideya-bədii leytmotivini təşkil edir. Həmin şeirlərdəki lirik "mən" vətən yolunda "can isar etməyə" hazır olan fədakar bir aşıqdır:

Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz!
Biləriz fərz sənin xidmətini!
Nəqdi-can eşqinə isar edəriz,
İstəriz vəzi-fəlah heyətini! (1, səh 40).

Səhhətin şeirlərində tərənnüm olunan vətən konkret mövzulardandır. "Vətən" (1914) şeirində bu yerin ecəzkar gözəlliyini, füsunkar təbiətini, qalın ormanlarını, vəhşi ceyranlarını, sərin sularını, saf havasını, buludlara dəyən uca dağlarını, ətir saçan güllərini, çiçəklərini, qeyrətli, hünərli övladlarını böyük sövqlə, bəzən vəcdlə tərifləyən şair doğma vətənə dərin məhəbbət hissləri aşılayır:

Gözəl torpaq, gözəl ölkə, gözəl yer!
Dünya üzrə bimisli bibeşdəl yer!
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca firavan neməti kim sevməz?
Mən vətəni canım kimi sevərəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevərəm.

Bir tərəfdən məhəbbət və qardaşlıq, digər tərəfdən mübarizəyə çağırış, bir tərəfdən sülh, digər tərəfdən qüvvət – bu iki dünyagörüşü onun yaradıcılığında qarşı qarşıya dayanır. Şairin romantik xəyalı, vətəni addım-addım gəzir, bu torpaq onu ruhlandırır, ona zövq verir. Şairin xəyalında cışan gözəlliklər, öz qoynunda bəslədiyi torpağın özü də bərəkətlidir. O, şeirlərində bu gözəllikləri təsvir edir. Şairin bütün ideali öz qidasını vətəndən alır. Səhhətin vətənpərvərliyi bütün xalqlara, bəşəriyyətə məhəbbət oyadan, insanları vətəni sevməyə səsləyən mövzuda idi.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında Nizami, Hafiz, Sədi kimi şairlərin böyük təsiri hiss olunur. Türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə də yaxından maraqlanırdı. Mətbuatdakı çıxışları arasında Azərbaycanın böyük şairi, yaxın dostu Mirzə Ələkbər Sabir haqqında məqalələri xüsusi yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. 2 cildə, I cild. Bakı: Azər nəşr, 1975.
2. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider nəşriyyatı", Bakı: 2005, 456 s.
3. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: Gənclik, 1986.

ABBAS SƏHHƏT SATİRALARINDA İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Simuzər Əliyulla qızı Əliyeva

ADPU

f.ü.f.d.

simuzereliyeva2024@mail.ru

Xülasə

Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatının satira janrının seçilmiş şairlərindən biridir. Onun yazdığı satiralar ayrı-ayrı cəmiyyət hadisələrini, Sabir yaradıcılığına münasibəti, romantik və realist üslubda olan yazılarının bağlılığını göstərir. Onun satiraları bir daha göstərir ki, ziddiyyətli toqquşmalar şəraitində şair həmişə məzlumları müdafiə etmiş, milləti satanlara, zalım və qəd-darlara, başqa xalqlara laqeydlik göstərənlərə düşmən münasibət bəsləmişdir. Elə bu baxımdan da A.Səhhət yaradıcılığı ilə M.Ə.Sabir yaradıcılığı üst-üstə düşürdü. Tesizdə Abbas Səhhətin müx-təlif satiralarında yaşadığı dövrdə baş verən özbaşnalıq, amansızlıq, savadsızlıq cərəyanlarına qarşı-müxtəlif mövzularda olan satiralarından nümunələr verilmiş və o dövrün çatışmayan cəhətlərində satiranın rolu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: satira, cərəyan, mövzu, yaradıcılıq, nümunə, əlaqə, müxtəlif.

Summary

Abbas Sahhat is one of the choosen poets of Azerbaijani literary satiric genre. His satires show various social events, the attitude to the creativity of Sabir, and connection between his literary works on his romantic and poetic styles. Reading his satires, it is clear, that all his works explain of controversial conflicts, the poet always defended the oppressed, to those, who betrail to his the nation and homeland; to oppressors and cruel people, and he was very hard to those, who was strange and indifference to other nations. From this point of view, the satires of A. Sakhhat and M. A. Sabir were coincided with each other. It was given examples from the different satires, which was about arbitrariness, cruelty and other events, that happend in the period of Abbas Sahhat, and determined the role of satire on solving problems of that time.

Key words: satire, genre, theme, creativity, example, connection, different.

Abbas Səhhətin satira yazması təsadüfi yaradıcılıq həvəsi deyildir, onun ümumi yaradıcılığının təbii, bəzən aşkar və bəzən gizli görünən üzvi bir ideya estetik keyfiyyətdir. Hələ gəncliyindən Krılov və digərlərinə müraciət edib satirik təmsillər tərcümə etməsi, fasilə vermədən orijinal təmsillər: “Neft fantanı”, “Tağı və Nağı” kimi komik vəziyyətlərlə zəngin pyeslər və satiralar yazması bu yaradıcılığın tənqidi təmayülünü müşahidə etmək üçün kifayətdir.

Eyni mövzu və üslub xüsusiyyətləri şairin “A.S.” imzalı satirik şeirlərində də görünür. Satiraların bir neçəsi o zamanlar Balkanda gedən müharibəyə - bolqarların Türkiyəyə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi mövzusunda həsr olunmuşdur. Məsələn: “Çəpər çəkməsin” satirasında Balkanda gedən müharibəni qızıışdıran imperialistlər tənqidə tutulur, şair dildə bir söz deyib, işdə bomba hazırlayan hərbiçi dövlətlərə, obyektiv olmayan yazıları dərc edən mətbuat orqanlarına istehza edir.

Avropada ilbiz, siçan yeyənlər (1, səh.120),

İslamlara vəhşi, cahil deyənlər,
Edam cəzasını bəyənməyənlər,
Bomba qayıрмаğa çəpər çəkməsin.

və yaxud da:

Vicdandan dəm vuran çox ali zəvat, (2)
İddiasın edir tamamı isbat,
Hər nə yazır, deyir, yazsın mətbuat,
Tək böhtan yazmağa çəpər çəkməsin!

“Çox yaşa”, “İtaliya” və “Az çək daha zəhmət, dadaş” misraları ilə başlanan satiraların da əsas mövzusu Balkan hadisələridir. Balkan xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinə rəğbət bu satiralarda zəif idi. Maraqlı burasıdır ki, “A.S.” imzası ilə jurnalda çıxan taziyanədə də Balkan hadisələrinə eyni mövqeydən yanaşılır, satiralar ilə taziyanələr mövzu və ideyaca biri digərini təsdiq edir və tamamlayır:

Var idi heç olmasa Şirvanda beş-üç ilqabaq
Məşədidin çünbündə tək bir əhli-sünni məktəbi.
Şiə-sünni birləşib batinləri birləşməmiş
Qoydular onun haşa “Üxüvvət” məktəbi.
Ortaya çıxdı balıq, xərçəng, ördək yoldaşı,
Mollalar bilməm dağıtdı, ay camaət məktəbi.

Şair satira, yazı maneralarına sadıq qalaraq başqa məlum tənqidi – satirik şeirlərində olduğu kimi öztənqid hədəflərinin surətlərini yaradarkən eyni tipli bədii vasitələrdən, ifadə və misralar-dan, xüsusən əcnəbi sözlərdən tez-tez istifadə edir. Bəzi nümunələrə müraciət edək:

“Şair, Şeir Pərisi və Şəhərli” poemasında həyat həqiqətlərindən uzaqlaşan, “Nəğmə - qəzəl” yazmağa meyl göstərən Şairi ittihamlayan bir beyt var:

Ya ər ol, ortaya çıx, gəl kömək et qardaşına (1, səh. 94),
Ya gedib evdə otur, həm də ləçək sal başına.

Şair yenə satiralarının birində hər cür cəsarətdən, vətəndaşlıq hisslərindən məhrum, hər şeyə biganə münasibət bəsləyən, “müsəlman ürəfasına” eyni ifadə ilə müraciət edir:

Ged otur evdə, başına sal şalı, (1, səh. 128)
Sən ki deyilsən kişi, ey anqalı!

Yaxud aşağıdakı iki nümunə arasındakı söz və ifadə yaxınlığına diqqət yetirək:

Ey xatirimizin səfası Aciz!
Ey gözlərimizin ziyası Aciz! (1, səh. 170)

Abbas Səhhət satiralarının dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdən biri budur ki, o yaratdığı surətin, xüsusən vətənə, xalqa biganə münasibət bəsləyən, dikbaş, əhli-kef adamların, meşşanların surətini yaradarkən onların danışıqlarında yerli-yersiz əcnəbi sözlər işlətmələri ilə də tənqid edirdi. Məsələn: şair məşhur “Müsəlman ürəfaları” adlı satirasındakı ziyalının fikri, mənəvi yoxsulluğu, xarici mədəniyyəti, fransız dilini sadəcə olaraq baş aldatmaq üçün salam yerinə “bonjur”, xudahafiz yerinə “adye” kimi sözlərinin işlətdiyini yazır və onun daxili aləmini açmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edir.

Şair öz ədəbi baxışlarında da satirik ədəbiyyatın müasir mövqələrinə yüksək qiymət verirdi. O, göstərirdi ki, bədii ədəbiyyatın müasir səviyyəsində tənqidsiz və satirasız küçünmək mümkün deyil.

A.Səhhət satiranı realizmin üzvi bir hissəsi kimi sayırdı. O, XX əsr şəraitində, təzyiq və zora-kılıq dünyasında, senzuranın hökmranlıq etdiyi hər cür azadlığın “qanlı əllərlə tıxandığı” – “fəna” bir zamanda” satirik ədəbiyyata böyük ehtiyac olduğunu dərk edir və müasirlərini “eyham və kinayədən” istifadə etməyə çağırırdı.

A.Səhhətin satiralarına ümumilikdə nəzər saldıqda, öz dövrünün mühüm ictimai-siyasi nöqsanlarına, ona müasir olan cəmiyyətə, zülmət dünyasına qarşı çevrilmiş cəsarətli, müdrik bir şairin parlaq siması canlanır.

A.Səhhətin satiralarında Sabir poeziyasının güclü təsiri vardır. Hətta bəzən Sabir şerinin ayrı-ayrı misraları, ifadələri təkrar olunur. Buradan da belə nəticə çıxarmaq olar ki, Abbas Səhhət böyük Sabirin yolunu davam etdirməyə çalışmışdır. Əlbəttə, bu satiralar Sabir yüksəkliyinə qalxa bil-mir. Çünki Abbas Səhhət romantik idi, bunlar romantik şairin qələmindən çıxan əsərlər idi.

Abbas Səhhət satirasının elə yeni,orijinal ideya-bədii xüsusiyyətləri var ki, onlar xüsusi təhlil tələb edir. Bu yenilik və orijinallıq ayrı-ayrı həyat hadisələrinə münasibətdə,satiranın xarakterində, təsvirin ifadə üsullarında daha aydın hiss olunur. Bir romantik kimi şair hansı mövzuya müraciət edir-etsin ona mütləq öz münasibətini bildirir, hətta bəzən bir şeirdə bir neçə dəfə hadisəyə müdaxilə edib, öz fikrini birbaşa söyləyir.

Şair bu surəti öz dili ilə danışdırmağa tarixi,həyati detallardan istifadə yolu ilə onun dünya-görüşünü, xarakterini,hadisələrə münasibətini açmaqda xüsusi ustalığı göstərir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə “Kəlniyyət” arasındakı ideya və məqsəd yaxınlığı Abbas Səhhətin də satiralarında öz ifadəsini tapırdı. Müəllif cəmiyyətdəli mikroblara, tüfeylilərə qarşı kəskin hücumlar edirdi:

Ey “Kəlniyyət”!Ey xatirimizin zövqü cəfası,
Yalnız demə kim,mollaların boşdu qafası,
Varsa oxumuş kimsələrinmehri vəfası,
Neyçün dayanırboş-boşunabəs ürfəsi?
Səndən kömək istər dəxi millət züfəsi,
Tənqid odunu yağdır,o mikrobları yandır!
Çal suri-Srafili,bu əmvatı oyandır! (1, səh.142)

A.Səhhət satiralarını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri müəllif ideyasının, məqsədinin birbaşa ifadəsidir. Bu əsərlərdə müəyyən hədəfə yönəldilmiş satira ilə yanaşı şairin həmin məsələyə dair öz münasibəti də bildirilir. Məlumdurki, hər hansı bir satirik sənətkar müəyyən hədəfi tənqid edərkən,yaxud inkar edərkən əvəzində mütləq nəyi isə təsdiq edir,hansısa ideala arxalanır.Bu bütün böyük satiriklərdə belədir. Abbas Səhhət satirasında isə müsbət idealın bilavasitə tərənnü-münə geniş yer verilir. Şairin ictimai bərabərsizliyə, impeliazmə, zorakılığa, zülmə, cəhalətə qarşı çevrilmiş satirası,tənqidi bu mənfiliklərin əks tərəfində dayanan müsbət idealın məqsədi aşkar təbliği və tərənnümü ilə birləşir. Bu cəhət də A.Səhhətin romantik metodu öz təsirini göstərir, onun realizmini romantikləşdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. 2 cildə, I cild. Bakı: Azərnəşr, 1975.
2. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: Gənclik,1986.
- 3.M.Arif və C.Xəndan. Abbas Səhhət. Bakı: 1948, s.85-88.
4. Talıbzadə K. Abbas Səhhətin naməlum satiraları “Azərbaycan”, 1974, № 12, s.60-68.
- 5.Məmmədova Ş. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası, 4 cildə, I-III c. Bakı: 2018-2019.

70-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ KƏND MÖVZUSU

Günəl Saleh qızı Hümmətova (Pəniyeva)

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

gunelpeniyeva@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan kəndi və onun mürəkkəb, həm də aktual problemləri həmişə yazıçılarımızın diqqətini cəlb etmişdir. Təkcə ona görə yox ki, uca dağlar və coşqun çaylara, yaşıl tarlalara və münbit torpağa, zəngin və füsunkar təbiətə malik olan kənd əsrlərlə insan həyatı ilə bağlı olmuşdur, həm də ona görə ki, kənd xüsusilə indiki şəraitdə, həyat mənbəyi, çörək problemi deməkdir. Digər tərəfdən, kənddə elmi-texniki tərəqqinin, mədəniyyət və maarifin inkişaf səviyyəsi, yeni insanın – kənd zəhmətkeşinin xarakter və şəxsiyyətinin formalaşması prosesi kənddə daha tez nəzərə çarpır. Bu proses və problemlər kənd haqqında yazan müəlliflərin diqqət mərkəzindədir. *“Ədiblərimiz kənd həyatını müntəzəm olaraq izləyir. Kəndimizin taleyini düşünür, onun təəssübünü çəkir, qayğılarını öz qayğıları kimi dərinləndirir və*

bununla yaşayırlar. Bir sözlə kəddən yazan ədiblərimiz kəndlə ünsiyyəti olan, kənd mövzusunda işləməyə mənəvi haqqı çatan səriştəli yazıçılar kimi görürük..(3.səh.147)”

Məhz bu tədqiqatın da əsas məqsədi 70-ci illər nəsr nümunələri əsasında kənd mövzusunda toxunaraq həmin dövrün ictimai- siyasi vəziyyətini müəyyənləşdirməkdir. Müasir şəraitdə əhalinin şəhərlərə axını və bu zəmində qohumluq və ailə münasibətlərində özünü göstərən konfliktlər bir sıra ictimai-iqtisadi, psixoloji amillərlə şərtlənir. Lakin 70-ci illər Azərbaycan kəndinin həyatını geniş planda göstərən, adamların məişətində və psixologiyalarında yaranan dəyişiklikləri əks etdirən əsərlərə ehtiyac vardır. Bu fikrimizi 1971-ci ildə Ulu öndərimiz H.Ə.Əliyev Azərbaycan yazıçılarının V qurultayındakı çıxışında qeyd etdiyi fikirlə təsdiqləyə bilərik: *“Oxucu sizdən sosialist kəndi haqqında daha çox tam dəyərli əsərlər gözləyir. Sosialist kəndində əmək də, insanlar da keçmişdəki kimi deyil, yenidir. Kolxozçu kəndli texnikaya yiyələnibdir, təsərrüfatı aqronomiya elminin müasir nəaliyyətləri əsasında idarə edir. İndi kəndli – şüurlu əməkçidir, təhsili və böyük mədəni tələbləri olan yeni insandır. Onun həyatını, əməyini, zəngin mənəvi aləmini göstərmək bədii ədəbiyyatın çox vacib vəzifəsidir.”(5.səh.6)* Bu fikirlərdən və çıxışdan sonra yazıçılar öz əsərlərində kəndli obrazlarını yaratmış və bu əsərlərdəki qəhrəmanlar peşə etibarını ilə müxtəlif adamların obrazlarıdır; fəhlə (İ.Əfəndiyevin Sarıköynək, Valeh obrazları), qəssab (S.Əhmədovun Hüsən obrazı), memar (Anarın Fuad obrazı), fermer (S.Səxavətin Güali obrazı) və s. Yaradılmış bu obrazlar işlənmə yerinə və vəziyyətinə görə tamami ilə əvvəlki obrazlardan fərqlənir. Beləki, əgər 30-60-cı illər nasirləri kəndlini tarlada, zəmidə, fermada təsvir edirdilərsə, 70-ci illər nasirləri isə əsərlərində kəndlini imarət sahibləri ilə sadəcə güzəran keçirən zəhmətkeşlər arasında olan maddi bərabərsizliyin, mənəvi uçurumun təzadı, ictimai konfliktin əsas iştirakçısı kimi təsvir edirdilər.

Açar sözlər: nəsr, kənd, şəhər, nümunə, ədəbi- tənqid, yazıçı.

Summary

The Azerbaijani village and its complex and urgent problems have always attracted the attention of our writers. Not only because the village with high mountains and flowing rivers, green fields and fertile land, rich and charming nature has been connected with human life for centuries, but also because the village, especially in the present conditions, means the source of life, the problem of bread. On the other hand, the level of development of scientific and technical progress, culture and education, the process of forming the character and personality of a new person - a village worker is more noticeable in the village. This process and problems are the focus of the authors who write about the village. "Our writers follow village life regularly. They think about the fate of our village, feel its prejudice, feel its concerns as deeply as their own, and live with it. In a word, we see our writers who write about labor as competent writers who communicate with the village and have the moral right to work on the topic of the village..(3.p.147)"

The main goal of this research is to determine the socio-political situation of that period by touching on the rural theme based on the prose examples of the 70s. In modern conditions, the flow of the population to the cities and the conflicts that manifest themselves in kinship and family relations are determined by a number of socio-economic and psychological factors. However, there is a need for works that show the life of the Azerbaijani village in the 70s in a broad plan, and reflect the changes in people's everyday life and psychology. We can confirm this opinion with the opinion expressed by our great leader H.A. Aliyev in his speech at the 5th congress of Azerbaijani writers in 1971: "The reader expects more full-value works from you about the socialist village. Labor and people in the socialist village are not the same as in the past, they are new. The collective farmer has mastered peasant techniques, manages the farm based on the modern achievements of agronomic science. Now the peasant is a conscious worker, a new person with education and great cultural demands. It is a very important task of fiction to show his life, work, and rich spiritual world."(5.p.6) After these ideas and speeches, writers created images of peasants in their works, and the heroes in these works are images of different people by profession; worker (characters of Sarıköynək and Valeh by I. Əfəndiyev), butcher (character of Hüsən by S. Əhmədov), architect (character of Fuad by Anar), farmer (character of Güali by S. Səxavət), etc. These created images are completely different from the previous images due to the place and condition of processing. So, if the poets of the 30s and 60s depicted the peasant in the field, on the ground, on the farm, the poets

of the 70s depicted the peasant in their works as the main participant in the social conflict, the contrast between the material inequality and the moral gap between the owners of mansions and the workers who are just living. .

Key words: prose, village, city, example, literary criticism, writer.

Kənd mövzuda yazılmış əsərlərin içərisində İsa Hüseynovun “Saz”, “Kollu Koxa” povestləri və “Şəppəli” hekayəsi, S.Əhmədovun “Qanköçürmə stansiyası” povesti və bu kimi bir neçə nasirlərin nəsr əsərlərini nümunə kimi gətirə bilərik. Bu əsərlərdə yazıçıların psixoloji təhlilləri, incə müşahidə qabiliyyətləri, yetkin obrazları ilə diqqəti cəlb edir. Ümumi olaraq kənd mövzusunda yazılmış bütün əsərləri (30-cu ildən 60-cı illərə qədər yazılmış nəsr əsərlərini nəzərdə tuturuq P.G) təhlil etdikdə bunun şahidi olarıq ki, bu tipli əsərlərin çoxu bir-birinə oxşayır. Kənd və şəhərlərimizdə bir-birinə bənzəyən, hətta eyni olan hadisələr çoxdur. Bir sıra əsərlərdə münaqişə xəttini böyük ədibimiz M.Cəlal təxminən belə müəyyənləşdirib: “ kənddə tufeylilər, yaramazlar kolxozu, fermanı dağıdırlar. Yerli qüvvələr bunun öhdəsindən gələ bilmirlər. Ancaq şəhərdən, ali təhsil alıb qayıtmış bir aqronam, raykom katibi, kolxoz sədri və ya təhkimçi işə qarışır, asanlıqla vəziyyəti düzəldir.”(4. səh.107) Əlbətdə ədibin qeyd etdiyi kimi bu münaqişələri həmişə məhz ali təhsilli adamların doğru həll etməsi də həqiqət kimi qəbul edilə bilməz. Ali təhsilli olub həyatda səhv eləmək, məğlub vəziyyətə düşmək mümkün olduğu kimi, ancaq həyati təcrübədə böyüyüb, kamil təhsil almayıb, çox alimdən faydalı, qabaqcıl işlər görmək də mümkündür və belələri minlərlədir. Məhz bu kolxozda və sovxozda baş verən yenili, dəyişikliyi artıq kənddə doğulan və orada böyüyüb boya - başa çatan adi, siravi bir kəndli həll etməyə çalışır və bunun öhdəsindən də çox layiqincə gəlir.

İ.Hüseynov yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərində kolxoz həyatının geniş lövhələrini qələmə almağa çalışmış, konkret problemlərə toxunur və bu problemlərin konturlarını kifayət qədər aydın şəkildə müəyyənləşdirmişdi. Kənd mövzusunda yazan başqa müəlliflərdən fərqli olaraq, bunların ətrafında müəyyən qəlibə salınmış sujet yaradır və personajları qruplaşdırmışdı.

Nasirin bu illərdə yazdığı “Saz” povesti sərt həyat həqiqəti ilə diqqəti daha artıq cəlb edir. İ.Hüseynov bu povestində məkan, hadisələr, iştirakçılar minimum həddə endirilmiş, məhdud ərazi tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Lakin məhz təsvirin keyfiyyəti sayəsində povestin mənası məhdud ələmə sığmır, və müharibə illərinin mühüm mənada əxlaqi problemlərini xüsusi şəkildə əks etdirmişdir. Yazıçının bu povestində əhatəlik, genişlik bədii təfəkkürün mahiyyətində, xalq həyatına, kənd şəraitinin təsviri və kəndli obrazına münasibətdə mühafizə edilmişdir. Burada şəxsiyyət xalq içərisindən alınır və mənalandırılır, şəxsi arzu-niyyətləri də mütləq ictimai və vətəndaş siması ilə vəhdətdə göstərilir, insan bu vəhdətin vüsətində, sima və cazibəsində ləyaqət, gözəllik kəsb edir. Burada təsvir olunan iki qoca adi qoca deyil, iki el ağsaqqalı, böyük həyat yolu keçmiş iki qüvvətli şəxsiyyət qarşılaşdırılır və bunun sayəsində konfliktlər kəskinliyi artır. Povestə bu iki obrazın vastəsi ilə insanlara inam və inamsızlıq geniş şəkildə qeyd edilmişdir. Beləki, özünü şəxsi rahatlığından məhrum edən, ürəkdən camaata qulluq etmək istəyən və belə bir qulluq göstərdiyinə əmin olan bu fədakarlıq üçün başlıca inamını itirmiş Qılınc Qurban və hələ də insanlara tam şəkildə inanan və onların doğru yol ilə daim irəliləməyinə və yanlış yolda olanların da nə zamansa doğru yolu tapacağına tam şübhəsiz inanan İsfəndiyar kişinin mübarizəsini əks etdirir. Demək olarsa, hələ də öz köhnəliyini saxlayan haqqa, ədalətə inanan, tez- gec xeyrin qələbə çalacağına qəlbində böyük inam olan insanlarla, bu inamı itirən, cəmiyyətin axarı ilə yoluna davam edən insanların mübarizəsinin bədii təcəssümüdür. Tənqidçilər əsərin ümumi qayəsini belə səciyələndirirlər: “ “Saz” povestindəki mübarizə sırf, mücərrəd mənəvi kolliziya deyildir, çünki aydın ictimai-tarixi və milli reallığında, zaman konkretliyində verilmişdir. Eyni zamanda bu mübarizə məhdud təəssürat yaratmış, mənası etibarlı ilə həmin reallıqdan bu kretilikdən kənara çıxır, odur ki, bu günə də səsleşir.”(2.səh.11-24) Məhz biz də əsəri oxuyub təhlil edəndə burada adi kəndli obrazı ilə deyil, müdrik, ağıllı, gənclərə daim yol göstərən, yaxşılıq etməyin faydalılığını və daim köməksizlərə əl tutmağın vacibliyini bildirən kəndli siması ilə qarşılaşırıq ki, bu da bu illər nəsrinin toxunduğu əsas mövzulardandır ki, artıq yol göstərən ali təhsilli, şəhərdən gəlmiş biri deyil, kənddə yaşayan, heç bir təhsili olmayan adi kəndli obrazıdır.

70-ci illər nəsrində məişət problemi əsas yerlərdən birini tutur. Bu problem ədəbi tənqidin diqqət, müzakirə, mübahisə obyektinə çevrilmişdir. A.Hüseynov Azərbaycan ədəbiyyatında bu tipli əsərlərə

nəzər salır, müasir nəsrin, o cümlədən yeni ədəbi nəslin qəhrəmanı tez - tez ailə - məişət fonunda, yaşayışının ən adi gündəlik təzahürlərində canladırğını qeyd edir. Elə bu keyfiyyətdən də nəsrə zaman və məkan konkretləşir, dəqiqləşir. Tədqiqatçı həmin prosesi izləyir və belə nəticəyə gəlir ki, “bədi inikasda diqqət həmin təzahürlərə yönəldiyindən və hadisələrin cərəyanı da, ideya-mətləbdə də bu səciyyəvi müşahidələrlə, bir sıra hallarda zaman etibarını ilə də yığcamlaşır, obrazın həyatının həmişəki real axınının müəyyən anı – bir və ya bir neçə günü “iri planda” bütün qabarıqlığı və sanki ən xırda detalları ilə nəzərə çarpdırılır.” (1.səh.153)

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, vaxtı ilə əhəmiyyətsiz, lüzumsuz sayılan təfəsilat indi bədi əsərlərin səhifələrində mühüm yer tutur, təsvirə təkidlə gerçəkliyin ən adi naxışları, fərdi problemlər gəldi. Biz əgər bu dövrdə yazılmış bir neçə nəsr nümunəsinə diqqət yetirsək məişət materialında geniş ictimai - əxlaqi mətləblər verildiyini görürük. Sadə, siravi adamların taleyini, insanın fərdi həyatının və səadətinin, fərdi problematikanın bədi fikri ciddi məşğul etməsi yalnız sənətin öz ehtiyacından, irəliləyişinin qanunauyğun xarakterindən yox, həm də zamanın tələbindən doğur. Daha doğrusu, dövrün sənət qarşısında irəli sürdüyü aktual məsələ kimi mənalanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Müasirlik problemi və nəsrin axtarıları”. “Azərbaycan” jurnalı, 1977, № 6, s.153 Hüseynov A. “Azərbaycan nəsr müharibə haqqında”. Azərbaycan SSREA – nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1975, № 2, s.11-24.
2. Xəlilov P., Hüseynov A. Nəsrimizin üfüqləri. Bakı: Yazıçı, 1982, 184 s.
3. Mir Cəlal. Bədi nəsr yeni mərhələdə. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Yazıçı, 1973, 296 s.
4. Seyidov Y. “Müasir nəsrimiz və kəndimiz”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzet, 1979, 1 yanvar, s.6.

ABBAS SƏHHƏTİN ƏDƏBİ YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK ƏNƏNƏLƏRİ

Xoşbəxt Təyyan qızı Əliyeva

ADPU

f.ü.f.d. xoshbaxt1965@gmail.com

Xülasə

XX əsr Azərbaycan poeziyasının inkişafında Abbas Səhhətin mühüm xidmətləri olmuşdur. Görkəmli sənətkar dövrünün mütərəqqi qələm sahibi kimi Azərbaycan ədəbi prosesinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Abbas Səhhət bədi ədəbiyyatın şeir, nəsr və dram janrında əsərlər yazmış və dərsliklər tərtib etmişdir. 1906-cı ildə Şamaxıda realni məktəbinin müəllimi olur və o, ana dilində dərs deyir. A.Səhhət bu illərdə mədəni-maarif işlərində çalışır, yeni məktəblərin yaranması, siniflərin sayca artırılması yolunda çalışır. Bundan başqa məktəblərdə kitabxana və qiraətxanaların açılması üçün tədbirlər görür. A.Səhhət M.Mahmudbəyovla birgə tərtib etdiyi “Yeni məktəb” dərsliyi 1909-cu ildə çap edilir. Dərsliyə daxil edilmiş şeirləri və hekayələri rus dilindən Azərbaycan dilinə A.Səhhət tərcümə etmişdi. Şair məktəbdə kasıb şagirdlərə maddi kömək göstərmək məqsədilə teatr tamaşalarına rejissorluq edir, tərcüməçiliyini gücləndirmək üçün rus dilini mükəmməl öyrənir, Şamaxı şairlərinin ədəbi məclisini yaradırdı. A.Səhhət bütün bu çoxcəhətli fəaliyyətlə yanaşı bədi yaradıcılığa geniş yer verirdi.

Açar sözlər: şair, vətənpərvər, məktəb, dərslik, xalq, maarifçi, elm, təhsil.

Summary

Abbas Sahhat had important services in the development of Azerbaijani poetry in 20th century. As a progressive writer of his time, he played a special role in enriching the Azerbaijan literary process. Abbas Sahhat wrote works in the genres of poetry, prose and drama and compiled textbooks. In 1906 he became a teacher at the Realni school in Shamakhi and taught in his native language. A. Sahhat had been working on cultural and educational work these years, he worked on establishing new schools and increasing the number of classes. In addition it took measures to open libraries and reading rooms in

schools. The "New School" textbook compiled by A. Sahhat and M. Mahmudbeyov was published in 1909. Poems and stories included in the textbook were translated from Russian into Azerbaijani by A. Sahhat. The poet directed theater performances in order to provide financial aid to poor students at school, studied Russian perfectly to improve his translation skills and created the literary assembly of Shamakhi poets. A. Sahhat along with all these multifaceted activities gave ample space to artistic creativity.

Key words: poet, patriot, school, textbook, people, educator, science, education.

Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə 1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini Şamaxıda atasının mollaxana məktəbində almışdır. 1894-cü ildə Tehrana gedən Abbas Səhhət "Mədrəseyi-nizamiyi" adlı məktəbdə tibbi təhsil alır və orada fransız dilini mükəmməl öyrənir. 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır, lakin Tehrandə aldığı həkimlik diplomu Rusiya imperiyası tərəfindən etibarsız sayılır. Ancaq buna baxmayaraq xalqına xidmət yolunda fədakarlıq göstərən Abbasqulu ona müraciət edən xəstələrə yardım edir. Buna görə də "həkim Abbasqulu" adı ilə xalqın sevimlisinə çevrilir. Abbasquluya verilən "Siz həkim olduğunuz halda nə üçün müəllimlik edirsiniz?" sualına o, "Mən müəllimlik etməklə xalqımın ən ağır xəstəliyini – onun savadsızlığını müalicə edirəm" – demişdi.

Şair ilk şeir məcmuəsini "Sınıq saz" adlandırmışdı. Səhhət "Oxucularıma" deyərək müraciətlə yazdığı şeirində kitabçaya toplanan əsərlərin "ürəkdən çıxan ixtiyarsız fəryad" idi. Şair deyir:

*Toxunmadan sızıltılı çıxan həzin naləsi,
Əldən düşmüş bir "Sınıq saz" olduğunu andırır.
Düşündükcə mən şeirimizin soyuqluğunun gizlicə –
Çox ağlaram, odlu, yanar ürək ilə hər gecə.*

*Ağlım çatmaz, zehnim yetməz, ruhum fəryad qoparar,
Vəcdanımı əzər ikən ən dəhşətli həqayiq.
Uyku görmüş bir lalam mən, aləm əhli bütün kar,
Söyləməkdən mən acizəm, dinləməkdən xəlayiq (1, səh.57).*

"Oxucularıma" şeiri romantik şairin sınıq, incik, qüssəli qəlbinin həzin sədaları idi, onun fəryadları idi. Şairlərin bütün düşüncələrini birləşdirəcək mövzu Vətən mövzusuudur. Vətənə həsr olunan şeirlərdə xalqını, millətini sevmək, odlu bir ürəyin döyüntüsü eşidilir. "Vətən" şeirində deyir:

*Qafqaz qitəsidir mənim vətənim,
Simurğun sayəsində məskənim.
O məmləkətdə mən vücuda gəldim,
Xalqına qarşı sücudə gəldim.
Gözəl torpaq, gözəl ölkə, gözəl yer!
Dünya üzrə bimisli bəbədəl yer!
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca firavan neməti kim sevməz?
Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm (1, səh.81).*

A.Səhhət "Vətən" şeirində qeyd edir ki, vətəni yer üzünün ən gözəl güşələrindən biridir. Bura əfsanəvi Qafqazın bir hissəsidir, tərlanlar bu diyarın sultanıdır. Şair göz qamaşdıran, ürək açan bir mənzərə qeyd edir. Bu ölkənin sahibi qocaman bir xalqdır. Mən Vətəni canım kimi sevirəm, deyərək şair elə bil hər şeyi gözəlləşdirir, xəyalı bir aləmin təsvirini verir, xalqına, vətəninə böyük məhəbbəti tərənnüm edir.

A.Səhhət bu şeiri 1914-cü ildə yazmış, eyni adlı "Vətən" şeirini isə 1909-cu ildə qələmə almışdır. Dillər əzbəri olan "Vətən" şeirində deyilir:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xalq eyeləmiş əvvəlcə xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma.
Vətən – əcdadımızın mədfənidir,
Vətən – övladımızın məskənidir.
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz (1, səh.48).*

Şairin vətənə həsr olunan şeirində odlu bir ürəyin xalqına olan sevgisindən, vətənpərvərliyindən danışır və bütün insanı keyfiyyətləri özündə birləşdirir.

A.Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatında çox gözəl, real təbiət mənzərələri yaradan yazıçılardan sayılır. Vətənpərvər şair təbiəti bütün canlılığı ilə duya bilmiş, onun gözəlliklərini məharətlə tərənnüm etmişdi. Şair uşaqlar üçün “Yaz”, “Yay”, “Payız çağında”, “Qış”, “Yay gecəsi”, “Yay səhəri”, “Köç”, “Bağça”, “İlk bahar” kimi şeirlər yazmışdır. “Yaz” şeirində deyilir:

*O gün ki, fəslə-yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.
Havanın artar istisi,
Daha soyuqluq az olar (1, səh.161).*

A.Səhhətin gənc nəsə xitabən söylənilən öyüd və nəsihətləri vardır. Şair gənclərə yazdığı əsərlərdə onlara tənbellikdən uzaq olmağı, elm, bilik ardınca getməyi məsləhət görür. Yazıçı əsərlərində din və mövhumatın, tüfeyli din xadimlərini tənqid edir. O, dünyəvi elmləri dinə qarşı qoyur, xalqı elmdən, mədəniyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışan qaziləri tənqid edir. Xalq kütlələrini əzmək və istismar etmək üçün dini ruhanilərin əlində bir vasitə idi. Ruhanilər Şərqdə təhsil alıb, başına əmmamə bağladıqdan sonra xalqı soymaqla məşğul olur, yetimləri ac – çıpaq qoyurdular. A.Səhhət “Deyim, deməyim?” şeirində deyir:

*Yox, demirəm, çün bir dəfə demişəm,
Mollalardan bollu kötək yemişəm.
Dedim axund, seyid, dərviş yanandı,
Mənim kimi axmaqlar da inandı.
İndi millət nə kül töksün başına,
Ariflər də gecə-gündüz piyandı,
Başqa eyiblərini yazım, yazmayım? (1, səh.109)*

A.Səhhət şeirlərində geriliyin, mədəniyyətsizliyin səbəblərini araşdırmağa çalışır, xalqın inkişafını ləngidən, ona mane olanları tənqid edir, ruhaniliyin tərəqqiyə mane olduğunu göstərir. “Sən mən sevməyirəm, sevməyirəm...” şeirində deyilir

*Bir zaman millətimiz alim idi,
Bilmirəm noldu ki, yatdı ədəbi.
Get-gedə qəflət edib elmə dedi:
“Səni mən sevməyirəm, sevməyirəm”.
Cahil olduqda qapandı gözüümüz,
Qanmadıq, evimizi yıxdıq özümüz,
Sənətə, elmə bu oldu sözümüz:
“Səni mən sevməyirəm, sevməyirəm” (1, səh.128).*

A.Səhhət bütün varlığı ilə Azərbaycan xalqına bağlı sənətkar idi. O, vətənpərvər, mübariz, qorxmaz, xalq üçün yaşayan və yazan, hər cür məşəqqətə dözən, xalqı üçün mənəvi xeyirlər gətirən nəhəng söz

ustadı olmuşdu.

Şair 1912-ci ildə qələmə aldığı “Tərcümeyi-halım, yaxud hululu” şeirində deyir:

*Qəlbi qan, halı yaman xanəxarab,
Göz yaşı içtiyi su, bağır kəbab.
Satdığı cinsi böyük niyyətlər,
Aldığı nəfi fənn töhmətlər.
Fikri ali, bədəni xarü zəlil,
Adı Səhhətkən, özü xəstə, əlil.
Qanlı əllərlə tıxanmış nəfəsi,
Bağırır, çıxmayır, amma ki, səsi.
Çırpınır bəlkə qurtarsın özünü,
Dinləyənlər eşidərlər sözünü.
Şişə çəksəz də diriyyəni ətimi,
Atmaram mən vətəni millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır,
Lütfi-hal qayeyi-amalımdır (1, səh.58).*

Abbas Səhhət şeirdə yazır ki, gözü yaşlı, içdiyi su, bağır kəbablı, könlü isə arzularla doludur. Ancaq zəmanə qanlı əllərlə tıxanmış nəfəsini. Şişə çəksəz diriyyəni ətimi, Atmaram mən vətəni millətimi” – deyən şair ölənə qədər vətəni sevdiyini bildirir. Doğurdan da A.Səhhət əməlləri, əzablı yollarla keçən ömrü ilə həqiqətən də öz təsdiqini tapıb. Əməlləri ilə sözü bir olan vətənpərvər şair.

“Bəradərim Firudunbəy Köçərli cənablarına” şeirində deyilir:

*Möhtərəm qardaşım Firudunbəy!
Yenə şəfqətlə halımı sordun,
“Yeni şeylər nə yazmışsan” deyərək,
Könlümü duyğularla doldurdun,
Qoy deyim şəhri-halımı, dinlə,
Dərdimə sən də ortağ ol, inlə.
Türklük, islamlıq iddiası ilə,
Öz dilin bilmək istəyən yoxdur.
Əcnəbi ruhaninin havası ilə,
Vətənin, millətin sevən yoxdur.
Atalar verməyir heç əhəmiyyət,
Sönmüş onlarda hissi-milliyət (1, səh.152).*

A.Səhhət 1914-cü ildə Firudun bəy Köçərliyə yazdığı məktubda ana dilinin tədrisində yaranmış bu ağır vəziyyəti şərh edir. Şair gürcü və erməni qəzetlərindən misallar gətirərək Azərbaycanda da tədris islahatı keçirilməsini zəruri hesab edirdi. Gürcüstan məktəblərində ana dilinin mükəmmələşməsində bir sıra tədbirlər görülmüş, ana dili əsas fənlər sırasına daxil edilmişdi. Şairin fikrincə ana dilini mükəmməl bilən hər şagird öz istedadını inkişaf etdirmək, həqiqi vətəndaş kimi yetişmək imkanı qazanır. Ana dilinə biganə olanlar milli vüqarını itirir, nəyə və kimə xidmət etdiyini müəyyənləşdirə bilmirlər.

1917-ci ildə “Millət məclisi” məqaləsində Abbas Səhhət yazır: “Ey xalqın bə bərgüzidə alimləri, ey millətin möhtərəm müəllimləri! Ümidi-istiqlal sizdədir. Millətin göz dikəcəyi sizlərsiniz. Qoşunuz millətin imdadına, qoşunuz! “Pəs, əz ülfət qəfəs həm aşıyan süd” misrasının məzmunca illərlə qəfəsdə qalmış və onunla ünsiyyət etmiş bir quş kimi azad olduqda uçmaqdan aciz qalmayıb da var qüvvəniz ilə əl-ayaq vurunuz. Millətin səviyyəyi-fikriyyələrini yüksəltməyə, balalara pərvaz etməyə çalışınız. Hüriyyətə, cümhuriyyətə layiq olduğumuzu hər kəsə, hər tayfaya anladınız.

Məhkumi-fəna ya məsudu-bəqa olmaq saati mütləq yetişmiş. Bir an qəflət etmiş olsaq, pərizübillah, bu böyük inqilab millətimizi qubar dənələri kimi girdaba alıb götürəcək. Təhminləriniz isə cahanın

çöhrəsini sizlər dəyişdirə bilərsiniz, ey müəllim əfəndilər!” 1917-ci il (1, səh.172).

A.Səhhət alimlərə, müəllimlərə müraciətən deyir ki, “Vaxt keçir, zaman bizi bəkləmir, indi əl-ələ verib fəaliyyətə başlamaq, məcburi-təlim qanununu tətbiq etmək uğrunda mübarizəyə başlamaq lazımdır. Azad cəmiyyət qurmaq üçün bu cəmiyyəti idarə edən savadlı, vətənpərvər vətəndaşlar yetişdirilməlidir”.

5 aprel 1912-ci il “Müqəddimə” məqaləsində A.Səhhət yazır: “*Yazmaq bir fikrə möhtac isə, tərcümə etmək iki fikrə və hüsni-intixab üç fikrə möhtacdır*” Səid bəy.

Avropalıların öz ədəbiyyatı o qədər vase olduğu halda, yəni ərəb və farsın məşhur ədib və şairlərinin əsərlərini öz dillərinə təمامən tərcümə etmişlər. Belə olan surətdə biz nə üçün avropalıların aşarını öz lisanımıza tərcümə etməyək? Bilmədiyimizi nə üçün öyrənməyək? Elm heç millətin malı deyildir! Hər kəs ziyələnək istəsə, onundur. Bu mətləb məni vadar etdi ki, Qərb ədəbiyyatından bəqədri – qüvvə öz dilimizə tərcümə etməklə əhalimizi onların arasına aşına etdim. Tainki o şümusi elmi ürfanın ənvari-əşüsilə bizim də zülmətdə qalan duyğularımız işıqlansın. Xarici insanlara aşına olmayan şairlərimiz onlara nəzirə yazmaqla yeni-yeni, gözəl-gözəl əsərlər meydana gətirsin. Bununla bizim də ədəbiyyatımız dövlətlənsin və tərəqqi etsin. Buna görə də məcmueyi-haçızanəmə “Məğrib günəşləri” adı qoydum. Bu fikri məndən başqa bir qeyrisidə bəyənərsə, təşəkkür edərim. Təlifdən tərcümənin müşkül olduğunu nəzərdə tutub qüsurların əffini dilərəm. 5 aprel 1912. (1, səh.264).

A.Səhhət tərcüməçilik fəaliyyəti ilə bir məktəb yaratmışdır. O, rus, ukrayna, macar, gürcü, fars, fransız, alman, macar ədəbiyyatlarından tərcümələr etmişdi. Təkcə 25-dən çox rus yazıçısının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, və tərcümə toplusunun buraxılışı Azərbaycanda mədəni bir hadisə kimi qiymətəndirilmişdi. Akademik Kamal Talıbzadə qeyd edir ki, Abbas Səhhət olmasaydı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tərcümə məktəbi yaranmazdı və bu sahədə bir boşluq görünərdi. A.Səhhət M.Y.Lermontovun “Misir”, “Peyğəmbər”, “Vətən”, “Mübahisə”, “Çərkəzlər”, “Üç xurma ağacı”, “Qanlı”, “Hacı Abrek”, A.S.Peşkinin “Qafqaz”, “Qış”, “Peyğəmbər”, “Sada boğulmuş”, “Qaraçılar”, “Üçqun, yaxud uçurum”, “Qış yolu, ya qış səfəri”, İ.A.Krilyovun “Zəhmətkeş ayı”, “Qızlar”, “Çütçü və ilan”, “Fil və alabaş”, “Qurd və quzu”, “Çöl və çay”, “Qaranquş və arı”, M.Qorkinin “Gün çıxır batır” əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi.

A.Səhhətin dərin məzmunlu təmsilləri vardır. Bunlardan “Ayı və arılar”, “Sərçə və Qırğı”, “İki Dana”, “Qarışqa və Milçək”, “Gün və Külək”, “Tülkü və Meymun”, “Tülkü və Qurd”, “Ulaq və Aslan”, “İt və kölgəsi” və başqa təmsillərinin hər biri maraqlı mövzuya malikdir.

Abbas Səhhətin ömründən keçən 150 il onu təsdiq edir ki, o, xalqının unudulmaz fədakar oğullarındadır. Şair vətəni yolunda yorulmadan çalışıb, maarifçilik və ədəbi yaradıcılığının sönməz günəşi olmuşdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Lider” nəşriyyatı, 2005. - 456 s.
2. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Tərtib edən Q.Namazov. 3 cildə. II cild, Bakı: “Öndər”, 2004.
3. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). Bakı: “Nasir” nəşriyyatı, 2002. - 636 s.
4. Talıbzadə Kamal. Abdulla Şair oğlu. Abbas Səhhət. Bakı: “Gənclik”, 1986. - 276 s.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR POEZİYASINA ABBAS SƏHHƏT MÜNƏSİBƏTİ

Ulduz Fərhad qızı Qəhrəmanova
ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ulduzkahraman1@gmail.com

Xülasə

Mirzə Ələkbər Sabirin Sabirin klassik irsə yeni baxışı və novatorluğu onun təkcə realist üslubda yazan müasirləri tərəfindən təqdir edilib alqışlanılmamışdır. Həmçinin şairin romantik üslubda yazan müasirləri də onun klassik irsə münasibətinin doğru mövqedə olduğunu bildirməklə yanaşı, ədəbiyyatda

yenilikçi bir şair olduğunu da diqqətə çatdırmışlar. Bu sıraya A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq və başqaları daxildir. XX əsrin əvvəllərində yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizədə realistlərlə yanaşı romantiklər də fəallıq göstərmişlər. A.Səhhət bildirdi ki, Sabirdən əvvəl yazıb-yaradan şairlər, söz ustaları, demək olar ki, hamısı epiqonçuluqla, söz oyunu ilə baş girləyirdilər. Çünki onlar köhnə şeir ənənələrinin pas atmış qəliblərindən çıxıb bilmirdilər. Ancaq M.Ə.Sabir klassik şeirin vaxtı keçmiş, zamana uyğun gəlməyən ənənələrini, qəliblərini, yazı tərzini tamamilə qırıb dağıtdı. Əvəzində isə milli poeziyaya yeni həyat, yeni nəfəs, yeni tərəvət və gözəllik gətirdi.

Açar sözlər: Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, milli poeziya, klassik irs, epiqon ədəbiyyatı.

Abstract

Mirza Alakbar Sabir Sabir's new vision and innovation of the classical heritage was not only appreciated and applauded by his contemporaries who wrote in a realistic style. Also, the poet's contemporaries, who wrote in a romantic style, pointed out that he is an innovative poet in literature, not only stating that his relationship to the classical heritage is in the right position. This list includes A. Sahhat, M. Hadi, A. Shaik and others. At the beginning of the 20th century, along with realists, romanticists were also active in the struggle for new literature. A. Sahhat stated that the poets and wordsmiths who wrote and created before Sabir, almost all of them were obsessed with epigonism and puns. Because they could not get out of the rusty molds of old poetry traditions. However, M.A.Sabir, you completely broke and destroyed the outdated, outdated traditions, patterns, and writing style of classical poetry. Instead, he brought new life, new breath, new freshness and beauty to national poetry.

Key words: Mirza Alakbar Sabir, Abbas Sahhat, national poetry, classical heritage, epigonal literature.

Giriş

Mirzə Ələkbər Sabirin Sabirin klassik irsə yeni baxışı və novatorluğu onun tək cə realist üslubda yazan müasirləri tərəfindən təqdir edilib alqışlanılmamışdır. Həmçinin şairin romantik üslubda yazan müasirləri də onun klassik irsə münasibətinin doğru mövqedə olduğunu bildirməklə yanaşı, ədəbiyyatda yenilikçi bir şair olduğunu da diqqətə çatdırmışlar. Bu sıraya A.Səhhət, M.Hadi, A.Şaiq və başqaları daxildir. XX əsrin əvvəllərində yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizədə realistlərlə yanaşı romantiklər də fəallıq göstərmişlər. A.Səhhətin "Təzə şeir necə olmalıdır?", A.Şaiqin "Dilimiz və ədəbiyyatımız" və s. məqalələri dediklərimizə parlaq misaldır.

Bu sətirlər Sabir və klassik irs probleminin onun müasirləri tərəfindən işıqlandırılmasının elmi-nəzəri səviyyədə olduğunu təsdiq etmək baxımından da dəyərlidir. Çünki Sabirin klassik sənətkarlara nəzirələr yazması haqda verilən şəhadətlər, söylənən xatirə və fikirlər ilk baxışda onun ancaq nəzirəçi bir şair olması haqda təsəvvür yarada bilərdi. Ancaq Mirzə Ələkbər Sabir klassikləri təqlid etməmişdir. Ona görə də Sabirin nəzirələri də ənənəvi nəzirəçilikdən tamamilə uzaq olmuşdur.

Əsas hissə

M.Ə.Sabir öz nəzirə yaradıcılığı ilə əslində klassik ədəbiyyata daha dərinədən bələd olmaq məqsədini nümayiş etdirir. Daha doğrusu, bu nəzirələrlə klassik ədəbiyyata, onun ənənə halını almış qəliblərinə özünün yeni münasibətini ifadə etmiş olur. Bütün bunlar da Sabirin poeziyasının yeni ruhda və məzmununda meydana çıxması ilə nəticələnməyə başlayır. Bu yenilik isə şairin müasirləri tərəfindən birmənalı şəkildə təqdir edilməyə başlayır.

A.Səhhət bildirdi ki, Sabirdən əvvəl yazıb-yaradan şairlər, söz ustaları, demək olar ki, hamısı epiqonçuluqla, söz oyunu ilə baş girləyirdilər. Çünki onlar köhnə şeir ənənələrinin pas atmış qəliblərindən çıxıb bilmirdilər. Ancaq M.Ə.Sabir klassik şeirin vaxtı keçmiş, zamana uyğun gəlməyən ənənələrini, qəliblərini, yazı tərzini tamamilə qırıb dağıtdı. Əvəzində isə milli poeziyaya yeni həyat, yeni nəfəs, yeni tərəvət və gözəllik gətirdi.

"Poeziyanla ədəbiyyatın ayaqlar altına tökülüb çürüməkdə olan xəzələ çevrilmiş yarpaqlarının arasından sanki baharın yaşallığına bənzəyən təzə-tər güllər, yaşılıqlar çıxıb yer üzünü, insanların ruhunu təzələdi. Bununla sanki ədəbiyyatın baharı gəldi, daha doğrusu, A.Səhhətin təbiri ilə desək, "ədəbiyyatı növbəhar etdin." A.Səhhət onu da nəzərə çatdırmağı lazım bilir ki, M.Ə.Sabirin bütün bu işləri kimdənsə

öyrənib onun arxasınca getmədi. O, təqlidçi deyil. Özündən əvvəl yazıb yaradanlardan heç kim belə bir yolla getməmişdir. Ona görə şairin açdığı yaradıcılıq yolu tamamilə yeni və orijinaldır. Bu orijinallıq onun həm yazı tərzinə, həm də mövzu dairəsinə və tənqid hədəflərinə aiddir.

Abbas Səhhət həmin fikri məqaləsinin əvvəlində daha qüvvətli şəkildə belə ifadə etmişdir. “Vətənimiz ədəbiyyat aləmində dahiyənə bir şair yetirmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında ən əvvəl yeni bir cığır açdı ki, ondan müqəddəm kimsə o gözəl şivədə yazmamışdı. Nöqsanlarımızı, eyiblərimizi məzhəkə və məzah təriqilə qayətdə şirin və hər kəsin anladığı bir dil ilə, qəhqəhələrlə oxudub islahə çalışırdı.” (3, 246-247)”

Burada müəllif göstərirdi ki, M.Ə.Sabir uçurduğu köhnə ədəbi ənənələrin yerində həm üslub cəhətdən, həm də məzmun və mövzu dairəsi baxımından son dərəcə gözəl, aydın və cazibədar bir yazı tərzini, ədəbi yaradıcılıq yolu yarada bilmişdir. Bütün bunların nəticəsi olaraq, M.Ə.Sabirin şeirlərini “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində görünən hər bir zövq əhli və qələm sahibi onu bəyəndi, sevdi və mənimsəməyə çalışdı. Bu fikri A.Səhhət belə ifadə etmişdir:

“Molla Nəsrəddin” meydana çıxınca artıq hər sahibi-zövq Sabir əfəndinin ondakı nümunəyi-əşarına məftun olmaqdan özünü alamadı. O gözəl şeirləri oxuyub anlayanlar o gözəlliklərin zövqünə, fərqiyyə varanlar onları hifz etməyə həvəs etdilər. Şairlərimiz və yaxud mütəşairlərimiz o şiveyi-müstəhsəndə yazmağa, təqlidə başladılar. Daha bilmərrə köhnə üslub tərək edildi. (3, 247) Bununla Abbas Səhhət qələm dostu Mirzə Ələkbər Sabirin ədəbiyyatda açdığı yeni yaradıcılıq yolunun öz müasirləri tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul edildiyini və Sabir poeziya ənənələrinin formalaşmağa başladığını da diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Özü də xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, daha bilmərrə köhnə üslub, yeni klassik ədəbi ənənələr tərək edilib, yerinə Sabirənə üslub yaranmağa başladı.

A.Səhhət bütün bunlarla yanaşı M.Ə.Sabirin klassik poeziyadan etdiyi bədii tərcümələrin də son dərəcə orijinal və gözəl olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Bunun üçün o, qələm dostunun Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən etdiyi tərcüməyə əsaslanmışdır. O, Sabirin Ə.Firdovsi ilə sıx yaradıcılıq oxşarlığını, təbiət etibarını ilə yaxınlığını qeyd etdikdən sonra yazır: “Rəhbər” jurnalının 2-ci nömrəsindən başlayaraq (Sabir tərəfindən –U.Q.) tərcümə və dərc olunmuş “Səyavuş” hekayəsini gözdən keçirək. Rüstəm Səyavuşu İrana gətirdikdə Kavus Keyin əmri ilə şadmanlıq və çırağbanlıq icrasından sonra əsakiri-İrana və Səyavuşa ənam verilməsini bu sayaq tərcümə edir:

Tamam oldu bir həftə, əmr etdi şah,
Səfəralıq etdi dübarə sipah.
Açıldı dəri-gəncü bəbi-kərəm,
Gühər saçdı eyzən səhabi-kərəm (1,145)

Edib bəxş, verdi rəvac oğluna,
Məgər vermədi təxtü-tac oğluna;
Deyildi səzavari-əfsər hənuz,
Cavan idi ol məhmənzer hənuz. (2,146)

Müləhizə buyurulsun, bu şayani-heyret tərcümədə əslindəki fəsaht və bələğət qaib olubdurmu? Firdovsiyə məxsus olan o tələqəti-lisan, o şirin bəyan itibidirmi? Zənnimcə ədəbiyyatdan bixəbər hər şəxs bu sualın cavabında:-bəli, Firdovsi də türkcə desə idi, o da bu sayaq nəzm edərdi-cümləsindən başqa bir söz deməz idi zənnindəyəm” (3, 250-251) Burada A.Səhhətin istedadlı şair, şeir bilicisi, nəzəri hazırlıqlı, incə zövqlü olmasını, həm də fars dilini gözəl bilməsini nəzərə alsaq, M.Ə.Sabirin Ə.Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasından etdiyi tərcümənin yüksək poetik dəyərə malik olması barədə söylədiyi fikrə heç bir şübhə edə bilmərik.

Məlumdur ki, M.Ə.Sabir Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən etdiyi tərcüməyə “İzdiyad” başlığı ilə müstəqil yazdığı bir hissə də əlavə etmişdir. A.Səhhət sanki kimlərsə onun Sabirin bədii tərcümə məharəti barədə söylədiyi fikirlərinə şübhə ilə yanaşa biləcəyini nəzərə almış və onlara belə cavab verməyi lazım bilmişdir:

“Vəli, bu qədər xəyalə gələ bilər ki, burada əsl hünər Firdovsinindir. Sabirin müstəqilən öz əsəri bu

gözəllikdə ola bilməz. Bu surətdə mən iddiamı isbat etmək üçün həmin şeirlərin əqəbətində Sabir əfəndinin artırmış olduğu və “İzdıyad” ibarəsilə ayrılmış şeirləri yazacağam:

Vəli etdi şəfqətlə bir dəm nigah,
Belə söylədi oğluna padşah:
“Ki, ey nayibim, yadigarım, oğul!
Gülüm, gülşənim, növbaharım, oğul!” (3, 251)

M.Ə.Sabirin tərcüməsindən A.Səhhətın gətirdiyi hissəni burada tam verməsək də, bu kiçik hissədən də aydın görünür ki, “Şahnamə”dən olunan tərcümə ilə ona əlavə edilən “İzdıyad” sanki eynidir. Yəni onların birinin tərcümə, digərinin isə orijinal olduğunu ayırmaq çətinidir. Abbas Səhhət də bütün bunları nəzərdə tutaraq sözü belə davam etmişdir:

“Diqqət buyurulsun, bu mənzumə oxunduqda haman sayaq mən qeyri-ixtiyari alqışlaram. Haman üslubi-müzəyyən, o təzi-ifadə, o ülvıyyət, hiss və xəyal ki, Firdovsinin əşarında var, bunlarda da (M. Ə.Sabirin yazdığı “İzdıyad”da- U.Q.) mövcud deyilmə? Yalnız burası var ki, bir gül ilə bahar olmaz. Firdovsinin altmış min beytlik “Şahnamə” böyüklüyündə əsəri ilə bir neçə beyti müqabilə etmək məntiqsizlik deyilə bilər. Bu halda yenə mən iddiamı çox məşru bir qürurla bir növ isbata çalışıb irəli sürə bilərəm.” (3, 251-252)

A.Səhhət hər iki şairin - Ə.Firdovsi ilə M.Ə.Sabirin arasında belə bir müqayisə aparır; göstərir ki, Firdovsi “Şahnamə”ni yazanda Sultan Mahmud xəzinəsindən zəhmət haqqı aldığı halda, M.Ə.Sabir onu tərcümə edəndə belə bir qayğı ilə rastlaşmamışdı. Müəllif həmin fikrini belə əsaslandırmışdır: “Həkim Əbülqasım Mənsur Firdovsi “Şahnamə”sini Sultan Mahmud Qəznəvi kimi bir padşahın rızası ilə yazmışdır. Amma Sabir Əfəndi bu tərcüməni “Rəhbər” nəşrinin təşviqi ilə yazmışdır. Firdösi asarını nəzm etdikdə Sultan tərəfindən farigül-bal məasi tənini olduqda yazmış ikən, Sabir əfəndi həmin əşarı sabun tiyanının kənarında, odlar, qorlar içində tər tökdüyü halda, yəni əyalının tənə və təzi qorxusundan gecə yarısı şirin yuxunu özünə haram etdiyi halda yazmışdır...” (3, 252)

Göründüyü kimi, bu müqayisələrdə M.Ə.Sabirin vətən və millət sevgisi ilə çalışdığı, öz yaradıcılıq fəaliyyətində yüksək fədakarlıq nümunəsi gözümüz önündə canlandırılmışdır. Bununla A.Səhhətın məqsədi Ə.Firdovsinin üstünə kölgə salmaq olmamışdır, onun əsas məqsədi M.Ə.Sabirin öz sələflərinə nisbətən daha vətənpərvər olduğunu, milləti yolunda təmənnəsiz halda, əzab-əziyyətlə çalışdığını, bu zaman bir çox təqib və sıxıntıya məruz qaldığını diqqətə çatdırmaq istəmiş və məqsədinə nail olmuşdur. A.Səhhət dostu M.Ə.Sabirin yaradıcılıqla məşğul olarkən yazdıqları üçün hər hansı maliyyə, qonorar güdmədiyi halda klassik sələflərinin çoxunun, o cümlədən, Ə.Firdovsinin külli miqdarda pul alacaqlarına da diqqət yetirmişdir. Bu niyyətlə sözü belə davam etmişdir:

“Bunlardan əlavə, Firdovsi kitabının hər beytini bir qızıl bəha almaq ümidi ilə demiş ikən Sabir əfəndi quru afərinədən səva bir şey almayacağı”ni bildiyi halda yazmışdır. Heyif ki, o afərinlər də fəqət bir neçə nəfərə münhəsir qalmışdır. “Bəbin təfavütirəh əz kocəst, ta bə koca” (Yolların fərqi gör ki, haradan harayadır. Hafız.) Firdovsi də əgər bu vaxtda, bu zamanda, belə bir mühitdə yaşasaydı, o da, yəqin ki, Sabir əfəndi kimi qüssəmərg olardı. Necə ki, tarixcə məlumdur, zəhmətinin mükafatını görmədikdə daha artıq yaşamadı. Bir də Sabir əfəndi ilə Firdövsinin başqa təfavütü var ki, o da həcvğuluqdur. Artıq Sabir Firdövsiyə burda ayrılır.

Sabir əfəndi millətdən ötrü çalışdı. O, aşıq idi. Ondən gördüyü tən və ləndən, təkfir və təhqirlərdən, yağış kimi üstünə yağən töhmət və nifrətlərdən əsla geri getməyib öz məsləkində kəmalisəbatı-əzmlə davam etdi və sevgili millətinə xidmətdən bir an qafil olmadı.” (3, 252)

Nəticə

Göründüyü kimi, A.Səhhət apardığı müqayisələrdə millətinə və vətəninə təmənnəsiz xidmət nöqtəyi-nəzərindən M.Ə.Sabirin özünün klassik sələflərindən, o cümlədən, Ə.Firdövsiyə qat-qat yüksəkdə durduğunu bildirmək istəmişdir. O göstərir ki, yaradıcılıq amalı baxımından da, üslub cəhətdən də Sabir klassiklərdən seçilir; əgər onun sələfləri hansısa əsəri yazanda bundan tərif və bəxşiş, alqış və təqdir umur və bunu görmədikdə, tarixcə məlum olduğu kimi, Firdovsi kimi çox yaşamayıb həyata vida edirdilərsə, Ə.Sabir yazdıqlarının müqabilində çox az adamdan afərin alırdı. Bunu da çoxları heç bilmirdi.

Çünkü qaraguruhçulardan qorunmaq üçün millətə göstərilən xidmət gizlin saxlanılırdı. Əvəzində isə əksəriyyət həmin əsərlərin müəllifinə qarşı müxtəlif təzyiq və təhqirlərdən istifadə edirdi. Çünki Sabir öz sələflərindən fərqli olaraq, satirik idi. O, inqilabi satira poeziya məktəbinin banisi və bayrağı kimi, cəmiyyətdə özünü göstərən eybəcərlikləri, çatışmazlıqları satira atəşinə tuturdu. Bilirdi ki, bunun əvəzində əksəriyyətdən, varlılar və imtiyaz sahiblərindən tərif və bəxşiş almayacaq. Ancaq əvəzində millət oyanıb öz haqqını dərk edəcək. Azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxacaq. M.Ə.Sabirə qol-qanad, güc verən də bu amal idi. A.Səhhət də məhz həmin cəhətləri vurğulayır.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu materiallar bir daha göstərir ki, A.Səhhət dostu və qələm həmkarı M.Ə.Sabirin yaradıcılığının bir çox keyfiyyətləri ilə yanaşı, onun klassik irslə əlaqəsinin çox müxtəlif sahələrinə dərinlən nəzər salmışdır. Bu zaman onun yaradıcılığının novator xüsusiyyətlərindən başqa şəxsi keyfiyyətlərinə, milli amal uğrunda çalışmasına, vətən və xalq, tərəqqi və istiqlal uğrunda yaradıcılıq fəaliyyətində təmənnaşılığına da xüsusi fikir vermişdir. Çünki A.Səhhətə görə, M.Ə.Sabirin böyüklüyünün mühüm səbəblərindən biri də onun vətən və millət yolunda əsl vətəndaş-şair kimi təmənnaş xidmət göstərmək amalı idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Sabir Mirzə Ələkbər (2004), Hophopnamə, Tərtib edən, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmməd Məmmədov, Şərq-Qərb, Bakı, II cild, 383 s.
2. Sabir Mirzə Ələkbər haqqında tədqiqlər. (elmi məqalələr toplusu), (2012), Toplayıb tərtib edən, ön sözün müəllifi və redaktoru Alxan Bayramoğlu (Məmmədov) Bakı: (CBS), 456 s.
3. Səhhət A. (2005), Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən, ön söz və qeydlərin müəllifi: Kamal Talıbzadə, Bakı: "Lider nəşriyyatı", 456 s.
- 4.. Zamanov A., (1973), Sabir və müasirləri, , Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 281 s.

ƏDƏBİYYATDA KONFLİKT: BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ NÖVLƏRİ VƏ NÜMUNƏLƏRİ

Aytən Cəfər Qulu qızı Heybətova

ADPU

f.ü.f.d

ayten.heybetova@adpu.edu.az

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyatda münaqişə, yəni konfliktin növlərindən bəhs edilmişdir. Konflikt bədii ədəbiyyatda, nəsr əsərlərində personajların əks baxışlarının toqquşmasıdır. Münaqişə personajların şifahi və fiziki hərəkətlərində reallaşır. Süjet münaqişə ilə cərəyan edir. Tarixən (Hegel, Lessinq) "kolliziya" termini həm də münaqişəni ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Süjet münaqişəsinin iki növü var: Yerli keçici süjet. Stabil münaqişə vəziyyəti.

Açar sözlər: konflikt, bədii, əsər, ədəbiyyat, nümunə, növ, süjet.

Key words: conflict, fiction, work, literature, example, type, plot.

Bədii ədəbiyyatda konflikt süjeti irəli aparır və oxuculara personajlarla empatiya qurmağa imkan verir. Doğrudan da, ürəkəçən, ürəkəçən hekayələr yazmaq üçün müəllif bu bacarığı mənimsəməlidir - qarşıdurmanı inandırıcı, maraqlı şəkildə təsvir etmək və onun ətrafında süjet qurmaq.

"Konflikt bir-birinə qarşı olan tərəflər, onların fikir və maraqları arasında hər hansı bir toqquşmadır". (5, səh. 34)

Çox fərqli ola bilər. Məsələn, Homerin "İliada"sında bu, iki ordu arasında ölümcül qarşıdurma, Qoqolun İvan İvanoviç və İvan Nikiforoviç haqqında hekayəsində isə kiçik çəkişmədir. Cek Londonda qəhrəman elementlərlə və öz zəifliyi ilə, Jerome Salingerdə - ətrafındakı insanların məhdudiyətləri ilə mübarizə apara bilər. Amma bütün bunlar münaqişədir.

Niyə lazımdır? Üç əsas səbəbi sadalayaq.

Duyğuları oyadır. Oxucu üçün maraqlı olan, kiminləsə və ya nə iləsə qarşıdurmada maneələri dəf edən personaj onu öz arxasınca getməyə vadar edir. Oxucu belə bir xarakterə rəğbət bəsləyir: o, məğlubiyyətlərinin acısını yaşayır, qələbələrinə sevinir. Mübarizə intriqası, qarşıdurmanın necə yekunlaşacağı bəlli olmayanda süjetin döngələri diqqəti cəlb edir.

O xarakterləri ortaya qoyur. Ssenarist və yazıçı nəzəriyyəçisi Robert Makki “Milyon dollar hekayəsi” kitabında antaqonizm prinsipini əsaslandırılmışdır. O, belə formalaşdırılıb: “qəhrəmanın cəlbədicilik və inandırıcılıq dərəcəsi ona qarşı çıxan qüvvələrin nə qədər ciddi olması ilə müəyyən edilir. Mübarizənin miqyası qəhrəmanın miqyasını müəyyən edir”. (1, səh. 54) Qeyd edək ki, bu, hətta intensivliyi olmayan münaqişə ilə də işləyir: A.P. Çexov qəhrəmanların hərəkətləri ilə deyil, onların global opponentlər - filistizm, məişət, bayağılıq qarşısında hərəkətsizliyi ilə müəyyən edilir.

Süjetin quruluşuna və təqdimatına təsir göstərir. Personajlar, onların məqsədləri və iştirak edən münaqişələr süjeti idarə edir. “Üç bacı” filminə, əgər personajları bilsək, əsas personajların çox az təsir göstərdiyi bir sıra hadisələr haqqında qorxunc bir hekayənin içində olduğumuzu güman edə bilərik. “Ceymes Bond haqqında biliriksə, o zaman Ian Flemingi kəşf edəndə döyüşlər, təqiblər, atışmalar və sonda, şübhəsiz ki, əsas düşmənlə döyüş haqqında bir hekayə gözləyəcəyik”. (2, səh. 63)

Əsas süjet elementləri də mərkəzi münaqişənin inkişafı ilə bağlıdır.

Ekspozisiya. Heç bir münaqişə yoxdur.

Düyün. Müəllif qarşıdurmanı ilk dəfə nümayiş etdirir.

Fəaliyyətin inkişafı (peripeteia). Personajlar məqsədlərinə çatmağa çalışdıqca gərginlik artır.

Kuliminasiya. Qarşıdurmada gərginlik pik həddə çatır.

Düyünün açılması. Münaqişə vəziyyəti həll olundu - ya da yazıçı göstərir ki, bu qarşıdurma əsaslı şəkildə bitə bilməz.

Konflikt necə baş verir: nümunələrə baxaq. Ədəbi əsərdəki konflikt əhəmiyyət dərəcəsinə görə:

Mərkəzi

Beləliklə, “Üzükəlinin sahibi” filminəki əsas mübarizə J.R.R.Tolkien müsbət personajların Sauronla və qarşıdurmasıdır və “Cinayət və Cəza”nın mərkəzində F.M. Dostoyevski - Rodion Raskolnikovun daxili mübarizəsi.

Yan təsirlər

“Üzükəlinin sahibi” bu, personajlar və kiçik antaqonistlər arasında qarşıdurmadır: Saruman, Şelob və s. “Cinayət və Cəza”da, ilk növbədə, bu, Raskolnikovla müstəntiq Porfiriy Petroviçin rəqabətidir. Ancaq hətta Raskolnikovun anası və bacısı ilə gərgin söhbətini də yan münaqişə adlandırmaq olar. (4, səh.64)

Vaxt məhdudiyyətlərinə əsasən, iki növ də var:

Yerli keçid sahəsi

Bu, konkret sənət əsəri çərçivəsində həll olunan konfliktədir. Onun üzərində quruluşu əsasən xalq nağıllarının strukturunu təkrarlayan klassik povest qurulur.

Stabil münaqişə vəziyyəti

Əsərin bitməsindən sonra dəyişməz qalır - yuxarıdakı nümunəmizdə olduğu kimi, "Üç bacı" pyesində. Yeri gəlmişkən, bu ikinci estrada 19-20-ci əsrlərin əvvəllərində A.P. Çexov, Henrik İbsen, Bernard Şou və s.

Nəhayət, münaqişə edən tərəflərin xarakterinə görə daxili, şəxsiyyətlərarası və şəxsiyyətdənkənər münaqişələr fərqləndirilir. Onların hər birinə daha ətraflı baxaq.

Daxili

Ədəbiyyatda daxili konflikt personajın özü ilə mübarizəsidir, şəxsiyyətin iki cəhətinin bir-biri ilə toqquşmasıdır.

Bəzən bu mübarizə əsərdə “Cinayət və cəza”da olduğu kimi əsas mübarizəyə çevrilir – amma rus klassik ədəbiyyatından başqa nümunələr də çoxdur. Belə ki, İ.S. Turgenev “Atalar və oğullar”da Yevgeni Bazarov aşiq olur və onun içində kinli və romantik mübarizə aparmağa başlayır. I.AQ.onçarov "Oblomov" da baş qəhrəman da sevgi ilə həyat tərziini dəyişdirməyə və tənbelliyə qalib gəlməyə çalışır - bildiyimiz kimi, uğursuz. (4, səh. 42)

Dünya klassikləri arasında Çarlz Dikkensin “Nəsrədə Milad mahnısı”nı qeyd etmək olar. Zaman səyahəti sayəsində Ebenezer Skrudc, eqoist və tamahkar təbiəti ilə ziddiyyət təşkil edən bir vicdanı oyadır.

Aydın əxlaqi qərara malik olmayan seçim vəziyyəti əsərə xüsusi dram verir. Məsələn, “Mario Puzonun “Xaç atası” filminin baş qəhrəmanı Maykl Korleona ailəsinin kriminal həyatından əzab çəkir, lakin onun tərəfini tutmağa məcbur olur və özü də mafioz olur”. (3, səh. 47)

Daxili mübarizə şəxsi dinamikani müəyyən edir - və bu, hətta xarici düşmənlə mübarizə üzərində qurulmuş bədii mətnlərdə də vacibdir.

“Üzüklərin sahibi” filmindən Frodo vəzifə ilə üzüyün onun içində şişirdiyi güc ehtirası arasında parçalanır. Corc R.R. Martinin "Taxt Oyunları" filmindən Jon Snov gecə gözetçisinə and içməsi ilə ailəsinə olan sevgisi arasında qalıb. Frank Herbertin “Dune” filmindən Pol Atreides, seçilmiş Kvisat Haderax kimi taleyini qəbul etməkdən şübhələnir.

Şəxslərarası

Ədəbiyyatda belə bir qarşıdurma təcəssüm etdirən tərəflər - adətən insanlar arasında oynanılır, baxmayaraq ki, fantaziya və nağıl ədəbiyyatında onlar başqa ağıllı varlıqlar ola bilərlər.

Bəzən güc balansı şəffaf olur: aydın bir qəhrəman və bir aydın antaqonist var. Ken Keseyin “Bir ququ yuvasının üstündən uçdu” filmində bu, McMurphy və Tibb bacısı Ratcheddir;

Ancaq antaqonisti povestdən gizlətmək olar: bunu klassik detektiv hekayəsinin bütün hekayəsi göstərir, burada baş qəhrəman antaqonistin özü ilə deyil, ilk növbədə sirrlə, işi açmaqla mübarizə aparır.

Həmçinin, bir neçə baş qəhrəman və rəqib ola bilər - bütün “İliada”, məsələn, iki ordu arasındakı döyüş üzərində qurulub.

Bundan əlavə, hekayənin gedişatı zamanı güc balansı dəyişə bilər və ya o qədər də aydın olmaya bilər. Ssenari müəllifi və ssenarist müəllimi Con Trubi də “Hekayənin anatomiyası”nda “yalançı müttəfiq” və “xəyali düşmən” anlayışlarını təqdim edir. Birincisi, məsələn, "Taras Bulba" dan məşhur xain Andrey N.V. Üzüklərin hökmdarı filmindən Qoqol və ya Boromir. İkincisi, istintaqa kömək edən Tomas Harrisin “Qırmızı Əjdaha” filmindəki Hannibal Lekterdir.

Şəxssizlik

Bu, bir şəxslə şəxs olmayan bir qüvvənin qarşıdurmasıdır.

Məsələn, bir personajla qarşılaşa bilər:

- təbiət (“Cek Londonun “Həyat eşqi”, Ernest Heminqueyin “Qoca və dəniz”);
- cəmiyyət (“Döyüş klubu” Çak Palanik, “Dülgər üçün daha yüksək”, Cerom Selincer, bütün distopiyalar);
- texnologiyası (“Androidlər Elektrikli Qoyunları Arzulayırlar” Filip K. Dik).

Hətta verilən nümunələrdən də göründüyü kimi, bəzən münaqişəni sırf şəxsiyyətlərarası və ya şəxsiyyətdənkənar kimi təsnif etmək və təsnif etmək çətindir. Müasir cəmiyyətə müxalifət mövzusu, məsələn, tez-tez totalitar nəzarət ideyasını təcəssüm etdirən “Ququ yuvasının üstündən uçdu” filmindəki Mildred bacı kimi konkret antaqonistlərə qarşı mübarizədə ifadə olunur. Çexov və Selincerin öz qəhrəmanlarını qoyduğu filistizm, filistizm də konkret obrazlarda ifadə olunur.

Bəzən daxili və qeyri-şəxs qarşıdurma arasında incə bir xətt var: məsələn, Cek Londonun yuxarıda qeyd etdiyimiz hekayəsindəki qəhrəman təkcə xarici şəraitlə deyil, həm də aclıqdan özünün zəifliyi, təslim olmaq istəyi ilə mübarizə aparır.

Hər hansı bir münaqişənin əsası dəyərlərin toqquşmasıdır?

Xarakter daxilindəki qarşıdurma sadəcə olaraq iki istək, onun şəxsiyyətinin hissələri və ya sosial rollar arasında mübarizə deyil. Bunlar bir-birinə zidd olmağa başlayan fərqli dəyərlərdir.

Eyni şey şəxsiyyətlərarası münaqişəyə də aiddir. Söhbət təkcə Şerlok Holmsun detektiv, professor Moriartinin cinayətkar olmasından getmir və onlar bir-biri ilə üz-üzə gəlməlidirlər. Onlar eyni görkəmli intellektə malikdirlər, lakin fərqli dəyərlərə malikdirlər: birincisi ədalət və qanun qarşısında bərabərliyə malikdir, ikincisi var-dövlətdən və qəddarlıqdan egoist həzz alır.

Cəmiyyətə qarşı çıxan qəhrəman onun dəyərlərinə qarşı və ya özünü müdafiə etmək üçün dəqiq danışıq və təbiətlə mübarizədə özünə qalib gələrək öz ideallarını təsdiqləyir: iradə, güc, həyat eşqi.

“Hər bir konfliktdə dəyərlərin qarşıdurması var” demək mümkün olmasa da, bütün əsərlərə şamil oluna bilən danılmaz qanunauyğunluq, bu yanaşmanın praktiki əhəmiyyəti var.

Məsələn, Con Trubi “Hekayənin anatomiyası” əsərində bir-birinə zidd olan süjetə dörd personajı (və ya personajlar qrupunu) daxil etməyi tövsiyə edir: məsələn, baş qəhrəman, əsas antaqonist və iki yan

antagonist. Bununla belə, Truby tövsiyə edir ki, dörd tərəfin hər birinin dəyərləri digərlərinin dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Münaqişəni necə maraqlı etmək olar? Burada yadda saxlamaq üçün bir neçə əsas məqam var:

Oxucuda empatiya oyatmaq lazımdır. Bunun üçün mübarizədə oxucu üçün maraqlı olan personajlar iştirak etməlidir, münaqişə oxucunun paylaşa biləcəyi və ya özünə qarşı çıxacağı dəyərlərə əsaslanmalıdır.

Prinsipial mövqelər vacibdir. Mübarizə xarakterin ehtirasla əldə etmək istədiyi məqsəd uğrunda olmalıdır və müdafiə olunan dəyərlər personajlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb etməlidir. Bu, qarşıdurmanın oxucuların marağına səbəb ola biləcəyinə zəmanətdir.

Əsas konflikt süjetin strukturuna uyğun inkişaf etməli, gərginlik get-gedə artmalıdır. Başlanğıcda qarşıdurma göstərilir, kulminasiyaya doğru zirvəyə çatır, tənziqləmədə həll olunur. Məsələn, işin bitməsinə çox qalmış bu gərginliyi aradan qaldırmaq məntiqlisiz bir qərar olardı.

Mərkəzi qarşıdurma yan tərəflərlə tamamlanmalıdır. Eyni zamanda, yan tərəflər də əsərin əsas mövzusunun açılmasına xidmət edə və əsas qarşıdurmanın inkişaf dinamikasını dəstəkləyə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Луков Вл. А. Конфликт в литературном произведении Архивная копия от 14 февраля 2020 на Wayback Machine // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение» / № 5 2010

2. Elizabeth Irvin Ross. Write Now. — Barnes & Noble Publishing, 1993. — С. 108.

3. Simpson, Judith. Foundations of Fiction. — Universe, 2001. — С. 46.

4. Jessica Page Morrell. Thanks, But This Isn't for Us: A (Sort of) Compassionate Guide to Why Your Writing is Being Rejected. — Penguin, 2009. — С. 99–101. — 268 с. . Архивировано 16 февраля 2017 года.

5. The Crucible: Study Guide and Student Workbook (Enhanced Ebook). — BMI Educational Services, 2011. — С. 24. — 100 с.

6. Rand, Ayn. The Art of Fiction: A Guide for Writers and Readers. — Penguin, 2000. — С. 27.

ABBAS SƏHHƏTİN POEZİYASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ

Şahin Hilal oğlu Cəbrayilov

ADPU Cəlilabad filialı

jabrayilov62@mail.ru

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən parlaq ədiblərindən biri də Abbas Səhhətdir. O, dövrünün qabaqcıl ziyalılarında olmaqla bərabər , həm də maarifpərvərliyi ilə xalq arasında nüfuz qazanan şairlərimizdəndir. Onun yaradıcılığı xalqın şüurunun oyanmasında , misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Bu mənada Abbas Səhhət yaradıcılığı və şəxsiyyəti bu gün də araşdırılmağa, tədqiq olunmağa layiqdir.

Açar sözlər: Şair, vətəndaş, vətən sevgisi, müasirlik.

Summary

Abbas Sahhat is one of the brightest writers of 20th century Azerbaijani literature. He is one of the leading intellectuals of his time, as well as one of our poets who gained influence among the people with his enlightenment. His creativity has provided incomparable services in awakening the consciousness of the people.

In this sense, Abbas Sahhat's creativity and personality deserve to be investigated and studied even today.

Key words: Poet, citizen, love of country, modernity

XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi yönündə, xalqımızın milli şüurunun oyanışında əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Abbas Səhhətdir. Zamanında xalqın maariflənməsi, sağlamlığı və milli düşüncəsinin inkişafı üçün həm müəllim, həm də həkim kimi fəaliyyət göstərərək vətəni, millətini sonsuz məhəbbətlə sevmiş və bu yolda əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Görkəmli şair Abbas Səhhət “Vətən “ şeirində Vətənin ona hər şeyi bəxş etdiyini vurğulayıb, diqqətə çatdırıb ki, vətəni sevməmək, vətənin torpağına, daşına, hər qarışına biganə qalmaq olmaz, Vətəni sevməmək, ona biganə qalmaq, Vətən kəlməsinin nə demək olduğunu anlamamaq insanlıqdan kənar olmaq, vicdanı olmamaq deməkdir.

Abbas Səhhət tək-cə realist şair kimi yox, həm də publisist, nasir və tərcüməçi kimi geniş erudisiyaya malik bir yaradıcı şəxsiyyət olmuşdur.

Şairin “ Sınıq saz” (1912), ”Məğrib günəşləri “(1912 ,”Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi “(1914) kitabları, “Yeni məktəb” (1909), Mahmud bəy Mahmudbəyovla birgə “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm”(1914) dərslikləri nəşr olunmuşdur. (4,95)

Abbas Səhhət dostu Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərini toplayaraq vəfatının ildönümü gününədək ilk dəfə “ Hophopnamə “ adı ilə nəşr etdirmiş(1912) şairin tərcümeyi-halını yığcam qələmə almışdır.

Abbas Səhhət çox gərgin, keşməkeşli bir dövrdə yaşamışdır. Həmin dövr ədəbiyyatımızın yeni mərhələyə qədəm qoyduğu bir dövr idi. Bu dövrdə yeni ideyaların, yeni yazarların meydana gəlməsi ədəbiyyatımızın mütərəqqi istiqamətdə inkişafını şərtləndirdi.

Daha sonra Abbas Səhhət Şamaxıda şairlərin ədəbi məclisini yaradır. Şair müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla yanaşı məqalələr yazır, kitablar çap etdirir , bu da Abbas Səhhətin gələcək fəaliyyətinə güclü təsir göstərir.

Abbas Səhhət irsinin görkəmli tədqiqatçısı, akademik Kamal Talıbzadə şairin seçilmiş əsərlərinə (Bakı ,Lider nəşriyyatı,2005) yazdığı”Ön söz”də onun vətənpərvər bir şair olduğunu diqqətə çatdırır.

“Rmantik qəhrəmanın keçmiş, bu gün və gələcək haqqındakı bütün düşüncələrini birləşdirərək ümumiləşdirən ən əsas mövzu- vətən mövzudur.Vətənin taleyi ,vəziyyəti onun kədərini səbəbini ,ümidinin mənasını,xəyalının səciyyəsinə müəyyən edir.Onun bütün fədakarlığı vətən üçündür,vətən onun “canıdır,qanıdır”.Ən uca məhəbbət- vətən məhəbbətidir. (1, 17)

Abbas Səhhətin yaradıcılığında vətən eşqi, vətən məhəbbəti özünəməxsus yer tutur. Onun poeziya yaradıcılığının mayasında doğma vətənə sonsuz məhəbbət motivləri dayanır.

Şair, vətən sevgisini aşağıdakı misralarda tərənnüm edir.

Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm. (1, 18).

Bu misralarda şair sanki bütün varlığı ilə vətənə aşıq olmuş və əsl vətəndaş kimi özünü cəmiyyətə təqdim etmişdir.

Abbas Səhhət vətənin ecazkar təbiətini sevir, onun füsunkar gözəlliklərini görür, rəngarəng meşələrini, dağlarını, çaylarını və yaylaqlarını yaradıcılığında özünəməxsus şəkildə canlandıraraq vətən oğullarını doğma yurdu sevməyə çağırır.

Könlümün sevgili məhbubi mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...
Vətən - əcdadımızın mədfənidir,
Vətən-övladımızın məskənidir.
Vətənin sevməyən insan olmaz ,
Olsa, ol şəxsə də vicdan olmaz (1,48).

Bu gün müasir oxucularımız, gənclərimiz məhz bu kimi şeirlərin təsiri altında tərbiyələnmiş və 44 günlük vətən müharibəsi ərzində darda qalmış Azərbaycanımızın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ torpaqlarımızı öz sinələrini düşmən gülləsinə sipər edərək geri almış və Azərbaycanın sərhədlərini bütövləşdirmişlər.

Həm də vətəni “ Sevgili məhəbub , Sevgili canan “adlandıran şair ona ana sevgisi bəsləməyi “Vətən” şeirində məsləhət görür.

Abbas Səhhət poeziyası bu gün də oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur və öz bədii dəyərini, tərbiyəvi əhəmiyyətini bu gün də saxlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri Bakı: “ Lider nəşriyyat”, 2005, s.453.
- 2..Səhhət A. Əsərləri 2-ci cilddə, Bakı nəşriyyat 1976, s.281.
3. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri , Bakı: “Şərq-Qərb”2013, s.375.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cilddə, I cild Bakı: 2004, s.368.
5. Həsənli B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: “Müəllim nəşriyyatı”, 2013. - 511 səh.

ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU

Şəfəq Xasay qızı Ağaməmmədova

ADPU Şamaxı filialı

aqamammadovashafaq@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda güclü milli-vətənpərvər ziyalı nəsli yetişmişdi. Bu nəsillər millətə mədəniyyətə aparan yolu öz ziyası ilə işıqlandıran insanlardan ibarət idi . Heç şübhəsiz ki, bu işıqlı nəsillərin görkəmli nümayəndələrindən biri də Abbas Səhhət olmuşdur. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Abbas Səhhət bütün yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə vətənə və millətə sədaqət nümunəsi göstərmiş , maarif və mədəniyyətin inkişafı, gənc nəsildə milli ruhun oyanması, vətənpərvərlik tərbiyəsinin yüksəlməsi və dünyagörüşünün genişlənməsi üçün daim çalışmışdır.

Açar sözlər: vətən, məhəbbət, vicdan, millət, dəyər.

Summary

Azerbaijan At the beginning of the 20th century, a generation of strong national-patriotic intellectuals grew up in Azerbaijan. This generation consisted of people who illuminated the path leading the nation to culture with their intelligence. There is no doubt that one of the prominent representatives of this enlightened generation was Abbas Sahhat. Abbas Sahhat, one of the outstanding representatives of the classical literature of Azerbaijan, showed an example of loyalty to the motherland and the nation during the entire period of his creative activity, he constantly worked for the development of education and culture, the awakening of the national spirit in the young generation, the rise of patriotic education and the expansion of worldview.

Key words: homeland, love, conscience, nation, value.

A.Səhhət bədii yaradıcılığında Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazidən daha çox təsirlənib. O xüsusilə Tofiq Fikrət yaradıcılığına rəğbət bəsləyib . Şair Azərbaycanda liberal burjuaziya ideyasını müdafiə edib. Həmin dövrün mətbuat orqanlarından “Şərqi Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məlumat”, “Tərəqqi” və s. qəzet və jurnallarda yorulmadan çıxışlar etmişdir. Ədibin “Əhmədinin qeyrəti” poeması, uşaqlar üçün yazdığı “Cücələrim ”, “Qaranquş balası”, “Vətən”, “Yaz”, “Quşlar”, “Ayı və şir” kimi şeirləri, eləcə də dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr bu gün də oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır. Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində hər şeydən əvvəl şair, tərcüməçi, nasir, şeir nəzəriyyəçisi kimi qalmışdır. Şair azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl neməti hesab edirdi.

Biz hələ uşaq bağçasından başlayaraq bu sevimli şairin şeirlərini sevə-sevə əzbərləyirik, bu əsərlərin məzmun və ahəngi ilə tərbiyələndik. A.Səhhətin yüksək tərbiyəvi məzmun və kamil formaya malik əsərləri çoxdur, o öz yaradıcılığı dövründə müxtəlif mövzulara müraciət etmişdir. Lakin vətən mövzusunda şairin yaradıcılığında xüsusi yer verilmişdir. Vətən, xalq onun üçün müqəddəs idi və o, vətənpərvərlik mövzusunda

bir çox əsərlər yaratmışdır. Bunlar arasında “Vətən” şeiri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, şair bu şeirində gənc nəsilə vətənpərvərlik hissələrini oyatmağa çalışmışdır.Şeirdə vətənə məhəbbət yüksək poetik dildə əks olunur və vətən ana ilə müqayisə olunur. Şairin fikrincə “vətən” əcdadlarımızın məzarı, gələcək nəsillərin məskənidir. Beləliklə, şair bizi vətənpərvər olmağa, doğma yurdumuzu ürəkdən sevməyə çağırır. Əsər başdan-başa vətən məhəbbətilə yoğrulmuşdur.

Hələ uşaqlıq illərindən vətənimizi anaya bənzətmişik, onun ana qədər müqəddəs olduğuna inanmışıq. Hər birimiz vətənə,anaya olan sevgi ilə böyüyüb başa çatmışıq.Vətənə məhəbbət təkcə televiziya, qəzet və jurnallardan eşitdiyimiz ibrətamiz söhbətlərdən aşılanmır, o həm də hər birimizdə doğuşdan, hələ ana bətnində ikən formalaşır.Eyni zamanda hər birimizdə vətənə sevgi hissi tərbiyə olunmalıdır:bu həm ailədə, həm məktəbdə, həm cəmiyyətdə, həm də şair və yazıçılarımızın əsərlərində təbliğ olunmalıdır. Abbas Səhhətın əsərləri məhz bu baxımdan güclü təsirə malikdir.Bu heç də sadə bir məsələ deyil və böyük qayğı və diqqət tələb edir. Şairin dediyi kimi vətən bizim tərcümeyi-halımız,şanlı keçmişimiz, bugünümüz, sabahımız, əbədiyyətimizdir. Bu ulu torpaq babalarımızın bugünkü nəsillərə müqəddəs əmanətidir.O bizim şan-şöhrətimiz, namusumuz, qeyrətimiz, əyilməz vüqarımızdır.

Əsrlər boyu düşmənlərimiz doğma yurdumuzun barlı,bəhrəli torpaqlarına ,tükənməyən sərvətlərinə göz dikmiş, igid oğullarımız, qeyrətli qızlarımız tikan olub onların gözünə batmışdır. İgidlərimiz sinəsini Vətənə sipər edərək mənfur düşmənə meydan oxumuş, göz dağı çəkirmişdir. Bu torpaq özünə layiq igid oğullar ,qızlar yetirib.Elə igidlər ki,əsrlər keçsə də onların adı xalqımızın yaddaşında əbədi iz buraxmış,gələcək nəsillərə örnək kimi xatirələrdə qalmışdır. Xalqımızın qəhrəmanlıq tarixində canını vətən yolunda fəda etmiş saysız-hesabsız oğullarımız olmuşdur. Onların hər biri vətənini dərin məhəbbətlə sevmiş və vətən torpaqlarını yadelli düşmənlərdən qoruyaraq şücaət göstərmiş, şəhid olmuşlar. Oğuz oğulları “vətən haqqı ana haqqıdır” kəlamı ilə vətənin keşiyində ayıq –sayıq dayanıb, onu göz bəbəyi kimi qorumuşlar. Babək, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Həzi Aslanov, Mehdi Hüseynzadə kimi minlərlə qəhrəmanlarımız buna bariz nümunədir. Onlar yadelli düşmənlərə qarşı uzun illərlə mübarizə aparmış, vətən torpaqlarını qanları ,canları bahasına qorumuşlar.

Bu torpaq hər zaman dara düşəndə öz igidlərinə arxalanmışdır. XX əsrin sonları doğma yurdumuzun başından qasırğa kimi əsdi.İllər boyu bizə sığınaq çörəyimizi yeyən nankor qonşularımız rus hərbi maşınına arxalanaraq ölkəmizə qarşı işğalçı müharibəyə qalxdı və torpaqlarımızın xeyli hissəsini zəbt etdi. Uzun illər torpaqlarımızın 20% düşmən tapdağı altında olmuş, bir milyondan artıq insan qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə xalqımızın minlərlə qəhrəman oğulları həyatlarını itirərək vətən yolunda şəhid olmuş, onların adları xalqımızın qan yaddaşına əbədi olaraq həkk olunmuşdur. Bu savaşı Azərbaycan neçə-neçə qəhrəmanlar bəxş etdi və tarix sübut etdi ki, Azərbaycan oğulları vətənə həmişə sadıqdirlər və onun yolunda canlarını qurban verməyə hazırdılar.

Artıq Azərbaycan müstəqil dövlətdir,öz maraqlarına xidmət edən müstəqil siyasət yürüdür.Müstəqilliyimizin ötən 20 ili ərzində bir çox uğurlar qazanmışdır.Sərbəst bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçib, 155 dövlətin dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilib.Dünyaya inteqrasiya olunub.Cənubi Qafqazda söz sahibinə çevrilib.Azərbaycan vətəndaşı,xüsusilə gənclər elmlili, bilikli, geniş dünyagörüşlü olmalı,müasir düşüncə tərzinə sahib olmalı, bütün sahələrdə dövlətin maraqlarını qorumağı bacarmalıdır. Dövlətimizin əsasını milli-mənəvi dəyərlərimiz təşkil edir. Vətən bizdən bu dəyərləri mənimsəməyi, daim zənginləşdirməyi, yaşatmağı tələb edir. Hər bir azərbaycanlı öz milli dəyərlərinə hörmət etməli, onları hər şeydən uca tutmalıdır.

II Qarabağ müharibəsində şanlı ordumuz Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin başçılığı ilə əks hücum keçərək torpaqlarımızın xeyli hissəsini işğaldan azad etmiş,xain qonşularımıza “dəmir yumruqla” tarixi bir “dərs” vermişdir. Bu döyüşlərdə xalqımızın igid oğulları öz qanlarını, həyatlarını qurban vermiş,vətən torpaqlarımızın azad edilməsində misilsiz qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişlər. Lakin mübarizəmiz hələ bitməmişdir, ordumuz torpaqlarımızın işğal altında qalan hissələrini azad etməkdə davam edir və bu yolda mübariz addımlarla irəliləyir.

Bu gün şairin vəfatından 103 il keçir.Lakin onun əsərlərindəki vətən mövzusu və vətənə məhəbbət hissi gün keçdikcə daha da müasirləşir. Şairin “Könlümün sevgili məhbubu mənim vətənimdir, vətənimdir, vətənim” misraları onun vətənə nə qədər dərin məhəbbət bəslədiyini göstərir. İllər keçsə də ,qərinələr ötsə

də şairin bu ölməz əsəri kiçik də olsa öz aktuallığını itirməyəcək və hər dövəndə müasir olacaqdır.

Ümumiyyətlə, xalqımızın mütəfəkkir oğlu Abbas Səhhətin dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində milli sosial fikrimizin inkişafında mühüm yer tutur, bir çox cəhətdən onun daha da yüksəlməsinə, tərəqqi etməsinə xidmət göstərir. Bütövlükdə onun dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları, sosial-siyasi, etik və estetik görüşləri həmin dövrdə sosial şüurumuzun yeni nailiyyəti kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Bu gün Azərbaycanımız öz önəmli, həyati əhəmiyyətli günlərini yaşayır, o müxtəlif fikirli, əqidəli övladları birləşdirən yeganə anadır, vətəndir. Bəs vətən hardan başlanır? Vətən sərhəddən başlanır, vətən hər birimizdən başlanır. Vətən xüsusi sevgi və hörmətə layiq müqəddəs torpaqdır. Ulu babalarımız bu torpaqlarda yaşamış, onu becərmiş, qorumuş, onun uğrunda vuruşmuşdur. Onlar bu torpaqlar uğrunda canlarından keçib, şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişlər. Vətənimizi və vətəndaşımızı sevmək hər birimizin insanlıq borcumuzdur. İnsanı ucaldan, onun dəyərini artıran vətən sevgisi, insanlara dəyər verməsidir. Hər bir insan mənsub olduğu millətin, xalqın mənəvi dəyərlərini bilməli, onları heç zaman unutmamalıdır. Vətənə bağlılıq onu sevmək, qorumaq və inkişaf etdirməkdir. Çünki nə vətənsiz bir millət, nə də millətsiz bir vətən ola bilməz. Vətən əldən gedərsə, o millətin hər cür milli-mənəvi dəyərləri yox olub gedər. Vətənə bağlılıq milli-mənəvi dəyərlərə, ailəyə, bayrağa, dilə, tarixə, adət-ənənəyə, dinə, sənətə, milli birlik və bərabərliyə bağlılıqdır. Abbas Səhhət bütün yaradıcılığında bu fikirlərə geniş yer vermiş, millət, vətən və islamı bir bütöv hesab etmişdir. Onun fikrincə, əgər millət kimi yaşamaq istəyiriksə, çalışmaq, qəzetlər nəşr etmək, cəmiyyətlər təşkil etmək və avam kütlənin başını bir yerə toplayıb ümumi ruhu yeniləşdirməliyik. Şair belə hesab etmişdir ki, əgər ziyalılar, ariflər dillərinə, ənənələrinə, milli dəyərlərinə yad gözü ilə baxarlarsa, “onu istiqbala götürəcək kim qalacaq? Milləti kiçik görən insanlar yaşamağa deyil, ölməyə məhkumdurlar”.

Abbas Səhhət Avropa xalqlarına nisbətən öz xalqının geriliyini görür, hiss edir, öz millətinin irəliləməsinin, elmə, maarifə yiyələnməsinin zəruriliyi fikrinə gəlir. Şair hər zaman sosial intibah, dirçəliş və yüksəliş üçün elmin, maarifin həlledici rol oynaması nöqtəyi-nəzərində durur. O əzilənlərin və məzlumların xeyrixahı və tərəfdarı olmuş, xalqın ayılması üçün onun maariflənməsinin vacib olmasını hesab etmişdir. Şairin yaradıcılığında maarifçilik uzun müddət ərzində aparıcı və başlıca ideyalardan biri kimi özünü göstərir. O, hətta ədəbiyyatı, dili hər bir millətin nicat tapması üçün əsas amil hesab etmişdir. Ümumiyyətlə A.Səhhətin yaradıcılığının əsasını Vətən və Xalq təşkil edir.

Biz hamımız Azərbaycanı işıqlı sabahlara, aydın gələcəyə qovuşdurmağa çalışmalıyıq. Vətən də övlad da bizimdir! Onlar bir-birlərini, biz isə hər ikisini sevməliyik! Ancaq sözdə sevirəm deməklə bitmir. Biz vətəni sevməyi və sevdirməyi bacarmalıyıq. Biz müstəqil Azərbaycanın övladı olmaqdan qürur duymalıyıq! Biz nadan övladlarımızı da düz yola dəvət etməli, Vətənə necə xidmət etməli olduqlarını Mübariz İbrahimovun, Fərid Əhmədovun nümunəsində göstərməliyik. Yurdumuzda gözü olan düşmənləri qəlbimizdəki vətən sevgisinin gücü, atəşi ilə yandırmaq məhv etməliyik. Vətəni yaşadan da, şərfəndirən də, qoruyan da bizik. Vətən torpağı bizim üçün toxunulmaz və müqəddəs olmalıdır!

Tarix boyu Vətən mövzusunda bir çox şair və yazıçılarımızın əsərlərində rast gəlinir. Lakin A.Səhhətin bu kiçik şeirində vətəni sevməyənlər xüsusi bir nida ilə tənqid edilir. Şairin fikrincə vətəni təkcə sevmək azdır, onu göz bəbəyi kimi qorumaq, vətən uğrunda canından keçməyə hazır olmaq hər bir vətən övladının borcu, amalı olmalıdır. Vətəni heç vaxt unutmaq olmaz, onu sevməyənlər yalnız vicdanını itirmiş şəxslər ola bilər. Vətənpərvər şair əsərin sonunu bu ibrətəmis misralarla bitirir:

Vətən - əcdadımızın mədfənidir

Vətən - övladımızın məskənidir.

Vətənin sevməyən insan olmaz,

Olsa da ol şəxsə vicdan olmaz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İsmayıl. Vətənin sevməyən insan olmaz. (01.05.2014)
2. M.Ağayev. A.Səhhətin Vətən və Millət sevgisinin sirri. (17.10.2014)
3. R.Məmmədov. Vətəni sevməyən insan olmaz. (06.02.2011)
4. T.Əliyeva. Vətənin sevməyən insan olmaz. (11.03.2012)

POLİFONİK POEZİYA (A.SƏHHƏT YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Maya Ağamirzə qızı Abdullayeva

ADPU Ağcəbədi filialı

Magamirzeqizi@gmail.com

Xülasə

Məqaləmizdə Abbas Əliabbas oğlu Mehdizadənin (Abbas Səhhət) polifonik poeziyasının əsas səsləri araşdırılmışdır. O, mütərəqqi romantik, böyük realist şair, qüdrətli mütərcim kimi Ədəbiyyat səhnəsində parlaq və unudulmaz bir obraz yaratmışdır. Abbas Səhhət həqiqi, ehtiraslı bir istedad, böyük vətəndaşlıq ideallarının həyata keçirilməsinə həsr olunan bir həyat yolu keçmişdir. A.Səhhət poeziyası çoxsəsli, çoxşaxəli bir poeziya kimi zəngin rəng çalarları ilə ədəbiyyatımızda daima orijinallığı ilə seçilir.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, poeziya, polifoniya, şair, romantik.

Summary

In our article, the main sounds of the polyphonic poetry of Abbas Aliabbas son Mehdizadeh (Abbas Sahhat) were investigated. He created a bright and unforgettable image on the literary scene as a progressive romantic, a great realist poet, and a powerful translator. Abbas Sahhat was a true, passionate talent, who led a life dedicated to the realization of great civic ideals. A. Health poetry, as a multi-voiced, multifaceted poetry, is always distinguished by its originality in our literature with rich shades of colors.

Key words: Abbas Sehhet, poetry, polyphony, poet, romantic.

1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya göz açmış Abbas Əliabbas oğlu Mehdizadə (Abbas Səhhət) mütərəqqi romantik, böyük realist şair, qüdrətli mütərcim kimi Ədəbiyyat səhnəsində parlaq və unudulmaz bir obraz yaratmışdır. Abbas Səhhət həqiqi, ehtiraslı bir istedad, böyük vətəndaşlıq ideallarının həyata keçirilməsinə həsr olunan bir həyat yolu keçmişdir. Səhhət bu xalq, vətən yolunda yorulmadan, coşub-daşan, qarşısı alınmayan bir qüvvət, həvəs, enerji ilə yaşayıb yaratmışdır. Onun haqqdan -ədalətdən uzaq, vətən eşqi ilə alovlanmayan tək misrası tapılmaz:

Şişə çəksəz də diriykən ətimi, Atmaram mən vətənü millətimi. Məsləkim tərçümeyi-halımdır, Lütfi-həq qayeyi-amalımdır.(3)

Səhhətin bütün şeirində bu ideya əsas səs, əsas bir qayə kimi seçilmişdir. O, ömrünü bu ali məqsəd uğrunda-vətənin, millətin tərəqqi və səadəti yolunda qoymuşdur. O, “Vətən”, “Əhmədin qeyrəti”, “İstiqbal bizimdir”, “Şair, şeir pərisi və şəhərli” əsərlərində gəncləri vətəni sevməyə, onun azadlığı naminə mübarizə aparmağa sövq edir. Yüz illərdir ki, A.Səhhətin “Vətən” şeiri sözün əsil mənasında vətən sevrələrin məramnaməsinə çevrilmiş, yalnız mükəmməl ədəbi-bədii nümunə deyil, həmçinin tarixi-coğrafi hüdudlarımızı tanıdan və ona rəğbət oyadan, milli-mənəvi şüurumuzun inkişafına təkan verən vətən mücahidləri üçün əsl vətən himninə çevrilmişdir.

Vətən əcdadımızın mədfənidir,

Vətən övladımızın məskənidir.

Vətənin sevməyən insan olmaz.

Olsa da, ol şəxsə vicdan olmaz .(2.s-71)

“Vətəni gözlərinin üstündə saxlayan” Səhhət poeziyasında Vətən obrazının xüsusi polifaniyası var. Belə ki, yurdumuzun hər daşı, hər qayası,dağı, buz bulaqları,göy çəmənləri, çayları,gölləri bütünləşib vahid Vətən obrazında boy verir.Vətənimizin təbiəti kimi çiçək açır,yaşllaşır,rişələnir. Abbas Səhhətin yaratdığı təbiət lövhələri onun poeziyasını fərqləndirən , orjinal üslubi çalar kimi ortaya çıxır. Abbas Səhhət şeirlərində Azərbaycan təbiətinin çox incə,hər kəsin duya bilmədiyi xüsusiyyətləri görmək olur. Şairin təbiəti təsvir edən şeirlərini oxuyarkən, insan sanki vətənin nəhayətsiz çöllərinə gedir, onun geniş düzlərinin, yaşıl yamaclarının ətrini duyur, axşam və səhərlərini, fəsillərinin istisini və soyuğunu hiss edir. Şairin “Qış”, “Yaz”, “Yay səhəri”, “Yay gecəsi”, “Vətən”, “Nəvayi-aşıqanə”, “Köç” və b. şeirlərində peyzaj lirikasının ən mükəmməl örnəkləri görünür.

Meyvəlidir ormanında ağaclar
Şaqqıldayır qırqovullar, turaclar
Cəh-cəh vurur çəməndə bülbülləri
Meh əsdikcə ətir saçar gülləri
O yerdə kim həmişə sərvü-şümşüd
Səbzü xürrəm yaşar xəzəndən azad
Hər küncündə bir cür xəzinə yatmış
Torpağını xaliq qızıl yaratmış. (1.s-81)

Poeziyada təbiət hadisələrinin mənalandırılması, günəş, yağış, qar, külək kimi təbiət hadisələrinin, ilin dörd fəslinin əlamətlərinin simvolikası poeziya yaranan gündən yaranmışdır. İnsanın bədbin ovqatının payızla, qışla assosiasiya yaratması, eşqə düşən könüllərin bahara bənzədilməsi, gözəlin rüxsarının günəşlə ayla bənzədilməsi – poeziyada daima bu polifonik mənzərələr insanların ruhunu oxşamışdır. Abbas Səhhətın lirikasında da bu polifoniya diqqət çəkir, təbiətlə insanın vəhdəti ideyası təməl prinsip kimi təlqin olunmuşdur.

A.Səhhət yaradıcılığında azadlığın səsi xüsusi aşinalıqla, avazla və inamla səslənir. Onun yaradıcılıq idealının mayəsində azad insan, azad vətəndaş, azad cəmiyyət məramı dayanır. Abbas Səhhət azadlığı çox geniş mənada başa düşürdü. Ona görə də insanı hər bir cəhətdən azad görmək istəyir, bütün məhdudiyyətlərin ləğv edilməsini arzulayırdı. Bir sənətkar kimi, şair vətən üçün əlindən gələni o vaxt edə bilər ki, özü azad olsun. Şairin əsas silahı qələmdir. Bu qələm azad olmalı, şairi də vətənin azadlığı mübarizəsində bir mücahid olmağa ruhlandırmalıdır.

Vətənə, millətə sanma deyiləm dildədə,
Yazmaq olmaz, fəqət olmazsa qələm azadə.
Həqqə, namusa, nicata, qələmə and olsun,
Ərşə, fərşə, günəşə, sübhi-dəmə and olsun,
Çox həqiqət mənə təlqin eləyir vicdanım,
Yoxdur ondan birini söyləməyə imkanım.
İstərəm qoşmağı, lakin yük ağır, yol da yoxuş,
Necə uçsun qanadı sınımış, əzilmiş bir quş? (4)

Abbas Səhhət yaradıcılığının bütün istiqamətlərində azad insan, azad cəmiyyət problemi, üzərində düşünülmüş və bu problemdən irəli gələn fikir və düşüncələr, narazılıq və narahatlıq kimi sosial hisslər onun poeziyasında üstünlük təşkil etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005.
2. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri .Bakı: Şərq-Qərb, 2013.
3. <https://www.clb.az/dosyalar/1869.pdf>
4. <https://modern.az/edebiyat/65614/abbas-sehhetin-veten-ve-millet-sevgisinin-sirri/>

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏN VƏ ONUN AZADLIĞI MÖVZUSU

Qərənfil Zeyqəm qızı Rzayeva
ADPU Ağcəbədi filialı
qerenfilrzayeva40@gmail.com

Xülasə

Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan, üslub, deyim tərzilə seçilən sənətkarlarımızdandır. O, XX əsr Azərbaycan klassiklərindən biri, ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələrindəndir.

Səhhət, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə məşhur şair olmaqla yanaşı, peşəkar tərcüməçi, uşaq yazıçısı, həkim, görkəmli müəllim və maarif xadimi, tənqidçi və publisist kimi də daxil olmuşdur. Köhnə dünyanın zülm və haqsızlıqlarına, ictimai bərabərsizliyə qarşı etiraz, azadlıq və mədəni intibah ideallarının tərənnümü, işıqlı gələcəyə çağırış - A.Səhhətin həyat və yaradıcılığının ümumi mənasını, ideya-estetik məzmununu təşkil edir.

Onun yüksək ustalqla qələmə aldığı «Əhmədin qeyrəti» poeması, uşaqlar üçün yazdığı «Cücələrim», «Qaranquş balaları», «Yaz», «Quşlar», «Ayı və şir» kimi şeirləri, dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr sevilə-sevilə oxunur. Şeirlərini «Səhhət» təxəllüsü ilə qələmə alan böyük şairin yaradıcılığında vətən mövzusu xüsusi yer tutur. Vətən, xalq onun üçün müqəddəs idi.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, romantizm, bədii yaradıcılıq, mövzu, Vətən, ana, yurd sevgisi, vətəne məhəbbət, xalqa sədaqət, ideya-məzmun vəhdəti və s.

Abstract

Abbas Sahhat is one of our artists who has a unique place in Azerbaijani literature and is distinguished by his style and idiom. It is one of the 20th-century Azerbaijani classics, one of the prominent representatives of the romantic trend in our literature.

In addition to being a famous poet, he entered our history of health, literature and culture as a professional translator, children's writer, doctor, prominent teacher and educator, critic and publicist. Protest against the oppression and injustice of the old world, social inequality, praise of the ideals of freedom and cultural renaissance, call to a bright future - constitute the general meaning, idea-aesthetic content of A. Sahhat's life and work.

The poem "Ahmed's Zeal" written by him with great mastery, his poems for children such as "My Chickens", "Swallow Chicks", "Summer", "Birds", "Bear and Lion", and his translations from world literature are popularly read. The theme of the homeland occupies a special place in the work of the great poet, who wrote his poems under the pseudonym "Sahhat". Motherland, people were sacred for him.

Key words: Abbas Sahhat, romanticism, artistic creativity, theme, Motherland, mother, love of country, love of country, loyalty to the people, unity of idea and content, etc.

“Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da, ol şəxsdə vicdan olmaz” sözlərinin müəllifi – Mehdizadə Abbas Əliabbas oğlu gözəl şair, dövrünün maraqlı dramaturqu, dünya ədəbiyyatından dilimizə çevirdiyi nümunələri bu gün də köhnəlməmiş tərcüməçi, ədəbiyyatımızın romantizm cərəyanının parlaq nümayəndəsi idi. Onu da qeyd edək ki, “Abbas Səhhət Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünə qüvvətli təsir göstərmiş, orada özünə möhkəm yer tutan, XX əsr şeirinə yeni xüsusiyyətlər gətirən görkəmli şairlərdəndir” (2, səh.24).

A.Səhhətin Azərbaycan maarifi və uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri böyükdür. Cavan yaşlarından ömrünün sonuna qədər müəllimlik edən, dərslilər yaradan şair uşaq və gənclər üçün müxtəlif janrlarda əsərlər yazmış, milli uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaradan klassiklər səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Abbas Səhhət realizm yaradıcılıq metodunun təsiri ilə yazıb-yaradan romantiklərimizdəndir. Şair Sabirin sənət dünyasından ilham alaraq yeni əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranan qabaqcıl ideyalı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən idi.

Azərbaycanda XX əsrin əvvəlinin ədəbi-bədii tufanı, onun həm realist, həm də romantik dalğada qabaran, öz içərisindən aşıb-daşan narahat nəhri məhz Səhhətin poeziyasında durulmuşdur. Sözü əsl mənasında “millilik” və “millət” anlayışı, “Ana dili və Vətən” məfhumu müasirləri və qələm dostları arasında məhz Abbas Səhhətin zəngin ədəbi – elmi irsində bu qədər aydınlıq kəsb etmişdir. Öz “mən”inin obrazını özü yaradan, öz tərcümeyi-halına özü ayrıca şeir həsr edən Səhhətin yaradıcılığının əsas motivləri bəşəriyyətə məhəbbət, elmə meyl, sənətə pərəstişdir.

Abbas Səhhət hər sözü, hər vurğunu yerli-yerində işlətməyi bacaran sənətkardır. Səhhət özünü uşaqlara öyüd-nəsihət verən mürəbbi kimi deyil, yaxın yoldaş, tərbiyəçi kimi təqdim edir. Şair uşağa yanaşmağı bacırır, onun qəlbinə yol tapır. Bunların nəticəsidir ki, Səhhətin şeirləri oxucunu düşündürür, təsirləndirir və ona estetik zövq verir.

Şair öz ədəbi baxışlarında da satirik ədəbiyyata yüksək qiymət verirdi. O, göstərirdi ki, bədii ədəbiyyatın müasir səviyyəsində tənqidsiz və satirasız keçinmək mümkün deyil. Səhhət satiranı realizmin üzvi bir hissəsi, həm də xalq ruhu ilə sıx bağlı olan bir hissəsi sayırdı. O, XX əsr şəraitində, təzyiq və zorakılıq dünyasında, senzuranın özbaşınalıq etdiyi, hər cür azadlığın “qanlı əllərlə tıxandığı” “fəna bir zamanda” satirik ədəbiyyata böyük ehtiyac olduğunu dərk edir və müasirlərini “eyham və kinayədən” istifadə etməyə çağırırdı: ... zəmanə çünki fəna bir zəmanədir, Eyham ilə, kinayə ilə natiq olmalı!”

Abbas Səhhət otuzdan yuxarı satiranın müəllifidir. Bu səpkidə yazdığı əsərlər həm də, Səhhətin dünyagörüşünün, ayrı-ayrı cəmiyyət hadisələrinə münasibətinin aydınlaşmasına, dəqiqləşməsinə kömək göstərir, romantik Səhhətlə realist Səhhətin bir-birini tamamlanmasına xidmət edir. Satiralar bir daha göstərir ki, dövrün mürəkkəb, ziddiyyətli toqquşmaları və mübarizələri şəraitində şair məzlumların, əzilənlərin, məhkumların mənafeyini müdafiə etmiş, məsləksiz, riyakar ziyalılara, xalqı satanlara, dargöz millətçilərə düşmən münasibət bəsləmişdir.

Vətənə, millətə sədaqət nümunəsi Azərbaycan ədəbiyyatının klassik örnəkləri sırasında vətənpərvərlik, yurdsevərlik hissənin, hüriyyət və istiqlal məfkurəsinin aşılınmasında zəngin ədəbi qaynaqların üst qatından boy göstərən poetik nümunələrdən biri də, müqtədir sənətkarımız Abbas Səhhətin milli-mənəvi düşüncə ensiklopediyasını, tarixi-etik ənənələr külliyyatını, vicdan və əxlaq kodeksini özündə təcəssüm etdirən “Vətən” (1909) şeiridir.

Romantik qəhrəmanın keçmiş, bu gün və gələcək haqqındakı bütün düşüncələrini birləşdirərək ümumiləşdirən ən əsas mövzu vətən mövzudur. Onun bütün fədakarlığı vətən üçündür, vətən onun “canıdır, qanıdır”. Ən uca məhəbbət vətən məhəbbətidir.

Yüz ildən çoxdur ki, “Vətən” yalnız ədəbi-bədii nümunə, sevgi-məhəbbət simfoniyası olmaqdan daha yüksəkdə dayanan, tarixi-coğrafi hüdudlarımıza maraq və rəğbət oyadan, milli şüurun inkişafına təkan verən, vətənsəvərlər hərəkatının həyatda və sənətdə andına, himninə çevrilən dərs vəsaiti, müdrik kəlamlar toplusudur.

Şübhəsiz ki, mayası millətə, ocağa sevgidən yoğrulmuş “Vətən” in müqəddəs missiyası ilk növbədə istiqlal ideallarına sonsuz xidmət göstərməsi, azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizələrdə mətin mücahidlərin formalaşmasında mənəvi təsir güdrəti ilə şərtlənir.

Abbas Səhhətin yüksək tərbiyəvi məzmun və kamil formaya malik əsərləri çoxdur. Lakin bunlardan “Vətən” şeiri, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əsər başdan-başa vətən məhəbbəti ilə yoğrulmuş, vətən eşqinin yüksək ifadəsinə çevrilmişdir. Burada müəllif öz fikrini elə aydın və səlis bir dillə ifadə edir ki, şeirin ideyası oxucuya tez çatır, onu həyəcanlandırır, vətənə məhəbbət hissini daha da gücləndirir.

A.Səhhətin şeirlərində vətənə, xalqa məhəbbət böyük ilhamla tərənnüm olunmuşdur. O, “Vətən”, “Əhmədin qeyrəti”, “İstiqlal bizimdir”, “Şair, şeir pərisi və şəhərli” əsərlərində gəncləri vətəni sevməyə, onun azadlığı naminə mübarizə aparmağa sövq edir.

Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
...Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənəcə, unutmaq nə demək?! (1, səh.48)

Şair burada sadəcə olaraq “Vətəni sevin” deməklə kifayətlənmir, onu nə üçün sevmək lazım olduğu fikrini də yüksək bir sənətkarlıqla əsaslandırır:

Anadır hər kişiyyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
Südüdür kim, dolanıb qanımlı olub,
O, mənim sevgili cananımlı olub,
Saxlaram gözlərim üstə onu mən.
Ölərəm əldən əgər getsə vətən. (1, səh.48)

deyən şair vətəni anaya bənzədir. Ana uşağı böyüdü bəslədiyi kimi, vətən də bizi sinəsində böyüdür.

Bizim qanımız onun südüdür.

Vətən əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir. (1, səh.48)

Şeir in sonrakı hissəsində müəllif göstərir ki, vətəni təkcə sevmək azdır, onu göz bəbəyi kimi qorumaq, vətən uğrunda canından keçməyə hazır olmaq da hər bir vətən övladının borcu, amalı olmalıdır. Vətənin hər qarışı müqəddəsdir, əzizdir, çünki burada ata-babalarımız dəfn olunmuşdur, çünki bura övladlarımızın yurdu, məskənidir. Vətəni heç vaxt unutmaz, onu sevməyənlər yalnız vicdanını itirmiş şəxslər ola bilərlər. Vətənpərvər şair də əsərin sonunda bu fikri qabarıq bir şəkildə nəzərə çarpdırır:

Vətəni sevməyən insan olmaz.
Olsa, o şəxsə vicdan olmaz. (1, səh.48)

Şair bu şeiri gənclərdə, böyüməkdə olan nəsildə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Şeir in hər misrası oxucunu Vətəni böyük məhəbbətlə sevməyə, onu candan əziz sanmağa çağırır. Əruz vəzninin rəməl bəhrində qələmə alınan şeirdə şair in doğma Vətənə həssas övlad münasibəti yüksək poetik dillə təsvir olunur.

Beləliklə A.Səhhətin «Vətən» şeiri bizi vətənpərvər olmağa, doğma yurdu ürəkdən sevməyə səsləyir. Vətən anlayışı əbədi olduğu kimi, sevimli şairimiz A.Səhhətin «Vətən» şeiri də öz aktuallığını həmişə saxlayacaqdır.

Abbas Səhhətin “Millətə xitab”ında (1907) “Millət, ey banisi-həyatıvətən!” – deyərək şair in poetik müraciəti, çağırışı, hayqırtısı çağdaş elmi-nəzəri, ədəbi-fəlsəfi düşüncə müstəvisindən yanaşdıqda da, nə qədər aydın, dəqiq, dolğun, ölçülü-biçili və müdrikliklə söyləndiyi görünməkdədir. Böyük ədibin bütün fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı vətənə və millətə sədaqət nümunəsindən, xalqın maariflənməsi, gənc nəslin milli təhsil sahəsində uğurlar qazanması üçün yorulmaq bilmədən, əzablara qatlaşaraq xidmətlər göstərmək eşqindən, ehtirasından ibarətdir.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında Vətən mövzusu nə qədər böyük önəm daşıyorsa, bağlı olduğu xalqın azadlığı, səadəti də bir o qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Səhhət azadlığı təkcə öz xalqı üçün yox, bütün insanlar üçün tələb edirdi. Onun fikrincə, insan yaşadığı cəmiyyətdə hər cür mərhumiyyətdən azad olmalı, azad, xoşbəxt həyat sürməlidir. Səhhətə görə, yalnız azad cəmiyyətin özü azad insan problemini həll edə bilər. Cəmiyyətin bütün qanunları insan ləyaqətini qorumağa, onu yüksəltməyə xidmət etməlidir. Elə bu məqsədlə də şair cəmiyyətə üz tutub deyirdi:

Sən mükafatını insanlığa xidmətdə ara!

Şair in insan ləyaqətini uca tutmaq, onu azadlıq problem ilə əlaqələndirmək istəyi səbəbsiz deyildi. O yaxşı bilirdi ki, hüriyyət olan yerdə insanlıq mövcuddur. Romantik şair in əsərlərində tez-tez işlətdiyi bir çox sözlər – dəniz, dərya, səhra, ümman, üfük, şimşək, ildırım, tufan və s. kimi sözlər azadlıq mövzusunun bu və ya digər mənası, düşüncələrini ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Hətta şair in əngin səmalara, uzaq ulduzlara, sehrli mələklərə və xəyali cənnətlərə müraciət etməsi də azadlıq mövzusu ilə bağlı olub, onun şair xəyalının gələcəkdə yaranacaq yeni bir dünya ilə bağlayan məfhumlardır.

Şair in romantik qəhrəmanının azadlıq yolunda durmadan apardığı mübarizə təəssüflər olsun ki, bir nəticə vermirdi. Onun arzuları, xəyalları ictimai ədalətsizliyə əsaslanan quruluşa, irticanın sərt dalğaları ilə qarşılaşdıqca zəifləyir, müvazinətini itirir, nəticədə azadlıq barəsindəki düşüncələrini pərişanlıq və ümitsizlik əvəz edirdi. Beləliklə, romantik qəhrəman dövrün özünə qarşı çıxır, onu rədd edirdi.

Səhhətin romantik qəhrəmanının kədəri şəxsi olmayıb, ictimai xarakter daşıyırdı. Məhz yaşadığı dövrün romantizminə məxsus vətəndaşlıq kədəri Abbas Səhhət yaradıcılığında da aydın hiss olunur. Burada lirik mən vətəninə öz məramınca, xalqı öz arzuları səviyyəsində görməyincə kədəre boğulur. Bu kədər hissi XX əsr Azərbaycanının həqiqi vətəndaşlarına xas bir hiss idi. Lakin bu kədərin bətnində intibaha çağırış, köhnəliyə, mədəni geriliyə qarşıduruş oyadan bir üsyan motivi də vardı.

Vaxtilə böyük romantik şairimiz Məhəmməd Hadi haqqında, onun yaradıcılığında kədər motivlərindən danışan Əziz Mirəhmədov yazırdı: “Hadinin və onun müasirlərindən çoxunun diqqətəlayiq

cəhəti o idi ki, ən ağır günlərdə, irticanın zülmətləri içində onlar öz başlarının üstündəki qəm buludlarını dağıtmağa çalışmış, gözləri yaşla dolu olanda da yenə işıq, sevinc axtarışlarından əl çəkməmişlər". Səhhətin vətəndaş-şair kədrinin də ideya-estetik mahiyyəti bundan ibarətdir. İnsan və onun arzuları ilə real həyat imkanları arasındakı uçurum, təzad – Səhhət romantizminin leytmotividir.

Başqa romantiklərə nisbətdə ideal aləmə meyl, orada aramsız axtarışlar aparmaq istəyi Abbas Səhhətdə zəif və keçəridir. Əksinə, şairin düşüncəsi real aləmlə daha çox məşğuldur, bu aləmi dərkə, müşahidəyə çırpınış daha qüvvətlidir.

Səhhət şeirindəki azadlıq probleminə, azad cəmiyyət ideyasına azad sənət düşüncəsi də daxildir. Bu problem şairi bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüş, onun lirik qəhrəmanının əsas ideya komponentlərindən biri olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider nəşriyyat", 2005.
2. Talıbzadə K. A.Səhhətin seçilmiş əsərlərinə Ön söz. Bakı: 2005.
3. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
4. Məmmədhüseyn Təhmasib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010.
5. Quluzadə. Abbas Səhhət haqqında bir neçə söz. "Maarif İşçisi" jurnalı 6-7 (14-15)-ci saylar, Bakı: 1927.
6. az.wikipedia.org
7. az.wikisource.org
8. portal.azertag.az

VƏTƏNPƏRVƏR ŞAİR, HƏKİM – ABBAS SƏHHƏT

Babək Əlisəhbət oğlu Abdullayev
ADPU Şamaxı filialı
abdullayev.babek.1364@gmail.com

Xülasə

Şeirlərini "Səhhət" təxəllüsü ilə qələmə alan böyük şairin yaradıcılığında Vətən mövzusu xüsusi yer tutur. Vətən, xalq onun üçün müqəddəs idi. Buna görə də həyatı boyu Vətəninə, xalqına əlindən gələn yaxşılıqlar etməyə çalışmışdır. A.Səhhətin vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı şeirlərdən biri də "Vətən" adlanır. Şair Vətəni ana ilə müqayisə edir. Vətən onu sinəsiüstə bəslədiyi kimi, o da Vətəni gözləri üstə saxlayacağını bildirir və "Olərəm əldən əgər getsə Vətən" deyir. A.Səhhət Vətəni əbədi, həmişəyaşar varlıq kimi dəyərləndirir. A.Səhhətin "Vətən" şeiri bizi vətənpərvər olmağa, doğma yurdu ürəkdən sevməyə səsləyir. Vətən anlayışı əbədi olduğu kimi, sevimli şairimiz A.Səhhətin "Vətən" şeiri də öz aktuallığını həmişə saxlayacaqdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən biri də Abbas Səhhətdir. 1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya gəlir. Məşhəd və Tehran şəhərlərində tibb təhsili alır. 1901-ci ildə Şamaxıya döndən Abbas Səhhət rus idarəçilərinin İran mənşəli diplomunu tanınamaması səbəbi ilə həkimlik sənətindən uzaqlaşır. Məktəblərdə Azərbaycan dili və şəriət dərsləri deyir. 1903-cü ildən məqalələri "Şər-qi-Rus" qəzetində çap olunub. Əli bəy Hüseynzadənin banisi olduğu Azərbaycan ro-mantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulub M.Y.Lermontov, A.S.Puşkin, İ.A.Krılov, M. Qorki, V.Hüqo, Müsse, Sülli-Prüdom və digər yazıçıların əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

Açar sözlər: Vətən, klassik, şair, həkim, ədəbiyyat, tərcümə.

Summary

The theme of the Motherland occupies a special place in the work of the great poet, who wrote his poems under the pseudonym "Sahhat". Motherland, people were sacred for him. Therefore, throughout his life, he tried to do his best for his country and people. One of the poems written by A. Sahhat on patriotism is called "Motherland". The poet compares Motherland with mother. As the Motherland

nurtures him on his chest, he declares that he will keep the Motherland in his eyes and says, "I will miss the Motherland if it leaves." A. Health values the Motherland as an eternal, ever-living being. A. Sahhat's poem "Motherland" calls us to be patriotic and to love our native land from the heart. Just as the concept of homeland is eternal, our beloved poet A. Sahhat's poem "Vatan" will always keep its relevance. One of the classics of 20th century Azerbaijani literature is Abbas Sahhat. He was born in a spiritual family in Shamakhi in 1874. He studied medicine in Mashhad and Tehran. Returning to Shamakhi in 1901, Abbas Sahhat left the profession of medicine because the Russian authorities did not recognize his diploma of Iranian origin. He taught Azerbaijani language and Sharia lessons in schools. Since 1903, his articles have been published in "Shar-qi-Rus" newspaper. He joined the trend of Azerbaijani romantic literature founded by Ali Bey Huseynzade and translated the works of M. Y. Lermontov, A. S. Pushkin, I. A. Krylov, M. Gorky, V. Hugo, Mousse, Sully-Prudhom and other writers into Azerbaijani language.

Key words: Homeland, classic, poet, doctor, literature, translation.

Abbas Səhhət Azərbaycanda liberal burjuaziya ideyasını müdafiə edib. Əsərlərində "ümummüsəlman qərbçiliyi" ideyasını dəstəkləyib. 1917 və 1918-ci illərdə erməni daş-naklarının Şamaxıya hücumları nəticəsində hər şeyini itirən şair Gəncəyə köçür. Erməni vəhşilikləri zamanı evinin yanması nəticəsində bir çox əsərləri məhv olur. 1918-ci ildə Abbas Səhhət iflic olaraq Gəncə xəstəxanasında vəfat edir və Gəncə qəb-iristanlığında dəfn edilir.

Abbas Səhhətin ölümünə səbəb o dövürdə yazıldığı kimi tək aclıq, səfalət və vəba xəstəliyi deyil, 1918-ci ildə bolşeviklərin törətdikləri qətliam idi. Ermənilərin 1918-ci ilin martın 31-dən aprelin 2-dək Bakıda törətdikləri qırğınlar Şamaxıda təkrarlandı, 7 min dinc insan qətlə yetirildi, qədim Şamaxı məscidi içərisində insanlar yandırıldı. Bu qanlı qırğınlar zamanı Abbas Səhhətin evinə də od vuruldu. Şair əlyazmalarını belə götürməyə macal tapmadı. Ailəsi ilə birgə payı-pi-yadə Gəncəyə tərəf üz tutdu. Qana susamış erməni-bolşevik silahlıları ailəsini yolda yaxalayaraq fiziki və mənəvi iztiraba düşər etdi. Dar gündə lazım olan deyə götürdükleri əmanət və azuqə də əllərindən alındı.(1, səh 35)

1918-ci ilin mətbuatında ermənilərin törətdikləri qırğınlar, soyqırım faciə kimi qiymətləndirildiyindən Hadi Şamaxıda ermənilərin törətdikləri soyqırımlara faciə kimi yanaşırdı.

A.Səhhətin soyqırım qurbanı olmasını əsaslandıran faktın daha tutarlı olmasını sübut edən digər mənbə 1918-ci ilin noyabrın 12-də yalnız bir sayı işıq üzü görən, «Qardaş qayğısı» qəze-tində Binəva ləqəbli müəllifin çap etdirdiyi «Qanlı günlər» məqaləsidir. Məqalədə Şamaxıda baş verən vəhşətlərin detalları ilə yanaşı, A.Səhhətin erməni "bandaları"nın qurbanı olmasına da toxunulur: "Erməni bandaları Şamaxıda müsəlmanların müqəddəs məscidlərinə qədər yandırır məhv etmişlər. Bir böyük minillik Şamaxıdan indi ancaq bir məzarıstana bənzər yanmış uçuq xərəbələr taparsınız. İslam aləmi Abbas Səhhət kimi böyük bir ədibi bu bandalara qurban vermişdir.

Bununla bəylə neçə **doxturlar** cavan-qoca alimlər qətl olunmuşlar" Baş verən bu qanlı olaylardan psixoloji gərginlik keçirən, səfalət və yoxsulluğa düşər olan Abbas Səhhət 44 yaşında dünyasını beləcə dəyişir. Gəncənin Sərbisgar qəbiristanlığında dəfn olunur. Oğlunun qəbri üstünə gedən, ağlamaqdan gözünün nurunu itirmiş şairin atası elə qəbiristanlıqdakı çuxura düşərək vəfat edir. Ailəsi bütövlükdə vəba xəstəliyindən məhv olur. (2, səh 18)

Abbas Səhhət Avropa xalqlarına nisbətən öz xalqının geriliyini görür, hiss edir, öz millətinin irəliləməsinin, elmə, maarifə yiyələnməsinin zəruriliyi fikrinə gəlir. Ümumiyyətlə, Abbas Səhhət sosial-siyasi baxışlarında maarifçilikdən çox irəli gedə bilmir. Sosial intibah, dirçəliş və yüksəliş üçün elmin, ma-arifin həlledici rol oynaması nöqtəyi-nəzərində durur.

O, vətəni, millətini azad görmək istəyir. Şair bəşəriyyətin səadətini məhz azadlıqda görür Azadlıq dünyasının yaranması insanların həyatında yeni yüksək ülvə bir mərhələdir. İnsanların rifahı, həyat uğurları, müvəffəqiyyətləri azadlıqla bağlıdır. Vətəninin, xalqının başına gələn müsibətlər, elin qara günləri, məzlumların istismarı, köləlik həyat təzi, bir vətəndaş kimi, Abbas Səhhəti çox rahatsız edirdi. XX əsr Azərbaycan klassiklərindən biri, Abbas Səhhətin "Yay səhəri" kitabında şairin ən məşhur şeirləri, təmsilləri, hekayələri və pyesləri toplanıb.

Abbas Səhhət ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə məşhur şair, peşəkar tərcüməçi, uşaq yazıçısı, həkim, görkəmli müəllim və maarif xadimi tənqidçi və publisist kimi daxil olmuşdur. A.Səhhətin

Azərbaycan maarifi və uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri böyükdür. Cavan yaşlarından ömrünün sonuna qədər müəllimlik edən, dərslilər yaradan şair uşaq və gənclər üçün müxtəlif janrlarda əsərlər yazmış, milli uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaradan klassiklər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Şair uşağa yanaşmağı bacarır, onun qəlbinə yol tapır. Bunların nəticəsidir ki, Səhhətin şeirləri oxucunu düşündürür, təsirləndirir və ona estetik zövq verir. (3, səh 14-15).

Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərindən biri də Abbas Səhhətdir. O, daha çox ro-mantik şeirlər müəllifi kimi məşhurdur. Onun yüksək ustalılıqla qələmə aldığı «Əhmədin qeyrəti» poeması, uşaqlar üçün yazdığı “Cücələr”, “Qaranquş balaları”, “Yaz”, “Quşlar”, “Ayı və şir” kimi şeirləri, dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr sevilə-sevilə oxunur. Şeirlərini “Səhhət” təxəllüsü ilə qələmə alan böyük şairin yaradıcılığında Vətən mövzusu xüsusi yer tutur. Vətən, xalq onun üçün müqəddəs idi. Buna görə də həyatı boyu Vətəninə, xalqına əlindən gələn yaxşılıqlar etməyə çalışmışdır. A.Səhhətin vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı şeirlərdən biri də “Vətən” adlanır. Şair bu şeiri gənclərdə, böyüməkdə olan nəsildə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Şeirin hər misrası oxucunu Vətəni böyük məhəbbətlə sevməyə, onu candan əziz sanmağa çağırır. Əruz vəznində qələmə alınan şeirdə şairin doğma Vətənə həssas övlad münasibəti yüksək poetik dillə təsvir olunur. Şair şeirin ilk misralarında Vətəni könlünün sevgili məhəbbu adlandırır: A.Səhhətin Vətənə olan sevgisi mücərrəd anlayış deyildir. Şair şeirin sonrakı misralarında Vətənə olan bağlılığının səbəblərini açıqlayır. Doğma yurd ona qoynunda yer verdiyinə, böyüdüyünə görə şair Vətənə hədsiz minnətdardır və Vətəni unutmamı heç təsəvvürünə belə sığışdırma bilmir. Şair Vətəni ana ilə müqayisə edir. Vətən onu sinəüstə bəslədiyi kimi, o da Vətəni gözləri üstə saxlayacağını bildirir və “Olərəm əldən əgər getsə Vətən” deyir. A.Səhhət Vətəni əbədi, həmişəyaşar varlıq kimi dəyərləndirir. Şairə görə Vətən bir də ona görə müqəddəsdir ki, burada əcdadlarımız dəfn olunublar, gələcək nəsillər burada ömürgün sürəcəklər. Şairliklə yanaşı həm də peşəkar həkim olan Abbas Səhhətin məşhur “Vətən” şeiri bu mövzuda yazılmış digər yüzlərlə şeir kimi tək-cə vətən sevgisi, torpaq təəssübkeşliyi, yurd məhəbbəti ilə bağlı olmayıb daha dərin mənə qatına, fəlsəfi dərinliyə, xüsusi kod daşıyıcısına malikdir. Təəssüflər olsun ki, uzun illər boyu istər orta məktəblərdə, istərsə də ali məktəb auditoriyalarında müəllim və professorlar bu koda əhəmiyyət verməmiş, daha doğrusu onu açma bilməmişlər. Şairin “Vətən” şeirinin məzmunu, mənə qatı, məntiqi çaları dürüst izah olunmamış, izahı dərinədən açıqlanmamışdır. (5, səh 478)

Əsərin sonunda oxucu vətənpərvər şairin naxələflərə, Vətənə xor baxanlara kəskin münasibətinin şahidi olur. Şairin gəldiyi qənaət belədir ki, Vətəni sevməyən insanda vicdan ola bilməz. Beləliklə A.Səhhətin “Vətən” şeiri bizi vətənpərvər olmağa, doğma yurdu ürəkdən sevməyə səsləyir. Vətən anlayışı əbədi olduğu kimi, sevimli şairimiz A.Səhhətin “Vətən” şeiri də öz aktuallığını həmişə saxlayacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Abbas Səhhət" (1949).
2. "Abbas Səhhət" (1986).
3. Abdulla Şaiq. Ədəbiyyatımız haqqında. "Maarif İşçisi" jurnalı 2–4 (14–15)-ci saylar, Bakı: 1927.
4. Abdulla Şaiq. Türk ədəbiyyatının müntəxabatı. Bakı: 1925.
5. Məmməd Hüseyin Təhməsin. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 478-479.
6. Quluzadə. Abbas Səhhət haqqında bir neçə söz. "Maarif İşçisi" jurnalı 6-7 (14-15)-ci saylar, Bakı: 1927.

VƏTƏN VƏ HÜRRİYYƏT NƏĞMƏKARI

Aydın Rzaxan oğlu İbişov
ADPU Cəlilabad filialı
aydin.ibishov59@mail.ru

Xülasə

Abbas Səhhət ömrünü vətəninə, xalqının tərəqqisinə həsr etmiş, bu məslək uğrunda bütün həyatı boyu mübarizə aparmış görkəmli şəxsiyyətdir. Şair şeirlərini gənclərdə, böyüməkdə olan nəsildə

vətənpərvərlik hisslərini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Abbas Səhhət azadlığı təkcə öz xalqı üçün yox, bütün xalqlar üçün tələb edirdi. Cəmiyyətdəki bütün qanunlar insanın ləyaqətini yüksəltməyə xidmət etməlidir.

Açar sözlər: A.Səhhət, vətən, xalq, azadlıq, romantika.

Abstract

Abbas Sahhat is an outstanding personality who dedicated his life to the progress of his homeland and people, and fought for this cause throughout his life. The poet wrote his poems in order to strengthen the feelings of patriotism in the youth and the growing generation. A.Sahhat demanded freedom of health not only for his people, but for all peoples. All laws in society should serve to increase human dignity.

Key words: A.Sahhat, homeland, people, freedom, romance.

XX əsrin mürəkkəb ədəbi – tarixi və ictimai – siyasi şəraitində bütün zəkasını və enerjisini doğma xalqının mədəni tərəqqisinə, mənəvi və fiziki sağlamlığına həsr edərək şəxsi həyatını ictimai məsləkə, əqidəyə çevirib inamla məsləkin tərcümeyi - halıdır” deyə bilən Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatının orjinal, sayılıb – seçilən simalarındandır. Yaşadığı dövrün bədii fikir tarixində istedadlı şair, poetik tərcümələr, elmi – pülpistik məqalələr müəllifi, şeir nəzəriyyəçisi kimi tanınmışdır.

A.Səhhət ömrünü vətəninin, xalqının tərəqqisinə həsr etmiş, bu məslək uğrunda bütün həyatı boyu mübarizə aparmış görkəmli şəxsiyyətdir, öz xalqının gələcəyinə inanır, onun elm, maarif, mədəniyyət yolu ilə irəliləməsinə, böyük ümid bəsləyirdi:

Şişə çəksən də diriylən ətimi,
Atmaram mən vətəni millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır.
Lütfü – həq qayeyi amalımdır.

Bu sözləri yazanda şair ömrünün yarısından çoxunu yaşamış, yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünə qədəm qoymuşdur. Odur ki, bu poetik bəyanat, şairin əməlləri, bütün həyatı ilə, həqiqətən də öz təsdiqini tapırdı.

Ümumiyyətlə, A.Səhhətin yaradıcılığı məzmun və forma baxımından yeni, rəngarəng və çoxcəhətlidir. Böyük sənətkar, Şərq ədəbiyyatında hökm sürən mədhiyyəçiliyi rədd edib, öz həmkarların da yeni formalı, yeni məzmunlu şeirlər yazdığı məsləhət görürdü.

A.Səhhət yaradıcılığının ilk dövrlərində lirik şeirlər, qəzəllər yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai - siyasi həyatının mürəkkəbliyi məfkurəvi mübarizlərin kəskinliyi, bir – birinə zidd əqidəli qrupların, cərəyanların çoxluğu “Təzə şeir necə olmalıdır?” sualının cavabında çətinləşdirirdi. Bu suala düzgün cavab verən sənətkarlardan biri də A.Səhhət oldu. Onun yeni səpkidə yazdığı şeirlər ilk növbədə vətənpərvərlik, təbiətə məhəbbət, azadlıq mövzusunda əsərlər idi. Şairin romantik qəhrəmanında keçmiş, bu gün, gələcək haqqındakı bütün düşüncələrini birləşdirən, ümümləşdirən başlıca mövzu – Vətən mövzudur. O, ömrünü bu məqsəd uğrunda, vətənin, millətin tərəqqi və səadəti yolunda qoymuşdur.

Səhhətin romantikası, onun bəslədiyi xəyal və arzu da məhz bu mətləblə izah oluna bilər. Şairin bütün meyl və çırpıntıları böyük və müqəddəs məsləki uğrındadır. Bu çırpıntılar bəzən yaralı quşun həzin, aciz, köməksiz çırpıntısına bənzəyir:

İstərəm qoymağı, lakin yük ağır, yolda yoxuş
Necə uçsun qanadı sınımış, əzilmiş bir quş?

Başqa bir şeirində də şair bu imkansızlığını, aciz vəziyyətini belə ifadə edir:

Fikri ali,bədəni xar, zəlil,
Adı Səhhətkən özü xəstə, əlil.
Qanlı əllərlə tıxanmış nəfəsi,
Bağırır çıxmıyır amma ki, səsi.

Bu əhvali - ruhiyyə Səhhətdə ötürüldür, davamlı deyildir. O dünyada, qara qüvvələrə, istibdadın ağır və amansız qayda - qanunlarına baxanda belə vəziyyət alır. Lakin Səhhət dumanlı şəkildə olsa da, nicat yolunu görür. Bu nicat yolu onu Vətənin azadlığı uğrunda mübarizəyə sövq edir. Vətənin taleyi, vəziyyəti, onun kədərini səbəbini, ümidinin mənasını müəyyən edir. Onun bütün fədakarlığı Vətən üçündür. Vətən onun “canıdır”, “qanıdır”. Ən uca məhəbbət Vətən məhəbbətidir.

Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanı kimi sevirəm.

Bu yurdun, torpağın sahibi qocaman bir xalqdır. Öz xalqına isə şairin münasibəti aydın və birmənalıdır:

Övladları qeyrətlidir, damarlı,
Şücaətli, hünərli, etibarlı.

Şeir aşağıdakı misralarla tamamlanır:

Gözəl torpaq, gözəl ölkə, gözəl yer,
Dünya üzrə bimisli, bibədəl yer.
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz...
Bunca firəvan neməti kim sevməz...

Bu misralarda şairin əsas məqsədi Vətəni sevmək, onun qədrini bilmək, Vətən namusunu hər şeydən uca tutmaq hissini oxucuya çatdırmaqdır. Bu şeir A.Səhhətin 1909-cu ildə yazdığı eyni adlı “Vətən” şeirinin bir növ davamıdır. Doğrudur birinci “Vətən” şeiri öz təsir üsulu ilə ikincidən seçilir. Orada Vətəni təsvir yox, təqdim əsasdır. Buna görə də marş, nəğmə, himn səciyyəsi daşıyır.

Ancaq məqsəd eynidir: Vətənə məhəbbət hissini tərənnümü!

Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, Vətənimdir, Vətənim!

Şair bu şeiri gənclərdə, böyüməkdə olan nəsildə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Şeirin hər misrası oxucunu Vətəni böyük məhəbbətlə sevməyə, onu candan əziz sanmağa çağırır. Əruz vəzninin rəməl bəhrində qələmə alınan şeirdə şairin doğma Vətənə həssas övlad münasibəti yüksək poetik dillə təsvir olunur. Şair şeirin ilk misralarında Vətəni könlünün məhbubu adlandırır.

A.Səhhətin Vətənə olan sevgisi mücərrəd anlayış deyildir. Şair şeirin sonrakı misralarında Vətənə olan bağlılığının səbəbini açıqlayır. Doğma yurd ona qoynunda yer verdiyinə, böyütdüyünə görə şair Vətənə hədsiz minnətdardır və Vətəni unutmacağı heç təsəvvürünə belə sığışdırma bilmir. Şair Vətəni ana ilə müqayisə edir. Vətən onu sinəsində bəslədiyi kimi o da Vətəni gözləri üstə saxlayacağını bildirir və “Ölərəm əldən getsə əgər Vətən” deyir. A.Səhhət Vətəni əbədi, həmişəyaşar varlıq kimi dəyərləndirir. Şairə görə Vətən ona görə müqəddəsdir ki burada əcdadlarımız dəfn olunublar, gələcək nəsillər burada ömür-gün sürəcəklər.

Müəllif bu fikri belə ifadə edir:

Vətən - əcdadımızın mədfənidir!
Vətən – övladımızın məskənidir!

Şairin ictimai ideyaları öz qidasını Vətəndən alır. Vətənə həsr olunan şeirlərdə hərərətli, odlu bir ürəyin döyüntüsü eşidilir. Sənətkarın fikrincə, Vətəninə qəlbən bağlı insan daha ləyaqətli, şərəfli olur. Vətən sevgisi müqəddəs bir duyğu kimi insanın həyat yoluna nur saçır, əməllərini, mövqeyini müəyyənləşdirir. Vətəni sevən insan daha qüdrətli, əzəmətli, məğrur olur. O, Vətən qeyrətini çəkməyi hər

şeydən üstün sayır, öz həyatının mənasını Vətənə xidmətdə görür.

Şeirdə belə bir fikri xüsusi vurğulanır ki, vətəni sevməyənlər əslində insan adını daşımağa layiq deyil. Onda vicdan, şərəf, ləyaqət axtarmaq əbəsdir. Çünki belə insan ən ali, müqəddəs və təbii bir duyğudan məhrumdursa, cılızlaşıb, kiçilib. Şair öz Vətən idealını, millətində bağlılığını yüksək fəxarət hissi ilə bəyan edir. A.Səhhətin vətənpərvərliyi ümumi bəşəri məzmunundan da məhrum deyil. Onun vətənpərvərliyi bütün xalqlara, bəşəriyyətə məhəbbət oyadan, insanları sevməyə, yaşayib-yaratmağa səsləyən hümanist məzmununa malik idi.

A.Səhhətin bu şeiri digər yüzlərlə yazılmış "Vətən" mövzusunda fərqlənir. Dərin məna çalarına fəlsəfi dərinliyinə, xüsusi kod daşıyıcısına malikdir. Şairin "Vətən" şeirinin məzmunu, məna qatı, məntiqi çaları düst izah olunmamış, izahı dərinədən açıqlanmamışdır.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə məlum olduğu kimi bədii ədəbiyyatda xüsusi ilə poeziyada söylənilən fikrin emosional təsirini artırmaq üçün adətən təkrirdən- yəni təkrardan istifadə edilməsi ən adi bədii priyomdur. Dünya poeziyasında geniş yayılmış təkrir bədii fikrin ekspressivliyini, emosionallığını, ruhi-psixoloji təsir gücünü artırmaq üçün istifadə olunur. Lakin A.Səhhətin "Vətən" şeirində bu sözün üç dəfə təkrarlanması heç də düşündüyümüz kimi təkcə sözün bədii təsir gücünü artırmaq üçün istifadə olunmayıb. Şeirin əsas fəlsəfi mənası da məhz elə bu "Vətən" sözünün nə üçün üç dəfə təkrarlanmasıdır? Şairə görə hər bir insan özünün fiziki - bioloji mövcudluğu boyu "Üç Vətən" yaşayır. İnsanın ilk vətəni ana bətni hesab olunur. Şeirdə bu fikri təsdiq edən misranı şair belə verib:

Südüdür kim dolanıb qanımlı olub,
O mənim sevgili cananımlı olub.

Ana südündən istifadə edilməsi ilk vətəndən - ana bətnindən çıxaraq bu dünyaya - ikinci Vətəninə gəlməsi, məlum bir bioloji həyat yaşaması olduqca rəngarəng poetik boyularla tərənüm olunub. Şairə görə "əcdadımızın mədfəni" və hazırda yaşadığımız həm də "övladımızın məskəni" vətən insanın əbədiyyətə qovuşacağı - Üçüncü Vətən hesab olunur.

A.Səhhətin azadlıq uğrunda mübarizəsi "Əhməd qeyrəti" poemasında və "Neft fontanı" pyesində diqqətə cəlb edir. "Əhməd qeyrəti" poeması XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında fəhlə mövzusunda yaranan ən gözəl nümunələrdən biridir və Bakı fəhləsinin sinfi sürünün oyanması azadlıq mübarizəsinə qoşulması kimi dövrün çox aktual məsələsi qələmə almışdır. Bakının "Çorlu qorod" adını daşıyan rayonundakı zavodda işləyən Əhməd bu əliqəbərli fəhlə vətəni müdafiə üçün İran Azərbaycanına gedərək əlində al bayraq azadlıq mübarizəsində bir fədai kimi iştirak edir.

Əhməd vətəninin qeyrətli oğludur. O, azadlıq hərəkatının sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır. Ailəsini ata - anasını, qazancını, istirahətini - hər şeyini tərk edərək silah götürür inqilabçı orduya qoşulub Səttar xana köməyə gedir. Əhməd ancaq qalıb gəldikdən, ana torpağı düşməndən təmizlədikdən sonra öz evinə qayıdır. Müqəddəs borcunu ödəmiş hesab edir

.... Oturmuşdu astanada, cavan oğlun beklərdir
Gəlib gəndən sorurdu, göz dikmişdi yollara
Birdən gördü oğlu gəlir, şadlığından ağladı
Ana-oğul, bacı-qardaş, bir-birini qucaqladı

Mübarizə belə sevinclə və qabiliyyətlə bir nəticə ilə qurtarır. Poemada təsvir olunan gərgin münaqişəli qəhrəmanlıq həyatı şairin ilk əsərlərində gördüyümüz pərişanlıqə oxşamır. Bu romantika məhz mütərəqqi mübarizə və qələbə romantikasidir. Əhməd isə şairin müsbət qəhrəman, ideal vətəndaş kimi təsvir etdiyi bir şəxsiyyətdir.

A.Səhhət azadlığı təkcə öz xalqı üçün yox, bütün xalqlar üçün bütün insanlar üçün tələb edirdi. Onun fikrincə insan yaşadığı cəmiyyətdə hər cür qeyddən, təzyiqdən, məhrumiyətdən azad olmalıdır. Cəmiyyət bərabərlik əsasında qurulmalıdır. Orada "bütün insanlar məsud yaşamalıdır". Ancaq azad cəmiyyət özü azad insan problemini həll edə bilər. Cəmiyyətdəki bütün qanunlar insan ləyaqətini yüksəltməyə həsr olunmalıdır.

Sən mükafatını insanlığa xidmətdə ara!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Lider" nəşriyyatı, 2005.
2. Həsənli B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı, 2013. – 511 s.
3. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. I cild. Bakı:1991.
4. Mir Cəlal, F.Hüseynov . XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1982. – 425 s.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ALLEQORİYA

Əfsanə Rüstəm qızı Bəşirzadə

ADPU Şəki filialı

Nbesirzade93@gmail.com

Xülasə

Orta əsrlərdə alleqoriya Bibliya və Klassik ənənələrin Orta əsrlər mədəniyyəti kimi tanınacaq şəkildə sintezində mühüm element idi. Orta əsrlər öz təsisatlarını və ideyalarını formalaşdırarkən qədim dünyanın mədəni irsindən şüurlu şəkildə istifadə edirdilər və buna görə də Orta əsrlər ədəbiyyatında və Orta əsrlər incəsənətində alleqoriya qədim dünya ilə "yeni" arasında sintez və transformasiya davamlılığı üçün əsas hərəkətverici rolunu oynayır. Xristian dünyası. Orta əsrlərin insanları özləri ilə klassik forvardları arasında müasir müşahidəçilərin gördükləri eyni fasiləni görmədilər; daha doğrusu, alleqoriyadan sintezləşdirici vasitə kimi istifadə edərək, bütöv bir obrazı bir araya gətirərək, özləri və qədim dünya ilə davamlılıq görürdülər. Orta əsrlərdə ilk xristian dövrünün Müqəddəs Kitab şərhçilərindən yaranan dörd təşbeh kateqoriyası istifadə olunurdu. Birincisi, sadəcə olaraq, hekayədəki hadisələrin heç bir əsas mənası olmayan tarixi məqsədlər üçün hərfi şərhidir. İkincisi Əhdi-Ətiqdəki hadisələri Əhdi-Cədidlə əlaqələndirən tipoloji adlanır; xüsusilə Əhdi-Ətiq hekayələri ilə Məsihin həyatında baş verən hadisələr arasında alleqorik əlaqə yaratmaq. Üçüncüsü, əxlaqi (və ya tropoloji), indiki zamanda necə davranmalı, "hekayənin əxlaqı". Dördüncü növ təşbeh anaqogikdir, xristian tarixinin gələcək hadisələri, cənnət, cəhənnəm, son mühakimə ilə məşğul olur.

Açar sözlər: dövr, sintez, klassik, hekayə, şərh, mənbə.

Summary

In the Middle Ages, allegory was an important element in the synthesis of Biblical and Classical traditions into what became known as Medieval culture. The Middle Ages consciously drew on the cultural heritage of the ancient world in shaping their institutions and ideas, and therefore in Medieval literature and Medieval art, allegory served as the main driver for the continuity of synthesis and transformation between the ancient world and the "new". Christendom. The people of the Middle Ages did not see the same discontinuity between themselves and their classical predecessors that modern observers do; rather, they saw continuity with themselves and the ancient world, using allegory as a synthesizing tool, piecing together a whole image. Four categories of allegory were used in the Middle Ages, originating from early Christian Bible commentators. The first is simply a literal interpretation of the events of the story for historical purposes without any underlying meaning. The second is called typological, which relates the events of the Old Testament to the New Testament; especially making an allegorical connection between Old Testament stories and events in the life of Christ. Third, moral (or tropological), how to behave in the present, "the moral of the story." The fourth type of allegory is anagogical, dealing with the future events of Christian history, heaven, hell, and the last judgment.

Key words: period, synthesis, classic, story, commentary, source.

Orta əsrlərdə alleqoriya bibliya və klassik ənənələrin orta əsr mədəniyyəti kimi tanınacaq bir şeyə sintezində mühüm element idi. Orta əsrlər öz təsisatlarını və ideyalarını formalaşdırarkən qədim dünyanın

mədəni irsindən şüurlu surətdə istifadə edirdilər və buna görə də orta əsr ədəbiyyatında və orta əsr incəsənətində alleqoriya qədim dünya ilə "yeni" arasında sintez və transformasiya davamlılığı üçün əsas hərəkətverici idi. Xristian dünyası. Orta əsrlərin insanları özləri ilə klassik sələfləri arasında müasir müşahidəçilərin gördükləri eyni fasiləni görmədilər; daha doğrusu, bütöv bir obrazı bir araya gətirən sintez agentini kimi alleqoriyadan istifadə edərək, özləri və qədim dünya ilə davamlılıq görürdülər.(1,səh 27)

Əksər orta əsr mütəfəkkirləri üçün Orta əsrlərdə istifadə edilən dörd şərh (və ya məna) kateqoriyası var idi ki, bunlar erkən xristian dövrünün Bibliya şərhçilərindən yaranmışdır. Birincisi, sadəcə olaraq, hekayədəki hadisələrin heç bir əsas mənası olmayan tarixi məqsədlər üçün hərfi şərhidir. İkincisi tipoloji adlanır: Əhdi-Ətiqdəki hadisələri Əhdi-Cədidlə əlaqələndirir; xüsusilə Əhdi-Ətiq hekayələri ilə Məsihin həyatında baş verən hadisələr arasında alleqorik əlaqə yaratmaq.

Üçüncüsü, əxlaqi (və ya tipoloji), indiki zamanda necə davranmalı, "hekayənin əxlaqı".

Dördüncü təfsir növü anaqogikdir, xristian tarixinin gələcək hadisələri, cənnət, cəhənnəm, son hökmlə məşğul olur; peyğəmbərliklərdən bəhs edir.

Beləliklə, şərhin (və ya mənanın) dörd növü keçmiş hadisələrlə (hərfi), keçmiş hadisələrin indiki ilə əlaqəsi (tipologiya), indiki hadisələr (əxlaqi) və gələcək (anaqoji) ilə bağlıdır.

1. Köhnə və Yeni Əhdi-Cədid

Orta əsr alleqoriyaları Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid arasındakı ziddiyyətləri sintez etmək üçün bir xristian üsulu kimi başladı.(2,səh 65) Hər iki vəsiyyətin tədqiq edildiyi və eyni dərəcədə ilahi şəkildə Allah tərəfindən ilhamlandığı görülsə də, Əhdi-Ətiqdə xristianlar üçün fasilələr var idi, məsələn, yəhudi köşer qanunları.(2,səh16) Buna görə də Əhdi-Ətiq, Əhdi-Cədidin hadisələrini necə proqnozlaşdıracağı, xüsusən Əhdi-Ətiqdəki hadisələrin Məsihin həyatındakı hadisələrlə necə əlaqəli olduğu ilə bağlı görüldü. Əhdi-Ətiqdəki hadisələr, Məsihin həyatında baş verən hadisələr bu hekayələri tam yekunlaşdıran hekayənin bir hissəsi kimi qəbul edildi. Əhdi-Cədidə Əhdi-Cədidə görmək üçün texniki ad tipologiya adlanır.

Tipologiyanın bir nümunəsi Əhdi-Ətiqdəki Yunus və balina hekayəsidir. Bu hekayənin orta əsrlərə aid alleqorik təfsiri ondan ibarətdir ki, o, Məsihin məzarı kimi balinanın mədəsi ilə birlikdə Məsihin dəfnini nəzərdə tutur. Nəhayət, Yunus üç gündən sonra balinadan azad edildi, Məsih də üç gündən sonra məzarından qalxdı. Beləliklə, orta əsrlər sənətində və ya ədəbiyyatında Yunusla əlaqəli bir işarə tapanda, bu, adətən Məsihin dəfni və dirilməsi üçün bir alleqoriya olur.

Başqa bir ümumi tipoloji alleqoriya Əhdi-Ətiqin dörd əsas peyğəmbəri Yeşaya, Yeremya, Yezekel və Daniellə bağlıdır. Bu dörd peyğəmbər dörd Həvari Matta, Mark, Luka və Yəhyanı təcəssüm etdirir. Təfsirçilərin Əhdi-Ətiq və Yeni Əhdi-Cədid hekayələri arasında tapa biləcəyi bənzətmələrin sayının sonu yox idi.

Orta əsrlərdə mifoloji ədəbiyyat ədəbiyyatı da mövcud idi - bütürəstlik miflərinin alleqorik şərhli.(4, səh58) Virgilin Aeneid və Ovidin Metamorfozaları orta əsrlər boyu standart dərslilər idi və hər birinin uzun müddət alleqorik şərh ədəbiyyatı var idi.

"İllüstrativ misal Sienada Məsihin çarmıxdakı rəsmində tapıla bilər (Sano di Pietronun Çarmıxı, 15-ci əsr). Xaçın yuxarı hissəsində öz döşünü dəyən, yaradan qan axdığını və qanı görmək olar. Aşağıda gözləyən balalarını bəsləyir. Bu, "hekayəsini" Roma təbiətşünası Plininin söylədiyi "bütürəst" bir mənbəyə bənzətməklə, Məsih öz övladlarını öz qanı ilə qidalandırır."

Orta əsr filosofları da təbiət aləmində alleqoriya görürdülər, heyvanları, bitkiləri və hətta cansız varlıqları behtiar adlanan kitablarda Bibliya fiqurlarının və əxlaqın simvolu kimi şərh edirdilər. Məsələn, bir heyvandarlıq geyikləri kilsəyə sədaqətli insanlarla müqayisə edir, çünki (orta əsr zoologiyasına görə) onlar otlaqlarını başqa (səmavi) otlaqlara buraxırlar və geniş çaylara (günaha) gəldikdə onlar bir sıra əmələ gəlir və hər biri öz (bir-birinizi nümunə və yaxşı işlərlə dəstəkləyərək), suları birlikdə sürətlə keçirir.

2. Allegoriyanın tarixi

2.1. Son Antik dövr

İvrit İncilinin təfsirindəki ilk təcəssüm səciyyəsi, Septuagintin alleqorik oxunuşu ilə ədəbiyyat yəhudi rəvayətlərini sintez edən İsgəndəriyyənin görkəmli ellinləşmiş yəhudisi Filon Yəhudinin (təxminən eramızdan əvvəl 20-ci il - eramızın 50-ci illərində) kütləvi yaradıcılığında özünü göstərir. Platonizm ilə. Filonun əvvəlki ədəbiyyatı davam etdirdiyi təxəyyülünün sonrakı yəhudi təfəkkürünə az təsiri oldu, çünki qismən İsgəndəriyyə yəhudi mədəniyyəti dördüncü əsrdə dağıldı. Origen (184/185 – 253/254) kimi xristian yazıçıları təxmin edilən təfsirlərə əl atdılar və Əhdi-Ətiq Əhdi-Cədidin bir sıra müqəddimələri kimi

oxumağa başladılar. Yunan və Roma tanrılar panteonunun hələ də görünən formaları olduğu zaman (əgər həmişə daha çox bilikli əhali tərəfindən tam tanınmırsa) və xristianlıq kimi yeni dinlər bütpərəst elementləri qəbul edib və ya rədd etdikdə mifologiya klassikləri hələ də standart tədris mətnləri idi. allegorez (alleqoriyanın tədqiqi və təfsiri). Prudentius eramızdan əvvəl 400-cü ildə sağ qalmış ilk xristian sırf alleqorik müstəqil əsər olan Psixomakiyanı ("Ruh-müharibə") yazdı.(5,səh62) Süjet Ümid, Ayıqlıq, İffət, Təvazökarlıq və s. təcəssüm olunmuş "yaxşı" fəzilətlərdən ibarətdir. Təkəbbürlü "pis" pisliliklərlə mübarizə aparan Qürur, Qəzəb, Bütperəstlik, Xəsislik və s. Təcəssümlər qadındır, çünki latın dilində mücərrəd deməkdir. anlayışlar qadın qrammatik cinsinə malikdir; əsər haqqında məlumatsız oxucu hekayəni sözün əsl mənasında bir çox qəzəbli qadınların bir-biri ilə döyüşməsinin nağılı kimi qəbul edə bilər, çünki Prudentius heç bir kontekst və ya alleqoriyanın izahını vermir. 5-ci əsrin əvvəllərində eyni dövrdə alleqoriya tarixi üçün əhəmiyyət kəsb edən daha üç müəllif meydana çıxdı: Klaudian, Makrobi və Martian Kapella. Bu müəlliflər haqqında çox az şey məlumdur, hətta onlar "həqiqətən" xristian olsalar da, olmasalar da, lakin biz bilir ki, onlar öyrənilən materialı alleqorik formada ifadə etmək meylini, əsasən, sonradan orta əsrlər məktəbi metodlarının standart hissəsinə çevrilən təcəssüm yolu ilə ötürmüşlər.

Claudian'ın ilk işi "Rufinumda" amansız Rufinusa hücum etdi və 12-ci əsr Antiklaudian üçün bir model olacaq, necə yaxşı bir insan olmaq üçün məşhur bir alleqoriya. Həmçinin onun "Proserpinə Təcavüz" əsəri mifoloji alleqoriyalar, təcəssümlər və kosmoloji alleqoriyalardan ibarət litaniyaya xidmət edirdi.

Neoplatonist şərhçilər Qədim mifologiyayı, Homerivə Platonu oxuyarkən ritorik, fəlsəfi və dini tərtibat kimi alleqoriyadan istifadə edirdilər.

Macrobius, Orta əsrlərə sevimli mövzu ənənəsini, yuxuların alleqorik şəkildə baxılmasını təmin edən Scipio yuxusunun şərhini yazdı.

Nəhayət, Martianus Kapella alleqorik universitetə istinad edərək De nuptiis Philologiae et Mercurii ("Filologiya və Merkuriyin Evliliyi") başlığını yazdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Stephen A. Barney (1989). "Alleqoriya". Orta əsrlər lüğəti. cild-1. ISBN:0-684-16760-3
2. William R. Cook və Ronald B. Herzman (2001). Orta əsrlərin kəşfi. Tədris Şirkəti. ISBN:1-56585-701-1
3. Norman F. Cantor, The Civilization of Middle Ages, 1993:40.
https://www.goodreads.com/book/show/321173.The_Civilization_of_the_Middle_Ages
4. Florin Calian (2013). Qeyri-müəyyənliyin "Aydınlıqları": Orta əsrlər mətnlərində Platonun Parmenides qaranlıqlığını Alleqorik oxumaq üçün şərtlər Proclus üçün qaranlıqlıq şərtləri 'Platonun_Parmenidlərinin_alleqorik_oxuması
5. Robert Lamberton (1989). İlahiyyatçı Homer: Neoplatonist Alleqorik Oxu və Epik Ənənənin Artması (London: Kaliforniya Universiteti Mətbuatı).

MOLLA NƏSRƏDDİN JURNALININ SOVET DÖVRÜ FƏALİYYƏTİ

Amalya Valeriy qızı Dadaşova
ADPU Quba filialı
amaliya.dadashova99@mail.ru

Xülasə

Bütün Şərqdə ilk satirik jurnal olaraq "Molla Nəsrəddin" nəinki satirik poeziyanın, bütünlüklə satiranın müxtəlif janrlarda (şeyr, felyeton, satirik məqalə, karikatura və s.) inkişafını təmin etmiş və onu yeni bir mərhələyə çıxarmışdır. Lakin sovet dövrü "Molla Nəsrəddin"inin həyat yolu, burada dərc edilən müxtəlif felyeton və şeyrlər, karikaturalar və digər satirik janrlar tədqiqatdan kənarda qalmışdır. Bu da onu göstərir ki, sovet dövründə klassik, yaxud tənqidi realizm satirasından danışmağı, haqqında araşdırmalar aparmağı lazım bilsələr də, sovet dövrü satirasının inkişaf yolu və satiriklərinin yaradıcılığı haqqında tədqiqatlara az əhəmiyyət verilmişdir. Ona görə də 20-ci illər "Molla Nəsrəddin"inin yeni

dövrədə satirik poeziyanın inkişafındakı rolunu araşdırmaq ən vacib məsələlərdən biridir.

Bu mənada, "Molla Nəsrəddin" jurnalının 20-ci illərini həm də satirik poeziyanın yeni mərhələsi hesab etmək olar. Nə üçün yeni mərhələ?! Bu mərhələ satirik poeziyanın hansı səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yadda qalmışdır? Yeni mərhələ jurnalın satirik kəskinliyinin xeyrinəmi olmuşdur? "Molla Nəsrəddin"də satirik şeir əvvəlki statusunu qoruyub saxlaya bilmişdirmi? Bu cür suallar çoxdur, lakin birmənalı şəkildə buna müsbət cavab vermək çətindir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, satira son əlli ildə özünün ən böhranlı mərhələsini yaşamışdır.

Açar sözlər: Sovet dövrü, "Molla Nəsrəddin" jurnalı, satiraya münasibət.

Summary

As the first satirical magazine in the whole East, "Molla Nasreddin" not only ensured the development of satirical poetry, but satire as a whole in various genres (poetry, feuilleton, satirical article, caricature, etc.) and brought it to a new stage. However, the life path of "Molla Nasreddin" during the Soviet period, various feuilletons and poems, cartoons and other satirical genres published here have been left out of the research. This shows that even though it is necessary to talk about classical or critical realism satire in the Soviet period, researches about the way of development of the satire of the Soviet period and the creativity of satirists were given little importance. Therefore, it is one of the most important issues to investigate the role of "Molla Nasreddin" in the development of satirical poetry in the new era of the 20s.

In this sense, the 20th years of "Molla Nasreddin" magazine can also be considered a new stage of satirical poetry. Why a new stage?! This stage is remembered by what characteristic features of satirical poetry? Has the new phase benefited the magazine's satirical sharpness? Has the satirical poem in "Molla Nasreddin" been able to preserve its previous status? There are many such questions, but it is difficult to give an unambiguously positive answer. First of all, because satire has experienced its most critical phase in the last fifty years.

Key words: Soviet period, "Molla Nasreddin" magazine, attitude to satire.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 1906-cı ildə nəşrə başlaması ilə Azərbaycanda ilk satirik jurnalın əsasını qoymuş oldu. Rusiyada fevral inqilabının baş verməsi nəticəsində Cənubi Azərbaycana gedib burada səkkiz sayını çıxaran C.Məmmədquluzadə 1922-ci ildə N.Nərimanovun dəvətilə Bakıya gəlib nəşrini davam etdirir. Nəzərə alsaq ki, bu zaman respublikada bir dənə də olsun satirik mətbuat yox idi, onda jurnalın Bakıya gəlişinin və burada dərc edilməsinin əhəmiyyəti aydın olar. Azərbaycan K(b)P Rəyasət Heyəti düzgün mövqe tutaraq "Molla Nəsrəddin"i Təbrizdən Bakıya dəvət etmişdi. Bakıya gəldikdən sonra türk (Azərbaycan) dilində yumorist jurnalın nəşri barədə qərar da verilmiş, üstəlik iki milyard yarım pul da buraxılmışdı. Ən maraqlı cəhət isə burasındadır ki, həmin qərarla jurnalın gələcək fəaliyyət dairəsinin yumoristik olması xüsusi qeyd olunmuşdu. Bu həm də o demək idi ki, jurnal əvvəlki tənqidi realizm cəbhəsindən çıxış edə bilməz. Jurnalın fəaliyyət dairəsini müəyyən edənlər (bu ayrı məsələdir ki, molla nəsrəddinçilər bu çərçivənin sərhədlərini tez-tez aşırıdılar), satira ilə yumorun fərqlərini yaxşı bilir və məqsədli şəkildə ədəbi orqanın platformasını dəyişməyə cəhd edirdilər. Bu isə jurnalın yolunun, çərçivələrinin, tənqid sərhədlərinin daraldılması, məhdudlaşdırılmasına xidmət edirdi.

Aydındır ki, bolşevik hakimiyyəti tənqidi, satiranı ictimai formasıyanı kökündən dəyişən bir cərəyan olaraq qəbul etdiyindən "Molla Nəsrəddin" in nəşrinə yumoristik jurnal olaraq qərar verməklə onun sərhədlərini daraltmışdı. Lakin elə yumor meydanı da C.Məmmədquluzadəyə bəs edirdi ki, mövcud siyasi sistemdəki bəzi anomaliyaları, ictimai-siyasi prosesləri tənqid hədəfi etsin. Bu cəhətdən jurnalın 2 noyabr 1922-ci ildə Bakıda çıxan ilk sayına baxmaq kifayətdir. "Molla Nəsrəddin" imzası ilə dərc edilən "Şura" adlı baş məqalədən də redaksiya və onun müəlliflərinin çox çətin vəziyyətdə yaradıcılıqla məşğul olduğunu aydın görmək olar. Məqalədə deyilir: *"O şey ki, qoca Molla Nəsrəddinin qəlbinə və məzacına hər babətdən müvafiqdir-onun adı Şuradır.*

Şura üsul -idarəsi!

Şükr edirəm vicdanıma ki, ölmədim arzu etdiklərimə çatdım.

Şura üsul-idarəsi, məsləhət və məşvərət üsul-hakimiyyəti-budur sitayiş etdiyimiz yol, budur təqlid

etdiyimiz məslək, budur etiqadımız.

Etiqadımız bundadır ki, vətən və məmləkət orada yaşayan əfradın hamısındır. Pəs vətənin və məmləkətin idarəsinin təəllüğü haman əfradadır" .

C.Məmmədquluzadənin "Şura" felyetonunu struktur baxımından iki yerə bölmək olar; birinci hissədə sanki felyetonçu Şura hökumətini tərifiylir, məmləkətin məşvərət və məsləhətlə idarə olunacağı bildirilir, "Pəs Şura, Şura budur",- deyilir, lakin elə sonda bir "Amma..." əmması da qoyulur. "Amma..." isə bundan ibarətdir ki, yazıçı keçən yaz kəndə getdiyini və Şura hökumətinin bu mahiyyətinin tamamilə yadından çıxdığından vəğzalda xəyalına gəlir ki, Bakıdan gələn vəkillərdən onun mənasını soruşsun. Ona görə də Bakıya-Şuraya gedən vəkillərdən soruşur ki, siz Bakıda nəyi şura etdiniz, nə danışdınız? Onlar isə cavabında deyirlər: *"Molla əmi, ərz olsun ki, orada biz neçə gün avtomobilə mindik, sonra da hərəmiş başımıza buxara dərisindən bir təzə papaq qoyduq gəldik. Doğrudur, Molla əmi. Biz Bakıda şura etdik, amma biz şuranı indi burada da eləyirik ki, aya, pəs biz orada danışılan sözləri niyə anlamadıq?"*

-Bəli, indi başa düşdüm, xudahafiz.

-Xudahafiz"

Felyetonun üçüncü hissəsində müəllif Şura sözünün mənasını özü üçün müəyyən edir. Felyetonçu kənddən Bakıya gedən vəkillərin nə üçün getdiklərini, orada heç nə anlamadıklarını və buna görə də təzədən burada "şura" etdiklərinə diqqət çəkir: "Pəs, ey mənim əzizim, haman şuranın mənası budur ki, bir neçə millət vəkiləti vaqonda oturub öz aralarında şura ediblər ki, aya onlar hara getmişdilər, haradan gəlirlər və nədən ötrü getmişdilər və orada danışılardan nə anlayıblar?"

Vəssalam?..

Şura, şura budur, ay mənim əzizim!" [4, s. 3].

Beləliklə, "Molla Nəsrəddin" elə ilk sayından heç də yumorlu jurnal olmadığını, yeri gəldikcə, mövcud siyasi rejimin başağrısına çevriləcəyini bəyan edir, necə deyirlər, öz iti dişlərini göstərirdi. Jurnalın ilk saylarından siyasi, ictimai kəsərliliyi onun üz qabığındakı rəsmdən də bir daha aydın olur. Belə ki, burada iki rəsm verilmişdir; rəsmlərin birində dəniz və Bakı nefti, neftin dənizlərlə daşınması, ikincidə isə inək şəklində olan "Azneft" in iki qadın tərəfindən inəyin sağılması təsvir olunur. Rəsmi açan altyazıda isə deyilir: "Serebrovski deyib: *"Yeddi idarə gözlərini tikiblər Bakı neftini əllərinə salsınlar"* [2, s. 3]. Felyetonçu neftə məsul rəsmi şəxsin dediyi sözdən istifadə edərək fikirlərini ifadə etmiş və problemə satirik münasibətini bildirmişdir.

Jurnalın sonrakı saylarında da satirik poeziyadan geniş istifadə olunmuşdur. Bir qayda olaraq, hər sayının baş məqaləsindən sonra "Ədəbiyyat" başlığı altında "Hərdəmxəyal" imzası ilə şeirlər dərc olunurdu. Jurnalın ikinci sayından tutmuş otuzuncu sayına qədər bu ənənə davam etmişdir. Ancaq bu o demək deyil ki, jurnalda dərc edilən şeirlər bununla məhdudlaşmışdır. Digər müəlliflərin də jurnalın müxtəlif səhifələrində ayrı-ayrı problemlərə həsr olunmuş şeirləri çap olunmuşdur. Bu şeirlərin müəllifi müxtəlif olduğu kimi, onun formaları da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Şeirlərin içərisində satirik qəzəllər, təziyanələr, deyişmələr də vardır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının bir neçə sayı, belə demək mümkünsə, özünün daimi müəlliflərindən olan Əli Nəzmişiz (Məşədi Sijimqulu) çıxmışdır. Jurnal özünün 4-cü sayında "İdarədən" imzası ilə ən "stajlı" müəlliflərindən olan Məşədi Sijimqulunu ("Kefsiz") axtararaq ona ismarıç göndərmişdir: *"Neçə il ayrı düşəndən sonra yada salırıq yoldaşımız və ikinci Sabirimiz "Kefsiz" in (Məşədi Sijimqulunun) harada olduğunu bilmədiyimiz üçün ondan bir xəbər tuta bilmədik. Ümidvarıq ki, tez vaxtda öz lətafətli şeirləri ilə məcmuəmizi zinətləndirəcəkdir"* [1, s. 7].

Jurnalın 9-cu sayında Ə.Nəzminin "Kefsiz" imzası ilə "Rüşvət" adlı ilk satirik şeiri çap edilmişdir. Bu, sovet dövründə rüşvət mövzuna həsr edilən ilk satirik şeir idi. Görünür, 20-ci illərdə rüşvət yeni sistemdə müəyyən qədər geniş yayılmışdır ki, görkəmli şair bu mövzunu ilk dəfə olaraq satirik şeirə gətirmişdir. Həmişə olduğu kimi, bu şeirini də Ə.Nəzmi "Molla"ya xitabən "Molla, bu bədbəxtə bax, kim eyləyib xəlvət mənə, Göz basıb, cib göstərib, təklif edir rüşvət mənə!",- deyə müraciət edir. Şeirdə rüşvət almağın bir adət halını aldığı bir dövrdə rüşvət təklif edilənin vəziyyəti realıqla təsvir edilir. Şair satirik obrazın "bu saqqalda rüşvət almaq adəti olduğunu", hər kim olsa əlini onun "qoynuna saldığını",-deyərkən adətən bu baxımdan Məcnuna döndüyünü bildirir:

Olmuş olsa mənə də hərgah bu sifət incimərəm

*Cinlənib, cin atına, divanələrtək minməmə
Lap-nə təklif-ağzıma altın da taxsa dinməmə
Heyf, səd heyf, olmamış öylə sifət qismət mənə
Kim edə təklif hər yad, aşına, rüşvət mənə!* [3, s. 4]

Bundan sonra Ə.Nəzminin satirik şeirləri jurnalın səhifələrində nəinki sıx-sıx dərc edilir, o, həm də redaksiyanın aparıcı əməkdaşlarından biri olur. Bu da onu göstərir ki, sovet dövründə də Ə.Nəzmi "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsas müəlliflərindən biri olmaqla yanaşı, həm də redaksiyanın ağırlığını çəkənlərdən olmuşdur.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının sonrakı saylarında "Hərdəmxəyal", "Köhnə əyyar", "Əliverdizadə Rəcəb", "Təngəgəlmiş", "Kefli şair", "Öyrədici", "Kefsiz", "Bildirçin", "Cinni şair", "Qazi cahani", "Ac", "H.X." (bu imza ilə əsasən taziyanələr çap olunurdu), "Saqqal", "Qarasaqqal", "Pompuşalı", "Mirzə Müştük", "Molla Dəmdəmli-mühacir", "İki əlif", "İşçi", "Saqit", "Süt yanığı", "Dabanı çatdağ xala", "Səfeh şair", "Tənbəl", "Haqq sevən", "Bayramçı", "Mürtəd", "Kəbinsiz şair", "Şəbədəçi", "Mühəqqiq", "Nasırlı", "Şeyxin dostu Hərdəmxəyal", "Dinsiz", "Dəstançı", "İran fəhləsi", "Hekayəçi", "Mücərrəd", "Nofəl", "Saqqal darağı", "Fabrika işçisi", "Əbüherəyər", "Mülhid", "Mülhid tənbəl", "Mərsiyəxançı", "Cizkar", "Laməzhəb", "Qəmgin", "İnşaatçı", "Azəri", "Şair", "Səmərqənd Əbutənbəl", "Hüdhüd", "Nakam", "Mərsiyəxan", və s. yüzə yaxın gizli imza işlənmişdir. Yeri gəlmişkən, "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1917-ci ilə qədərki imzaları araşdırılsa da, sovet dövründə işlənən gizli imzalar hələ də tədqiqatdan kənar qalmışdır. Bu imzalar tədqiqatımızın problemi olmadığından onun araşdırılması vacibliyini qeyd edərək üzərində geniş dayanmırıq. Ancaq bunu da qeyd etməyi vacib bilir ki, jurnalda gizli imzalarla çap olunan satirik şeirlərin müəlliflərini araşdırmaq, kimin kim olduğunu göstərmək ədəbiyyatşünaslığın əsas problemlərindən biri kimi qarşıda durur.

"Molla Nəsrəddin"də dərc edilən şeirlərin məzmunu əvvəlki illərdə olduğu kimi, ictimai-siyasi məzmunlu olmasa da (bəzi şeirlər istisna olunmaqla), müxtəlif və rəngarəngdir. Bu şeirlərin bir çoxu jurnalın Cümhuriyyətdən əvvəlki dövrünün məzmununu əks etdirirdi. Şeirlərin əsas mövzusu dinin tənqidi, gerilik kimi məsələlər olurdu. Ancaq yeni dövrün bəzi məsələləri də var ki, onlar da jurnalın tənqid hədəfinə tuş gəlirdi. Ümumiyyətlə, sovet dövründə "Molla Nəsrəddin"də dərc edilən şeirləri mövzu baxımından aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Molla, mərsiyəxan və ruhanilərin tənqidi.
2. Dini ayin və mərasimlərin: Ramazan, Qurban və s. kimi bayramların tənqidi.
3. Geriliyin, köhnəliyin tənqidi.
4. Yeni dövrün ictimai proseslərində baş verən hadisələrin tənqidi.
5. Ziyalıların və ziyalılığın tənqidi.
6. İranda və Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin tənqidi.
7. Azad qadına vəçadraya həsr edilmiş şeirlər.
8. Felyetonvari satirik şeirlər. Burada hər şeir bir problemə həsr edilir və daha çox felyeton funksiyasını daşıyırdı.
9. Gürcüstanda menşevik macərəsinin tənqidi.

Əlbəttə, bu mövzuların sayını artırmaq da olardı, çünki jurnalın doqquz illik saylarında bu mövzudan kənara çıxan onlarla şeirlər dərc olunmuşdur ki, onların məzmunu bu və ya digər dərəcədə daha çox ictimai-siyasi, sosial prosesləri, yeni dövrün müxtəlif hadisələrini əks etdirirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İdarədən // –Bakı: Molla Nəsrəddin, –1922. № 4,- s. 7.
2. Kasıb, Demyan (Pridvorov Yefim Alekseyeviç). Bakı nefti // –Bakı: Molla Nəsrəddin, –1922. № 2, – s. 3.
3. Kefsiz. Rüşvət // – Bakı: Molla Nəsrəddin, -1922. № 9, -s. 4.
4. Molla Nəsrəddin. Şura // –Bakı: Molla Nəsrəddin, -1922. № 1,- s. 2-3.

SOSREALİST ŞAİRLƏRİN YARADICILIĞINDA TƏNQİD ELEMENTLƏRİ

Gülşən Şıxmurad qızı Ağabəy
ADPU Quba filialı
gulshen_71@mail.ru

Xülasə

Məlumdur ki, yeni mərhələdə satirik şeirin əsas xüsusiyyətlərindən biri şairin satirik tipikləşdirmə və ümumiləşdirməyə müraciət etməməsidir. Obrazı yaradarkən tənqidi realizmdə olduğu kimi, fəhlələr, kəndlilər, əkinçilər, tacirlər və s. obrazlar ümumiləşdirilmir. Əslində bu xüsusiyyət yeni dövrün satiraya münasibətindən irəli gəlirdi. Yeni dövrdə satirik problematika və mövzu dəyişikliyi həm də yeni tipli satirik obrazların yaranmasına səbəb olurdu.

Göründüyü kimi, 30-cu illərin sonlarına doğru Azərbaycan poeziyasında Ə.Vahidin, S.Vurğunun şeirləri timsalında tənqidi pafos artmağa başlayır və bu tendensiya getdikcə güclənməkdə davam edir. S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, M.Rahim, R.Rzanın poeziyasında da satira, tənqid elementləri güclənir. Doğrudur, satira, tənqid pafosu bu şairlərin şeirlərində bir qədər gec ifadə olundu, ancaq buna baxmayaraq, məhz bu vaxtdan satiraya, komizmə, tənqiddə maraq artmağa başladı. Bu şeirlərdə satira, tənqid, ifşa ilə yanaşı, lirizm başlıca yer tutdu. Eyni zamanda, ifşa arenasına yeni obrazlar daxil oldu. Bu obrazların hər birini tam satirik obrazlar hesab etmək mümkün olmasa da, yeni satirik üslubun formalaşmağa olduğunu da görməmək olmaz.

Açar sözlər: sosrealist, satirik xüsusiyyət, tənqidi element, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli, Məmməd Rahim.

Summary

It is known that one of the main features of satirical poetry at the new stage is that the poet does not resort to satirical typification and generalization. When creating the image, as in critical realism, workers, peasants, farmers, merchants, etc. images are not generalized. In fact, this feature arose from the attitude of the new era to satire. In the new era, satirical problems and subject change also led to the creation of new types of satirical images.

As it can be seen, towards the end of the 1930s, critical pathos began to increase in Azerbaijani poetry in the example of the poems of A. Vahid and S. Vurgu, and this trend continues to strengthen. In the poetry of S. Rustam, O. Sarivalli, M. Rahim, R. Rza, elements of satire and criticism are strengthened. It is true that the pathos of satire and criticism was expressed a little later in the poems of these poets, but despite this, it was from this time that interest in satire, comedy, and criticism began to grow. Along with satire, criticism, exposure, lyricism took the main place in these poems. At the same time, new characters entered the arena of exposure. Although it is impossible to consider each of these images as complete satirical images, it is impossible not to see that a new satirical style is being formed.

Key words: social realist, satirical feature, critical element, Suleyman Rustam, Osman Sarivalli, Mammad Rahim.

Məmməd Rahimin 60-cı illərdə yazdığı "Novator eşşək", "Mənsəbpərəstlə söhbət", "Uzunqulaq", "Tülkü", "Eşşəklərin səyi", "İt və yaltaq haqqında" və s. şeirlərində məhz bu cür obrazlar işlənir. M.Rahim bu şeirlərinin bir çoxunu "Arzular gül açanda" [1] və "Seçilmiş əsərləri" [2] kitablarına daxil etmişdir. Onun da satirik şeirlərinin bir çoxu S.Vurğun, R.Rza, S.Rüstəmdə olduğu kimi, ədəbiyyat və sənət məsələlərinə həsr edilmişdir. Bu şeirlərdən biri "Novator eşşək" şeiridir. Şair yüksək sənətkarlıqla bəzi sənət həmkarlarının obrazını yaratmağa çalışmışdır. Məlumdur ki, sənətdə köhnəlik-yenilik qarşıdurması həmişə davam etmişdir. Bəzən isə sənət və sənətkarlıq məsələləri hamı tərəfindən eyni dərəcədə qavranılmır, sənəti hərə bir cür başa düşür, yaxud novatorluq adından istifadə edənlər oxucuya cızma-qara təqdim edirlər. Şair "Novator eşşək" şeirində məhz bu problemə toxunaraq novator sənətkar obrazını yaratmağa çalışır. Lakin bunun üçün təmsil janrına müraciət edir. Şeirdə göstərilir ki, bir gün eşşək incəsənət eşşinə düşərək şəkil çəkmək istəyir. Ömründə fırça görməyən, rəng tanımayan eşşək

quyruğunu çuxurdakı əhəngə bulayaraq tələm-tələsik tövlənin divarına sürtür və öz işindən razı qalaraq yaxın qonşularını öz sənət əsərindən xəbərdar etmək məqsədilə onları buraya dəvət edərək "Yaxşı baxın, a dostlar, mən böyük novatoram" deyir. Lakin qoduq kənardan baxaraq qaralanmış divardan bir şey anlamır. Ona görə anlamır ki, novator adına çəkilən bu cızma-qaralar heç nəyi ifadə etmir. Kimi yaxına gəlib, kimi də eynək taxaraq rəsmi anlamağa çalışır, lakin şəkildən əsər-ələmət görmürlər. Bundan inciyən "novator eşşək" novatorluğunun insanlar tərəfindən anlaşılmadığını bildirir:

*Eşşək dedi:- duyulmaz çox da tez yeni sənət,
Necə? Görməyirsiniz? Yox, yox, bu ola bilməz,
Bir çəmən yaratmışam üzərində ağna, gəz.
Qonşular salıb nəzər
Heç bir şey görmədilər.
Belə dedilər ona: "Axı balan yazıqdır.
Qoduğa bir iş öyrət çəkdiklərin cızıqdır" [3, s. 226].*

Lakin "novator" onların sözü ilə razılaşmır; onun fikrincə, nadanlar sənətdən, novatorluqdan anlamaz, onu ancaq gələcək nəsillər anlayıb qiymət verə bilər. Şair satirik nəticə olaraq demək istəyir ki, novatorluq adı ilə bu gün bizə, oxuculara sınıyan bütün bədii məhsullar heç də yeni deyil. Qarmaqarışq bir şey çəkib onu novatorluq kimi qiymət vermək də düzgün deyil. Hər şeyi oxucu zövqü müəyyənləşdirir. Bu nəticə 60-cı illərdə ədəbi prosesdə gedən ənənə və novatorluq nəzəri mülahizələrinin satirik poeziyada əksi demək idi.

Maraqlıdır ki, həmin vaxt eyni problemə S.Rüstəm də toxunmuşdur. Şairin "Novatorun nitqi" və "Novator rəssama" şeirlərində novatorluğun yeni keyfiyyətlərinə toxunulur və novator obrazına yeni xüsusiyyətlər əlavə edilirdi. Şeirlərdəki kinayə, istehza onu satirik şeirə yaxınlaşdırır. Birinci şeirdə şair "novator" sözünü dırnaqda verməklə onun dırnaqarası novator olmasını diqqətə çatdırır. Şairin "novator" obrazı çoxdandır köhnələrlə (ənənə və novatorluq mübahisəsini yada salaq!) oturub durmur, özünəbənzər dost, qardaş axtarır, şeirini nadanlardan, yadlardan qorumaq üçün özünə havadar, sirdaş axtarır. Özünü yenilikçi göstərmək məqsədilə şairin "novator"u "qışa bahar", "bahara qış", "yağışa qar, qara yağış", "quşa milçək, milçəyə quş" deyir. Onun fikrincə, novatorun hər sözü gərək baş-ayaq olsun. Bunu görməyənlərə, ona dəstək verməyənlərə "novator" şair savaşı açmağı da unutmur. M.Rahimin "novatoru" kimi, S.Rüstəmin "novator"u da onu anlamayanları qınayır, onu gələcəkdə anlayacaqlarına, "bir deyil, yüz şəhərdə" heykəlinin yüksələcəyinə və özünün novatorluğuna möhkəm inanır.

S.Rüstəmin "Novator rəssama" şeirində əsl novator deyil, özünü novator hesab edən sənətkarlar tənqid edilir. Şair "novator" rəssamın çəkdiyi rəsmi başa düşülməməsini onun xalqdan ayrı düşməsi ilə əlaqələndirir:

*Özün öz başına açmışan oyun,
Qırmaq istəyirsən yumurtadan yun.
Bir adam çəkmisən bilinmir onun
Qulağı hansıdır, gözü hansıdır?*

*Mən belə sənətə əzəldən yadam,
Adama oxşamır çəkdiyim adam.
Söylə o adamın, yalançı rəssam
Baldırı hansıdır, dizi hansıdır? [4, s. 232].*

Ədəbi mühitdə olan proseslərin, sənət adına cızmaqara edənlərin, sənət yollarında irəli getmək üçün özünə "dədə" axtaranların obrazı S.Rüstəmin "Bir dədə axtarıram", "Əcaib əsər", "Qərribə nitq", "Nakam şair" və s. şeirlərində də tənqid edilir. Yetim böyüyən birinin hər gün qələmlə kağız üzərində etdiyi cızmaqaraları çap etdirmək, İttifaqa üzv olmaq, əsərlərini mətbəyə plansız yollamaq, şəhərin mərkəzində mənzil düzəltmək üçün şairin satirik qəhrəmanı (şair) ona dədəlik edən, arxasında duran bir dədə axtarır. Hələ bu harasıdır,

"şair" in istəkləri bununla bitmir, dədəni tapandan sonra istəklərinin də məbədini bildirəcəkdir. Şair bununla sənətə tanış, dədə vasitəsilə gələn, yazdıqlarını məşhur yazarların əlilə işə keçirən şair obrazı yaratmaq istəmişdir. Şeirdə ikinci hədəf isə onu bu cür adamları himayəyə götürərək sənət yollarında ona dayaq duran məşhur yazarları tənqid etmək istəmişdir. "Qəribə nitq" şeirində isə şairin tənqid hədəfi gecə-gündüz əsər yazan, lakin heç nə oxumayan yazıçılar, sənətkarlardır. Ona oxumağı, öyrənməyi məsləhət görənlərə şair etiraz edərək, oxumağa qızıl vaxtının olmadığını bildirir, yazdığı əsərlərin qalın olması haqqında düşünür. O, sənətkarlığı özgələrdən öyrənməyi, ədəbiyyata oğurluq gətirməsini istəmir, o zaman xüsusiyyətinin itəcəyini düşünür, əksinə ondan iti, sürətli yazmağı öyrənmələrini söyləyir. Beləliklə, S.Rüstəm özündən razı, heç kimi bəyənməyən, dünya ədəbiyyatını oxumayan, sənətkarlığını artırmayan, gecə-gündüz yazan yazıçının satirik obrazını yaradır. Şairin "Əcaib əsər", "Nakam şair" şeirlərində isə qalın-qalın yazılan əsərlər tənqid edilir, bu əsərlərin müəlliflərinin oxuculara yazığının gəlməməsinə toxunur və onlara öz əsərlərini dərc etdirmək üçün bir mətbəə açmağı məsləhət görür:

*Əsər var ki, bilmirsən nə ad versən ona,
Oxumaq mümkün deyil, yüz yol varaqlasan da.
Müəllif desin görək, kitab aşıqlarına
Niyə rəhmi gəlməyib bu əsəri yazanda?!
Yazır, yazır, hey yazır, kitab kitab dalınca,
Nəşriyyat gələ bilmir nəşrinin öhdəsindən.
Geniş, nəhəng, tərərli bir mətbəə açmağı
Müəllifə ürəkdən məsləhət görürəm mən [4, s. 222].*

"Nakam şair" şeirində isə dilindən "mən" düşməyən, zamanın gedişindən xəbəri olmayan, hamıya ucadan baxan, həyatında "nə vətən, nə də millət" bilən, ucuz mədhiyələr, "pudlarla şeir" yazan şairin həyatdan getdikdən sonra ardınca "Dedilər: "Getdi o dövlətli şair, şeirsiz şair, Vətənə, millətə biganə, xeyirsiz şair!" qənaəti dövrün şair obrazlarına yeni cizgilər əlavə edir. S.Rüstəm bununla göstərmək istəyir ki, əsl şair Vətənə, millətə biganə qalmamalı, əsərlərini boğazdanyuxarı yazmamalı, hamıya ucadan baxmamalı və ən əsası daim xalqın içində olmalıdır.

S.Rüstəmin şeirlərində satirik bədii ifadə vasitələrindən çox az istifadə olunur, ittiham və tənqid notları çoxluq təşkil edir ki, bu da onun şeirlərində tənqidi ruhu gücləndirir. "Yaxşı ki, yoxsan", "Mərz", "Tənqidçi və bülbüllər", "Yad adam", "Doymuşam", "Qəribə qonşu", "Mən varlıyam, sən yoxsul", "Avaradan avara" və s. şeirlərində tənqidi ruh güclüdür. Burada satirik təfsirlər, komizm və ifşadan çox ittiham və tənqid başlıca yer tutur. "Avaradan avara" şeirində şair "zəhmətsiz çörək yeyən" avaranın hər yerdə "üzü qara" olmasının səbəbini göstərmək istəyir. Onun avarasının portretində avaraya məxsus hər şey var; işləməmək, "əlli arvad alıb əlli şəhərə qaçmaq", "doğrunu oğru", "oğrunu doğru" bilmək, "66-nı 99 oxumaq", "öz taylarına "gündə tərif demək", "onun-bunun hesabına yemək", istəklisini "meyxanalarda tapmaq", "öz vicdanını satmaq" və s. kimi keyfiyyətlərdir. Aydın ki, şeirin yazıldığı dövrdə (elə indi də!) bu cür xüsusiyyətlərin bir adamda cəmlənməsi müşkül məsələdir. Ona görə də, şair satirik qəhrəmanın portretindən daha çox, ümumiyyətlə, həyatda mövcud olmayan insanın xarakterini yaratmağa çalışmışdır.

M.Rahimin "Mənsəbpərəstlə söhbət" şeirində vəzifədən çıxarılmış mənsəbpərəstin obrazı yaradılır. Demək lazımdır ki, şair obrazı yaradarkən onun satirik cizgilərini reallıqla təsvir edir; vəzifədə olduğu müddətdə qurduğu bal həyatla vidalaşan vəzifə düşkünü işdən çıxarılmışının səbəbini anlamır. "Kimsəyə yamanlıq etmədiyini", "kimsənin ayağından çəkmədiyini", "yazılı göstəriş vermədiyini", "şəhərdən gələnlərə hər zaman yaxşı baxdığını" ("Cücəplov, alşərab, Toğlu ətindən kabab, Verdim azı yüz kərə, Şəhərdən gələnlərə" [2, s. 227] düşünür, onu partiyatından ayıranlara sual ünvanlayır. Bu mənsəbpərəstin düşüncüləridir, ancaq onun etdiyi və düşünmədikləri, dilə gətirmədikləri də vardır ki, satirik qəhrəmanın vəzifə hərisliyini və vəzifədən sui-istifadəni üzə çıxarır:

*Mənsəb əsiri olub, uyub şana-şöhrətə,
Şəhər-axşam satmışan yalanları dövlətə.
Yazmışan kərə yağdan planı doldurmuşam,*

*Xeyli qabaq yığdırıb pambığı, dağ vurmuşam.
Süd axır ağ çay kimi, yaratmışam göl, dəniz,
Ət, yun tədarükündə qabaqdır kəndlərimiz
Düşünmüşən ki, əgər bildirsəm vəziyyəti,
Vəzifədən atarlar, itirərəm şöhrəti [2, s. 227].*

Sosrealizm ruhunda satirik şeirlər yazan Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Əhməd Cəmil və başqalarının yaradıcılığında da dövrə, zamana uyğun satirik obrazlar yaradılmışdır. Bu şairlərin də yaradıcılığında satirik tendensiya yeni təmayüldə təzahür edir. Görünür ki, S.Vurğunla başlayan yeni məzmunlu satira, getdikcə daha geniş yayılmağa başlamışdır. Bu satirik təmayülün əsas özəlliklərindən biri satirik bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmədən cəmiyyətdə olan bəzi nöqsanları, qüsurları tənqid etməkdən ibarət olmuşdur.

Bütövlükdə, sosrealizm mərhələsində satira, yumor və komizmin poeziyada yeni bir ictimai-siyasi mühitə düşdüyünü və fərqli bir inkişaf yolu keçdiyini görürük. Burada satirik şeirin özünün əvvəlki kəskinliyini və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaması mümkün olmasa da, yeni yollar, formalar axtarışı aydın hiss olunur. Satirik poeziyada mövzu və istiqamətlər dəyişdiyi kimi, onun dili, ifadə vasitələri də dəyişikliyə məruz qalmışdır. Sovet dövründə yazıb yaradan şairlərin bir müddət susqunluqdan sonra yenidən satiraya müraciət etməsi müsbət hal olmaqla, satiranın yeni mərhələdə inkişaf etməsini şərtləndirmək baxımından da təqdirəlayiqdir. Doğrudur, yeni satirada heç də Sabir leksikonu, sənətkarlığı aparıcı olmur. Bunu da başa düşmək olardı, indi başqa bir zaman və tarixi şərait idi. Bu zamanın isə özünəməxsus problemləri, xüsusiyyətləri var idi. Bu mənada, yeni dövrdə yaranan satiranın ifadə imkanları və zənginliklərinin axtarış dövrü də adlandırmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Rahim M. Arzular gül açanda. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965. –389 s.
2. Rahim M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Bakı: Yazıçı, c. 2. 1978. – 264 s.
3. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, c.1. –2005. -256 s.
4. Rüstəm S. Şeirlər. Bakı: Azərənəşr, 1959. –203 s.

ABBAS SƏHHƏT ROMANTİK ŞAİR İDİ

Fəridə Mürşüd qızı Mikayılova
ADPU Ağcəbədi filialı

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qüvvətli bir canlanma və intibah baş vermiş, bədii yaradıcılıqda tərəqqi prosesi başlamışdır. Yeni əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan klassiklər sırasına şairlərdən biri də Abbas Səhhət daxil idi. Məqalədə Abbas Səhhətin romantik poeziyasının ideya bədii məzmunu geniş şəkildə şərh edilir.

Açar sözlər: romantizm, Leytmotiv, keşməkeşli, realizm, milli oyanış, istiqlaliyyət.

Summary

The article mentions that at the beginning of the 20th century, a strong revival and renaissance took place in Azerbaijani literature, and the process of progress in artistic creativity began. One of the poets, Abbas Sahhat, was among the classics who wrote and created at the beginning of the new century. In the article, the idea and artistic content of Abbas Sahhat's romantic poetry is widely interpreted.

Key words: romanticism, leitmotif, turbulent, realism, national awakening, independence.

İctimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında yeni, qüvvətli bir canlanmaya və intibaha səbəb olmuşdu. Mədəniyyətin başqa səhələri kimi, bədii fikirdə də mürəkkəb

və ziddiyyətli, lakin tarixən zəruri və qanunauyğun bir tərəqqi prosesi başlamışdı. Azərbaycan realizmi yeni bir mərhələyə yüksəldi. Hadi, Cavad, Şaiq isə milli ədəbiyyatımızda romantik cərəyanın nümayəndələri kimi tanındılar.

Abbas Səhhətin Şamaxı və İrandakı təhsili, Şərqə səyahətləri şairə çox şeylər öyrətmişdi. İranda o, Avropa təhsilli müəllimlərinin ədəbiyyatşünaslığa dair mühazirələrini dinləmişdi. Fransız dilini mükəmməl bildiyinə görə Qərb mədəniyyəti ilə dərindən tanış olmuşdu. Ancaq Şamaxının və İranın mühafizəkar mühiti, təhsilinin sxolastik məzmunu da bu dövrdə ona təsir göstərirdi. Çarizmin “mərhəməti”nə etiqad onun dünyagörüşünün hələ məhdud cəhdləri kimi davam edir və ilk illərin yaradıcılıq məhsullarının ideya bədii cəhətdən müasirləşməsinə maneə olurdu. Sonralar yaradıcılığının bütün dövrünün A. Səhhət “pərişan yuxu” – deyə kədərlə yad etmişdi. [1.səh.5]

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı milli oyanış, istiqlaliyyət mübarizəsinin başlanması ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin ümumi inkişafına oyadıcı, istiqamətləndirici təsir göstərdiyi kimi, A. Səhhətin də yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsi üçün şərait yaradır. İlk uğursuzluqdan sonrakı axtarışlar öz bəhrəsini verməyə başlayır. Şair “Təzə şeir neçə olmalıdır?” məqaləsini çap etdirərək öz ədəbi mövqeyini şərh edir, “yeni şəkildə” yazdığı şeirləri nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışır.

O, yaradıcılığa başladığı ilk gündən əzilənlərin, istismar olunanların xeyrixahı, tərəfdarı, müdafiəçisi kimi çıxış etmişdir. Xalq mənafeyini üstün tutmaq onun romantik poeziyasının leytmotividir. A.Səhhət şeirləriniz birində rəzilliyi nifrətlə damğalayır!

Yox kimsəki, biçarələrin dadına çatsın,
Ərbabi-ginanın başı, yarəb yerə batsın!
Hərçənd yığılmışdı,yarım milyon ianə
Vəl etdi,onu bir neçə əyani-zəmanə. [1.səh.7]

Onun incə, həssas, romantik, şairanə ruhu, zərif təbiəti, qabaqcıl ideallarla qidalanan təfəkkürü, böyük şairlik istedadı bu yüksəliş üçün möhkəm bir bünövrə idi. Bu mənəvi bünövrə imkan verirdi ki, şair öz ilhamını ancaq və ancaq şeir ilahəsi ilə qovuşdursun, ancaq ona həsr etsin, bir çox peşəkar şairlər kimi... Ancaq gördükləri onun istədiyi kimi deyildi, ümumi mənzərə ürək sıxırdı. Məhz bu vəziyyət həqiqi vətəndaş qarşısında müxtəlif vəziyyətlər qoyurdu. A.Səhhət də bir vətəndaş kimi bu vəzifələri dərk edənlərdən biri oldu; xalq yolunda, tərəqqi yolunda çoxcəhətli fəaliyyətə başladı. Azadlıq mövzusu A.Səhhətin romantik poeziyasında ülvə bir hiss kimi tərənnüm olunurdu, onun aparıcı ideya xətlərindən biri idi.

A hürriyyət! A münfərim əməlim!
İştə sənsən səadəti bəşərin!

Abbas Səhhət azadlığı təkcə öz xalqı üçün yox, bütün xalqlar üçün, bütün insanlar üçün tələb edirdi. Onun fikrincə, insan yaşadığı cəmiyyətdə hər cür qeyddən, təzyiqdən məhrumiyyətdən azad olmalıdır. Cəmiyyət bərabərlik əsasında qurulmalıdır, orada “bütün insanlar məsud yaşamalıdır”. Ancaq azad cəmiyyət özü azad insan problemini həll edə bilər.

Azadlıq mövzusu A. Səhhətin obrazlar sistemində, ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin rəmzi, məcazi mənalarını da təyin edirdi. Romantik şairin tez-tez işlətdiyi bir çox sözlər— dərya, dəniz, ümman, şimşək, vulkan, fırtına, işıq, şölə və s. azadlıq mövzusunun bu və ya digər mənasını, hissəsini ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Hətta şairin dilsiz göylərə, uzaq ulduzlara, sehirlə mələklərə, xəyali cənnətlərə müraciəti də azadlıq mövzusu ilə əlaqədar idi ki, onun romantik xəyalını gələcəklə, yaranacaq yeni bir dünya ilə bağlayan məfhumlar idi.

A. Səhhətin romantik qəhrəmanının azadlıq yolunda aramsız mübarizəsi heç bir nəticə vermirdi. Onun arzuları, xəyalları ictimai ədalətsizliyə əsaslanan quruluşla, irticanın sərt dalğaları ilə qarşılaşdıqca zəifləyir, gücdən düşür, azadlıq düşüncələrini pərişanlıq və ümitsizlik əvəz edirdi.

Romantik qəhrəman dövrün özünə qarşı çıxır, onu rədd edirdi. Lakin inkarın, rədd etmənin aydın yollarını görməyən, gələcəyi duman içində xəyalına gətirən bu qəhrəmanın təbiətində bir pərişanlıq, küskünlük də özünü göstərirdi.

Romantik qəhrəman dövrün ictimai ziddiyyətlərini özü üçün aydınlaşdırma bilmədiyinə görə öz əməllərini də həyatla, xalqla kifayət qədər əlaqələndirə bilmir!

Söyləməkdən mən acizəm,
Dinləməkdən xəlaq

Realistlərdə olduğu kimi, XX əsrin romantiklərində də kədər oyaqçı intibaha çağıran, köhnəliyi, pisliyə, rəzalətə, hər cür qəbahətə nifrət oyadan bir kədər idi. Bə kədər ümitsizliyə aparıb çıxarmırdı. Həyatın, cəmiyyətin özü ilə əlaqədar olduğu üçün irticanın, mühafizəkarlığın, təqiblərin içində belə ümidlə gələcək arzuları ilə qovuşurdu. Səhhətin kədərini də ideya-estetik mahiyyəti belə idi.

Azərbaycan romantikləri üçün səciyyəvi olan bu xüsusiyyəti “Yuxu” şeirində də görürük. Şairin qəhrəmanı müstərif və pərişan halda zülmət içərisində tənha qalmışdır. Zindan kimi, qəbir kimi qaranlıq bir zülmət içərisində. Aləm ölüm uyqusuna batmış, hər tərəfi qara buludlar çulğalamışdır. Işıqdan, səssəmirdən əsər-ələmət belə yoxdur. Ətrafı ölüm sükutu bürümüşdür. Bir anda qan yağdıran buludlar oynayıb, aləmi titrədən bir fırtına qopur, ildırımlar gurlayır, şimşək çaxır, odlar parlayır. Qarşıda yeni bir dünya canlanır, bura dörd yanı al-əlvan çiçəklərə qərq olmuş, rəna bir çiçəklikdən ibarətdir. Bənövşələr, yasəmənələr, yaşıl sünbüllər ətrafa ətir saçır: fəvvarələr ucalır, bulaqlar axır, yollar isə parlaq sədəfə bürünmüşdür. Bir sözlə, gözə görünməyən “cənnətdir” ki, şairin məst olmuş qəhrəmanı heyran-heyran bu yerlərə tamaşa edir. Bu zaman ona lütf və nəvazişlə bir pəri yaxınlaşır, yer-göy nura bürünür, ona bir “Sayəban”(kölğəlik) göstərib deyir: “Otur, bu yer sənindir.” Lakin bu görüş uzun çəkmir, pəri qeyb olur. Zülmətli bulud bu əfsanəvi dünyanı alt-üst edir, şirin yuxuya dalmış qəhrəman dəhşət içində oyanır. Işıqlanan dan yeri onun gözlərində yeni ümid çırağı yandırır;

Durdum, gördüm işqlanır dan yeri,
De, xeyir olsun bu uyğunun təbiri!

Ümid, gələcək arzusu, romantik qəhrəmanın xəyalında yeni bir aləmin yaranması ilə nəticələnir.

A.Səhhətin romantik xəyalı belə dünya ilə məşğul idi. Səhhət xəyalının məzmunu, ideyası belə idi, və onun romantizminin məfkurə istiqamətini, səviyyəsini bu cür müəyyən edirdi.

Başqa romantiklərə nisbətən “ideal aləmə” meyl, onda aramsız axtarışlar aparmaq həvəsi Səhhətdə zəifdir, əksinə, onun şair düşüncəsi real aləmlə daha çox məşğuldur, bu aləmi müşahidə etməyə, dərk etməyə çağırışda güclüdür. Səhhətin şairin “məni” xəyal aləminin, ümid və niyyətlərin, ideal tədqiqilə Hadi qədər, Cavid qədər məşğul olmur. O, real aləmin özünü təşrih etməyə, onu əhatə edən aləmə nüfuz etməyə çalışır. Səhhət romantizmindəki bu keyfiyyət onun real gərəqliyə, müasir cəmiyyət hadisələrinə daha yaxından bağlanması üçün şərait yaradırdı, realizm yaradıcılıq metoduna yaxınlaşması və nəhayət Sabiranə satiralar yazması üçün ideya bəddi zəmin hazırlayırdı.

Başqa Azərbaycan romantikləri kimi Abbas Səhhət də imperialist dövlətlər arasında baş verən I Dünya müharibəsinə həyacan və qəzəblə qarşılımışdı. Müharibə onun həyata baxışı ilə, humanizmi ilə, insanlar arasında görmək istədiyi mehr-məhəbbət arzuları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Odur ki, müharibənin törətdiyi fəlakətlərə o heç cür soyuqqanlı qala bilmirdi. Bu münasibət M. Hadidə, H. Caviddə olduğu qədər üsyankar şəkildə qabarmasa da, humanizm ideyasının mühüm çalarlarını eyni dərinliklə əhatə etməsə də, öz etiraz pafosu, sülhə, insanlığa çağırış ruhu ilə XX əsr romantizmanı səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirirdi. Azərbaycan realistləri bu keşməkeşli illərdə bir növ kənara çəkilmişdilər, hadisələrin necə qurtaracağını izləyirdilər. Romantiklər isə yaradıcılıq fəallığını zəiflətmədən çalışır, müharibənin dəhşətlərini, onun göstərdiyi mənəvi, maddi ziyanları təsvir edən əsərlər yazır, üsyan qoparıb, bəzən hətta çılgınlıq edir, etirazlarını, fəryadlarını elan etməyə tələsir, buna xüsusi səy göstərirdilər.

Müharibə illəri Səhhət yaradıcılığında məhsuldar dövr olmuşdur. Şair, “Şeir pərisi və Şəhərli” poemasından başqa bu illərdə müəllif “Bədbəxt ailə”, “Qaragünlü Həlimə” hekayələrini, “Təxliyə yaxud qaçqın”, “ Şərər” şeirlərini yazır, müharibənin törətdiyi dəhşətləri təsvir edən publisistik yazılarını nəşr etdirir.

Bir tərəfdən məhəbbət və qardaşlıq, digər tərəfdən mübarizəyə çağırış, bir tərəfdən sülh, asayiş arzusu, digər tərəfdən qüvvət və zora inam—bu iki dünya görüşü, iki fəlsəfə Səhhət romantizmində qarşı-qarşıya dayanır, onun lirik qəhrəmanının həyata baxışındakı ayrı-ayrı qütbləri təşkil edir. O, Azərbaycan romantikləri üçün səciyyəvi olan bir nəticəyə gəlir; qüvvəti, gücü olan qalib gələcək əksinə, kim zəiflədirsə, mübarizədə acizdirsə, pamal olacaq, ayaqlarda sürünəcək, məhv olacaq. Bir romantik kimi şair hansı mövzuya müraciət edir etsin, ona mütləq öz münasibətini bildirir.

A. Səhhət yaradıcılığında satira mövzusu mühüm yer tutur. O, otuzdan yuxarı satiranın müəllifidir. Satiralar həm də, Səhhətin dünyagörüşünü, ayrı-ayrı cəmiyyət hadisələrinə, dostu Sabir yaradıcılığına, münasibətinin aydınlaşmasına, dəqiqləşməsinə kömək göstərmişdir. Satiralar bir daha göstərir ki, dövrün mürəkkəb, ziddiyyətli toqquşmaları və mübarizələri şəraitində şairin məzlumların, əzilələrin, məhkumların mənafeyini müdafiə etmiş, məsləksiz, riyakar ziyalılara, xalqı satanlara düşmən münasibət bəsləmişdir. İmperializmin, zorakılığın, milli təzyiqin tənqidində Sabirlə ayaqlaşmağa çalışmışdır.

Səhhət romantikasının daha üstün bir cəhətə gələcəyə etimad və cəmiyyətdə hökm sürən fəlakətlərin silinəcəyinə dərin ümid bəsləməkdədir. Bu ümid bəzən şairi bədbinlikdən, düşkünlükdən çəkindirərək onu ruhlandırır, qüvvət verir, onu passivlikdən “qəzavü-qədir”ə boyun əyməkdən uzaqlaşdırır;

“Bəxt”- “qismət” kimi əlfazi unut,
Səy elə bazuyi-iqbalını tut.
Nərəyə istər isən zor ilə apar,
Mərkəzindən yeri lazımsa qopar. [2, səh. 484-485]

Abbas Səhhət öz səmt və əqidə dostu böyük Sabirin sənət dünyasından ilhamlanaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranan qabaqcıl ideyalı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005.
2. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 2019.

ABBAS SƏHHƏT ŞEİRLƏRİNİN GƏNC NƏSLİN TƏLİM-TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

Vəsilə Novruz qızı Razimi
ADPU Şamaxı filialı
vesilerazimi99@gmail.com

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyata gələn A.Səhhət səmərəli, məhsuldar yaradıcılıq axtarışları aparmış, pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, dərslilər, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına kömək məqsədilə elmi nəzəri məqalələr yazmış, bir çox ədəbi məsələlər haqqında fikir yürütmüş, əsərlərində rus və Avropa ədəbiyyatşünaslığında mülhizələrindən istifadə etmişdir. A.Səhhət ömrünü vətəninə, xalqının tərəqqisinə həsr etmiş, bu məslək uğrunda bütün həyatı boyu mübarizə aparmış görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. O, öz xalqının gələcəyinə inanmış, onun elm, maarif, mədəniyyət yolu ilə irəliləyəcəyinə böyük ümid bəsləmişdi. Abbas Səhhət “Həyat” qəzetində çap etdirmiş “Təzə şeir necə olmalıdır?” məqaləsində öz ədəbi mövqeyini şərh etmiş “yeni səbkdə” yazdığı əsərləri nəzəri cəhətdən əsaslandırmağa çalışmışdır. Həmin məqalədə Səhhət epigonçu şeirin sabitləşmiş, yeksənəq forma və məzmun xüsusiyyətlərinə, xalq həyatından uzaq, sxolastik formalist poeziyanın süni, real olmayan məcazlar sisteminə qarşı çıxmış, müasir “insan üçün mərifət və ibrət dərsi hüsula gətirməyən” şeiri rədd etmişdir. Onun yeni səpkidə yazdığı şeirlər ilk növbədə vətənpərvərlik, təbiətə məhəbbət, azadlıq mövzusunda əsərlər idi. Şairin yeni səpkidə yazdığı şeirlərin ikinci qismi ictimai-siyasi mövzularda idi.

Açar sözlər: dərslilər, təbiət təlim-tərbiyə, tərcümə, şeir, tərcümə.

Abbas Səhhətın ədəbi yaradıcılığının mühüm hissəsini uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təşkil edir. On beş il müəllimlik etmiş Səhhət yalnız məktəbdə deyil, ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Həmçinin məktəblilərin dərsliyə olan ehtiyacını nəzərə alaraq M.Mahmudbəyovla birlikdə “Yeni məktəb” dərsliyini tərtib etmişdir. Onun uşaq və gənclər üçün yazdığı şeirləri, dramları, mənzum hekayələri, təmsilləri təlim-tərbiyə işinə kömək etmişdir. Həmin əsərlər gənc nəslin estetik zövqünün formalaşmasına, uşaq ədəbiyyatın inkişafına da təkan vermişdir. Ədib Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixinə parlaq səhifə yazmış Mirzə Cəlil, Sabir, Şaiq və Süleyman Sani kimi qələm yoldaşları ilə birlikdə bu ədəbiyyatı çoxəsrlik inkişafında yeni, yüksək pilləyə qaldırmışdır. A.Səhhət yazdığı əsərləri gənc nəslin maraqlarını, yaş xüsusiyyətlərini, idrakı imkanlarını diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, uşaq psixologiyasına, zövqünə dərinlən bələd olmuşdur. Onun uşaqlar üçün yazdığı şeirləri məzmun və mündəricə cəhətdən zəngindir. Uşaqların həyatı, təhsili və tərbiyəsi, vətənə məhəbbəti, təbiətə, heyvanlar aləminə münasibəti bu şeirlərin mövzusu olmuşdur. Q.n “Ata və oğul”, “Ana və bala”, “Oğru və anası”, “İki uşaq”, “Məktəb şagirdi”, “Tənbəl” şeirlərində A.Səhhət uşaqları məktəbə və maarifə çağırır, nicat yolunun ancaq elmdə olduğunu söyləyir. Bu məramını uşaqların təbii ehtiyacının nəticəsi kimi ifadə edir. “Ata və oğul” şeirində oğulun atasına müraciətinin şahidi oluruq:

Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al!
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
Mən dayım oğlu ilə gəlirdim bayaq,
Gördüm o məktəbdə oxur çox uşaq.(1,səh158)

Şairin “Ana və bala” şeiri kiçik məktəb yaşlı uşaqların yaş və bilik xüsusiyyətlərinə, anlaq səviyyəsinə uyğundur. Bu şeir, demək olar ki, şifahi xalq ədəbiyyatından, lirik folklorun oxşama janrından bəhrələnmək yolu ilə yazılmışdır. Məlumdur ki, ta qədim dövrlərdən analar uşağı yatırtmaq, onun şirin yuxu tapmasına kömək etmək üçün lirik, həzin nəğmə kimi oxunan, körpənin hissələrinə, qəlbinə təsir edən laylaldan istifadə etmişlər. Uşaq ağlayanda sakitləşdirmək, onu oynadıb əyləndirmək lazım gələndə isə şirin, yumorlu oxşamalardan, nazlamalardan istifadə olunmuşdur. Şair həmin nazlamaların forma, məzmunundan, poetik xüsusiyyətlərindən bəhrələnərək süjetli lirik şeir nümunəsi yaratmışdır.

Dağın maralı,
Gözü qaralı,
Dünyanın malı,
Bu balama qurban.(1.səh.175)

Əsərdə şifahi xalq ədəbiyyatından gələn bir xüsusiyyət – yığcamlıq, təbiilik, dilin sadəliyi və axıcılığı qorunub saxlanılmışdır.

Abbas Səhhətın şeirlərində vətənə, xalqa məhəbbət böyük ilhala tərənnüm olunur. O, “Vətən”, “Əhmədin qeyrəti”, ”İstiqbal bizimdir”, “Əhmədin qeyrəti”, ”Şair, şeir pərisi və şəhərli” əsərlərində gəncləri vətəni sevməyə, onun azadlığı naminə mübarizə aparmağa sövq edir. Abdulla Şaiqin “Vətən” şeirinə cavab olaraq göndərdiyi mənzum məktubunda şair vətən mövzusunda öz münasibətini “Vətən” şeirində şərh etmişdir:

Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm.

Verilmiş misralarda şairin əsas məqsədi Vətəni sevmək, onun qədrini bilmək, vətən namusunu hər şeydən uca tutmaqdır. Digər “Vətən” adlı şeirində isə vətəni təsvir yox, təqdim edir. Ancaq məqsəd eynidir: Vətənə məhəbbət hissənin tərənnümü!

Könlümün sevgili məhbubu mənəm
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim!

Vətəni sevməyən insan olmaz;
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz.(1,səh.48)

Şairin ictimai ideali öz qidasını Vətəndən alır. Vətənə həsr olunan şeirlərdə hərarətli, odlü bir ürəyin döyüntüsü eşidilir. Sənətkarın fikrincə, Vətəninə qəlbən bağlı insan daha ləyaqətli, şərəfətli olur. Belə insan həyatını nəcib məqsədlər üçün sərf etdiyinə görə iftixar, daxili məmnunluq hissi duyur. Vətən sevgisi müqəddəs bir duyğu kimi insanın həyat yoluna nur saçır, əməllərini, mövqeyini müəyyənləşdirir. Vətəni sevən insan daha qüdrətli, əzəmətli, məğrur olur. O, Vətən qeyrətini çəkməyi hər şeydən üstün sayır, öz həyatının mənasını Vətənə xidmətdə görür.

A.Səhhət ən gözəl, real təbiət təsvirlərini yaradan şair sayılır. Təbiəti tərənnüm onun lirikasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təbiət təsvirlərini yaratmaq sahəsində bəlkə də yeganə şairdir. Akademik Kamal Talıbzadə haqlı olaraq “təbiət hadisələrində Səhhət realisdir”- demişdir. Sair uşaqlar üçün bu mövzuda “Yaz”, “Yay”, ”Payız çağında”, ”Yay gecəsi”, “Yay səhəri”, ”İlk bahar”, “Bağça”, ”Əkinçi nəğməsi” kimi şeirlər yazmışdır. Əsərləri oxuyan hər bir uşağın gözləri önündə əsrarəngiz təbiət lövhələri canlanır. Şair təbiəti insan və onun əməyi ilə təmasda təsvir edir. “Yay səhəri” şeirində şairin incə və həssas qəlbənin döyüntüsü hiss olunur. Həmin şeir, həmçinin uşaqların mənəvi-estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Əsərdə əsrarəngiz mənzərə-səhərin açılması yüksək sənətkarlıqda təsvir edilmişdir:

Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük .
Bir qədər çaydan uzaq od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.
Yumuşaq göy çəməninin üstə düşüb şəh gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca meh gecədən.(1.səh.71)

Sənətkarın şeirlərinin kiçik oxucular üçün maraqlı cəhətlərindən biri onların məzmunundakı reallıq və konkretliklə bağlıdır. “Yaz”şeirində baharın tərəvəti, insanlara gətirdiyi xoş ovqat, gümrahlıq hiss olunur. Bahar yeni həyat, yeni arzular, həyatda, təbiətdə oyanma, canlanma deməkdir. Əsərdə bahar fəslinin gəlişinin gecə və gündüzün bərabərləşməsi ilə üst-üstə düşməsi qeyd edilir:

O gün ki, fəsli-yaz olar,
Gecə – gündüz taraz olar.
Havanın artar istisi,
Daha soyuqlar az olar.(1,səh.178)

Əsərdə təbiətdə baş verən dəyişikliklər diqqətə çatdırılır. Qış fəslində isti ölkələrə köçüb getmiş quşlar yazda geri qayıdırlar:

Qaranquş ol zaman gələr,
Yenə tikər yuvasını,
Oxur gözəl havasını.

Şeirdə təbiətə məhəbbət hissi sadə əmək adamlarına səmimi münasibətlə vəhdətdə əks etdirilmişdir. Torpağın oyanması ilə otların göyərməsi, ağacların çiçək açması, bir sözlə, təbiətin qış yuxusundan oyanması bədii bir dillə təsvir edilir. Şeirdəki əyanilik, konkretlik onun bədii təsir gücünü artırmışdır. (2,səh.201)

Bədii yaradıcılıqda təbiətə müraciət bütün dövrlərdə zaman-zaman müxtəlif məqsəd, məram və hisslərlə əlaqədar olmuşdur. Səhhət də təbiət hadisələrinin onda oyatdığı xoş ovqatı öz dünyagörüşü ilə əlaqələndirmiş, sözügedən təsvirlərdən estetik hisslərini ifadə etmək üçün yararlanmışdır. A.Səhhət yaradıcılığında folklor motivləri güclüdür. Ədib ilk əsərlərindən başlayaraq uşaq şeirlərində folklor

motivlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Təsadüfi deyil ki, şairin uşaq şeirlərində folklardan gələn bir səmimilik, şirinlik, dilin təbiiliyi və axıcılığı var.

Abbas Səhhətın peyzajlarında Azərbaycan təbiətinin koloriti incəliklərinə qədər öz əksini tapmışdır. Şairin təbiəti təsvir edən şeirlərini oxuyarkən, oxucu sanki doğma diyarı gəzir, onun geniş düzlərinin, yaşıl yamaclarının ətrini duyur, axşam və səhərlərini, isti və soyuqluğunu hiss edir. Böyük bir ustalıq və sənətkarlıqla yaradılmış bu şeirlər Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələridir.

Uşaq ədəbiyyatı kimi çətin, lakin olduqca şərəfli bir sahədə illər boyu səmərəli fəaliyyət göstərən, gələcək nəsillərin tərbiyəsinə xidmət edə biləcək zəngin bir irs qoyub gedən Abbas Səhhət hələ neçə-neçə illər Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində dərin ehtiramla xatırlanacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005.
2. Həsənli B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2017.
3. Qəmbərova G. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü. Bakı: 2023.
4. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2007.
5. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili xüsusiyyətləri. Bakı: 2006.

ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA UŞAQ ŞEİRLƏRİ

Ruqiyyə Məmməd qızı Babəşova

ADPU Şamaxı filialı
ruqiyye.babashova@bk.ru

Xülasə

Abbas Səhhət XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli simalarından biri olub, öz poetik yaradıcılığı və maarifçi ideyaları ilə ölkənin intellektual həyatına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Onun poeziyası, publisistikası və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycanın milli dəyərlərinin və dilinin qorunmasına, həmçinin təhsil və maarifin inkişafına yönəlmişdir.

Yaradıcılığında uşaq şeirlərinə də yer verən şair uşaq ədəbiyyatına dəyərli miras qoyub getmişdir. Uşaqların düşüncələrini, istəklərini, maraqlarını duyan şair öz sevgi, mərhəmət və məhəbbətini yazdığı şeirlərdə əks etdirmişdir. Uşaqlar üçün yazdığı təmsillər uşaq ədəbiyyatımızın incilərindəndir.

Açar sözlər: şair, maarifçi, ədəbiyyat, uşaq, şeir, təmsil.

Summary

Abbas Sahhat was one of the prominent figures in Azerbaijani literature in the early 20th century, contributing significantly to the country's intellectual life with his poetic creativity and educational ideas. His poetry, journalism, and pedagogical activities were devoted to preserving Azerbaijan's national values and language, as well as promoting education and enlightenment. He also left a valuable legacy in children's literature, expressing his love, compassion, and affection in his poems, which resonate with children's thoughts, desires, and interests. His works for children are considered gems of Azerbaijani children's literature.

Key words: poet, educator, literature, children, poem, representation.

Abbas Əliabbas oğlu Mehdizadə (Abbas Səhhət) 1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Gənclik illərində o, müxtəlif dilləri öyrənmiş və Tehrandə tibb üzrə təhsil almışdır. 1900-cü ildə Tehran Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir. 1901-ci ildə Şamaxıya qayıtmış və burada həkim kimi çalışmışdır. Bununla yanaşı, məktəblərdə Azərbaycan dilindən dərs vermiş və bu dövrdən etibarən yaradıcılığa başlamışdır.

Abbas Səhhət maarifçi ideyaları və milli dəyərləri öz poeziyasında və məqalələrində vurğulamışdır. Onun ilk məqalələri 1903-cü ildən "Şərqi-Rus" qəzetində çap olunmuş və onun yaradıcılığı sürətlə

genişlənmişdir. O, həmçinin "Yeni poeziya necə olmalıdır?", "Azadlığa mədhiyyə", "Oyanışın səsi" kimi əsərləri ilə ictimai-siyasi fikirləri təbliğ etmişdir.

Şair ədəbiyyatda həm realist, həm də romantik cərəyanın nümayəndəsi olaraq, poetik üslubda milli vətənpərvərlik və mədəni irs dəyərlərini əks etdirmişdir. Onun yazılarında "millilik" və "millət" anlayışları, "Ana dili və Vətən" məfhumu böyük rol oynayır.

Abbas Səhhət pedaqoji fəaliyyətində uşaqlarla işləməyə xüsusi önəm verirdi. O, uşaqlara öyüd-nəsihət vermək əvəzinə, onları tərbiyə etmək üçün mehriban və anlayışlı bir yanaşma tətbiq edirdi. Səhhətin uşaqlarla əlaqəli yazıları oxucunu düşündürür və estetik zövq verirdi.

Çox yatma, dur, a tənbel,
Yatsan olar iş əngəl.
Gün dağlara yayıldı,
Hər bir yatan ayıldı.
Yar-yoldaşın səhərlər
Tez məktəb gedərlər.
Sən çəştədek yatırsan,
Pal-paltarın atırsan,
Xeyrü şərin qan, oğlum,
Öz halına yan, oğlum.
Bir azca himmət eylə,
Bir azca qeyrət eylə.
Hər kim dilər şad olsun,
Getsin çalışqan olsun.

Uşaqlar üçün yazdığı əsərləri, onun pedaqoji fəaliyyəti ilə birləşərək, onu uşaq ədəbiyyatının ən nüfuzlu simalarından biri edir. 15 ilə qədər müəllimlik etmiş Səhhət yalnız məktəbdə, pedaqoji fəaliyyətində deyil, ədəbi yaradıcılığında da bir müəllim olmuşdur. Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər uşaq ədəbiyyatına fərqli bir dəyər qatır.

Şair öz təmsilləri ilə də tərbiyəvi məsələlərə toxunmuş, nəsiətamiz fikirlərə diqqəti çəkmişdir.

"Qarışqa və milçək", "Ayı və arılar", "Tülkü və meymun", "Tülkü və qurd", "Arı və şir", "Sərçə və qırğı", "Ogün və külək", Ulaq və aslan" adlı təmsilləri olduqca maraqlı və düşündürücü məzmunla malik olub uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılanır. İbtidai siniflərin dərsliklərində verilən "Ayı və şir" təmsilini uşaqlar böyük sevgi və maraqla oxuyur və yadda saxlayırlar.

Əlbir olub bir ayı bir şir ilə,
Ovladılar dovşanı tədbir ilə.
Olmadılar razı onu bölməyə,
Çıxdı iş axır ölüb-öldürməyə.
Çeynədilər, dişlədilər, diddilər.
Bir-birini al qana qər qətdilər.
Özlərini taqətdən saldılar,
Hər biri bir səmtə düşüb qaldılar.
Tülkü uzaqdan görüb bu haləti,
Bildirdi ki, yox heç birinin taqəti.
Gəldi görüntü ovu, etdi fərar,
Həsrət ilə baxdı dalınca bular.

Əsərləri ilə Səhhət, uşaq ədəbiyyatında mühüm bir səhifə yazmış, onu Sabir, Mirzə Cəlil, Şaiq və Süleyman Sani kimi qələm yoldaşları ilə birlikdə daha yüksək pilləyə çatdırmışdır. Ayrıca, rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatının nümunələrinin tərcümə və yayılmasında da böyük rol oynamışdır. O, tərcüməçilik sahəsində də fəal olmuş. Lermontov, Puşkin, Krilov, Viktor Hüqo kimi şair və yazıçıların əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Onun tərcümələri əsasən "məğrib günəşləri" adlı iki kitabda, "İki qıraət", "Yeni məktəb", "İkinci il", "Gülzar" kimi dərsliklərdə, "Dəbistan", "Məktəb" jurnallarında çap olunmuşdur.

Özünün təbiət sevgisi və təbiətə olan həssaslığı, onun ədəbi yaradıcılığının ən vacib özəlliklərindən

biridir. Səhhətin təbiət təsvirləri, Azərbaycanın təbii gözəlliklərini və təbiətinin incə xüsusiyyətlərini ifadə etməkdə möhtəşəmdir. Onun bədii təsvir istedadı peyzajları və təbiəti əks etdirən lirik ifadələri ilə daha da güclü bir şəkildə özünü göstərir. Bu ifadələrə uşaqlar üçün yazdığı şeirlərində də rast gəlmək olar.

O gün ki, fəslı-yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.
Havanın artar istisi,
Daha soyuqluq az olar.
Ərir dağın, çölün qarı,
Axır dərələrə sarı.
Gurultu ilə sel gələr,
Salar sədaya çayları.
Qaranquş ol zaman gələr,
Yenə tikər yuvasını,
Qonar yaşıl ağaclara,
Oxur gözəl havasını.

Abbas Səhhətin 1912-ci ildə şeirlərindən ibarət "Sınıq saz" və Avropa şairlərindən tərcümə etdiyi "Qərb günəşi" adlı şeirlər toplusu nəşr olunmuşdur. O, həmçinin "Əhmədın şücaəti" adlı poema və 1916-cı ildə "Şair, muza və şəhərli" adında romantik poeması ilə məşhur olmuşdur.

1918-ci ildə Gəncədə vəfat etdikdən sonra, Səhhətin mirası Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin önəmli hissəsi olaraq qalır. Onun yaradıcılığı xalq, vətən və azadlıq yolunda yorulmaz çalışmaq arzusu, enerjisi və həvəsi deməkdir.

Şairin istedadı, sənətə pərəstişi və elmi maraqları onu Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri olan görkəmli nümayəndəsi etmişdir. Onun əməyi və ideyaları hələ də ölkənin təhsil və ədəbiyyat sahəsində dəyərli mənbədir. Abbas Səhhətin Azərbaycan dilində ədəbiyyatın inkişafında və maarifçiliyin yayılmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

Abbas Səhhət həm də publisistik məqalələr də yazmışdır. O, öz əsərlərində maarifçilik ideyalarını təbliğ etmiş, cəmiyyətdə yenilikçi fikirlərin yayılmasına xidmət etmişdir.

Həqiqətən də, Abbas Səhhətin fikir və görüşləri Azərbaycanın mədəni, ictimai və siyasi tarixinə daxil olmuş vacib bir elementdir. XX əsrin əvvəllərində şair, öz dövrünün müasirlik tələbləri ilə uyğun şəkildə fikir ayrılıqlarını irəli sürməsi və milli mənsubiyyətin qorunması, inkişaf etdirilməsi üçün mübarizə aparması fəaliyyəti ilə diqqət çəkmişdir.

Səhhətin dünyagörüşü, milli mədəniyyətimizin və kimliyimizin inkişafında mühüm bir rol oynamışdır. Onun fəlsəfi baxışları, Azərbaycanın tarixi, dini, mədəni və ictimai fəaliyyətləri ilə birləşdirilmişdir. O, milli mədəniyyətimizin zənginliklərini və dəyərlərini qoruyub, onların mövcudluğunu əks etdirən qüvvələrə qarşı mübarizə aparmışdır.

Sosial-siyasi və etik baxışları isə cəmiyyətin ədalət və insanlıqə hörmət prinsiplərinə sadıq qalması təmin etmişdir. Onun ictimai fəaliyyəti, ədalət, barış və insan haqları kimi mühüm məsələlərə olan maraqlarını vurğulamış və bütün bunlar üçün çalışmışdır.

Əsasən estetik görüşləri ilə də, Səhhətin milli mədəniyyətə, incəsənətə və ədəbiyyatımıza olan sevgisi və bağlılığı əks olunur. Onun ədəbi yaradıcılığı, milli ruhun ifadəsi kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan, Abbas Səhhətinin dünyagörüşü, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli sosial fikrinin inkişafında əsas rol oynamış və onun yüksəlməsinə, tərəqqi etməsinə xidmət göstərmişdir.

Xalqımızın mütəfəkkir oğlu Abbas Səhhətin dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində milli sosial fikrimizin inkişafında mühüm yer tutur, bir çox cəhətdən onun daha da yüksəlməsinə, tərəqqi etməsinə xidmət göstərir. Bütövlükdə onun dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları, sosial-siyasi, etik və estetik görüşləri həmin dövrdə sosial şüurumuzun yeni nailiyyəti kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xalqın həbibı və təbibı – Abbas Səhhət. Tərtibçilər: Ruhıyyə Məmmədli, Sevil Əhmədova. Bakı: 2019, s. 2-5.
2. <https://modern.az/edebiyat/65614/abbas-sehhetin-veten-ve-millet-sevgisinin-sirri/>

3. Abbas Səhhət - Seçilmiş əsərləri. Tərtibçi Kamal Talıbzadə. Bakı: "Lider nəşriyyat" 2005, səh. 156-181.

4. Abbas Səhhət. Bibliografiya. Tərtibçilər: Nazilə Tahirova, Leyla Qafarova, Tünzalə Əzizova. Bakı: 2017, s.5-17.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN CƏNUBİ QAFQAZDA MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Rima Hacı qızı Quliyeva

ADPU Şamaxı filialı

E-mail-edebiyatd@bk.ru

Xülasə

Mirzə Fətəli Axundzadə təkcə yazıçı, dramaturq deyil, həm də böyük filosof, görkəmli maarifçi kimi tədqiq edilmişdir. O maarifçilik sahəsində əsl vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmiş, xalqın rifahı naminə yorulmadan mübarizə aparmışdır. Xalqımızın vətənpərvər oğlunun maarif və mədəniyyət sahəsindəki gözəl fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Mirzə Fətəli Axundov xalqını, vətəni sevən, onun tərəqqisini, azadlığını arzu edən vətənpərvər bir şəxsiyyət idi. Axundov öz dövrünü, onun daxili və xarici siyasətini, feodal-patriarxal qaydalarını, cəhalət və nadanlığı, islam dinini və tərəqqiyə maneçilik törədən bütün qaydaları ifşa etməklə kifayətlənməmiş, ədalətli quruluş haqqında bir çox dəyərli fikirlər söyləmiş, xalqı azadlıq, tərəqqi və sosial ədalət uğrunda mübarizəyə çağırmışdır.

Açar sözlər: Böyük yazıçı, inqilabçı demokrat, xalqın mənafeyi, maarifçilik ideyaları, dram yaradıcılığı.

Summary

Mirza Fatali Akhundzade was studied not only as a writer and dramatist, but also as a great philosopher and outstanding educator. He demonstrated a real citizen position in the field of education and tirelessly fought for the welfare of the people. The wonderful ideas of the patriotic son of our people in the field of education and culture have not lost their relevance even today. Mirza Fatali Akhundov was a patriotic person who loved his people, his country, and wished for its progress and freedom. Akhundov was not satisfied with exposing his era, its domestic and foreign policy, feudal-patriarchal rules, ignorance and ignorance, Islamic religion and all the rules that hinder progress, he expressed many valuable ideas about the fair structure and called the people to fight for freedom, progress and social justice.

Key words: Great writer, revolutionary democrat, public interest, enlightenment ideas, drama creation.

Böyük yazıçı, Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, inqilabçı demokrat və maarifçi Mirzə Fətəli Axundovun əsl humazimlə yoğrulmuş "Mən bəşər dostu bir insanam..." - bu müdrik sözləri onun bütün parlaq, çoxcəhətli, tamamilə xalqın xidmətinə verilmiş həyatının şüarı olmuşdur. Böyük idealların-azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq ideallarının təntənəsi naminə yaşayıb-yaratmış söz ustasının arzuları bu gün də həyatımızda öz təcəssümünü tapmışdır. Böyük yazıçının, mütəfəkkirin, humanistin nəsibi uğurlu olmuşdur. Onun ölməz əsərləri zamanın sınaqlarından çıxmış, adı xalqımızın hər bir nümayəndəsi üçün əziz olmuş, milyonlar tərəfindən məhəbbət və hörmətlə çəkilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi və ictimai fəaliyyəti 40 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Onun istər ədəbi, istərsə də ictimai fəaliyyəti olduqca zəngin və rəngarəngdir. Dünya ictimaiyyəti Axundovu həm görkəmli nasir, dramaturq, filosof, tənqidçi, şair, tərcüməçi, tarixçi, həm də alovlu vətənpərvər, inqilabçı demokrat, maarifpərvər siyasi xadim kimi tanıyır.

Axundovun Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının inkişafı və təbliği, doğma xalqının iqtisadi, mədəni intibahı, azad və xoşbəxt həyatı uğrunda apardığı mübarizəsi təxminən 30 illik bir dövrü əhatə etmişdir. Avropa və rus maarifçiləri kimi onun da maarifçilik fəaliyyəti universal, çoxcəhətli səciyyə daşmışdır. O, şair, dramaturq, nasir, tənqidçi, filosof, sosioloq kimi yaradıcılıq fəaliyyəti göstərmiş və

bütün bu sahələrdə qiymətli irs qoyub getmişdir. O, maarifçilik ideyalarına əsasən sağlam ağılın qələbəsinə dərin inam bəsləmiş, doğma xalqının, eləcə də Şərq xalqlarının iqtisadi və mədəni tərəqqisi, işıqlı gələcəyi uğrunda mübarizəni fəal, intensiv, ardıcıl və böyük inamla davam etdirmişdir. O həm də bir maarifçi kimi maraqlı, ibrətamiz bir inkişaf yolu keçmişdir və ömrünün sonunda ümumdünya maarifçiliyinin ən radikal, ən mübariz nümayəndələri səviyyəsinə yüksəlmişdir. İndi bütün planetdə imperializmə, irqçiliyə və sionizmə qarşı şiddətli mübarizə getdiyi vaxtlarda da, onlar bizə doğma deyildirmi? Bu gün biz uca səslə belə deyə bilmərik mi, Azərbaycanın ölməz oğlu Mirzə Fətəli Axundov necə də uzaqgörən olmuşdur. Vətənin ən yaxşı övladları, onu qəhrəmanları, xalqın qəlbində əbədi yaşayırlar.

Maarifçilik ideyaları ilk dəfə Axundovun dram yaradıcılığında ifadə olunmuşdur. XIX əsrin 50-ci illərində yazdığı altı komediyasında o, Azərbaycan xalqının XIX əsrin I yarısı həyatının geniş, rəngarəng, realist təsvirini vermiş, maarifçilik ideologiyası mövqeyində bu dövr Azərbaycan feodal-patriarxal cəmiyyətinin nöqsanlarını tənqid etmiş, yeni ideyalar, yeni fikirlər irəli sürmüşdür. Nadanlığın, geriliyin, fanatizmin, feodal-patriarxal həyat tərzi və əxlaqının tənqidi, maarifin, ictimai faydalı zəhmətin, Avropa dünyəvi elmləri və mədəniyyətinin nəaliyyətlərinin təbliği Axundov komediyalarının əsas ideya məzmununu təşkil edir. Öz komediyalarını yazdığı illərdə Mirzə Fətəli belə güman etmişdi ki, əgər bütün xalq- həm hakim imtiyazlı təbəqələr, həm də zəhmətkeş xalq kütlələri maarifçilik ideyaları ilə Qərbi Avropa xalqlarının həyat tərzi və mədəniyyətinin mütərəqqi ənənələri ilə tanış olsalar, sağlam ağıla uyğun həyat sürsələr, onda feodal-patriarxal Azərbaycan cəmiyyətinin sosialist qəbahətləri dinc yolla, təcridən aradan götürülər. Ölkə iqtisadi, mədəni tərəqqi yoluna ayaq basar. Bütün xalq azad, firavan və xoşbəxt həyat sürər. Deməli, Axundov 50-ci illərin əvvəllərində ardıcıl olaraq maarifçilik mövqeyində durmuş, feodal cəmiyyətinin ictimai ziddiyyətlərinin dinc yolla həll olunacağına inam bəsləmişdir. 1857-ci ildə yazdığı “Aldanmış Kəvakib” povestində Axundov bir maarifçi kimi irəliyə doğru mühüm bir addım atmışdır. Əvvələn o burada artıq feodal cəmiyyətinin ayrı-ayrı qəbahətlərini deyil, bilavasitə feodal istibdadının üsul-idarəsini və ali feodal hakimlərini, mühavizəkar ruhaniləri, sixolastik elm nümayəndələrini tənqid etmişdi. Ədib əsərində eyni zamanda öz mütərəqqi görüşlərini ifadə edərək, maarifçi hakim obrazını yaratmışdı. Maarifçilərin “dünyanı ağıl, sağlam düşüncə idarə edir” konsepsiyasına əsaslanan Axundov “Aldanmış Kəvakib” povestində köhnə dünyanın bütün sosial və ictimai qəbahətlərinin adı maarifçi, hümanist hökmdar tərəfindən yuxarıda islahat keçirmək yolu ilə həll olunacağı ideyasını irəli sürmüş, ağılı, maarifin, sağlam düşüncənin qələbəsinə dərin inam ifadə etmişdir. 60-cı illərdə Mirzə Fətəli Axundovun maarifçilik fəaliyyəti yeni vüsət kəsb edir, yeni fikirlər, ideyalarla zənginləşir və yüksək bir mərhələyə qalxır. Məhz bu illərdə yazdığı məşhur “Kəməllədövlə məktubları” fəlsəfi traktatında və başqa fəlsəfi, ictimai, siyasi və tənqidi əsərlərində o yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən bütün Şərqdə maarifçi, fəlsəfi, ictimai, siyasi və ədəbi tənqidi fikrin əsaslarını qoyub və özünün radikal tam bir maarifçi ideoloq mütəfəkkir kimi nümayiş etdirir. Xüsusi olaraq qeyd edirik ki, Axundovun “Kəməllədövlə məktubları” siyasi-fəlsəfi traktatı yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda bütün müsəlman, Şərq ölkələrində maarifçi, ictimai, siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatının ən gözəl nadir nümunəsi kimi təqdir edilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundov islam dinini geriliyin, cəhəltin, nadanlığın başlıca səbəbi, tərəqqinin düşməni hesab etmişdir. Görkəmli mütəfəkkir elmi dinə qarşı qoyaraq yazırdı: “Bizim indiyə qədər haqqı nahaqdan və əyrini düzdən ayıra bilməməyimizin əsas səbəbi bundan ibarətdir ki, biz iki bir-birinə zidd olan məsələni qarışdırıb, bir məsələ hesab edirik. Halbuki bu iki məsələ tamamilə bir-birinin əksidir. Onlardan biri elm, digəri etiqaddır”. (Mirzə Fətəli Axundov “Kəməllədövlə məktubları” Bakı. 1959, s.179).

Axundov elmin tərəqqidə roluna xüsusi qiymət verərək göstərir ki, insanlar dindən, cəhəltədən yalnız elmin vasitəsilə ilə xilas ola bilərlər. Ona görə o elm və maarifin xalq arasında yayılmasını tələb edirdi, çünki onun dediyi kimi elm və maarif insanların əxlaqını saflaşdırmaq, onların işini və rəftarını yaxşılaşdırmaq üçün başlıca vasitədir. Axundov insan azadlığının, sosial tərəqqinin səbəbini fikir azadlığında görürdü. O bu məsələni belə şərh edirdi: “Yoxluq pərdəsindən varlıq aləminə qədəm qoyan novi bəşərin fərdlərindən hər biri sağlam əqlin hökmü ilə tam azadlıq nemətindən istifadə etməlidir”. (Mirzə Fətəli Axundov əsərləri II cild, Bakı Azər nəşr, 1961. Səh 38). O qeyd edirdi ki, fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün olmaz. “Fikir və rəylərin toqquşmasından haqq yerini tutacaq və mədəniyyət aləmində tərəqqiyyət zümr edəcəkdir”. (s.259).

O Avropa xalqlarının tərəqqisinin səbəbini fikrin dindən azad olmasında görürdü. Axundov

göstərir ki, Avropa xalqları məhz ona görə tərəqqiyə malik olmuşdur ki, onlar kilsənin itaətindən çıxıb, özləri üçün fikir azadlığını təmin etmişlər. (səh 259-260)

Böyük mütəfəkkir Şərq xalqlarının geridə qalmasının əsas səbəbini islam dinində görsə də, digər tərəfdən bu din ilə bərabər ərəblərin əlifbasının da xalqın irəliləməsi yolundakı başlıca maneələrdən biri hesab edirdi. Vaxtilə Şərq xalqlarının geridə qalmasının səbəbini, bu xalqların guya fitri qabiliyyətə malik olmamasında axtaran mürtəcə Avropa alimlərinə qarşı çıxaraq, Axundov yazırdı: “Deməliyəm ki, mənim xalqımın fitri istedadı ümumi Avropa xalqlarının fitri istedadından əskik deyil, bəlkə qat-qat artıqdır”.

Xalqını dərin məhəbbətlə sevən Mirzə Fətəli Axundov əlifbanı dəyişdirməklə yalnız xalqın savadlanmasını, mədəniləşməsini nəzərdə tutur, bu işdən heç bir şəxsi mənfəət və xeyir gözləməirdi. O yazırdı: “Mənim bu işdə məqsədim ümumi mənfəətdir. Bu cür işlərdən heç bir umacağım yoxdur. Mənim arzum odur ki, bütün müsəlman xalqları da, başqa xalqlar kimi savad əldə etmək və məişətlərini yaxşı qurmaq imkanına malik olsunlar”.

Axundov ümumi fəaliyyətində əlifbanı dəyişdirmək, yeni əlifba yaratmaq üçün mübarizə aparmışdır. Müəllif bu yolda xeyli iş görmüş, bir neçə əlifba layihəsi hazırlamışdır. Lakin əlifbanı dəyişdirməyə din nümayəndələri heç cür razılıq verməmişlər. Dramaturq ömrünün sonunda yazırdı: “Əfsus ki, nə İranda, nə Osmanlıda islam xalqının tərəqqisi xatirinə, islam əlifbasını dəyişməyə iqdam etmədilər ki, bu vasitə ilə ölkənin əhalisi qadın-kişili bir neçə ayın içərisində başdan-başa savadlı olsunlar. (Axundov əsərləri III cild).

Axundovun Cəfərqulu xan Nəvaya 1859-cu ildə yazdığı mənzum məktubun məzmunu bu cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, müəllif şeirlərinin əvvəlində mollalardan şikayətlənir ki, onların heç biri imana gəlmir, əlifbanı dəyişməyə icazə vermirlər. Şairin mütərəqqi fikrinə “Bizlərdə nöqtəsiz olmaz, kitabəd”, - deyə cavab verirlər. Məlumdur ki, Axundov əlifba haqqında üç layihəsində ərəb əlifbasının nöqsanlarını da izah etmişdir. Bu mənzum məktubda da şair ərəb əlifbasının nöqsanlarına tutarlı nümunələr göstərir.

Biri söyləyir: “Nədir bu nuni-sağır?
Lazım deyil bizə nə zəbər, nə zirr!
Yazacağın elə bikiri-Bəkir!
Sən ha çıxır-bağır, elə mələmət!

Şeirin sonunda şair əlifba sarıdan rahat olmaq üçün, xanla görüşmək arzusunda olduğunu bildirir.

Böyük vətənpərvər Axundov xalqının maariflənməsi və tərəqqisi yolunda böyük əngəllərdən biri olan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə icazə verməyən və onu kafir hesab edən Türkiyə və İranın mürtəcə dövlət başçıları ilə ömrünü sonuna kimi şiddətli qələm mübarizəsi aparmışdır. Mirzə Fətəli əlifbanın dəyişdirilməsi işində onunla birlikdə mübarizə aparan dostu Mirzə Melkum xana yazırdı: “Mən o həriflərdən deyiləm ki, düşmən qarşısında diz çöküb, onların əmrinə tabe olam. Nə qədər ki, sağam İstanbul nazirlərinə qarşı qələmimlə vuruşacağam. Mən və mənim yavərim olan siz öldükdən sonra bizim müasirlərimizin nə dərəcədə şüursuz olduğunu görən gələcək nəsil minlərcə dəfə halımıza heyifslənəcək, bizim fikirlərimizi həyata keçirəcək və qəbrimizin üstündə heykəllər qoyacaqlar”.

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycanın və ümumən Qafqazın elmi-mədəni həyatında müəyyən müsbət rol oynamışdır. 1851-ci ilin martında o, Rusiya İmperatoru Coğrafiya cəmiyyətinin Tiflis şöbəsinin həqiqi üzvü seçilmiş və cəmiyyətin işində, onun bu cəmiyyətdəki elmi tədbir və müzakirələrində fəal iştirak etmişdir. Təəssüf ki, onun bu cəmiyyətdəki fəaliyyəti bu vaxta qədər tədqiq olunmayıb. 1864-cü ildə Qafqaz canişinliyinin nəzdində Qafqaz xalqlarının tarixinə, onların həyat tərzinə, məişətinə, mədəniyyət və ədəbiyyat abidələrinə dair məlumat toplamaq və nəşr etdirmək məqsədilə Tiflisdə xüsusi Arxeoqrafik komitə yaradılmışdı. Komitənin sədri A.Berje, əsas üzvləri isə görkəmli gürcü tarixçisi və publisisti N.Berdzonov və M.F.Axundov təyin olunmuşdular. Mirzə Fətəli Axundov həmin ildən ta ölümünə qədər bu komitədə müntəzəm fəaliyyət göstərmişdir. O Qafqazın tarixinə dair fars, ərəb və türk dillərində mövcud olan materialları, sənədləri, məlumatları toplamış və onları rus dilinə tərcümə etmişdir. O, həmçinin Azərbaycan şəhər və kəndləri, qalaları, məişəti, adət-ənənələri, ev, təsərrüfat əşyaları barədə məlumatlar hazırlamış, Azərbaycan ədəbiyyatı və folklor nümunələrini toplamış, bütün bu materialları rus dilinə tərcümə etmişdir. Onun topladığı bu zəngin və qiymətli materiallar Arxeologiya komitəsinin

nəşr etdirdiyi “Aktı kavkaskoy arxeoloqiçeskoj komissii” adlı məcmuədə çap olunmuşdur. Mirzə Fətəlinin sağlığında “Aktların...” yeddi cildi nəşr edilib. 1870-ci ildə isə Axundov Qafqaz hərbi dairəsinin hərbi topoqrafiya şöbəsinin üzvü seçilmiş və bu şöbənin işində də fəal iştirak etmişdir.

Axundov görkəmli Azərbaycan maarifçisi Həsən bəy Zərdəbiyə “Əkinçi” adlı Azərbaycan qəzetinin təşkili və nəşri sahəsində böyük dəstək göstərmiş, qəzetlə fəal əməkdaşlıq etmiş və “Əkinçinin” redaktorunun böyük səyi, əzmi, şücaəti və qəzetin ilk nümunələri barədə “Kafqaz” qəzetində üç maraqlı rəy dərc etdirmişdir. Məşhur Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin təşkilində də Mirzə Fətəli mühüm rol oynayıb.

Mirzə Fətəli Axundov yazırdı: “Xalqın mənafeyi ölkə və vətənimizin azadlığı, onu tələb edir ki, xalqla dövlət arasında birlik və mehribanlıq yaratsın. Bu gün Azərbaycan xalqı öz iqtisadiyyatının, mədəni həyatının inkişafında misilsiz yüksəkliklərə qalxmışdır. Bu birlik və mehribanlığı biz daim hiss edirik. Xoşbəxtik ki, bizim Mirzə Fətəli Axundov kimi böyük oğullarımızın arzu və istəyi illərdən, əsrlərdən sonra həyata keçmişdir. Axundov ideyalarının misilsiz əhəmiyyətini zaman sübut etmişdir.

Zaqafqaziyanın “Molyer”i olan Mirzə Fətəli Axundovun adı təkcə doğma Azərbaycanda deyil, müsəlman şərqinin hüdudlarından uzaqlarda da çox yayılmışdır. Görkəmli Fransa dramaturqu ilə müqaisə edilə bilməsi təsadüfüdür. Molyer kimi Axundov da, öz ölkəsində milli ədəbiyyatı inqilablaşdırmışdır. Böyük yazıçı filosofun inqilabi fikirləri bu gün də müxtəlif ölkələrin, qitələrin milyon-milyon adamını azadlığa, tərəqqiyə səsləyir.

Mirzə Fətəli Axundov xalqını, vətəni sevən, onun tərəqqisini, azadlığını arzu edən vətənpərvər bir şəxsiyyət idi. Bu böyük mütəfəkkir 1870-ci ildə məktublarından birində yazırdı: “Mən xalqı sevən, canımı bu yolda qurban verməyə hazır olan bir adamam. Mənim məqsədim İslam xalqlarını sarsıdan cəhaləti ortadan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətini artırmaq üçün vətənimin abadlaşması üçün ədalətə rəvac verməkdir”. (Axundov əsərləri. III cild. Bakı: Azərənşr 1955, s.128-129.)

Bütün deyilənlərdən aydın olur ki, Axundov öz dövrünü, onun daxili və xarici siyasətini, feodal-patriarxal qaydalarını, cəhalət və nadanlıq, islam dinini və tərəqqiyə maneçilik törədən bütün qaydaları ifşa etməklə kifayətlənməmiş, ədalətli quruluş haqqında bir çox dəyərli fikirlər söyləmiş, xalqı azadlıq, tərəqqi və sosial ədalət uğrunda mübarizəyə çağırılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. IV cild Bakı: Elm, 2011.
2. Axundov əsərləri. III cild. Bakı: Azərənşr 1955, s.128-129.
3. Mirzə Fətəli Axundov “Kəmallədvə məktubları”. Bakı: 1959, s.179-259.
4. Mirzə Fətəli Axundov əsərləri. II cild, Bakı: Azərənşr, 1961, s.38, 258, 259, 260.

FRANS KAFKA YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ VAROLUŞ MÜBARİZƏSİ

Türkan Fazil qızı Hüseynova
ADPU Şamaxı filialı
turkan.huseynova.8989@mail.ru

Xülasə

Ekspressionizm ədəbi cərəyanının, bəlkə də, ən görkəmli nümayəndəsi olan Frans Kafka yaradıcılığı özünəməxsusluğu və orijinallığı ilə hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, bir çox ədəbi tənqidçilərin marağını cəlb edərək çoxlu sayda elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasına səbəb olmuşdur. Kafka yaradıcılığının dünya ədəbiyyatı şah əsərləri içərisində əvəzolunmaz yerə malik olmasının əsas səbəblərindən biri mövzu, məzmun və ideya orijinallığındadır. Digər yazıçılardan fərqli olaraq Kafkada insan və onun ruhi-mənəvi dünyasına münasibət tam fərqlidir. XX əsrdə baş verən I Dünya Müharibəsi, yəhudilərə qarşı Avropada münasibətin birmənalı olmaması, onlar üzərindəki təzyiqlər, ələlxüsus da atası ilə olan gərgin münasibətlər Kafka yaradıcılığını bu gün tanıdığımız formaya salmışdır. “Şəxsiyyətin

psixoloji çalxantılarının F.Kafka yaradıcılığında əksi” adlı elmi-tədqiqat işimizdə çalışacağıq ki, bu mövzudan çıxış edərək Kafka yaradıcılığına bir münasibət formalaşdıraq. Zəngin bədii yaradıcılıq irsinə malik olan ədibin əsərlərinin tam olmasa da, bir qisminin təhlilinə, psixoloji baxımdan izahına cəhd edəcəyik. Bu istiqamətdə uğur qazanmaq üçün Kafka yaradıcılığı haqqında müxtəlif tədqiqat işləri ilə, əsas da yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmağa çalışacağıq.

Açar sözlər: F.Kafka, modernizm, ekspressionizm, psixologiya, şəxsiyyət.

Abstract

The creativity of Franz Kafka, who is perhaps the most prominent representative of the expressionism literary trend, has always been in the spotlight due to its uniqueness and originality, attracted the interest of many literary critics, and led to the writing of a large number of scientific research works. One of the main reasons why Kafka's work has an irreplaceable place among the masterpieces of world literature is the originality of the subject, content and idea. Unlike other writers, Kafka's attitude towards man and his spiritual world is completely different. The First World War in the 20th century, the ambiguous attitude towards the Jews in Europe, and the pressures on them, especially the strained relationship with his father, made Kafka's work the form we know today. In our scientific-research work called "Reflection of psychological upheavals of personality in F. Kafka's Work" we will try to form an attitude towards Kafka's work based on this topic. We will try to analyze some, if not all, of the works of the writer who has a rich artistic heritage, and explain them from a psychological point of view. In order to succeed in this direction, we will try to familiarize ourselves closely with various research works on Kafka's creativity, and mainly with his creativity.

Key words: F. Kafka, modernism, expressionism, psychology, personalit.

Ekzistensializm bədii-fəlsəfi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi Jan Pol Sartr deyirdi ki, yazmaq izdiham içində soyunmaqdır.

Dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümunələrinə xronoloji ardıcılıqla baxdığımız zaman belə qənaətə gəlmək olar ki, ən qədim dövrdən müasir dövrəqədərki ədəbi nümunələrdə insan və ətraf aləmə, özünə qarşı münasibətində köklü dəyişikliklər baş verib. Belə ki, əgər qədim ədəbi nümunələrdə insanı öz daxili dünyası, mənəvi aləmi, şəxsi problemlərindən daha çox subyektdən kənarında formalaşan obyektiv gerçəklik, ətraf mühit maraqlandırırıdısa, əsrlər keçdikcə bu vəziyyət dəyişmiş, insan dəhşətli dünya müharibələrinin yaratdığı böhranlar nəticəsində ağır travmalar almış və nəticədə şəxsiyyət öz məninə doğru yönəlmişdir. I və II Dünya müharibələrini görən insan dərin ruhi sarsıntıların, çalxantıların mənəşəsində əzilmiş, keçmiş dağılmış, gələcəyi qeyri-müəyyən bir hala düşmüşdür. Bu səbəbdəndir ki, itirilmiş nəslin tanınmış nümayəndələrindən olan Erix Mariya Remark “Qərb cəbhəsində təbəddülət yoxdur” adlı əsərində bu fikri belə ifadə edirdi ki, müharibə haqqında coğrafiya dərslərindəki xəritə üzərində təsvirindən başqa anlayışları olmayan biz yeniyetmələr savaşınl əsl üzünü görəndən sonra belə qənaətə gəlirdik ki, biz artıq nə keçmişə qayıdıb əvvəlki kimi yaşaya bilərik, nə də gələcəyə ümid edə bilərik.

İnsan ruhunun sarsıntılarını, daxili böhranı, qorxunu əsərlərində çox mükəmməl bir şəkildə işləyən görkəmli alman yazıçısı Frans Kafka fərdin öz daxili dünyasına yönəlişinin əsas nümayəndələrindən biridir. Despotik, zəhmli və cüssəli bir atanın övladı olan Kafka bütün ömrü boyu bu əzəmətin, hakimiyyətin və qaçılmaz təzyiqin altında əzilməyə məhkum olmuşdur. Öz uğurlu iş həyatı və şəxsiyyəti ilə fəxr edən ata Hermann Kafka oğlunun işəyaramaz, zəif və qabiliyyətsiz biri olduğunu düşünür, bununla kifayətlənməyib açıqca ona hiss etdirir. Frans Kafka ömrünün sonuna qədər bu zəhmin təsirindən xilas ola bilmir. Onun “Atama məktub” əsərində biz onların ata-oğul münasibətlərinin ən incə çalarlarına qədər şahidi oluruq. Yazıçı bu əsərində atasının ona qarşı olan münasibətini bədii sözün qüdrəti ilə açmağa çalışmış, buna çox mükəmməl bir şəkildə nail olmuşdur. Hökmlü atanın əksinə olaraq isə anası – Yuliya Kafka olduqca həlim və şəfqətli biri olaraq təsvir olunur. Görkəmli yazar anasının bu sonsuz şəfqəti sayəsində atasının davranışlarına tab gətirməyi bacarmışdır. Özünün də ifadə etdiyi kimi yaşadığı şəhərdən – Praqadan qaçıb qurtulmaq, xilas olmaq, azad nəfəs almaq istəmiş, lakin anasının sevgi və şəfqəti qarşılığında buna cəsəreti çatmamışdır. Atasını onu qaçmağa, anasını isə qalmağa məcbur etdiyindən

bu ikilik onun gələcək şəxsiyyətini formalaşdırmış və qarşımıza XX əsrin görkəmli yazarı Frans Kafka çıxmışdır. Kafka get-gəllərin, çıxılmazlığın və qorxunun əsir aldığı ruhun yazarıdır. Kafka tam bir ekspressionistdir. Alman ədəbiyyatı mütəxəssisi olan Gürsel Aytaç Çağdaş Alman edebiyatı adlı elmi əsərində Kafkanın valideynləri ilə olan münasibətini bu şəkildə izah edir: “Uşaqlıqdan zəif və xəstə bir vücudu vardı. Ana tərəfindən ataları əsrlər boyunca zəngin bir həyat sürmüş, bilikli, din adamı və fərqli xüsusiyyətləri olan insanlardı. Frans Kafkanın ürkək və incə təbiətini ana tərəfinə bağlayırlar. Atası isə son dərəcə hərəkatli, güclü, qüvvətli bir adam olaraq tanındı. Yoxsul şərqli yəhudi ailəsindən gəlmiş, amma əzmi və çalışqanlığı ilə lazımı sərvəti toplaya bilmişdir. Bu xüsusiyyətləri ilə Hermann Kafka oğlunun gözündə hər şeyin ölçüsü olmuşdur. Belə ki, özünün heç bir zaman çata, dəf edə bilməyəcəyi bir ölçü. Zəif vücudu ilə Frans özünü atasının qarşısında həmişə zavallı və çarəsiz hiss etmişdir. Anasından aldığı həssaslıqla ata tərəfdən mənimsədiyi möhkəmlik Frans Kafkanın ruhunda bütünlənmiş və davamlı bir özünügünaqlandırma, mühakimə etmə xüsusiyyəti yaratmışdır; ölçü, nümunə deyə seçdiyi atası ilə qarşılaşdıranda hər hərəkət, hər düşüncə ona şübhəli, hətta yanlış görünürdü (3; 270).

Frans Kafkanın bütün dünyada bir yazıçı kimi tanınmasında, bəlkə də, ən böyük xidmət dostu Maks Brodun üzərinə düşür. Yazdığı bütün məktub və əsərləri ölümündən sonra yandırmaq üçün ən yaxın dostu olan Maks verən Kafka onun xəyanəti nəticəsində ədəbiyyat aləmində tanınır. Belə ki, dostu verdiyi sözü yerinə yetirmir və əlyazmaları çap elətdirir. O, Kafkanın ədəbi aləmdə ən çox məsləhətləşdiyi və ən çox sevdiyi şəxslərdən biri idi. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kafka Maksı çox yaxşı tanıyırdı və onun xasiyyətinə bələd idi. Bəlkə də, görkəmli yazar bilirdi ki, dostu əlyazmaları yandırmayacaq və onları çap etdirəcək. Elə bu səbəbdən də özünün cəsarət edib çap etdirmədiyi əlyazmalarını ən yaxın dostuna əmanət edir ki, o çap etdirdirsin. Daxili dünyasında baş verənləri yazıya köçürmək və onları dünyaya söyləmək qorxuları və cəsarətsizliyi ucbatından ömrü boyu əziyyət çəkən Kafka üçün yad bir hərəkət idi. Çox güman ki onu Maks Broda bağlayan dostunun cəsarəti və bir gün bu yazıları gün işığına çıxarmaq igidliyini göstərə bilməsi olmuşdur. Bəlkə də, yazarın ruhu dostunun bu sevimli xəyanətinə hər zaman minnətdar olacaqdı. Çünki Frans insan daxilindəki qorxunun, zəifliyin və cəsarətsizliyin yazarı idi, o, atasının sonsuz hökmü və gücü nəticəsində bu cür formalaşmışdı və yeganə çıxış yolu yazmaq idi. Jan Pol Sartrın yuxarıda nümunə gətirdiyimiz fikrincə, yazmaq onun üçün izdiham içində soyunmaq idi.

Yazarın ailəsi ilə bağlı münasibətlərdən bəhs edərkən, “Atama məktub” əsəri haqqında danışmamaq qeyri-mümkündür. Bu məktubu Kafka 1919-cu ilin noyabrında Şlezendə (Bohemiya) dincələrkən yazmış, ancaq onu nədənsə ünvanına göndərməmişdi. Maraqlıdır ki, ölümündən sonra Kafkanın ədəbi-bədii irsini bütövlükdə oxuculara çatdıran dostu Maks Brod da bu məktubu yazıçının “Məktublar”ına deyil, bədii əsərlərinin cərgəsinə daxil etmişdi. Əslində, belə də olmalı idi, çünki Kafkanın atasına məktubu onun 1910-cu ildən müxtəlif insanlara, müxtəlif ünvanlara göndərdiyi məktublardan (demək olar ki, onların çoxu çap olunub və 700 kitab səhifəsindən çoxdur!) seçilir. Daha doğrusu, bu məktub avtobioqrafik səciyyə daşmasına baxmayaraq, şəxsi münasibətlər çərçivəsini aşaraq bəşəri dəyərlər baxımından, ümumiyyətlə, insan münasibətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsinə həsr olunmuşdur. Əlyazmasında məktubu bacısı Ottloya ünvanlamışdı ki, sahibinə çatdırsın, amma göndərməmişdi. Ümumiyyətlə, Kafka onu bir neçə dəfə göndərmək və ya kiminsə vasitəsilə sahibinə çatdırmaq istəsə də, həmişə son anda fikrindən daşınmışdı. Bir neçə il sonra çex jurnalisti və onun əsərlərinin çex dilinə tərcüməçisi Milena Yesenskaya (bu qadın həm də onun növbəti uğursuz məhəbbəti idi!) yazdığı məktub da sübut edirdi ki, Kafka onu hələ göndərməyib: “Sabah “Atama məktub”u sənə ev ünvanına göndərəcəm. Onu yaxşı saxla, bəlkə, nə vaxtsa atama verəsi oldun...” Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi F.Kafka Oğuz Atayın təbirincə desək, tutunamayanlardan (tutuna bilməyənlərdən) idi. Bu bir növ “tutunamayanlar” termini altında cəmləşən insanlar həyatda öz yerlərini tapa bilməyən, boşluqda asılı qalan, mövqeyini müəyyənləşdirə bilməyən insanlar nəzərdə tutulurdu. Keçmiş və gələcəyi arasında öz mövcudluğunu müəyyənləşdirə bilməyən, kimsəsiz, tənha və qorxunun hakimiyyəti altında olan bu insan tipinə, belə desək, qrupuna Kafka da uyğun gəlirdi. Atasını onu bir heç hesab edir və onun hər hansısa bir uğurunu əhəmiyyətli saymırdı. Kafka əsərdə belə yazır: “Bəlkə sənə də yadında qalmış olar... Bir gecə tez-tez ulamağa başladım ki, su istəyirəm. Ancaq susadığıma görə yox, həm sizi əsəbiləşdirmək, həm də kiminləsə danışmaq üçün belə eləyirdim. Bir-iki dəfə bərk hədələsən də, xeyri olmadı və onda gəlib mənə yorğan-döşəkdən zorla qaldırdın, eyvana çıxarıb qapını bağladın, bir neçə dəqiqə gecə köynəyində

bayırda saxladın. İndi demək istəmirəm ki, onda düz eləmədin... Bəlkə doğrudan da həmin gecə mənə başqa yolla sakitləşdirmək olmazdı... Mən bununla yalnız sənin tərbiyə üsullarını və həmin üsulların mənə necə təsir etdiyini səciyyələndirmək istəyirəm. Əlbəttə, həmin hadisədən sonra mən sözbəxan oldum, ancaq bununla belə, içimdə elə bil nəşə qırıldı. Mən bu mənasız su istəmək həvəsimin təbiiliyi ilə zorla bayıra atılmağın qeyri - adi dəhşətini heç cür uyuşdura bilmirdim. Sonralar illər uzununu belə bir dəhşətli fikir mənə əzab verməyə başladı ki, o nəhəng kişi, yəni atam heç bir səbəb olmadan, gecənin birində gəlib mənə yorğan-döşəkdən qaldıraraq eyvana ata bilər və belə çıxırdı ki, mən onun üçün heç nəyəm! (6; 3) “Atama məktub” əsərində atasının ona qarşı münasibətini və eyni zamanda Kafkanın bu münasibətin ağırlığı altında əzilmsəni görkəmli yazar çox mükəmməl bir formada bizlərə çatdırmışdır.

Kafkanı ədəbi aləmdə məşhurlaşdıran novellaları haqqında danışmasaq, şəxsiyyətin psixoloji çalxantıları barədəki fikrimizi daha dolğun və hərtərəfli izah edə bilmərik. Bunlardan “Höküm”, “Çevrilmə”, “Cəza koloniyası”, “Bir savaşa təsviri”, “Yuxu”, “Qərribə heyvan”, “Qanun qarşısında” və s. misal göstərə bilərik. Adıçəkilən novellalar içərisində “Höküm” tərkibi etibarilə Kafka yaradıcılığının ana xətlərindən biri olan ata-oğul münasibətlərini ehtiva edir. Novellada yenicə nişanlanmış tacir Georq Bendeman bu barədə Rusiyadakı dostuna məktub yazır. Amma hadisələrin sonrakı gedişindən məlum olur ki, Georq bu nişanlanma və işlərindəki uğru ilə sanki vəfat etmiş anasına, atasına və qürbətdəki dostuna xəyanət etmişdir. Məktubu göndərmək barəsindəki fikrini atasına açıqlarkən atası onu tamamilə baş verən hadisələrdə günahlandırır nişan fikrinin dostuna çatdırılmasına etiraz edir. Ataya görə, Georq anasının ölümündən sonra atasını qaranlıq bir hücrəyə məhkum etmiş, onun acizliyindən, xəstəliyindən və zəifliyindən istifadə edərək işləri əlinə almış və hətta böyük uğurlar qazanmış, vəziyyəti çox pis olan dostuna qarşı isə nişanlanmaqla xəyanət etmişdir. Atasını bütün bu günahlandırmanı yatağındna duraraq və hələ də var olduğunu isbat etməyə çalışaraq edir.

XX əsr dünya ədəbiyyatına öz damğasını vuran Frans Kafka yaradıcılığının əsas nüvəsini “Çevrilmə” (“Metamorfoza”) əsəri təşkil edir desək, zənnimizcə, yanılmırıq. Şəxsiyyətin mənəvi böhranları, psixoloji sarsıntılar, ruhi çalxantılar başlıca mövzu kimi seçilən Kafka yaradıcılığında adıçəkilən əsər bu baxımdan ən vacib yeri tutur. Yazanın həyatı ilə bağlı əldə olan materiallardan, “Atama məktub” əsərindən bizə müəyyən olan hadisələrdən aydınlaşır ki, “Çevrilmə” tam mənası ilə avtobioqrafik əsərdir. Yuxarıda da dediyimiz kimi, məşhur yazıçının uşaqlıq və gənclik illəri atasının dözülməz təzyiqi altında olmuş və onu yazmağa vadar olan bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmışdır. Əsərdə baş verən hadisələrin böyük bir qismi yazıçının şəxsi həyatı ilə eynilik təşkil edir. Belə ki, “Bir səhər gecənin narahat yuxusundan ayılan Qreqor Zamza başa düşdü ki, elə yatağındaca əcaib bir həşəratə çevrilib. O, başa çanağı kimi qartımış kürəyi üstə uzanmışdı. Üstündəki yorğanın yarısı sürüşüb yerə düşdüyündən başını qaldıran kimi qəhvəyi, qabarıq pulcuqlarla örtülmüş qarnını gördü. Bədəninə başqa əzalarından da eybəcər və cılız görünən saysız-hesabsız ayaqcıqları gözləri önündə miskincəsinə qaynaşırdılar ”(7; 1). Tədqiqatçıların fikrincə, Kafka yaşadığı, qaçmaq istəyib qaça bilmədiyi Praqada və hökmran atası ilə mülayim anasının təsiri altında ikili həyat yaşadığı ailəsində özünü gərəksiz, lazımsız və işəyaramaz bir böcək kimi hiss edirdi. Yatağında böcəyə çevrilən Qreqor Zamza elə Frans Kafkaydı. Bu, təbii ki, bədii metod, üsul idi ki, yazar öz mənəvi kiçilməsini göstərmək üçün bundan istifadə edirdi, lakin bu məcaziliyin arxasında böyük bir həqiqət dayanırdı. Kiçik yaşlarında qardaşını itirən Kafka üç bacısından – Qabriela, Valeriya, Ottilyadan ancaq üçüncü ilə daha yaxın olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, böcəyə çevrilən Qregor Zamzaya da evdə tək yaxşı münasibət bəsləyən obraz bacısıdır. Həşəratə çevrilən əsər qəhrəmanı bacısı tərəfindən qayğıkeçliklə qarşılır, yedizdirilir. Diqqətimizi çəkən əsas məsələlərdən biri də Zamzaya qarşı ən qəddar münasibət bəsləyən insan atasıdır. Onun bir böcəyə çevrildiyini, işə getmədiyini və evdəki kirayənişinləri narahat edəcəyini düşünən ata ona zalımca davranmağa başlayır. Hər vəchlə onun otaqdan çıxmasına, işə olunmamasına çalışır. Hətta evdəki söz-söhbət zamanı ata Zamzaya alma atır və həmin alma onun kürəyində yer edərək məhvəyə səbəb olur. Bildiyimiz kimi, alma həm dini nöqtəyi-nəzərdən, həm də dünya ədəbiyyatında günahkarlıq rəmzidir. Kafka öz qəhrəmanının ölümünə səbəb olan meyvəni təsadüfi yox, bilərəkdən alma seçərək buna işarə etmişdir. Getdikcə kürəyindəki yara böyüyür, artıq evdəkilər ondan bezir, o, heç kimə lazım deyildir, gərəksizdir və əsərin sonunda ölür. Yazar özü də vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişmişdir. Əsərdəki avtobioqrafik bənzərliklərdən biri də Kafkanın və Zamzanın işinə olan münasibətidir. Ailəsinin təkidi ilə hüquq oxuyan Kafka bütün ömrü boyu peşəsini sevməmiş, çox əziyyət

və çətinliklə işləməyə məcbur olmuşdur. Sevmədiyi sənət sahibi olmaq da onu daim yormuş, ruhunu əldən salmışdır. Yazıçılıq isə onu yoran hər şeydən: ailəsindən, peşəsindən və nəhayət, yəhudi olduğu üçün təzyiq gören Praqadan qaçıb sığındığı yeganə “ada” idi. Əsrin qəhrəmanı Zamza da çalışdığı peşəni sevmir, hər gün bu əziyyətli peşənin dalınca getməyi özünə zindan əzabı hesab edir. O, mənən kiçildikcə, cılızlaşdıqca, kiçilib öz gözündə acizləşdikcə, iyərənləşdikcə böcəkləşir, həşərata çevrilir. Bəlkə, Kafkanı, elə Zamzanı bu əzici təzyiqlərdən xilas edən büründüyü həşərat qiyafəsidir, az da olsa burda rahatlıq, dinclik tapır. Yuxarıda da yazdığımız kimi Kafka ömrü boyu böyük bir qorxunun ruhuna hakim kəsilməsindən əzab çəkirdi. O, yazırdı ki, bu elə bir dəhşətdir ki, ondan qaçıb-qurtulmaq olmaz. Bu qorxu onu daim təhdid edir, nəzarəti altında saxlayır və onu adi insanlar kimi həyatdan zövq almağa qoymur. Və bizi bu yazara qarşı mərhəmətli olmağa vadar edən əsas məsələlərdən biri isə həm özünün, həm də qəhrəmanının bu əzablardan xilas ola bilməməsi idi. Kafkanı təkcə ailəsindəki münasibətlər yox, həm də Avroda yəhudilərə qarşı olan münasibət də incidirdi. Bütün bunlar sonda onun məhvinə gətirib çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyev Q. Dəliddən doğru xəbər. Bakı: Mütərcim, 1999, s.160.
2. Frans Kafka. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010. - 600 s.
3. Gürsel Aytaç. Çağdaş Alman Edebiyatı. Ankara: DoğuBatı yayınları. Mart, 2012.
4. Abdullayeva Y. XX əsrədəbiyyatında modernizm. Bakı: “Mütərcim”, 2005.
5. http://dipnotkitap.net/OYKU_ve_NOVELLA/Degisim.htm
6. <http://www.azyb.net/cgi-bin/jurn/main.cgi?id=932> Yeni tərcümələr. F.Kafka. Atama məktub.
7. Frans Kafka. Çevrilmə. (Metomorfoza). E-kitab.
8. Frans Kafkanın Eserlerinde Aşırı Bürokrasi ve Otoriter Yönetici İmgesi. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. Cilt 17, sayı 2, 2016, s.273.
9. Nuri Çiçek. Aksaray Üniversitesi. Frans Kafkanın Eserlerinde Yabancılaşma Problemi

ABBAS SƏHHƏT VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Nigar Mustafa qızı Məhərrəmov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
nigar.maharramova@mdu.edu.az

Xülasə

Abbas Səhhət Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında şərəfli bir yer tutur. Onun özünəməxsus orijinal yazı manerası vardır. O hər sözü, hər vurğunu yerli-yerində işlətməyi bacaran sənətkardır. Səhhət özünü uşaqlara öyüd-nəsihət verən mürəbbi kimi deyil, yaxın yoldaş, tərbiyəçi kimi təqdim edir. Şair uşağa yanaşmağı bacarır, onun qəlbinə yol tapır. Bunların nəticəsidir ki, Səhhətin şeirləri oxucunu düşündürür, təsirləndirir və ona estetik zövq verir. Abbas Səhhətin uşaq şeirlərini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də onların uşaqları yoran, darıxdıran nəsihətçilikdən, quru mühakimələrdən uzaq olmasıdır. Uşağın təbiəti konkretlik, əyanilik tələb edir. Onun fikrincə, uşaqlar üçün yazılan əsərlər öz konkretliyi, parlaqlığı ilə fərqlənməlidir.

Açar sözlər: bəşəriyyət, insan, təhsil, uşaq şeirləri, maarifçilik ideyaları, poetizm.

Summary

Abbas Sahhat occupies an honorable place in Azerbaijani children's literature. He has his own original writing style. He is an artist who can use every word, every accent in its place. Sehhat does not present himself as a mentor who advises children, but as a close friend and tutor. The poet is able to approach the child, finds a way to his heart. As a result, Sahhat's poems make the reader think, move and give him aesthetic pleasure. One of the characteristics of A. Sahhet's children's poems is that they are far away from advice and dry judgments that tire and bore children. The child's nature requires concreteness and visibility. According to him, works written for children should be distinguished by their concreteness

and brilliance.

Key words: humanity, human, education, children's poems. enlightenment ideas, poeticism.

Bütün dövrlərdə yaradıcı insanla başqaları arasında münasibətlərin məcmusu cəmiyyətin mənəvi əsaslarına bilavasitə təsir edən global miqyasda əbədi problemlərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Yaradanla cəmiyyət arasında əlverişli qarşılıqlı anlaşma həmişə özünəməxsus xoşbəxt an kimi qəbul edilmiş, həm maddi, həm də mənəvi həyatda, həm də dünya varlığında birincilərə çoxlu yüksək dividentlər gətirmişdir. Məhz belə müsbət şəraitdə dünya mədəniyyətinin bir çox şedevrləri doğuldu.

Təəssüf ki, bəşəriyyət tarixi böyük yaradıcı şəxsiyyətlərin öz həmvətənləri və müasirləri tərəfindən dərk edilmədiyi, qəbul edilmədiyi bir çox hallar bilir. Aydınır ki, bu cür konflikt toqquşmaları yaradıcı üçün psixoloji diskomfortla nəticələnir, narahat ab-hava yaradır, ruhi iztirab və maddi ehtiyac gətirir, tez-tez xəstəlik və erkən ölüm də daxil olmaqla bir çox başqa mənfi nəticələrə səbəb olur [6].

Ötən əsrin birinci yarısının Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair-maarifpərvər, pedaqoq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, uşaq poeziyasının klassiklərindən biri Abbas Səhhətin taleyi inkarın acı nümunəsidir.

A.Səhhətin Azərbaycan maarifi və uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı xidmətləri böyükdür. Cavan yaşlarından ömrünün sonuna qədər müəllimlik edən, dərsliklər yaradan şair uşaq və gənclər üçün müxtəlif janrlarda əsərlər yazmış, milli uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaradan klassiklər səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Səhhətin özünəməxsus orijinal yazı manerası vardır. O hər sözü, hər vurğunu yerli-yerində işlətməyi bacaran sənətkardır. Səhhət özünü uşaqlara öyüd-nəsihət verən mürəbbi kimi deyil, yaxın yoldaş, tərbiyəçi kimi təqdim edir. Şair uşağa yanaşmağı bacarır, onun qəlbinə yol tapır. Bunların nəticəsidir ki, Səhhətin şeirləri oxucunu düşündürür, təsirləndirir və ona estetik zövq verir.

O, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında şərəfli bir yer tutur. Uşaq ədəbiyyatını təsirli tərbiyə vasitəsi hesab edən şair sələfləri M.Füzuli, Q.Zakir, S.Ə.Şirvaninin gözəl ədəbi ənənələrini davam etdirmiş, öz yaradıcılığı ilə uşaq ədəbiyyatı xəzinəsini xeyli zənginləşdirmişdir. Onun “Cücələr”, “Quşlar”, “Ana və bala”, “Yaz”, “İlk bahar”, “Qış” kimi onlarca şeirləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olmuşdur. Şairin şeirlərinin bir çoxu bu gün də balacaların dilinin əzbəridir. A.Səhhətin şeirlərini yaşadan, hər şeydən əvvəl, onların uşaq yaşına və ruhuna münasib olmasıdır. Məlumdur ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar nağılları dinlədikcə xəyal aləminə qapılır, onlarda təxəyyül qüvvətli olur. Uşaq çubuqdan “at”, qutudan “maşın” düzəldib yorlulmaq bilmədən “sürür”. Uşaq ədəbiyyatı uşaq xəyalına qanad verməli, onların hisslərinə təsir etməlidir. Bu cəhətdən A.Səhhətin şeirləri çox səciyyəvidir. “Yaz”, “Qaranquş balaları”, “Bağça” və başqa şeirlər uşaqlarda hisslərin tərbiyəsinə yönəldilmişdir. “Qaranquş balaları” şeirindən bir parçaya diqqət edək:

Ay quşcuğazlar, nə yaraşlısınız,
Can kimi bəslənməyə layiqsiniz.
Nədir o istəkli, o heyran baxış,
Nə dadlı cik-cik, nə gözəl çırpınıs?!

Şairin digər şeirləri də belə səmimidir. A.Səhhətin uşaq şeirlərini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də onların uşaqları yoran, darıxdıran nəsihətçilikdən, quru mühakimələrdən uzaq olmasıdır. Uşağın təbiəti konkretlik, əyanilik tələb edir. uşaqlar üçün yazılan əsərlər öz konkretliyi, parlaqlığı ilə fərqlənməlidir. A.Səhhətin bir çox uşaq şeirləri buna gözəl nümunə ola bilər. “Cücələr” şeirində oxuyuruq:

Cücələrim bəzəklidir,
Bəzəklidir, düzəklidir,
Sarı, çil-çil, hər rənglidir.
Yeyər, içər cücələrim
Doyub qaçar cücələrim.

A.Səhhət parlaq lövhələr, canlı surətlər yaradır, məqsədi balaca oxuculara surətlər vasitəsilə çatdırmağa çalışır. Şair tülkü və qurdu, qarışqa və milçəyi, gün və küləyi, gülləri “dilə gətirir”, özü isə sanki hadisələrin arxasında gizlənib gözə görünmür. A.Səhhətin şeirlərinin bir xüsusiyyəti də dilin sadəliyi və oynaqlığıdır. Çətin, uzun, ağır tələffüz olunan sözlərlə dolu əsərlərin ideyası, məzmunu balaca oxucuya çatmır, ona lazımi tərbiyəvi təsir göstərmir. A.Səhhətin uşaq şeirlərinin əksəriyyəti dilinin sadəliyi, oynaqlığı, axıcılığı və bədiiliyi ilə fərqlənir [3]. “Quşlar” şeiri xüsusilə sadə və bədii dildə yazılmışdır:

Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada...

Şair uşağa aydın olmayan, çətin tələffüz olunan ifadələrdən, çoxsözlü misralardan qaçır, mümkün qədər yığcam və oynaq misralardan istifadə etməyə çalışır. Şair uşaqlarla onların dilində danışır, fakt və hadisələri uşaq anlayışlarına uyğun surətdə ifadə edir. Azsözlü misralar, qoşa misralarda müvəffəqiyyətlə seçilmiş qafiyələr onun uşaq şeirləri üçün tipikdir:

Şeirdəki aydınlıq, ahəngdarlıq onun yadda qalmasını asanlaşdırır. A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı maraqlı və oynaq şeirləri onu yaxşı bir uşaq yazıçısı kimi xarakterizə edir. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin uşaq yazıçısı barədə dediyi sözləri A.Səhhətə də aid etmək olar: “...Uşaq yazıçısının yaranması üçün çox, olduqca çox şərtlər vardır: nəcib, sevən, rıqqətli, sakit, körpəcə-sadədil bir qəlb, yüksək məlumatlı bir ağıl, şeylərə aydın baxış, yalnız canlı təsəvvür, həm də canlı, şairanə bir xəyal lazımdır... Uşaqlara qarşı məhəbbət uşaq yaşının tələb, xüsusiyyət və təfərrüatının dərindən bilmək də mühüm şərtlərdəndir”. A.Səhhət uşaq yazıçılığına təsadüfən gəlməmişdir. On beş illik müəllimlik fəaliyyəti onun bir uşaq yazıçısı kimi formalaşmasına müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. Tənqidçi K.Talıbzadənin qeyd etdiyi kimi, A.Səhhətin ədəbi yaradıcılığında da bir növ müəllim-tərbiyəçi olmuş, öz əsərləri ilə uşaqların təlim-tərbiyəsinə kömək etmişdir [5]. A.Səhhətin uşaq şeirləri indi də öz tərbiyəvi təsirini mühafizə edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyagörüşünü genişləndirməkdə, onlara müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaqda bu şeirlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Şairin şeirləri uşaqları təbiətlə tanış etmək sahəsində böyük imkanlara malikdir. “Uşaq bağçasında tərbiyə proqramı”nın “Ətraf mühitlə tanışlıq və nitq inkişafı” bölməsində uşaqlara müxtəlif əmək növləri (rabitə, nəqliyyat, tikinit, tikiş və s.), əmək adamları ilə, ilk növbədə isə valideynlər, uşaq bağçasının işçilərinin əməyi ilə, habelə dogma yerlərlə, təbiətlə tanışlığa geniş yer verilir. Tərbiyəçi bu məqsədlə A.Səhhətin bir çox şeirlərinə istinad edə bilər. “Ana və bala” şeiri uşaqlarda anaya məhəbbət aşılamağa kömək edir. 4-5 yaşlı uşaqlar ananın fəaliyyətini təqlid etdikləri oyun prosesində (ana uşağını yatızdırır) bu şeirin ayrı-ayrı bəndlərini həvəslə oxuyurlar.

“Yay” şeirində uşaqlar yay fəslinin əlamətləri ilə (havanın istiləşməsi, quş və heyvanların kölgəyə çəkilməsi, meyvələrin yetişməsi, taxılın biçilməsi və s.) tanış olurlar. “Yaz” və “İlk bahar” şeirlərini əzbərlətmək mümkün olduğu halda, “Yay” şeirinin uşaqlara oxunması münasibdir. Bu şeirlərin məzmunundan məktəbə hazırlıq qrupu uşaqlarının rəsmi məşğələlərində təbiət lövhələri çəkmələri üçün də istifadə edilə bilər. “Güllərin bəhsi” alleqoriyasında uşaqlar qızılgül, zanbaq, şəbbu gülünün xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. “Bağça” şeiri uşaqları bağ bostanla, onların məhsulları ilə şən bir şəraitdə tanış edir: Göyərən, göy çəmənlərim, göyərən! Sünbülüm, yasəmənlərim, göyərən! Açılın, iyli güllərim, açılın! Allı-əlvanlı güllərim, açılın! Şeirdən böyük məktəbə hazırlıq qruplarında oxunmaq üçün istifadə edilə bilər. “Bağban” oyunu zamanı isə şeirin bəzi misralarını əzbərlətmək olar. A.Səhhətin uşaq şeirləri içərisində məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyagörüşünü genişləndirməyə, təbiət hadisələri haqqında təsəvvürlər aşılamağa imkan verən şeirlərlə yanaşı, uşaqların tərbiyəsinə xidmət edən şeirlər də vardır. Bu şeirlərdən uşaqlar nəyin yaxşı, nəyin pis olması haqqında təsəvvürlərə yiyələnirlər. Onlar tənbelliyin, yalançılığın, qorxaqlığın, pintiliyin pis olmasını, çalıqanlığın, doğruçu və təmizkar olmağın, böyüklərə və yoldaşlara hörmət etməyin, lovğalanmamağın yaxşı olmasını öyrənirlər. Uşağın yaxşı və pis haqqında təsəvvürləri özünün konkretliyi ilə fərqlənir. Onun həyat təcrübəsi, müşahidə və həyəcanları, parlaq,

obrazlı təəssüratları ilə bağlı olan şey, əsasən, uşağa anlaşıqlıdır. Uşaq üçün xarakterik olan təfəkkürün konkretliyi əxlaqi təəvvür və anlayışların mənimsənilməsi sahəsində də özünü göstərir. A.Səhhət əxlaqi ideyaları konkret və uşaqlara anlaşıqlı bir tərzdə çatdırmaq üçün təmsil janrından daha çox istifadə etmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Təmsillərdə bir-birinə zidd cəbhənin nümayəndələri iştirak edirlər. Bu isə əxlaqi ideyaları dərk etməkdə uşaqlar üçün əyani-konkret material rolunu oynayır: əxlaqi fikir uşaqlara daha tez çatır. Digər tərəfdən, təmsillərdə yumor hissi güclü olur. Uşaqlar yumora daha çox meyl edirlər. Məzmunu şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüş “Ulaq və Aslan”, “Gün və külək” təmsillərində lovgalıq pislənilir. “Ulaq və Aslan” təmsilində lovgə ulaq aslanı öldürmək iddiasına düşür, lakin özü pis vəziyyətdə qalır: aslan onu parçalayır. “Gün və külək” təmsilində külək nə qədər güc verirsə, çobanın çuxasını çıxarda bilmir. Günəş isə öz istisi ilə buna nail olur. Bu təmsildən çıxan nəticə belədir: işi zorla yox, xoşluqla görmək lazımdır. “Ayı və arılar”, “Ayı və şir” təmsillərində fikirləşmədən iş görmək tənqid olunur. Birinci təmsildə bal yemək həvəsi ilə arıların yeşiyinə girən ayı, ikinci təmsildə isə ovladıqları dovşanı bölmək üstündə bir-birilə didişən, nəticədə ovu tülküyə verən ayı və şir gülünc vəziyyətdə qalırlar. Bu təmsillər əsasında uşaqlar nəticəyə gəlirlər ki, hər bir işi əvvəl fikirləşmək, sonra isə görmək lazımdır. “İki dana”, “Aşbaz və pişik” təmsillərində sözbə baxmamaq pislənilir. “İki dana” təmsilində yoldaşının sözü baxmayan dana, “Aşbaz və pişik” təmsilində isə qoca meymunun sözü baxmayan meymunlar tələf olurlar. Böyük bağça yaşlı uşaqlar tərbiyəçinin köməyi ilə təmsillərdən belə nəticə çıxarırlar: yaşlıların sözü baxmayan ziyan çəkir. “Qarışqa və milçək”, “Tülkü və qurd” təmsillərində lovgalıq tənqid edilir, zəhmətə məhəbbət təbliğ olunur. Yayda xörəklərə qonub yeyən, qışda isə ac qalan milçəkdən fərqli olaraq, qarışqa yayda qış üçün azuqə toplayır, heç kəsə möhtac olmur. Şair balaca oxucularını milçək kimi lovgə, tənbel olmamağa, qarışqa kimi işgüzar və əməksevər olmağa çağırır. “Tülkü və qurd” təmsilində də quyuya düşmüş tülkünü çıxartmaq əvəzinə, ona sözdə ürəyi yanan qurd pislənilir. Təmsildən belə nəticə çıxır ki, iş görmək tələb olunan vaxt quru söz lazım deyildir. A.Səhhətin uşaq şeirlərinin məzmunundan görüldüyü kimi şerlərin bir çoxu məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsi üçün böyük imkanlara malikdir. Bu şeirlərdən uşaq bağçasının əsasən böyük və məktəbə hazırlıq qruplarında, qismən orta qrupda istifadə edilə bilər. Şeirlərin məzmununun qavrama prosesində qarşıya çıxan biləcək çətinliklər haqqında tərbiyəçinin əvvəlcədən düşünməsi mühüm şərtdir [2]. Bəzi şeirləri (“Yaz”, “İlk bahar”, “Qış”, “Ata və oğul”, “Bağça” və s.) oxumaqdan qabaq uşaqları gerçəkliyin bu və ya digər hadisələri ilə tanış etmək, onlara tanış olmayan sözləri izah etmək lazımdır. A.Səhhət şeirlərindən həm ətrafa bələdlik prosesində, həm oyun və məşğələlər zamanı, həm söhbət, gəzinti və ekskursiyalarda, həm də bayram və əyləncələrdə istifadə etmək mümkündür. Şeirlərin bəzilərinin bütöv və ya bir hissəsini əzbərləmək (“Cüclər”, “Quşlar”, “Ana və bala”, “Yazda”, “Bağça”), bəzilərinə tam və ya seçmə oxumaq (“Yaz”, “İlk bahar”, “Güllərin bəhsi”, “Yaz gəldi”, “Bağça” və s.), bir qismini isə oyun və məşğələlər zamanı (əsasən tərbiyəvi məzmunlu təmsilləri) uşaqlara nağıl etmək məqsədmüvafiqdir. A.Səhhət şeirlərinin əhəmiyyəti təkcə onların təlim-tərbiyə işinə kömək etməsi ilə məhdudlaşmır. Onun bir çox şeirləri uşaq psixologiyasına, uşaq marağına müvafiq yazılmış müvəffəqiyyətli uşaq əsərləri kimi bir nümunə rolunu oynayır [5]. Biz müasir yazıçı və şairlərimizi son dərəcə həssas olan uşaqlar üçün, xüsusən məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün daha çox əsərlər yazmağa çağırır və böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinskinin məşhur sözlərini xatırlatmaq istəyirik: “Yazın, uşaqlar üçün yazın, ancaq elə yazın ki, onu yaşlılar da eyni zövq ilə oxuya bilsin və oxuyarkən xəfif bir xəyal içində öz gözəl uşaqlıq illərini yad etsinlər”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Əsərləri, Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013. - 376 s.
2. Azərbaycan nəsr antologiyası: 5 cildə: XX əsrin əvvəlləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. c 2.
3. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə. – Bakı: Öndər, 2004. - c. 2.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı: “Lider Nəşriyyat”, 2004.
5. İsayev İ. Abbas Səhhət və xalq maarifi. B., ADPU, 2001, 157 s.
6. Литература. № 5 (95), 2018. стр. 4.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA İCTİMAİ KƏDƏR VƏ VƏTƏN MÖVZUSU

Şahin Qədir oğlu Osmanov

Şamaxı rayon Texniki Humanitar Təbiət fənləri
təmayüllü internat tipli lisey
Shahinbsu12348765@gmail.com

Xülasə

Dahi Azərbaycan şairi Abbas Səhhətin yaradıcılığı həm məzmun, həm də formaca çoxşahəlidir. Abbas Səhhət lirik şeirlər, satiralar, mənzum məktublar, uşaq şeirləri, hekayələr, pyeslər, məqalələr müəllifidir. Şair yaradıcılığında müxtəlif mövzulara: sevgi, azadlıq, tərbiyə, didaktika, maarifçilik, kədər, vətən kimi mövzulara toxunsa da yaradıcılığının əsasını ictimai kədər və vətən mövzusu təşkil edir. Şairin lirikasında ictimai kədər oyadıcı iltibaha çağıran, köhnəliyə, pisliyə, rəzalətə, hər cür qəbahətə nifrət oyadan bir kədər idi. Şairə görə insan vətəni üçün yaşamalı və vətəni üçün canından keçməlidir. Şair vətənini sevgili canan adlandırır.

Açar sözlər: lirika, ictimai kədər, sevgi, vətən, insan.

Summary

The creativity of the great Azerbaijani poet Abbas Sahhat is multifaceted in both contents and forms. Abbas Sahhat is the author of lyrical poems, satires, verse letters, children's poems, stories, plays, and articles. Although the poet touches on various themes in his work, such as love, freedom, education, didactics, enlightenment, grief, homeland, the basis of his work is the theme of public grief and homeland. In the poet's lyrics social sadness was a sadness that called for renaissance, hatred for obsolescence, enil, disgrace, and all kinds of wrongdoing. According to the poet, a person should live for his country and die for his country. The poet calls his motherland his dear soul.

Key words: lyric, public grief, love, motherland, human.

İctimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında yeni qüvvətli bir canlanmaya və intibaha səbəb olmuşdu. Mədəniyyətin başqa sahələri kimi, bədii fikirdə də mürəkkəb və ziddiyyətli, lakin tarixən zəruri və qanuna uyğun bir tərəqqi prosesi başlamışdır. Ədəbiyyat öz tarixi inkişafında yeni mərhələyə qədəm basırdı. Bu mərhələdə bir-birinə zidd əqidəli ədəbi qrupların, cərəyanların yaranması ilə ədəbiyyatın mövzu və məzmunu da dəyişir. Azərbaycan realizmi yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Mirzə Ələkbər Sabir milli şeir tariximizdə dönüş yaradan inqilabi satiralar yaratdı. C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev, N. Nərimanov, M. Ə. Möcüt, Ə. Qəmküsər, M. S. Ordubadi, S. S. Axundov və s. kimi görkəmli sənətkarlar yaradıcılıq sahəsində yeni-yeni uğurlu addımlar atdılar. Digər tərəfdən isə M. Hadi, H. Cavid, A. Şaiq ədəbiyyatda romantik cərəyanın nümayəndələri kimi tanındılar. Yeni əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan klassiklər sırasına keçən həmin məşhur adlardan biri də Abbas Səhhət idi. (1)

Abbasqulu 1874-cü ildə qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Şamaxıda məktəbdarlıq edən Molla Əlabbasın ailəsində dünyaya gəlmişdi. 1881-ci ildə atasının məktəbində ilk təhsilinə başlayaraq burada ərəb, fars dillərini öyrənir. Abbasqulu daha sonra təhsilini Məşhəddə, Tehranda davam etdirir. O, Tehranda tibb şöbəsində təhsil alır. Təhsili başa vurduqdan sonra bir müddət vətəndən kənardə, daha sonra öz vətəmində - Şamaxıda həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin həyat özü, cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələr şairin fəaliyyətinin ümumi məzmununu və istiqamətini təyin edir. Bəlkə Abbas Səhhət ancaq poeziya üçün dünyaya gəlmişdi, ancaq bu yolu davam etdirməyə, şerin daha ali pillələrinə yüksələ bilirdi?! Onun incə, həssas, şairanə ruhu, zərif təbiəti, qabaqcıl idealları, əsl şairlik istedadı bu yüksəliş üçün möhkəm bir bünövrə idi. Abbas Səhhət də bir vətənini sevən şəxs kimi qarşısında duran vəzifələri dərk edir, mədəni inkişaf, hərtərəfli xidmətə həsr olunmuş çoxşahəli bir fəaliyyətə başlayır. Abbas Səhhət xalqına həm həkimlik etməklə, həm müəllimlik etməklə, həm də yazdığı əsərləri ilə xidmət edirdi. Abbas Səhhət yaradıcılığı çoxşahəlidir. Belə ki, ədib lirik şeirlər, satiralar, taziyanələr, mənzum məktublar, uşaq şeirləri, hekayələr, pyeslər, məqalələr və müxtəlif şair və yazıçılardan onlarla tərcümələr müəllifidir.

Şairin yaradıcılığı mövzu baxımından da çox zəngindir. Demək olar ki, şairin bütün yaradıcılığında romantizm ədəbi cərəyanın izləri görünür.

Şairin yaradıcılığının ilk dövründə klassik Şərq şeirinə, “qəzəl-qəsidə” ədəbiyyatına həvəs göstərir, lakin axtarışları hələ istənilən nəticəni vermirdi. Doğrudur, Şamaxıda və İrandakı təhsili, Şərq səyahətləri şairə çox şey öyrətmişdi. Ancaq İranın və Şamaxının mühafizəkar mühiti bu dövrdə ona təsir göstərirdi. Sonralar yaradıcılığının həmin dövrünü “pərişan yuxu” deyə yad etmişdi.

1905-ci ildən sonra Səhhətin çoxtərəfli ədəbi-ictimai fəaliyyət dövrü başlayır. Şairin fəaliyyətinin xarakterini həyat, özü, cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələr müəyyənləşdirir.

Azadlıq mövzusu Səhhətin romantik poeziyasında maarif mövzusunun ayrılmaz, ülvi bir hissəsi kimi tərənnüm olunurdu, onun aparıcı ideya xətlərindən biri idi, bu poeziyanın ətinə-qanına hopmuş, bütün ruhuna hopmuş, bütün ruhuna nüfuz etmiş, onun ideya-estetik mahiyyətini təşkil edən bir mövzu idi. “Hürriyyət” pərisinin 1905-ci ildəki müvəqqətilvəsini tərənnüm edərkən şair azadlığı bəşəriyyətin ən böyük mənəvi tələblərindən biri kimi, cəmiyyətin, insan mənəviyyatının ən yüksək nemətlərindən biri kimi qiymətləndirir:

A hürriyyət ! A münfərid əməlim!

İştə sənsən səadəti bəşərin!

Səhhət azadlığı təkcə öz xalqı üçün yox, bütün xalqlar üçün, bütün insanlar üçün tələb edirdi. Onun fikrincə, insan yaşadığı cəmiyyətdə hər cür təzyiqdən, məhrumiyətdən azad olmalıdır. Cəmiyyət bərabərlik əsasında qurulmalıdır, orada bütün insanlar məsud yaşamalıdır. Ancaq azad cəmiyyət özü azad insan problemini həll edə bilər, cəmiyyətdəki bütün qanunlar insanın ləyaqətini yüksəltməyə həsr olunmalıdır.

Sən mükafatını insanlığa xidmətdə ara!

Romantik şairin tez-tez işlətdiyi bir çox sözlər-dərya, dəniz, səhra, üfüq, ildırım, şimşək, vulkan, bulud, fırtına, qiyamət, işıq, şölə və s. azadlıq mövzusunun bu və ya digər mənasını, hissəsini ifadə etmək üçün istifadə olunurdu. Hətta şairin dilsiz göylərə, uzaq ulduzlara, sehrlı mələklərə, xəyali Cənnətlərə müraciəti də azadlıq mövzusu ilə əlaqədar idi, onun romantik xəyalını gələcəklə, yaranacaq yeni bir dünya ilə bağlayan məfhumlar idi. (4)

XX əsr Azərbaycan romantizminin digər nümayəndələri kimi Səhhət üçün də kədər problemi səciyyəvi idi və bu şairin həm müasir cəmiyyətə, həm gələcəyə, həm də keçmişə münasibətində aşkarlanan ideyaları, hisləri ümumiləşdirərək ifadə edirdi.

Səhhət ilk şeir məcmuəsini “Sınıq saz” adlandırmışdı. Bu həqiqətən romantik şairin sınıq, incik, qüssəli qəlbinin həzin sədaları idi, onun narahat könlünün fəryadları idi. Səhhət “oxucularıma” deyə müraciətlə yazdığı şeirində də kitabçaya toplanan əsərlərin “ürəkdən çıxan ixtiyarsız fəryad” olduğunu bildirmişdi:

Ey möhtəşəm qarelərim! Topladığım bu əşar,
Həp ürəkdən çıxan bütün ixtiyarsız fəryaddır.
Mötəzifəm ifadəcə, orda pək çox nöqsan var.
Divanəlik asarıdır, məsulluqdan azaddır (1)

Realistlərdə olduğu kimi XX əsrin romantiklərində də kədər oyaqçı intibaha çağıran, köhnəliyə, pisliyə, rəzalətə, hər cür qəbahətə nifət oyadan bir kədər idi. Bu kədər ümitsizliyə aparıb çıxarmışdı. Həyatın, cəmiyyətin özü ilə, hadisələrin mahiyyəti ilə əlaqədar olduğu üçün irticanın, mühafizəkarlığın, təqiblərin içində belə ümidlə, gələcək arzuları ilə qovuşurdu. Şair üzünü gələcəyə çevirir, onun xəyal aləmində yeni bir dünyanın mənzərəsi yaranmağa başlayır. Bu aləmdə hər şey dumana bürünmüşdür, ürəkaçan və təsəlliverici olsa da xəyalidir, ümumidir, mücərrəddir. Lakin bu xüsusiyyətlər gələcək haqqında təsəvvürlərə müəyyən romantik istiqamət verir. Şair dərk edir ki, təbiət, cəmiyyət bir yerdə durmur, hər şey dəyişir, nə isə doğulur, nə isə ölür, nə isə yaranır:

Neçün dəyişməsin fikri insanın?
Təqazası deyilmi bu dünyanın?

Şair yaradıcılığında lirik qəhrəmanın ümumi kədərli ahənginə bir ümid qarışır, nəzərlər gələcəyə zillənir, şairin abidəsi göylərə ucalır:

Tənü lən eylərsə hər nadan sənə,
Ya müsaid olmasa dövrən sənə,
Qəm yemə, təxfif ver aləminə,
Az çəkər, heykəl yaparlar namına.

Şairin isə yeri əbədiyyətdir, mənəvi bir aləmdir, nəhayəti olmayan, qeybi, ancaq təsəvvürün məhsulu olan “asimanilərin”, göy övladlarının yaşadığı aləmdir:

Firqətindən yanar cahanilər,
Səni alqışlar asimanilər!

Romantik qəhrəmanın keçmiş, bu gün və gələcək haqqındakı bütün düşüncülərini birləşdirərək ümumiləşdirən ən əsas mövzu-vətən mövzusudur. Vətənin taleyi, vəziyyəti onun kədərini səbəbini, ümidinin mənasını, xəyalının səciyyəsinə müəyyən edir. Onun bütün fədakarlığı vətən üçündür, vətən onun “canıdır, qanıdır”. Ən uca məhəbbət-vətən məhəbbətidir.

Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm.

Vətəni oxucularına şair bir tərəfdən zəngin təbiətlə, bu təbiətin ecazkar gözəlliyi, rəngarəng, çeşidli nemətləri ilə təqdim edir. Şairin romantik xəyalı vətəni vətəni qarış-qarış gəzir, bu torpaq onun ruhunu coşdurur, ona zövq verir. Şairin vətəni yer üzünün ən gözəl guşələrindən biridir. Bura əfsanəvi Qafqazın əsrarəngiz bir hissəsidir. (1)

Qafqaz qitəsidir mənim vətənim,
Simürğün sayəsində məskənim.
O məmləkətdə mən vücudə gəldim,
Xalqıma qarşı sücudə gəldim.

Xəyalı coşduran gözəllikləri öz qoynunda bəsləyən torpağın özü də bərəkətli, qızıl kimi qiymətlidir. Şair göz qamaşdıran, ürək açan bir mənzərə rəsm edir. Bu məskənin sahibi qocaman bir xalqdır. O xalqa şairin münasibəti ayırıdır:

Övladları qeyrətlidir, damarlı,
Şücaətli, hünərli, etibarlı.

“Vətən” şeirində şair elə bil hər şeyi gözəlləşdirir, ekzotik, xəyalı bir aləmin təsvirini verir, cəmiyyətdəki təzadları, bu cəmiyyətin daxili aləmini bir anlığa unudur, bircə məqsəd izləyir: vətənə məhəbbət oyatsın.

Gözəl torpaq, gözəl ölkə, gözəl yer!
Dünya üzrə bimisli bibeşöl yer!
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca firavan neməti kim sevməz?

Şairin bütün ictimai ideali öz qidasını vətəndən alır. Vətənə həsr olunan şeirlərdə hərarətli, odlular bir ürəyin döyüntüsü eşidilir. Vətəndaş ürəyinin, şair ürəyinin, həqiqi insan ürəyinin döyüntüsü!

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xəlv eylənmiş əvvəlcə xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşüü-nüma.

Səhhətin vətənpərvərliyi bütün xalqlara, bəşəriyyətə məhəbbət oyadan, insanları vətəni sevməyə səsləyən humanist məzmununa malik idi. Şairə görə, hər kəs vətəni canından çox sevməlidir, vətəni sevməyəndə heç vicdan da olmaz.

Vətən-əcdadımızın mədfənidir.
Vətən-övladımızın məskənidir.
Vətənin sevməyən insan olmaz
Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz

Şair vətəni sevgili canan adlandırır, vətəndən ayrı şair qala bilməz, ölür.

Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.
Saxlaram gözlərim üstə onu mən
Ölərəm əldən əgər getsə, vətən.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005.
2. Abdulla Şaiq. Türk ədəbiyyatının müntəxəbatı. Bakı: 1925.
3. Məmmədhüseyn Təhmasib. Seçilmiş əsərləri 2 cildə. I cild Bakı: Mütərcim 2010.

ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN KURİKULUMUN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUNLAŞDIRILMASI GÜNÜN ƏN VACİB MƏSƏLƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Quliyeva Şəbnəm Azər qızı

MDU

quliyevasebnem99@gmail.com

Xülasə

Yaranmış ənənələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, müasir təhsil sistemi keçmiş əsrlərin mütərəqqi mütəfəkkirlərinin, ictimai xadimlərinin və pedaqoqlarının yaratdığı bütün ən yaxşı metodları mənimsənilərək işlənilib hazırlanmışdır. Təhsil və təlim sisteminin inkişafının təhlili göstərir ki, müxtəlif tipli təhsil müəssisələrində humanitar fənlərin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. Müxtəlif istiqamətli təhsil müəssisələrinin mövcudluğu təhsilin differensiallaşdırılması istiqamətində daimi tendensiyadan xəbər verir. Bütün təhsil və tərbiyə sistemi şagirdin şəxsiyyətini, onun yaradıcılıq qabiliyyətlərini, yəni humanist yönümlü yetişdirilməsini təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin məzmununun daim yenilənməsi tendensiyası açıq şəkildə müşahidə olunur.

Açar sözlər: müasir təhsil, ədəbiyyat, nəzəri biliklər, praktiki biliklər, ədəbiyyatın tədrisi.

Resume

Based on the established traditions, we can note that the modern education system was developed by adopting all the best methods created by the progressive thinkers, public figures and educators of the past centuries. The analysis of the development of the education and training system shows that the special weight of humanitarian subjects has always been high in various types of educational institutions. The presence of educational institutions of various orientations indicates a constant trend towards the

differentiation of education. The entire education and training system reflects the student's personality, his creative abilities, that is humanistically oriented cultivation. It should also be noted that the trend of constantly updating the content of education is clearly observed.

Key words: modern education, literature, theoretical knowledge, practical knowledge, teaching of literature.

Təhsil sisteminin inkişafı 20-21-ci əsrin əvvəllərində formalaşmış ümumi tarixi-mədəni vəziyyətlə sıx bağlıdır. Fransız sosioloqu A.Molun tərifinə görə, müasir mədəniyyət tipini "mozaik mədəniyyət" kimi xarakterizə etmək olar, onun özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, təhsilin məhsulu deyil, kütləvi kommunikasiyaların təsirinin nəticəsidir. 20-ci əsr mədəniyyətimizi öz süzgəclərindən keçirərək faktiki olaraq idarə edən və müasir insanı heç bir şeyin dərinliyinə getmədən hadisələrin səthində qalmağa məcbur edən əsrdir. Bu dövrün mədəniyyəti dövrümüzün kütləvi mədəniyyəti və gənclər subkulturası kimi hadisələrin inkişafına səbəb oldu (1, səh.33).

Yalnız yeni dəyər sistemi və bədii prioritetlər "mozaika mədəniyyəti"nin nəticələrinə müqavimət göstərə bilər ki, onun inkişafına ümumilikdə təhsil, ilk növbədə humanitar təhsil kömək etməlidir. Yaranmaqda olan humanitar məktəblər sistemi praktikada cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi potensialının inkişafının qayğısına qalmağa çağırılır və buna görə də fənlərin, o cümlədən ədəbiyyatın dərinədən öyrənilməsi problemi xüsusilə aktuallaşır (4, səh.212).

Humanitar məktəblərin, liseylərin, gimnaziyaların və humanitar fənlərin dərinədən öyrənilməsi siniflərin geniş şəbəkəsinin açılması müasir cəmiyyətin aparıcı tendensiyalarından birinə çevrilərək, təhsilin ümumi böhranını aradan qaldırmağa kömək edir. Filologiya tələbələrinin gələcək peşə fəaliyyəti ədəbiyyat tədrisinin çoxsaylı problemlərinin həlli ilə bağlıdır. Onun vəzifələrindən biri də metodika kursunun praktiki yönümünü gücləndirməkdir. Müasir pedaqoji elm mövcud vəziyyətin aradan qaldırılmasını təlimin təşkilində görür ki, onun çərçivəsində dərslərdə alınan məlumat (əsasən praktiki) ilk andan "şagird tərəfindən öz praktiki hərəkətləri" kontekstində mənimsənilirdi. Qeyd edək ki, ədəbiyyat dərslərinin kurikulumun tələblərinə uyğunlaşdırılması birinci növbədə dərslərin nəticəyönümlü təşkili problemini ortaya qoyur. Burada sadəcə nəzəri biliklər deyil, fənlərarası yanaşma, müasir texnoloji vasitələrin dərs zamanı istifadəsi, fərqli tapşırıqların fərdi şəkildə qurulması kimi məsələlər öz əksini tapır. Tələbəyə bir növ muxtariyyət təqdim olunur: o, həm ayrı-ayrı mövzuları təkbaşına mənimsəmək imkanına malikdir, həm də dərslərə hazırlıq prosesində onun üçün əlverişli rejimdə tapşırıqların yerinə yetirilməsi ardıcılığı və sürətini seçmək imkanı var. Müstəqil fəaliyyətdə, həmçinin peşə fəaliyyətində üzvləşməli olacağı bütün metodoloji problemləri görmək və həllini tapmaq kimi bir öhdəlik verilir. Tapşırıqların təşkili, tədrisin təşkili elə bir səviyyədə qurulur ki, şagird artıq sadəcə öyrənən deyil, eyni zamanda araşdırmaçı olaraq da dərslərin tədrisində iştirak edir.

Son onilliklərdə uşağın təhsil prosesinə uyğunlaşması probleminin artan aktuallığı və onun həlli zərurəti adaptiv təhsil sistemi, adaptiv məktəb, adaptiv forma və tədris metodlarının yaradılmasının zəruriliyini başa düşməyə səbəb oldu. Bir tərəfdən, şagirdlərin səviyyəsinə və inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğunlaşacaq şərait yaratmaq, digər tərəfdən, şagirdlərin ətraf məkana müstəqil uyğunlaşmasına imkan verən qabiliyyətlərin inkişafına yönəldilmişdir. Ədəbiyyat dərsləri müasir kurikulum sisteminə şagirdlərə özlərini təqdim etmə, yaradıcı qabiliyyətlərini formalaşdırma, araşdırmaçı xüsusiyyətlərini ortaya qoyma kimi geniş imkanlar açır (2, səh.375).

Müasir ədəbiyyat dərslərində şagirdin tək-cə vətəndaş şəxsiyyəti deyil, həm də tək-cə mədəniyyəti, özünüdərk və öz nöqtəyi-nəzərini dəqiq ifadə etmək bacarığı formalaşır. 21-ci əsrin insanı üçün problemə hərtərəfli yanaşmaq vacibdir, ona görə də uşaqlara bədii obrazı və qəhrəmanın düşdüüyü situasiyanı müxtəlif rəqəmsal rakurslardan nəzərdən keçirmək öyrədilir.

Müəllim uşaqların fəaliyyətini elə istiqamətləndirir ki, onların hər biri özünü uğurlu hiss etsin. Burada bütün tələbələr işdə iştirak edirlər: düşünməyi, danışmağı və ünsiyyət qurmağı öyrənirlər. Müəllimin monoloqlarının əhəmiyyəti azalır və uşaqların dərslərdə cəlb edilməsi artır. Buna müzakirə, beyin fırtınası, rol oyunu və bir çox başqa üsullar vasitəsilə nail olunur. Bundan əlavə, müəllimlər dərslərdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edirlər ki, bu da onlara dərsləri şaxələndirməyə imkan verir.

Müasir məktəbin ən mühüm vəzifələrindən biri yüksək əxlaqlı, ətrafdakı reallığı müstəqil

qiymətləndirməyə və yüksək idealları rəhbər tutaraq öz həyat seçimlərini müəyyənləşdirməyə qadir olan şəxsiyyətin tərbiyəsidir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində ədəbiyyat məktəblilərin mənəvi aləmini, dəyər yönümlərini formalaşdıran məktəb intizamı kimi böyük rol oynayır. Bu baxımdan müasir ədəbiyyat keçmişin və indinin heteropolyar dünyaları arasında davamlılığı təmin edərək, “əbədi” problem və obrazları yeni səviyyəyə çatdıraraq, yeni insan münasibətlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirən xüsusi aktualıq kəsb edir. Müasir ədəbiyyatın öyrənilməsi məktəb ədəbi təhsili prosesini tamamlayır və mənəvi toxunulmazlığı və estetik zövqü, dünyanı adekvat qavramaq və mərkəzi yerin özünə məxsus olduğu situasiyada düzgün hərəkət etmək bacarığı olan müstəqil şəxsiyyətin tərbiyəsində həlledici əhəmiyyətə malikdir. Tədris antologiyalarında müasirin mənəvi axtarışlarını əks etdirən, əsrin əvvəllərində insanın zahiri görünüşünü və mənəvi vəziyyətini təhlil edən, ziddiyyətli həyat vəziyyətlərinə uyğunlaşan məktəblinin düşüncələrinə istiqamət verən mətnlər var.

Yeni ədəbiyyatın məktəbdə öyrənilməsi məsələsi həmişə müzakirə edilmişdir, çünki hər bir tarixi mərhələ yeni ədəbi material verir və müvafiq olaraq onu başa düşmək üçün metodoloji üsulları yeniləyir. Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, proqramların konsentrik xarakter daşması ilə nəzərdə tutulmuş müasir ədəbiyyatın illik öyrənilməsinə baxmayaraq, ədəbiyyatdan ibtidai sinifdən tutmuş buraxılış imtahanlarına qədər tədris prosesinin bütün mərhələlərinin davamlılığı, müasir ədəbiyyatla tanışlıq epizodik olaraq qalır və orada hələ də onun öyrənilməsi üçün fasiləsiz sistem yoxdur: 7-9-cu siniflərdə müasir əsərlərdə əks olunan problemlər tam açılmaz ki, bu da XI sinifdə müasir ədəbi prosesin öyrənilməsi və yekunda şagirdlərin ədəbi hazırlığının yoxlanılması üçün əsas olur.

Müasir ədəbi prosesin uyğunsuzluğunu və rəngarəngliyini az nəzərə alaraq, əsərin təhlilinə ənənəvi yanaşmalar kifayət qədər effektiv deyil. Regional müasir ədəbiyyat da məktəb tədrisində adekvat şəkildə əks olunmur, o, natamam və ümumi ədəbi kontekstdən təcrid olunmuş şəkildə öyrənilir (5, səh.117).

Yeni təhsil məqsədləri, şagirdin müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətinə diqqət, onun müəllimlə müasir bədii aləmdə sərbəst əməkdaşlığı, lazımı bacarıqlara malik olan ədəbiyyatşünasın müvafiq kədr hazırlığı məsələsini aktuallaşdırır.

Ümumi təhsilin inkişaf istiqamətlərindən biri - təlimin dəyişkənliyinin və fərdiləşdirilməsinin təmin edilməsi - müasir ədəbiyyat əsasında davamlı təlim prosesinin təşkilinin mümkün yolunu müəyyən edərək mövcud metodik sistemə düzəlişlər etməyə imkan verir. Təhsil sahəsinin genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, müasir ədəbiyyat haqqında hərtərəfli anlayışın formalaşdırılması üçün böyük imkanlar federal məktəb və regional olanlarla yanaşı, əsas kurikulumlara daxil olan komponentlər tərəfindən təklif olunur. Müasir təhsilin inkişaf tendensiyaları və onun texnologiləşdirilməsi müasir ədəbiyyatın öyrənilməsinin ənənəvi sisteminə yeni istiqamətlər, forma və metodlarla əlavə olunmasını, məzmunun tənzimlənməsini, mövcud modelin bütün mərhələlərinin konkretləşdirilməsini tələb edir. Aşkar edilmiş çatışmazlıqların kompensasiyası və müasir ədəbiyyatın öyrənilməsində davamlı propedevtik kursun işlənilib hazırlanması zərurəti dissertasiya tədqiqatının aktuallığını müəyyən etmişdir (3, səh.12).

Təcrübə göstərir ki, metodik ədəbiyyatın təhlili, mövcud vəziyyət müasir ədəbiyyatın tədrisi metodlarında yaranan ziddiyyətdən xəbər verir: müstəqil erudit oxucu-şagirdin sistemli formalaşdırılmasını tələb edən müasir ədəbiyyatın öyrənilməsi qeyri-müntəzəm və məhdud şəkildə həyata keçirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: APU-nun nəşri, 2011, 85 s.
2. Əhmədov B.A., Rzayev A.Q. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983, 706 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim. Bakı:2009, 24 s.
4. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2002. s. 209-214.
5. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2010, 376 s.

MİLLİ KURİKULUMDA ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ

Narinc Cavanşir qızı Rüstəmovə
MDU
narincrustmova714@gmail.com

Xülasə

Tezisin məzmununu ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat dərslərinin dövlət təhsil proqramı (kurikulumu) əsasında qurulması təşkil edir. Burada ədəbiyyat dərslərinə qoyulan tələblər, onların məzmun xətləri və standartları, forma və metodları ilə yanaşı, ədəbiyyat dərslərinin müasir tələblərinə cavab verən bir sıra problemlərin həllindən və onların həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Müəyyən siniflərin (V-XI) təlim nəticələrinə əsasən ədəbiyyat fənni üzrə tədris olunacaq materialların məzmunu qeyd edilmiş, Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi əsasında verilmiş xülasə nümunə ilə fikir daha da aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: tədris, kurikulum, problem, məzmun, tələb.

Abstract

Teaching of the thesis is organized by the educational program (curriculum) of literature classes in secondary schools. Here, along with the requirements for literature classes, their content and standards, forms and methods, solutions to a number of problems that meet the modern requirements of literature classes and their achievement are discussed. Based on the learning results of certain classes (V-XI), the content of the materials to be taught in the subject of literature was noted, and the idea was further clarified with an example based on Huseyn Javid's "Iblis" tragedy.

Key words: teaching, curriculum, problem, content, demand.

Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) elə bir konseptual sənəddir ki, burada ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində təlimin məqsəd və vəzifələri, təlim pillələri üzrə məzmun xətləri və standartları, onların reallaşdırılması istiqamətləri əks olunmuşdur.

Ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində başlıca məqsəd şagird maraqlarının nəzərə alınmasıdır. Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu) bunu əsas götürərək fəaliyyəti şagirdlərin ədəbi təhsilinin, təlim-tərbiyəsinin və inkişafının yüksək səviyyəyə çatmasına yönəldir. Sənəddə ümumi orta və tam orta təhsil pilləsində ədəbiyyat fənninin məzmun xətləri və standartları arasındakı əlaqə, həmçinin şagird bacarıqlarının perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir.

Sənəddə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın, fənnin tədrisi qarşısına qoyulan tələblərin, təlimin təşkili forma və üsullarının tədqiqi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu məsələlərdə təlim nəticələrinin konkretləşdirilməsi sənədin işini daha da asanlaşdırır. Keyfiyyətli tədris prosesinə nail olmaq üçün tədris prosesinin keyfiyyəti, həmçinin şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi kurikulumda hər zaman əsas mövqeyini qorunmalıdır. Kurikulumun milli və ümumbəşəri dəyərlərə, şagirdlərin fərdi keyfiyyətlərinə əsaslanaraq öz prinsiplərini reallaşdırması təlimin effektivliyini artırır. Bu prinsiplər sırasına tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük, inteqrativlik daxildir.

Ədəbiyyat həyatın obrazlaşdırılmış bədii inikasıdır. Bu fənn vasitəsilə şagirdlər həyata hazırlanır, gələcək fəaliyyətləri üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən bacarıqlar mənimsəyirlər. Ədəbiyyatın “insanşünaslıq”, “həyat dərslisi”, adlandırılması bu xüsusiyyətlərdən irəli gəlir. [3, səh.45]

Firudin bəy Köçərli yazırdı: “Hər bir millətin şöhrət və əzəmətinə, tərəqqi və səadətinə bəis olan səbəblərdən birisi də onun ədəbiyyatıdır. Ədəbiyyat xalqın aineyi-həqiqətnümasıdır ki, onun maddi və mənəvi tərəqqisini və istiqbalı üçün nicat və səadət yollarını eynilə göstərir. Ədəbiyyat...millətin cisminə şəfa, ruhuna şəfa, fikrinə cila, ağılına və təmami mənəvi və ruhani qüvvələrinə qol-qanad verib uca məqama qaldırır”. [4, səh.6]

Ədəbiyyat nəinki öz xalqımızın, eləcə də dünya xalqlarının ədəbi-mədəni görüşləri ilə tanışlığımıza əsas vasitədir. Belə ki, çağdaş dövrə mənsub mənəvi-estetik problemlərin, toplumda baş verən dəyişikliklərin aydınlaşdırılması fənnin əhəmiyyətini göstərir.

Ədəbiyyat fənnin şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafında, onların bədii zövqünün formalaşmasında misilsiz rolu vardır. Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənnin qarşısına qoyulan ümumi tələblərə əməl etməklə, təlimin forma və üsullarından yararlanmaqla tədris prosesini müasir tələbat əsasında təşkil etmək mümkündür.

“Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları(kurikulumları)” sənədində müasir dövr üçün aktual olan pedaqoji prinsiplər müəyyənləşdirilmişdir:

1. Pedaqoji prosesin tamlığı;
2. Təlimdə bərabər imkanların yaradılması;
3. Şagirdyönümlülük;
4. İnkişafyönümlülük
5. Fəaliyyətin stimullaşdırılması;
6. Dəstəkləyici mühitin yaradılması

Müasir dövrdə ədəbiyyat dərsləri qarşısına qoyulan tələblər dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- ədəbiyyat dərslərində elmilik;
- ədəbiyyat dərslərində ideyalılıq;
- ədəbiyyat dərslərində intensivlik;
- ədəbiyyat dərslərində emosionallıq;
- ədəbiyyat dərslərində inteqrativlik;
- ədəbiyyat dərslərində əyanilik;
- ədəbiyyat dərslərində texniki vasitələrdən istifadə.[4, səh.43]

Bu məqsədlərə çatmaq üçün bir sıra məsələlərə diqqət etmək lazımdır:

1. Ədəbiyyatın qüdrətli tərbiyə və idrak vasitəsi olması.

Ədəbiyyat kursunun şagirdlərə aşılacağı çoxlu sayda mənəvi, estetik, əxlaqi dəyərlər mövcuddur. Məktəblilər oxuduqları bədii əsərlərdə həyat həqiqətlərinə doğru yanaşmağı, mənəviyyatı formalaşdıran ünsürləri dərk etməyi, həmçinin sənətkarların müsahibinə çevrilməyi bacarırlar. Bu sayədə onlar üçün sənətkarın dünyagörüşü, həyata, hadisələrə yanaşması, mövqeyi aydınlaşır.

2. Ədəbiyyat təlimi prosesində nitq inkişafının təmin olunması.

Ədəbiyyat fənni ana dilinin üstünlüklərini şagirdlərdə təbliğ etməkdə əvəzsiz rola malikdir. Söz sənətinin qüdrəti, sənətkarın ondan dolğun şəkildə istifadə etməsi, intensiv olaraq monoloji və dialoji nitqə müraciət edilməsi məktəblilərin həm şifahi, həm də yazılı istiqamətdə nitqlərinin inkişaf etməsi ilə nəticələnir. Bu səbəbdən bədii əsərlərin tədrisinin və onların dil xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti böyükdür.

3. Şagirdlərin bədii əsərlərin oxusu, təhlili, qiymətləndirilməsi prosesində, eləcə də praktik həyatda zəruri olan bacarıqlara yiyələnməsi.

Bədii əsərlərin tədrisi şagirdləri elmi-nəzəri biliklərə yiyələndirir. Bu biliklər vasitəsilə şagirdlər oxuduqları bədii əsəri, onu təşkil edən mövzu və ideyanı, məzmun və formanı, müəllifin sənətkarlıq qabiliyyətini düzgün qiymətləndirməyi bacarır. Mənəvi-estetik dəyərlərə, ədəbi-nəzəri biliklərə malik olan məktəblidə milli ədəbiyyatla yanaşı, başqa xalqların seçilmiş ədəbi nümunələrinə, onların mədəniyyətinə hörmət hissi formalaşır. [4,səh.44]

Sadalanan problemlərin həllində şagirdlər də öz bilik və qazandığı təcrübələri tətbiq etmək hüququna malikdir. Tədris prosesində ümumxalq mədəniyyətinə xidmət edən, vətənpərvərliyə çağırış məzmununda əsərlərin seçilməsi vacibdir. Bu bölgü aşağıdakı formada qurulmuşdur:

1. V- VII sinifləri əhatə edən dövr klassik və çağdaş ədəbiyyatdan seçilən nümunələr, həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin tədrisi xarakterikdir.

2. VIII-IX siniflərdə ədəbiyyatın qədim dövrlərdən hazırkı dövrə qədərki inkişaf tarixi tədqiq edilir. Nəzərdə tutulan dövrlərdə fəaliyyət göstərən sənətkarların həyatı və yaradıcılığının tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. X-XI siniflərdə ədəbiyyatın tədrisi tarixi-ədəbi prinsipə əsaslanır. Bu mərhələdə ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutan sənətkarların tərcümeyi-halının, yaratdıqları nümunələrin tədrisi nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə ədəbiyyat dərsləri fəal/interaktiv təlimin tələbləri əsasında qurulur. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal/interaktiv təlim şagirdləri tədqiqata sövq edir, onları zəruri bilik və bacarıqlarla silahlandırır. Fəal/interaktiv təlimin müəyyən mərhələləri vardır ki, onların ifadə etdiyi məzmun etibarilə düzgün təşkil edilməsi dərslərin keyfiyyət səviyyəsini artırır. Fikri daha da dəqiqləşdirmək üçün aşağıdakı dərslər nümunəsinə diqqət yetirək.

Hüseyn Cavid “İblis”.

Standart: 1.1.4, 2.1.1, 2.2.1

Mövzu: Hüseyn Cavid “ İblis” faciəsi. Məzmun üzərində iş.

Məqsəd:

- Faciədə əksini tapmış mühüm milli-mənəvi, bəşəri dəyərləri müəyyənləşdirir.
- Mənbələrə əsaslanmaqla mövzu, problemlə bağlı çıxışlarında bədii-emosional ifadələrdən istifadə edir.
- Mövzuya, problemə münasibətini əsaslandırır, dinləyicilərin rəyini nəzərə alır, mimika və jestlərdən məqsədyönlü istifadə edir.

İntegrasiya: fənlərarası: tarix

İş forması: kollektiv, cütlərlə iş

İş üsulu: müzakirə

Resurs: dərslər, əsərin məzmununa uyğun video görüntü.

Motivasiya, problemin qoyuluşu: Bu mərhələdə şagirdlərə “ Cavid ömrü” filmindən “İblis” faciəsi ilə bağlı fraqment izlənilir və müvafiq olaraq “tamahkar öz nəfsinin quldurudur” kimi atalar sözlərinə müraciət edərək onlardan mövzu ilə bağlı fikirləri soruşulur.

Tədqiqat sualı: Bəşəriyyət baş verən fəlakətlərin səbəbini nədə görür?

Tədqiqatın aparılması: Şagirdlər cütlərə bölünərək əsərin birinci pərdəsini oxuyurlar. Bu sayədə onlar əsas obrazlar (İblis, Arif) və digər obrazlarla(İxtiyar, Xavər, Rəna, Vasif, İbn Təmin) tanış olurlar.

Məlumat müzakirəsi: Əsərin oxusu bitdikdən sonra müəllim dərslərdəki müxtəlif istiqamətləndirici suallardan istifadə edərək əsərin müzakirəsini təşkil edir.

Ev tapşırığı: “İblisin fəaliyyəti” və “Arifin fəaliyyəti” əsasında təqdimat hazırlamaq. [1,səh. 65-67]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əliyeva S, Həsənlı B, Mustafayeva A, Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait”. Bakı: Bakı nəşr, 2018.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin V- XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramları. Bakı: 17 iyul. 2003.
3. Quliyev Ə., Hüseynoğlu S., Həsənlı B. Ədəbiyyat fənnindən metodik vəsait. Bakı, 2003.
4. Azərbaycan respublikasının ümumtəhsil Məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı: 2013.

**ÇİNGİZ AYTMAOVUN “GÜN VAR ƏSRƏ BƏRABƏR” ROMANINDA
BƏDİİ DÜŞÜNCƏ KONSEPSİYASI**

Leyla İlham qızı Ağayeva
Bakı Slavyan Universiteti
leylagayeva11@gmail.com

Xülasə

Tezis müasir dünyanın söz ustası,qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovun yaradıcılığına bədii düşüncə konsepsiyasının təhlilinə istiqamətlənmişdir. Çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında oxucuların tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış,geniş fabulaya malik olan “Gün var əsrə bərabər” romanı bədii düşüncənin ən gözəl nümunələrindən hesab oluna bilər.Tezisdə də əsərin ümumi ideya və quruluş keyfiyyətlərini bu səpkidən yanaşmaq,müqayisələri məqamları aydınlaşdırmağa sirayət etmişdir.

Açar sözlər: Düşüncə, roman, mifik təsəvvür, bəşəri dəyərlər, bədiilik.

Summary

The thesis is directed to analysis of the concept of artistic thinking in the works of the Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, the master of words of the modern world. The novel "The Day is Equal to the Age", which has been welcomed by the readers and has a broad fable, can be considered one of the most beautiful examples of artistic thinking in the work of Chingiz Aitmatov, who has many facets of creativity. Approach the general ideas and structural qualities of the work from this perspective, the comparisons have spread to clarify the points.

Key words: Thinking, novel, mythical imagination, human values, artistry.

Düşüncənin ən mürəkkəb forması kimi qiymətləndirdiyimiz bədii düşüncə anlayışı çox aspektlidir. Bədii düşüncə yazıçı və şairin sənətkarlıq bacarıqlarını ortaya çıxaran çoxtərəfli anlayışdır. Buna bir növ yaradıcı təfəkkür kimi də yanaşmaq mümkündür. Bədii düşüncənin əsas göstəriciləri olan tarixi, ictimai muhitin nəzərə alınması, eləcə də obrazlar arasında olan əlaqəni ən başlıca kateqoriya hesab oluna bilər.

Çingiz Aytmatov bəşəri və zəngin yaradıcılığı türk dilli xalqların mədəni dəyərlərini özündə dolğun əks etdirən söz xəzinəsidir. Əsərlərin də dünyəvi və bəşəri problemlərə fərqli bir prizmadan baxmış, onu müasiri olduğu yazıçılardan fərqləndirir. Sosializm dövründə yaşamış sovet gerçəklərinin sərhədlərinin dolğun təsvirini özündə əks etdirmiş dəyərli yazıçılardan biridir. Məhz onun yaradıcılığında yer alan əsərlərdə dövrün problemləri ilə yanaşı, bədii düşüncənin çoxçalarlığını geniş mənada görmək mümkündür. "Ç. Aytmatov xalqına qəlbən bağlı olan, onun keçmişinə, bu gününə, gələcəyinə biganə qalmayan görkəmli yazıçı və böyük şəxsiyyətdir." (3, S-14)

Bədii düşüncə anlayışını Çingiz Aytmatovun oxucu kütləsi tərəfindən rəğbətlə qarşılaşan əsəri olan "Gün var əsrə bərabər" romanının adından da görmək mümkündür. İlk növbədə çoxcəhətli yaradıcılığı malik olan qırğız yazıçısının bu əsərini bir neçə aspekt və prizmadan dəyərləndirək.

"Gün var əsrə bərabər" romanının adından görüldüyü kimi zaman, tarixi simvolizmi üzərində qurulmuş bir əsər olduğu nəzərə çarpır. Əsərdə fantastik hətta mifik dünya görüşü çox yüksək səviyyədə öz əksini tapıb. Əsərin adı ilə bağlı fikirlər və yanaşmalar da müxtəlifdir. Azərbaycan dilində əsərin adı "Gün var əsrə bərabər" deyə tərcümə olunsa da, Çingiz Aytmatov tərcümənin yalnız olduğunu vurğulamışdır. Romanın rus dilində olan versiyasında "день" sözü müsbət özəlliyi daşımışdır. Əsərdə göstərilən ideya və süjet xəttinə uyğun gələn mənası "əsrədən bərabər", "bezdirci, sitəmli günlər" kimi də tərcümə olunur.

Hadisələr qatarların Şərqdən Qərbə, Qərbdən Şərqə hərəkət etdiyi, 7-8 evin olduğu Sarı Özək düzənliyində cərəyan edir. Yazıçı əsərdə bu epizodu elə təsvir edir ki, oxucu bir an özünü həmin arealın bir sakini, izləyicisi kimi hesab edir. Bu da əslində bədii düşüncənin monumentallığının və hərtərəfliyinin yüksək səviyyədə inkasıdır. Əsərin başlanğıc nöqtəsi məhz Yedigeyin dostu Qazanqapın ölümü ilə başlayır. Bu hadisədən sonra Yedigey, həyatının tozlu səhifələrinə nəzər salır. Yedigey obrazı öz sədaqəti ilə dostluğu simvolizə edir. O öz dostunun vəsiyyətini yerinə yetirir və onu Nayman-Ana qəbiristanlığında basdırmağı özünə borc bilir. Baxmayaraq ki, həmin dövr sovet hakimiyyəti dövrüdür. Yedigey bu səbəbləri də kənara qoyub, dostu Qazanqapın dəfn prosesi üçün 30 km də getməyə razı idi. Əsərdə Yedigey obrazı qırğız xalqının milli dəyərlərini özündə təcəssüm etdirən obrazdır. Romanın əsas məğzi də Yedigeyin, yəni keçmiş cəbhəçi, indi isə dəmiryol fəhləsi olan zəhmət xalq nümayəndəsinə başqa bir prizmadan yanaşmaqdır. Çingiz Aytmatovun da dediyi kimi: "Yedigey, necə deyərlər, dünyanın yükünü çiyində saxlayan adamlardandır. Mənim anlayışıma görə o, öz dövrünün adamıdır. Öz dövrünə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onun qiyməti də məhz elə bundadır ki, öz dövrünün oğludur."

Əsər bir tarixi hadisənin cərəyan etməsi ilə başlayıb, sonradan ən uzaq keçmişin ən dərinlərinə enərək, insanların həyat mübarizəsini dolğun təsvir ilə başlayır. Yedigeyin dostunun olması bəlkə də onun üçün dönüm nöqtəsi idi, ya da həyatının ən dərinlərinə enmə ehtiyacı idi. Bu prosesdə hər zaman onun yanında olan Ukubala da, əslində qırğız qadının sadıq nümayəndəsi sayıla bilər. O heç bir vəchə yoldaşını heç bir yalnız buraxmamış, hər zaman ona dəstək olmuşdur. Yedigey müharibə illərində qəhrəmancasına vuruşmuş və bir sıra yaralar almışdır, yoldaşı Ukubala isə o, cəbhədən qayıtdıqdan sonra hər zaman ona dəstək olmuş, ağır işlərdə hər zaman ona kömək etmişdir. Aytmatovun yaradıcılığının səciyyəvi cəhəti də zəhmətkeş, sadıq qadın və kişi sürətlərini dolğun təsvir etməsidir. Əslində burda

sənətkarın yenə qələminin gücü bəlli olur. Sadiqlik anlayışını bədiilik cəhətdən izah etmək üçün dost və həyat yoldaşı xəttini paralelizə etmişdir. Bu xəttin davamı kimi isə Manqurt əfsanəsini xatırlatmaq ehtiyacı duyur. Neymanın öz oğluna olan sədaqətini, oğlu üçün , onun yaddaşını qaytarmaq üçün bir gün belə yolundan dönməməsini, sonda bu yolda fəda olmasını, öz oğlu tərəfində öldürülməsini təsvir edir. Bu faciəli həyatla müqayisə bəlkə də təsadüfi xarakter daşımırdı. Əsərdə göstərilən iki ölüm səhnəsi də simvolik xarakter daşıyır. Yedigey üçün “əsrə bərabər gün” dostunun ölümü ilə başlamış, dostunun Sarı Özək ellərinə gəldikdə ona hər zaman dəstək olmasının təsviri ilə davam etmişdir.

Bədii düşüncənin əsas məqamlarından biri də palellərin aparılmasıdır. Əsərdə qırğız xalqının mifioloji yaradıcılığına söykənən Manqurt, Nayman-Ana əfsanəsi bunun bədii nümunəsidir. Jujanların insanları manqurtlaşması, onlara verdiyi işgəncələr əsərdə detallıca təsvir edilmişdir. İnsanların acı taleyi obrazlığın ən yüksək rəngləri ilə təsvir edilmişdir. Bir ananın və övladının acı taleyi yüksək sənətkarlıqlar əks olunmuşdur. Bu, övlad və valideyn münasibətinin təsviri əslində yenə müqayisə yolu ilə oxuculara çatdırılır. Qazanqapın oğlu Sabitcanın atasına olan biganəliyi, onun fonunda isə Neyman Ana və oğlu arasında olan dialoqların təsviri olduqca diqqəti çəkən məqamdır. Sabitcanın təhsil alması, yaxşı bir şəxsiyyət olması üçün çalışan atası sonda oğlunun ona olan biganəyi ilə qarşılaşır. Ondan fərqli olaraq Yedigey dostuna sadıqdır. Hətta dövrün dövlət adamlarına belə qarşı gələrək, dostunun vəsiyyətini yerinə gətirəcəyini, onu Ana beytdə basdıracağını bildirib, orda olan insanlarla da mübarizəyə çıxması əsas diqqəti çəkən məqamdır. Əslində bədii düşüncə, bədiilik anlayışı estetik kateqoriya olduğu üçün, ətrafı, insanları təsvir etmək, hər şeyi olduğu kimi əks etdirməyi özündə təcəssüm etdirir. Hər bir yazıçı da bu məqsədi özünə şüar seçib irələnəyi özünə borc bilir. Çingiz Aytmatov da bu qəbilədən yanaşmış, əsərlərinə də bu məqsədi daim izləmişdir.

Ümumilikdə əsərdə bizə çatdırılan fikirlər bir tarixin qan yaddaşı sayıla bilər. Bir övladla ana münasibətini mifik şəkildə bizə çatdırırsa da, əslində bu da yenə sənətkarın ideyasını çatdırmaq üçün istifadə etdiyi dərim mənə qatıdır. Məsələn, Sabitcanın atasının ölümündən sonra öz nüfuzunu itirməmək üçün atasının vəsiyyətindən kənar durması əslində demək istədiyi fikir idi. Sabitcan da manqurtlaşmışdı, o dövrün əqidəsinin ən böyük qurbanı hesab edilə bilərdi. Dövrün idarə etməsinin insanları açıq-aşkar manqurtlaşdırması da diqqəti çəkən məqamdır. Əslində dediyimiz kimi bədii düşüncə xüsusi bacarıq tələb edən bir nüansdır, onun üçün də Çingiz Aytmatovun yaradıcılığını bu qəbilədən yüksək qiymətləndirmək lazım gəlir. Burada yalnız poetik yanaşma yoxdur, məntiqi yanaşma da var. Əsərdə valideyn xəttinin verilməsi boşuna deyildir. Sənətkarın sətiraltı olaraq dövrün idarə etməsinin quruluşunu da təsvir etməsi bu məqamlardandır. Əməkçi, zəhmətkeş, sadıq sürətlərin yaradılması da boşuna deyildir. Onların həyat tərzi, qarşılaşdığı çətinliklər olduqca yüksək səviyyədə bizə çatdırılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aytmatov Ç. Gün var əsrə bərabər. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2022. - 399 s.
2. <https://frazaz.az/az/news/read/71>
3. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2020/sentyabr/715926.htm>

ABBAS SƏHHƏTİN ŞERLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ

Əlimustafa Çələbiyev

BSU

edebiyatd@bk.ru

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XX əsr yeni bir mərhələdir. Bu dövr cəmiyyət həyatında inqilablarla müşayiət olunur, siyasi ideologiyaların qarşılaşdığına şahidi oluruq və bütün bunların nəticəsi olaraq ədəbiyyatda da keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada millət və vətən mövzusu ön mövqeyə keçir. M.Ə.Sabir, H.Cavid, M.Hadi və başqaları öz yaradıcılıqları ilə sənətə yeni nəfəs bəxş etdilər. Sözü gedən mərhələdə romantizim və realizim ədəbi cərəyanının inkişafı

milli ədəbiyyatı dünya ədəbi prosesinə qovuşdurdu. Füyuzatçılar və mollaənəsrəddinçilər arasında Çin səddi olmamış, ədəbi yolları fərqli olsa da, məfkurələri, milli mənafeləri eyni olmuşdur. Vətənin işıqlılığı, millətin inkişafı onların əsas amalı idi. Önemlidir ki, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən əksər qələm sahibləri həm də müəllim olmuşlar. Bu da təsadüfi olmayıb zamanın tələbindən irəli gəlirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda güclü milli-vətənpərvər ziyalı nəslə yetişmişdi. Bu nəslə milli mədəniyyətə aparıcı yolu öz ziyası ilə işıqlandıran insanlardan ibarət idi. Heç şübhəsiz ki, bu işıqlı nəslə gərəklili nümayəndələrindən biri də Abbas Səhhət olmuşdur.

Açar sözlər: millət, vətən, poeziya, romantika, siyasi.

Summary

XX century is a new stage in the history of Azerbaijani literature. This period is accompanied by revolutions in social life, we witness the confrontation of political ideologies, and as a result of all this, qualitative changes occur in literature. In literature, especially in poetry, the subject of nation and motherland comes to the fore. M.A. Sabir, H. Javid, M. Hadi and others gave new life to art with their creativity. At the mentioned stage, the development of the romanticism and realism literary trends brought the national literature into the world literary process. There was no Chinese wall between Fuyuzatists and Mollanesraddinists, although their literary paths were different, their ideologies and national interests were the same. The stability of the homeland and the development of the nation were their main tasks. It is important that most of the writers who worked at the beginning of the 20th century were also teachers. This was not a coincidence, it was due to the demand of the time. At the beginning of the 20th century, a generation of strong national-patriotic intellectuals grew up in Azerbaijan. This generation consisted of people who illuminated the path leading to the culture of the nation with their genius. There is no doubt that one of the prominent representatives of this enlightened generation was Abbas Sahhat.

Key words: nation, homeland, poetry, romance, political.

Ruhani ailə tərbiyəsi görmüş, İranda ali tibb təhsili almış Abbas Səhhət fəaliyyətinə doğma Şamaxının Rüşdiyyə məktəbində müəllim kimi başlamışdı. Sadə, namuslu və istedadlı bir insan olan A.Səhhət fəvqaladə bir hafizəyə və dərin biliyə sahib idi. Maraqlı dərslər təcrübəsinə malik müəllim daima tələbələrini tərəfindən sevilirdi. İlk şeirini 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirmiş A.Səhhət sonralar da Azərbaycan dövrü mətbuatında şeir, məqalə və hekayələrlə çıxış edir. Onun şeiriyyətinin əsas mövzusu vətən idi.

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xəlvəyəylənmiş əvvəlcə xuda
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma.
Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
Vətəni, mənə, unutmamaq nə demək ?!
Anadır hər kəşiyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu . (3,s.69)

-deyən şair vətən müqəddəsliyinin tərifi yazmışdır. Şeirin hər misrasında vətən məfhumunun insan həyatı üçün nə qədər vacib olduğu isbat olunur. Əgər vətən mövzusunda yazılan bütün şeirlər bir yerə toplanılsaydı, heç şübhəsiz ki, bu şeir onların şahı olardı.

Hürriyyət və milliyyət şairi bir başqa “Vətən” adlı şeirində belə deyir:

Qafqaz qitəsidir mənim vətənim,
Simurğun sayəsində məskənim.
O məmləkətdə mən vücuda gəldim.
Xalqıma qarşı sücudə gəldim. (3,s.27)

Abbas Səhhət vətəninin Azərbaycan olması ilə, özünün müsəlman türk olması ilə fəxr etdiyi kimi, bir qafqazlı olmağı ilə də qürur duyurdu. Səhhət vətəninə şeirlərində tərənnüm etməklə işini bitmiş hesab etmirdi. O, öz humanist əməlləri ilə vətəndaş olduğunu sübut edirdi. Gözəl şair, bacarıqlı müəllim olmaqla bərabər Səhhət həm də xeyirxah həkim idi. Çar hökuməti onun İran mənşəli tibb diplomunu etibarlı hesab etməsədə, o, yenədə bu sahədəki bilikləri ilə insanlara xidmət etməyə çalışırdı. Şairin dostu, qocaman pedaqoq Cəmo Cəbrayılbəyli öz xatirələrində bu barədə yazırdı: “O çox insanpərvər adam idi. Kim olursa-olsun, dərhal xəstə üstünə gedər, müalicə edər, təsəlli və ümid verirdi. Çox zaman öz pulu ilə dərman alar və yaxud evindən gətirərdi” (2,s.92). Vətəninə sevdiyi qədər doğma ana dilini də sevən Səhhət ona xor baxan, bu dildə danışmağa utanan bir çox cənablara “Müsəlman ürəfaları” adlı şeiri ilə tutarlı cavab verir:

Yeri düşsə əgər müsəlmandır,
Vaxt olur ya İvan, ya Vartandır.
O nə bundan, düzü, nə ondandır,
Yeni bir şey, əcaib insandır.
Geyinir “en grand”, gəzir “ala-şiq”,
Başda bir şapqa, əldə bir zontiq.
Rus, frəng ləhcəsi deyir “bon”dur,
Türk dilini sevməyir: “moveton”dur. (3,s.94)

Bir əsrlik böyük bir zamanın keçməsinə baxmayaraq Səhhət poeziyasının bir çox nümunələrində olduğu kimi, bu şeirdə də deyilən fikirlər bu gündə öz aktuallığını qorumaqdadır. Ancaq bu o demək deyildir ki, şair öz ana dilindən başqa heç bir dili sevmirdi. Səhhət ərəb, fars, rus, fransız və gürcü dillərini mükəmməl bilir və bu dillərdən gözəl tərcümələr də edirdi. O, Əmir Xosrov Dəhləvi, Viktor Hüqo, İvan Krilov, Mixail Lermontov, Aleksandr Puşkin, Taras Şevçenko, Nikolay Barataşvili kimi neçə-neçə ədəblərin əsərlərini dilimizə tərcümə etmişdir. Abbas Səhhət atdığı hər bir addımı ilə vətəninə və millətinə xidmət etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanov özünün “Abbas Səhhət” məqaləsində yazırdı: “Abbas Səhhət vətənlə qırılmaz tellərlə bağlı şairdir. Heç bir qüvvə onu varlığı ilə sevdiyi vətəindən ayıra bilməz. O, həyatının ən ağır dəqiqələrində belə vətən eşqi ilə yaşayır”. (1,s.71)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı № 4, 1958.
2. Cəbrayılbəyli Cəmo. Xatirələrim. Bakı: “Yazıçı”, 1969.
3. Səhhət Abbas. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”. 2005. – 456 s.

ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL MULTİMƏDİA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Könül Elçin qızı Eyvazova

MDU

eyvazova.konul.aem23@mdu.edu.az

Xülasə

Rəqəmsal multimedia vasitələri tədris prosesində, o cümlədən ədəbiyyatın tədrisində getdikcə daha vacib alətə çevrilir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və internetə çıxış ilə tələbələrin ədəbi əsərləri öyrənmək və təhlil etmək üçün yeni imkanlar yaranır. Ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimediyadan istifadə tələbələrin diqqətini cəlb etməyə, təlim prosesini daha interaktiv və əlçatan etməyə, həmçinin tədris materialını müxtəlif məzmun formatları ilə zənginləşdirməyə imkan verir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimedia vasitələrini rolunu araşdırmaqdır. Ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimediyanın rolu təlim prosesini zənginləşdirməkdən, tədris materialının interaktivliyini və əlçatanlığını artırmaqdan, tələbələrin yaradıcı təfəkkürünü stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Rəqəmsal multimedia alətləri elektron kitablar, audio və video dərslər, interaktiv təhsil

platformaları, VR-AR texnologiyaları müxtəlif məzmun formatlarını yaratmaq imkanı verir ki, bu da tələbələrin diqqətini cəlb edə və təlim prosesini daha əyləncəli və effektiv edə bilər. Tədris prosesində virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyalarının istifadəsi yeni üsul olmaqla yanaşı əhatə dairəsi genişlənməkdə davam edir. Digər fənlərdə olduğu kimi, virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyaları ədəbiyyat fənlərinin tədrisinə də müsbət təsir göstərmək potensialına malikdir. VR-dan istifadə edərək tələbələr romanların süjet xəttini və ya şəirlərdə təsvir olunan mühitlər kimi virtual ədəbi dünyalara qərq ola bilərlər. Bu, onlara əsəri daha yaxşı başa düşməyə və vizuallaşdırmağa imkan verir və unikal öyrənmə təcrübəsi yaradır. AR-dan istifadə edərək müəllimlər kitabın səhifələrini skan etməklə və ya mətni tamamlayan əlavə məzmun, izahatlar və ya vizualizasiyaları işə salmaq üçün xüsusi etiketlərdən istifadə etməklə interaktiv dərslər və fəaliyyətlər yaratmaq mümkündür. VR və AR-dan istifadə edərək, mətnləri təhlil etməyin yeni üsulları formalaşdırıla bilər: personajların, hadisələrin interaktiv modellərini yaradaraq ədəbi əsər kontekstində araşdırmaq imkanının formalaşdırılması və s. VR və AR tələbələrin yaradıcılığını stimullaşdırıla bilər, onlara ədəbi əsərlər əsasında öz virtual dünyalarını, personajlarını və ya səhnələrini yaratmağa, hətta əsərlərdən ilhamlanaraq öz hekayələrini yazmağa imkan verir. Aparılan araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, multimedia texnologiyalardan istifadəni genişləndirmək üçün təlimlərə ehtiyac vardır. Bu texnologiyaların təhsildə tətbiqi sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, hələ də avadanlığın mövcudluğu, məzmunun işlənilib hazırlanması, bu texnologiyalardan istifadə üzrə müəllimlərin hazırlıqsız olması kimi bəzi problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu problemlərin həlli ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimediyadan istifadəni optimallaşdıracaq və tədrisin effektivliyini artıracaqdır.

Açar sözlər: rəqəmsal multimedia, interaktivlik, əlçatanlıq, elektron kitablar, onlayn kitabxanalar, interaktiv təhsil platformaları, VR-AR texnologiyaları.

THE ROLE OF DIGITAL MULTIMEDIA IN THE TEACHING OF LITERATURE

Abstract

Digital multimedia tools are becoming an increasingly important tool in the learning process, including the teaching of literature. With the development of information technology and access to the Internet, students have new opportunities to study and analyze literary works. The use of digital multimedia when teaching literature allows us to attract students' attention, make the learning process more interactive and accessible, and also enrich the educational material with various content formats. The main purpose of this study is to explore the role of digital multimedia tools in literature teaching. The role of digital multimedia in teaching literature is to enrich the learning process, increase interactivity and accessibility of educational material, and stimulate students' creative thinking. Digital multimedia tools, e-books, audio and video lessons, interactive educational platforms, VR-AR technologies make it possible to create various content formats that can attract students' attention and make the learning process more fun and effective. The use of virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies in the educational process is a new method and continues to expand. As in other subjects, virtual reality (VR) and augmented reality (AR) technologies can have a positive impact on the teaching of literature subjects. Using VR, students can immerse themselves in virtual literary worlds, such as the plot lines of novels or the environments depicted in poetry. This allows them to better understand and visualize the work and creates a unique learning experience. Using AR, teachers can create interactive lessons and activities by scanning book pages or using special tags to trigger additional content, explanations, or visualizations that complement the text. Using VR and AR, new ways of analyzing texts can be created. creating the possibility of research in the context of a literary work by creating interactive models of characters, events, etc. VR and AR can stimulate students' creativity by allowing them to create their own virtual worlds, characters or scenes based on literary works, or even write their own stories inspired by these works. The use of digital multimedia in teaching literature also creates a number of problems and difficulties. From the study, it can be concluded that training is needed to expand the use of multimedia technologies. Despite significant progress in the application of these technologies in education, some challenges still remain, such as availability of equipment, content development, and insufficient training of teachers to use these technologies. Solving these problems will optimize the use of digital multimedia in educational

literature and increase the effectiveness of learning.

Key words: digital multimedia, interactivity, accessibility, e-books, online libraries, interactive educational platforms, VR-AR technologies.

Giriş

Ədəbiyyatın tədrisinin müasir metodları tələbələr üçün tədris materialının interaktivlik səviyyəsinin və əlçatanlığının artırılması zərurəti ilə bağlı problemlərlə üzləşir. Ədəbiyyatın öyrənilməsinə ənənəvi yanaşmalar çox vaxt rəqəmsal texnologiyalara və multimedia məzmununa alışmış müasir tələbələrin ehtiyac və maraqlarını tam ödəyə bilmir. Elektron kitablar, audio və video dərslər, interaktiv təhsil platformaları, virtual və əlavə reallıq (VR-AR) texnologiyaları kimi rəqəmsal multimedia vasitələrinin tətbiqi ədəbiyyatın tədrisi prosesini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirməyi vəd edir. Lakin onların potensialına baxmayaraq, bu texnologiyaların tədris prosesində səmərəli istifadəsinə mane olan bir sıra problemlər mövcuddur. Əsas problemlər sırasında zəruri avadanlıqların olması, keyfiyyətli məzmunun hazırlanması, o cümlədən rəqəmsal multimedyanın tədris prosesinə inteqrasiyası üçün müəllimlərin kifayət qədər hazırlığının olmamasıdır. Bu problemlər ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimediyadan istifadəni optimallaşdırmaq və öyrənmə səmərəliliyini artırmaq üçün sistemli araşdırma və həllər tələb edir.

Tədqiqat mövzusunda qarşıya qoyulan məsələni həll etmək üçün elmi araşdırmalar aparılmışdır [2-6]. [2, səh. 175-191]-də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsil prosesinə inteqrasiyasının effektivliyi araşdırılır. Müəlliflər rəqəmsal avadanlığın məktəblərdə əlçatan olmasının vacibliyini vurğulayaraq, texnologiyanın çatışmazlığının İKT-nin uğurlu istifadəsinə əsas maneələrdən biri olduğunu vurğulayırlar. Məqalə infrastrukturunu təkmilləşdirmək və texnologiyaya ədalətli çıxışı təmin etmək üçün strategiyalar o cümlədən dövlət və özəl investisiyalar, qrant dəstəyi və texnologiya şirkətləri ilə tərəfdaşlıqlar təklif edir.

Keyfiyyətli məzmunun inkişafı baxımından müəllimlərin texnologiyadan istifadəsinə, o cümlədən keyfiyyətli tədris məzmununun inkişafına təsir edən amilləri araşdırır [3, səh 255-284]. Müəlliflər qeyd edirlər ki, effektiv multimedia məzmununun yaradılması təkcə texniki bacarıq deyil, həm də pedaqogikanın dərindən dərk edilməsini tələb edir. Məqalədə peşəkar inkişaf və məzmun ekspertləri ilə əməkdaşlıq vasitəsilə müəllimin inkişafı üsulları müzakirə olunur. O, həmçinin yüksək keyfiyyətli və interaktiv tədris materialı yaratmaq üçün pedaqoqların, dizaynerlərin və texnoloqların cəlb olunduğu fənlərarası yanaşmanın vacibliyini vurğulanır.

Müəllim hazırlığının qeyri-kafi olması baxımından [4, səh. 163-175]-də müəllim hazırlığına, xüsusən rəqəmsal multimediyadan istifadə sahəsində yanaşmalar təhlil edilir. Müəlliflər texnologiyanın təhsil prosesinə inteqrasiyası üzrə təcrübə və biliklərin mübadiləsi üçün müəllimlər arasında peşəkar icmaların və özünə kömək qruplarının effektivliyini araşdırırlar. Məqalədə tədrisdə rəqəmsal vasitələrdən istifadə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş müntəzəm təlimlər, seminarlar və praktiki məşğələləri özündə birləşdirən müəllim hazırlığı modeli təklif olunur. Yeniliklərin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəllimlərin daimi dəstəyinə və həvəsləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

VR və AR texnologiyalarının inteqrasiyası baxımından [5, səh. 29-40]-də təhsil mühitində virtual reallıq (VR) texnologiyalarından istifadənin effektivliyini araşdıran tədqiqatların meta-analizini aparır. Müəlliflər VR-nin tələbələrin təlim nəticələrinə təsiri haqqında məlumatları ümumiləşdirir, motivasiya, materialın başa düşülməsi və saxlanmasına müsbət təsirləri müəyyən edir. Məqalədə VR-nin təhsil prosesinə tətbiqi, o cümlədən təhsil proqramlarına uyğunlaşdırılmış təhsil ssenarilərinin yaradılması və VR avadanlıqlarından istifadə üzrə müəllimlərin öyrədilməsi ilə bağlı tövsiyələr təklif olunur. Ədəbiyyat kurslarında VR-dən uğurlu istifadə nümunələri də müzakirə olunur, burada tələbələr ədəbi aləmlərə qərq olur, süjetlər və personajlarla qarşılıqlı əlaqədə olurlar.

Rəqəmsal medianın effektivliyi videokliplər, filmlər və onlayn platformalar (məsələn, YouTube) kimi müxtəlif multimedia vasitələrinin tədrisdə istifadəsi araşdırılır [6, səh. 121]. Müəllif video və digər multimedia resurslarından istifadənin tələbələrin fəallığını necə artırma biləcəyini və onların materialı başa düşməsinə necə yaxşılaşdırma biləcəyini təhlil edir. Məqalədə müəllimlər üçün videoçarxın tədris prosesinə effektiv inteqrasiyası, o cümlədən keyfiyyətli məzmunun seçilməsi, onun düzgün strukturlaşdırılması və tədris effektivini artırmaq üçün interaktiv elementlərdən istifadə ilə bağlı praktiki tövsiyələr verilir.

Ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimedyanın roluna dair müasir tədqiqatların təhlili nəticəsində yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına tədris prosesinin əhəmiyyətli transformasiyası müəyyən edilmişdir. Bu işin elmi yeniliyi ədəbiyyatın tədrisində rəqəmsal multimedia vasitələrinin istifadəsi ilə bağlı problemlərin öyrənilməsi və həllinə kompleks yanaşmasındadır: Rəqəmsal multimedyanın inteqrasiyası, Maneələrinin aradan qaldırılması, Keyfiyyətli məzmunun inkişafı, Müəllim hazırlığı, Ədəbiyyatın tədrisində VR və AR-dan istifadə. Elektron kitablar, audio və video dərslər, interaktiv təhsil platformaları, həmçinin VR və AR kimi müasir rəqəmsal texnologiyalar təlim prosesini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirərək onu daha interaktiv və tələbələr üçün əlçatan edə bilər. Bu texnologiyaların tətbiqi tələbələrin motivasiyasını və fəallığını artırmağa, onların tədris materialını başa düşməsinə və yaddaşını yaxşılaşdırmağa kömək edir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal mediadan səmərəli istifadə etmək üçün lazımı avadanlıq mövcud olmalıdır. Təhsil müəssisələrinin texniki təchizatı probleminin həllinə yeni yanaşma olan dövlət və özəl investisiyalar, qrant dəstəyi və texnologiya şirkətləri ilə tərəfdaşlıq yolu ilə infrastrukturun təkmilləşdirilməsi strategiyaları təklif olunur. Effektiv multimedia məzmununun yaradılması pedaqoqlar, dizaynerlər və texnoloqlar arasında əməkdaşlığı ehtiva edən fənlərarası yanaşma tələb edir. Bu yenilik təkə texniki cəhətdən təkmil deyil, həm də pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış tədris materiallarının işlənilməsinə təmin edir ki, bu da onların tədris dəyərini xeyli artırır. Peşəkar icmaların və özünə dəstək qruplarının inkişafı müəllimlərin inkişafı üçün innovativ üsuldur. Rəqəmsal vasitələrdən istifadə bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş müntəzəm təlimlər, seminarlar və praktiki məşğələlər müəllimlərin yeni texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyasına hazır olmasını təmin edir. Virtual və artırılmış reallıq texnologiyaları ədəbiyyatın tədrisi üçün yeni imkanlar açır, tələbələrə virtual ədəbi aləmlərə qərq olmağa, süjetlər və personajlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verir. Bu üsul ədəbi əsərlərin qavranılmasını və vizuallaşdırılmasını təkmilləşdirməklə yanaşı, təhsil praktikasında innovativ yanaşma olan şagirdlərin yaradıcılığını stimullaşdırır.

Beləliklə, bu işin elmi yeniliyi rəqəmsal multimedyanın ədəbiyyat tədrisinə inteqrasiyasına sistemli yanaşmada, lazımı resurslara çıxışın təmin edilməsində, keyfiyyətli məzmunun işlənilməsinə, müəllimlərin ixtisaslarının artırılmasında və daha effektiv və cəlbedici informasiyanın yaradılması üçün innovativ VR və AR texnologiyalarından istifadə edilməsindədir. Bu yeniliklər tədrisin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsinə töhfə verir və ədəbi fənlərin tədrisində yeni perspektivlər açır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik, Bakı: 2017, 304 s.
2. Ghavifekr S., Rosdy W.A. Teaching and Learning with Technology: Effectiveness of ICT Integration in Schools. *International Journal of Research in Education and Science (IJRES)*, 2015, 1(2), 175-191.
3. Ertmer P. A., Ottenbreit-Leftwich A.T. Teacher Technology Change: How Knowledge, Confidence, Beliefs, and Culture Intersect. *Journal of Research on Technology in Education*, 42(3), 255-284.
4. Hughes J.E., Ooms A. Content-Focused Technology Inquiry Groups: Cases of Mathematics and Science Teacher Development. *Journal of Educational Technology & Society*, 2004, 7(3), 163-175.
5. Merchant Z., Goetz E. T., Cifuentes L., Keeney-Kennicutt W., & Davis T. J. Effectiveness of Virtual Reality-Based Instruction on Students' Learning Outcomes in K-12 and Higher Education: A Meta-Analysis. *Computers & Education*, 2014, 70, 29-40.
6. Berk R. A. Multimedia Teaching with Video Clips: TV, Movies, YouTube, and mtvU in the College Classroom. *International Journal of Technology in Teaching and Learning*, 2009, 5(1), 1-21.

TÜRK XALQLARININ MİFOLOGİYASINDA MEŞƏ KONSEPTİ

İlkanə Rabil qızı Əmirova

Bakı Dövlət Universiteti

Ilkanaamirova@yahoo.com

Xülasə

Bu məqalədə türkdilli xalqların mifologiyasında və inanc sistemlərində meşələrin və ağacların mərkəzi rolu, Altay türklərinə diqqət yetirilərək araşdırılır. O, Kainatın quruluşunu və ilahiliyini simvolizə edən Dünya Ağacına pərəstişdə aydın görünən insanlar və təbiət arasındakı dərin simbiozu vurğulayır. Daşqın ağcaqayın və Ebede kimi meşə ruhları kimi müqəddəs ağaclar təbiətin müqəddəsliyini və onun mənəvi əhəmiyyətini təmsil edir. Mifologiya ağaclara həyatın analoqu kimi baxışı əks etdirir, ağrı və emosiya yaşayır, kosmologiyada və axirətdə mühüm rol oynayır. Yakutlar kimi türk xalqları arasında müasir şamançılıq ənənələri meşənin mənəvi və kosmoloji əhəmiyyətini daha da vurğulayır. Məqalədə bu elementlərin ətraflı tədqiqi yolu ilə türk mifologiyasında meşələrlə dərin mədəni-mənəvi bağlılıqlar üzə çıxarılır, onların həyat və axirət simvolu kimi ikili rolu üzə çıxır.

Açar sözlər: teonomik, mifik, sakral, totem, şamanizm.

Summary

This article explores the central role of forests and trees in the mythology and belief systems of Turkic-speaking peoples, with a focus on the Altai Turks. It highlights the profound symbiosis between humans and nature, evident in the reverence for the World Tree, which symbolizes the universe's structure and divinity. Sacred trees, such as the Bay Birch, and forest spirits like Ebede, embody the sacredness of nature and its spiritual significance. The mythology reflects a view of trees as life analogs, experiencing pain and emotions, and playing crucial roles in cosmology and the afterlife. Contemporary shamanistic practices among Turkic peoples, such as the Yakuts, further underscore the forest's spiritual and cosmological importance. Through a detailed examination of these elements, the article elucidates the deep-rooted cultural and spiritual connections to forests in Turkic mythology, revealing their dual role as symbols of life and the afterlife.

Key words: theonomic, mythical, sacred, totem, shamanism.

Türk xalqları içərisində Altay türklərinin teonomik baxışlarında, inanc sistemlərində ağac, meşə motivləri çox güclüdür. Tatar mifologiyasında *Ebede* adlanan və qoca qarı cildində olan meşə ruhu var. Qədim altayların həyat tərzini, məişəti meşə ilə sıx bağlı olduğuna görə onların inanc sistemlərində meşə konsepti əhəmiyyətli yer tutur. Dünya ağacı modeli insanların üzərinə köçürülürdü, qədim mifik dünyagörüşünə görə, insanlar da ağaclar kimi dünyaya gəlir, yaşayır və ölürlər. Ağaclar da insanlar kimi ağrı çəkir, ağlayır, hətta insanları başa düşür. Ağaclar kəsiləndə onlar da insanlar kimi fəryad edirlər. İnsan cəmiyyətində olduğu kimi, ağaclar arasında da güclü və zəif var [1, s.130-131]. Altay türklərinin inanc sistemlərində qayın ağacı, xüsusilə müqəddəs hesab edilir və bu ağac *bay kayın* “yəni zəngin qayın ağacı” adlandırılır. Altaylarda hətta ağac totemi də var. Bu totemə görə, Altay türkləri ağacdan əmələ gəlmişlər [2, s.131]. Beləliklə, Altay türklərinin inanc sistemində ağac və meşə ümumilikdə bütöv bir dünya modelini təqdim edir.

Qədim türk mifologiyasında kainat üç hissəyə, üç təbəqəyə ayrılır. Dünya ağacı bu üç qatın mərkəzində dayanır. Türk mifologiyasında Dünya ağacı mifi tanrıxanlıqla bağlıdır. Dünya ağacı kainatın mərkəzi nöqtəsində qərar tutur. Türk mifologiyasında Dünya ağacı modeli kimi, adətən, tozağacı çıxış edir. Ağacın yuxarısı, yəni çətiri səmanı, yuxarı dünyanı təmsil edir. Ağac türk mifologiyasında türk dünyasının başlanğıcını simvolizə edir. Ağac Yer inancının və mərkəzinin ifadəsinə xidmət edir. Hunların mifik təfəkküründə ağacın hündürlüyü onun səma ilə bağlılığını ifadə edir. Türklərin kosmoqonik görüşlərinə görə, ağac həm də həyat simvoludur. Türk mifologiyasında kainatın orta qatı ruhlar aləmidir. Bu orta qat görünən və görünməyən hissələrə ayrılır. Görünməyən orta dünyada dağ, meşə, su ruhları mövcuddur. Türk mifologiyasında *zii*, *xya*, *iya* adlanan ruhlar meşə, dağ, çayların əsl sahibləri hesab

olunurlar [3,s. 42-43]. Məlumdur ki, ruhlar real dünyanı deyil, ölümdən sonrakı dünyanı təmsil edirlər. Buna görə də, qədim türk mifologiyasında *meşə ruhu* anlayışının işlənməsi göstərir ki, türk kosmoqonik sistemində meşə insan üçün ölümdən sonrakı həyatı simvolizə edir.

Mifologiyada ağac və yaxud meşə Yerın mərkəzini də simvolizə edir. Məsələn, əski türk mifologiyasında adı keçən teonimlərdən biri Ülğendir. Ülgen səma Tanrısıdır. Ülgen əsas türk panteonlarından biridir. Türk mifologiyasına görə, göy 17 qatdan ibarətdir. Hər bir qatda isə bir xan oturur. Ülgen 16-cı qatda oturur. 17 xandan ən qüdrətli Yo Kandır. O, Yerın göbəyində ən hündür ağac - küknarın bitdiyi yerdə məskundur. Həmin küknarın zirvəsi hətta Ülgenin evinə çatır. Bu ağac qüdrət simvoludur [4, s.31]. Ağac və meşə kultuna etiqad qədim türk mifologiyasında mühüm yer tutur. Ağac əksər mifologiyalarda olduğu kimi, türk mifologiyasında da dünyanın qadın başlanğıcını simvolizə edir. Saxa türklərinin mifologiyasında *Bayanay-toyon* obrazı var. Bu mifoloji obraz saxa etnotəfəkküründə meşə sahibini, meşə ruhunu təmsil edir [5, s.1].

Qeyd edək ki, ən qədim türkdilli etnoslardan olan yakutların məşhur dastanı “Olonxo”da Dünya ağacı təsvir olunur. “Olonxo” eposunda *ıççı* adlanan təbiət ruhu var. Həmin ruh meşə, dağ, göl, ümumilikdə bütün bitkilər aləmini mühafizə edən ruh kimi təsvir edilir. Bu təbiət ruhu həm şər, həm də xeyir işlər görməyə qadirdir. Yakut mifologiyasında bu ruh təbiətin sirlərini mühafizə edən ruh kimi səciyyələndirilir [6, s.59]. Maraqlıdır ki, qədim türk mifologiyasında meşə ruhuna münasibət çox fərqlidir. Türk mifologiyasında digər ruhlarla müqayisədə dağ və meşə ruhlarına münasibət daha önəmlidir. Türk kosmoqonik təfəkküründə meşə və dağ ruhlarına daha “yaxın, səmimi münasibət” ifadə olunur [7, s. 46]. Bu da səbəbsiz deyil. Qədim türk düşüncəsinə görə, dağ, su və meşə həyatın özüdür. Buna görə də qədim türk düşüncəsində *müqəddəs su, müqəddəs dağ, müqəddəs ağac, müqəddəs meşə* anlayışları mövcud olmuşdur.

Hal-hazırda bəzi türkdilli xalqlar: yakutlar, altaylar, xakaslar, tuvalar şamanizmə sitayiş edirlər. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, şamanizmin ritualları içərisində meşə kultu çox önəmli yerlərdən birini tutur. Vaxtilə kelt druidlərində olduğu kimi, Sibir şamanlarının da dini inanclarına görə, meşələrdəki ağaclar kökləri ilə yerə bağlı olduğuna və budaqları ilə yuxarıya, göyə istiqamətləndiklərinə görə, kosmosun modeli kimi dərk edilirdi. Onların inancına görə, Tanrılar qeyri-adi, ecazkar yerlər kimi sehrli meşələrdə yaşayırdılar. “*Türk xalqlarında, misirlilərdə, şumerlərdə müəyyən bitki və ağacların müqəddəs hesab edilməsi məlumdur. Etiqada görə, belə bitki və ağacların meyvələri, yarpaqları, ölmüş insanı dirildir, şafa verir. Bu xüsusiyyət bir sıra xalqların mifologiyasına tipoloji yolla daxil olmuş “Dünya ağacı” ilə bağlıdır*” [8, s.127]. Sibirdə yaşayan və şamanizmə etiqad edən türkdilli xalqların leksikonunda meşə teonimləri işlənməkdədir. Qədim türk yazılı abidələrində adı keçən Ülğən teonimi bu xalqların dini terminləri içərisində xüsusi yer tutur. Belə ki, Altay türklərinə aid olan kumanlar Bay-Ülgen adlanan peyğəmbərin oğul və qızlarına sitayiş edirlər. Kumanların inancına görə, Bay-Ülgenin yeddi-səkkiz qız və yeddi-səkkiz oğlan övladı var. Kuman tayfalarının hər biri bu teonimlərə-şamanlara sitayiş edir. Onların hər biri bir şaman kimi təqdim olunur və hərəsi bir məkanı təmsil edir. Həmin şamanlardan biri Kanım - Biya adlanır. Kanım – Biya və Kayır – Kirqis bay Bay Ulzenin övladlarıdır. Kanım-Biya meşə sahibəsi, meşə ruhudur. Kanım Biyanın ruhu orta dünyanı təmsil edir. Çalkan, kuman və tuva türkləri ona sitayiş edirlər. Şor türklərinin inanc sistemində Ülgen və Yerlik teonimləri var. Şorların inancına görə, yuxarı dünyanı Damqırakt Cazı, Sarı çalıq- tyos, Tooçi-qan, Kanım – tyos təmsil edirlər. Onlardan birincisi Ülgenin oğlu hesab olunur. Sarı çalıq-tyos ov ruhudur, Kanım-tyos isə meşə ruhudur, meşə sahibidir [9, s.18].

Türk mifologiyasında meşə kosmoqonik bir məkandır. Təsadüfi deyil ki, sehrli nağıllarda o biri dünyaya aparın yol daha çox meşəlik yerdən keçir. Qəhrəman o biri dünyanın sərhədinə çatdığı zaman don dəyişdirir, keçəl olur, quşa, ceyrana çevrilir ki, bununla da, həmin dünyaların atributlarını qəbul etdiyini göstərir. Bu dünyalar arasındakı həmin sərhəd isə asanlıqla aşılı biləndir [10, s.217]. D.N.Ksenefontovna şimal qrupu türk dillərində “meşə” konsepi iə bağl yazdığı məqalədə bu nəticəyə gəlir ki, “*şimal qrupu türk dillərinin etnotəfəkküründə meşə bir konsept olaraq məkan kimi ilk növbədə insan cəmiyyəti ilə digər bir dünya arasında keçid zonası olaraq təhlükəlilik məzmunlu semiotik status qazanmışdır*” [11, c.1]. Seyfəddin Rzasoy “Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya” adlı əsərində yazır ki, “*bəllidir ki, ağaca inam, ağaca tapınma, onu həyatın, kainatın yaradıcısı hesab etmə dünyanın bir çox*

xalqlarında mövcuddur. Türkdilli xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda bu inam həddindən artıq geniş yayılmışdır. Eləcə də ağac kultu, onunla bağlı mifik obrazlar, türk xalqları əsəti panteonunun əsas simaları olmuşdur” [12, s.99]. S.Rzasoyun bu məlumatı göstərir ki, ağaca inam kultu qədim türklərin mifoloji baxışlarında xüsusi mövqeyə sahib olmuşdur.

Həyat tərzi meşə ilə daha çox bağlı olan xalqların linqvokulturologiyasında “meşə” konsepti ilə bağlı çoxlu söz və ifadələr, zərbi-məsəllər, atalar sözləri, aforizmlər yaranmışdır. Dünya xalqları arasında həm türk xalqlarının, həm də slavyan xalqlarının etnotəfəkküründə meşə konsepti əhəmiyyətli yer tutur. “Ağac” konsepti isə dünyanın əksər xalqlarının mifoloji düşüncəsində, linqvokulturologiyasında ən mühüm komponentlərdən, kulturlardan, simvolikalardan biridir. Araşdırmalar göstərir ki, müxtəlif xalqların folklorunda və dini inanc sistemlərində ifadə olunan Dünya ağacı mifi semantik və mifoloji kökləri ilə ilk insan cəmiyyətini əks etdirir. Məlumdur ki, türk xalqlarının bir qismi dini etiqadına görə şamanizmə sitayiş edirlər. Şamanizm müxtəlif ruhlara ibadət edən bir dini inanc formasıdır. Hələ qədim zamanlarda türklər şamanı *kam* adlandırırdılar. Hal-hazırda yakut və Altay türkləri indi də bu dinə sitayiş edirlər. Müasir yakut türklərinin əcdadları və Altay-sayan xalqları, xüsusilə teleutlar qədim türk dönəmində tele tayfalarına daxil idilər və meşə-çöl relyefi ilə əhatə olunmuş ərazilərdə yaşayırdılar. Dolqan türklərində *kut* “can, ruh” sözü sakral mahiyyət daşıyır və şaman inancına görə, şamanların ruhu *tuuruu* adlanan ağacın ətrafında yerləşən ruhlar tərəfindən qorunurdu [13,s.43].

Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların mental təfəkküründə meşə ilə bağlı bir çox ifadə və ibarələr işlənmişdir. Qeyd edək ki, həyat tərzi ilə bağlı olaraq xalqların etnolinqvistik və linqvokulturoloji təfəkküründə müəyyən anlayışlarla bağlı sinonimik cərgə formalaşır. Dünyada yaşadıkları ərazilərdə meşə massivləri çox olan xalqların etnik təfəkküründə “meşə” konsepti ilə bağlı miflər, əfsanələr, nağıllar daha çox yaranmışdır. Məsələn, Sibir türklərinin, skandinav xalqlarının, slavyan xalqlarının, Pribaltika xalqlarının və s. etnosların folklorunda bu halı müşahidə etmək mümkündür. Xüsusilə Sibirdə yaşayan və şamanizmə etiqad edən türkdilli xalqların etnoqrafiyasında və folklorunda *meşə ruhu*, *meşə sahibi* anlayışları daha geniş yayılmışdır.

Türk xalqlarının toponimiyasında, oykonimlərin tərkibində “meşə” mənalı sözlər işlənmişdir. Deməli, hansı relyef formalarının əhatə olunduğu yerlərdən asılı olaraq həmin bölgədə yaşayan insanların leksikonunda anlayışlar, kəlmələr formalaşır. İstər mifologiyada, istərsə də digər folklor janrlarında meşə hər zaman sivilizasiya ilə əks mövqedə duran məkan qismində təsvir edilir. Yəni insan təfəkküründə meşə və yaşayış məkanları bir-biri ilə tamamilə əks mövqedə duran məkanlar kimi təsəvvür edilmişdir. Bu mentallıq da bədi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Təsədüfi deyil ki, Türkiyə türklərinin dilində *meşəsi bol kəndin qəbiristanlığı kiçik olar* məsəli var. Bu məsələdə meşənin sağlamlıq baxımından insan həyatı üçün nə qədər mühüm önəm daşması ifadə olunur. Türkiyə türkcəsində *orman bekçi ile değil, sevgi ile korunur* – atalar sözündə meşənin timsalında təbiətə qarşı mərhəmət fəlsəfəsi ifadə olunmuşdur. Türkiyə türkcəsində belə bir deyim də var: *yol rehbersiz, dağ ormansız olmaz* (yəni “yol bələdçisiz, dağ meşəsiz olmaz”). Türk atasözlərində meşəsiz, ağacsız ölkə duvaqsız gəlinə bənzədilir: *ağacsız memleket, duvaksız geline benzer*. Türk dilində ormanla bağlı digər bir atalar sözü belədir: *Orman yurdun həm süsü, həm də gücüdür* (Yəni meşə yurdun həm bəzəyi, həm də gücüdür). Türk dilində *orman*, yəni *meşə* sözü ilə bağlı aşağıdakı atalar sözü də işlənir: *Orman olur da domuz olmazmı?* Bu atalar sözü Azərbaycan dilindəki *meşə çaqqalsız olmaz* atalar sözünün ekvivalentidir. Vaxtilə İstanbulu fəth etmiş Fatih Sultan Mehmetin dediyi “*Ormanlarımdan bir dal kesenin başını keserim*” (“Meşəmdən bir budaq kəsinin başını kəsərəm”) fikri xalq arasında təhrif olunaraq “*Dal kıran baş keser*” (“budaq qıran baş kəsər”) biçiminə keçmişdir [14]. Qədim türklərin mifoloji yaddaşında *meşə ruhu* anlayışı var idi. “*Ulu Ana obrazının atributlarını daşıyan Al // Hal obrazına bağlı Almısteleutlarda meşə ruhu sayılmışdır. Təsədüfi deyil ki, orman (meşə) ruhu damifoloji Ulu Ananın atributlarını daşıyır. Saxa türkcəsi dialektlərindən görünür ki, yakutlarda da meşə ruhu “Utugen xaan” adı daşımışdır*” [20, s.80]. Verilən bu məlumatlardan aydın olur ki, bir çox dünya xalqlarının mifologiyasında olduğu kimi, türk xalqlarının mifologiyasında da meşə dünyanın qadın başlanğıcını simvolizə etmişdir. Türklərin mifologiyasında ov kultu var. Həmin ov kultunda meşə simvolik mənada vəhşi heyvanların anası – himayəçisidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Алексеев, Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири / Н.А.Алексеев. – Новосибирск: Наука, – 1984. – 232 с.
2. Безеретдинов, Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов // Р.Н.Безеретдинов. – Набережные Челны: Аяз, – 2000. – 455 с.
3. Безеретдинов, Р.Н. Тэнгрианство – религия тюрков и монголов // Р.Н.Безеретдинов. – Набережные Челны: Аяз, – 2000. – 455 с.
4. Вəydili, С. Türk mifoloji obrazlar sistemi: Struktur və funksiya / С.Вəydili. – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 272 s.
5. Кыпчакова, Л.В. К вопросу о культедеревьев у алтайцев: [Электронный ресурс] / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kulte-dereviev-u-altaytsev/pdf>
6. Кыпчакова, Л.В. К вопросу о культедеревьев у алтайцев: [Электронный ресурс] / URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kulte-dereviev-u-altaytsev/pdf>
7. Ксенефонтвно, Д.Н. Концепт леса в периферийных групп северных тюрков: [Электронный ресурс] / URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2015-6/history/romanova-danilova.pdf
8. Назаровна, Р.Е. Концепт леса у периферийных групп северных тюрков: [Электронный ресурс] / URL: https://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2015-6/histuary/romanova-danilova.pdf
9. Rzasoy, S. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 120 s.
10. Rzasoy, S. Nizami Gəncəvi: etnogenez və mifologiya / S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 120 s.
11. Саввинова-Отова, Г.Е. Культ природы в олонхо как отражение национального мировоззрения // – Якутск: Вестник Северо-восточного федерального университета имени К.А.Амосова, – 2016. №3, – с. 49-69.
12. Şükürov, A. Qədim türk mifologiyası / A.Şükürov. – Bakı: Elm, – 1997. – 232 s.
13. Şükürov, A. Qədim türk mifologiyası / A.Şükürov. – Bakı: Elm, – 1997. – 232 s.
14. Xalıqov, F. Azərbaycan onomalogiyası / F.Xalıqov. – Bakı: Müəllim, – 2009. – 242 s.

VƏTƏN VƏ MİLLƏT FƏDAİSİ

Rəna Kazım qızı Hüseynova
ADPU Şamaxı filialı
rena.huseynova@gmail.com

Xülasə

XX əsrin mürəkkəb ədəbi-tarixi və ictimai-siyasi şəraitində bütün zəkasını və enerjisini doğma xalqının mədəni tərəqqisinə, mənəvi və fiziki sağlamlığı uğrunda mübarizəyə həsr edərək şəxsi həyatını ictimai məsləkə, əqidəyə çevirib inamla "məsləkim tərcümeyi-halımdır" deyə bilən Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatının orijinal, sayılıb-seçilən simalarındandır. Yaşadığı dövrün bədii fikir tarixində istedadlı şair, poetik tərcümələr, elmi-publisistik məqalələr müəllifi, şeir nəzəriyyəçisi, Yaxın və Orta Şərqdə yeni tipli poeziyanın banisi - dahi Mirzə Ələkbər Sabirin ən yaxın dostu və ilk bioqrafı, nəhayət, bütün qüvvəsini yaşadığı şəhərdə əhalinin sağlamlığı və savadlanması yolunda sərf edən fədakar həkim və yorulmaz müəllim kimi A.Səhhət dərin sevgi, sonsuz məhəbbət hədəfidir. Bu sevgini o, çoxtərəfli yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa, həm də bənzərsiz tərcümeyi-halı, təkrarsız ömür yolu, böyük şəxsiyyəti, vətəndaş qeyrəti ilə qazanmışdır. Mərhum ədəbiyyatşünas, akademik Kamal Talıbzadə doğru deyirdi ki, Səhhətin yığcam tərcümeyi-halı onun vətəndaş və şair ideallarının aynasıdır.

Açar sözlər: Vətən, şair, Şamaxı, Şərq, məktəb.

Summary

In the complex literary-historical and social-political conditions of the 20th century, Abbas Sahhat, devoting all his intelligence and energy to the cultural progress of his native people, to the struggle for his spiritual and physical health, turned his personal life into a public institution and belief and could confidently say "my profession is my biography", the original, is one of the distinguished faces. The closest friend and first biographer of the genius Mirza Alekber Sabir, the talented poet, author of poetic translations, scientific and journalistic articles, poetry theorist, founder of a new type of poetry in the Near and Middle East - the genius Mirza Alekbar Sabir, and finally the health and education of the population in the city where he lived all his strength. As a selfless doctor and a tireless teacher, A.Sahhat is the target of deep love and endless love. He earned this love not only by his multifaceted creative activities, but also by his unique biography, unique life path, great personality, and civic zeal. The late literary critic and academician Kamal Talibzadeh rightly said that Sahhat's concise biography is a mirror of his civic and poet ideals.

Key words: Homeland, poet, Shamakhi, East, school.

Sənədlərdə A.Səhhətin tələbə olarkən Parisə getməsi və oradakı xəstəxanalardan birində təcrübə keçməsinə dair də məlumat var. Bu haqda məşhur tədqiqatçı Salman Mümtaz yazır: "Səhhət Nasiriyyə mədrəsəsinin klinikasında işlədiyi vaxt oraya Hülaku nəslindən bir cavan xan gəlib öz gözlərini müalicə etdirir. Sonra həmin cavan xan Parisə getməli olur. O da Parisə gedəndə gözlərinə qulluq eləmək üçün öz yanınca bir nəfər aparmalı imiş. Professor Mirzə Abdullanın mərufluğu ilə həmin xan Səhhəti özü ilə bərabər Parisə aparır. Xan orada bir iləcən müalicə ilə məşğul olur. Mərhum Səhhət də Paris xəstəxanalarının birində təcrübəsini artırmaq üçün çalışmağa davam edir. Həmin xan qayıtdığı vaxtda Səhhət dəxi qayıdıb gəlib İrana".

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında yenilikçi-novator şair kimi tanınmışdır. O özünün sənətkar fərdiliyi, müstəqil düşüncəsi, sosial və siyasi görüşləri baxımından molla-nəsrəddinçi realistlərdən də, füyuzatçı romantiklərdən də, klassik poeziya üslubunu davam etdirən qəzəl-qəsidə şairlərindən də ("Məcmüəş-şüəra" üzvləri) kəskin fərqlənən "təzə səbk", "üsuli-cədid" tərəfdarı idi. Bu "səbki" və "üsuli-cədidi" tədqiqatçıların əksəriyyəti, adətən, romantizm, romantik üslub hesab edirlər. Abdulla Şaiq yazır: "Səhhətin yaradıcılığında fikirdən artıq hiss və xəyal hakimdir. "Şair və şeir pərisi", "Yuxu" kimi şeirlərində isə romantizm üslubu vardır. Fəqət o, müsaid (yüksələn, ucalan - Z.Ə.) romantiklər kimi xəyalın qanadları üzərində nə ülvyyəti təmsil edən fəzanın dərinliklərində qanad çala bilir, nə də əngin dənizlərin dəhşətli dalğaları arasında fırtına quşu kimi mübariz olmağı bacarır. O yalnız aşağılarda uçaraq həm yerdən, həm göydən ilham almağı bacaran mütənəzil (yerə enmiş, həyati - Z.Ə.) romantikdir".

Bizcə, bu fikirdə Səhhət romantizminin və bütövlükdə Səhhət üslubunun səciyyəsi, onun romantizmini, məsələn, Hadinin və Cavidin romantizmindən ayıran, fərqləndirən əlamət dəqiq ifadə olunmuşdur. Doğrudan da Səhhətin romantik qəhrəmanı göylərlə yox, yerlə - içərisində yaşadığı cəmiyyətin ədalətsiz ictimai qanunları, sinfi bərabərsizlik, yoxsulluq içərisində qalıb əzilən, məhvə gedən kütlənin qayğıları, ağrı-acıları ilə maraqlanır. "Onun dərin məhəbbətlə yaratdığı Şair surəti yer adamıdır, mövcud cəmiyyətin ictimai eybəcərliklərini, insanların əsarət altında yaşadığını görən və dərk edən ağıllı bir vətəndaş-ziyalıdır. O bilir ki, "şair vicdanının təlqin etdiyi bütün həqiqətləri" yazmalı, cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət göstərməlidir"

(3,s.29).Lakin ədalətsiz ictimai quruluş onun sənətkar azadlığını, gördüyü həqiqətləri söyləmək imkanını əlindən almış, ilhamının qanadlarını əzib sındırmış, buna görə o, çarəsiz qalıb "nəğmə-qəzəl yazmağa məcbur olur".

"Yer üzünün - cəmiyyətin eybəcərliklərindən bezmiş, usanmış Şairə Şeir pərisi əsarətdən qaçmağı, "cəfa aləmi"ndən uzaqlaşmış səfa aləminə getməyi, göylərə yüksəlməyi məsləhət bilir. Bu təklifi qəbul edən Şair "bihuşanə yığılıb hərəkətsiz qalır və aşiqanə bir halda mat-məbhut qalmış ikən şəhərli qiyafəsində bir cavan zahir olub ona yaxınlaşır", vaxtı bihudə - boş, faydasız keçirdiyi üçün onu məzəmmətləyərək, "millət ilə nalədə həməvaz" olmağa çağırır"(1,s.330)

İştə öz fikrini ibraz edərək mümtaz ol!
Laəql millət ilə nalədə həməvaz ol!
Sayılırsan vətən övladlarının bir fərdi,
Vətən imdadına çağırır iştə hər fərdi.
Ya ər ol, ortaya çıx, gəl kömək et qardaşına,
Ya gedib evdə otur, həm də ləçək sal başına.(2,s.49)

Şair müsahibinin - Şəhərlinin tövsiyələrini qəbul edir və ürəyinin "tabavəri-qəm olmağıyçün dərgahi-həqdən səbir, mətənət diləyir". Şair yer adamı olaraq qalır. Onun xarakterində romantizmə xas olan əsas əlamət - müstəsnaılıq yoxdur. Səhhətin yaratdığı Şair tipik surətdir; XX əsrin əvvəllərində ictimai əsarətin, istibdadın faciələrini görən, lakin irticaya qarşı heç nə edə bilməyən söz sənətkarlarının timsalıdır.

Əsərdə Səhhətin sənətkar ideallarını ifadə edən bədii surət Şəhərlidir. Onun da təbiətində və düşüncələrində qeyri-adi heç nə yoxdur. Əksinə, bəzi xüsusiyyətlərinə görə XIX əsr Azərbaycan poeziyasındaki maarifçi sələflərini - xeyirxah nasehləri xatırladır. Təsadüfi deyil ki, mürəkkəb, keşməkeşli şəraitdə Şairi vətən, millət üçün faydalı işlər görməyə Şəhərli çağırır:

Qalx, oyan, cürət elə, rəd kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Ananın dərдинə övladı şerik olmazmı?
Ananın halı vəxlim olsa, oğul solmazmı?
Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Belə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun!(2,s.60)

Abbas Səhhətin şeirləri həm ideya-məzmun, həm də bədii inikas üsulu baxımından zəngindir. O, romantik şairdir; şeirlərinin əksəriyyəti lirik üslubdadır. Lakin realist metodla epik və satirik üslubda yazılmış əsərləri də vardır: "Əhmədin qeyrəti", "Qış", "Yay şəhəri", "Özlərini sevənlərə", "Rövzəxan" və s. Bu şeirlərin bir qisminə yoxsul camaatın güzəranı, ağır həyat, yaşayış tərzini əks olunur, başqa qisminə xalqdan uzaq düşmüş, millətə biganə, günlərini eyş-işrətlə yola verən müftəxor, tüfeyli adamlar, öz dilinə xor baxan ürəfələr, əmmaməli, saqqallı alimnümələr tənqid edilir. Səhhət yoxsulluğun və mədəni geriliyin də xalqa, millətə biganəliyin və tüfeyli həyat sürməyin də, hətta əsarətdə qalıb kölə kimi yaşamağın da başlıca səbəbini elmsizlikdə və maarifsizlikdə görür. Buna görə elmə, təhsilə maarifə çağırış onun yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir: "Qanuni-həyatdır: yaşamaz cahil olan qövm, Səy eylə oxu, qeyrət elə, qardaş, amandır!"

XX əsrin əvvəllərində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş ziyalıların çoxu kimi, Səhhət də müsəlmanların mədəni-siyasi geriliyinin, onların əsarətdə qalmasının səbəbini maarifsizlikdə və elmsizlikdə görürdü. Onun fikrincə, xaricilər elmə yiyələndikləri üçün tərəqqidə "qabağa düşdü", müsəlmanlar isə elmsiz olduqlarına görə "yaman günlərə qaldılar". Bəs köləlikdən, əsarətdən çıxıb, diri qalmağın, həqiqi insan kimi yaşamağın yolu nədədir? Şair millətə müraciətlə yazır:

İndi, millət, mədəniyyət dəmidir,
Rahi-hümmətdə həmiyyət dəmidir.
Qədəməndaz olalım meydana,
Kəsbi-ürfan edəlim mərdanə,
Qalxalım, biz dəxi bir ad edəlim,
Dövri-əslafımızı yad edəlim.
Oxuyaq, elm oxumaqlıq dəmidir,
İndi aləm dəxi elm aləmidir...(2,s.113)

Şair azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl mənəvi neməti hesab edir, bütün xalqların firavanlığını və xoşbəxtliyini onların azad-hürr yaşamasında görürdü:

A hürriyyət! A münfərid əməlim!
İştə sənsən səadəti bəşərin.
Könlümdəki ən istəkli gözəlim,
Rəfahəti, fəlahəti bəşərin.(2.s.115)

Səhhətin azadlıq eşqi vətənə, yurda məhəbbət duyğuları ilə qırılmaz əlaqədə, möhkəm vəhdətdədir. Onun şeirlərinin lirik qəhrəmanı vətən dəlisi, yurd Məcnunudur: "Şişə çəksəz də diriyyəni ətəmi, Atmaram mən vətənü millətimi" - "Tərcümeyi-halım, yaxud hululu" şeirində verilən bu poetik bəyanat şairin vətən haqqında başqa şeirlərinin də ana xəttini, ideya-bədii leytmotivini təşkil edir. Həmin şeirlərdəki lirik "mən" vətən yolunda "can isar etməyə" hazır olan fədakar bir aşıqdır:

Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz!
Biləriz fərz sənə xidmətinə!
Nəqdi-can eşqinə isar edəriz,
İstəriz vəzi-fələh heyətini!(2,s.121)

Səhhətin şeirlərində tərənnüm olunan vətən konkret yerdir; şairin "vücutə və xalqına qarşı sücudə gəldiyi Qafqaz qitəsidir". "Vətən" (1914) şeirində bu yerin ecazkar gözəlliyini, füsunkar təbiətini, qalın ormanlarını, vəhşi ceyranlarını, sərin sularını, saf havasını, buludlara dəyən uca dağlarını, ətir saçan güllərini, çiçəklərini, qeyrətli, hünərli övladlarını böyük sövqlə, bəzən vəcdlə tərifləyən şair doğma vətənə dərin məhəbbət hissləri aşılayır:

Gözəl torpaq, gözəl ölkə, gözəl yer!
Dünya üzrə bimisli bəbədal yer!
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca fərvan neməti kim sevməz?
Mən vətəni canım kimi sevərəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevərəm.(2,s.31)

Eyniadlı başqa bir şeirində vətən lirik qəhrəmanın könül dostu, insana süd verib qoynunda bəsləyən, onu boya-başa çətdirən ana, sevgili canan, əcdadların mədfəni, övladların məskəni deyə təqdim olunur. Belə təqdimatda vətənin insan üçün necə şirin, əziz nemət, əvəzsiz varlıq olması aydın görünür:

Abbas Səhhətin şəxsi bioqrafiyası kimi, yaradıcılıq tərcümeyi-halı da onun məsləkinin, ideallarının parlaq güzgüsünə çevrilib. Bu tərcümeyi-hal doğma Şamaxıdan - "ölü şəhər" in Sarıtorpaq məhəlləsindən başlanaraq, Xorasan, Tehran, Paris, Bakı, Tiflis, Petropavlovskdan keçməklə Gəncədə tamamlanıb. Şair 1918-ci ildə erməni vəhşiliyindən qurtarmaq üçün əvvəlcə Sabirabada, oradan Gəncəyə pənah aparır və burada yatalaq xəstəliyinin qurbanı olub dünyasını dəyişir. Onun işıqlı məsləki isə ürəklərə keçib yaşayır və həmişə böyük sevgilərlə xatırlanır...

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, II cild. Bakı: 1960.
2. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı: "lider nəşriyyat", 2006.
3. Talıbzadə.K. Abbas Səhhət. Bakı: 1955.

MƏRASİM, YOXSƏ DRAM?!

Aynurə İbadullah qızı Mustafayeva
AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
aynure.ibadulla@gmail.com

Xülasə

Məruzədə çağdaş Azərbaycan dramaturgiyasından Əli Əmirlinin "Sevgilim Sumqayıt" və Anarın "Şəhərin qış gecəsi" pyesləri təhlil olunub. Təhlil pyeslərin səhnə variantına istinadən bədii məzmunu üzərində aparılmışdır. Tədqiqatda "Sevgilim Sumqayıt" və Anarın "Şəhərin qış gecəsi" pyeslərinin fonunda müasir Azərbaycan teatr-dram sənətinin inkişaf tendensiyaları göstərilməyə, problemləri araşdırılmağa çalışılmışdır. Bunun üçün problem teatr və dramaturgiyanın qarşılıqlı əlaqələri rakursundan tədqiqi edilmiş və bu nəticəyə gəlinmişdir ki, çağdaş dramaturgiyamız çağdaş teatrımızın dramatik təbiətini zəiflətməyə, mərasim məzmununu isə çoxaltmağa doğru aparır.

Açar sözlər: 20 Yanvar faciəsi, Sumqayıt, yubiley, teatr, səhnə.

IS THIS CEREMONY OR DRAMA?!

Summary

The report analyses Ali Amirli's "My beloved Sumgayit" and Anar's "Winter Night of the City" plays from Azerbaijani drama. The analysis was carried out in accordance with the artistic content of the plays by referring to the stage version. The study endeavours to reveal the development trends and problems of contemporary Azerbaijani theatre and drama art against the background of "My beloved Sumgayit" and Anar's "Winter Night of the City" plays. For this goal, the problem has been investigated from the perspective of the relationship between theatre and drama, and it has been established that our contemporary dramaturgy results in the weakening of the dramatic nature of our contemporary theatre and the augmentation of the content of the ceremony.

Key words: Karabakh, exile, homeland, play, drama.

ЦЕРЕМОНИЯ ИЛИ ДРАМА?!

Резюме

В докладе анализируются пьесы Али Амирли «Любимый Сумгайыт» и Анара «Зимняя ночь города», относящиеся к современной азербайджанской драме. В основе анализа лежит художественное содержание спектаклей на уровне сценического исполнения. В исследовании делается попытка показать тенденции развития и проблемы современного азербайджанского театра и драматического искусства на фоне пьес Али Амирли «Любимый Сумгайыт» и Анара «Зимняя ночь города». С этой целью проблема была изучена с точки зрения взаимоотношений театра и драмы. Был сделан вывод о том, что современная азербайджанская драматургия ведет к ослаблению драматургического начала и росту содержания церемониальной стороны показа.

Ключевые слова: трагедия 20 января, Сумгаит, юбилей, театр, сцена.

Ana mətn

2019-2020-ci illərin teatr mövsümündə Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı Anarın "Şəhərin qış gecəsi" pyesi ilə 20 Yanvar faciəsinin 30, Sumqayıt Dövlət Dram Teatrı isə Əli Əmirlinin "Sevgilim Sumqayıt" dramı ilə Sumqayıt şəhərinin 70 illiyini qeyd etdi. Teatr binalarında ildönümü hadisələrinin qeyd olunması həmişə olub, amma tamaşa səviyyəsində qeyd olunma həmişənin hadisəsi deyil. Onu da qeyd edək ki, bu günün də hadisəsi deyil, çünki illərdir, getdikcə şeirləşən, nəsləşən, reportajlaşan dramaturgiyamızın, təntənəyə, gurultuya, pafosa bürünən səhnəmizin sonunda yubiley dramlarının, tamaşa tədbirlərin meydana çıxması çox təbii. Əlbəttə ki, janr yenilənməsi həmişə müsbət haldır, yeni fikrin, yanaşmanın, çalarlığın gəlişindən xəbər verir. Amma bunlar ümumi nəzəri sözlərdir, əsas məsələ odur ki, sonuncu teatr mövsümündə müşahidə etdiyimiz bu hadisə nəyə işarəydi?

İlk öncə onu qeyd edək ki, teatrlarımızın müasir milli dramaturgiyamız ilə o qədər sıx əməkdaşlıq

etmədiyi günümüzdə bu əsərlər, demək olar ki, yazıldığı tarixlərdəcə səhnələşdirildi. “Sevgilim Sumqayıt” və “Şəhərin qış gecəsi” pyeslərinin teatrın sifarişi ilə yazılıb yazılmadığını deyə bilmərəm, amma görünür, teatrın tələbi varmış bu əsərlərə. Ötən teatr mövsümü ilində 20 Yanvar faciəsinin otuz illik anımı və Sumqayıt şəhərinin 70 illik yubileyi respublika səviyyəsində qeyd olunurdu, görünür, teatr da bu qeydolonmalara qatılmaq istəmiş, bunu özünün vəzifəsi, borcu hesab etmişdir, ona görə ki, Azərbaycan teatrı artıq çoxdandır, ictimai həyatın bir hissəsi olmağa çalışır, özünün bir təşkilat, qurum imicini formalaşdırırdı. “Sevgilim Sumqayıt” və “Şəhərin qış gecəsi” pyesləri də teatra ictimai həyatın gündəminə qatılmaq imkanı, bunun da qarşılığında teatr onlara səhnəyə çıxmaq şansı vermişdir. Onu da deyək ki, bu əsərlərin süjeti yubiley, anım repertuarlarından kəsəd deyildi, odur ki, teatr da bu hadisələrin ildönümünü tədbirlərdən pis qeyd etmədi. “Şəhərin qış gecəsi” əsəri 20 Yanvar faciəsinin motivlərini heç də bir anım mərasimindən daha az xatırlamır və yaxud “Sevgilim Sumqayıt” pyesi Sumqayıtın yubileyini bir tədbirdən daha az təntənəli şəkildə qeyd etmir.

Anarın pyesi xatırladır ki, 20 yanvar hadisəsi ərəfəsində xalq öz azadlığı uğrunda meydanlara tökülmüş, Azərbaycan ziyalıları bir neçə cəbhəyə ayrılıb: kimi Moskvanın əmrinə müntəzirdir, kimi milli cəbhədə xalqla bir yerdə, Azərbaycan ziyalılarının nümayəndə heyəti ölkə rəhbərliyi ilə görüşmüş, Bakıda fəvqəladə rejimin elan olunmayacağı ilə bağlı vədlər almış, Qarabağ münaqişəsi əhalidə ermənilərə qarşı bir hərəkət dalğası yaratmış, buna baxmayaraq Bakı sakinlərinin bir çoxu erməniləri bu qəzəb dalğasından qoruyur, amma ermənilər Azərbaycanı sağ-salamat tərk edincə terrorçu hücumlara məruz qaldıqları haqqında yalan məlumatlar yayaraq Bakıda fəvqəladə rejimin elan edilməsinə nail olurlar. Eyni zamanda da, “Sevgilim Sumqayıt” pyesində Sumqayıtın əfsanədə yatan tarixi və onun fəxri sakininin nağıla bənzəyən həyat hekayəsi səhnəni yubilyarın təntənəsinə bürüyür.

Sual oluna bilər ki, bəyəm səhnə əfsanənin, nağılın, tarixi bilgilərin yeridir? Məlumdur ki, səhnə sənətin nağıldan, macəradan, təxəyyül bəzəklərindən, gurultudan, pafosdan arındıb müxtəlif düşüncə, əxlaq tərzlərinin öz həqiqətləri uğrunda tartışdığı, tamaşaçı düşüncəsinin də “kimdir haqlı?” sualı ilə bu tartışmanın iştirakçısına çevrildiyi yerdir. Bu özəllikləri ilə bütün sənət və səhnələrdən fərqlənən dramatik teatr səhnəsinin bizim teatrlarda qalxan pərdələri, təəssüf ki, tamaşaçını heç də həmişə həyatın drammatizminə götürmür, çox zaman burdan biz haqlının guruldayan təntənəsinə, haqsızın isə getdikcə rəzilləşən sifətini seyr edirik, bizə də təntənəni alqışlamaq, rəzili isə lənətləmək qalır. “Şəhərin qış gecəsi” pyesində fəvqəladə vəziyyət elan etməyəcəyi haqqında vəd verən Moskva ilə öz azadlığı, itirilmiş Qarabağ uğrunda meydana çıxan xalq arasında, kabinet mövqelərindən çıxış edən Bəhram Zeynallı ilə həmişə ədalətin yanında olubxalqın mövqeyindən çıxış edən Qiyas Zeynallı arasında, özünə evində sığınacaq verib nəvəsini də sağ-salamat yola salan Zeynallı ailəsi ilə Moskvaya çatınca xilasını rusların ayağına yazıb, özünün də, babasının da Bakıda vandal hücumlara məruz qaldığını söyləyən Surenin babası Qurgen arasında tartışılacaq heç nə olmadığı kimi, “Sevgilim Sumqayıt” əsərində sevgisi, qızlıq heysiyyəti ilə oynanılan Ceyranla onu ailəsinə, elinə-obasına rəzil edən Cəlal arasında mübahisə mövzusu olacaq bir şey yoxdur. Onda sual olunur ki, bəs bunlar səhnəyə niyə çıxırlar? Əlbəttə ki, tamaşa üçün.

Bu məqamda onu da qeyd edək ki, tamaşa sözü bizim leksikonumuzda iki mənada anlaşılır; janr adı olaraq, yəni teatrdə oynanılan səhnə əsərini bildirən söz kimi və yaxud baxmalı, tamaşa etməli, gözəlliyinə dalmalı bir mənzərə, mərasim kimi. Onlar eyni sözlə ifadə olunsalar da, əslində fərqli şeylərdir. Teatr tamaşası mübahisəli bir mövzuda düşüncələrimizi dindirirsə, tamaşa etdiyimiz mənzərə zövqümüzü, hislərimizi oxşayır. Amma bizdə bu janrın adının tamaşa sözü ilə ifadəsi, görünür, səhnənidə tamaşa etdiyimiz yer kimi anlamamıza nədən olub. Elə bu nədənlədir ki, tamaşalarda istər rejissorların, istərsə də dramaturqların səhnəni daha tamaşalı etmək istəkləri tez-tez görünür, eləcə də, “Sevgilim Sumqayıt” və “Şəhərin qış gecəsi” əsərlərində. Bu pyeslər səhnəni daha tamaşalı etmək üçün gözəli daha gözəl, eybəcəri isə daha betər boyalarla rəsm etməyə çalışır. “Şəhərin qış gecəsi” ində Namiq avtomobil qəzası törədərək etdiyi cinayətin məsuliyyətindən qaçmayacaq, hətta sevgilisinin ruhuna belə xəyanət etməyəcəkdər vicdanlı, Dilarə ad günü münasibəti bahalı hədiyyəni qəbul etməyəcək qədər nəfsi tox, Çopur Cabbar kabinetlərdə türklüyü xalqımıza vurulan yamaq adlandıracaq, meydana isə “canımız, qanımız türk qanıdır” deyib bağıracaq qədər simasız, Qiyas Zeynallı oğlunun tutulmasına razı olacaq qədər oyektiv, erməniyə belə rəhm edəcək qədər humanist, Qurgenin nəvəsi Suren özünü və babasını xilas edən Bakı sakinlərini Moskva televiziyasından terrorçu kimi təqdim edəcək qədər alçaq, erməni

türmə rəisinin müavini Ambaryan isə gənc azərbaycanlı məhbusdan 15-ci ilin qisasını alacaq qədər nadürüstdür. Eləcə də “Sevgilim Sumqayıt” əsərində Cəlal öz qızlıq ismətini ona təslim edən nişanlığına xəyanət edəcək, onun yolunda ailəsini, pulunu, ömrünü xərcləyən qadını isə yarı yolda buraxacaq qədər vicdansız, Ceyransa gəlin köçməmiş bakirəliyi, toy günü isə nigahı pozulmuş bir qız rüsvayçılığından baş götürüb qarnında körpəsini, qəlbində isə sevgilisinin acı xəyanətin gətirib Sumqayıta gələn kimsəsiz, yersiz-yurdsuz bir qızdan bu şəhərin fəxri sakininə çevriləcək qədər güclü, nəvəsinin ehtiyacına baxmayaraq ona hədiyyə edilən evi uşaq evindən çıxan kimsəsiz bir qıza hədiyyə edəcək qədər humanist biridir. Əslində səhnənin tamaşası bu bərlə-bəzəkli qəhrəmanlarla bitmir. Raykom katibinin kimsəsiz qıza qayğısı, bu qızın təklifi ilə Heydər Əliyevin uşaq evini tikdirib onu da ora müdir təyin etdirməsi kimi jestlər və yaxud illər sonra Ceyranın qarşısında Cəlalin məğlubiyyətinin (“Sevgilim Sumqayıt” pyesində), nanəcib nəvəsinin azərbaycanlıların ünvanına söylədiyi yalanın xəcalətindən Qurgenin intiharının yaratdığı (“Şəhərin qış gecəsi” pyesində) mənzərələr səhnəni daha da tamaşalı edir.

Bütün dünyada teatr tartışma, bizdə isə tamaşa yeridir və burda dialoqu söhbətlər, qəhrəmanı insanlar əvəz etmişdir. “Şəhərin qış gecəsi” pyesinin personajları da dramatik qəhrəmanlar deyil, insanlardır, 20 Yanvar hadisəsini yaşayan Bakı sakinləridir, onlar arasındakı danışıqlar da dialoq deyil, söhbətləşmələrdir. “Sevgilim Sumqayıt” pyesinin personajları isə dövrünün insanlarından daha çox sovet ədəbiyyatının qəhrəmanlarını xatırladırlar, səhnəyə yubiley mərasimi üçün çıxan bu qəhrəmanlarda sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq, quruculuq, qalibiyyət ritorikasının olması da çox təbiidir. Bu əsərdə yubilyarın şərəfinə səslənən mahnı yubiley təntənəsini, “Şəhərin qış gecəsi” pyesində isə Qanlı Yanvarla bağlı Ziya Bünyadovun, İsmayıl Şıxlının, Bəxtiyar Vahabzadənin, Yusif Səmədoğlunun çıxışları isə 20 Yanvar faciəsinin anımını daha da gurlaşdırır. Hər iki əsər çox ritual bir tamamlanmaya malikdir. “Sevgilim Sumqayıt” pyesi yubilyarın şərəfinə düzənlənmiş tədbirlə, “Şəhərin qış gecəsi” isə H.Əliyevin Yanvar faciəsindən sonra Moskvada Azərbaycanın Daimi Nümayəndəliyində çıxışı ilə tamamlanır.

Bu əsərlərdə tarixi faciəmizi anmaq və yaxud Sumqayıtın yubileyini qeyd etmək üçün hər şey var, amma dramatik teatrın səhnəsinə çıxmaq üçün isə demək olar ki, heç nə yoxdur. Bugünkü səhnəmizdə mərasim teatr ənənəsinin şölələnməsi fonunda dramatik teatr ənənəsinin ölənməsi milli teatr sənətimizə M.F.Axundzadə ilə gələn Mirzə Cəlil, C.Cabbarlı dramaturgiyası ilə möhkəmlənən dramatik teatrımızın sabahkı varlığını sual altına qoyurmu?! “Biz də bu teatra sahibik” deyər göstərəcəyimiz ünvanlar nə möhtəşəm binalar, nə möhürlü sənədlər deyil, öyünə biləcəyimiz dramatik səhnədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Anar. Şəhərin qış gecəsi // Azərbaycan № 10, 2019, s.3-30.
2. Əmirli. Ə.Sevgilim Sumqayıt // Azərbaycan №, 10, 2019, s. 31-62.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ

Nazdı Vəli qızı Həsənova
ADPU Şamaxı filialı
nazdı.hsnova@mail.ru

Xülasə

Bədii yaradıcılıqda ən öndə və zəruri məsələlərdən biri düşüncə tərzidir. Yeni əsrin məzmunu ilə birgə onun struktur əlamətlərinin əvvəlcədən təyin edilməsi bir başqa bədii düşüncə sistemi ilə bağlıdır. Ona görə də romantizm və folklor probleminin hərtərəfli tədqiqi və öyrənilməsi bu düşüncə sisteminin folklorlarda və romantizimdə necə təzahür etməsini araşdırmaq işi ilə də bialvasitə bağlıdır.

Şübhəzis ki, bu əlaqələrə ilk növbədə genoloji hadisə kimi baxmaq lazımdır. Yəni hər hansı bir folklor mətni xalq tərəfindən yaradılsa və xalq həmin mətnə öz təfəkkür tərzini ortaya qoyursa, həmin xalq sənətkar nümayəndəsinin qələmə aldığı bədii əsərdə də folklor nümunəsində müşahidə olunan müəyyən cizgilər özünü kifayət qədər biruzə verməlidir.

Digər tərəfdən bu əlaqələrə təfəkkür hadisəsi kimi də baxmaq lazımdır. Ona görə ki, hansı bir

folklor materialında, yazılı ədəbiyyatda yüksək səviyyəli bədii məhsulun arxasında insan təfəkkürü dayanır. Həmin təfəkkürlər eyni bir mənbədən qida alırsa, deməli, onlar arasındakı yaxınlıqlar barədə də kifayət qədər və cəsarətlə açıq danışmaq olar.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XX əsr Azərbaycan romantiklərinin əsərləri ilə ümumtürk mifoloji düşüncəsi arasında gözəgörünməz tellər mövcuddur.

Açar sözlər: romantizm, poeziya, folklor, vətən, azadlıq.

Summary

One of the most important and necessary issues in artistic creation is the way of thinking. The predetermination of its structural features along with the content of the new century is related to another system of artistic thought. Therefore, the comprehensive research and study of the problem of romanticism and folklore is directly related to the work of investigating how this system of thought manifests itself in folklore and romanticism.

Undoubtedly, these relations should be seen primarily as a geneological phenomenon. In other words, if any folklore text is created by the people and the people reveal their way of thinking in that text, certain features observed in the example of folklore should be evident in the artistic work written by the artist representative of that people.

On the other hand, it is necessary to look at these relations as a phenomenon of thinking. Because human thinking is behind a high-level artistic product in any folklore material or written literature. If those thoughts are fed from the same source, then it is possible to talk openly about the affinities between them.

From all this, we can come to the conclusion that there are invisible threads between the works of 20th century Azerbaijani romantics and the all-Turkic mythological thought.

Key words: romanticism, poetry, folklore, motherland, freedom.

Bu tellər tədqiqat dövrünün müəyyən mərhələlərində özünü qabarıq göstərməsə belə nə vaxtsa aşkarlanır və üzə çıxır. Romantizim ədəbiyyatında göylərə, zəngin səmalara qalxmaq arzusu yalnız yerdəkilərin cəhdindən ifadə olunmurdu. Bəzən göylərlə “məskən salan” sakinlər də Yer övladını göylərə dəvət edirdilər. H.Cavidin “Şeyx Sənan” faciəsində Xumar məhz göyün “Xitabət kürsüsü”ndən danışdı. Abbas Səhhətin “Şair, Şer pərisi və Şəhərli” əsərində şer pərisi şairi göylərə səsləyirdi.

A.Səhhət “Dərya kənarında” şerində romantik qəhrəmanın təəssüratlarını belə ifadə edir:

Ol mənzərəyi- dilkəşə tamaşa, min,
Min ləzzəti – ruhani olub qəlbə peyda. (1.s.11)

A.Səhhətin bu şerində dəniz, dərya romantik üslubda təqdim olunur. Ümumiyyətlə, romantiklərin yaradıcılığında günəş, ulduz, bulud, gecə, payız fərqli semantika ifadə edir və simvolik səciyyəli olur.

A.Səhhətin “Yadımdadırmı?” şerində də bu cəhətlər diqqəti cəlb edir. Qəhrəman “ol gecə”dən söhbət açır ki, həmin gecədə sevgili yarı ilə birlikdə çəmənlikdə oturub “qəm-qüssədən azad” ömürlərini yaşayırlar. Bu vaxtlar isə onların ən böyük ümidi bədirlənmiş Ay və ondan sızıb gələn işıq idi.

Romantizim və folklor probleminə mücərrəd bir anlayış kimi baxmaq olmaz. XX əsr Azərbaycan romantizmini təmsil edən H.Cavid, M.Hadi, A.Şaiq, A.Səhhət kimi sənətkarların zəngin yaradıcılıq irsi, bu irsin ayrı-ayrı nümunələrinin folklorla bağlılığı da aşkarlanmışdır. Aydınlıq üçün bir daha qeyd edək ki, romantizm və folklor anlayışı A.Səhhətin folklorla yaradıcılıq əlaqələrində də mühüm yerdədir.

A.Səhhətin ilk şerlərindən son ədəbi nümunələrinədək folklorla bağlılığı daim diqqət mərkəzindədir. O, şerlərinin birində qətiyyətlə bildirirdi:

Şişə çəksən də diri kənətim,
Atmaram mən vətəni millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır,
Lütfi – həq qayeyi – amalımdır. (1, s.29)

“Vətənə”, millətə, məsləkinə sadıq olan şair xalqın yaratdığı mənəvi dəyərlərə də ehtiramla yanaşır” (2, s. 65) O, “Sınıq saz” kitabına yazdığı müqəddimədə aydın şəkildə bəyan edirdi ki, sənətə, sənətkara böyük dəyər verir və bu etiraf özü də bir xəlqilik, vətənpərvərlik idi. Onun “Yaz günləri”, “Quşlar”, “Köç”, “Ana və bala”, “Güllərin bəhsi” kimi şerlərində də xalqa bağlılıq, vətən, yurd sevgisi könül oxşayır.

Səhər-səhər yaz çağı,
Köçür oba yaylağa.
Gəlinlərin balağı
Batır lile, batdağa. (1, s. 38)

Bu bir həqiqətdir ki, “Bir həkim olaraq o, nəinki təbiətə, insan əhval -ruhiyyəsinə, həm də uşaqların ruhi inkişaf məsələlərinə də vaqif idi” (3.s.340)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı. “Lider nəşriyyat”, 2010.
2. Talıbzadə K. Abbas Səhhət. Bakı: 1955.
3. Mir Cəlal. F.Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Maarif” 1974.

MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ BƏDİİ-ESTETİK VƏ FƏLSƏFİ DƏRKİ

Məryəm Ümman

Gəncə şəhəri, Ə.Cavad adına 2-li tam orta məktəb
m.allahmanli@mail.ru

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin təxminən beş yüz ilə yaxındır ki, yazılır, yozulur, müxtəlif istiqamətli təhlillərin problemə çevrilir. Ancaq yenə də sözə, təhlillərə ehtiyac doğurur. Yeni-yeni istiqamətlərin, araşdırmaların mövzusu olaraq sistemli yanaşmalarda sirin açılmasına imkan yaradır. M.Füzuli irsinə olan maraq öz dövründən daim artan istiqamətdə getmişdir. Şairin sağlığında və ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış təzkirəçilər, alimlər, ədəbiyyat adamları Qəstimonlu Lətifi, Əhdi Bağdadi, Sam Mirzə, Sadiq bəy Əfşar, Riyazi ədəbiyyatşünas alimlər Məhəmməd Cəlal, Əbuziya Tofiq, M.F.Köprülüzadə, Ə.Gölpinarlı, Ə.Qaraxan, H.Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A.Krımski, A.Sur, F.Köçərli, İ.Hikmət, H.Araslı, M.Cəlal, M.Quluzadə, S.Əliyev və başqaları böyük şairin yaradıcılığına xüsusi həssaslıqla yanaşmış və onu müxtəlif kontekstlərdə təhlilə gətirmişlər. Avropa alimi Gibb onu “qəlb şairi” kimi səciyyələndirməklə şeirlərinin mətn simmetriyası, yüksək sənət intelleksiyası nümayiş etdirməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər. XVI əsr, M.Füzuli, klassik ədəbiyyat, qəzəl, qəsidə, rübai və s.

Summary

The famous Azerbaijani poet Muhammad Fuzulin has been written and interpreted for almost five hundred years and has become a problem of various analyzes. However, it still calls for words and analysis. As a subject of new directions and researches, it makes possible to reveal the secrets of systematic approaches. Interest in the heritage of M. Fuzuli has been constantly increasing since his time. Tazkira scholars, scholars, literary figures who lived during the poet's lifetime and later: Gastimonlu Latifi, Ahdi Baghdadi, Sam Mirza, Sadiq Bey Afshar, Mathematical literature scholars Muhammad Jalal, Abuziya Tofiq, M.F. Köprülüzade, A. Golpinarli, A. Garakhan, H. Mazıoğlu, Hammer, Hartman, Gibb, A. Krymski, A. Sur, F. Kocharli, I. Hikmet, H. Arasli, M. Jalal, M. Guluzade, S. Aliyev and others have approached the work of the great poet with special sensitivity and analyzed it in different contexts. they

brought The European scientist Gibb characterized him as a "poet of the heart" and paid special attention to the fact that his poems show textual symmetry and high artistic intelligence.

Key words. XVI century, M. Fuzuli, classical literature, ghazal, ode, rubai, etc.

Azərbaycan poeziyasının Füzuli yüksəkliyi. Şairin ayrı-ayrı poetik örnəklərində müxtəlif məqamlarda bu möhtəşəmliyin əlçatmazlığını və ecazkarlığını vurğulayırdı. "Ənisül-qəlb"də "mənim könlüm sədəfdir, sözlərimdir dürri-qəltanı, dənizdir elmim, allah feyzidir neysan baranı" (8, 183) deyərək söz, sənət kəhkəşanında hansı ucalıqda durduğuna diqqət yetirirdi.

Böyük türkoloq alim B.Çobanzadə XVI yüzillik ədəbiyyatı kontekstində məsələyə yanaşaraq vurğulayırdı ki, "XVI əsrdəki Azərbaycan türk ədəbiyyatının bədii yüksəkliyi, vertikalı Füzuli ilə ölçülürsə, dil və yaradıcılıq ünsürləri vasitəsilə və içərisinə də aldığı bədii və lisani komponentlərin genişliyi və horizontal meyarı Xətai ilə təmsil olunur.

XVI miladi əsrdən sonra Füzulinin açdığı cərəyan ilə Xətainin başladığı cərəyan gah birləşərək, gah bir-birinin üstündə yerləşərək, hər halda eyni feodal ədəbiyyatı çərçivəsi daxilində inkişaf etmişdir" (4, s. 332). Buraya on altıncı yüzilliyin zənginliyi və ədəbi axarın müəyyənləşdiriyi qan daşıyan damarlar səviyyəsində Dirili Qurbanini də əlavə etməyin gərəyi yaranır. Bütünlükdə tarixi-mədəni prosesin çeşidli və çoxqatlı zənginliyində sonrakı ədəbi-mədəni proses üçün əsasa çevrilməklə həm də istiqamətverici funksiyada görünür. Füzuli milli özünüdərkini və oyanışın nümunəsi olaraq özünü bütün parametrlərdə zühur etdirmək düşüncəsi ilə bədii sözün sonsuz imkanlarından çıxış etməklə etnik kimliyi nümayiş etdirdi. "Bu dövr biri digərindən fərqlənən, zirvələri fəth edən Füzuli, Xətai, Qurbani kimi böyük söz ustaları yetirdi.

Füzuli klassik şeirin bayrağını uca göylərə qaldırdı. Xətai böyük əqidə yolunda qılınc ilə sözü məharətlə birləşdirdi. Qurbani el sənətini xalqa daha yaxın yeni və daha böyük axara yönəltdi" (9, s. 3). Söz, sənət korifeylərinin topladığı bu əsr öz zənginliyi və açdığı yeni axarla sonrakı dövrlərə işıq tutur. Bağdad ədəbi mühiti özünün zənginlik axarı və ədəbi-mədəni mühit formalaşdırma təsəvvürü baxımından "övləyi çırağı" olaraq geniş şəkildə təhlillərə şərait yaradır.

M.Füzuli yaradıcılığının bədii estetik məzmunu və fəlsəfi mahiyyəti əski təsəvvürdən, mif yaddaşından, sözün ilahi simmetriyasının dərkindən çoxqatlı mahiyyətinə qədər olanların açımına bağlanır. Yüz illəri əhatələyən bu düşüncə təkcə şairin yaşadığı zaman çərçivəsində olanlara və ondan sonrakı dövrlərin bədii-estetik düşüncəsinə (həm də qavramına) bağlanmır. Onun magik və platonik qatı özünəqədərki yüzillikləri də əhatələmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. Özünüdərk səviyyəsində ədəbi-mədəni, bədii-estetik axarın polifonik palitrasına diqqət yetirən şair "aləmi-izlətin yeganəsiyəm, Qafdan-Qafa yox mənə həmtay" (7, s. 155) deməklə müasirlərinə və gələcəyə kimliyini ünvanlayırdı. Şairin bədii-estetik və fəlsəfi düşüncəsinin dərkini ilk öncə özünün dediklərindən başlanğıcını götürür.

"Musa kəlamlı şair". "Musa kəlamlı şair" kimi sözdən bir ecazkarlıqlar yaradan sənətkar qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, müxəmməsləri, müstəzadları, nəsri, poemaları, məktubları və s. ilə sözün ucalığı və əndazəsi timsalında özünü açma və təqdimə köklənir. "Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni, surəti halım görən surət xəyal eylər məni" deyiminin bədii-estetik qatı, fəlsəfi məzmunu bütün aspektləri ilə Füzuli heyretini, onun söz kəhkəşanının ecazkarlıq məramını şərtləndirir və bu ecazkarlıq miqyasında bir heyret etməni sərgiləyir. Heyrətin bu səviyyəsi ancaq və ancaq vurğunluğu, eşq və vəhdət məzhəbi səviyyəsində olanların spesifikasına və onun ucu-bucağı görünməyən mənə və məzmun qatına bağlanır. M.C.Cəfərov "Füzuli düşünür" monoqrafiyasında yazır: "Füzulidən sonra dörd yüz ildir ki, Azərbaycan şeiri tərəqqi edir, yeni fikirlər, bədii ifadələrlə zənginləşir. Lakin Füzuli şeiri köhnəlmir, öz təzəliyini, tərəvətini itirmir. Hər hansı dövrdə olursa olsun Azərbaycan şeirini Füzulisiz təsəvvür etmək mümkün deyil" (3, s. 3). Dorudan da, M.Füzulinin zənginliyi Azərbaycan, fars, ərəb dillərində yazdığı lirikaya, lirik şeirlər divanına, qəsidələr divanına, "Bəngü Badə", "Yeddi cam", "Leyli və Məcnun", "Söhbətül əsmar" poemalarına, "Şikayətnamə"sinə və digər məktublarına, "Səhhət və Mərz", "Rindü Zahid" adlı farsca yazılmış alleqorik, ictimai-fəlsəfi məzmunlu nəsr əsərlərinə, "Hədiqətüs-süəda" kimi türkcə yazılmış nəsr nümunəsinə, "Hədisi ərəbain tərəcəməsi"yə, "Mətləül etiqaq" kimi ərəbcə yazılmış elmi-fəlsəfi əsərinin sərgilədiyi təsəvvürə və zənginliyə bağlanır.

Naləndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd (6, s. 40).

Bidərdlik və dərdməndlik hüdudlarında sərgilənən mənzərə bütün spektrləri ilə ney timsalında ümumiləşdirilir. Daha doğrusu, neyin Şərq təsəvvüründə olan funksiyası və sərgilədiyi məzmun öz mifoloji, əfsanəvi qatı ilə çox-çox əski inamlara, haqqında olan söyləmələrə bağlanır və onun təsəvvüf timsalında ortaya qoyduğu məzmun da eyni arxaiklikdən öz başlanğıcını götürməklə şair və ney timsalında olanların naləsinə dayanır.

Neyin naləsi və şairin onunla özü arasında bağlantılar görməsi və bunun belə nalə qoparmasının mahiyyətinə dayanan məsələlər əvvəldən axıra qədər sənətkarın ruhunun səsi olaraq özünü nümayiş etdirir. “Nə yanar mənə atəşi-dildən özgə, nə açar qapıb badi-səbadan qeyri” deyən şair özü timsalında tənhalığını, biganəlik və kimsəsizlik, təklik səviyyəsində qarşılaşdığı duyğusalığı diqqət önünə gətirir.

Pərişanhalın oldum, sormadın hali-pərişanımı,
Ğəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım. (6, s. 120).

Hər bir nümunə ilə orijinallığı təqdim edə bilmək imkanları baxımından diqqət önünə gələn sənətkar bir üslub yaradıcısı, sözün poetik siqləti səviyyəsində bədii-estetik zövq formalaşdırma bilmək və onu nümunəyə çevirmək gücü ilə özünü göstərir. Dərdə düşmə və dərdə əlac etmə kontekstində sıralanan bu özünəməxsus müraciətlərin orijinalılıqla mətnə gətirilməsi baxımından da spesifikləşir. Füzulışünas alim Firuz Sadıqzadə vurğulayır ki, “Füzulinin bədii dühası məhəbbət lirikasında daha parlaq şəkildə özünü göstərir. Bu da təbiidir, çünki Füzuli qəlb şairidir. O, şeiri “könül xəzinəsinin gövhəri” adlandırır.

Şərqin qüdrətli sənətkarlarından sonra Füzulinin qəzəl yazması, “nazik nəzm” – lirik şeirdə nə tək müvəffəq olması, bu sənət cüründə çoxlarını üstələyib qələbə qazanması ədəbiyyat tarixi üçün nadir hadisə idi” (10, s. 7-8). M.Füzuli bütün tərəfləri ilə xalqın zənginlik və ucalıq nişanəsi olaraq əsrləri-əslərə calayır.

Kimsə bilməz kim, nə nisbət yardan ayrılmışam,
Bir qədi şümşadə gülrüxsardan ayrılmışam. (6, s. 126).

M.Füzulinin qüdrəti onun sözü, sözə nizam vermənin ümumi prinsiplərinə, bədii kamilliyin mümkünlüyü timsalında nümunə olmaya dayanır. Eşq fəlsəfəsi “kim nə miqdar olsa eylər ol miqdar söz” düşüncəsinin sərhədləri daxilində özünü təzhür etdirmək simpatiyası ilə spesifikləşir. Yuxarıdakı misralarda şairin həyacanı və harayı eyni xətdə biri-digərini tamamlamaqla və “vay, yüz min vay” müstəvisində baş verənlərin səbəb və nəticəsinə bağlanır.

Füzulinin rəngarəng mövzularda yazdığı nümunələr bütünlükdə həyat reallığı ilə şairin duyğusal düşüncələri arasında özünün ifadəsini tapır. “Tapmadıq bir iz ruzigar əhlində biz” deyən şair dünyanın vəfasızlığı timsalında məsələyə yanaşmaqla onun gəliş-gedişlərində baş verən olacaqlar timsalında “bu vəfasız dəhrdə biz dərdə olduq mübtəla” deməklə məsələnin mahiyyətinə diqqəti yönəldir və canlandırma üsulları ilə orijinal bir örnəyi yaddaş nümunəsinə çevirir. Məktubları, qəsidələri, qitələri, mürəbbələri, müxəmməsləri, müsəddəsləri, eləcə də süjetli əsərləri bütün məzmunu ilə Füzuli böyüklüyünü təqdimə yüklənir. Şairin məfkurə genişliyində tək cə istedadını deyil, həm də o istedadın təzahür formalarını bir bütöv olaraq təqdimə yüklənir. Nəsihətləri və ictimai mühitin problemlərinə yönəlmiş bədii nümunələri də bu zənginliyin mühüm tərəfidir.

Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrərə elm,
Qılma əhli-məkrə təlimi-maarif zinhar. (5, s. 375).

M.Füzulinin ədəbi irsi zənginlik qatı mövzu mündəricəsi, ifadə üsullarının özünəməxsusluğu, çeşidli həyat həqiqətlərinin polifonik axarı ilə sənətkarın ideallarını, bədii-estetik düşüncəsini, fəlsəfi baxışlarının reallıq müstəvisində hansı əlçatmazlığı işarələdiyini aydınlaşdırır.

Nəticə

XVI əsr özünün məktəb səviyyəsində əlçatmazlığını və türk, eləcə də Şərqi Şeyr ənənəsinin uğurlarını və ümumi axarını daha çox Füzuli istedadı ilə təzahür etdirir. Qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, poemaları, alleqorik səpkili əsərləri, məktubları, ərəb, fars, Azərbaycan dilində yaratdıqları hamısı şairin istedadını, özündən sonrakı ədəbiyyata təsir baxımından oynadığı funksional rolu aydınlaşdırır. Bütün bunlar dövr və mühit müstəvisində poeziyasının zənginləşmə axarının meyar və prinsiplərini, yüzilliklər boyu M.Füzuli sənətinə artan marağın mahiyyətini və nümunə olmanın spesifikasiyasını şərtləndirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Allahmanlı M. Klassiklər, yenə də klassiklər. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 256 s.
2. Araslı H.Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər nəşriyyatı, 1958, 312 s.
3. Cəfərov M.C. Füzuli düşünür. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı, 1959, 236 s.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I c., 2007, 336 s.
5. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1958, 466 s.
6. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1958, 466 s.
7. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, IV c., Bakı: Azərnəşr, 1961, 392 s.
8. Füzuli M. Heyrət, ey büt. Bakı: Gənclik, 1989, 224 s.
9. Kazımov Q. Ulu zirvə: haqq aşiqi, el şairi Dirili Qurban – Qurbani. Qurbani. Bakı: Bakı Universiteti, 1990, 280 s.
10. Sadıqzadə F. Füzulinin gözəllik ideali. Füzuli M. Əsərləri. Beş cildə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1958, s. 3-18.

ƏHMƏT ÜMİTİN TARİXİ ROMANI – MÜASİR TÜRK NƏSRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ

Türkan Miryasın qızı Əliyeva

AMEA

aliyeva.t3@gmail.com

Xülasə

Məqalədə məşhur müasir türk yazıçısı A.Ümitin “Əlvida, gözəl yurdum” (2015) tarixi romanı bütün əsərin strukturunu müəyyən edən bədii kod baxımından araşdırılır. Romanın üslubi-tarixi, aksioloji və detektiv qatlarının süjet-kompozisiya səviyyəsində aparılan təhlili əsərin hadisə xəttinin sənədli əsasından, müəllifin “mən”inin canlı ifadəsindən danışmağa imkan verir, təsvirlərin psixologizmi və mürəkkəb xronotop. Əsərdə türk iqtidaryönlü ədəbi tənqidin şiddətli hücumlarına məruz qalan müəllifin gerçəkliyinin tarixi konsepsiyası diqqət mərkəzindədir.

Açar söz və ifadələr: Türk bədii ədəbiyyatı, Əhməd Ümit, “Əlvida, gözəl yurdum” tarixi romanı, 1908-1909-cu illər Gənc türk inqilabı, epistolyar hekayə forması, zaman və məkan qatlarında sürüşmə, roman aksiologiyası, türk bədii ədəbiyyatı, Əhməd Ümit.

THE HISTORICAL NOVEL OF AHMET UMIT – THE DEVELOPMENT STAGE OF MODERN TURKISH PROSE

Summary

In the article, the famous modern Turkish writer A. Umit's historical novel "Farewell, beautiful country" (2015) is examined in terms of the artistic code that determines the structure of the entire work. The analysis of the novel's stylistic-historical, axiological and detective layers at the plot-composition level allows us to talk about the documentary basis of the event line of the work, the living expression of the author's "I". , the psychologism of images and the complex chronotope. In the work, the historical concept of the author's reality, which was subjected to severe attacks of Turkish pro-authority literary criticism, is in the center of attention.

Key words and phrases: Turkish fiction, Ahmet Umit, historical novel "Farewell, beautiful country", 1908-1909 Young Turk Revolution, epistolary narrative form, shift in time and space layers, novel axiology, Turkish fiction, Ahmet Umit.

Əhməd Ümitin (1960-cı il təvəllüdü) tarixi fantastikası 20-21-ci əsrlərin əvvəllərində türk ədəbiyyatında baş verən hadisədir. çox simptomatikdir, çünki o, milli ədəbiyyatın postmodern simulyasiya-işarə əsas axınının üstünlüyünü və ölkənin kitab bazarından çoxdan doymuş kütləvi nəsrin əyləncəli sadələşdirilməsini, bəzən hətta mühafizəkarlığını dəf etmək istəyini müəyyən edir. A.Ümit yaradıcılığı, ilk növbədə, bir neçə onilliklər ərzində tarixi macərə romanının xüsusi yer tutduğu konseptual olaraq kütləvi xarakter daşıyan tarixi ədəbiyyata qarşıdır (İskəndər Pala, Nazan Bəkiroğlu, Sadıq Yalsızucanlar, Nuriyyə Akman, Özləm Kumrular), Murat Tuncel və s. Belə bir roman oxucuları islami həyat normalarının "toxunulmazlığı və düzgünlüyünə" yönəldir, Osmanlı dövlətini gücləndirmək naminə "ədalətli və müqəddəs" müharibələr aparan Osmanlı türklərinin milli və dini müstəsnalığı ideyasını müdafiə edir. və üstəlik, bütün müsəlman dünyası. Onun müəllifləri tarixi faktların sərbəst işlənməsinə, onların qərəzli seçilməsi və təhrif edilməsinə yol verirlər ki, bu da tarixin mifologiyasına gətirib çıxarır" [8, s. 198]. Bir qayda olaraq, belə yazarlar bugünkü Türkiyə hakimiyyətinin siyasətinə sadıqdirlər və bütün səviyyələrdə dövlət dəstəyi alırlar.

Epistolary forma Ə.Ümitə diqqəti qəhrəmana yönəltməyə, Gənc türklərlə bağlı hadisələri türk tədqiqatçılarının dəfələrlə vurğuladığı "içəridən" kimi göstərməyə imkan verir [13, s. 132; 14]. Təsadüfi deyil ki, Ə.Ümit Şəhsuvar Samini, eləcə də onun inqilabçı dostları (uydurma personajlar - Fuad, İkinci mayor Bəsri bəy, Ester Leon əmi, mayor Cezmi Kənan və s.) Gənc Türkün beşiyi Salonikidən gəlir. inqilab. Bu, o zamankı Osmanlı İmperiyasının inqilabi ideyalara və təşəbbüslərə açıq olan böyük, çoxmillətli şəhəri idi. O, 1908-1909-cu illər inqilabı ərəfəsində Salonikini belə təsvir edir. Sovet tarixçisi A.F.Miller: "Osmanlı imperiyasının liman mərkəzləri arasında Saloniki İstanbuldan sonra ikinci yeri tuturdu. Çoxmillətli, hətta kosmopolit bir şəhər idi. Onun əhalisinin sayı və daha çox milli tərkibi yalnız təqribən müəyyən edilə bilirdi. Şərti olaraq güman edə bilərik ki, 19-cu əsrin sonunda. Salonikidə 150 min insan yaşayırdı, onlardan 14-15 mindən çox türk və təxminən eyni sayda başqa müsəlmanlar - qondarma dönmələr (islami qəbul etmiş yəhudilər), albanlar və s. Ən böyük milli qruplar yunanlar idi. və bolqarlar, ən böyük icma isə 15-ci əsrin sonunda buraya qaçan yəhudi icması idi. İspaniyadan "Böyük İnkvizitor" Torquemada'nın təqibindən və dinlərini və danışmaq dilini (Kastiliya ləhcəsi) saxladılar. Salonikinin mərkəzi bölgələri heç türkcəyə baxmırdı... Əsas küçələrdə demək olar ki, türkcə nitq eşidilmirdi. Fransız, ıvrit və yunan dillərində işarələr var idi" [6, s. 82].

Şəhsuvar üçün Saloniki simvolik bir şəhərdir. Onlar əcdadlarının, bütün Osmanlı İmperiyasının və onun yəhudi sevgilisi Esterin məzarları ilə vətəni simvoləşdirirlər. Şəhərin itirilməsi (1908-ci ildə Parisə gedən Esterlə ayrılması və o, 1908-ci ildə İstanbula getməsi, 1910-cu ildə anasının dəfn mərasimi, 1912-ci ildə Ester ilə Salonikidə son qısa görüş, itilafist hökumət tərəfindən şəhərin yunanlara təslim edilməsi. 1912-ci ilin sonunda g.) onun üçün xüsusilə əziz olan hər şeyin itirilməsi deməkdir, öz sonunun başlanğıcı, şəxsiyyətinin - xəyala aşiq romantik yazıçının ölümünün başlanğıcı deməkdir. Buradakı yazıçını öz vicdanı qarşısında bağışlaması və ya bəraəti olmayan qatil atıcı əvəz edir. Esterə yazdığı ilk və son məktublarda o, təkrar edir: "İdeal yox, arzu yox, vətən yoxdur... Bəli, sağlam olsam da, yavaş-yavaş öldüyümü hiss edirəm... İlk məktubumu yazanda dedim. bu: Ölüm şəhərlərimizi itirməklə başlayır, vətənimizi itirməklə bitir... Bəs doğrudan da vətən nə idi? Bir parça torpaq, ucsuz-bucaqsız dənizlər, dərin göllər, sıldırım dağlar, məhsuldar dərələr, yaşıl meşələr, izdihamlı şəhərlər, sakit kəndlər? İndi başa düşdüm ki, belə çıxır ki, mənim üçün bircə vətən var idi, o da sən idin... Səni itirdiyim an vətənimizi itirməyə başladım. Yavaş-yavaş ölürəm" [16, s. 526]. Yavaş-yavaş ölüm qəhrəmanın həyatının təbii nəticəsi ilə başa çatır - tapança onun məbədinə atəş açır.

Şəhsuvarın Esterə yazdığı məktublardakı monoloqu müəllifə qəhrəmanın gənc türklərin ideyalarından, partiyada, ayrı-ayrı üzvlərində və inqilabın özündən məyusluğunun necə artdığını psixoloji cəhətdən etibarlı şəkildə göstərməyə kömək edir. Əvvəlcə o, inqilab işinə fədakarlıqla bağlıdır. O, Esterə qatil atıcı olduğunu etiraf etmir. Özü də özünü qatil tanımır, çünki vətən naminə adam öldürür. Ona elə gəlir ki, bu, fransız inqilabı zamanı inqilabçıların yaşadıkları hissidir. Onlar yüksək azadlıq, bərabərlik,

qardaşlıq idealları, ölkəni və dünyanı dəyişmək uğrunda şəhid olublar. Bundan əlavə, inqilabi mübarizədə bir qayda var - düşməni öldürmədən, səni öldürəcək. Şexsuvar partiyasının Gənc Türklər Mərkəzi Komitəsinin hökmü ilə həyata keçirilən bir çox qətlərdə iştirak edir. Hardasa özünü güllələyir, hardasa tətiyi çəkmədən geri çəkilir (Osmanlı generalı Şəmsi Paşanın öldürülməsi; Tələt bəyə sui-qəsd cəhdi edən bir neçə alban atıcının güllələnməsi; gənc jurnalist Əhməd Samimin qətli və s.) .

Şexsuvar əmisi Leon ilə köhnə söhbətlərindən birini Esterə danışır, Leon Şexsuvarın fəaliyyətindən xəbər tutaraq Şexsuvarı partiya tövsiyə etdiyinə görə təəssüflənir, Esterlə Parisə gedib orada təhsil alıb getsəydi, daha yaxşı olar. , yazıçı olardı. Buna Şexsuvar ona belə cavab verir: “Mən heç bir Parisə getməyəcəyəm, müsyö Leon. Bu gecə Dərşadətə qayıdıram. Məni görməyimi gözləyən çox vacib işlərim var. Üstəlik, yadınızdadırsa, özünüz mənə demisiniz: “Ölkə od içində olanda, öz ürək yaralarını sağaltmaqla məşğul olmamalısın”. Düz deyirdiniz, ölkə belə vəziyyətdə olanda ziyalının zirəkliyini nəzərə almaq olmaz, sınımış ürəkləri sağaltmaq kimi acizliyə boyun əymək olmaz. Mənim üçün indi həyatda tək bir yol var və o, millətin birləşməsi, vətənin tərəqqisi ilə bağlıdır. Başqa bir həyatın mümkünlüyünü düşünməyi təhqir hesab edirəm” [İbidem, s. 225].

İstanbulda Bəsri bəyin başçılığı ilə fə dai hücrəsində bir neçə il işlədiyi müddətdə Şexsuvar inqilaba baxışını tədricən dəyişir və onun üzvü olduğu İttihad partiyasının özünü ləkələdiyi qənaətinə gəlir. qan və terrorla ölkədə despotik bir rejim yaratdığını və bunun üçün Gənc Türklərin özləri bir vaxtlar Sultan II Əbdülhəmidə tənqid etdilər. İndi o, özünün də qatilə çevrildiyi düşüncəsindən qurtula bilmir. Salonikidə Esterlə son görüşündə özünün nə düşündüyünü Esterdən eşidir: Gənc türk təbliğəti bir şeydir, həyat isə tamam başqadır. ““Parisdən, Şexsuvardan, vəziyyət belə görünür (İttihadçı təbliğət mətbuatının təqdim etdiyi kimi. - M.R.). Osmanlı dövlətindən artıq xəstə adam deyil, canlı cənazə kimi danışılır. Hər kəs mərhumun mirasına iddia edir. Bəli, bu məmləkətin dostu yoxdur... Hamı əmindir ki, bu, Osmanlının axırıdır... Görünür, bunu bircə sən görmürsən... Ah, bağışla, sən və bu partiyanın sizin. İ nqilabi qurtuluş mübarizəsinə başlayan, lakin sonda Əbdülhəmid dövründə mövcud olandan daha bə tər bir despotizm yaratmış partiya”. Əslində, sən mənim öz fikirlərimi danışdın, amma nitqində o qədər qəzəbli, amansız idin ki, məni mənasız bir müdafiəyə məcbur etdin: “Bu, heç də doğru deyil.” [İbidem, s. 305].

İttihadçıların hakimiyyətdə olduğu illər Şəxsuvarın şübhələrini daha da gücləndirdi: “1914-cü ildən 1918-ci ilə qədər, yəni müharibənin qızıdığı dörd il ərzində mən paytaxtı tərk etmədim. Əslində mən nəinki ayrılmadım, gedə də bilməzdim. Tələt bəy buna imkan vermədi. O, məni kölgə kimi hər zaman yanında saxlayır, tək cəbhədə və arxa cəbhədə deyil, həm də onun arxasında paytaxtın özündə baş verən hər şey haqqında şəxsən ona hesabat verməyimi tələb edirdi. Həm düşmən casusları, həm də onun partiyadaşları haqqında məlumat toplayırdım... Bəli, mən o vaxt “Xüsusi Təşkilat”da işləyirdim. Mücahidlərimizdən² İstanbuldan Bakıya, Kırımdan Bağdada, cəbhədən və arxadan məlumat alır, onlara lazımi dəstəyi verməyə çalışırdım. Amma mənim vəzifələrim bununla məhdudlaşmırdı. Eyni zamanda, mənim daha bir gizli vəzifəm var idi - Ənvər Paşa və Camal Paşanın fəaliyyətini izləmək və onların hərəkətlərində şübhəli bir şeyin şahidi olsam, dərhal Tələt Paşaya məlumat verməli idim. Və ölkəni idarə etməyin dözülməz yükünü çiyinlərdə daşıyan üç liderin adı nə qədər birlikdə çəkilsə də, onları bağlayan bağlar nə qədər möhkəm olsa da, buna baxmayaraq, onların heç biri digərinə etibar etməyib. Ciddi hərbi məğlubiyyətlər başlayanda üç paşa arasında parçalanma xüsusilə genişləndi. Hətta 1916-cı il məğlubiyyətlərinə görə Ənvər Paşanı məsul tutan Camal Paşanın çevriliş planlaşdırdığı haqda xəbərlər eşitdik. Daha sonra Tələt bəy bu cür söz-söhbətləri kəskin şəkildə yatırırdı, hətta Camal Paşanın xəyanətini düşünməyə belə imkan vermədi, bəlkə də bu səbəbdən üç paşa tezliklə “Birimiz hamımız üçün, hamımız birimiz üçün” şüarına qayıtmağı bacardılar” [İbidem, s. 482].

Şexsuvar Tələt bəyə münasibətini Esterə yazdığı məktublarda belə açıqlayır: “Əslində Tələt Paşa bütün siyasi həyatı boyu ən azı bir iş - tədbirli rəhbərliyə sadıq olduğunu sübut etdi. Sülhmərəmlinin missiyasını onun özünəməxsus və sakit xarakteri, ən sərt və ümitsiz şəraitdə belə nikbin münasibətinin olması müəyyən edirdi. Və partiya yoldaşları onu nə qədər tənqid etsələr də, Tələt Paşa həmişə partiya münəqişələrini cilovlamağa, müəyyən güc balansını saxlamağa çalışıb. Mənim gizli vəzifəm xalqı birləşdirəcək, onların sıralarında sakitliyi bərpa edəcək və birliyi qoruyub saxlayacaq belə bir siyasət yürütməsinə kömək etmək idi. Amma bu mənim üçün çətin oldu. Çünki mənə “Tələt adamı” deyirdilər. “Xüsusi təşkilat”ın başında duranlar isə xüsusilə Ənvər Paşaya yaxın adamlar idi” [İbidem, s. 482-483].

Şexsuvarın Təlat paşaya hörməti artır, Ənvər paşaya isə azalır, bunu qəhrəmanın bu ifadələri də sübut edir: “Vətənimiz məhv olduqca, bəziləri ayağa qalxır. İnsanlar taleyindən ağlayarkən, bəziləri uğur atına tullanaraq tam sürətlə yarışrlar. Bəli, mən şansımı yaxalayanlardan danışırım, onların arasında mütləq Ənvər Paşa da var idi” [İbidem, s. 412]. Şexsuvar Təlat Paşa bunu istəməsə də, ölkəni müharibəyə sürükləyənin Ənvər paşanı olmaqda günahlandırır: “Çünki ölkədə hakimiyyəti əlində tutan artıq Təlat bəy deyil, Ənvər Paşa idi. Və nə desək də, istədiyini edən Ənvər Paşa idi. O, artıq heç kimi dinləmirdi, nə partiyanın, nə də hökumətin. Məhz buna görə də almanlar ölkəmizə göndərilən vaqonların üzərinə “Osmanlı İmperiyası” əvəzinə “Enverland” yazırdılar. Ümumiyyətlə, bu, kifayət qədər ədalətli idi, çünki “şanlı Ənvər Paşamız” yeni dövrün hökmdarı oldu” [İbidem, s. 417]. Ester Şexsuvara yazdığı məktublarda Ənvər paşaya münasibətini göstərir: ona hörmət etmir, onu karyerapərəst, paxıl adam hesab edir. Ənverin boşboğazlığı onu hər yerdə birinci olmağa məcbur edir - Makedoniyada ilk çetnikləri üsyana qaldıran, azad edilmiş Ədirnə şəhərinə ilk girən, “Ədirnə qalibi”, 1913-cü ilin yanvarında İtilafist hökumətini həbs edən ilk şəxs. Amma bəxt ondan üz döndərsə, ilk qaçan o olur. Bu, Osmanlı ordusunun Sarıqamışda böyük məğlubiyyəti zamanı (dekabr 1915), türklərin bir güllə belə atmadan 10 min əsgərini itirdiyi zaman belə idi. Ənvər paşa tez paytaxta qayıtdı, məğlubiyyəti heç kimə demədi və qəzetlərə həqiqəti yazmağı qadağan etdi.

Tənqidçi Sevim Kahraman “Ədəbiyyata əlvida, inqilaba əlvida” (I və II hissə) eyni başlıq altında dərc olunan iki məqaləsində Ə.Ümitin romanı haqqında kəskin mənfi fikirlər söyləyir [14; 15]. Tənqidçi israr edir ki, tarixi roman “sadəcə realist olmalıdır” [14], onun fikrincə, realizm tarixi hadisələrin obyektiv təsviri deməkdir. S. Kahraman obyektivliyi Gənc Türk inqilabına aşağıdakı yanaşma ilə əlaqələndirir: bu, imperiyaya ilk çoxpartiyalı parlamenti bəxş edən ölkədə ilk demokratik inqilab idi; Gənc türklər sözün tam mənasında inqilabçı idilər, əksinqilaba qarşı güc yolu ilə mübarizə aparmağa məcbur olmuşlar, ona görə də onları “qatil”, “despot” adlandırmaq düzgün deyil; İttihadçılar ermənilərin düşməni deyildilər, əksinə, daşnak erməni partiyası ilə birlikdə inqilabı həyata keçirdilər. Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, A. Umita S. Kahraman Gənc Türklərin tarixinə baxışı “dəbdə olan sağçı liberal aldatma” adlandırır. O, romanın özünü “mürtəcə”, “tarixi yox, mənfi mənada ideoloji” kimi səciyyələndirir, burada “ölkə tarixində mütərəqqi və inqilabi xarakter daşıyan hər şey çirkinlik və cinayət kimi qəbul edilir, vətənə məhəbbət isə “məhəbbət” kimi qəbul edilir. gəncliyin səhvi” [Yəni]. Tarixə “səhv, subyektiv” baxış yazıçını, tənqidçinin fikrincə, “tarix və siyasətin detektiv sousu ilə ətirələndiyi” “bədi baxımdan pis, keyfiyyətsiz əsər” yaratmağa sövq edir. . S. Qəhrəman müəllifin mövqeyini təcəssüm etdirən romanın baş qəhrəmanı haqqında xüsusilə sərt tənqidi fikirlər səsləndirir. Ona görə də tənqidçinin fikrincə, onun xarakteri realistik, tipik xüsusiyyətlərdən məhrumdur, bu da özünü daimi psixi ikilikdə göstərir: öldürür, ondan əziyyət çəkir [Yəni]. S.Kahramanın ikinci məqaləsi əslində birincinin tezislərini təkrar edir. Burada Gənc türk inqilabı ilə bağlı müxtəlif tarixi araşdırmalar (türk professoru Aykut Kansunun əsərlərindən Lenin və Trotskinin əsərlərinə qədər) təqdim olunur ki, bu da onun mütərəqqi demokratik xarakterini sübut edir. S. Qəhrəman bu məsələdə Ə.Ümitin mövqeyini dönə-dönə ləkələyir, qəhrəmanın yazıçının əlində kuklaya çevrildiyini deyir [15].

Yuxarıda müzakirə olunan məqalələr professor Mustafa Gencerin “Əlvida gözəl vətənim” məqaləsi ilə ziddiyyət təşkil edir. Dövlətin dərinliyi yerin dərinliyindən də qaranlıqdır” əsərində Ə.Ümit romanının kifayət qədər ətraflı və obyektiv ədəbi təhlili aparılmışdır. Məqalə müəllifi yazır ki, “bu, yazıçının yaradıcılıq həyatının on doqquz ilində dörd il ərzində yazdığı ilk tarixi romanıdır” [13, s. 131]. M.Gənçer hesab edir ki, son illərdə yazıçıların tarixə marağı artıb, buna misal olaraq, Həsən Camal, Soner Yalçın, Ahmet Altan və başqalarının tarixi əsərləri M.Gənçer romanın bütün 45 fəslini bu baxımdan araşdırır onların hadisə konturları və bədi vasitələri. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, bəzi fəsillərdə “povestin xronologiyası pozulur, bu və ya digər hadisənin hansı dövrə (1926-cı ilə, yoxsa Şexsuvarın xatırladığı illərə) aid olduğunu müəyyən etmək oxucu üçün çətin olur” [İbidem, s. 146]. M. Gənçer hesab edir ki, bəzi xırda şərhlər istisna olmaqla, Ə.Ümitin romanı müasir oxucu üçün son dərəcə maraqlı və faydalıdır, çünki “Gənc türk siyasi icmasının daxilindən o uzaq illərdə baş verən hadisələr haqqında təsəvvür yaradır. . Bu da müasir oxucular arasında mübahisələrə səbəb olacaq” [Yəni orada].

Və nəhayət, A.Ümitin romanında detektiv janrının qanunlarına uyğun qurulan üçüncü, aktual detektiv təbəqə var: 1926-cı ildə Atatürkə qarşı sui-qəsdən sonra keçmiş ittihadçı liderlərin qətl, Şexsuvar və onun təqibi. Pera Palace otelinə köçmək, qəhrəman tərəfindən mayor Cezminin qətlinin araşdırılması (ölkənin

indiki hakimiyyət orqanlarının cinayət törətdiyinə dair sübut və sübutların toplanması), Şexsuvarın iki keçmiş dostu Mehmed Esad və Fuadın əsl şəxsiyyətinin aşkara çıxarılması əməliyyatı. (hazırda kimin üçün işləyirlər və kiminlə əməkdaşlığa təşviq edirlər). İstintaq nəticəsində məlum olur ki, Mehmed Esad 1920-ci ildən Britaniya kəşfiyyatında “Səssiz Con” kod adı ilə işləyən və hazırda Atatürkə qarşı yeni qəsd hazırlayan vətən xaini, Fuad isə təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşdır. Kemalist respublikanın keçmiş fəal iştirakçısı milli azadlıq hərəkatı. Fuadın adamları Şexsuvarın etibarlılığını və mövcud siyasi istəklərini yoxlamaq üçün ona göz dikdilər. Buna görə də Fuad poçt şöbəsindən müsadirə etdi və Şexsuvarın Esterə yazdığı bütün məktubları oxudu, sonra böyük bir qutuda ona qaytardı.

Sonda demək lazımdır ki, A.Ümitin romanı bədii, yəni. Bu nə kütləvi, nə də elit ədəbiyyatdır. “Müasir bədii ədəbiyyatı kütləvi ədəbiyyatın zirvəsi hesab etmək onun dövrün “orta” ədəbi normasını müəyyən etdiyini və tam qanlı ədəbi prosesin zəruri komponenti olduğunu söyləməyə imkan verir” [10, s. 202]. Müasir türk ədəbiyyatında son illərdə getdikcə güclənən orta səviyyəli bədii əsərlərdir ki, onların arasında A.Ümitin romanları şübhəsiz ki, liderdir.

Ə.Ümitin “Əlvida, gözəl vətənim” romanındakı uydurma kodun sübutu oxucunun diqqətini “əbədi” aksioloji məhəbbət və nifrət, dostluq və xəyanət, vəzifə və namus suallarına yönəldən müəllifin aydın ifadə etdiyi “mən”dir. həyatın mənası, vətənpərvərlik, altruizm və s. Ancaq eyni zamanda üslub intonasiyalarının sadələşdirilməsi də var. Yəni burada kütlənin və elitənin maraqları üst-üstə düşür. Kütləvi oxucu əsərdə füsunkar süjet tapır və hekayə vasitəsilə özünü əzəmətli elitarla bağlı hiss edir. Ədəbi kəşflərə, möcüzələrə susamış elitar oxucu keçmişə qeyri-adi baxışla dincəlir və özü üçün yeni şeylər öyrənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Dmitriyev N.K. Türk dili. M.: Şərq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1960. 95 s.
2. Eremeyev D. E. Cümhuriyyət Türkiyəsinin yaranması (1918-1939). M.: İSAA MDU, 2004. 220 s.
3. Eremeev D. E., Meyer M. S. Orta əsrlərdə və müasir dövrdə Türkiyə tarixi. M.: Moskva Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 1992. 248 s.
4. Kireev N. G. Türkiyə tarixi. XX əsr. M.: IV RAS; Kraft+, 2007. 608 s.
5. Miller A.F. Türkiyənin Qısa Tarixi. M.: OGİZ, 1948. 304 s.
6. Miller A.F. Türkiyə: yeni və yaxın tarixin aktual problemləri. M.: Şərq ədəbiyyatı baş redaksiyası, 1983. 277 s.
7. Petrov Y. A. Osmanlı İmperiyası: güc və ölüm. Tarixi esselər. M.: Elm; Şərq ədəbiyyatı baş redaksiyası, 1990. 280 s.
8. Repenkova M. M. 20-21-ci əsrlərin qovşağında türk ədəbiyyatı: əsas paradigmlər. M.: Elm; Şərq ədəbiyyatı, 2016. 231 s.
9. Sofronova L.V. Əhməd Ümitin “Əlvida, gözəl vətənim” romanı haqqında // Şərq almanaxı / total. red. T. A. Zakaurtseva. M.: Diplomatik Akademiyası; Kvant Media, 2017. səh. 157-169.
10. Çernyak M. A. XX əsrin kütləvi ədəbiyyatı: dərslik. M.: Çaxmaqdaşı; Elm, 2009. 432 s.
11. Albayrak B. S. Ahmet ?mit’in Gecikmi? Elvedanın?-1 [Elektron resurs]. URL: <http://ilerihaber.org/yazar/ahmet-umitin-gecikmis-elvedasi-1-55537.html> (giriş tarixi: 22/06/2018).
12. Albayrak B. S. Ahmet ?mit’in Gecikmi? Elvedanın?-2 [Elektron resurs]. URL: <http://ilerihaber.org/yazar/ahmet-umitin-gecikmis-elvedasi-2-55802.html> (giriş tarixi: 22/06/2018).
13. Gencer M. Elveda Güzel Vatanım: Devletin derinlikleri, toprağın derinliklerinden daha karanlıktır // Tarih Kritik. 2017. No 3 (1). S. 131-146.
14. Kahraman S. Elveda Edebiyat, Elveda Devrim - I [Elektron resurs]. URL: <https://www.abcgazetesi.com/abc-kritik/elveda-edebiyat-elveda-devrim-i-18400h/haber-18400> (giriş tarixi: 21/06/2018).
15. Kahraman S. Elveda Edebiyat, Elveda Devrim - II [Elektron resurs]. URL: <http://www.abcgazetesi.com/arsiv/elveda-edebiyat-elveda-devrim-ii/haber-18501> (giriş tarixi: 22/06/2018).
16. Ümit A. Elveda Güzel Vatanım. İstanbul: Everest Yayınları, 2015. 558 s.

AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ QƏHRƏMAN MÜBARİZ İBRAHİMOV OBRAZI

Nərmin İlqar qızı İsmayılova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Narminaliy97@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan nəsrində Qarabağ müharibəsi mövzusu hər zaman aktual olmuşdur. Qarabağ mövzusunun bəhs edən əsərlərdə Milli Qəhrəman obrazı yaratmaq yazıçılarımızın üzərlərinə götürdüyü əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Milli Qəhrəmanımız Mübariz İbrahimov həyatı və qəhrəmanlığı ilə dastana çevrilmişdir. Onun haqqında bir çox əsərlər qələmə alınmışdır. Məqələmizdə bu əsərlərin təhlilinə nəzəri baxış salacağıq.

Açar sözlər: qəhrəman, vətən, Qarabağ, povest, roman, nəsr, torpaq.

Summary

The subject of the Karabakh war has always been relevant in Azerbaijani prose. Creating the image of a National Hero in works dealing with the subject of Karabakh has been one of the main tasks undertaken by our writers. Our National Hero, Mubariz Ibrahimov, has become an epic with his life and heroism. Many works have been written about him. In our article, we will provide a theoretical overview of the analysis of these works.

Key words: hero, homeland, Karabakh, narrative, novel, prose, land.

Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu müstəqillik illərindən bu yana hər zaman aktual olmuşdur. Qarabağ həm torpaqdır, həm də bu torpaq, vətən üçün canından can verənlərin yurduudur. Azərbaycan xalqı Qarabağ uğrunda qəhrəmanlığı ilə xalqlara örnəkdir. Vətən üçün canından keçən qəhrəmanlarımızın sayı-hesabı yoxdur. Mübariz İbrahimovda Qarabağın azadlığını müştəq bilən qəhrəmanlardandır. Qarabağ uğrunda gedən qanlı döyüşlərinin ilk qıyılımlarının alışıması ilə Mübariz İbrahimovun anadan olması eyni ilə təsadüf edir. Bu hadisə təsadüfdən daha çox tarixin tale yazısı idi desək daha düz olar. Təkcə tale özünü Mübarizin doğulmasında yox həyatının hər bir anında göstərmişdir. Mübarizin adının mənası təkə-tək savaşıyan savaşıçı, mübarizə edən adam, mübarizəçi mənasına gəlir.

Mustafa Çəmənli, Elxan Elatlı, Asif Həsənlı, Miraslan Bəkırlı kimi yazıçılar Milli Qəhrəman Mübariz İbrahimova əsərlər həsr etmişlər. Mübariz İbrahimova həsr olunmuş nəsr əsərlərindən Mustafa Çəmənlinin "Mübariz", Miraslan Bəkırlının "Mübariz" əsərlərinə diqqət edək. Hər iki yazıçının qələmində Mübarizin həyat yolu qələmə alınmışdır. Mustafa Çəmənli Mübariz haqqında sənədlərə qaynaqlanaraq povest yazmış, Miraslan Bəkırlı isə Mübarizin nəslindən gələn nüanslara toxunaraq, qəhrəmanın həyatından bəhs edən məqamları ətraflı şəkildə qələmə almışdır.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovun həyatı Qarabağın taleylə yaxın idi. Qarabağ və tale deyəriksə bu tale mütləqki Mübariz İbrahimovun taleyi olmalıdır. "Mübariz" povesti Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunə həsr olunmuş əsərlərin içərisində onlarca qəhrəmanın güzgüsüdür. Vətən kəlməsi öz əksini Mübarizdə tapmışdır. Adını mübarizə edən və ya mübarizəçi, köhnə ərəb əlifbasındakı mənası ilə təkə-tək savaşıyan savaşıçı mənasına gələn Mübariz qoydular. Bu ad Qarabağ savaşı ilə eyni yaşda olan uşağın bir növ bütün taleyini yazacaqdı.

Mustafa Çəmənli yazıçılığını milli bəşəri dəyərlərə həsr etmiş yazıçı idi. O, cəbhədə əsgərlərimiz ilə görüşlər keçirirdi. Demək olar ki, uşaqlıqdan tutmuş indiyənəcən ömrünün çoxu Qarabağla bağlı idi. Elə bunun nəticəsi oldu ki, yaradıcılığında vətən, müharibə mövzuları irəlində dayandı. Mübariz İbrahimovun həyatı haqqında əsər yazmaqla təkcə ədəbi yaradıcılığını yox, həm də uşaqların, gənclərin, millətimizin yaddaşına qan donduran bu qəhrəmanın keçdiyi yolları köçürürdü.

Mustafa Çəmənli yaddaşlardan heç silinməyən qəhrəmanın həyatından bəhs edərkən uşaqlıq illərindən şəhadətə yüksəldiyi müddətə qədər keçirdiyi dövrü qələmə almışdır. Atasını, anasını çox sevən qəhrəmanın ürəyi Allah və vətən üçün döyünürdü. Bu əqidə yolunda Mübariz özünə cıgırı Milli

Qəhrəmanımız Fred Asifin getdiyi cığırı seçmişdir. Bu cığır onun həm əqidə yolunu, həm də düşüncə yoluna yol açmışdır: "Yox, heç vaxt mənim toyum olmayacaq. İndicə ağ duvağa bürünmüş o gəlin mənim xəyalımdı. Fred Asif necə deyirdi: Hə, yadıma düşdü. O, deyirdi ki, mən xəyalımı sevmişəm.-Elə mən də xəyalımı sevmişəm, Fred!"(2, səh.67).

Mustafa Çəmənli nəsrdə Milli Qəhrəmanımız Mübariz İbrahimovun həyatına müraciəti atılmış ən doğru və lazımlı qərar idi. Mübariz İbrahimovun 2010-cu ildə atdığı addım İkinci Qarabağ müharibəsinə açılan ilk cığır idi. Buna görə də İkinci Qarabağ müharibəsindən danışanda öncə Milli Qəhrəmanımız Mübariz İbrahimovdan danışmalıyıq. O, Mübariz ki, atası ona Vətən deyirdi:

"Atasının səsi gəldi qulağına: "Vətən". Susdu: "Mənəmmi Vətən, ay ata! Mən hələ Vətənin Mübariz adlı kiçik oğluyam. Görən, sən mənə verdiyin adı doğrulda biləcəyəmmi? O qədər adı Koroğlu olub, özü qorxaq olanlar var ki..."

Atasının səsini son dəfə eşitmək istədi: "Görən yatmayıb?"-fikirləşdi. Cib telefonunu çıxarıb yığdı. Xəttin o başında telefon zəng çalırdı. Nəhayət, atası telefonu götürdü.

-Can ay Vətən! Eşidirəm səni. Nə yaxşı gecənin bu çağında zəng vurmusan?

-Heç, elə-belə, istədim səsini eşidim.

-Yaxşı eləmişən. Burda salamathıqdı. Özündən muğayat ol, başına dönüm.

-Səninlə fəxr eləyirəm, ay ata. Bilirəm ki, sən hər zaman özünü əsl kişi kimi aparacaqsan. Sağol, ata, gecən xeyirə qalsın!

-Xeyrə qarşı, bala. Səhərimiz xeyirlə açılısın"(2, səh.72).

Miraslan Bəkiri Mübariz İbrahimovun həyat və yaradıcılığına yazdığı üslubun qanunlarına əsasən daha geniş sferada bizlərə çatdırmışdır. Yazıcının yaradıcılığında Mübarizin az ömrünə sığdırdığı çox yaşantını görürük. Bu az ömürə nə dərdlər, nə fikirlər sığdı. Bir gününü, bir anını o fikirsiz keçirmədi. Müqəddəs sayılan vətən sevgisi bax elə budur. Deyirlər sevgi adamın gözünü kor edir. Mübarizin də gözü vətən sevgisindən kor olmuşdu. Gözləri nə ata, nə ana, qardaş görürdü. Tək amalı qəsbkarlardan intiqam almaq, vətən uğrunda ölmək idi. "Mübariz" romanında dəfələrlə ondan "sən niyə şəhid olmaq arzusundasən? Arzu et torpaqlarımız mühasirədən azad olsun"- deyə soruşurdular. O isə ən uca məqamın şəhidlik olduğunu deyirdi. Bəzi insanlar seçilmiş olur. Mübarizdə bu insanlardan biri idi. O sadəcə olaraq seçilmişdi. Adı kimi, amalı, işi də mübariz idi. Vətən yolunda mübarizə apararaq şəhidlik zirvəsinə ucaldı. Mübariz qalib əsgər idi. Müstəqillik illərində yazılmış bu roman Azərbaycan erməni müharibəsinin, ermənilərin qaniçənliklərinin hələ 1905-1906-cı illərdən kiçik-kiçik amma müsibət qədərində törətdikləri əməllərindən bəhs edirdi. "Mübariz" romanında zaman olaraq hadisələr iki zamanda cərəyan edirdi. Əsərin əvvəlində Mübarizin tarixən seyid nəslinin nümayəndəsi olan Qurbanda Mübariz kimi əqidə, ideya uğrunda ölümdən qorxmadan şəhidliyə doğru addımlayır. Elə əsərin əvvəlində Qurban və atası İbrahim kişinin timsalında şəhidlik mövzusunda toxunulur. Mübariz kimi tarixi babalarından olan Qurbanda atasını ən yaxın dərd ortağı bilirdi. İlk dəfə atası ondan şəhid olmağın nə olduğunu soruşanda, onun cavabı belə idi: "Torpaq, vətən, din, namus yolunda ölən insanlar şəhidlərdir. Şəhidlik ölümün yox, həmişə ölməzliyin ən yüksək, şərəfli məqamlarındandır. Onlar cənnət əhlidirlər..."(1, səh.38). Miraslan Bəkiri Mübarizin həyatını Mustafa Çəmənliyə fərqli olaraq daha geniş aspektdə qələmə almışdır. Bu romanda əsas obrazlardan əlavə yardımçı obrazların vasitəsilə hadisələri daha emosional və həssas şəkildə qələmə almışdır. Miraslan Bəkiri Mübariz İbrahimovun seyid nəslindən olma məqamına toxunmuşdur. Əsərin əvvəlində seyid nəslindən olan Qurban obrazında şəhidliyə getdiyini bilib-bilə gözü qırpmadan ölümə doğru addımlamışdı. Mübariz üçün şəhadət üçün doğulan desək yanılmazdır. Əsərdə də göstərilirdi kimi həmişə Qarabağın azadlığı üçün çalışmış, bundan başqa arzusu, amalı olmamışdır. Əsərdə cəbhə iki yerə bölündüyü kimi talelərdə iki yerə bölünmüşdü. Bir tərəfdə vətənin azadlığı üçün çarpışan Azərbaycan oğlu Mübariz, digər tərəfdə isə doğulandan ermənilər tərəfindən Azərbaycana qarşı nifrət hissiylə tərbiyə almış, xüsusi yetişdirilmiş azərbaycanlı Armen obrazı. Əsərin sonunda Armen əsl kökünün Azərbaycana məxsus olduğunu öyrənərək Mübariz kimi ölümün üzərinə yerimş və son nəfəsinə ermənilərə ciddi itki vermişdir.

Miraslan Bəkiri bu romanda həm də qadın, ana yanaşması ilə çıxış etmişdir. Necə ki, cəbhənin o üzüyə bu üzü qarşılaşdırılır, eləcə də əsərdə iştirak edən qadınlar bir-biriylə qarşılaşdırılır. Cəbhənin bir üzündə Armenin həyat yoldaşı Anuş, digər üzündə isə Qurbanın anası, Mübarizin anası Şamama ana, Bibiheybətəki şəhid anası, Daşdəmir qardaşlarının anaları dayanırdı. Bu analar əsl müqəddəslik

abidəsidir. Onlarda övladları kimi hər şeydən qabaq vətən sevgisiylə yaşayırlar. Biz romanın əvvəlində olan hissədə Qurbanın anasını görürük. O, oğlunu məslək, əqidə yolunda könül rahatlığıyla şəhid göndərdi. Millətin mənafeyinə, Allahın əmrinə qarşı çıxmadı. Elə şəhidlik zirvəsində Allahın əmridir. Bu o demək deyil ki, ana üçün balasını qurban etmək asandır. Xeyr. Bəlkə də bir ana üçün ən ağır imtahan budur. Bu imtahanı ancaq türk qanı daşıyan Azərbaycan qadını verə bilərdi. Mübariz İbrahimovun anasının yaşlı gözləri "Vətən sağ olsun!"-deyirdi. Anlayan üçün bu necə böyük kəlimədir. Anası qədər balasıda anasını düşünürdü. Atasına bağlı olan qəhrəmandan ötrü ən müqəddəs, həssas yer anası Şamama ana idi. Yenə anası gözlərinin qarşısında canlandı-əvvəlcə Ağakərim kişinin ata-baba yurduna, ocağına üç nəfər biri digərindən igid oğlan uşağı bəxş edən əzabkeş, zəhmətkeş Şamama ana, sonra şəhid anası olmuş, cavan yaşında oğlunu itirmiş, dörd çəkməkdən bir topa qalmış, baxışlarından kədər əskik olmayan, axırıncı, sonbeşik övladını itirmiş-ona qismət olan oğul qismətini oğlu üçün qurban edən Şamama ana... "Mübariz" romanında demək olar ki, baş qəhrəmanın daxili dünyasının, emosiyalarının, psixoloji vəziyyətinin şahidi oluruq. Müəllif Mübarizdən bəhs edən digər əsərlərdən fərqli olaraq, bu əsərdə igid Mübarizin bu qərarında ağlının, ürəyinin dilini açmışdır. Böyük sarsıntı içində olan bu igidin daxili dünyası oxucunu heyran qoyur. Hər addımında riyakarlıqdan uzaq olaraq, Allahı, vətəni, ailəsi ilə qarşılaşan bu gəncin hələ uşaqlıqdan qəlbində bir yük vardı... Qarabağ yükü... Ədəbiyyatımızda bu yüklə Mübariz qədər qatılşan olmayıb desək yanılmırıq. Bu yükü Mübariz qəhrəmanlığı ilə çiyinlərindən atdı.

Hər iki əsərdə öz qəhrəmanlığı ilə Azərbaycanın qüruru olan Mübariz İbrahimovun yüksəldiyi zirvənin ucalığından bəhs edilmişdir. "Canım atam və anam. Məndən ötrü darıxmayın. İnşallah, cənnətdə görüşəcəyik. Mənim üçün bol-bol dua edin. Vətənin dar günündə artıq ürəyim dözmür. Allaha xətir bunu etməliyəm. Ən azı ürəyim sərnlük tapar. Şəhid olsam, ağlamayın. Əksinə, sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim. Allaha ibadətınızı dəqiq yerinə yetirin. Çoxlu sədəvə verin. Seyid nəvəsi olaraq bunu etməliyəm. Allah böyükdür. Vətən sağ olsun! Oğlunuz Mübariz. Haqqınızı halal edin"(1, səh.243).

Adı kimi Mübariz olan Mübariz İbrahimov tariximizin köklərində hər daim var olacaqdır. Tarixlə yox, o tarixi yaşadacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bəkirli M. Mübariz//Bakı, Zərdabi LTD MMC, 2015, 304s.
2. Çəmənli M. Mübariz//M.Çəmənli.-Bakı,Təhsil,2016,96 s.
3. <https://kitabxana.net/files/books/file/1460107650.pdf>

ABBAS SƏHHƏTİN PEYZAJ LİRİKASI

Pərvanə Pərviz qızı Musazadə

ADPU Şamaxı filialı

E-mail:sbhnsnli@gmail.com

Xülasə

Yeni əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan klassiklər sırasına keçən həmin məşhur adlardan biridə Abbas Səhhət idi. Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatında çox gözəl,real təbiət mənzərələri yaradan yazıçılarımızdandır. Abbas Səhhət öz lirikasında təbiəti tərənnüm etməkdən yan keçmir , təbiəti bütün canlılığı ilə duya bilmiş , onun gözəlliklərini şeirlərində qələmə almışdır.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, təbiət, ədəbiyyat, lirika, tərənnüm.

Summary

Abbas Sahhat was one of those famous names who entered the ranks of the classics who wrote and created at the beginning of the new century. Abbas Sahhat is one of our writers who created very beautiful, realistic nature scenes in Azerbaijani literature. Abbas Sahhat does not avoid praising nature in his lyrics.

Key words: Abbas Sahhat, nature, literature, lyrics, singing.

Yeni əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan klassiklər sırasına keçən həmin məşhur adlardan biridə Abbas Səhhət idi. Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbiyyatında çox gözəl,real təbiət mənzərələri yaradan yazıçılarımızdandır. Abbas Səhhət öz lirikasında təbiəti tərənnüm etməkdən yan keçmir , təbiəti bütün canlılığı ilə duya bilmiş , onun gözəlliklərini şeirlərində qələmə almışdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təbiət təsvirləri sahəsində Abbas Səhhət qədər müvəffəq olan ikinci bir şair ,demək olar ki, yoxdur . Onun bədii istedadı burada qüvvətli bir şəkildə üzə çıxmışdır. Abbas Səhhətin peyzajlarında Azərbaycan təbiətinin çox incə xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Şairin təbiəti təsvir edən şeirlərini oxuyarkən,insan sanki Azərbaycanın doğma çöllərinə gedir,onun geniş düzlərinin ,yaşıl yamaclarının ətrini duyur ,axşam və səhərlərini ,isti və soyuğunu hiss edir. Sanki təbiətdən ruh alır . Böyük bir ustalılıq və sənətkarlıqla yaradılmış bu şeirlər Azərbaycan poeziyasının incilərindəndir. Abbas Səhhət peyzaj lirikasında təbiətin dörd fəslini də tərənnüm etmişdir . Bunlar (Yaz, Yay, Payız çağında , və Qış) şeirləridir.

Yaz: Qızıdırar bahar ayı yerin,göyün havasını,
Dəyişdirər, tünüklədən xələiqin libasını.
Bəzəklənir ,düzəklənir, bağın fazası rənglənir,
Yaşıllanır ,həm allanır,şükufələr çiçəklənir.

“Şair bu, misrada yaz fəslində yerin,göyün havasının dəyişdiyini bağın,bağçanın yaşıl libas geyindiyini hər tərəfin rəngarəng olduğunu və ətrafın çiçəkləndiyini qeyd edir” .

Yay: Təmiz ayında dan yeri ki, başlayar açılmağa,
Səmaya doğru qırmızı alov durar saçılmağa.
Kəsər qərarü taqətin yayın havası quşların;
Qaçar ağaclar altına,gələr sədası quşların.

“Şair bu misrada isə iyun ayında dan yerinin açıldığını səmaya günəş şüaları qırmızı alov kimi saçıldığını hər tərəfdən quşların sədası gəldiyini bildirir”.

Payız çağında: Küləkli qar, yağış yağar uzun-uzadı yaylağa .
Köçər o vaxt el – oba,enər tamamı qışlağa
Günüzlərin qısalması yetər bu vaxt qayətə.
Gecələrin uzanması yetər o dən nəhayətə

“Bu misrada qeyd olunduğu kimi,payız fəslində yağışın yağması havanın soyuması küləkli günlərin olması və gündüzlərin qısalıb gecələrin uzanması vurğulanır ”.

Qış: Payız çatanda axıra boranlı, qarlı qış yeter,
Soyuq ,yağış küləkli qar xələiqi məhlul edər.
Havanın onda artırır soyuqluğunu günbəgün ,
Ağacların vərəqləri düşər,xəzəl olar bütün .

“Şair bu misrasında da, payız fəslinin sonunda boranlı qarlı qışın gəldiyini havaların daha soyuq olduğunu qarın yağışın əxlaqi məhlul etdiyini bildirir .”

Təbiətimizin gözəlliklərini sözlərlə ifadə edə bilmərik ne qədər şeirlərdə yazsaq əsərlərdə yazsaq o mənzərə qarşısında aciz qalar .Necə ki vətənimizi sözlərlə kəlmələrə ifadə edə bilmirik . Şairimiz Abbas Səhhət vətənimizi öz şeirində bele tərənnüm edir.

Vətən: Könlümün sevgili məhbubu mənim ,
Vətənimdir , vətənimdir,vətənim.
Məni xələq eyləmiş əvvəlcə xuda ,
Sonra vermiş vətənim nəşvü – nüma .

“Şair Vətən şeirinin ilk misrasında vətənin könlünün sevgili məhbubu olduğunu onu ilk dəfə Allahın yaratdığını daha sonra isə ona vətəni bəxş etdiyini vurğulayır .” Abbas Səhhət bir birindən gözəl olan şeirləri sırasında peyzaj lirikası xüsusi önəm daşıyır . Abbas Səhhət Azərbaycan xalqının bədii təfəkkürünə qüvvətli təsir göstərmiş,orada özünə möhkəm yer tutan,XX əsr şeirinə yeni xüsusiyyətlər gətirən görkəmli şairlərimizdənndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdulla Şaiq. Türk ədəbiyyatının müntəxabatı. Bakı: 1925.
- 2.Quluzadə. Abbas Səhhət haqqında bir neçə söz. “Maarif İşçisi” jurnalı 6–7 (14–15)-ci saylar, Bakı: 1927.
- 3.Abdulla Şaiq. Ədəbiyyatımız haqqında. “Maarif İşçisi” jurnalı 2–4 (14–15)-ci saylar, Bakı: 1927.
- 4.“Abbas Səhhət” (1949).
- 5.“Abbas Səhhət” (1986).

BÖLMƏ 2

DİLÇİLİK VƏ ONUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

POETİK DİLİN MANİPULYATİV TƏBİƏTİ HAQQINDA (A.Səhhətın “Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab” adlı şeirinin təhlili əsasında)

Könül Əzizağa qızı Həbibova
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
habibovakonul@mail.com

Xülasə

Araşdırma “nitqi manipulyasiya” anlayışının təhlilinə, onun kommunikativ aktlarla və psixolinqvistik təbiətlə əlaqəsinə həsr edilmişdir. A.Səhhətın **Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab” adlı şeirinin təhlili əsasında** emosional təsir və manipulyasiya məqsədi ilə poetik dildə istifadə edilən üsul və linqvistik vasitələr təhlil edilir. Burada nitqi manipulyativ effekt yaratmaq üçün poetik dildə metafora, təkrar, xitab və digər linqvistik üsul və vasitələrdən, dil elementlərindən istifadənin fərqli məqamlarına toxunulur.

Açar sözlər: nitqi manipulyasiya, poetik dil, A.Səhhət, emosional təsir, metafora.

Abstract

The research is dedicated to the analysis of the concept of “speech manipulation” and its connection with communicative acts and psycholinguistic nature. Based on the analysis of A.Sahhat’s poem “Naleyi-tahayyur, or an Appeal to the Nation,” the methods and linguistic means used in poetic language for emotional impact and manipulation are examined. The study addresses various aspects of the use of metaphors, repetition, address, and other linguistic methods and elements in poetic language to create a manipulative effect.

Key words: speech manipulation, poetic language, A.Sahhat, emotional impact, metaphor.

Giriş

Çağdaş dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dünya dilçiliyində qarşıda dayanan məsələ və problemlərin həllinə kompleks yanaşma prioritet hesab edilir. Bu baxımdan dildə araşdırılmasına ehtiyac duyulan bir çox mövzuların son illər dilçiliyin digər elmlərlə həmhüdüd sahələri çərçivəsində təhlil edilməklə tədqiq edilməsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Belə mövzulardan biri də xüsusi aktuallığı ilə seçilən nitqi manipulyasiya və ya nitqdə doğru-düzgün dil elementlərindən, leksik vahidlərdən istifadə etməklə geniş auditoriyaya təsir mexanizminin necə qurulması məsələsidir. Düzgün qurulmuş manipulyativ mexanizmlə müşayiət edilən mətn uğurlu nitq aktı kimi dəyərləndirilir. Uğurlu təşkil edilmiş nitq aktında isə adresat öz ideya və fikirlərini qarşı tərəfə lazımi səviyyədə təlqin etmə potensialına malik olur.

Manipulyativ nitqi təsirin ümumi üsulları arasında qarşı tərəfin mühüm problemə marağını oyatmağa hesablanmış fərqli metod və üsullardan istifadə edilə bilər. Bu baxımdan dilin bütün ifadə vasitələrindən maksimum yararlanmaq kimi bir vəzifə ortaya qoyulur. Nətiq dinləyiciyə ünvanlanmış nitqdə verilmiş faktlara, misallara, mülahizələrə emosional qiymətin verilməsini təmin edə biləcək seçkin leksik vahidlərdən məharətlə və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir.

Məlumdur ki, bədii yaradıcılıqda fərqli üslublar və janrlara müraciət edilir, bu baxımdan da bu və ya digər bir ədibin fərdi yaradıcılıq nümunələrində, təbii ki, müəyyən bir ideyanın təlqin edilməsi fərqli metod və üsullar, leksik vahidlər, priyomlar və s.-dən müştərək istifadəsinə əsaslanır. Bu baxımdan Azərbaycanın dəyərli ədiblərindən hesab edilən, yaradıcılığında işıqlandırılan məsələlər hər bir dövrün, zamanın aktual məsələləri ilə üst-üstə düşən A.Səhhət yaradıcılığı xüsusi maraq doğurur.

“Nitqi manipulyasiya” anlayışı daha çox kommunikativ aktla bağlıdır, psixolinqvistik təbiətə malikdir. Bu şeir parçasında hər bir bəndin eyni ritorik sualın fərqli şəkildə təqdim edilməsi hər bir

haldə xalqın dūnəni ilə bu günü arasındakı fərqi qabarıq şəkildə və fərqli prizmalardan işıqlandırır, “türkçülüü və islama mənsubluğu vəhdət şəklində görməklə xalqını oyanmağa və milli özünüdərək çağırır” (1). Dahi mütəfəkkirin bu kiçik şeir parçasında manipulyativ çağırış məqsədi ilə istifadə etdiyi, təbliğ etdiyi ideyanın daha qabarıq səslənməsi üçün yararlandığı linqvistik vasitə və üsullar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bunlardan daha çox gözə çarpanı müxtəlif formatlı təkrarlardır. Ritorik sual şəklində hər bir bəndin əvvəlində məzmunca bir-birini təkrar edən və oxucunu düşündürməyə qadir olan ritorik sual konstruksiyalı cümlələr şeirin ideyasının özəyində dayanır. Məsələn, *Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?; Nə idin dün, nə olmusan əknun?; Nə idin dün, nə olmusan, ey vah!; Nə idin dün, nə olmusan, yarəb!; Nə idin dün, nə olmusan, əfsus!; Nə idin dün, nə olmusan hala?; Nə idin dün, bu gün nə oldun sən?*

Bu ritorik sualların məntiqi vurğu altında düşən üzvlərinin ifadə vasitələri bir-birini fərqli leksik tərkibdə əvəz etsə belə, əsas ideya, qayə dəyişməz olaraq qalır: *nə olmusan bu zaman?; nə olmusan əknun?; nə olmusan, ey vah!; nə olmusan, yarəb!; nə olmusan, əfsus!; nə olmusan hala!; bu gün nə oldun sən?*

Bu məqamla bağlı olaraq, M.Adilovun “müəyyən məntiqə söykənən nitqi söz məfhumu əks etdirir, şeirdə söz məfhumu, məntiqi mənəni deyil, bu mənəni əhatə edən haləni, emosiyəni ifadə edir” (2, səh. 25) fikri yerinə düşmüş olur. Görkəmli dilçi “Sənətkar və söz” kitabında qeyd edir ki, “Söz sənəti, şeir əslində söz oyunundan başqa bir şey deyildir. Şeirin bu xüsusiyyətindən adamlar danışıq dilində, adi məişətdə də istifadə etməyi xoşlayırlar. Hər kəs adi ünsiyyət prosesində də söz ilə oynayır, yeni, fərdi sözlər yaradır, sözün çoxmənalılığından istifadə edərək ikibaşlı, atmacalı, eyhamlı sözlər işlədir, sözün səs tərkibinə istinadən əcaib birləşmələr düzəldir, qafiyəli nitqə həvəslə meyl edir və s. Adi ünsiyyət dilinin digər cəhəti isə onun məntiqi olması, mənəca dəqiqliyidir” (2, səh. 25).

Əgər konkret insanı manipulyasiya obyektinə olan şəxs hesab etsək, o zaman kommunikasiya prosesi informasiya strukturlarının unikal sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu məlumatlar dinləyiciyə danışanın niyyətinə görə bir qədər təhrif edilmiş olsa belə, dünya, müəyyən bir ideya və ya obyektlər haqqında müəyyən biliklər almağa imkan verir. Bu şeir parçasında A.Səhhət oxucusuna “*Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?; Nə idin dün, nə olmusan əknun?; Nə idin dün, nə olmusan, ey vah!; Nə idin dün, nə olmusan, yarəb!; Nə idin dün, nə olmusan, əfsus!; Nə idin dün, nə olmusan hala?; Nə idin dün, bu gün nə oldun sən?*” ritorik sualları ilə müraciət etməklə onun laqeydlik mövqeyini qabardır və bu yolla da xalqın özünüdərək mexanizminin kütləvi şəkildə “işə salınmasına” səy göstərir. “*Bədii mətnin nitqi təşkilində və şeirin qurulmasında şifahi təkrarlar (eyni kökdən olan sözlər, bu sözlərdən törəmələrlə birlikdə) konstruktiv rol oynayır. Əsas obrazların və anlayışların nominasiyası kimi çıxış edən bu şifahi təkrarlar bütün mətnə nüfuz edir və bədii əsərin mənalı və kompozisiya lövbəri kimi çıxış edir*” (5, səh. 258).

Təhlilə cəlb etdiyimiz bu şeir nümunəsinə analitik yanaşma bir daha göstərir ki, poetik dildə passiv mövqeli təkrarlar anlayışı mövcud deyil. Poetik nitqin özü eyni leksik vahidin — eyni köklü sözlərin və ya bu sözlərdən törəmələrlə birlikdə təkrarlanmasını tələb edir. Burada təkrarlar yalnız ritmik funksiya deyil, həm də manipulyativ funksiya yerinə yetirir. Ritorik təkrarlara gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, bir çox hallarda şeirin rəvanlığı ritorik təkrarın poetik imkanları vasitəsilə formalaşır.

Məhz bu baxımdan dilin kommunikativ səviyyəsinin qurulmasının çoxsaylı modelləri arasında müasir dilçilər sözlərlə effektiv təsir kateqoriyasını fərqləndirirlər. K.F.Sedov hesab edir ki, “nitqin qurulması üsulu kimi aktuallaşma ünsiyyət iştirakçılarından kifayət qədər əhəmiyyətli intellektual səy tələb edir” (7, səh. 26).

Bu fikri təhlil etdikdə, A.Səhhətin “Nəleyi-təhəyyür yaxud millətə xitab” adlı şeirində hər bir bəndin ortaya qoyulan ideyanın hər dəfə yeni prizmadan işıqlandırılması kommunikativ aktda yenilənmə, bir növ deyilənlərin təkrar-təkrar diqqətə çatdırılması məzmunun emosional yükünün artırılmasına hesablanmış bir üsül kimi qəbul edilə bilər.

Bu ritorik suallardan əlavə, şeir dilində xüsusi vurğu altına düşən xitabların, feillərin və digər dil elementlərinin də təkrarı müşahidə edilir.

Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?
Millət, ey banisi-həyati-vətən!
Oyan, ey **milləti-əziz**, oyan!
Sənə vabəstədir nicati-vətən.

Nə idin dün, nə olmusan əknun?
Gün ki, çoxdan çıxıb, nə çox yatdın?
Millət, ey sübh ulduzum, nə üçün,
Bir işıqlanmaq ilə tez batdın?

...
Yoxsa tutmuş məgər səni kabus?!
Açıl, **ey sübh**, leyli-yeldadən!

...
Gül kimi bir zaman açıl, **çiçəyim**.

...
Niyə bəs qönçəlikdə soldun sən?
Ey **baharım**, nə tez xəzan oldun?

Şeirdən gətirilən bu nümunələrdə “millət”ə xitabən müraciət edən şair onu müxtəlif variasiyalarda və formalarda təkrarlayır: **banisi-həyati-vətən, milləti-əziz, sübh ulduzum, sübh, baharım, çiçəyim**.

Bəllidir ki, adi məişət səhnələrində istifadə edilən sözlər daha çox həqiqi, ilkin, neytral mənada işlədilir. “*Gərgin, emosional vəziyyətlərdə isə ilkin mənalar arxa plana keçir, söz məcazi mənada daha çox rəmz kimi işlədilməyə başlayır*” (2, səh. 23). Bu xitablarında da A.Səhhət millətini vətənin varolma səbəbi (**banisi-həyati-vətən**), ən dəyərli varlıq (**milləti-əziz**), gələcək (**sübh ulduzum, sübh**), dünyadakı ən gözəl və zərif dəyər (**baharım, çiçəyim**) kimi gördüyünü bəyan edir. Bununla da hər bir müraciətində sadəcə “millət” xitabından deyil, onun nəvaziş dolu fəqli formalı, lakin eyni məzmunlu variasiyasından istifadə edərək, çağırışına daha da çox emosionallıq, təsir gücü qatmış olur.

Bu məqsədlə də şair metaforlaşma metodundan istifadə edir. “Metaforlaşma nitqi təsir məqsədi ilə istifadə olunur. Metaforanın fəaliyyət mexanizmləri koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsinə daxil olduğundan, metaforanı dünyanı dərk etmək, idrak etməyin yardımçı forması, yolu kimi dəyərləndirmək olar” (4, səh. 17).

Manipulyativ məqsədlə ən geniş yayılmış təsir üsullarından biri də evfemizmlərdən istifadədir. Evfemizmlər müsbət emosional konnotasiyaya malikdir və bununla da emosional təsir göstərir. Məhz bu baxımdan A.Səhhət “millət” leksik vahidini xitabən işlədərkən metaforlaşmaya müraciət etməklə onu fərqli və nəvazişli formalarda təqdim etmişdir. “Metafora nitqdə yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də təfəkkürün elə bir güclü silahıdır ki, onun köməyi ilə konseptual sahənin ən ucqar sahələri əlçatan olur. Metaforalar vasitəsilə normal düşüncəmizdə bizə yaxın olan və asanlıqla qavranılan anlayışlar düşüncələrimizə uzaq olan məfhumlara çıxış imkanı verir. Metafora zəkanın əlini uzadır” (6, səh. 68).

Haqlı olaraq qeyd edilir ki, A.Səhhət “xalqın azadlığı mövzusunun qaldıraraq və dərinləşdirərək, millət problemini çox kəskin şəkildə qoymağı bacarmış, milli ideologiya yaratmağa nail olmuş” mütəfəkkürlərimizdəndir (3, səh. 17). Xalqı, milləti öz əsərlərində oyanışa, tərəqqiyə çağıran ədib bu məqsədlə yaratdığı əsərlərində “oyanmaq”, “qalxmaq” və s. qəbildən olan feillərdən tez-tez istifadə edir.

...**Oyan, ey milləti-əziz, oyan!**
Sənə vabəstədir nicati-vətən.

Linqvistik təhlilə cəlb etdiyimiz şeirin bu bəndində “oyanmaq” feilinin emosional təsir məqsədli təkrarını müşahidə edirik.

...Nə idin dün, nə olmusan əknun?
Gün ki, çoxdan çıxıb, nə çox yatdın?

Bu parçada isə “oyanmaq” feilinin məzmunu “Gün ki, çoxdan çıxıb, nə çox yatdın?” ritorik sual cümləsi ilə əvəzlənmişdir. Bu məqamla bağlı olaraq onu qeyd edə bilərik ki, təkrarlar bir çox hallarda dərin emosional nitqi təsir formalaşdırmağa bilirsə, situasiyadan, məqamından asılı olaraq yoruculuq təsiri də bağışlaya bilər. Bu səbəblə də A.Səhhət şeirlərində təkrarlardan və əvəzlənmələrdən məharətlə və ustalıqla istifadə edərək, əsərlərinin dilinin axıcı, rəvan olmasına nail olmuşdur. “Deməli, fikri tez çatdırmaq, onu oxucuya təlqin etmək məqsədi ilə yazıçı formaca müxtəlif, məzmunca bənzər, yaxın sözləri seçir və bu yol ilə yaranan anlayış həm genişləndirilir, həm də konkretləşdirilir” (2, səh. 131). Beləliklə, bir kiçik şeirdə bir neçə manipulyativ taktikanın müxtəlif variasiyalarda bir arada tətbiq edilməsinin şahidi oluruq.

Nəticə

A.Səhhətin “**Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab**” adlı şeiri əsasında poetik dilin manipulyativ təbiətinin təhlili göstərir ki, poetik nitq aktında seçilən sözlər məntiqi mənanı deyil, bu mənanı əhatə edən emosionu ifadə edir.

A.Səhhət şeirin emosional yükünü artırmaq üçün müxtəlif poetik təkrarlar və metaforlaşmadan istifadə edir. Millətə müxtəlif formalarda müraciət edərək onun dəyərini, gələcəyini və gözəlliyini vurğulayır. Şair, xalqın oyanışına, tərəqqiyə çağırışlarını əmr formasında olan məntiqi vurğulu “oyanmaq” və ona ekvivalent olan feillərlə dəstəkləyir, beləliklə, şeirin manipulyativ təsir gücünü artırır.

Şair şeirində manipulyativ taktikalardan və müxtəlif ritorik sualların, xitabların və dil elementlərinin təkrarından istifadə edərək, xalqın milli özünüdərk və oyanışa çağırışına yönəlmiş təsirli bir kommunikativ akt yaradır. Bu, şeirin psixolinqvistik təbiətini və manipulyasiya vasitəsilə oxucuya təsir etmə gücünü nümayiş etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan türkçülüüyü ideyası – XII // Modern.az. 28 İyul 2012, 12:42: [Elektron mənbə]: URL: <https://modern.az/news/26966/>
2. Adilov, M. Sənətkar və söz /M.Adilov. — Bakı: Elm və təhsil, 2019. — 200 səh.
3. Rüstəmov, İ.S. İngilis və Azərbaycan romantizmində insan konsepsiyası: /filol.ü.f.e.d. avtoreferatı/ — Bakı: 2018, 28 s.
4. Булатова, Е.И. Манипулятивный потенциал метафоры / Е.И.Булатова // — Москва: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – № 7-3. – С. 17-18.
5. Гусейнов, М.А. Словесные повторы в лирической структуре стихотворения(на основе материалов Азербайджанской поэзии 1960-80-х годов) / М.А.Гусейнов // — Симферополь: Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». — 2010. — Том 23 (62). № 3. — С. 256-260
6. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры которыми мы живем. /Дж.Лакофф, М.Джонсон. — Москва: ИЯ88, 2004. — 256 с.
7. Седов, К.Ф. О манипуляции и актуализации в речевом воздействии / К.Ф.Седов // — Саратов: Проблемы речевой коммуникации. — 2003. — Вып. 2. — С. 20-27.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSTİQAMƏT BİLDİRƏN QOŞMALARIN SEMANTİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aytən Arzulla qızı Əhmədova

GDU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

83-aytan@mail.ru

Xülasə

Qoşmaların sinonimliyi özünün məhsuldarlığı ilə seçilir. Belə ki, qoşmalar müxtəlif mənə qruplarına bölünür ki, onların hər birində bir neçə qoşma vardır. Bir qrupda olan qoşmalar eyni çaları yaratmağa xidmət etdiyindən onlar cümlədə də, əsas etibarilə bir-birini əvəz edə bilər və sinonimik cərgə

yaradırlar. Bu tip qoşmalara “*tərəf, doğru, sari, qarşı*”-ni göstərmək olar. Bu sözlərdə ilkin semantik mənanı təsəvvür etmək çətin deyil. Ərəb dilindən olan “*tərəf*” sözü məkan məzmununu bildirir və dilimizdə həm isim, həm qoşma kimi işlənir. Bu sinonimik cərgədə “*doğru*” və “*sari*” qoşmaları da ilkin semantikasındakı məkan məzmununa malikdir. “*Doğru*” qoşmasının etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin söz *teq-ür-ü* feili bağlama formasında “*dəymək, toxunmaq*” mənasında olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qoşmalar, istiqamət çaları, semantikas, qrammatik xüsusiyyəti.

Abstract

The synonymy of the adpositions is distinguished by its productivity. Thus, the adpositions are divided into different meaning groups, each of which has several couplets. Since the adpositions in one group serve to create the same tone, they can basically replace each other in the sentence and create a synonymous line. Examples of this type of adpositions are “*tərəf, doğru, sari, qarşı*”. It is not difficult to imagine the original semantic meaning in these words. The word “*tərəf*” from the Arabic language means spatial content and is used as both noun and adposition in our language. In this synonymous line, the adpositions “*doğru*” and “*sari*” also have a spatial content in their original semantics. Although there are different opinions about the etymology of the adposition “*doğru*” the majority of Turkologists are of the opinion that the same word means “*to touch*” in the form of the gerund *teg-ür-ü*.

Key words: Azerbaijani language, adpositions, directional shades, semantics, grammatical features.

Azərbaycan dilində istiqamət çaları yaranan qoşmalar bunlardır: “*tərəf, doğru, sari, qarşı*”. Bu sözlərdə ilkin semantik mənanı təsəvvür etmək çətin deyil. Ərəb dilindən olan “*tərəf*” sözü məkan məzmununu bildirir və dilimizdə həm isim, həm qoşma kimi işlənir. Əslində bəzən birinci söz əvəzinə, bu sözün yönlük hal şəkilçisi ilə işlənməsi də (*evə tərəf – ev tərəfə*) həmin mənanı bildirməsi ilə əlaqədardır. Bu söz isim kimi ya birləşmə tərkibində (*bizim tərəf, hər tərəf...*), ya da ayrılıqda cəm şəkilçisi ilə işlənir (*tərəflər razılığa gəldilər*) ki, bu zaman fərqli çalara malik olur. Qeyd edək ki, qoşma kimi bu söz başqa sözlə əlaqədə artıq fərqli leksik məna funksiyası daşıyır, daha doğrusu, istiqamət məzmununu aşılıyır ki, bu da ilkin məna ilə, yəni məkan mənası ilə bilavasitə əlaqədardır.

Bu sinonimik cərgədə “*doğru*” və “*sari*” qoşmaları da ilkin semantikasındakı məkan məzmununa malikdir. Bu məzmun həmin sözlərin həm birinci, həm ikinci komponenti ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, tarixən türk dillərində *-qaru, -qarı, -ru, -rü* istiqamət məzmunlu şəkilçi olmuşdur (10, səh. 281-282). Hətta bu şəkilçi tarixi yönlük hal şəkilçisi kimi də təqdim olunmuşdur. Bu şəkilçi istiqamət məzmununda məkan anlayışının yaranmasında iştirak edir və bu yolla yaranan müvafiq sözlər müasir dilimizdə də işləkdir. “*Ora, bura, içəri, geri*” və s. sözlər bu qəbildəndir. Bəzi türkoloji əsərlərdə bu tipdən olan qoşmaları hətta *-ra, -ru* tipli zərf qrupundan olan qoşmalar adlandırırırlar (11, səh. 495).

“*Doğru*” qoşmasının etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, türkoloqların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, həmin söz *teq-ür-ü* feili bağlama formasında “*dəymək, toxunmaq*” mənasında olmuşdur. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu qoşma qədim türk abidələrində yoxdur (7, səh 36), amma müvafiq sifətin həmin abidələrdə işlədildiyi faktı da göstərilir (4, səh. 106). Fikrimizcə, burada həm məkan məzmunlu leksik vahid, həm də istiqamət məzmunlu şəkilçinin birləşməsi məkanı istiqamət məzmununu daha da qüvvətləndirmişdir. Ona görə də həmin sözdən təcrid yolu ilə yaranmış qoşma məhz istiqamət məzmununu formalaşdırır.

Lakin demək lazımdır ki, istiqamət anlayışının özü çoxməzmunludur, müxtəlif semantik çalarlarda istiqamət ümumi məzmun kimi çıxış edə bilir ki, burada məkan və zaman aparıcı yerə malikdir. Bu fikir eyni zamanda “*doğru*” qoşmasına da aiddir. Belə ki, bu qoşma zaman mənalı sözlərlə işləndikdə temporal məna çalarını formalaşdırır. Məsələn: *Axşama doğru hava soyumağa başladı*. Burada qoşma işlədilməsə, cümlənin məzmununda qeyri- dəqiqlik meydana çıxmış olar, yaxud qoşma və hal şəkilçisiz işlədilsə zaman məzmununda fərqlilik meydana çıxmış olar, ona görə də bu məqamda qoşma zamana görə dəqiqləşmənin yaranmasına xidmət edir.

“*Sari*” qoşmasının eyni məzmununda sinonimliyi də bu sözün mənşəyi ilə bağlıdır. Müasir dilimizdə bu qoşma məkana istiqamət məzmununu aşılıyır. Bu söz haqqında da türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır,

lakin, düşünürəm ki, F. Zeynalovun V.V.Radlova əsaslanıb söylədiyi mülahizə daha məntiqlidir. Müəllifin fikrincə, “*sonra*” qoşması tarixən “*sən*” əvəzliyi və istiqamət məzmunlu qədim yönlük hal şəkilçisi –*ru* morfeminin birləşməsinin məhsuludur.

Bu qoşma müasir danışq dilində, xüsusən dialektlərdə başqa mənə çalarlarının da yaranmasında iştirak edir; belə ki, çıxışlıq halda olan sözə qoşularaq, səbəb, məqsəd çalarları da yaradır və “*yana, ötrü*”, bəzən də “*görə*” qoşmalarının sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn: *Mən uşaxdan sarı gəlmişəm; Görrəm çox darıxırsan uşaxlardan sarı* (5, səh. 22).

İstiqamət məzmunlu qoşmalardan biri də “*qarşı*” sözüdür. Bu qoşma haqqında danışarkən onu “Müasir türk dillərində *doğru/sarı* qoşmalarının vəzifəsini ifa edən, müəyyən obyektə tərəf yönəlmiş istiqaməti bildiren qoşmalardan biri” kimi adlandırırlar (9, səh. 119). Bu söz qoşma kimi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində nisbətən sonradan formalaşmışdır. Türkoloqların əksəriyyəti bu sözün tarixən “*kara*” (bax) feilindən yaranmışdır.

Mənşə məzmununa görə əvvəlki qoşmalardan fərqlənən bu söz sinonimlik cəhətdən də onlardan ayrılır. Tədqiqatçılar bu qoşmanın müxtəlif mənə çalarları yaratdığını qeyd edirlər: a) heç bir ziddiyyət, qarşılıq bildirmədən mütəqabillik məzmunu ifadə edir; b) heç bir ziddiyyət bildirmədən istiqamət-yönəlmə məzmunu ifadə edir; c) tam ziddiyyət bildirir; ç) müqabillik məzmunu ifadə edir; d) ziddiyyətli yönəlmə məzmununu bildirir (2, səh. 225-226). Bəzi türk dillərində hətta zaman və mücərrəd anlayış bildirdiyi qeyd olunur (9, səh.121). Bəzi əsərlərdə isə həmin qoşmanın yalnız qarşılaşdırma, ziddiyyət məzmunu yaratdığı göstərilir (3, səh. 341).

Bu izahlardan belə görünür ki, “*qarşı*” qoşması yalnız bir məzmununda –istiqamət məzmununda qeyd edilən digər qoşmalarla sinonimlik təşkil edir. Lakin onu demək lazımdır ki, “*qarşı*” qoşmasının “heç bir ziddiyyət bildirmədən istiqamət-yönəlmə ifadə etməsi” digərlərinin istiqamət məzmunu bildirməsindən fərqlənir. Belə ki, digər qoşmalarda istiqamət məzmunu, bir qayda olaraq, məkanla bağlıdır. Ona görə də ilk üç qoşma bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: *Sadiq əsəbi halda qapıya doğru (sarı, tərəf) addımladı* (H. İbrahimov).

“*Qarşı*” qoşmasının istiqamət bildirməsi faktına aid bu tip misallar göstərilir: *Maya Pərşanın sözlərində Şirzadə qarşı qərribə bir ərk və tənə olduğunu hiss etdi* (M.İbrahimov); *Şirzadənin Salatına sərt cavab verməsi Rüstəm kişiye xoş gəldi, ona qarşı hörmətini artırdı* (M.İbrahimov) (2, səh. 225-226).

Göründüyü kimi, misalların heç birində məkan məzmunu yoxdur, lakin mücərrəd şəkildə istiqamət-yönəlmə məzmunu özünü göstərir. Bu baxımdan da əvvəlki üç qoşma həmin mövqedə bu qoşmanı əvəz edə bilmir. Təsədüfi deyil ki, dil tarixinə dair əsərlərdə ilk üç qoşma sinonim kimi təqdim edilsə də, bu cərgədə “*qarşı*” qoşması qeyd edilmir, bu qoşma yalnız ziddiyyət və qarşılıq bildiren qoşma kimi öyrənilir (6, səh. 196; 8, səh. 330).

Deməli, istiqamət bildirmə baxımdan sinonim kimi təqdim olunmuş həmin dörd qoşma məzmun qoşulduqları sözə verdiyi mənə çalarına görə tam sinonim hesab edilə bilməz; belə ki, “*tərəf, doğru, sarı*” qoşmaları həm funksional, həm də yaratdığı mənə çalarına görə bir-birini əvəz edə bilən sinonimlər olduğu halda, “*qarşı*” qoşmasının digər qoşmalarla sinonimliyi tam deyil. Onlar funksional cəhətdən sinonim bir qrupda birləşsələr də, semantik baxımdan sinonim ola bilmir.

Lakin “*qarşı*” qoşmasının bəzən “*əvəzinə*” qoşmasını əvəz etməsi faktı ilə rastlaşırıq. Bu fakta diqqəti cəlb edən M.Adilov bunun ədəbi dilin digər sahələri üçün deyil, yalnız qəzet dili üçün xarakterik olduğunu və rus dilini təsiri ilə meydana çıxdığını qeyd edir və belə misal verir: *Nizami adına kolxozda 72 hektara qarşı 10 hektar, Sabir adına kolxozda 106 hektar əvəzinə 10 hektar, M.S.Ordubadı adına sovxozda 115 hektardan 98 hektar şum qaldırmışdır* (1, səh. 204). Hətta bir cümlə daxilində sinonimik münasibətdə “*qarşı*” və “*əvəzinə*” qoşmalarının işlədilməsi məqbul hesab edilir. Lakin bu cür əvəzlənmə məhz bu məqamda ola bilər, başqa halda bu mümkündür deyil və qoşma ilə bağlı heç bir əsərdə bu qoşmaların sinonim münasibətdə olduğu qeyd edilmir.

Azərbaycan dilində elə qoşmalar vardır ki, əsas mənə çaları ilə yanaşı, bəzən sintaktik mühitdə başqa çalar da yarada bilər. Məsələn, “*tərəf, doğru, sarı*” qoşmaları istiqamət çaları yaradır, lakin müvafiq qrammatik formada zaman məzmunlu sözlərə qoşulduqda zaman çalarını dəqiqləşdirir (*axşama doğru*). Bu mövqeyində həmin qoşmaların omonimliyindən danışmaq olmaz; burada qoşmanın çoxmənalılığı daha üstün şəkildə özünü göstərir, çünki eyni formada müxtəlif funksionallıq yox, yalnız çalar fərqi vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Adilov M. Əsərləri. I cild, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 308 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə, morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
4. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı: APİ nəşri, 1992, 128 s.
5. Manafov N.R., Behbudov C.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1992, 85 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Maarif, 1990, 376 s.
7. Şükürov Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: APİ nəşri, 1981, 100 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 458 s.
9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
10. Серебренников Б.А. О некоторых проблемах исторических морфологии тюркских языков. – в кн. Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1971, 211 с.
11. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. «Наука», Москва, 1988, 560 с.

AÇIQ MƏKAN REKLAMLARI: LEKSİK NORMAVƏ ONDAN SAPMA HALLARI

Gülərə Abil qızı Əmirova
AR Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
gulare777@inbox.ru

Xülasə

Məqalədə açıq məkanlarda reklam mətnlərində ədəbi dilin üslubi imkanlarından kifayət qədər istifadə olunmaması, leksik tələblərə məhəl qoyulmaması və onların dilin ümumi inkişafına təsiri araşdırılır. Belə mətnlərdə xarici dillərdən söz və ifadələrin kütləvi və asan daxil olmasının səbəbləri müəyyən edilmiş, aydın olmayan terminlərin reklam mətnlərinin üslubuna mənfi təsir göstərdiyi və onların başa düşülməsini çətinləşdirdiyi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: açıq məkan reklamları, ədəbi dil, lüğət təkibi, leksik norma, alınma sözlər.

НАРУЖНАЯ РЕКЛАМА: ЛЕКСИЧЕСКИЕ НОРМЫ И ОТКЛОНЕНИЯ ОТ НИХ

Резюме

В статье исследуется недостаточное использование стилистических возможностей литературного языка в рекламных текстах на открытых площадках, несоблюдение лексических требований и их влияние на общее развитие языка. В содержаниях таких текстов были определены причины массового и легкого включения слов и выражений из иностранных языков, отмечено, что непонятные термины негативно влияют на стиль рекламных текстов и усложняют их понимание.

Summary

The article examines insufficient use of the stylistic possibilities of the literary language in outdoor advertisements, negligence of lexical requirements and their impact on the general development of the language. The reasons of the massive and easy inclusion of words and expressions from foreign languages in such texts have been determined, and it has been noted that unclear terms have a negative effect on the style of advertising texts and make them difficult to understand.

Lüğət tərkibi çox zəngin olan Azərbaycan ədəbi dilində leksik normanın keyfiyyətini milli sözlər müəyyən edir. “Söz hər bir dilin daxili qayda-qanunları əsasında yaranıb müəyyən səs, yaxud səs kompleksinə və mənaya malik olan dil vahididir” (1, səh. 210). Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik

vahidlərin yazılışı Orfoqrafiya normaları (3) ilə nizama salınırsa, sözlərin semantik tutumu ədəbi dilin leksik norması ilə tənzimlənilir. Leksik norma hər kəsdən sözün mənasını dəqiq bilməyi, ondan yerində və düzgün istifadə etməyi tələb edir. Belə ki, leksik vahidlərin semantikasına uyğun olmayan mənada işlədilməsi, lüzumsuz şəkildə mətnə daxil edilməsi nitq nöqsanıdır. Söz onun üçün xarakterik olan mənada işlənmirsə, demək, fikir düzgün anlaşılmayacaq, ünsiyyət üçün yararlı olmayacaqdır.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, açıq məkan reklamlarında leksik vahidlərin yersiz işlədilməsi, sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin ümumi kontekstə uyğun gəlməməsi, leksik şəkilçilərdən düzgün istifadə edilməməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu qəbildən olan bir neçə nümunəyə nəzər yetirək:

Çap mərkəzi. “**Çöl** reklamları”;

Mağaza. “**Qulaqçıq** – 1 AZN”;

Reklam lövhəsi. “**Psixoloji** və Nitq Mərkəzi”;

Məlumat lövhəsi. “Müvəqqəti **narahatçılığa (narahatlığa)** görə üzr istəyirik (*nöqtə qoyulur*)”;

Reklam lövhəsi. “**Özgüvən** əskikliyi”;

Mağaza. “**Təkrar** müştərilərə yüksək güzəştlər”;

Tədris mərkəzi. “**Mühasibat** kursları” və s.

Göründüyü kimi, bu və digər reklamlarda ayrı-ayrı semantik yükü olan leksemlərin (“*küçə reklamları*” əvəzinə “*çöl reklamları*”, “*qulaqlıq*” əvəzinə “*qulaqçıq*”, “*psixologiya*” əvəzinə “*psixoloji*”, “*özünəgüvən*” əvəzinə “*özgüvən*”, “*rəssamlıq*” əvəzinə “*rəssam*”, “*daimi*” əvəzinə “*təkrar*”, “*faydalı*” əvəzinə “*fayda*”, “*mühasibatlıq*” əvəzinə “*mühasibat*”, “*narahatlıq*” əvəzinə “*narahatçılıq*”, “*boyama*” əvəzinə “*boya*”, “*çörəkərası*” əvəzinə “*çörək*”, “*ətli*” əvəzinə “*ət*”, “*toyuqlu*” əvəzinə “*toyuq*” və s.) yerinin düzgün müəyyənəndirilməməsi leksik normanın pozulmasına səbəb olmuşdur.

Bəllidir ki, dil daim inkişaf edən və mühərrik bir sistemə malik olan canlı orqanizmdir. Dildə gedən leksik proseslər onun lüğət təkibinin təkmilləşdirilməsi və sabitləşməsində mühüm rol oynayır. Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsi ilk növbədə onun özünün daxili imkanları hesabına gerçəkləşir. Amma dilin lüğəvi baxımdan yeni keyfiyyətlər qazanması eyni zamanda bəşər mədəniyyətinin inkişafından, elm və texnologiyanın yüksəlişindən və bu nailiyyətlərin cəmiyyətdə tətbiqindən asılıdır. Cəmiyyət həyatında baş verən bütün yeniliklər dildə əksini tapır və bu, ilk növbədə, lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində əhəmiyyəti az olmayan alınmalarda özünü büruzə verir.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin inkişafı, elm və texnologiyanın yeni sahələrinin yaradılması, ölkədə gedən ictimai-siyasi hadisələrə, cəmiyyətdəki sosial və mədəni təzahürlərə marağın artması əcnəbi sözlərin ədəbi dilə kütləvi axınına şərait yaratmışdır. Açıq məkan reklamlarının dili üzərində aparılan monitorinqin nəticələri xarici dillərə məxsus leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olması prosesində nəzərəcarpacaq dərəcədə intensivləşmənin olduğunu söyləməyə əsas verir.

Təhlillər göstərir ki, obyekt adlarının bir çoxunda, eləcə də reklam və məlumat lövhələrində “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nun (2) tələblərinə məhəl qoyulmamışdır:

Mağaza. “**Paolo Gentile**”;

Salon. “**Moda Jane**”;

Salon. “**Makeup & Hairstyle. Fashion School. Atelier**”;

Salon. “**Exslusive**”;

Salon. “**Beauty salon**”;

Mağaza. “**Parfum house. Parfums & cosmetics**”;

Restoran. “**Yolki-palki**”;

Mağaza. “**Melodie D’Amour**”;

Mağaza. “**Malışok**”;

Mağaza. “**Taş**”;

Mağaza. “**Zarf**”;

Kafe. “**Çayhane**” və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi hallarda reklam mətnlərində əcnəbi söz və ifadələrdən istifadə edən müəlliflər onların düzgün yazılışını bilmirlər və nəticə etibarilə ortaya qəribə bir mənzərə çıxır: **boutique** (boutique), **exslusive** (exclusive), **parfume** (perfume), **uklatka** (укладка), **pitiminutka** (пятиминутка), **ximcistka** (химчистка), **düşonka** (тушёнка), **krasofka** (красовка), **cicili micili** (cicili bicili) və s.

Həmçinin qloballaşan dünyanın dilimizə gətirdiyi, lakin hələlik Orfoqrafiya lüğətimizdə yer almayan “pub” (pab), “mall” (moll), “pool billiard” (pul bilyard), “latte” (latte), “chicken nugget” (çiken naqet), “künefe” (künefə), “nurojku” (perəşki), “cheddar” (çedar), “lunch” (lanç), “lounge” (launc) və s. kimi əcnəbi söz və terminlər reklam dilində işləkliyi ilə seçilir. Onlara qarşılıq verilərkən fonetik prinsipin tələbləri nəzərə alınmaqla söz yaradıcılığı üsulundan istifadə edilmişdir. Bu kimi sözlərin Orfoqrafiya lüğətinin növbəti nəşrinin hazırlığında nəzərə alınmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Qeyd edilməlidir ki, gündəlik həyatımızda aktiv işlədiyimiz bəzi əşya və proseslərin adlarını ümumişlək leksikamızda tapmaq çətin olduğundan bəzən həmin məfhumların əcnəbi dillərdəki qarşılıqlarından geniş istifadə olunur. Hətta bəzən bu istifadə o qədər kütləvi hal alır ki, onları doğma dilimizin imkanları hesabına yaratdıqda dil daşıyıcılarına ilk baxışda yad təsir bağışlayır. Nümunələrin emalı zamanı bu qəbildən olan sözlərin bəzilərinə dilimizin leksik-morfoloji imkanları çərçivəsində qarşılıq verilməyə çalışılmış, bəzilərinin isə fonetik prinsip əsasında yazılış forması müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, salon xidmətlərində geniş istifadə olunan rus dilinə məxsus “ukladka” sözünə qarşılıq kimi “düzmə” sözü təqdim olunmuşdur. Bu söz “düzmək” feilinin kökünə dilimizdə atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirən və öz mənşəyi etibarilə -mək məsdər şəkilçisindən törəmiş olan -mə şəkilçisinin əlavə edilməsi ilə yaradılmışdır.

Əlbəttə ki, “reklam mətnlərindəki məlumat ilə istehlakçı arasında əlaqənin qurulmasının ilk və əsas şərtidir” (4, səh.46). Bu baxımdan reklamın dili səlis, ifadə olunan fikir və ya ad anlaşıqlı olmalıdır. Əks açıq məkan reklamlarında “maraqlı formalar” ortaya çıxır:

Mağaza. “**Mr. Pen** (Cənab Qələm)”;

Uşaq bağçası. “**Moon kids**” (Ay uşaqlar);

Mağaza. “**Basic kids**” (Əsas uşaqlar) və s.

Sözalmanın ekstralinqvistik səbəbi isə reklam mətnlərində, eləcə də ictimai-iaşə və ticarət obyektlərinin adlarında əcnəbi sözlərin sahibkarlar, reklamazarlar tərəfindən zərurətdən deyil, ixtiyari olaraq (lüğət tərkibində qarşılığı olduğu halda) işlədilməsi ilə izah edilə bilər. Məsələn, **beauty center** – gözəllik mərkəzi, **parfums & cosmetics** – parfümeriya & kosmetika, **tea club** – çay klubu, **cafe & restaurant** – kafe & restoran, **academy** – akademiya, **art image** – sənət əsəri, **barber** – bərbərxana, **candle** – şam, **hair** – saç, **haircut** – saç kəsimi, **hot drinks** – isti içkilər, **cold drinks** – soyuq içkilər, **ice tea** – soyuq çay, **food break** – yemək fasiləsi, **green tea** – yaşıl çay, **lemonade** – limonad, **lux** – lüks, **makeup** – makiyaj, **silver** – gümüş, **shoes** – ayaqqabı, **tourism** – turizm, **white chocolate** – ağ şokolad, **baby moda** – körpə modası, **champion** – çempion, **akroşka** – doqramac, **çaşka** – fincan, **koşelyok** – pulqabı, **бесплатная доставка** – pulsuz çatdırılma, **çistka** – təmizləmə, **kurtka** – gödəkçə, **irmik** – manna yarması, **balon** – şar, **araç** – avtomobil, **oda** – otaq, **eğitim** – təhsil, **koku** – qoxu/ətir, **ricco** – zəngin, **vulcano** – vulkan və s. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, açıq məkan reklamlarında dilimizdə qarşılığı olduğu halda işlədilən bu kimi nümunələrin sayı yüzlərldir.

Açıq məkan reklam mətnlərində çoxsaylı səhvlərin mövcudluğu dilimizin ümumi mənzərəsinə xələl gətirməklə yanaşı, paytaxtımızın milli simasına da kölgə salır. Son dövrlər xidmət sferaları və ticarət obyektlərinin adlandırılmasında yeni bir tərz, yeni bir üslub da müşahidə edilir. Bu, sahibkarın öz ad və ya soyadını müəssisənin adının tərkib hissəsi kimi seçməsi ilə bağlıdır. Əlbəttə, sahibkar yaratdığı müəssisənin adında özünün ad və ya soyadını, hətta ata adını bildirən sözlərdən istifadə etməkdə azaddır, bir şərtlə ki, dilimizin fonetik, leksik-üslubi, qrammatik imkanlarından yerində və düzgün istifadə etsin. Monitorinqin nəticələrinə əsasən, bu sahədə də dilimizin leksik normasının pozulduğunu söyləmək mümkündür:

İdman zalı. “Pilates studio. **By Gunay Aghayeva**”;

Mağaza. “**Shoes by Melikova**”;

Restoran. “**Sultan food by Şirulla**”;

Mağaza. “**By Tamarin**”;
Mağaza. “**Lux by Nazrin**”;
Mağaza. “**Happy Women. By Narmin Aliyeva**”;
Salon. “**Sisters. By Turana & Leyla Asgarova**”;
Mağaza. “**Ulya shop. By rustamova**”;
Salon. “**Brows by Aidan**” və s.

Məlumdur ki, ingilis dilinə məxsus sözünü olan “by” dilimizdə müxtəlif mənaları ifadə edir: “yanında”, “yanından”, “tərəfindən”, “ilə”, “vasitəsilə”, “təsadüfən”, “vaxtında”, “ərzində” və s. Bir sıra orfoqrafik səhvlərin də yer aldığı nümunələrdə “by” prefiksinin “məxsusluq”, “mənsubluq”, “aidlik” anlamlarını ifadə etdiyini görürük. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdə sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni ifadə edən mənsubiyyət (studiyası, təqdimatı, yeməkləri), eləcə də müvafiq hal şəkilçiləri (Ağayevanın, Məlikovadan, Nəzrindən və s.) mövcuddur və yuxarıda təqdim olunan nümunələri dilimizin öz qrammatik imkanları hesabına daha gözəl ifadə etmək mümkündür:

İdman zalı. “**Günay Ağayevanın pilates studiyası**”;
Mağaza. “**Ayaqqabılar. Məlikovadan**”;
Restoran. “**Yeməklər. Şirulla ustanın təqdimatında / Şirullanın yeməkləri**”;
Mağaza. “**Tamarindən**”;
Mağaza. “**Lüks. Nəzrindən**”;
Mağaza. “**Xoşbəxt qadınlar. Nərmin Əliyevadan**”;
Salon. “**Bacılar. Turanə & Leyla Əsgərovaların**”;
Salon. “**Qaşlar. Aydandan**” və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Seçilmiş əsərləri. Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı: 2019.
2. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 30 sentyabr 2002.
3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan dilinin Orfoqrafiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında 16 aprel 2019-cu il 174 №-li qərarı.
4. М.В.Ягодкина. Язык рекламы как средство формирования виртуальной реальности. Казань. Издательство «Бук», 2020.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ÇOX KOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vəsilə Fəxrəddin qızı Vəliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
dosent
v.f.valiyeva@gmail.com

Aidə Vahid qızı İsmayılova
GDU
aida-profit@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə hər iki dildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin, adətən, iki ümumiləşmiş struktur-semantik modelindən bəhs olunur. Birinci halda struktur genişlənmə predikativ mərkəzlərin sayca artması heabına yaranır. Genişlənmə ilk mürəkkəb cümlə komponentlərinin quruluş-məzmun bazasında baş verir və yeni formalaşan komponentlər həmin cümlələrin (tərkib hissələrin) quruluş parametrlərini təkrarlayır və tamamlayır. İnformasiyanın həcmliyi belə mürəkkəb cümlə modeli doğurur. Hər iki dildə qarışıq

tipli mürəkkəb cümlələr komponentləri arasındakı əlaqənin növünə görə sinifləşdirilir.

Açar sözlər: çoxkomponentli, konstruksiya, semantic, bağlayıcısız, şaxələnmə, tabelilik.

Summary

In the article is discussed about the two models of common structural- semantic of the multicomponent compound sentences in both languages. In the first case the structural expansion arises due to increase in number of predicative centers. The expansion happens in the basis of structural-content of the first compound sentences and the new formed components repeat and complete the structural parameters of those sentences (of constituents). The volume of information creates such a model of complex sentence. The mixed type of compound sentences are classified according to the type of connection between components in both of languages.

Azərbaycan və rus dillərində xüsusi quruluşa malik belə sintaktik vahidlərdən biri çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdir. Rus dilçiliyində çoxüzvlü, mürəkkəbləşmiş tipli cümlə, mürəkkəb sintaktik konstruksiya, qarışıq konstruksiyalı mürəkkəb cümlə, tabelilik və tabelilik əlaqəli mürəkkəb cümlə, müxtəlif əlaqə üsullarına malik mürəkkəb cümlə terminləri ilə ifadə olunan belə cümlə konstruksiyaları Azərbaycan dilçiliyində çoxkomponentli mürəkkəb cümlə və qarışıq tipli mürəkkəb cümlə adları ilə tanınır.

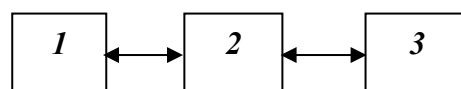
Rus dilçiliyində bu cür konstruksiyalara verilən izahlarda predikativ mərkəzlərin sayca çoxluğu, Azərbaycan dilçiliyində isə cümlə quruluşunun dəyişməsi, struktur cəhətdən genişlənmə diqqət mərkəzində dayanır. Rus dili sintaksisinin tədqiqatçılarına görə, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr hər üç əlaqə tipi – bağlayıcısız, tabelilik və tabelilik əlaqələri əsasında üç və daha artıq predikativ hissələrdən təşkil olunan mürəkkəb cümlələrdir. Professor Ə.Əbdullayev isə yazır ki, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə ifadə olunan fikir qarşı-qarşıya duran iki tərəfdən – iki qütbdən ibarətdir. Bunun nəticəsində də bir vahidin – mürəkkəb cümlənin qarşı-qarşıya duran iki qütbü meydana çıxır. Bu qütblər sadə olduğu kimi, mürəkkəb şəkildə də təşkil oluna bilər. Bu o deməkdir ki, qütblər öz aralarında müəyyən mənə əlaqəsi saxladığı halda, mürəkkəb quruluşlu qütb özü də əlavə mənə münasibəti yarada bilər, yəni qütbün öz daxilində də qütblənmə hadisəsi baş verə bilər (Əbdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: dərslik. Bakı: “Maarif”, 1985, s. 411-412).

Hər iki dildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin iki ümumiləşmiş struktur-semantik modelindən bəhs etmək mümkündür. Birinci halda struktur genişlənmə predikativ mərkəzlərin sayca artması hesabına yaranır. Belə genişlənmə ilk iki mürəkkəb cümlə komponentinin (onlardan birinin, yaxud hər ikisinin) quruluş-məzmun bazasında baş verdiyindən yeni formalaşan komponentlər həmin cümlələrin (tərkib hissələrin) quruluş (və digər) parametrlərini təkrarlayır və tamamlayır. Nəticədə mürəkkəb cümlə komponentlərinin sayı sadəcə bir-iki (və daha çox) vahid artır. Belə mürəkkəb cümlə modelini informasiyanın həcmliyi doğurur.

Azərbaycan dilində: Saatın çiq-çiqi da eşidilirdi və hətta zəngi də çaldı – ahəngdar sədalar on iki dəfə səsləndi – deməli, günorta vaxtı idi (Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. II c., Bakı: Azərənəşr, 1988, s. 131).

Rus dilində: Один стемель был сломан и половина его с грязным цветком на конце, висела снизу; другой, хотя и вымазанный черноземной грязью, все еще торчал кверху (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы. Москва: Советская Россия, 1985, с. 386).

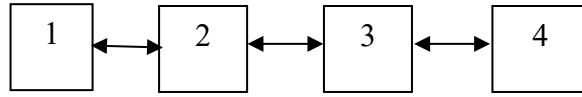
Cümlələrin sxemlə ifadəsi bu cürdür:

Bu cür quruluşlu cümlələrdə komponentlərin sayı üçdən artıq ola bilər.

Azərbaycan dilində: Elektrik sistemini yada salın, adicə tellərin dolaşığından kontakt əmələ gəlir, lampalar sıradan çıxır, işıq sönmür (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 158).

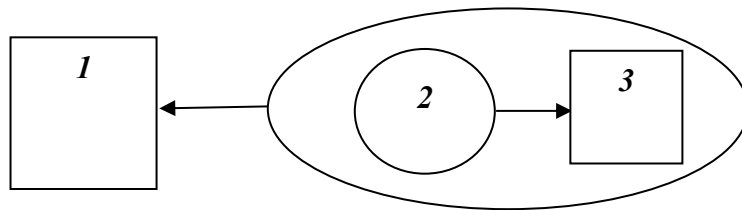
Rus dilində: Точно вырвали у него кусок тела, вывернули внутренности, оторвали руку, выкололи глаз (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы., с. 386).

Adətən, quruluşda komponentlərin say artımı ilə əlaqədar mürəkkəbləşmə məzmun xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Yəni mürəkkəb cümlə komponentləri hadisələrin baş vermə ardıcılığına müvafiq şəkildə sıralandığından cümlənin informasiya tutumunun genişlənməsi ilə tərkib hissələrin sayı arta bilir (dörd, beş və s. olur). Lift bərk silkələnərək dayandı, qapı açıldı və onlar çıxdılar (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 134). Maşın yanmış xarabanın solundan buruldu, onlar dəniz qırağına çıxdılar və tələbə dərhal iyirmimərtəbəni gördü (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 141). Bəzən də cümlə quruluşunun formalaşmasında quruluşun özü həlledici rol oynayır. Mürəkkəbləşmə komponentlərdən birinin (birincisinin) forma xüsusiyyətlərinin sonrakı tərkib hissələrə ötürülməsi hesabına baş verir. Bu halda birinci tərkib hissəyə aid quruluş sonrakı tərkib hissələrdə təkrarlanır. Mübtədanın təkrarı komponentlərin paralel tərtibinə səbəb olur. Bəziləri diri-diri mənzillərdə yanmış, bəziləri tüstüdən boğulmuş, bəziləri uçub dağılan divarların arasına pərçim olub qalmışdı (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 147).

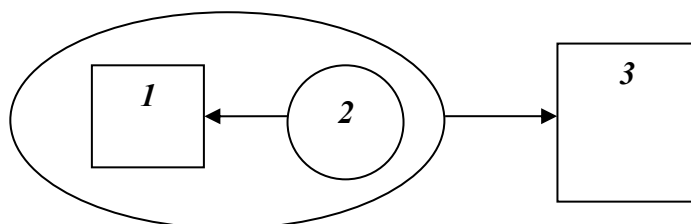
Rus dilində də müvafiq çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin sıralanması hadisələrin baş vermə (və təşkil olunma) ardıcılığı ilə üst-üstə düşür. В доме мало-помалу нарушалась тишина: в одном углу где-то скрипнула дверь; слышались по двору чьи-то шаги; на сеновале кто-то чихнул (И.Гончаров). Ласточки летали высоко; ветер совсем замер; запоздалые пчелы лениво и сонливо жужжали в цветах сирени; мошки толклись столбом над одинокою, далеко протянутою веткою (И.Тургенев; Чиркова Н.И. Синтаксис современного русского языка. Ижевск, 2010, с. 86). Mübtədanın təkrarı paralel konstruksiyalı qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Я упрекала себя, я раскаивалась, я боялась (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы., с. 87). Bununla belə, sintaktik quruluşun təkrarına əsaslanan qarışıq tipli mürəkkəb cümlə modellərinə tez-tez təsadüf olunmur.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlənin digər yaranma yolu əlavə şaxələnmə (yaxud budaqlanma) ilə səciyyələnir. Burada tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq (yaxud baş) cümlə komponenti hər iki dildə əlavə tabeli (yaxud tabesiz) mürəkkəb cümləyə üzvlənir. О дэрк едирди: бу гүн растина нэ чихібса – һамисинин дэқиқ мәнтиқи изаһи вар (Anar. Seçilmiş əsərləri, II c., s. 155). Я уже подумал, что если в сию решительную минуту не переспорю старика, то уже впоследствии трудно мне будет освободиться от его опеки (Чиркова Н.И. Синтаксис современного русского языка. Ижевск, 2010, с. 88).

Hər iki nümunədə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə qütbü şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə edilmiş əlavə informasiya daşıyıcısı olur.

Bədii əsərlərin dilində belə cümlə quruluşunun yaranma səbəblərindən biri müəllif təhkiyəsi olur. Belə hallarda müəllif təhkiyəsinin (nitqinin) müdaxiləsi ilə əlavə baş cümlə komponenti formalaşır, əsas informasiya daşıyıcısı isə budaq cümlə komponentinə çevrilir. Надеюсь вы и меня посетите когда-нибудь испытать родительского, по нашему станичному обычаю – прибавил он (Толстой Л.Н. Повести. Рассказы., с. 210).

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə vahidində informativ tutumun (həcmi) dəyişməməsi müqabilində (tabeli mürəkkəb cümlənin özü ikinci bir tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə komponenti olur) quruluş əlavə tərkib hissəyə (baş cümləyə) şəxələndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili". Sintaksis: dərslik. Bakı: "Maarif", 1985, s. 411-412.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili". Sintaksis: dərslik. Bakı: "Maarif", 1985, s. 413.
3. "Сложное предложение". Методические рекомендации. Витебск: ВГУ, 2013, с.38-39.
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. "Müasir Azərbaycan dili". Sintaksis: dərslik, s. 423.
5. Синтаксис современного русского языка: учебник. Москва: АСАДЕМА, 2009, с. 268.
6. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis: dərslik, s. 424.
7. Синтаксис современного русского языка: учебник. Москва: АСАДЕМА, 2009, с. 269.
8. Anar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II c., Bakı: Azər nəşr, 1988.
9. Толстой Л.Н. Повести. Рассказы. Москва: Советская Россия, 1985.

REAL DİL MÜHİTİNİN OLMASI XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ ƏN VACİB ŞƏRTLƏRDƏNDİR

Aygün İdris qızı İsmaylova

ADPU

dosent

aygunismayilova2015@outlook.com

Xülasə

Məqalədə müasir dövrdə xarici dil təliminin təşkili prinsiplərindən, xarici dili öyrənməyin ən vacib şərtlərdən, fəal (interaktiv) təlimin xüsusiyyətlərindən, mahiyyətindən və onun üstünlüklərindən bəhs edilir. Məqalədə görkəmli alimlərin təlim haqqında nəzəriyyələrindən bəhs edilir, onların münasibətləri açıqlanır. Bu baxımdan, «Müəllim-şagird» qarşılıqlı münasibətləri sistemində bu subyektlərin hər biri təlim prosesində tərəf müqabili kimi iştirak etmələrinin vacibliyindən bəhs olunur

Açar sözlər: xarici dil, fəal təlim, kommunikasiya, müəllim-şagird münasibəti, dil mühiti.

THE PRESENCE OF A REAL LANGUAGE ENVIRONMENT IS ONE OF THE MOST IMPORTANT CONDITIONS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Summary

The article talks about the principles of organizing foreign language training in modern times, the most important conditions for learning a foreign language, the characteristics, essence and advantages of active (interactive) training. The article discusses the theories of prominent scientists about education, and explains their relationship. In this regard, the importance of each of these subjects participating as a counterpart in the learning process in the "Teacher-student" system of mutual relations is discussed.

Key words: foreign language, active learning, communication, teacher-student relationship, language environment.

Giriş

Azərbaycanın XX əsrdə siyasi, iqtisadi, mənəvi inkişafının ən mühüm yekunlarından biri ölkədə müasir təhsil sisteminin yaradılmasıdır. (1, səh.3) Müstəqilliyin cətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra xarici ölkələrlə birbaşa münasibətlərimiz, əlaqələrimiz yaranıb. Bunun nəticəsində həmin ölkələrin təhsil sistemi ilə yaxından

tanış olmaq, qabaqcıl iş təcrübələrini öyrənərək tədris prosesində tətbiq etmək imkanı qazanmışıq. Qarşıya yeni nəzəri və praktik problemlərin qoyulmasını və həlli yollarının tapılmasını tələb edir. Müasir dövrdə xarici dil tədrisi yeni metod və metodologiyaların tətbiqini tələb edir. Dünya ölkələri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə qarşılıqlı əlaqələr, millətlər və dillər arasında olan münasibətlər ünsiyyət prosesində yeni mərhələlər açır. Bu da xarici dilin tədrisində Xarici təcrübə ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, xarici dillərin öyrənilməsində kommunikativliyə daha çox diqqət yetirilməlidir. Yəni mərkəzləşmə nə müəllimin, nə də şagirdin üzərinə yüklənməməli, bərabər şəkildə bölünməlidir. Bu məqsədlə fəal təlim metodlarından geniş istifadə edilməlidir. Hazırda universitetimizdə xarici dillər ümumi aspektdə tədris olunur və bu zaman kommunikativlik əsas götürülür.[2, səh.10]

Orta məktəbi bitirib universitetimizə qəbul olan tələbələr lakin birinci kursun sonunda, ikinci kursda artıq səliss danışmaq qabiliyyətinə qismən də olsa malik olurlar. Bu da tədris zamanı müəllimlərimizin innovativ metodları ön plana çəkmələri nəticəsində dərslərin effektivliyindən irəli gəlir. Deməli, dil kommunikasiya məqsədilə tədris olunarsa, bu mümkündür. Bu, tək ali məktəblərə şamil olunmur, orta ümumixəttis məktəblərdə də xarici dili bu metodla keçirilərsə artıq şagird məktəbi bitirdikdə dilin incəliklərinə yiyələnmiş olur. Mən əminəm ki, bu gün orta məktəblərdə çalışan məzunlarımız öyrəndiklərini işlədikləri müəssisələrdə tətbiq etsələr, onların şagirdləri mütləq öyrəndikləri dildə yaxşı danışa bilərlər. Belə ki, müəllim şagirdinin marağına səbəb olan müxtəlif üsullar düşünüb tapmalıdır.

Əlbəttə ki, xarici dilin mənimsənilməsində şagirdlərin fərdi qabiliyyətlərini nəzərə almamaq da düzgün yanaşma olmazdı. Dərsdə iştirak edən hər bir şagird verilən bilikdən fərdi qavrama qabiliyyəti, mühakiməsi, bacarığına görə yararlanma bilir, yəni bütün şagirdlər biliyi eyni dərəcədə mənimsəyə bilmir. Sadəcə, digər fənlərin tədrisində bu normal hal kimi qəbul olunur və o qədər də diqqəti cəlb etmir. Xarici dilin öyrənilməsində isə bu, qabarıq nəzərə çarpır.

Mövzunun mənimsənilməsində, tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində xarici dil müəlliminin qabaqcıl iş təcrübəsi, metodik ustalığı, həm nəzəri, həm də praktik biliyini şagirdlərə aşılamaq bacarığı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Xarici dili öyrənmək üçün ən vacib şərtlərdən biri real dil mühitinin olmasıdır. Xarici dil həmin dildən hamının ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi bir ölkədə daha asan öyrənilir. Tədris prosesində isə xarici dilin dərinə mənimsədilməsi, şagirdin xarici dilə digər fənlərdən daha çox maraq göstərməsi biz müəllimlərin pedaqoji ustalığından asılıdır. Biz dili tədris edərkən elə priyomlardan istifadə etməliyik ki, şagird daxilən bu dili öyrənməyə ehtiyac duysun, özü haqqında məlumat vermək, digərlərindən informasiya almaq, yoldaşları ilə dialoqa girmək üçün bu dildə danışmağa məcbur olsun.

Müəllim müəyyən bir mövzunu keçərkən şagirdlərinə istiqamət verib, bir növ, kənara çəkilməlidir. Verilən bilik şagirdlərin özlərinin dialoqu, müzakirələri zamanı mənimsənilməlidir. Belə olduqda şagirdlər həm də gözəl nitq qabiliyyətinə yiyələnərlər. Bu prosesdə müəllim xarici dildə fikrini səhv ifadə edən şagirdə irad tutmamalıdır. Əks halda, həmin şagirdə özünə inamsızlıq yaranar və o, növbəti diskussiyada aktiv iştirak etməkdən çəkinər. Sadəcə, digər şagirdlərin müdaxiləsindən sonra o, səhvini özü başa düşər.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, şagird dili evə verilən tapşırıqları yerinə yetirməklə deyil, yalnız canlı ünsiyyətdə öyrənir. Dil uzun müddətdə öyrənilən bir prosesdir. Xarici dilin öyrədilməsində əsas məqsəd ünsiyyətdir. Qrammatika isə dilin öyrənilməsində vasitələrdən biridir. Qrammatika dilin özü ilə birlikdə kommunikativ aspektdə öyrədilməlidir.

Ümumiyyətlə, xarici dilin öyrədilməsində bir neçə faktor mühüm əhəmiyyət kəsb edir: dil mühiti, motiv, tədrisin məzmunu, müəllim hazırlığı və s.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatın aparıldığı bir şəraitdə tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni dərslərlərin yazılmasına böyük ehtiyac duyulur. Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemində inteqrasiyası təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsini tələb edir. Deməli, tədris prosesində şagirdin fəallaşması üçün ilk növbədə, onun, bir şəxsiyyət kimi təlim prosesinin mərkəzi obyekt kimi çıxış etməsi vacibdir. Təlim uşağın maraq və tələbatlarına, onun bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə yönəlməlidir. Müəllim tərəfindən şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşılmalı, onun fərdi cəhətləri nəzərə alınmalı və ona hörmət əsasında münasibət göstərilməlidir.

Tədris prosesində idrak fəallığı ilk növbədə təfəkkürün fəallaşdırılması əsasında yaranır. Buna nail olmaq üçün birinci növbədə təlim prosesində idrak fəallığını stimullaşdıran problemləli situasiyalar yaradılmalıdır. Uşağda bu problemin həlli tələbatının yaranması nəticəsində bütün idrak prosesləri də fəallaşır, o, yeni bilikləri kəşf etməyə yönəlir.

Görkəmli rus psixoloqu, müasir pedaqoji psixologiyanın banilərindən biri olan L.S.Vıqotskinin nəzəriyyəsinə görə təlim inkişafı qabaqlamalı, uşağın «qarşıdakı inkişaf zonasına» yönəlməlidir. Bu inkişaf zonasında uşağın potensial imkanları mərkəzləşib, onları aktuallaşdırmaq üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə imkanlarına uyğun, lakin bir qədər mürəkkəb tapşırıqları müstəqil həll etmək təklif edilməlidir. Eyni zamanda, müəllim və digər böyüklər suallar verməklə onları problemin həllinə istiqamətləndirməlidirlər. Yəni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyəti və ya böyüklərin köməyi sayəsində bilik və bacarıqları əldə etmək üzrə aşkarlanan potensial imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlməlidir. İnkişafedici təlim ilk növbədə təfəkkürü və yaradıcılığı formalaşdırmalıdır.(3, səh.67)

Müasir dövrdə baş verən sürətli dəyişikliklər təlimin qarşısında şagirdlərin həyata hazırlanması məsələsini daha kəskin qoyur. Bunun üçün ilk növbədə təlim cəmiyyətin inkişaf meyillərini əks etdirməli və yeni nəsli yaxın gələcəkdə həyat şəraitinə hazırlamalıdır. Məktəb şagirdə baza bilik, bacarıq və vərdisləri verməklə kifayətlənməməlidir. O, eyni zamanda onda idraki fəallığı, hər şeyi öyrənmək həvəsi və digər zəruri keyfiyyətləri formalaşdırmalıdır. Təlim şagirdə zəruri olan informasiyanı müstəqil əldə etməyi, onu yenidən işləməyi, düzgün istifadə və tətbiq etməyi öyrətməlidir.(4, səh.8,9)

Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi ilk növbədə onun real şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətidir. İctimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri nəzərə alınmaqla, tədris planları və proqramlarının məzmunu, təlim-tərbiyə prosesinin təşkili, pedaqoji texnologiyaların seçilməsi sisteməlik olaraq təzələnməlidir. Çevik təlim-tərbiyə sistemində, daha çox təlimin diferensiallaşmasına, şagirdlər tərəfindən müxtəlif məlumatların işlənilməsi və mənimsənilməsinə üstünlük verilir. Buna nail olmaq üçün müəllim hər bir şagirdə fərdi yanaşmağa, təlimdə müxtəlif bilik mənbələrindən və məlumatı təqdim etmə formalarından (görmə, eşitmə, hiss etmə və s. duyğulara əsaslanan) istifadə etməyə çalışmalıdır. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi bir nəticə olaraq biliklərin daha çox yaradıcı və tətbiqi olmasında öz əksini tapır, şagirdlər təlim məqsədlərini qoymağa özləri cəhd edirlər

Məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini bölüşə bilmək və bundan qarşılıqlı faydalanmaq məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir. Təlim prosesində bütün şagirdlərin müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərini və fikirlərini nəzərə almaqla, dialoji təlim fikir müxtəlifliyinə, tədrisin məzmununu daha da zənginləşdirməyə imkan yaradır, nəticə çıxarma prosesinə müsbət təsir edir. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi şagirdə səmərəli həyat fəaliyyətinin formalaşması və onun aramsız dəyişən şəraitə uyğunlaşması üçün təsiredici zəruri bacarıqların əldə olunmasına şərait yaradır. Bütün bu prinsiplərin təlim prosesində ən dolğun şəkildə tətbiqi fəal(interaktiv) təlim metodları vasitəsilə mümkündür.

«Müəllim-tələb» qarşılıqlı münasibətləri sistemində bu subyektlərin hər biri təlim prosesində tərəf müqabili kimi iştirak etməlidirlər. Əməkdaşlıq ilk növbədə təlim prosesinin kollegial və dinamik keçməsində öz əksini tapır. Əgər şagird təlim prosesində müəllimlə bərabərhüquqlu şəxs kimi çıxış edərsə, bu onun fəaliyyətində yeni bir keyfiyyət yaradır: tələbənin özünə inamı artır, o öz fikrini çatdırmağa qorxmur, öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirir. Əməkdaşlıq prinsipi müəllimdən tələb edir ki, o, tələbənin qiymətləndirilməsində daha çox dəstəkləyici qiymətlərdən istifadə etsin. Əməkdaşlıq təlim mühitini tələbə üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı edir.

Nəticə

Beləliklə, danışıq zamanı kommunikativ fəaliyyətlərin real məqsədləri xarici dildə dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasına diqqəti yönəldərək, məlumat əldə etmək, nitq baryerlərini aşmaq, özünü təqdim etmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqdır.[5,səh.86] Xarici dilin tədrisi dil və sosial-mədəni biliklər əsasında kommunikativ nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasını əhatə etməklə nəticəyönümlülüyə uyğun olaraq sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipləri əsasında qurulur, şagird nailiyyətlərini izləməyə və qiymətləndirməyə imkan yaradır. Prinsiplər müəyyən edilərkən idraki, informativ-kommunikativ və yaradıcı fəaliyyətlər, düşüncə,

emosional və psixomotor bacarıqların formalaşdırılması əsas götürülür. Fəal(interaktiv)təlimin nəticəsində tələbə öz istəyinə və öz fəaliyyətinə əsasən yeni bilikləri kəşf edirsə, onda o, dərsə yaradıcı və maraqla yanaşır. Əldə etdiyi bilikləri uzun müddət möhkəm mənimsəyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat Proqramı. Azərbaycan təhsil siyasəti (1998-2004), I kitab, Bakı: 2005.

2. ADU-nun yaranmasının 80 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri » mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının tezisləri. səh.10, Bakı: 2017.

3. Выготский Л.” Мышление и речь. Собрание сочинений в 6-ти томах, «Педагогика», Москва: 1984, ст.67.

4. Əliyeva F., Məmmədova Ü. “Müasir təlim texnologiyaları” Dərs vəsaiti, 197 s., səh.8,9, Bakı: 2014.

5. Hüseynova F. “Tədrisdə kommunikativ bacarıqların formalaşmasına dair”. Azərbaycan məktəbi, Bakı: 2017/1.

ABBAS SƏHHƏTİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zümrüd Kazım qızı Heydərova

ADPU Şəki filialı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

heyderova.zumrud67@mail.ru

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində A.Səhhətin uşaq ədəbiyyatının inkişafında rolu çox böyükdür. Şairin lirik şeirləri uşaqların estetik zövqünü oxşayır onların söz ehtiyatını zənginləşdirir. Məqalədə şairin şeirlərinin dili və üslub xüsusiyyətləri geniş təhlil olunmuş, şeirlərin sadəliyi, ahəngliyi və uşaq təfəkkürünə uyğunluğu öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, uşaq, şeir, dil, tərcümə, məktəb.

Summary

At the beginning of the 20th century, A. Sahhat played a very important role in the development of children's literature. The lyrical poems of the poet please the aesthetic taste of children and enrich their vocabulary. In the article, the language and stylistic features of the poet's poems are widely analyzed, the simplicity, harmony and compatibility of the poems with children's thinking are reflected.

Key words: Abbas Sahhat, children's poems, language, translation, school.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında həm bədii yaradıcılığı, həm dərsliklərin yaranması, həm də bədii tərcümə sahəsindəki xidmətləri ilə böyük işlər görmüş ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də Abbas Səhhətdir

Abbas Səhhət ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə məşhur şair, uşaq yazıçısı, həkim, görkəmli müəllim, peşəkar tərcüməçi kimi daxil olmuşdur. Gənc yaşlarından ömrünün sonuna qədər müəllimlik edən şair uşaq və gənclər üçün müxtəlif janrlarda əsərlər yazmış, milli uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaradaraq klassiklər səviyyəsinə yüksəlmişdir.

A.Səhhətin ədəbi yaradıcılığının mühüm bir sahəsini uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təşkil edir. Şairin lirik şeirləri uşaqların estetik zövqünü oxşayır, onlara elmi məlumatlar verir, söz ehtiyatını zənginləşdirir, əxlaq və tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. A.Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər mövzu və ideya cəhətdən çox zəngin və rəngarəngdir. Vətən sevgisi, elmə, məktəbə çağırış, təbiətin təsvir və tərənnümü, quşlar və heyvanlar aləmi kimi mövzular şairi daim düşündürmüşdür. A.Səhhət “ Ana və oğul”, “Məktəb şagirdi”, “Ata və oğul”, “İki uşaq” kimi şeirlərində uşaqları məktəb və təhsilə çağırır, nicat yolunun ancaq

elmdə olduğunu qeyd edirdi.

Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al!
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
De səni göndərsin atan məktəbə
Elm oxuyub ta yetəsən mətləbə. [1,182]

Ayıl, oğlum, bu qədər eylə mə xab
Dur götür qoltuğuna indi kitab
Məktəbin vaxtı keçir, eylə şitab. [1,178]

Nümunələrdə qeyd olunan məktəb, çanta, dəftər, kitab kimi sözlərin işlənməsi uşaqların məktəbə, təhsilə olan istək və maraqlarının onlara erkən yaşlarından aşılınması ilə bilavəsitə bağlıdır. Dövrün maarifçi, yeniliyə can atan mütərəqqi fikirli ziyalıları vətənin gələcəyini xalqın maariflənməsində görürdülər. Bunun ilk addımlarını isə məhz gənc nəslin maariflənməsi, yeni tipli məktəblərin yaranması, dərslərin yazılması, uşaq və yeniyetmələr üçün milli leksikonlu əsərlər, hekayələr, şeirlər və s. yazmaq vasitəsi ilə həyata keçirirdilər.

Abbas Səhhətın uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə vətən məhəbbəti, elmə çağırış əsas yer tutur. Şair hər nədən yazır yazsın qarşısına nə kimi tərbiyəvi bir məqsəd qoyur qoysun onu elm və vətən məhəbbəti ilə əlaqələndirir. Şairin bütün fədakarlığı vətən üçündür: vətən onun canıdır, qanıdır.

Mən vətəni canım kimi sevərəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevərəm.
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?
Bunca firavan neyməti kim sevməz? [1,80]

Vətəni sevməyən insan olmaz.
Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz. [1,35]

Ürəyi vətən sevgisi ilə döyünən şair gənc oxucularını vətəni sevməyə, onu qorumağa səsleyir. Müəllif öz fikrini elə aydın və səlis bir dillə ifadə edir ki, şeirin ideyası oxucuya tez çatır, onu həyəcanlandırır. Belə şeirlər uşaqları yüksək zövq sahibi, elm, məktəb və vətən sevgisi ruhunda tərbiyə edir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında təbiət təsvirləri sahəsində A.Səhhət qədər müvəffəq olan ikinci bir şair demək olar yoxdur. Şair uşaq şeirlərində təbiəti bütün canlılığı ilə təsvir etmiş, onun gözəlliklərini məharətlə tərənnüm etmişdir. Şair təbiəti insan və onun əməyi ilə təmasda təsvir edir.

Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngiylə ışıqlandı üfük.
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban. [1,76]

A.Səhhətın “Cücələr” və “Quşlar” şeirləri lüğət tərkibinin sadəliyinə, ahənginə və dilinin aydınlığına görə bu gün də uşaqların sevə-sevə oxuyub əzbərlədikləri nəğmə şeirlərdən hesab olunur.

Cücələrim bəzəkli
Bəzəkli, düzəkli.
Sarı, çil-çil, hər rənglidir.
Yeyər, içər cücələrim,
Doyub qaçar cücələrim. [1,179]

Şair sarı, çil-çil, bəzəkli, düzəkli, hər rənglidir- deyərək poetik təsvir yaratmış əyaniliyi və

obrazlılığı ilə kiçik oxucuların diqqətini cəlb etmişdir.

Misralarda işlənən sözlərin təkrarı-Cüclərim *lümək-lümək*, Qanadları *gödək-gödək*-şeyrdə həm ritm, həm ahəng, həm də musiqilik yaradır.“Quşlar” şeirində də belə təkrarlar özünü göstərir.

Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada.
A quşlarım, getməyin,
Məni qəmgin etməyin. [1,185]

Belə ritmik təkrarlar çox vaxt müraciət, xitab məqsədi daşıyır.

A.Səhhətin uşaq şeirlərinin dili fikir aydınlığına, sadəliyinə, dil və ifadə dolğunluğuna, vəzin yüngüllüyü və oynaqlığına görə o qədər fərqlənir ki, fikirləşirsən ki, bu əsərlər həyat görmüş bir şairin qələmindən yox, həqiqətən bir uşağın dilindən deyilmişdir.

Göyərən, göy çəmənlərim,göyərən,
Sünbülüm, yasəmənənlərim, göyərən.
Açılın iyli güllərim, açılın.
Allı, əlvanlı güllərim açılın.
Yetişin, meyvəciklərim, yetişin
Saralın, heyvacıqlarım, saralın!
Mənə bir sevgili qonaq gələcək,
Gələcək, bilmirəm haçan gələcək?! [2,196]

Şeyrdəki sözlər az-çox danışmaq səviyyəsinə qalxmış uşaqların hamısına aydın və anlaşılıqdır. Bu şeirində həm də uşaqların təbiətə onun gülünə, çiçəyinə,bir munis münasibət var, gülləri, çiçəkləri əzizləmə, məhrəm münasibəti var. Şeyrdəki güllərim, çiçəklərim, çəmənənlərim, meyvəciklərim, heyvacıqlarım vokativ sözləri (son mənsubiyyət göstəricisi *-im,-im,-um,-üm* həm də emosionallıqla gücləndirir, onların ürəkdən deyildiyini göz önündə canlandırır) uşaqlarda təbiətə, onun atributlarına isti münasibət tərbiyə edir.

Bu uşaq şeirdə yalnız leksik cəhətdən deyil, həm də tələffüz— ahəng, ifadə, söylənmə cəhətdən uşaq nitqinin “surəti çıxarılmışdır”. Burada xalq şeirinin ahəngi saxlanılmışdır. Həm məzmun detallarından, həm də forma və sadəlik faktlarından istifadə olunmuşdur. Bədii sintaksis qavramaya kömək etdiyi kimi, həm də quruluş cəhətdən mükəmməl və cilalıdır. [5,38].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündə rus uşaq ədəbiyyatından A.Səhhətin etdiyi tərcümələr öz yaradıcı yönümü ilə diqqəti çəkir.Səhhətin rus uşaq ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr bir qayda olaraq ana dilinə söykənir onun leksik və qrammatik əsasları üzərində formalaşır.

A.Səhhətin tərcüməçilik prinsipi olduqca qiymətlidir. Şairin müvəffəqiyyəti bu tərcümələrin sırf Azərbaycan ədəbi dilində, ana dilinin bədii vasitələrinə, gözəlliyinə əsaslanaraq etməsindədir, orijinalın bədii gözəlliyini duyub bədii obrazları bacarıqla tərcümə etməsindədir. O, Azərbaycan dilinin gözəlliklərindən bacarıqla istifadə etdiyi üçün onun tərcümələri həvəslə oxunur, oxucular tərəfindən sevilir, tərcüməyə oxşamır. A.Səhhətin tərcümə dili şəriyyəti, aydınlığı, xəlqiliyi ilə nəinki orijinal əsərlərinin dili səviyyəsində durur, hətta bəzən ondan mükəmməldir. A.S.Puşkinin “Qış” şeirinin tərcüməsində biz bunun şahidi oluruq.

Budur şimal yeli qopub guvaldar,
Sürükləyib buludları vıyıldar.
Budur, yenə qış necə ki, var gəlir.
Şaxta gəlir, soyuq gəlir, qar gəlir.
Səpir qarı ağaclara, kollara,
Dərələrə, təpələrə, yollara.
Şaxta vurur şirin suyu dondurur,

Qarğaları qar üstünə qondurur.
İşıq düşər qar üstünə parıldar,
Tapdalayan vaxta onu xarıldar. [2,132]

Puşkinin gözəl şeriyətinin təsiri nəticəsində A.Səhhət təmiz azərbaycanca bədii cəhətdən kamil sənət əsəri yaratmışdır. A.Səhhət şerdə “guvuldar”, “vıyıldar”, “xarıldar” kimi leksik vahidlər-təqlidi sözlər işlətməmiş, səslərin alliterasiyasını-“qarğaları qar üstünə qondurur”-yaratmış, “Səpir qarı ağaclara, kollara”, ağ örtüyə büründürür, “dağda qarı yumurlar” kimi qış mənzərələri yaradan ifadələr seçməklə ana dilində uşaq ruhunu oxşayan bədii qış lövhələrini yaratmışdır.

A.Səhhətin İ.S.Nikitindən tərcümə etdiyi “Uşaqılıq xatirəti” və “Yay səhəri” şeirləri dil səlisliyi və tərcümə sənətkarlığı baxımından diqqəti çəkir:

Nə yaxşıdır uşaqılığın halları,
Nə gözəldir uşaqılıq xəyalları.
Yada gəlir ağlamağım, şadlığım
Bu dünyanın qəmindən azadlığım. [2,140]

Şair tərcümənin orijinal və milli ruha yaxın alınması üçün xalq dilinin ekspressiv söz və ifadələrdən istifadə edir. Mətndəki “nə gözəldir”! “nə yaxşıdır” emosional nida cümlələri millilik baxımından səciyyəvidir, çünki bu cümlələrin semantik emosional tutumunu böyüklər kimi, uşaqlar da kifayət qədər anlaya bilir. Dörd misralıq bir şeirdə “nə gözəldir”, “nə yaxşıdır”, “uşaqılıq halları”, “uşaqılıq xəyalları” kimi nisbi sinonim birləşmələrindən, “ağlamaq-şadlanmaq” kimi antonimlərdən istifadə etməklə şair tərcümə əsərini orijinal bir əsər səviyyəsinə qaldıra bilmişdir.

A.Səhhətin İ.A.Krılovdan etdiyi tərcümələr uşaqlar tərəfindən daha çox sevilir və asan mənimsənilir. Çünki təmiz rus xalq dilin də yazan Krılovu A.Səhhət təmiz Azərbaycan dilində tərcümə edirdi. A.Səhhətin Krılovdan etdiyi “Sazəndələr”, “Zəhmətkeş ayı”, “Fil və Alabaş” kimi tərcümələri dilinin aydın və səlisliyinə görə, eləcə də sənətkarlıq baxımından daha çox diqqəti cəlb edir.

Dəcəl meymun, çolaq ayı, çəp keçi,
Bir ulağa yoldaş oldu hər üçü,
Dörd səslicə bir musiqi nəğməsi,
Çalmağa həmahəng oldu cümləsi.
İki kamança, iki tar tapdılar
Bir çəmənin üstə məclis yaptılar [2,82]

Təmsildə işlənmiş dəcəl, çolaq, çəp, ulaq, keçiyə yoldaş olmaq, hər üçü, səslicə, kamança, tar söz və ifadələr uşaqların gündəlik məişət dilində tez-tez eşitdikləri sözlərdir və şeirin əzbərlənməsində heç bir çətinlik törətmir.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində bədii tərcümə, uşaq ədəbiyyatı və dərslik bir məqsəddə-təlim-tədris işində birləşir: buna görə onların dili bir səviyyədə-sadə, aydın, uşaqların başa düşəcəyi bir dildə üzə çıxır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün də Səhhətin uşaq şeirləri oxunur, sevilir və əzbərlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. I h. Bakı: 1975.
2. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. II h. Bakı: 1976.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 2007.
4. Əhmədov V. Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan. Bakı: 1992.
5. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1987. II h
6. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 1984.

İSMİN HAL KATEQORİYASI

Könül İsrafil qızı Həsənova

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

konul_salmanova@mail.ru

Xülasə

Hal kateqoriyası digər qrammatik kateqoriyalara nisbətən daha çox tədqiq olunmuş və onun tarixi dilin dərin qatlarına aiddir. İstər dil tarixi, istər dialektoloji, istərsə də ümumi dilçilik baxımından aparılan araşdırmaların demək olar ki, əksəriyyətində az və ya çox dərəcədə bu mövzuya toxunulmuşdur. Hal nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alimlər sırasında Y.V.Klobukov, V.A.Uspenski, A.V.Qladki, İ.A.Melçuk, A.A.Zaliznyak, S.D.Kasnelson, Q.P.Melnikov və A.M.Peşkovski, A.M. Şahmatov s. tədqiqatçıları göstərmək olar. Elmi əsərlərdə hal kateqoriyası müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. Fərqli konsepsiyaların mövcudluğu, dilçilər arasında ümumi anlaşmaların olmaması bu sahədə tədqiqatların artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən son dövrlər dilçilik ədəbiyyatında hal kateqoriyanın semantik məzmunu, onun sintaktik funksiyası fərqli baxışlardan təhlil olunmuşdur. Bu tədqiqatlarda hal kateqoriyasının ümumi, yaxud xüsusi olması, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik də mübahisələr doğurur. Bu məqalədə hal nəzəriyyəsinin yaranma tarixinə nəzər salınmış, mövcud konsepsiyalar araşdırılmış, mübahisəli məqamlara münasibət bildirilmişdir. Məqalənin yazılmasında məqsəd hal kateqoriyasının nəzəri əsaslarına aydınlıq gətirmək, əsasən dünya dilçiliyində irəli sürülən müddəaları türkoloji dilçiliyə tətbiq etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: hal kateqoriyası, dilçilik, isim, morfologiya, müəyyənlik, qeyri müəyyənlik.

Summary

The case category has been studied more than other grammatical categories and its history belongs to the deeper layers of the language. This topic has been touched on to a greater or lesser extent in almost the majority of studies conducted from the perspective of language history, dialectology, and general linguistics. Among the scientists involved in the state theory are Y.V. Klobukov, V.A. Uspensky, A.V. Gladki, I.A. Melchuk, A.A. Zaliznyak, S.D. Kasnelson, G.P. Melnikov and A.M. Peshkovsky, A.M. Shakhmatov p. researchers can be shown. In scientific works, the case category has been studied in different directions. The existence of different concepts, the lack of common understanding among linguists has led to an increase in research in this field. Especially in the recent linguistic literature, the semantic content of the case category and its syntactic function have been analyzed from different perspectives. In these studies, whether the category of cases is general or specific, certainty and uncertainty are also controversial. In this article, the history of the case theory was reviewed, the existing concepts were examined, and controversial issues were discussed. The purpose of writing the article is to clarify the theoretical foundations of the case category, and to apply the provisions put forward in world linguistics to Turkological linguistics.

Key words: case category, linguistics, noun, morphology, certainty, uncertainty.

Dünya dilçiliyində hal kateqoriyası geniş tədqiq olunsada, mövzu ilə bağlı faktiki və konseptual materiallar üstünlük təşkil etsə də, hələ də müəyyən fikir ayrılıqları və boşluqlar mövcuddur. Son dövrlər bir çox sahələrin elmi axtarış istiqamətlərində dəyişiklik aparıldığı üçün hal nəzəriyyəsi ilə də bağlı yeni tədqiqatlar yaranmışdır.

Dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsində qohum və qohum olmayan dillər sisteminin müqayisəli tədqiqinə dair yaranmış əsərlərdə dillərin strukturunda ümumiliyin müəyyən edilməsinə cəhd edilmişdir.

Hal kateqoriyasına semantik baxımdan yanaşan A.A.Potebnya öz konseptində sözün çoxmənəlilikini və qrammatik formasını inkar edir. Onun fikrincə, hər bir yeni mənə yeni söz və ya yeni forma yaradır. O, halı genetik baxımdan öz aralarında bağlı olan bir deyil, bir neçə fərqli qrammatik kateqoriya kimi təqdim edir (17, səh. 64). Hal nəzəriyyəsi ilə bağlı digər tədqiqlərdə “dərin struktur” və

səthi struktur terminindən də istifadə olunur. Bu anlayışları N.Çomski daha qabarıq diqqətə çatdırmışdır. O, “səthi struktur” dedikdə forma, “dərini struktur” dedikdə isə halın yaratdığı məzmunu nəzərdə tuturdu (3, səh.26). Təbii ki, forma və məzmun arasında həmişə vəhdət olmalıdır. Dərini strukturlar semantik, səthi struktur isə sintaktik funksiya yerinə yetirir.

Hal kateqoriyasını müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən şərh edənlər semantik və formal baxımdan izah etməklə hal terminini fərqləndirirlər. Dilçilikdə “hal” termini bir tərəfdən konkret ismin halı, digər tərəfdən ümumi qrammatik təzahür kimi təqdim olunur. Hal termininə semantik baxımdan yanaşdıqda müəyyən məna, hansısa semantik əlaqə nəzərdə tutulur. Məsələn: hərəkətin obyektini, subyektini, kimə və ya nəyə aid olmasını, yerini, yaxud çıxış nöqtəsini və s. semantik elementlər nəzərdə tutulur. Formal yanaşdıqda isə konkret semantik mənası olan söz forması kimi təsvir olunur. Buna görə də hal həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriya hesab olunur. Halın ifadəliliyinin artmasında, semantikasının genişlənməsində və dəqiqləşməsində köməkçi sözlər (qoşmalar, sözlükləri) xüsusi rol oynayır. Bu da sintaktik hal sistemində özünü göstərir. Hal sistemində forma və məzmun vəhdət təşkil edil. Qrammatik vasitələr halın forma, semantikasi isə onun məzmun planına daxildir.

Hal formaları ilə ifadə olunan semantika insanın məntiqi düşüncəsi ilə əlaqədardır. Halın bu funksiyası kontekst daxilində sözlər arasında özünü göstərir. Eyni zamanda hal forması qəbul etmiş determinləşmiş üzvü öyrənməyə imkan verir. Hal morfoloji kateqoriya olub söz formalarında, sintaktik baxımdan isə asılı sözdə ifadə olunur, sözlər arasındakı əlaqədən asılı olaraq dəyişir. Hallanma koqnisiyada formalaşmış diskursda reallaşdığı üçün ismin halları bəzən koqnitiv kateqoriya da hesab edilir. Bu zaman halın qrammatik əlamətləri ilə semantik əlamətləri arasında bir bağ mövcud olur. Morfoloji baxımdan yanaşmada hal qrammatik kateqoriya hesab olunur.

Biz də o fikirlə razıyıq ki, isim yalnız hər hansı cümlə üzvü ilə qrammatik əlaqəyə girdiyi üçün hallanır və müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır. Bu baxımdan hallanmanı sintaktik funksiya kimi qiymətləndirmək daha doğru olar. Cümlədən və ya söz birləşməsindən kənarında halın heç bir mənası yoxdur. Yalnız kontekst daxilində, yaxud xüsusi konstruksiyalarda – cümlələrdə semantik məna qazanır. Hal sistemində əsas nominativ hal durur, digər hallar isə onun üzərində formalaşır. Əslində hal və hallanma anlayışlarının fərqi ondan ibarətdir ki, hal ismə məxsus kateqoriyadır, hallanma isə digər nitq hissələrinin də iştirak etdiyi bir prosesdir.

İsmlərin hallanması formaca morfoloji, vəzifəcə sintaktik tələbdən irəli gəlir (7, səh.50). Bu o deməkdir ki, dilçiliyin morfolojiya bölməsində hal prosesində iştirak edən sözdəyişdirici şəkilçilərdən, onların işlənmə xüsusiyyətlərindən, halın növlərindən, hallanmada iştirak edən nitq hissələrindən, onun yaratdığı semantik çalarlar, cümlədəki rolu, cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqələrə girməsi isə sintaksis bölməsində öyrənilir.

Tədqiqatçıların hal kateqoriyasına yanaşma tərzləri müxtəlifdir. Bu fərq halların təsnifində, onların adlandırılmasında özünü göstərir. Dilçilikdə hal kateqoriyasının ümumi, yaxud xüsusi olması da mübahisələr doğurur. Y.Seyidov bildirir ki, hal və mənsubiyyət kateqoriyasını heç vaxt ümumi qrammatik kateqoriya hesab etmək olmaz. Bu kateqoriyanın hər ikisi ismə aiddir. Başqa sözlə desək, isimdən başqa heç bir nitq hissəsi hallanmır. Bütün bu hallanmalarda leksik vahidlər kimi, isimlə yanaşı, sifət, say, əvəzlilik, məsdər, feili sifət iştirak etsə də, yenə bu dəyişmələri həmin nitq hissələrinin hallanması kimi qəbul etmək olmaz. Əvvəla, bu nitq hissələrinin heç birinin özünə məxsus hal şəkilçiləri və spesifik hallanma forması yoxdur. Sifətin, sayın, feili sifətin, bir sıra əvəzliliklərin əsil mövqeyi təyinlikdir ki, bu əsil mövqələrdə onlar hallana bilmir, yalnız substantivləşməklə hal şəkilçiləri qəbul edə bilər. Deməli, sifət, say, feili sifət və bir sıra əvəzliliklər (işarə, təyini, bəzi sual əvəzlilikləri) hallanmır (10, səh.160). Q.Kazımov da bildirir ki, “qeyd olunan nitq hissələrinin hallanması müəyyən şərtlərlə bağlıdır və onların hallanması hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya olduğunu göstərmir” (9, səh. 62). Həqiqətən, Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində adlar hallanarkən eyni şəkilçi qəbul edir. Təbii ki, sifət də, say da isimləşərək hallanır.

Azərbaycan dilində 1924-cü il “Türkcə sərf-nəhv”də 8 hal, 1930-cu ildə yiyəlik və birgəlik hal çıxarılır, 1934-cü ildə 8 hal, 1935-ci ildə 7 hal (7-cisi birgəlik haldır), 1944 –cü ildən yiyəlik hal yenidən qrammatika kitablarına daxil edilir. 1938-ci il “Qrammatika” kitabında D.Quliyev Azərbaycan dilində ismlərin hallanmasından bəhs edərkən hallanmanı forma və mənacə dəyişiklik kimi qiymətləndirir və 5

halın (adlıq, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) adın çəkir. Yiyəlik halı xüsusi olaraq fərqləndirməsə də “yiyəlik birləşməsi” adı altında onun funksional xüsusiyyətlərini izah edir: “Cümlədə sözlərin arasında xüsusi bir yiyəlik münasibəti yaratmaq məqsədilə isim, əvəzlik və başqa söz növlərinin bir-biri ilə birləşməsindən əmələ gələn tərkiblərə yiyəlik birləşməsi deyilir” (4, 54). Burada müəllif birləşmə daxilində tərəflərin qəbul etdiyi şəkildən danışarkən I tərəfin qəbul etdiyi şəkildənin yiyəlik hal şəkildəni olduğunu bildirmir.

Dünya dilçiyində morfoloji əlamətin olub-olmamasına görə morfoloji və abstrakt hal terminindən istifadə edirlər. Bununla bağlı E.Abbasova yazır: “Ərəb dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində hallar daha çox morfoloji hala uyğun gəlir. Lakin dilimizdə qeyri-müəyyən təsirlik və qeyri-müəyyən yiyəlik halları abstrakt hal hesab etmək olar. Çünki burada da hal əlamətləri açıq təzahür etmir, halların semantikasını kontekstdən anlaşılır” (1, 17). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qeyri-müəyyənliyin özü belə bəzi dilçilər tərəfindən qəbul edilmir və sıfır şəkildəli hal adlıq hal kimi təqdim olunur.

N.K.Dmitriyev tatar dili əsasında kitab ukırqa, kitabını ukırqa; kala bakçası, kalanın bakçası kimi nümunələrdə hal sistemini izah edərkən, kitab sözünün şəkildəsinin variantlarını qeyri-müəyyən adlıq hal kimi izah edir (12, səh. 154-155). Analoji fikir M.Şirəliyev, A.Kononov, A.M.Şerbak, Y.İ.Ubryatova, L.A.Pokrovskaya tərəfindən də irəli sürülür. Beləliklə, bir qrup dilçilər vasitəsiz halı qeyri-müəyyən təsirlik hal, digər qrup isə adlıq hal kimi təqdim edir. Bu haqda Y.Seyidov yazır: “Bizim qəti fikrimiz belədir: isim (eləcə də isim mövqeyində işlənən hər hansı bir söz) söz birləşməsində və cümlədə hal şəkildəsiz işlənsə, o, ismin adlıq halındadır. Hal şəkildəsi qəbul etməmiş ismin sintaktik rolu onun halını müəyyənləşdirən əlamət deyil. Hallar ancaq hal kateqoriyasına məxsus qrammatik şəkildərlə reallaşır” (10, səh. 256).

Məncə, bu məqamda Y.Seyidovun fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz semantik baxımdan adlandırma deyil, yiyəlik, sahiblik məzmununu bildirdiyi üçün, yaxud qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz isə nominativ deyil, obyektə işarə etmə funksiyası bildirdiyi üçün onu adlıq hal hesab etmək mümkün deyil. Həmçinin isimlər hər hansı sözlə sintaktik əlaqəyə girdiyi üçün hallandır, bu baxımdan biz hal şəkildəsini sintaksisdən kənar təsəvvür etmirik.

Maraqlıdır ki, protürk dilində təsirlik haldan bəhs edən tədqiqatçılar həmin dövrdə həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən təsirlik hal formalarını göstərirlər. Protürk dilində təsirlik haldan bəhs edən tədqiqatçılar həmin dövrdə həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən təsirlik hal formalarını göstərirlər. Q.Kazımov da yiyəlik haldan bəhs edərkən qeyri-müəyyənliyin tarixi inkişafını göstərir: “Tarixi çox qədim olan bu forma şəkildəsiz olmasına baxmayaraq, mənacə əlaqələndən bir sözü III şəxsin mənsubiyyət şəkildəsi” ilə özünə tabe etməklə ilk mənbələrdən başlayaraq, daim üstün mövqedə olmuş və dilimizdə çox uzaq keçmişdən sabitləşmişdir (8, səh. 27). Müəyyən və qeyri-müəyyənliklə yanaşı, halların sayı da tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür təqdim olunmuşdur. Ümumiyyətlə, əksər türk dillərində 6 hal qəbul edilmişdir. Qaraçay-balkar, karaim, qazax, tuvin, şor dillərində 7; çuvaş, yakut, xakas dillərində isə 8 hal qeyd olunur. Dünya dillərinə gəlincə, ingilis dilində ismin 2, alman dilində 4, rus dilində 6, ərəb dilində isə 3 hal qəbul edilir. Dağıstan mənşəli Tabasaran dilində ismin 48 halı var.

Təbii ki, real dünyada gedən dəyişikliklər, insan şüurunda gedən dəyişikliklər kommunikativ prosesə də təsirsiz ötüşür. Belə olan halda hal sistemində də dəyişiklik gedir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində hal düzəltmədə – termin yaradıcılığında bir sistem özünü göstərir. Belə ki, bütün halların adı –lıq4 şəkildəsi vasitəsilə yaranmışdır. Digər türk dillərində isə bütün halların adları belə bir vahid şəkildə altında birləşmir (5, səh. 91). -lıq şəkildəsi qədim türk şəkildələrindən olub, tarixən söz yaradıcılığı prosesində aktiv iştirak etmişdir. Bu morfemin semantik və qrammatik təbiəti ilə bağlı Q.Mahmudova geniş araşdırma aparmışdır (2, səh.140-144).

Müasir dilçilik hal kateqoriyasına ikitərəfli – həm forma, həm də məzmun planına malik vahid kimi yanaşır. Hal kateqoriyasının forma və məzmunu arasındakı münasibət tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyinə gətirir. Bəzi tədqiqatçılar ismin hallarını məkani və qrammatik hallar deyərək iki yerə bölür. Məsələn, 1977-ci ildə N.K.Dmitriyev halları məkani və qrammatik olmaqla iki qrupa ayırır. O, məkani hallara yönlük, yerlik, çıxışlıq, istiqamət, qrammatik hallara isə yiyəlik və təsirlik halı daxil edir. Onun bu bölgüsü tədqiqatçıların hamısı tərəfindən müsbət qarşılanmır. Çünki burdan belə çıxır ki, digər hallar qrammatik deyil. Şerbakin fikrincə, “bütün hallar qrammatik xüsusiyyətə malikdir, sadəcə funksional-

semantik baxımdan onlar iki qrupa bölünür, biri o birinə nisbətən daha çox qrammatik səciyyə daşıyır” (20, səh.191).

Bu məsələyə məntiqi aspektdən yanaşdıqda həmin bölgünün özünü doğrultmadığını görmək olar. Məsələn: Mən şəhəri gəzirəm cümləsində də şəhər sözü məkan bildirir. Lakin təsirlik hal qrammatik hal hesab olunur. A.Əsədova haqlı olaraq bildirmişdir ki, türk dillərində ismin hallarını qrammatik və məkani hallar deyə iki qrupa bölməyin ciddi bir linqvistik əsası yoxdur, çünki bütün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tez-tez “qrammatik” halların “məkani mövqedə”, “məkani” halların “qrammatik mövqedə” işləndiyinin şahidi olur. Halların bu cür qarşılaşdırılması şərti xarakter daşıyır (6, səh.22).

R.F.Zarifov da buna bənzər mülahizə irəli sürür: “İş onda deyil ki, eyni hal məkani və qrammatik münasibət ifadə edə bilər, məsələ ondadır ki, “qrammatik” anlayış bütün hallara aiddir, çünki onlar qrammatik əlaqələri ifadə edir” (13, səh. 23).

Beləliklə, hesab edirik ki, halları qrammatik və məkani olmasına görə fərqləndirmək doğru deyil. Həqiqətən də hər bir hal istər söz birləşməsi daxilində, istərsə də cümlə daxilində qrammatik əlaqələrin yaranmasında iştirak edir və hər biri özlüyündə semantik yükə maldır.

İsmin əsas qrammatik kateqoriyalarından biri olan hal kateqoriyası aqlütinativ tipli dillərdə bu nitq hissəsinin əsas sintaktik funksiyasının reallaşmasında iştirak edir. Bu kateqoriya həm də cümlənin daxilədən təşkil olunmasını, cümlə, yaxud söz birləşmələri arasında – subyekt-obyekt münasibətlərinin, həmçinin atributiv münasibətlərin ifadə üsullarını tənzimləyir.

Qeyd edilənlərin yekunu olaraq bildirmək istəyirik ki, hal kateqoriyası ilə bağlı konsepsiyaların çoxluğuna baxmayaraq, hələ də dilçilikdə bu dil kateqoriyasının təbiəti ilə bağlı yekdil fikir yoxdur. Buna baxmayaraq, sübut olunmuşdur ki, hal sistemli şəkildə təşkil olunmuş kateqoriyadır. Onun hər bir elementi müəyyən funksiya yerinə yetirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasova E.A. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyasının diaxronik aspektləri. Fil.ü.f.d... dis. Bakı, 2022, 144s./ s.17
2. Mahmudova Q. Müasir türk dillərində düzəltmə söz. Bakı: Elm və təhsil, 2022, Bax:S.140-144
3. Çomsky N. Aspects of the Theory of Syntax, 50th Anniversary Edition. MIT Press, 2014 M12 26 - 296 pages
4. Dəmirçizadə Ə., Quliyev D. Qrammatika.I hissə. Morfologiya.Natamam və orta məktəb üçün. Azərənəşr. 1938, 225 s./s.54.
5. Əliyeva E. Türk dillərində hal kateqoriyası və onun adlandırılması. Terminologiya məsələləri, 2011, №2. s.91-98/ s.
6. Əsədova A. Azərbaycan dilində qrammatik hallar. Bakı, 2009.s.22
7. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya III hissə. S.50
8. Kazımov Q. İsim hallarının inkişaf tarixi. İsmnin adlıq və yiyəlik halları. / Dilçilik araşdırmaları. Elmi jurnal. № 1, Bakı, 2023, s.12- 41, S.27
9. Kazımov Q.Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya ,Bakı,ELM və təhsil, 2010,400 s./s.62
10. Seyidov Y.M. əsərləri. 15 c. IX c.Bakı: “bakı Univ.”, nəşr, 2010, 672 s.
11. Виноградов В.В.. Русский язык Грамматическое учение о слове. М-Л. ГОс. Уч-пед. Изд. Мин. Пров. РСФСР, 1947, с.167-177
12. Дмитриев, Николай, (1962). Строй тюркских языков, Москва: Изд. Восточной литературы.
13. Зарипов Р.Ф. Категории падежа в башкирском языке. Автореф. Дисс... кан. филол.наук.-Уфа, 1971, -23с.
14. Зулпукаров К.З. Падежная грамматика: теория и прагматика. Санкт-Петербург - Ош1994.317 стр. /с.89
15. Кондратьева Н. В. К 642 Категория падежа имени существительного в удмуртском языке / Удмуртский государственный университет. Кафедра общего и финно-угорского языкознания. Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», 2011. 255 с.
16. Лутин, Сергей Алексеевич. Системно-функциональный анализ категории падежа в русском языке. Автореферат ...диссер. доктор ф. н., 2008.

17. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Тт. I–II. М., 1958.
18. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1981. С. 168–370.
19. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л.: Учпедгиз, 1941.
20. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л, Наука, 1977, 191с.

TÜRKOLOGİYADA SÖZ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Namiq Saleh oğlu Qafarov

BSU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

namiq_qafarov@mail.ru

Xülasə

Türk dillərinin araşdırılması tarixi XI əsrdən başlasa da türkologiyada söz yaradıcılığının dərin elmi-nəzəri əsaslarla öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərindən başlayır və bu proses türkologiyanın inkişafı fonunda həm Avropa, həm də Sovetlər birliyində, xüsusilə böyük vüsət alır.

Açar sözlər: türkologiya, söz yaradıcılığı, semantika, analitik, sintetik, feil, ad.

Summary

Although the history of the study of Turkic languages began in the 11th century, the study of word creation in Turkology on a deep scientific-theoretical basis began at the beginning of the 20th century, and this process is gaining momentum, especially in Europe and the Soviet Union, against the background of the development of Turkology.

Key words: Turkology, word creation, semantics, analytical, synthetic, verb, noun.

Türk dillərində söz yaradıcılığının öyrənilməsinin tarixi çox qədimdir, yəni bu məsələnin araşdırılması, mövcud mənbələrə əsasən, müqayisəli türkologiyanın meydana gəlməsi hadisəsinə qədər gedib çıxır. Bildiyimiz kimi, müqayisəli türkologiyanın yaranması M.Kaşğari və onun məşhur “Divanül-lüğət-it Türk” əsərinin adı ilə bağlıdır. XI əsrdə yazılmış bu əsər təkcə türkologiya üçün deyil, bir çox parametrlərinə görə dünya dilçiliyi üçün də çox qiymətli bir xəzinədir. Bundan sonra həmin müqayisəli-türkoloji dilçilik ənənəsi İbn-Mühənnanın təmsalında inkişaf etdirilmiş, ümumiyyətlə, XII-XVIII əsrlərdə türk dillərinə dair yazılmış qrammatika kitablarında da yer almışdır (2, 136-145). XIX əsrdən etibarən isə söz yaradıcılığı daha geniş aspektdə öyrənilməyə başlanılmışdır, yəni problem dar “lüğət-qrammatika kitabları” (2, 137) fonundan çıxarılarq, daha geniş elmi qrammatikalar – şərhlər müstəvisinə gətirilmişdir. Bu kontekstdə ilk tədqiqatçılardan biri L.Qıqanov olmuşdur; onun “Грамматика татарского языка” (1801) adlı kitabı böyük əhəmiyyət daşıyır. Bundan sonra M.Kazım bəy və K.Bötlinq bu istiqamətdəki tədqiqatları daha da dərinləşdirmişdir (18; 14). Göründüyü kimi, XIX əsrdə türkologiyaya aid əsərlərin meydana gəlməsi söz yaradıcılığı barədəki elmi təsəvvürləri daha da genişləndirdi və sonrakı dövrlərdə onun inkişafında mühüm rol oynadı. Əgər M.Kazım bəy türkoloji istiqamətdə tədqiqat aparırdısa, K.Bötlinq bu məsələni daha geniş aspektdə - altay dilləri kontekstində öyrənirdi. Mahiyyət və məzmunca bir-birinə yaxın olan bu tədqiqatlar türkologiyada söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin formalaşmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Söz yaradıcılığının rusistikada olduğu kimi, türkologiyada da əsaslı şəkildə işlənilməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövrdəki tədqiqatlardan biri də A.A.Yuldaşevin “Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке” (23) adlı əsəridir. O, başqırd dilində söz yaradıcılığından danışarkən onun iki modelindən bəhs edir. Bu modellərdə qrammatikləşmiş vasitələrdən istifadədən bəhs olunmur (“Система словообразования и спряжения глагола в Башкирском языке”) (23, 47). Qeyd olunan iki yol isə türk dillərində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla yeni anlayışların adlandırılmasına şərait yaradır. Həmin modellər əsasən leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir.

A.A.Yuldaşev başqırd dilində sintetik yolla söz yaradıcılığında danışarkən onu iltisqiliyin əlamətlərindən biri kimi təqdim edir. Eyni zamanda yeni yaranmış anlayışı səciyyələndirərkən onun iki xüsusiyyətini diqqətə çatdırır(23, 48).

XX əsrin 70-ci illərində bu sahə üzrə türkologiyada meydana gələn dəyərli tədqiqatlardan biri də F.A.Qəniyevə məxsusdur. Onun “Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке” (15) monoqrafiyasında irəli sürdüyü fikirləri, sonralar “Образование сложных слов в татарском языке” (16) adlı tədqiqatında və digər əsərlərində davam etdirilmişdir. Bu da təsadüfi deyil, çünki tatar dili ilə məşğul olan dilçilər hələ XIX əsrin ortalarından bu məsələyə az və çox dərəcədə münasibət bildirmişdilər. XIX əsrdə M.Kazımbəy, N.İ.Aşmarin, XX əsrin əvvəllərindən isə N.F.Katanov, V.A.Qordlevski və başqaları tatar dilində söz yaradıcılığı məsələlərinə toxunmuş və XX əsrin 50-ci illərində əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu sahədə xeyli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Bunun da səbəbi ümumi nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığı nəzəriyyəsinin əsaslı şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır.

A.M.Şerbakın “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя)” (21, 96-108), eləcə də həmin başlıq altında feil bəhsi üzrə çıxan “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол)” (22, 139-155) monoqrafiyalarında söz yaradıcılığı nəzəriyyəsindən bəhs olunmasa da, praktik faktlara və onların təhlilinə geniş yer verilmişdir; bu şərhlər təsviri xarakter daşıyır.

Türkologiyada söz yaradıcılığının bəzi konturlarının müəyyənləşməsində N.A.Baskakovun böyük xidmətləri vardır. Onun “Историко-типологическая морфология тюркских языков” (13) adlı fundamental əsərində ümumtürkoloji əhəmiyyətə malik fikirlər vardır. Maraqlı məqamlardan biri də sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsi ilə bağlıdır. Burada da birləşən şəkilçilərin əvvəldə aparıldığı təsnifatı nəzərə alınmışdır. N.A. Baskakovun ümumən sözdüzəldici şəkilçilər barəsində verdiyi təsnifat konseptual xarakter daşıyır.

Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının geniş şəkildə öyrənilməsi S.Cəfərovun adı ilə bağlıdır (1). XX əsrin 50-60-cı illərində türkologiyada sözyaradıcılığın yanaşma tərzii-konsepsiyası S.Cəfərovun təmsalında Azərbaycan dilçiliyində də öz ifadəsini tapmışdır. Bu dövrdə türkologiyada söz yaradıcılığının vasitə və üsulları tədqiqata geniş şəkildə cəlb olunsada, söz yaradıcılığı nəzəriyyəsi prioritet məsələ kimi ön plana çıxma bilmirdi. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyində də bu əlamət hiss olunurdu.

XX əsrin 60-cı illərində söz yaradıcılığı sahəsində fundamental tədqiqatın müəllifi E.V.Sevortyan olmuşdur. Onun “Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке” (19) və “Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке” (20) əsərləri türkologiyada ciddi əsərlər hesab olunur. O, birinci kitabda söz yaradıcılığının statusu məsələsinə toxunur və dilçilikdəki köhnə ənənəyə görə, onun morfolojiyaya aid olmasından bəhs edir. Bu səbəbdən rus dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də yeni ruhlu tədqiqatlar meydana gəldi ki, istər S. Cəfərovun, istərsə də E.Sevortyanın söz yaradıcılığına aid tədqiqatları həmin məsələyə yeni yanaşmanın nəticəsi kimi meydana gəlmişdi.

Türk dilçiliyində və ya türkoloji dilçiliyin Türkiyə məktəbində söz yaradıcılığı probleminin tədqiqi sovet epoxasındakı türkologiyadan geri qalırdı; çünki sovet dilçiliyi qərb dilçiliyi ilə rəqabət vəziyyətində idi, onların bütün sahələrdəki elmi nailiyyətlərinə qısa bir vaxtda adekvat cavab verilirdi. Bu səbəbdən sovet türkologiyası mükəmməl elmi bazaya malik olduğundan digər elm sahələri kimi böyük nailiyyətlər əldə etmişdi; xüsusilə nəzəri dilçilik yeni-yeni nəzəri ümumiləşdirmələr və elmi nəticələrlə çox zənginləşmişdi.

Türk dilçiliyində söz yaradıcılığı məsələsi sözdüzəldici şəkilçilərin morfosemantikasının bir-bir sadalanması və onlara aid misalların verilməsi ilə məhdudlaşdı; bu da çox güman ki, məsələyə yanaşmanın metodiki tərəfinə üstünlük verilməsi ilə bağlı idi. Məsələn: M.Erginin hazırladığı “Türkiyə türkcəsi” (6), “Türk dilbilgisi” (7) adlı kitablarının müxtəlif nəşrlərinin nitq hissələri bölmələrində müvafiq olaraq sözdüzəldici şəkilçilərdən bəhs edilir, dildə işləklik xüsusiyyətlərinə böyük önəm verilir, təfərrüatı ilə ondan bəhs olunur, lakin həmin məsələ nəzəri müstəviyə gətirilmədiyindən bu morfemlər barədə nəzəri ümumiləşdirilmələrin aparılmasına imkan qalmır. Belə olan halda sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin müəyyənləşməsi kriteriyaları, onların qrammatik sistemdə yeri və s. kimi məsələlər unudulurdu. Halbuki, Avropa dilçiliyində dillərin təsnifatında morfoloji sistemə, onun elementlərinə xüsusi fikir verilirdi; bu, məntiqən də bir şüur modeli kimi dil strukturunun xüsusi dəyərləndirilməsi ilə bağlı idi. Türk dilçiliyində şəkilçilərlə bağlı geniş məlumatı prof. Z.Korkmazın “Türkiyə türkcəsi Üzerine Araştırmalar” (9) adlı əsərində rast gəlirik. Türk dilçiliyində qeyd olunan əsərə

və sözügedən müəllifin digər əsərlərinə (10) də tez-tez müraciət olunur. Bu əsərdə Türkiyə türkcəsinə aid nitq hissələri üzrə bütün şəkilçilər və onların morfoloji xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. XX əsrin 70-80-ci illərində bu istiqamətdəki tədqiqatlar müxtəlif monoqrafiyalarda və elmi jurnal məqalələrində də özünə yer almışdır. Xüsusən prof. dr. Vecihe Hatiboğlu “Türkcenin ekleri” (8); Yusif Çotuksöken “Türkçe”de ekler-kökler-gövdeler” (4); doç. dr. Recep Toparlı “Türkiyə türkcəsi” (12); doç. dr. H.İbrahim Delice “Türkiyə türkcəsində işlevsel ek tasnifi denemesi” (5) və başqalarının bir-birinin ardınca diqqəti çəkən əsərləri meydana gəlmişdir. Bu proses müasir türk dilçiliyində indi də davam edir.

Türk dillərinin söz yaradıcılığı sistemində feildən ad yaradan şəkilçilərin mühüm yeri vardır. İstər feillər, istər adlar, istərsə də sözdüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilər bu və ya digər şəkildə adyaratma prosesinin əsas komponentləri kimi özünü göstərir. Həmin problem bu gün artıq türkologiyanın “Türkoloji dilçilik” (2) adlı fənni kimi formalaşan metalinqvistik səciyyəli sahəsində də yeni araşdırma aspektlərində və konseptual-funksional metodlarla öyrənilir. Məsələn, M.Musaoğlunun “Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler” (11, 240-247) adlı əsərində feildən isim düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərlə və uyğun ad-komponentlərlə düzələn adyaratma modelinə dair Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin dil faktları əsasında mükəmməl bir sinxronik-qarşılaşdırılmalı linqvistik korpus nümunəsi verilir. Yenə də həmin müəllifin Q.Cəfərovla şərikli olaraq yazdığı “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika” (3) adlı digər bir əsərində isə söz yaradıcılığı prosesi artıq morfemika, morfem, morf; kök, gövdə, söz əsası; məna, anlam və işarə qavramları (konseptləri) birləşmiş koqnitiv kontekstində konseptual, semiotik və funksional yönüylə öyrənilir (3, 10-64).

I.V.İvanovun “Аффиксальное именное словообразование в современном якутском языке (на материале отглагольных имен существительных)” (17) adlı əsərində (2011) düzəltmə sözlərin komponentlərinə əsasən təfərrüatlı morfematik təhlili və semantik identifikasiyası aparılmışdır. Bunun nəticəsində də feillərdən düzələn bütün isimlərin yakut dilindəki morfematik inventarı çıxarılmışdır. Z.A.Asanovun “Сложные прилагательные в крымскотатарском языке” (2015) (24) adlı əsərində isə söz yanaşması yolu ilə düzələn söz yaradıcılığı prosesinin özəllikləri göstərilmişdir.

Beləliklə, türkoloji dilçilikdə söz yaradıcılığı həm morfoloji və sintaktik, həm də fonetik, leksik, semantik və funksional parametrləriylə geniş konseptual və semiotik kontekstdə öyrənilməlidir. Bu, türk dillərində adyaratma prosesinin və onun nəticələrinin mövcud leksik-qrammatik komponentlərə əsasən daha adekvat bir müstəvidə elmi-linqvistik təsvirinin aparılmasına imkan verir. Bununla bərabər, bütövlükdə söz yaradıcılığının və ayrılıqda feillərdən adyaratma prosesinin təhsil sistemimizdə günün tələbləriylə səsleşən müasir tədrisinin, unikal morfemlərin inventarının çıxarılmasının və uyğun morfematik lüğətlərin hazırlanmasının da yolu açılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. "ADU" nəşriyyatı. Bakı: 1960. 203 s.
2. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik, Dərslik, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı: 2002, 454 s.
3. Musayev M.M., Cəfərov Q. H. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika, II cild, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: 2014, 326 s.
4. ÇotuksökenYusif “Türkçe”de ekler- kökler-gövdeler. Alyaz Yayınları. İstanbul: 1980 228 s.
5. Delice İbrahim. Türk dilinde işlevsel ek tasnifi denemesi Sosial Bilimler Dergisi. Sivas. 2000; 156 s.
6. Ergin Muharrem. Türk dili. "Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul, 1990. 579 s.
7. Ergin Muharrem. Türk dil bilgisi."Bayrak/Basım/Yayım/Tanıtım". İstanbul, 2008. 407 s.
8. Hatiboğlu Vecihe Türkcenin ekleri. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara:1974, 236 s.
9. Korkmaz Zeynep. Türk dili üzerine araştırmalar. I cilt. Yükseköğretim Kurulu Matbaasında basılmıştır. Ankara: 1995. 959 s.
10. Korkmaz Zeynep, Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 2003a, 1224 s.
11. Musaoğlu M.M. Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T.C. Kültür

Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, 320 s.

12. Toparlı Recep Türk dili, Seyran Yayınları, Sivas, 1993; 128 s.
13. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. Москва: Наука, 1979
14. Бетлинг О.Н. О языке якутов. Новосибирск: Наука, 1989, 646 с.
15. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке” Казань: 1974
16. Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке” М. Наука 1982
17. Иванова И.Б. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Аффиксальное именное словообразование в современном якутском языке (на материале отглагольных имен существительных). - Якутск, 2011.- 30 с.
18. Казым-Бек М.А. Общая грамматика турецко–татарского языка. Казань, Печатано в Унив. Типограф., 1846, 457 ст.
19. Севортян Э. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке», Москва: 1962, 642 с.
20. Севортян Э. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке » Москва: 1966, 644 с.
21. Щербак А.М. “Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя) Ленинград: Наука, 1977, 420 с.
22. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) , Ленинград: Наука, 1981, 388 с.
23. Юлдашев А.А. “Система словообразования и спряжения глагола в Башкирском языке” М. 1958, 256 с.
24. <http://philology.snauka.ru/2015/05/1439>

RƏQƏMSALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİALOJİ VƏ MONOLOJİ DİSKURSLARIN TƏKAMÜLÜ

Səbinə Vilayət qızı İsmayilova

BDU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sabinaysmayilova@bsu.edu.az

Xülasə

Bu məqalə rəqəmsal dövrdə dialoq və monoloji diskursun təkamülü məsələsinə həsr edilib. Müəllif rəqəmsal texnologiyaların və internetin inkişafının həyatımıza təsirini araşdırır, bu təsir nəticəsində yalnız kommunikasiya sahəsində deyil, həm də diskursiv praktikanın strukturunda baş verən dəyişikliklərə diqqət yetirir. Bu elmi araşdırmanın əsas məqsədi rəqəmsal dövrdə dialoq və monoloji diskursların inkişafını və onların müasir cəmiyyətə təsirini izləməkdir. Hər iki növ diskurs müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində mühüm rol oynayır və onların öyrənilməsi qarşılıqlı əlaqəni, ünsiyyəti və məlumat ötürülməsini daha yaxşı başa düşməyə kömək edə bilər. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı dialoji və monoloji diskursda dəyişikliklərə səbəb olub, onları daha dinamik və interaktiv edib. Rəqəmsal platformalar tərəfindən asanlaşdırılan sinxron rabitədən asinxron rabitəyə keçid dialoqun dinamikasında dəyişikliklərə gətirib çıxarır və iştirakçılara cavabları nəzərdən keçirmək üçün daha çox vaxt verir. Rəqəmsal mühit həm də dialoq və monoloqu fotosəkillər, video və audio materiallarla zənginləşdirir, ünsiyyət prosesini daha müxtəlif və əlçatan edir.

Açar sözlər: dialoji diskurs, monoloji diskurs, rəqəmsal texnologiyalar, ünsiyyət forması, nitq.

Abstract

This article is dedicated to the evolution of dialogical and monological discourse in the digital age. The author explores the impact of digital technologies and the development of the internet on our lives, paying attention to changes not only in the field of communication but also in the structure of discursive

practice. The main aim of this scientific research is to trace the development of dialogical and monological discourses in the digital age and their impact on modern society. Both types of discourse play an important role in various communicative situations, and their study can help better understand interaction, communication, and information transmission. The development of digital technologies has led to changes in dialogical and monological discourses, making them more dynamic and interactive. The transition from synchronous communication to asynchronous communication facilitated by digital platforms brings changes in the dynamics of dialogue, providing participants with more time to consider responses. The digital environment also enriches dialogue and monologue with texts, photos, videos, and audio materials, making the communication process more diverse and accessible.

Key words: dialogic discourse, monologic discourse, digital technologies, form of communication, speech.

Rəqəmsal texnologiyaların və internetin həyatımızda inkişafı ilə biz yalnız ünsiyyətin özündə deyil, həm də diskursiv praktika strukturunda dəyişiklikləri müşahidə edirik. Bu elmi məqalədə rəqəmsal dövrdə dialoq və monoloq diskursunun təkamülünə və onların müasir cəmiyyətə təsiri məsələlərinə işıqlandırmaq əsas məqsəd kimi götürülmüşdür.

Dialoji diskurs iştirakçıların bərabərliyinə, qarşılıqlı anlaşmaya və ideyaların qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan ünsiyyət kimi xarakterizə olunur. Belə diskursda əsas diqqət dialoqa, fikir mübadiləsinə və əsaslandırılmış cavablara yönəlidir.

Dialoji diskurs, iki və ya daha çox kommunikatorun iştirak etdiyi, qarşılıqlı əlaqə rejimində fikir mübadiləsi apardığı nitq fəaliyyətinin bir formasıdır. Monoloji nitq, öz növbəsində, bir şəxsin auditoriyaya və ya həmsöhbətə yönəldilmiş, lakin dərhal cavab verməyi nəzərdə tutmayan davamlı çıxış nitqidir. "Dialoji diskurs bizə təbii dili nitq subyektinin müstəqil məhsulu kimi deyil, mədəniyyətlərin dialoqunda nitq subyektindən və digər ekstralinqvistik amillərdən ayrılmaz olaraq tədqiq etmək, öyrənmək imkanı verir. Dialoq mühüm əhəmiyyətə malik olan sosial faktorla şəxsiyyətlərarası və mədəniyyətlərarası münasibətlərin psixologiyasına tabedir. Bütün bunlar, bir tərəfdən, cari nitq aktlarının mədəni tədqiqini asanlaşdırır, digər tərəfdən, nəzəri cəhətdən qurulmuş dialoq diskursunun və onun real ekvivalenti olan canlı danışıq dialoqunun korrelyasiyasında müəyyən çətinlikləri ortaya qoyur" (4, səh. 572).

Dialoji diskursdan fərqli olaraq, monoloq diskursu birtərəfli təsirə malikdir. Burada ən çox məlumat ötürməyə, inandırmağa və öz fikirlərini ifadə etməyə üstünlük verilir.

Nitqi ünsiyyətinin əsas formalarını təmsil etdiyindən müasir dilçilik tədqiqatlarında dialoji və monoloji diskursa daha çox yer ayrılır. Bu formaları və onların xüsusiyyətlərini başa düşmək insanların ünsiyyətini, qarşılıqlı əlaqəsini və məlumat ötürülməsini təhlil etmək üçün bir açıqdır. Dialoji diskurs ünsiyyətin dinamik strukturunu yaradan iştirakçılar arasında replika mübadiləsi ilə xarakterizə olunur. Dialoq iştirakçıları qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığa nail olmağa çalışırlar. Onlar məlumatın düzgün başa düşülməsini təmin etmək üçün parafraz və aydınlaşdırma, izahedici səciyyəli cümlə, söyləmə və ifadələrdən istifadə edirlər.

Kontekst dialoq diskursunda əsas rol oynayır, çünki iradların mənası çox vaxt əvvəlki ifadələrdən və situasiya mühitindən asılıdır. Məsələn, iş yerindəki söhbətdə "Bu hesabatda kömək edə bilərsinizmi?" qəbul edən tapşırıq bələd olduğunu və kömək göstərə biləcəyini güman edir.

Dialoqda cavablar bir çox funksiyaları yerinə yetirə bilər, məsələn, məlumatlandırma, sorğu, sifariş, təklif və s. Məsələn, "Nəsə yemisən?" ifadəsi ya məlumat sorğusu, ya da birlikdə şam yeməyinə dəvət ola bilər.

Monoloji diskurs bir şəxsin fikirlərinin digər iştirakçıların birbaşa müdaxiləsi olmadan davamlı şəkildə təqdim edilməsi ilə xarakterizə olunur. Məsələn, buna çıxışlar, mühazirə və ya məruzə misal ola bilər. Monoloqlar çox vaxt əvvəlcədən planlaşdırılır və dialoqlara nisbətən daha sərt quruluşa malikdir. Buraya giriş, əsas hissə və nəticə daxil ola bilər. Məsələn, ictimai nitqlə çıxış edən natiq əsas məqamları və arqumentləri əvvəlcədən hazırlayır. Bu baxımdan qeyd edilir ki, "Monoloji nitq hər hansı müəyyən bir ideya, fikir, məsələn, məlumat, informasiya, xatirə və s. bir nəfərin ardıcıl, rəhbərli, geniş və ya qısa nitqi kimi özünü göstərməlidir. Bu nitqdə fasilə sürət, ahəng, ton xüsusi rol oynayır. Buraya mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, məktub, məqalə və s. daxildir. Monoloji nitq müxtəlif məqsədli və məzmunludur:

öyrətmə, inandırma, məlumat vermə, müxtəlif təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında daxili fikir, hiss və həyəcanları yerinə yetirmə, məzmunluluq və s. monoloqun daha mürəkkəb formalarıdır. Hər adam monoloji nitqə qabil deyil. Adamların çoxu rabitəli danışıq bilmir. Şifahi nitqin monoloji forması danışıqdan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir” (3, səh. 87).

Monoloji nitq, adətən, bir mövzu üzərində cəmlənirsə, dialoji nitqdə eyni vaxta bir neçə mövzu müzakirə edilə bilər. Ədəbi monoloqlarda, məsələn, pyeslərdəki personajların monoloqlarında mövzu çox vaxt dərinlən araşdırılır və bütün proses boyu inkişaf etdirilir. Monoloji nitqə replikalar yaddır, bu isə natiqdən mümkün sualları və etirazları əvvəlcədən nəzərdən keçirməyi tələb edir. “Monoloji nitq – nisbətən uzadılmış, məzmun və struktur baxımından bütöv nitq silsiləsidir. Həmin cərgə bütün uzunluğu boyu nitq aktının bir iştirakçısı tərəfindən yaradılır. Monoloji nitq bir istiqamətə yönəlir və birtərəfli qavrayışı nəzərdə tutur. Ondan əlavə, qavrayış zamanı çərçivəsində yaradıcılıq eksplikasiyadan aralana bilər və onun danışan şəxsin nitqin ünvanlandığı şəxslə bilavasitə əlaqəsi olmur. Buna görə, bu növ nitqin yaranmasında yalnız danışan şəxs real şəkildə mövcuddur, nitqin ünvanlandığı şəxs isə ya ümumiləşdirilmiş, yaxud mücərrəd obraz kimi düşünülür, ya da danışanın özü ilə eyniləşdirilir” (2, səh. 13). Məsələn, siyasətçi çıxışı zamanı auditoriyanın reaksiyasını qabaqcadan görməli və mümkün tənzimlərə öncədən cavab da hazırlamalıdır.

Hər iki diskurs növü müxtəlif kommunikativ vəziyyətlərdə mühüm rol oynayır. Dialoji diskurs bilavasitə məlumat mübadiləsini təşviq edir ki, bu da gündəlik ünsiyyətdə, peşəkar qarşılıqlı fəaliyyətdə və təlimdə xüsusilə vacibdir. Monoloji nitq, öz növbəsində, mürəkkəb məlumatların çatdırılması, şəxsi fikirlərin ifadəsi və ictimai çıxış üçün effektivdir.

Dialoji və monoloji diskurs nitq fəaliyyətinin iki əsas formasıdır ki, onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə və funksiyalara malikdir. Bu nitq formalarının diskursiv təhlili müxtəlif ünsiyyət situasiyalarını daha yaxşı təhlil etməyə və şərh etməyə və effektiv ünsiyyət strategiyaları hazırlamağa imkan verir.

Sosial şəbəkələrin, bloqların, onlayn forumların və messencerlərin yaranması ilə biz həm dialoq, həm də monoloq diskursda dəyişikliklərin daha dinamik xarakter almasının şahidi oluruq. Rəqəmsal əsrdə dialoq daha əlçatan və geniş bir forma alıb, nəticədə şərhlər, müzakirələr, onlayn konfranslar və s. kimi yeni ünsiyyət formaları yaranıb. Dialoji diskurs daha interaktiv və demokratik olub, daha çox insana öz fikirlərini bildirmək və müzakirələrdə iştirak etmək imkanı verib. “Dialoji diskurs insan nitqi davranış sahəsi kimi sistemli xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, dialoqun bütün komponentləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onların bir çoxu dildən kənar xarakter daşıyır. Bundan əlavə, dialoq diskurs dialoqun bütün formalarını və onun mövcudluğunun xarici amillərini özündə birləşdirən mücərrəd anlayışdır” (4, səh. 573).

Dialoq ünsiyyətin xüsusi növü olmaqla, tarixən konkret cəmiyyətin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir və şəxsi inkişaf imkanlarını əhatə edir. Yuxarıda qeyd olunan qloballaşma və informasiyalaşma proseslərinə uyğun olaraq, dialoqun ikili ziddiyyət əsasında formalaşdırıla bilən yeni əsasının formalaşmasından danışmaq olar: “insan - İnternet”. Bu iki bir-birin əks qütblər arasındakı münasibət nəticəsində yeni “şəbəkə dialoqu” (5, səh. 45) anlayışı meydana çıxır. Dialoqun şifahi formasını onlayn formadan fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, onlayn ünsiyyət real ünsiyyət üçün xarakterik olan bütöv taktik ünsiyyət formalarından məhrumdur. İnternetdə ünsiyyətin əsas və mahiyyətə yeganə komponenti ünsiyyətin informasiya komponentidir, qalanları isə praktik olaraq mövcud deyil.

Bununla belə, digər tərəfdən rəqəmsal dövr monoloq diskursunun güclənməsinə də öz töhfəsini verir. Bloqlar, media xadimləri və rəsmi nümayəndələr sosial şəbəkələrdən birbaşa auditoriya ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edirlər, lakin eyni zamanda virtual məkanda yerləşdirilən nitqlərinin məzmununa nəzarət edirlər. Rəqəmsal əsrdə monoloq diskurs manipulyasiyaya və saxta xəbərlərə daha həssas yanaşma sərgiləyir.

Əsas dəyişikliklərdən biri sinxron rabitədən asinxron rabitəyə keçiddir. Sosial şəbəkələr, e-poçt və sosial şəbəkələr üzərindən mesajlaşma insanlara dərhal cavab tələb etmədən ünsiyyət qurmağa imkan verir. Bu, dialoqun dinamikasını dəyişir, iştirakçılara cavablar üzərində daha diqqətlə düşünməyə imkan verir.

Rəqəmsal əsrdə dialoq diskursuna çox vaxt mətn, şəkillər, video və audio mətnlər daxildir. Məsələn, messencerlərdə istifadəçilər yalnız mesaj mətnləri deyil, həm də səsli mesajlar, fotolar və videolar

üzərindən məlumat mübadiləsinə həyata keçirirlər. Sosial şəbəkələr və onlayn forumlar geniş auditoriya ilə dialoqa imkan verir. Rəqəmsal platformalar müxtəlif ölkələrdən və mədəniyyətlərdən olan insanları bir araya gətirir, çoxdilli dialoqları və mədəniyyətlərarası mübadilələri asanlaşdırır. Məsələn, beynəlxalq forumlarda və sosial şəbəkələrdə tərcüməçilərdən və avtomatik tərcümə alətlərindən istifadə etməklə müxtəlif dillərdə qurulan ünsiyyət prosesini asanlıqla müşahidə etmək mümkündür.

Rəqəmsallaşan dövrümüzə hər kəsə müəllif olmaq və monoloqlarını bloqlar və sosial şəbəkələr vasitəsilə yaymaq imkanı verilib. YouTube, Medium və Twitter kimi platformalar insanlara öz fikir və ideyalarını qlobal auditoriya ilə bölüşməyə imkan verir. Rəqəmsallaşma əsasında yaranan “virtual diskurs müxtəlif ünsiyyət səviyyələri və digər insanlarla ünsiyyətdə uğuru təmin edən fərdi təsir potensialı ilə xarakterizə olunur. Buraya aşağıdakı xüsusiyyətlər daxildir: rahatlıq və ünsiyyət bacarıqları, uyğunlaşma qabiliyyəti, özünə inam, qarşılıqlı fəaliyyətdə aktiv mövqe, nailiyyət motivasiyası, mənsubiyyət, həmsöhbətə başa düşmək və sosial intellekt” (1, səh. 174). Bu baxımdan ənənəvi monoloqlardan fərqli olaraq, müasir rəqəmsal monoloqlara çox vaxt interaktivlik elementləri daxildir. Şərhlər, bəyənmələr və paylaşımalar tamaşaçılara müzakirədə iştirak etmək və müəlliflə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanı verir. Məsələn, YouTube videoları izləyici şərhləri ilə müşayiət olunur ki, bu da monoloq formatında dialoq elementi yaradır.

Rəqəmsal mühit qısa videolar, podkastlar və hekayələr kimi yeni monoloq formatlarının yaranmasına təkan verir. Bu formatlar daha dinamik və lakonik təqdimat üslubunu tələb edir ki, bu da informasiyanın təqdim edilməsinin məzmununda və üslubunda özünü göstərir. Rəqəmsal platformalar virtual məkan istifadəçilərinə tamaşaçı reaksiyaları ilə bağlı analitik məlumatlara çıxış imkanı verir. Bu, məzmunu və onun təqdimatına yanaşmaları daha dəqiq şəkildə fərdiləşdirməyə imkan verir, monoloq diskursunu tematik platformalarda köklənməsini təmin edərək onları məqsədyönlü edir. Rəqəmsal dövrdə dialoq və monoloq diskursunun təkamülü ünsiyyətin müxtəlif sahələri üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir:

Onlayn kurslar və vebinarlar tələbələrə müəllimlər və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmağa imkan verən dialoq və monoloq diskurslarını bir arada birləşdirməklə yeni diskurs növü formalaşdırır. Məsələn, Coursera və edX kimi platformalar suallar vermək və materialı forumlarda müzakirə etmək imkanı ilə video mühazirələr təklif etməklə hibrid diskurs növü formalaşdırır. Sosial media və rəqəmsal kampaniyalar brendlərə istehlakçılarla dialoq qurmağa və məhsul və xidmətləri tanıtmaya üçün monoloqlardan istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, şirkətlər müştərilərin istəklərinə tez cavab vermək üçün Twitter-dən, tanıtım videoları dərc etmək üçün isə YouTube-dən istifadə edirlər.

Siyasətçilər və ictimai xadimlər dialoq və monoloqun vəhdəti vasitəsilə seçicilər və ictimaiyyətlə ünsiyyət qurmaq üçün rəqəmsal platformalardan istifadə edirlər. Məsələn, Facebook və ya Instagram-da canlı yayımlar siyasətçilərə real vaxt rejimində auditoriya qarşısında çıxış etməyə və suallara cavab verməyə imkan verir.

Rəqəmsallaşan müasir kommunikativ ortam dialoq və monoloji diskursu dəyişdirərək, ünsiyyət üçün yeni imkanlar və çağırışlar təqdim edir. Bu dəyişiklikləri başa düşmək, qavramaq və mənimsəmək həyatın müxtəlif sahələrində rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə üçün vacibdir. Bu sahədə gələcək tədqiqatlar rəqəmsal texnologiyaların nitq təcrübələrinə təsirini daha yaxşı başa düşməyə və daim dəyişən dünyada yeni kommunikasiya strategiyalarını inkişaf etdirməyə kömək edə bilər.

Çağdaş dövrün tələblərinə uyğun olaraq dialoq və monoloq diskursun təkamülü müasir cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bir tərəfdən, dialoq diskursunun əlçatanlığının və interaktivliyinin artması demokratiyanın inkişafına, fikir mübadiləsinə və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına kömək edir. Digər tərəfdən, monoloq diskursunun hüdudlarının genişlənməsi populizmin, dezinformasiyanın və siyasi manipulyasiyanın güclənməsi ilə nəticələnir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Habibova K.A. Virtual Discourse as a Communicative Requirement of the Modern Era // Ad Alta. 2023, XXXII, pp. 173-176.
2. Məmmədova S.Y. Daxili nitq dil ünsiyyətinin xüsusi forması kimi (Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatının materialları əsasında). Bakı: 2022, 33 s.
3. Orucova S.A. Nitqin kommunikativliyi və onun formaları // Dil və ədəbiyyat. 2021, № 3, s. 86-88. [https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebyyat/2021/03/20\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/bdu_dil_edebyyat/2021/03/20(meqale).pdf)

4. Ибодуллаева Г.Д. Проблема коммуникативного значения в межкультурной коммуникации // Экономика и социум. 2023. № 4-2(107), с. 571-574.

5. Рябова М.Э. Диалогический дискурс современного общества / М. Э. Рябова, Т. С. Шикина // Гуманитарий. 2008, № 7, с. 44-50.

FONETİK DIALEKTİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA (MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ BƏDİİ NƏSR NÜMUNƏLƏRİ ƏSASINDA)

Gülzar Məhəmməd qızı Ağakışiyeva
BSU
gulnar.rehimli.90@mail.ru

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövrü bədii nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş səs əvəzlənmələri türk dilləri ilə qarşılıqlı və müqayisəli şəkildə araşdırılmış və öyrənilmişdir. Ədəbi dildən yalnız fonetik cildilə fərqlənən, tipikləşmə, obrazın hansı coğrafi əraziyə mənsub olduğunu, danışığının təbiiliyini, canlılığını bildirmək məqsədilə bədii dildə işlədilən fonetik dialektizmlər bizə türk dillərinin fonetik sistemi ilə müqayisə aparmaqda, ortaqlıq və fərqli fonetik əvəzlənmələri müəyyən etməkdə bizə zəngin material verir.

Açar sözlər: səs əvəzlənmələr, türk dili, müqayisə, bədii nəsr, müstəqillik dövrü.

SOUND SUBSTITUTIONS IN PHONETIC DIALECTICISMS AND THEIR PROCESSING CHARACTERISTICS (BASED ON COMPARISON WITH ARTISTIC PROSE EXAMPLES OF THE INDEPENDENCE PERIOD AND TURKISH LANGUAGES)

Summary

In the article, the sound substitutions used in the language of artistic prose works of the period of independence are investigated and studied reciprocally and comparatively with Turkish languages. Phonetic dialectisms, which differ from the literary language only in phonetic volume, typification, which geographical area the character belongs to, the naturalness and liveliness of his speech, used in the artistic language, give us rich material for comparison with the phonetic system of Turkish languages, and for identifying common and different phonetic substitutions.

Key words: sound substitutions, Turkish language, comparison, artistic prose, period of independence

Azərbaycan dilinin səs quruluşu müxtəlif fonetik hadisələrlə daim inkişafda olmuşdur. Dilimizdəki fonetik hadisə və qanunlar müxtəlif tendensiyaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Azərbaycan dilindəki fonetik hadisələrin çoxu bir-birinin qarşılığı kimi reallaşmışdır. Məsələn, diftonqlaşma - karlaşma, uyğunlaşma-fərqlənmə, kipləşmə- novlaşma, qalınlaşma, səsartımı-səsdüşümü və s. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu hadisələr artıq sabitləşmişdir. Qədim abidələrimizin dilində və dialektlərimizdə isə bu hallar tam müəyyənləşməmişdir. Bəzən bir leksik vahid ədəbi dildə bir fonetik biçimdə işləndiyi halda dialektə fərqli fonetik libasda ortaya çıxır. Məsələn, Kəndin başında özünə ev tikmişdi. *Babət* ev idi (4, s. 7); Nümunədə ədəbi dildə işlənən “babat” sözü dialektə “babət” kimi işlənmişdir. Burada ə>a keçidi baş vermişdir. Bu faktlar müasir Azərbaycan nəsr əsərlərində istənilən qədərdir.

Fonetik dialektizmlər ədəbi dildən yalnız fonetik cildilə fərqlənir. Eyni mənalı leksik vahidlər dialektlərdə fərqli fonetik cildlə reallaşır. Fonetik dialektizmlər müxtəlif fonetik proseslər: səs dəyişmələri, səs artımı və səs düşümü, səslərin yerdəyişməsi ilə müşahidə olunur.

Fonetik dialektizmlər bədii əsərdə obrazların səciyyəvi keyfiyyətlərini, yerli xüsusiyyətlərini və onların hansı dialekt və şivənin nümayəndəsi olmasını müəyyənləşdirməkdə, xarakterini daha qabarıq

vermək üçün mühüm rol oynayır. Bu dialektizmlər müəyyən bir dialektə xas, fonetik dəyişikliklərə uğramış sözlərdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz Müstəqillik illəri Azərbaycan nəsrində işlənən dialektizmlərdə sait əvəzlənmələri daha çox müşayiət edilir. Bu fonetik hadisə ilə bağlı M.Şirəliyev yazır: “*Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox səslərin əvəzlənməsi hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənba və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər*” (14, s.39).

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərin dilində işlənən dialektizmlərdə səs əvəzlənmələri iki yerə ayrılır: saitlərin əvəzlənməsi, samitlərin əvəzlənməsi.

Nəsr əsərlərindəki fonetik dialektizmlər ədəbi dildəkilərdən kəmiyyətcə fərqli və zəngindir. Bu fərqli amillər özünü saitlərin uzun və qısalığı, burun variantlarının və burun saitlərinin işlənməsində göstərir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərin dilində üç prinsip əsasında qruplaşdırdığımız aşağıdakı səs əvəzlənmələri fonetik hadisəsinə rast gəldik:

Sait əvəzlənmələri:

Dilarxası saitlərin dilönü saitlərlə əvəzlənməsi:

a>ə əvəzlənməsi: *bağçaya, inanmeysən, danışeysən, qəmədyə, xəsyətidi, qədəğan, babat.*

Qaydaları, qədəğələri adamlar özləri qoyub (4, s.140)

a>e əvəzlənməsi: *olacey, çıxardaceyəm, alaceylər. Sabah Şamaxı bazarından kisə-kisə mal alaceylər (4, s. 40).*

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi:

o>u əvəzlənməsi: bu fonetik hadisə əsasən şimal qrupu şivələrinə, şərq qrupu şivələrinə daxil olan Quba şivəsi üçün xarakterikdir. Bununla yanaşı o>u səs əvəzlənməsi cənub qrupu şivələrindən Bakı, Şəki, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək şivələrində müşahidə olunur (5, s.70). Tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərdə bu əvəzlənməyə sözün ilk hecasında rast gəldik. Məsələn, *tupuğuna>topuğuna, tulazladı>tolazladı (2, s.91)*. Müstəqillik illəri Azərbaycan nəsrində də bu hal müşayiət olunur. Məsələn, *Buyuva qurvan, ay bala! (1, s.7)* və s.

[O] səsinin [u] səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi, türk dillərinin əksəriyyətində mövcud olmuş və indi də mövcuddur. o>u hadisəsi tatar, başqırd, qaraqalpaq və başqa türk dilləri üçün ən səciyyəvi fonetik hadisədir. Bu hadisə türk, çuvaş, uyğur, yakut, türkmən dillərində və başqa türk dillərində də bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.

ö>ü əvəzlənməsi- bu səs əvəzlənməsi Bakı, Quba, Dərbənd, Qazax şivələrində, Tovuz, Zaqatala, İraq-türkman ləhcəsinin Altun körpü şivəsində, Qərbi Azərbaycanın Meğri, Çəmbərək, Karvansaray şivələrində sözün əvvəlində və ortasında müşahidə olunur: *dağlı-döyünlü>düyünlü (2, s.93)*.

[Ö] səsinin [ü] səsi ilə əvəzlənməsi halına demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlinir. Məsələn, ö>ü keçidi tatar və başqırd dillərində də işlənir.

“*Tatar və başqırd dillərində ulu türkdəki [ö]səsinin [ü] səsinə keçərək daralması [o] səsinin [u] səsinə keçərək daralması ilə sıx bağlıdır*” (11, s.24).

K.Səmədova yazır ki, ö>ü hadisəsini başqırd, tatar və çuvaş dilləri ilə digər türk dillərini müqayisə etdikdə də görmək mümkündür. Məlumdur ki, tatar və başqırd dillərində [ö] səsi yoxdur. Buna görə də bir çox türk dillərində ilk hecədə [ö] səsinə başqırd və tatar dillərində [ü] səsi uyğun gəlir: *kül, sün, küz//güz, kümer kömür, kük, üt” od, ülem”ölüm (tatarca) (13, s.98)*.

ə>i əvəzlənməsi: Bir də məhəllə camaatı gördü ki, Cavad qəzasından bir *şikilli* gözəl-göyçək oğlan gəlib (3, s. 96).

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi:

ə>ö. Bakı, Quba, Dərbənd, Qazax kimi şərq və cənub qrupu şivələrində işlənən bu səs əvəzlənməsi, əsasən sözün əvvəlində və ortasında dodaq samitlərinin təsiri ilə əmələ gəlir; *dədön>dədən, törəmvü>törəməni (5,s.89)*.

Türk və qaqauz dillərində ə>ö əvəzlənməsi yerinə e refleksi mövcuddur: gevzemek/türk, qevlemaa/qaq (8 s.80).

e >ö əvəzlənməsi: Bilirsən nə var, mənim öyüm haram görməyib-(3, s.22).

i>ü əvəzlənməsi: ziyarətün, kimliyüvü, mətləbüvi, ətüyü, gedirük, çərlətdün, əlünən, qeybətüvi, süz, desünnər, öləsüz, itüvüzə və s. Səməndər sarıcild dəftəri bağladı, götürüb əvvəlki yerinə süyürməyə qoydu. (12, s.362).

a>o əvəzlənməsi: anovun, söz-sov, yovuq, atonnan şimal-şərq ləhcəsi

Samit əvəzlənmələri:

Samit səslərin əvəzlənməsi tədqiqata cəlb etdiyimiz bədii əsərlərdə rast gəlinən fonetik hadisələrdəndir.

Samit fonem əvəzlənmələrinə ədəbi dildə çox tez-tez rast gəlinir. Azərbaycan dilinin dialektlərində samitlərin fəal üzvə görə əvəzlənməsi dodaq, diş və damaq samitlərində özünü göstərir.

b>p. Dialektlərimizdə [b] səsinin karlaşması söz əvvəlində kar [p] səsi geniş yer almışdır. Eyni zamanda “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında da bu fonetik hadisə işlənir. “...Bəzi sözlərin sonunda b (gəlib, yazıb), bəzində p (gəlip, yazıp) k (ələk, əmək, yaxud g (ələg, əməg) şəklində yazılmışdır. Bunlardan hansı birinin yazıda düzgün olub-olmadığını təyin etmək çətinlik törədir. Çünki həm b ilə p-nin həm də k ilə g-nin ərəb əlifbasında şəkli təxminən eynidir” (9, s.14-15). t>d. Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində ədəbi dildən fərqli olaraq, söz əvvəli mövqedə d>t hadisəsi üstündür: tükən, tik (Qazax), tişqarı, tüş (Zaq), tarax, tiş, tüşman (Q).

M.Şirəliyevə görə, “Azərbaycan dili şivələrində söz əvvəlindəki d>t hadisəsi qıpçaq xüsusiyyətidir. Faktlar göstərir ki, türk dillərinin tarixində söz əvvəlində kar t samitinin işlənməsi üstün olmuşdur. Məsələn, M.Kaşğarının lüğətində d səsi ilə başlayan 18 söz var, qalanları isə t səsi ilə başlanır” (5, s.119).

[B] səsinin [m] səsinə keçməsi hadisəsi “Oğuznamə”də (XIII əsr) və uyğur yazılarında KDQ –də rast gəlinir: mən/bən, miz/biz, min/bin, kimi/kibi, mu<bu (7, s.409-410). b>m əvəzlənməsinin qıpçaq qrupu türk dillərinə aid olmasını M. Şirəliyev qeyd etmişdir (14, s.40). Dilimizin əvvəlki dövrlərində birinci şəxs təkini bildirən “mən” əvəzliyi “bən” şəklində işlənir. Bəzən qoşa “mm” səsinə bəri dialektizmlərin tərkibində [B] səsinə dönüşür. Məsələn, Amba çarə yoxdu (1, s.16).

E.Əzizovun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun formalaşdığı dövrdə Azərbaycan dilində mən variantının üstünlüyü qədim yerli tayfaların, bən isə gəlmə oğuz-səlcuq tayfalarının dil xüsusiyyəti kimi başa düşülməlidir. B>m hadisəsi Azərbaycan dili şivələrində indi də mövcuddur: muxara, mənöqşə/mənöyşə, məniz, moyun (Gəd), manla, müdrimək (İm) (5, s.121).

Azərbaycan dilinin şivələrində [b] səsinin [m] səsinə keçidi geniş arealda reallaşır: bu, munun, muna, munu, munnan (Qar).

c>j dəyişməsi ən çox Qarabağ dialektində müşayiət olunur. Məsələn, Mənsə xatirələri sevən və onlarla yaşayan adam kimi qojamın (ana nənəmin) ölümündən tutmuş ilk dəfə ağacın başına çıxmağıma qədər xatırlamalıydım (6, s.9).

y>g əvəzlənməsi: yügəni, deməgnən, ailəlignən, yügrüg, igirmi, evlənginən, ögüdü, genə və s. Məsələn, O sahat bəgəndim. (1, s.39).

b>f əvəzlənməsi: Aaz ayıfdı, qızın üzün açma (3, s.15) və s.

Dilin qədim tarixi qatlarından olan fonetik sistemin ayrı-ayrı dialekt və şivələrdən müəyyən məqsədlərlə bədii əsərlərin dilinə gətirilən fonetik dialektizmlərin həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də qədim türk dilinin fonetik hadisə və qanunları ilə qarşılıqlı və müqayisəli şəkildə öyrənilməsi istər Azərbaycan, istərsə də türk dilçiliyinin qarşısında duran aktual problemlərdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Babanlı V. Ana intiqamı. Bakı: Gənclik, 1996, 96 s.
2. Bayramov, İ.M. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası/ İ.M. Bayramov. –Bakı: Elm və Təhsil, –2011. –119 s.
3. Cəfərzadə Ə. Bir səsin faciəsi. Bakı: Udulu, 1997, 144 s.
4. Cəfərzadə Ə. Eldən-elə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 384 s.
5. Əzizov, E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası/ E.Əzizov. –Bakı: Elm və təhsil, –2016. –

361 s.

6. Hüseynbəyli E. Yovşan qağayılar. Bakı, Adiloğlu, 2005, 344 s.

7. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər/ tərt. ed.S. Əlizadə. –Bakı: Öndər, –2004.–

376 s.

8. Qəmbərova, S. Azərbaycan dilinin şivə xüsusiyyətləri qaqauz dilində// Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi. – Türkiye: 5 cilt,1. Say, s.77-86.

9. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası/ H.İ.Mirzəzadə. –Bakı: ADU, –1990, –376 s.

10. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika və fonologiya/ –Bakı: Elm, –2019. –733 s.

11. Serebrennikov, B. A., Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası/ B.A. Serebrennikov, N. Hacıyeva. – Bakı: Səda, –2002. –380 s.

12. Səmədoğlu Y. Deyilənlər gəldi başa. Bakı, Avrasiya press, 2012, 433 s.

13. Səmədova, K. Şimal-qərb qrupu dialektlərinin fonetikası/ K. Səmədova. –Bakı: –2018.–220s.

14. Şirəliyev, M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları/ M.Ş. Şirəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, –2008. – 415 s.

HİBRİDLƏŞMƏ VƏ “HİBRİD” ANALİTİK STRUKTURA MALİK İNGİLİS DİLİ

Kəmalə Haqverdi qızı Haqverdiyeva

BDU

h.kemale86@yahoo.com

Xülasə

Hibridləşmə qloballaşma prosesi nəticəsində dil və mədəniyyətlərin qarışması deməkdir. Bu konsepsiyanın əsasında mədəni diffuziya dayanır. Mədəni diffuziya tərəfdarları mədəniyyətlərin tarixi əlaqələrini və bir-birinə təsirini konkret etnik mədəniyyətin təsiri kimi qiymətləndirirlər.

Qlobal mədəniyyətin dili olan ingilis dili onunla rəqabətə girə biləcək digər beynəlxalq dillərdən ön mövqedədir və bu təkcə XX-XXI əsrlərdə meydana çıxan təzahür olmayıb, dərin köklərə malikdir. Tarixən, demək olar ki, beynəlxalq həyatın bütün sahələrində (diplomatiya, elm, kütləvi informasiya vasitələri və s.) ön mövqedə olan, roman-german köklərinə görə “hibrid” analitik struktura malik ingilis dili müasir dövrdə ümumi ünsiyyət dili (lingua franca) rolunu oynamağa başlayıb və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin obyektiv lazımı vasitəsinə çevrilib. Dünyadakı digər dilləri assimilyasiya etməyə iddialı olan ingilis dili linqvokulturoloji səciyyə ilə bərabər ideoloji səciyyə də kəsb edir.

Açar sözlər: hibridləşmə, mədəniyyət, mədəni diffuziya, beynəlxalq dillər, ünsiyyət dili.

Summary

Hybridization means the mixing of languages and cultures as a result of the globalization process. This concept is based on cultural diffusion. The proponents of cultural diffusion value the historical connections of the cultures and the impact on each other as the influence of a specific ethnic culture.

English, the language of global culture, is ahead of other international languages that can compete with it, and this is not only a phenomenon that appeared in the 20th-21st centuries, but has deep roots. Historically, the English language, which is in the front position and has a "hybrid" analytical structure due to its Romano-Germanic roots, has started to play the role of a common language of communication (lingua franca) and become the objective necessary means of intercultural communication almost in all spheres of international life (diplomacy, science, mass media, etc.) in modern age. The English language, which claims to assimilate the other languages in the world, has an ideological as well as a linguocultural character.

Key words: hybridization, culture, cultural diffusion, international languages, communication language.

Hibridləşmə dedikdə qloballaşma prosesi nəticəsində dil və mədəniyyətlərin qarışması başa düşülür. Bu konsepsiyanın əsasında mədəni diffuziya dayanır. Mədəni diffuziya tərəfdarları mədəniyyətlərin tarixi əlaqələrini və bir-birinə təsirini konkret etnik mədəniyyətin təsiri kimi qiymətləndirirlər.

Hibridləşməni bəzən mədəniyyətin transmilli modeli də adlandırırlar. Bu anlayış altında həqiqi elementlər kimi, mümkün elementlərin də mənaya malik olduğu fasiləsiz mədəni mühit nəzərdə tutulur. Transmədəniyyət modeli çərçivəsində interferensiya prinsipi, yaxud bir mədəniyyətin simvolik mənalarının digər mədəniyyət sahələrində də yayılması prinsipi işləyir. Bu konsepsiya müasir dövrdə virtual reallıq mədəniyyətinin yaranması ideyasını müdafiə edir. Bu nəzəriyyənin əsasında hibridləşmə prosesinin gedişini özündə əks etdirən vahid axın (global flow) ideyasına uyğun gələn mədəniyyətin qloballaşması prosesi çıxış edir.

A.Appadurainin nəzəriyyəsi virtual dünyanın xarakteristikasını kifayət qədər dolğun əks etdirir. O, qloballaşma proseslərinin aniliyi, sürət və miqyasına diqqət çəkmək üçün *scape* ünsürü ilə əmələ gələn bir neçə axın məkan ayırır: qlobal konfigurasiyalar axınına uyğun gələn texniki məkan (technoscape); kapital, transaksiyalar, investisiyalar axınlarını ehtiva edən maliyyə məkanı (finance scape); qaçqın, köçkün və turistlərin axınını əks etdirən etnoməkan (ethnoscape); obraz, simvol və işarələrin bir-birinə qarışdığı elektron informasiya axınını əks etdirən media məkanı (mediascape); müxtəlif simvol, ideya, dünyagörüş axınlarını əks etdirən ideoloji məkan (ideoscape) (7, səh. 296-300).

Azərbaycan dilində A.Appadurainin axınlar nəzəriyyəsinə uyğun gələn ingilis dilindən alınmış yüzlərlə nümunələr var. Məsələn texniki sahədə: *multimedia* (multimedia) “audio- və videoyazıların ərsəyə gəlməsi üçün lazım olan vasitələrin cəmi”; *card reader* (kart rıdər) “kartdan köçürmək üçün cihaz”; *compiler* (kompayler) “bir maşın dilindən digər maşın dilinə tərcümə üçün proqram”; *wi-fi* (vay-fay) “simsiz internet”, *I-Pad* (ay-pəd) “planşet” və s.; maliyyə məkanında: *time share* (taymşer) “istirahət bölgələrində kollektiv əmlak forması”; *tranche* (tranş) “istiqraz buraxılışının həcmi; Beynəlxalq Valyuta Fondunun kvotası”; *smart card* (smart kart) “mikroprosessorla təmin olunmuş kredit kartı”; *float* (flout) “kompaniyanın bazara buraxdığı aksiyaların ümumi həcmi” və s.; media məkanında: *prime time* (praym taym) “televiziyalara ən çox baxılan vaxt”; *clinch* (klinç) “açıq mübahisə”, *mainstream* (maynstrim) “hakim tendensiya”, *poster* (poster) “plakat, afişa”, *press release* (pres reliz) “mətbuat üçün açıqlama”, *tabloid* (tabloid) “bulvar qəzeti”, *jingle* (cinql) “musiqili loqotip”, *art house* (art hauz) “peşəkar kino işi”, *insert* (insert) “reklam əlavəsi”, *fliers* (flayers) “reklam əlavəsi” və s.

Bu tip formalar, yəni ingilis dilinə aid müxtəlif xarakterli söz və ifadələrin “Pidgin English” əsasında müəyyən qədər əcayib, spontan, çox da uzunömürlü olmayan formada meydana çıxması hibridləşmə prosesini özündə aydın şəkildə əks etdirir. Belə proseslər bu axınların kəsişdiyi nöqtələrdə, yəni virtual və real zonalar arasındakı fərqi hamarlayan koqnitiv-kommunikativ zonalarda baş verir. Bu zaman qlobal ingilis dili yeni yaranan hibrid leksik vahidlərin meydana çıxmasına impuls verir (6, səh. 68).

Müasir dövrdə qlobal mədəniyyət fasiləsiz dinamizm içərisində, ayrılma və yenidən birləşmə şəklində ortaya çıxan bir axına bənzəyir. Kütləvi informasiya vasitələri toplumların zaman və məkanla bağlı qavrayışlarını tez-tez dəyişir. Elmi-texniki tərəqqiyə uyğun olaraq beynəlxalq sərmayə tez-tez yer dəyişdirir, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri sürətlə, ayrı-ayrı areallarda qeyri-bərabər inkişaf edir. Bütün bunlar isə mədəni qarışmaların, hibridləşmənin meydana çıxmasına təkan verir.

Müasir dövrdə amerikanizmlər müxtəlif peşə fəaliyyətləri ilə bağlı şəkildə və kütləvi informasiya vasitələrinin yaxından köməyi ilə dünya dillərinə fəal şəkildə nüfuz edir. Bu sözlərin bir qisminin alınması birbaşa tələbatla bağlıdır, yəni həmin sözlər yeni əşya, hadisə, xidmət və s. ifadə edirsə, böyük bir qismi belə bir xüsusiyyətə malik olmayıb, dəb, moda xatirinə işlədilir. Məsələn, Azərbaycan dilində fars dilindən alınmış *mehmanxana* sözü “başqa yerdən gələnlərin müvəqqəti yaşaması üçün xüsusi təchizatlı otaqları olan ev” mənasında işlənir (1, səh. 302) və hamı tərəfindən başa düşülür. “Mehmanxana” mənasında *qonaq evi* söz birləşməsindən də istifadə olunur. Son dövrlərdə bu ifadənin mənasında yeni çalar meydana çıxır. Belə ki, müəyyən bir yerə gəlmiş adamların hamısının qala biləcəyi yer *otel // hotel* adlandırılır, həmin yerə gələn yüksək rütbəli hökumət və dövlət adamlarının qaldığı yerə isə *qonaq evi* deyilir. Bədii əsərlərin dilində eyni mənada *otel* sözündən də istifadə olunur. Müq. et: *Otel sahibi və onun dalınca bir əcnəbi nömrəyə girdilər* (S.M.Qənizadə); *Restorandan aşağı Nemətin nəzərinə çarpan böyük bir otel oldu* (Çəmənəzəminli) (1, səh. 532). Qeyd edək ki, son dövrlərdə *otel* sözü *hotel* şəklində istifadə

olunur. Azərbaycan dilində *otel* sözünün *mehmanxana* sözünü və *qonaq evi* birləşməsinə sıxışdırması, eləcə də *otel* sözünün artıq *hotel* şəklində, yəni qlobal ingilis dilindəki formaya uyğun şəkildə yazılması qloballaşma prosesi ilə bağlıdır və müəyyən qədər də özündə dəb, moda nüansları daşıyır.

Müasir türk dilində də uyğun təzahürlərlə qarşılaşırıq. *Ali's Apart Otel, Mel's Restaurant, Özdemir's Çorap ve Çamaşır* tipli xüsusi adlarda yiyəlik anlayışının ingilis dilinə məxsus –'s ünsürü ilə ifadə olunmasına diqqət çəkən G.Gülsevin bu cür adlandırmanın bir moda, dəb halına gəldiyini göstərir (2, səh. 156). *Foto Işık Digital, Foto Doğuş Color, Ogün Bufe, Erdal Lokanta* kimi xüsusi adların türk dilinin sintaktik quruluşu ilə uzlaşmadığını göstərən S.Küçük həmin adların *Ogünün Bufesi, Erdalın Lokantası* şəklində yazılmalı olduğunu qeyd edir (3, səh. 510). A.N.Sıra görə, türk dilində ingilis dilindəki kimi müəyyənlik artıqlı olmadığına görə daha çox otel və iş yerləri adlarında (*The Marmara, The Plaza Hotel, The Bostancı Otel, The Hause Cake* və s.) rast gəlinən ingilis dilinə məxsus *the* artıqlı türk dilini kirləndirməyə xidmət edir (4, səh. 976). Doğrudan da, türk dilində özünü göstərən bu təmayüllər qloballaşma prosesinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır və türk dilinin leksik və qrammatik normalarına uyğun gəlmir. Dəb, moda, mənfəət xatirinə türk dilinə gətirilən bu yeniliklər türk dilini yalnız kirləndirir.

L.M.Qonçarova turizmlə bağlı leksika əsasında son dövrlərdə rus dilinə yad dillərdən keçmiş sözlərin bu dilə gəlməsinin səbəblərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir: a) yeni təzahür, əşya və xidmətlərin adlarına tələbat olduqda, məsələn, *дьюти-фри, такс-фри, хостел, бизнес-тур*; b) semantik baxımdan bir-birinə yaxın, lakin müəyyən qədər bir-birindən fərqlənən anlayışları dəqiqləşdirməyə tələbat olduqda, məsələn, *бонус – премия, трансфер – доставка, перевозка*; müəllifin fikrincə, bir vaxtlar rus dilində geniş şəkildə işlədilən və hamının başa düşdüyü *бутерброд* sözü bunun nəticəsində yeni alınmış *сэндвич* və onun müxtəlif növlərini ifadə edən *гамбургер, фишбургер, чизбургер* sözləri tərəfindən sıxışdırılır və *бутерброд* sözü lüğət tərkibinin passiv fonduna keçmək üzrədir; c) əşya, təzahür və xidmətlərin kompakt adlanmasına tələbat olduqda, məsələn, *инклюзив-тур* “yaşayış yerindən nəzərdə tutulan yerə gedib-gəlmək, qalmaq və səfər üçün uyğun xidmətləri özündə ehtiva edən kompleks tur”; *твин* “ayrıca çarpayıları olan iki nəfərlik nömrə” və s. ç) alınma sözün daha nüfuzlu, “yüksək stil” uyğun hesab edilməsi ilə bağlı sosial-psixoloji səbəblər olduqda, məsələn, *all-inkluziv* “hər şey daxil”, *кайонинг* “dağ çayında qayıqla aşağı enmək”, *кайтеринг* “yeməklə təminat” və s. (5, səh. 58).

Mədəniyyətin hibridləşməsinin səviyyəsi böyük şəhərlərdə daha yüksəkdir. Nyu-York şəhərini buna nümunə göstərən O.Odeqova bu şəhərin mədəniyyətinin qarışıqlığını obrazlı şəkildə pizzaya, salat qabındakı salata bənzədir və yazır ki, bu şəhərdə mədəniyyətin müxtəlif sahələrində Avropa, Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ənənələri bir-birinə qarışmışdır. Bu cəhət Afrika dini himnlərindəki spiriçuel (ingiliscə spiritual), svinq, blyur, kantri və folk (swing, blues, country, folk) stillərindəki rok-nroll, kasıb afroamerika kvartallarında küçə motivləri olan svitç (switch), bi-bop (bi bop), yaxud hip-hop (hip-hop) stillərinin hibridləşməsində özünü göstərir. Nyu-York şəhəri dilçilik baxımından picin dillərin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, Nyu-Yorkun ayrı-ayrı məhəllə və kvartallarında qlobal ingilis dili əsasında formalaşmış picinlərdən istifadə olunur: Çaynataunda *Chinglish*, Cənubi Bronks dairəsində *Spanglish*, Bruklin və Brayton-Biçdə *RunGLISH*, Nyu-Yorkun bəzi klasterlərində isə (nisbətən seyrək şəkildə) *Denglish* picinlərindən istifadə olunur (6, səh. 70).

Hibrid leksik vahidlərin yaranması reklamlarda özünü daha aydın göstərir. Buna nümunə kimi Azərbaycan dilində işlənən *online-kredit, SPA-salon* (SPA latınca Sanusper Aquam, yaxud Sanitaspa Aqua “suyun köməyi ilə sağlamlıq” sözünün ixtisarıdır), *VIP-zal, VIP-salon, Check-up Mərkəzi, Coca-cola zavodu, Gold Bakı, Best Bakı* söz və söz birləşmələrini göstərmək olar. Burada əsas məqsəd müştərinin diqqətini özünə cəlb etməkdir.

Bura qədər söylədiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Qlobal mədəniyyətin dili olan ingilis dili onunla rəqabətə girə biləcək digər beynəlxalq dillərdən ön mövqedədir və bu təkcə XX-XXI əsrlərdə meydana çıxan təzahür olmayıb, dərin köklərə malikdir. Tarixən, demək olar ki, beynəlxalq həyatın bütün sahələrində (diplomatiya, elm, kütləvi informasiya vasitələri və s.) ön mövqedə olan, roman-german köklərinə görə “hibrid” analitik struktura malik ingilis dili müasir dövrdə ümumi ünsiyyət dili (lingua franca) rolunu oynamağa başlayıb və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin obyektiv lazımı vasitəsinə çevrilib. İngilis dilinin milli Amerika variantı ona məxsus olan etnik-mədəni funksiyaları yerinə yetirməklə yanaşı, qloballaşma şəraitində digər linqvokulturoloji ünsürlərlə qarşılıqlı əlaqə şəraitində Amerika mentalitetini

özündə əks etdirir. Dünyadakı digər dilləri assimilyasiya etməyə iddialı olan ingilis dili linqvokulturoloji səciyyə ilə bərabər ideoloji səciyyə də kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qlobal səciyyə kəsb edən ingilis dili milli dil xüsusiyyətlərini itirir, qrammatik və frazeoloji baxımdan sadələşərək ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilir, yəni obyektiv qloballaşma çərçivəsində millətlərarası dil – ünsiyyət vasitəsi kimi özünü göstərməyə başlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 762 s.
2. Gülsevin G. Dil Kirliliyi Sorunu // Çağdaş Türkçenin Sorunları, Ankara: Gazi Kitabevi, 2006. 135-164 s.
3. Küçük S. Dil Kirliliyinin Türkçemize Yansımaları // Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi, S. 669, Ankara: Türk Hava Kurumu Basımevi, 2007. 504-514 s.
4. Sır A.N. Türkçede Batı Kaynaklı Kelimeler ve Unsurlar Sorunu // International Journal of Social Science, Volume 6, Issue 8, 2015. p.969-982.
5. Гончарова Л.М. Иноязычная лексика в туризме: мода или необходимость? // Русская речь, №5, 2011, стр. 57-62.
6. Одегова О.В. Глобализация языка и культуры: специфика и место в системе глобальных процессов современности, Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2017. 168 стр.
7. Appadurai A. Disjuncture and difference in the global cultural economy // Theory, Culture and Society (SAGE), Vol. 7, 1990. p. 295-310.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ METAFORA ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aidə Vahid qızı İsmayılova
ADAU
aida-profit@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə idrak əməliyyatlarından biri sayılan konseptual metafora yeni biliklərin qazanmanın ən səmərəli yollarından biri kimi qeyd edilir. Bu nəzəriyyədə iki konseptual sahə əsasdır: mənbə və hədəf.

Metaforanın əsas mahiyyəti odur ki, mücərrəd hadisələri, varlıqları duyğusal olaraq dərk etməyə icazə verən idrak əməliyyatı kimi xidmət edir. Yəni konseptual metafora mücərrəd və subyektiv təcrübə sahəsinin tanış və konkret sfera baxımından konseptuallaşdırıla biləcəyi bir vasitədir. Mənbə sahə daha konkret bilikləri ehtiva edir. Hədəf sahə isə daha az müəyyən edilmiş bilikləri ehtiva edir.

Konseptual metafora modelinin linqvistik baxımından məna təsvir dairəsi məhduddur. Ona görə də dil vahidlərinin ayrı-ayrı metaforik mənalarını təhlil etmək üçün fərqli bir nəzəriyyəyə - leksik mənənin idrak əsaslarının formalaşmasını onlayn rejimdə, yəni kommunikasiya prosesində həyata keçirən nəzəriyyəyə müraciət etmək məqsədəuyğun sayılır.

Açar sözlər: konseptual, metafora, perspektiv, naturamorfik, artefakt, antropomorfik.

Resume

In article conceptual metaphor, which is considered one of the cognitive operations is indicated as the one of the efficient ways to gain new knowledge. In this theory two conceptual sphere are the crucial: source and target. The crucial point is that it serves as a cognitive operation which gives opportunity to understand the abstract events and existence as spiritual. It means that the conceptual metaphor is a tool which can be conceptualize as familiar and concrete sphere of abstractive and subjective training area. The source area contains more specific knowledge. The target area contains less defined knowledge. The scope of meaning description of the conceptual metaphoric model is limited by linguistic aspect.

Therefore, it is considered advisable to apply the distinctive theory – the theory that cognitive foundations of linguistic meaning in online mode, it means, to carry out in the communication process for analyze the separately metaphoric meaning of the linguistic units.

Key words: conceptual, metaphorical, perspectival, naturomorphic, artifactual, anthropomorphic.

Yeni ad yaratmaq, yeni biliklərin əldə etməyin ən səmərəli yollarından biri konseptual metafora əsas idrak əməliyyatlarından biridir. Konseptual metafora nəzəriyyəsinə görə, bu strukturlaşmada iki konseptual sahə həlledici rola malikdir: mənbə sahə və hədəf sahə. Verilmişlər bir sahədən digər sahəyə proyeksiyaları metaforik modellərlə əlaqələndirilir. J.Lakoff, M.Conson, A.P.Çudinov və başqalarının fikrincə metaforik model altında biz dil daşıyıcılarının təfəkkürdə müəyyən bir düsturla təsvir olunan konseptual sferalar arasında əlaqə sxeminin inkişaf etdiyini müşahidə edirik: “X – Y” (1, səh.238).

Metaforanın mahiyyəti odur ki, mücərrəd hadisələri, varlıqları duyğusal olaraq hiss olunan obyektlər baxımından dərk etməyə icazə verən idrak əməliyyatı kimi xidmət edir. Yəni konseptual metafora bir vasitədir - hansı ki, mücərrəd və subyektiv təcrübə sahəsinin tanış və konkret arena baxımından konseptuallaşdırıla biləcəyi bir vasitə. Mənbə sahə daha konkret bilikləri ehtiva edir. Hədəf sahə isə daha az aydın və müəyyən edilmiş bilikləri ehtiva edir. “*Konseptlərin ideal mahiyyəti onları dil işarələrindən fərqləndirir. Onlar şüurumuza məxsusdurlar. Onlar insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin/aspektlərinin “daxili” nümayəndəlikləridir. Yəni daxilimizdədir*” (2, səh. 214).

Lakin konseptual metafora modelinin linqvistik baxımından məna təsvir dairəsi məhduddur. Konseptual metafora metaforalaşma prosesini dil daşıyıcıları konseptual sistemin bir hissəsini təşkil edən konseptual köçürmələrin həyata keçirilməsi hesab edir. Ona görə də dil vahidlərinin ayrı-ayrı metaforik mənalarını təhlil edərkən fərqli bir nəzəriyyəyə müraciət etmək lazımdır. Məsələn, leksik mənənin idrak əsaslarının formalaşmasını onlayn rejimdə, yəni kommunikasiya prosesində həyata keçirən nəzəriyyəyə müraciət etmək məqsədəuyğun sayılır. Bu nəzəriyyə C. Fausonnier və M.Törner tərəfindən irəli sürülmüşdür.(3, səh. 516). Bu tədqiqatçılar konseptual metafora modelinin konseptual inteqrasiyanın daha geniş və ümumi modelinin bir hissəsi kimi göstərdilər və konseptual metafora modelini təkmilləşdirdilər.

Konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsi həm konseptual metafora nəzəriyyəni, həm də mental fəzalar nəzəriyyəsinə qəbul edərək, metaforanı istinadın xüsusi halı kimi qəbul edib və onların əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qeyd edir:

- biliyi paylaşmağa icazə verən xüsusi təfəkkür sistemi. Bu təfəkkür sistemi insana məna qurarkən həm kontekstdən, həm də əsas məlumatdan birbaşa istifadə etmək qabiliyyətinə əsaslandırır;
- mental struktur proyeksiyasının və dinamik konseptual modeləşdirmənin baş verməsi ;
- qarşılıqlı fəaliyyət göstərən məkanların elementlərinin birləşməsi;
- asimmetrik uyğunluq (asymmetric topicality).

A.P. Çudinov konseptual sferaların metaforik ekspansiyasını tədqiq edərək, metaforaların aşağıdakı təsnifatını dörd əsas qrupu ayırır:

- Antropomorfik metafora (“Anatomiya”, “Fiziologiya”, “Xəstəlik”, “Ailə” və s.);
- Naturomorfik metafora (“Heyvanlar aləmi”, “Bitki dünyası” konseptual sferaları və s.);
- Sosiomorfik metafora (“Cinayət”, “Müharibə”, “Teatr”, “Oyun”, “İdman” konseptual sferaları və s.);
- Artefakt metafora (“Ev”, “Mexanizm” konseptual sferaları və s.) (4. Səh. 156, s.464).

Naturamorf metafora metaforik modellərin ən maraqlısı hesab olunur. Naturamorf metaforanın bir hissəsi olan metaforik modellərin aşağıdakı növləri müəyyən edilmişdir: insan təbiətin bir fenomenidir. Bu modellərə görə mürəkkəb sözlərin yalnız okkazional mənalar deyil, həm də lüğətlərdə təsbit olunmuş polisemantik mürəkkəb isimlərin metaforik mənaları yaranır. Elə bu da, müəyyən etdiyimiz metaforik modellərin sabitliyi ilə əlaqəlidir.

İnsan - təbiətin bir fenomenidir metaforik modelinin aktuallaşmasına nəzər salmaq. “Aunt Hester, the silent, the patient, that backwater of the family energy, sat in the drawingroom, where the blinds were drawn; and she, too, had wept at first, but quietly without visible effect” (Galsworthy J. “The Forsythe Saga. The Man of Property”).

“Sakit, səbirlə, ətrafda baş verənlərdən xəbərsiz olan Hester xala pərdələrin çəkildiyi qaranlıq qonaq otağında əyləşmişdi; qaranlıq otağın zülməti kimi o da səssiz-səmirsiz ağlamışdı, amma heç kəsə bəlli

etmədən...”; *He had attended at the invitation of Rebecca Strauss – one-time fashion model, now art critic from the Times, a whirlwind of black velvet, cigarettes, and not-so-subtly enhanced breasts (Brown D. “Angels and Demons”).* O buraya əvvəllər işləmiş, indi isə “Times” qəzetində sənətsünas kimi çalışan, qara məxmərli, damağında siqareti olan, sinəsi o qədər də gözə çarpmayan tufan qasırgası Rebeka ştrausun dəvəti ilə gəlmişdi.

Burada göstərilən *backwater* və *whirlwind* “qasırga” mürəkkəb isimlərinin mənaları metaforalaşdırılır. Bildiyimiz kimi *backwater* mürəkkəb sözünün uzual mənası aşağıdakı kimidir: “a part of the river out of the main stream, where the water doesn’t move” (çayın əsas axardan çıxan, suyun hərəkət etmədiyi bir hissəsi) (5. Səh. 238), və mürəkkəb isim *whirlwind* – “a tall pipe-shaped body of air moving forward while whirling at high speed” (6. Səh. 197), Nümunədə göstərilmiş *Aunt Hester* xüsusi ismi, *the silent, the patient, of the family energy* dil vahidləri *backwater* mürəkkəb sözünün mənasının dəyişikliyə məruz qaldığını işarə edir. Həmçinin *Rebecca Strauss* xüsusi ismindən və *fashion model, art critic* kimi dil vahidlərindən də istifadə edilmişdir. Bu dil vahidləri göstərir ki, ilkin məkan *təbiət hadisəsi* mənbəyindən hədəf məkan olan *insan* metaforik keçidinin olduğuna işarə edir. Beləliklə, metaforik modelin altında yatan bu mürəkkəb sözlərin semantikasının əsasını *insan - təbii hadisədir* fikri təşkil edir. Bu metaforik model eyni zamanda metaforik mənalar lüğətlərində qeyd edilmiş aşağıdakı polisemantik mürəkkəb isimlərin semantikasının əsasını təşkil edir: *ground-swell* – the strong movement of the sea that continues after a storm or strong winds; a sudden increase in how strongly people feel about something (*yerin şişməsi – tufandan və ya güclü küləkdən sonra davam edən dənizin güclü hərəkəti; insanların bir şey haqqında nə qədər güclü hiss etdiklərinin qəfil artması*) (7); *thunder-bolt* – a flash of lightning with the accompanying thunder; a person who acts with fury or with sudden and irresistible force (*şimşək çaxması – ildırım çaxması ilə müşayiət olunan ildırım; qəzəblə və ya qəfil və qarşısızalmaz qüvvə ilə hərəkət edən şəxs*).

Bununla belə, *backwater* və *whirlwind*, mürəkkəb sözlərinin okkazional mənalarının hansı konseptual xüsusiyyətlər əsasında yarandığını təyin etmək üçün daha mürəkkəb koqnitiv əməliyyata, yəni konseptual inteqrasiyaya müraciət etmək gərəkdir. Yəni, ilkin mental məkan *təbiət hadisəsi* də “*dəyişməzlik*”, “*xarici təsirin olmaması*” kimi konseptual xüsusiyyətlər perspektivdir. Bu konseptual xüsusiyyətlər bizə yuxarıdakı lüğətin qısaca tərifini, eləcə də mürəkkəb sözün istifadə olunduğu kontekstini vurğulamağa icazə verməkdədir. İkinci mental məkanda *insan*, “xarakter əlamətlərinin” konseptual xarakteristikası perspektivdir. İlkin mental məkanların qovuşması nəticəsində *backwater* mürəkkəb sözünün okkazional mənasını təyin edən konseptual xüsusiyyətlərin fərqli kombinasiyası ilə inteqrasiya olunmuş mental məkan yaranmış olur. Ona görə də məcazi mənada *backwater* mürəkkəb sözü laqeyd xarakterli yeni fikirləri qəbul etməyən insanı (Ester xala) bildirir. Məsələn, ilkin mental məkanda *təbiət hadisəsi* misalı ilə müqayisədə digər konseptual xüsusiyyətlər perspektivdir, yəni “qasırganın sürəti”, “onun gücü”, yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri konseptual xarakteristikasını “dağıdıcı nəticələr” təşkil edir. İlkin mental məkanların qarşılıqlı təsiri digər mənaların yarandığı inteqrasiya olunmuş mental məkanın formalaşmasına gətirib çıxarır. Mürəkkəb isim *whirlwind* qeyri-sabitliyi, çevikliyi olan, tənqidi başqalarına dağıdıcı təsir göstərən bir insanı, daha doğrusu Rebekka Ştrausu bildirir. Buna görə də nəzərdən keçirilən kontekstlərdə mürəkkəb ismlər aşağıdakı okkazional mənaları bildirir: *backwater* – an apathetic person (aunt Hester), who doesn’t accept new ideas; *whirlwind* – an inconsistent, impetuous person (Rebecca Strauss), whose criticism has destructive force.

Verilmiş mürəkkəb sözün okkazional mənasını hansı konseptual xüsusiyyətlərin müəyyən etdiyini başa düşmək üçün konseptual inteqrasiya əməliyyatına müraciət edək. Yəni *heyvanın* ilkin mental məkanda konseptual xüsusiyyətləri, “*bu cinsdən olan itlərin nə məqsəd üçün istifadə edilməsi*”, “*bu cinsin xüsusiyyətləri - qeyri-adi qoxu alma hissi*” perspektividir. *İnsan* ilkin mental məkanında “*cinayətin istintaqı ilə bağlı peşəkar fəaliyyət*” konseptual xüsusiyyəti perspektivləşir, çıxan nəticə isə “*bu fəaliyyəti həyata keçirən şəxsin malik olduğu keyfiyyətlər*”in konseptual xarakteristikasıdır. İlkin mental məkanların perspektiv konseptual xüsusiyyətlərinin uzlaşdırılması nəticəsində *bloodhound* mürəkkəb sözünün okkazional mənasını müəyyən edən inteqrasiya olunmuş mental məkan yaranır. Məcəzi mənada *bloodhound* mürəkkəb sözü, “müstəsna intuisiya və məharətə malik olan cinayətkarı araşdıran, axtaran adamı” bildirir. Beləliklə, nəzərdən keçirilən kontekstdə bu mürəkkəb isim okkazional mənə qazanır: *a skilled person* (detective) with highly developed intuition who holds an inquiry. (*yüksək inkişaf etmiş*

intuisiyaya malik, sorğu aparən bacarıqlı şəxs (dedektiv).

Mürəkkəb sözlərin kontekstdə metaforik işlənməsinin tədqiqi konseptual metaforaların aşağıdakı növlərini aşkara çıxarmışdır: naturomorf, artefakt, antropomorfik metaforalar. Bu konseptual metafora növləri arasında kontekstdə daha çox naturomorf metafora və artefakt metaforasından istifadə olunur. Bu onunla izah olunur ki, mürəkkəb sözlər, ilk növbədə reallıq obyektləri və onlar arasındakı əlaqəni əks etdirir.

İngilis dilində mürəkkəb sözlərin okkazional mənalarını formalaşdırarkən konseptual modellərə müraciət etmək kifayət etmir, bu mürəkkəb sözlərin mənalarını müəyyən edən konseptual xüsusiyyətləri göstərmək lazımdır.

Beləliklə, uzual mənə kəsb edən mürəkkəb sözün okkazional işlədilməsi kontekstdə konseptual metafora və konseptual inteqrasiya kimi idrak səviyyəsində müəyyən əməliyyatların həyata keçirilməsi hesabına mümkün olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Чудинов, А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): / А.П. Чудинов. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, –2001. –238 с.
2. Lakoff, G. *Metaphors We Live by* / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, –1980. – 214 p.
3. Langacker, R.W. *Foundations of Cognitive Grammar. Theoretical Prerequisites* // – Stanford, CA.: Stanford Univ. Press, –1987. V.1. –516 p.
4. Fauconnier, G., Turner M. *Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities* / G. Fauconnier, M. Turner. – New York: Basic Books, –2002. –464 p.
5. Чудинов, А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000):/ А.П. Чудинов. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, –2001. –238 с.
6. *Longman Dictionary of English Language and Culture*. –Barcelona: Longman Group UK Ltd., –1992.–197 p.
7. *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*. –New York: Gramercy Books, –1996. [Elektron resurs] <https://www.worldcat.org/title/websters-encyclopedic-unabridged-dictionary-of-the-english-language/oclc/71258862>

AZƏRBAYCAN DİLLİ İNTERNET KOMMUNİKASİYALARINDA QRAFİK İXTİSARLAR

Səmra Faiq qızı Quluzadə

SDU

semra.guluzade@mail.ru

Xülasə

Bu elmi araşdırmada azərbaycan dilli İnternet kommunikasiyalarında qrafik ixtisarların dil fəaliyyətinə təsiri araşdırılır. Tədqiqat virtual məkanda qrafik ixtisarların vaxta və məlumat mübadiləsinin sürətliliyin təminatı, qənaətdən tutmuş istifadəçilər üçün yaradıcılıq və əyləncənin stimullaşdırılmasına qədər geniş funksiyalarını ortaya qoyur. Məqalədə internet kommunikasiyalarında qrafik ixtisarlardan istifadənin müsbət və mənfi cəhətləri də araşdırılır, virtual mühitdə dil maneələrini uğurla aradan qaldırmaq üçün yeni texnologiyalara və mədəni kontekstlərə uyğunlaşmağın zəruriliyi vurğulanır. Ümumilikdə, məqalə İnternetdəki linqvistik reallıqların daha dərindən dərk edilməsinə və dil və mədəni amillərin müxtəlifliyini nəzərə almaqla onlardan istifadəyə balanslaşdırılmış yanaşmaya çağırır.

Açar sözlər: İnternet, kommunikasiya, qrafik ixtisarlar, Azərbaycan dili, dilçilik.

Abstract

In this scientific study, the impact of graphic abbreviations on language activity in Azerbaijani-language Internet communications is investigated. The study reveals the wide range of functions of

graphical abstractions in virtual space, from ensuring speed and economy of time and information exchange to stimulating creativity and entertainment for users. The article also examines the pros and cons of using graphic abbreviations in internet communications, emphasizing the need to adapt to new technologies and cultural contexts in order to successfully overcome language barriers in a virtual environment. Overall, the article calls for a deeper understanding of the linguistic realities of the Internet and a balanced approach to their use, taking into account the diversity of linguistic and cultural factors.

Key words: Internet, communication, graphic abbreviations, Azerbaijani language, linguistics.

Bu gün virtual məkanda geniş işləklilik qazanmış qrafik ixtisarların qədim yazı sistemlərinə qədər gedib çıxan uzun bir tarixi var. Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da yazının inkişafı və rəqəmsal texnologiyalara keçid rəbitənin sadələşdirilməsi və sürətləndirilməsi üçün ixtisarların aktiv istifadəsinə öz töhfəsini verib. Azərbaycandilli internet məkanında qrafik ixtisarlar XX əsrin sonu — XXI əsrin əvvəllərində internet və mobil texnologiyaların yaranması və inkişafı ilə geniş yayılmışdır.

“Dünyanın virtual mənzərəsinin dəyişməsi dil daşıyıcılarının bu məkandakı nitq fəaliyyətində də dəyişmələrə səbəb olur. Artıq heç bir mübaligəyə yol vermədən dilin yeni bir funksional üslubunun yaranmasını qeyd etmək olar. Bu, internet ünsiyyət üslubudur. Bu üslubun fərqləndirici əlamətləri yazılı tələffüz, hipermənlilik, danışq dilinə yaxınlaşmadır” (5, səh. 8). Şifahi ünsiyyətdə insanlar fikir mübadiləsini əsasən qısa cümlələr və ya replikalar üzərindən qurduğundan, İnternet kommunikasiyası da mövcud texniki imkanlardan yararlanmaqla ünsiyyətin daha da sadələşdirilməsinə can atır. Bu baxımdan İnternet üzərindən qurulan ünsiyyət aktlarında yeni-yeni qrafik ixtisarlar, abreviaturlar və digər vasitələrdən istifadə edilməsini müşahidə edirik.

“Bir çox insanlar üçün virtual kommunikasiya həyat tərzinin bir hissəsidir, o, daha çox tələsik yazılı ünsiyyətdir və teleqraf sintaksisinə uyğun, son dərəcə sadədir – bəzən böyük hərflərdən, durğu işarələrindən imtina edilir, qənaət prinsipi ilə hazır cavablara və ixtisarlara müraciət olunur. Virtual prosesdə danışanlar bu ünsiyyətin məqsədləri üçün ən rəasional dil vasitələrini seçirlər, leksik və qrafik ixtisarların bolluğu bununla izah olunur” (4, səh. 9).

Qrafik ixtisarlara dilçilik ədəbiyyatında fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, K.Həsənova bu dil elementlərini “insanın subyektiv müdaxiləsi ilə yaranan hərfi işarənmələr” adlandırır (2, səh. 897).

Azərbaycandilli İnternet kommunikasiyalarda qrafik ixtisarların fərqli növlərindən istifadə edilir. Buraya abreviaturlar (AZTV — Azərbaycan Televiziyası), akronimlər (BDU — Bakı Dövlət Universiteti), simvollarla əvəzlənmələr, qısaltmalar (1bank — Bir Bank (tətbiq adı), tşk — təşəkkür) və s. daxil etmək olar.

Azərbaycandilli İnternet kommunikasiyalarında qrafik ixtisarların fərqli funksiyalar yerinə yetirdiyini müşahidə edirik ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Zaman və məkana qənaət: qrafik ixtisarlar daha sürətli yazmağa və yazı üçün nəzərdə tutulan yerə qənaət etməyə imkan verir ki, bu, SMS mesajları və ya tvitlər kimi çat-botlarda yazı üçün nəzərdə tutulmuş yerin məhdud olduğunda və ya texnoloji imkanlar nəzərə alınmaqla yazının konkret işarə sayı çərçivəsində təşkil edilməsi tələb edildikdə xüsusilə vacibdir.

2. Ünsiyyət mübadiləsində sürətliliyin təmin edilməsi: qrafik ixtisarların istifadəsi informasiya mübadiləsi prosesini sürətləndirir ki, bu da söhbətlərdə və messengerlərdə ünsiyyəti asanlaşdırır.

3. İnternet məkanda müəyyən sosial şəbəkələrdə yaradılmış qrup mənsuallarının identikliyinə müəyyən edilməsi: məhz müəyyən bir qrup üçün səciyyəvi olan qrafik ixtisarlardan istifadə edilməsi ümumi şifrələnmiş dildə ünsiyyət göstəricisi ola bilər və bu işarələrlə müəyyən dairəyə mənsub insanların İnternet kommunikasiyasının təminatçısı kimi şıxış edə bilər.

4. Qrafik ixtisarlar İnternet kommunikasiyasında həm də əyləncə və yaradıcılıq elementi funksiyasını da yerinə yetirmə potensialına malikdir.

Təbii ki, İnternet kommunikasiyasında istifadə edilən qrafik ixtisarlar çağdaş dövrdə dilin təkamülü və ünsiyyət mədəniyyətinə birbaşa təsir edən amillər sırasında yer alır. Bu kontekstdə qeyd edə bilərik ki, qrafik ixtisarlardan istifadənin Azərbaycan dilinə və mədəniyyətinə də böyük təsiri vardır. Bu, bir tərəfdən yeni leksik vahidlərin yaranmasına, dil normalarının dəyişməsinə səbəb olur, digər tərəfdən, qrafik ixtisarların geniş yayılması dilin sadələşməsinə, onun bəzi mədəni və estetik xüsusiyyətlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan qrafik ixtisarların dil normalarına təsirinin müsbət və mənfi

keyfiyyətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Qrafik ixtisarlardan istifadənin müsbət cəhətlərinə bunları aid etmək mümkündür: dil (lingvistik) yaradıcılığı (qrafik ixtisarlardan aktiv şəkildə istifadə dil yaradıcılığı üçün stimül rolunu oynamaqla yeni elementlərin yaranmasına səbəb olur), yeni texnologiyalara uyğunlaşma (qrafik ixtisarlardan yeni texnologiyalardan və kommunikasiya vasitələrindən daha səmərəli istifadəyə təşviq edir), dilin zənginləşməsi (yeni qrafik ixtisarlardan yaranması və onların gündəlik ünsiyyətə inteqrasiyası dili yeni forma və ifadələrlə zənginləşdirir).

“Qrafik vasitələr kiberməkanda oriyentiri asanlaşdıraraq, bir tərəfdən mətni canlandırır, digər tərəfdən isə istifadəçilərin diqqətini xüsusi məqamlara yönləndirir” (1, səh. 12). Qrafik ixtisarlardan istifadənin, təbii ki, mənfi və ya neqativ cəhətləri də vardır. Buraya dilin bəsit səviyyəyə enmə təhlükəsi ilə üz-üzə dayanmasını aid etmək olar. Bununla bağlı olaraq, B.Məmmədova öz araşdırmasında qeyd edir ki, “yazılı canlandırmaya baxmayaraq, bu üslub üçün spontanlıq səciyyəvidir. Problemin əhəmiyyətliyi göstərən əsas amillərdən biri milli dillərdə internet istifadəçilərinin dillərində ciddi dəyişmələrin müşahidə olunmasıdır” (5, səh. 8). Belə ki, ixtisarlardan kütləvi istifadəsi dilin sadələşməsinə və ifadə zənginliyinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Çünki İnternet dili texniki baxımdan yazılı nitq olsa da, mahiyyət etibarilə danışmaq üslubuna yaxındır. “... əvvəllər dilimiz qapalı informasiya mühitinin hesabına qoruna bilirdi. İndi isə informasiya mühiti açıqdır və virtual məkanda inteqrasiya prosesi gedir” (3, səh. 93). Bu açıq inteqrasiya prosesində isə dili yeni elementlərdən qorumaq olduqca çətindir.

İkinci bir mənfi cəhət isə ixtisarlardan hesabına süni dil baryerlərinin formalaşmasıdır. Çünki virtual məkanda üzərindən qurulan ünsiyyət prosesində ixtisarlardan həddindən artıq istifadəsi mesajların konkret qısaltmalarla tanış olmayan fərdlər üçün başa düşülməsini çətinləşdirə bilər. Bundan əlavə, qrafik ixtisarlardan ünsiyyət zamanı aktiv şəkildə istifadə edilməsi dillə bağlı mədəni norma və ənənələrin beynəlmiləşmə kontekstində dəyişməsinə də gətirib çıxara bilər.

İnternet kommunikasiyası zamanı yarana bilən dil baryerləri ilə bağlı N.Məmmədli qeyd edir ki, “virtual kommunikasiya prosesində yaranan maneələrin səbəbi kommunikantların koqnitiv məkənlərinin bir-birinə uyğun gəlməməsi və gerçəkliyin müxtəlif modellərinin qəbul edilməsidir – bu da təsirini elektron diskursda göstərir. Kommunikativ maneələrin aradan qaldırılmasının əsasında çeviklik, digər mədəniyyətlərin maksimal dəqiq başa düşülməsinin, xüsusiyyətlərinin və kontekstinin nəzərə alınmasının motivasiyası dayanır. Adaptasiya, bir qayda olaraq, tərəfdaşın lingvokulturoloji spesifikasiyaya uyğun qurulması və müvafiq kommunikativ addımların atılması ilə həyata keçirilir” (4, səh. 9).

Müəllif vurğulayır ki, virtual ünsiyyətdə maneələrin yaranmasının səbəblərindən biri kommunikantların koqnitiv sahələr ilə reallığın müxtəlif modellərinin qəbulu arasında uyğunsuzluqdur. Bu uyğunsuzluq elektron diskursda özünü göstərir və ünsiyyət problemlərinə səbəb olur. Bu maneələri aradan qaldırmaq digər mədəniyyətlərin çevik və dəqiq dərk edilməsini, həmçinin onların xüsusiyyətlərini və kontekstini nəzərə almağı tələb edir.

Nəticə. Virtual aləmdəki dəyişikliklər insanların dil performansına və yazı vərdişlərinə də təsir edir. İnternet kommunikasiya yazılı nitq, hipermətn və danışmaq üslubunau özündə cəmləşdirən yeni funksional üslub formalaşdırır.

İnternet kommunikasiyada qrafik vasitələrdən istifadənin müsbət və mənfi tərəfləri var. Müsbət cəhətlər arasında lingvistik yaradıcılığın stimullaşdırılması, yeni texnologiyalara uyğunlaşma və dilin zənginləşdirilməsini qeyd etmək olar. Bununla belə, mənfi nəticələrə dilin qeyri-kafi səviyyəyə qədər sadələşdirilməsi, həmçinin süni dil maneələrinin yaradılması daxil ola bilər. Beləliklə, internet kommunikasiyalarında qrafik ixtisarlardan istifadə həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərə malik olmaqla dil və mədəniyyətin təkamülünü əks etdirir və virtual məkanda yeni lingvistik reallıqların dərk edilməsinə və onlara uyğunlaşmaya kompleks yanaşma tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Həbibova, K. Virtual diskursun lingvistik xüsusiyyətləri / K.Həbibova. — Bakı: Elm və təhsil, — 2023. — 110 s.
2. Həsənova, K. Poeziyada abbreviaturalarla struktur qənaət estetik nitq aktı kimi və onların lingvokulturoloji xüsusiyyətləri // Astana: — Endless light in science. — 2023. Oktyabr. — S. 897-900.
3. Qurbanova, Ə.M. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinə terminoloji təhlükələr haqqında //

Bakı: — İnformasiya cəmiyyəti problemləri. — 2015, №2. — S. 87-95.

4. Məmmədli, N. Onlayn işgüzar kommunikasiya və kompüter-internet diskursu. // Bakı: — Filologiya məsələləri. — 2021, № 2. — S. 3-14.

5. Məmmədova, B.G. İnternet mətnlərinin praqmatikası. — / filol. üzrə f.d. dis. avtoreferatı/: — Bakı, 2015. — 28 s.

XARİCİ DİLDƏ DANİŞIQ VƏRDİŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜSULLARI

Sevinc Akif qızı Əliyeva

ADPU Şəki filialı

hacihasanzade.sevinc@gmail.com

Xülasə

Təqdim edilmiş tezisdə xarici dilin tədrisi zamanı danışıq vərdişlərinin aşılınması üsullarından bəhs edilir. Dərsin məqsədindən, öyrənənlərin bilik səviyyəsindən asılı olaraq, danışıq dərslərinin daha səmərəli vasitələrlə təşkili formaları təqdim edilərək şərh olunur. Qeyd olunan forma və üsulların nəinki danışıq vərdişlərini, həmçinin yazı, oxu və dinləmə vərdişlərini də inkişaf etdirdiyi tezisdə vurğulanır.

Açar sözlər: danışıq vərdişləri, orijinal materiallar, tərtib olunmuş materiallar, oxu, yazı.

Summary

The presented thesis deals with the methods of inculcating the speaking skills during foreign language teaching. Depending on the aims of the lesson and the learners' language level, forms of organizing the speaking lessons with more efficient means are presented and interpreted. It is emphasized in the thesis that the mentioned forms and methods develop not only speaking skills, but also writing, reading and listening skills.

Key words: speaking skills, authentic materials, constructed materials, reading, writing.

Xarici dilin tədrisi zamanı danışıq vərdişlərinin təhsilverənlər tərəfindən aşılınması və onları təhsilalanların mənimsəməsi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sözügedən proses olduqca mürəkkəb olduğundan onun daha səmərəli təşkil edilməsi üçün müəyyən üsullar mövcuddur. Həmin üsullar aşağıda təqdim edilir və onların istifadə məqamları şərh olunur:

Konkret bir nümunənin təmin edilməsi - Təhsilverən nümunə vasitəsilə təhsilalanlardan nə gözlənildiyini nümayiş etdirməli və bu baxımdan onların öz nəticələrini qiymətləndirə biləcəkləri bir meyar kimi çıxış etməlidir. Bu məsələdə də fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, ənənəvi yanaşmaya əsasən dərsdə model danışıq prosesinin başlanğıcında təqdim olunmalı, hər bir öyrənən nümunəyə əsasən sonrakı mərhələni həyata keçirməlidir. Lakin tapşırıq əsaslı öyrənmə üsulunda (Task-based Learning) öyrənənlər öz dil bacarıqlarına əsasən konkret nümunələri yaratmağa təşviq edilərək dərsin sonrakı mərhələsində modellə qarşılaşmalı və müqayisələr aparmalıdır.

Planlaşdırma və təcrübədən keçirmə - Dil bacarıqlarına yiyələnmək istiqamətində təcrübədən keçirmə, yəni məşq etmə olduqca həlledici mahiyyət daşıdığından danışıq dərslərinin ilkin mərhələlərində öyrənənlər öncədən tərtib edilmiş tapşırıqların tələblərinə əsasən danışıqlar da, zaman keçdikcə onların müstəqil nitq fəaliyyətinə qoşulması müşahidə edilir. Lakin hər hansı bir danışıq tapşırığını təqdim edərkən sərbəst danışıq prosesinə keçid almadan öncə təhsilalanlara müəyyən vaxt kəsiminin təqdim edilməsi vacibdir.

Rəyin bildirilməsi - Danışıq prosesi məhsuldar xarakter daşdığından öyrənənin fəaliyyətinə öyrədən tərəfindən münasibətin bildirilməsi vacibdir, lakin rəyin bildirilməsi səhvlərin düzəldilməsi ilə qarışıq salına bilməz. Bu baxımdan danışıq fəaliyyətindən sonra iki növ rəydən istifadə etmək olar. Birincisi danışıqın məzmunu ilə bağlı bildirilən rəydir ki, bunun əsas səbəbi öyrədənlərin öyrənənləri birbaşa ünsiyyətə cəlb etmək məqsədindən irəli gəlir. İkincisi isə linqvistik rəyin bildirilməsidir ki, bu da səhvlərin düzəldilməsinin bir növü kimi qəbul edilə bilər. (4, səh. 50)

Söhbətə təşviq etmə - Hər bir sosial ünsiyyət tələbələrə dili təcrübədən keçirməyə, yəni məşq etməyə imkan yaradır. Öyrənənlərin bəzilərinin söhbətə qoşulması üçün öyrədən tərəfindən yönləndirilməyə ehtiyac olur, ona görə də müəllimlər mümkün olduqca onlara bu fürsəti təqdim etməlidirlər. Suallar verərək, tələbələrin cavablarını təkrarlayaraq, ipucları verərək öyrənənləri şifahi ünsiyyətə təşviq etməklə söhbəti davam etdirmək olar.

Sintaktik quruluşların modelini təqdim etmək - Gündəlik həyatda, yaşadları arasında xarici dili danışan tələbələr qeyri-rəsmi dil üslubundan istifadə etdiklərindən sintaktik quruluşları tam şəkildə istifadə etməyə bilər. Lakin müəllim sinif və ya auditoriya şəraitində buna yol verməyərək onları sözügedən konstruksiyalardan düzgün və tam şəkildə istifadəyə təşviq etməlidir. Belə ki, tələbə yarımçıq sintaktik quruluşdan istifadə edərsə, doğru formanın modeli ilə ona cavab verməklə nəinki onun şifahi dil bacarıqlarını eləcə də, yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək olar.

Ucadan danışmağı və düzgün tələffüz etməyi tələb kimi qoymaq - Təhsilalanlara tez-tez ucadan danışmağı və düzgün tələffüz etməyi də xatırlatmaq önəmlidir. Onlardan danışmaq zamanı səs tonlarını və tələffüz formalarını nəzarətdə saxlamağı tələb etmək lazımdır. Eləcə də, aydın və kifayət qədər uca nitqə sahib olmağın qarşdakı dinləyici auditoriyasının diqqətini çəkmək, məlumatı və ya fikri daha effektiv ötürmək üçün vacib olduğunu xatırlatmaq əsasdır. Bu baxımdan tələbələrə eşitdikləri məlumatları xülasə şəklində təqdim etməyə təşviq etmək də çox səmərəli bir vasitə kimi qəbul edilə bilər. (4, səh. 48)

Cümlə quruluşlarının modellərini təmin etmək - Xarici dildə cümlə quruluşlarının modelləri təmin edilməli və təhsilverənlər bu istiqamətdə təhsilalanlara bələdçilik etməlidirlər. Bəzi tələbələr xarici dildə söhbətə başlamaqda çətinlik çəkəndə sözün və ya ifadənin başlanğıcını deməklə onlara öz cümlələrini qurmaqda köməklik göstərmək olar. Onlara şifahi və ya yazılı cavablarını təqdim etmək üçün vaxt da vermək olduqca səmərəlidir. Dil öyrənənlərin həm öz şifahi nitqlərini təqdim etməsi, həm də digərlərinin nitqinə bəzi düzəlişləri etməsi onlara gələcəkdə oxu materialını da anlamağa yardımçı olur. Beləliklə də, paralel olaraq oxu vərdişlərinin inkişafına da töhfə verilir.

“Günün sualını” təqdim etmək - Dil bacarıqlarını təqdim edən hər bir dərslin başlanğıcında təhsilalanları söhbətə təşviq edən suallarla onlara müraciət edilməlidir. Bu prosesi həyata keçirmək üçün hətta dərslər başlamazdan öncə təqdim ediləcək sual lövhədə yazılaraq qeyd edilə bilər ki, tələbələr auditoriyaya və ya şagirdlər sinif otağına gələr-gəlməz prosesə qoşulmuş olsunlar. Sualı qrupların və ya siniflərin səviyyəsindən, dünyagörüşündən asılı olaraq iyerarxiq qaydada təqdim etmək məqsədə uyğundur. Əgər öyrənənlər suala tam şəkildə, yəni cümlə halında cavab verə bilməsələr, bu zaman onları tam nümunə modeli ilə təmin edib, suala cavabı həmin qaydada onlara təkrarlatmaq olar. Proses uğurla başa çatdırıldıqdan sonra ikinci mərhələyə keçilməlidir. Yuxarıda da vurğuladığımız kimi, bu mərhələdə daha mürəkkəb xarakterli və şərhəci səciyyəyə malik suallar təqdim edilməlidir.

Danışığın mövzusu ilə bağlı açar sözləri, xüsusilə mücərrəd anlayışların adlarını təqdim etmək - Bəzi öyrənənlər danışmaq dərslərində təqdim edilən mövzu ilə bağlı bir çox mücərrəd məfhumları anlamaqda çətinlik çəkə bilər. Onlara bu baxımdan kömək etmək üçün həmin sözləri təqdim etməyə və nəzərdən keçirməyə ehtiyac vardır. (1, səh. 67)

Oxu dərsləri də təhsilalanların danışmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rola malikdir. Belə ki, oxudan əvvəl və sonra sualların verilməsi nəinki öyrənənlərin şifahi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin onları oxuduqları materialın mövzusu barədə fikirləşməyə, həmin məlumatı tam mənimsəməyə vadar edir.

Oxu dərslərinin daxilində də danışmaq vərdişlərini aşılamaq bir çox strategiyalar vardır ki, onları aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik:

Əgər oxu materialı kimi təqdim edilmiş hekayəyə və ya mətnə giriş etmək lazımdırsa, öyrənənlərə mətn və ya hekayənin mövzusu ilə, eləcə də sonda təqdim olunmuş materialdan alınmış nəticə ilə bağlı bəzi suallar da ünvanlamaq mümkündür. Oxu prosesi başa çatdıqdan sonra təhsilalanlardan onların hekayədə və ya mətnə təsvir edilmiş hadisənin necə cərəyan edəcəyi ilə bağlı proqnozlarının özünü nə dərəcədə doğrultduğunu və ya onlardan oxu materialının şifahi şəkildə xülasəsini soruşmaq da prosesə öz töhfəsini verir.

Rəvan oxu vərdişlərini aşılamaq - Sürətli, çətinlik çəkmədən, “hamar”, düzgün intonasiya ilə avtomatik oxu vərdişləri rəvan danışmaq bacarıqlarının formalaşdırılmasına birbaşa təsir göstərir.

Danışiq vərđişlərindən söhbət gedərkən “Orijinal və ya spontan” danışiq və “Təlimat üzrə” danışiq arasındakı fərqi də bilmək lazımdır. Belə ki, dərs prosesində orijinal söhbətləri stimullaşdırmaq çətindir. Çünki dialoq iştirakçıları danışmaq istədikləri insanları və mövzuları özləri seçdiklərindən orijinal söhbətlər könüllüdür və söhbət iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqələri üçün real məqsədləri vardır. Təlimat üzrə təşkil edilmiş söhbətlər isə könüllü deyil, çünki müəllim adətən söhbət iştirakçılarını və mövzunu özü seçir. Bir çox alimlər təkcə linqafon kabinetlərində deyil, ümumilikdə siniflərdəki söhbətlərin süniliyini qeyd etmişlər. Müəllimlər adətən dərsin mövzusu ilə bağlı sual verməklə sinif və ya qrup söhbətlərinə başlayır. Şagirdlər və ya tələbələr dərsin mövzusunə uyğun olaraq tərtib edilmiş tapşırıqlara istinadən bəzi məlumatları əlaqələndirərək suala cavab verməlidirlər. Müəllimin sualı və tələbə cavabının bu ardıcılığı sünidir, çünki müəllimin sualı autentik, yəni orijinal deyil. Müəllim artıq sualın cavabını bilir və ondan yalnız şagirdlərin cavabı bilib-bilmədiyini öyrənmək və ya daha süni şəkildə, şagirdlərin tapşırılan dərsi yerinə yetirib-yetirmədiklərini öyrənmək üçün soruşur. Bu cür süni suallar ekran sualları adlanır, çünki onlar tələbələrdən müəllimin artıq bildiyi bir məlumat parçası haqqında biliklərini nümayiş etdirməyi tələb edir.

Yuxarıda sadalananlardan da görüldüyü kimi, hər hansı bir ikinci dilin mənimsənilməsində danışiq vərđişləri çox vacib əhəmiyyət kəsb edir. Lakin nəzərdə saxlamaq mütləqdir ki, bütün dil bacarıqları bir-birilə sıx vəhdətdədir, onların biri digərinin formalaşması və inkişafı üçün özül rolunu oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Akmal S., Yusny R., Risdaneva. (2017) “Introduction to Linguistics For English Language Teaching”, Padebooks
2. Ferris D. & Tagg, T. (1996). Academic listening/speaking tasks for ESL. students: problems, suggestions, and implications. TESOL Quarterly, 30, 297-320.
3. Gregersen, T. S. (2003). To err is human: A reminder to teachers of language-anxious students Foreign Language Annals, 36, 25-32. Horwitz, E. K. (1985). Getting them all into the act: Using audience participation to increase the effectiveness of role-play activities. Foreign Language Annals, 18, 205-208.
4. Spratt M., Pulverness A., Williams M. (2011) “The TKT Teaching Knowledge Test Course”, Cambridge, Cambridge University Press.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİ VƏ NƏSİMİNİN DİLİ

Sənubər Şükürova Fəqani qızı
ADPU Şamaxı filialı
sukurov03@mail.ru

Xülasə

Nəsimi Azərbaycan dilində fəlsəfi şeirin ilk nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli bir sənətkar kimi tanınır.

Nəsiminin şeir dili fonetik, qrammatik, leksik-semantik cəhətdən ümumxalq danışiq dilinə möhkəm bağlıdır. Nəsimi əsərlərinin fonetik quruluşu müasir ədəbi dilimiz ilə eynilik təşkil etməklə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir. Sözlər ədəbi dildə işləkliyini itirəndə dialekt və şivələrin lüğət tərkibində qalmaqda davam edir. Milli dilin qoruyucusu olan arxaik feillər işləkliyinə görə xüsusilə seçilir. Nəsiminin şeirlərində rast gəldiyimiz qrammatik şivə xüsusiyyətləri Şamaxı şivələrində bu gün də işlənir. Belə xüsusiyyətlərdən biri artıq Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşməkdə olan feili bağlama şəkilsidir.

Açar sözlər: ədəbi dil, lüğət tərkibi, şeir dili, şivə, dialektizm.

Rezume

Nasimi is known as a powerful artist who created the first examples of philosophical poetry in the Azerbaijani language and was able to express his progressive ideas in high artistic language.

Nasimi's poetic language is phonetically, grammatically, lexically-semantically closely related to the national colloquial language. The phonetic structure of Nasimi's works is similar to our modern literary

language, but also has different characteristics. When words lose their function in the literary language, they continue to remain in the vocabulary of dialects. Archaic verbs, which are the guardians of the national language, are particularly distinguished by their functionality. The features of the grammatical dialect found in Nasimi's poems are still used in Shamakhi dialects today. One of such features is verb binding suffixes, which are already becoming archaic for the literary language of Azerbaijan.

Key words: literary language, vocabulary composition, poetic language, dialect, dialectism.

Azərbaycan ədəbiyyatının geniş tədqiqata cəlb edilmiş görkəmli nümayəndələrindən biri fəlsəfi qəzəlin banisi İmadəddin Nəsimidir.

Nəsimi üç dildə: türk, fars və ərəb dillərində yazıb-yaratmışdır. Türk dilində yazılmış əsərləri dəfələrlə çap edilmiş və həm ədəbi, həm də linqvistik təhlilə cəlb olunmuşdur.

Nəsimi əsərlərinin dili onun yaşayb-yaratdığı dövrün ədəbi dilinin göstəricisidir.

Nəsiminin əsərlərində yaşadığı və mənsub olduğu Şamaxı şivələrinə aid kifayət qədər nümunə tapmaq mümkündür. Burada həm fonetik, leksik və həm də qrammatik dialektizmlər müşahidə olunur. Topladığımız dil faktları bu gün də Şamaxı şivələrində aktiv işlənməkdədir.

Nəsimi əsərlərinin fonetik quruluşu müasir ədəbi dilimiz ilə eynilik təşkil etməklə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Fərqli fonetik xüsusiyyətlərdən biri də *y* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsidir. Bu fonetik hadisəyə Nəsiminin əsərlərində həm söz kökündə, həm də şəkilçidə təsadüf edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət 1939-cu ilə qədər ədəbi dil norması sayılmışdır. Bu fonetik hadisə XV əsrdən XIX əsrə qədər yazılmış ədəbi nümunələrin dilində söz ortasında özünü göstərmişdir.

Nəsiminin mənsub olduğu Şamaxı şivələrində *y* səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Bu, təkcə Nəsiminin şeir dilində deyil, eləcə də Şamaxıda yaşayb-yaratmış digər Şamaxı şairlərinin dilində də işlənmişdir.

Söz ortasında:

İgirmi səkkiz hərf kim, həqqin kitabıdır üzü,
Oxugil dörd gəz yenidən sirri-ma-övhayı gör.

Söz ilə şəkilçinin arasında:

Kirpigin, qaşınla zülfün sirrini məndən eşit,
Ta sənə ərz oluna həm mə'niyi-ümmül-kitab.

Y səsinin *g* səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsinə sözdə iki sait, ya da saitle sonor səslər arasında təsadüf olunur. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində işlənsə də, Şamaxı şivələri üçün daha xarakterik hesab olunur: *dügmə, dəgirman, ignə, igirmi, dügi, irgənmək* və s.

Nəsiminin əsərlərində bəzi təkhecalı sözlərin sonunda da bu hadisəyə təsadüf olunur:

Rövşən oldu yerü **gög** mehri-ruxun nurundan,
Bu cəhətdən üzünə mehri-münəvvər dedilər.

Digər bir fonetik hadisə *a* səsinin əvəzində *ə* səsinin işlənməsi ilə bağlıdır. Nəsimi qəzəllərində çox az işlənən *a>ə* səs əvəzlənməsinə söz əvvəlində təsadüf etdik:

Əyağından saçın başın götürməz,
Cinanı gör nə ali paya düşmüş.

Şamaxı şivələrində isə *a>ə* səs əvəzlənməsinə sözün müxtəlif mövqelərində rast gəlmək olur. Həm söz əvvəlində: *ayağ, əlçə, ərəbə*; həm söz ortasında: *dərvaza, qəmiş, ləmpə, nəziy, qəlin*; həm də söz sonunda: *xəsyət, qəbilyət* işlək olan fonetik xüsusiyyətdir.

Sözlər ədəbi dildə işləkliyini itirəndə dialekt və şivələrin lüğət tərkibində qalmaqda davam edir. Hal-hazırda Şamaxı şivələrində işlənən leksik vahidlər də Nəsimi dili üçün yad deyil.

Başaqçı – biçindən sonra yerə tökülən sünbülləri toplayan adam. Şamaxı şivələrində başsağ şəklində “biçindən sonra yerə tökülən sünbüllərin yığılması” mənasında işlənir. Bəzən mənə genişlənərək, Şamaxının əsas təsərrüfat sahələrindən biri olan üzüm yığım zamanı yerə tökülmüş üzüm gilələri də nəzərdə tutulur. Sözün baş və ayaq sözlərinin birləşməsindən yarandığını güman etmək olar.

Ajdığ vaxdı tez-tez uşaqların başsağa gedərdiy.

Nəsiminin şeir dilində:

Xirmənində hüsnünün gündür **başaqqı** ay ilə,

Utan ey nisbət qılan qaşı hilalı dasinə.

Nəsimi əsərlərinin dilində işlənən feillər milliliyi ilə seçilir. “Dilimizin milli xüsusiyyətini, onun orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə feillərdən ibarətdir. Nəsimi leksikasında əsas yer tutan feillər öz mənə xüsusiyyətlərinə, semantik rəngarəngliyinə görə müasir dilə uyğun gəlir, öz sabitliyini mühafizə edir. Arxaikləşmiş bəzi feillər nəzərə alınmazsa, Nəsiminin dilində işlənmiş feillərin hamısı həm şəkil, həm də məzmun cəhətindən müasir dildə işlənməkdədir” (3, səh. 219).

Yastanmaq – söykənmək mənasında Şamaxı şivələrində işlənir. *Yorqan-döşəgə yastanmıyın, düz diyənün.*

Bu sözə eyni mənada Nəsiminin şeirlərində rast gəlinir:

Ənbərin sünbülünə kimsənə yastanmış isə,

Vəzlünə laleyi-siyr ilə reyhan susadı.

Ey Nəsimi, dürlü-dürlü dərdlər ol canındadır,

Bir eşik **yastana** gör kim, dərdinə dərman bitər.

Yastanmaq feili arxaik söz olub, qədim türk yazılı abidələrinin dilində də işlənir. Həmçinin müasir türk dilində yaslanmaq şəklində işləkdir.

Üşənmək – qorxmaq, çəkinmək mənasında Nəsiminin şeir dilində işlənir:

Gülə əl sunmasun ol kim, dikənindən üşənür

Ki, bu həmrə gülünün xarınə xəncər dedilər.

Üşənmək sözü qədim türk sözü olub yuxarıdakı mənəni bildirmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə qalmasa da, Şamaxı şivələrində bu gün də işlənir. *Qəbrissanığın yanınnan keçəndə adam üşənir. Şiklə baxdım, üşəndim.*

Tayınmaq – sürüşmək mənasında Nəsimi qəzəllərində işlənən bu sözə Şamaxı şivələrində rast gəlmək olur.

Eşqi ruxün təriqidür, dari səlamətün yolu,

Mənzilinə qaçan irür kim ki, bu yolda **tayınə**.

Şivədə *taytımaz, taytax* şəklində işlək olan bu söz axsamaq, axsaq mənalarını bildirir: *Bu şağ nöşin tayti:r, bəlkəm yıxılıb?*

Arxaik söz olan **tamu** // **damu** cəhənnəm mənasında həm Nəsimidə, həm də şivənin lüğət tərkibində işlənir:

Fani cahanın sevgisi **damu** odudur yandırır,

Qaç ol qarıdan, ey könül, aldanma zülfü xalına.

Möhnətdir anın dövləti, zəhmətdir anın həşməti,

Müdbirdir ol kim, bağladı qəlbin anın iqbālına.

Və ya

Tamunun odunu şüasından

Əz-təfi şəmi kimi taqətdir.

Tuş olmaq – rastlaşmaq feili Nəsiminin şeir dilində rast gəlinən sözlərdəndir.

Ğəmdən incəldi vücudum, oldı yeni ay kibi,

Gözlərimə **tuş olalı** ol hilalin qaşları.

Tuş olmaq ifadəsi ilə yanaşı Şamaxı şivəsində tuş sözündən yaranmış tuşmağ – nişan vermək, tuşatmağ – göstərmək feilləri də işlənir. *Sə:n öyü: kimsə tuşıdıb. Qızı tuşıyıblar, bılar gedib.*

Tuş sözü qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən arxaik sözlərdəndir. XVIII əsrə qədər ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmuşdur.

Nəsiminin şeirlərində rast gəldiyimiz qrammatik şivə xüsusiyyətləri Şamaxı şivələrində bu gün işlənir. Belə xüsusiyyətlərdən biri artıq Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşməkdə olan feili bağlama şəkilçiləridir. -ibən, -iban, -ibəni, -ibanı arxaik feili bağlama şəkilçisi Şamaxı şivələrində günümüzdə də aktiv işlənir.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər yazılı nümunələrin bir çoxunda istifadə -ibən, -ubən, -übən şəkilçisi -ib, -ib feili bağlama şəkilçisi ilə eyni mənəni ifadə etmişdir. Qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi-Dədə

Qorqud” dastanında da hər iki variantın işlədilməsinə rast gəlinir. Kitabda görürük ki, bu şəkilçilər qalqmaq feilinə əlavə olunaraq cümlənin əvvəlində işlənir: “Qalqubanı yigitlərim yerinizdən urı durun” (1, səh. 219).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində arxaikləşən şəkilçinin işlənməsi onu göstərir ki, -ıban, -ıbanı feili bağlama şəkilçisi həm yazılı dil faktı, həm də şifahi dil faktıdır.

-ıban feili bağlama şəkilçisi ədəbi dilimizdə XI əsrdən daha aktiv olaraq işlənmişdir. XIX əsrdə işlənmə dərəcəsi bir qədər zəifləmiş, yalnız şifahi danışmada qalmışdır. Lakin XIX əsr Şamaxı ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi olan S.Ə.Şirvaninin əsərlərinin dilində təsadüf edilir. Bu o deməkdir ki, şəkilçi həmin dövrdə Şamaxı şivələri üçün işlək olmuşdur. S.Ə.Şirvaninin əsərlərində bu şəkilçinin işləndiyi sözlərə rast gəlinir:

Dönübən həcv edə axırda vəliyyün-nəəmin,
Bu sitəm gəbrü nəsaravü müsəlmanə dəyər.

Nəsiminin dilində də arxaik feili bağlama şəkilçisi olan –ıban variantının işlənməsi onun daha çox Şamaxı mühitində yaşayıb-yaratması ilə bağlıdır.

Daş alubani dilbər, könlüm şişəsin atar,
Qarşu tutaram, şişə bilməm qala ya sına.

Müasir dövrdə artıq -ıban, -ıbanı şəkilçiləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün də arxaikləşməyə başlamışdır. Lakin Şamaxı şivələrində indi də işləkdir.

Nəsiminin əsərlərinin dilində olan digər bir qrammatik xüsusiyyət dörd cür yazılan şəkilçilərin iki variantlı olmasıdır. Bu xüsusiyyət Şamaxı şivələri üçün də səciyyəvidir.

Nəsiminin əsərlərinin dilində bu dil faktına aid nümunə:
Şəksiz oldı qapısı uçmağun,
Yenə dörd oldu seyli irmağun.

Nəsiminin şeir dilini bəzən adi danışmaq və söhbətlərdən fərqləndirmək olmur. Bu, yaxşıdır. XIV əsr şəraitində canlı dilə üstünlük verərək yazmaq, həyati nitq, danışmaqla əlaqə və yaxınlıq şeir dilimizin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli idi. Çünki o dövrə aid adi sözlər, ifadə tərziləri və s. ədəbi dilə gətirilir, ona əbədi həyat verir.

Nəsiminin əsərlərində işlənen sual cümlələri şifahi nitqi xatırladır.

Nəsiminin əsərlərində işlənen cümlə tipləri Şamaxı şivələrində indi də olduğu kimi danışmada ara cümlə məqamında işlənir: *Gör nə diyərəm, bəlkəm biz də gedəyün?*

Nəsiminin şeir dilində:
Eşq ətəgin tut, ey könül,başını sal ayağına,
Gör nə derəm sana, eşit, eşqə yapışma sərsəri.

Nəsiminin dilini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şair xalq dilini ədəbi-fəlsəfi şeir dili səviyyəsinə qaldırmışdır. Nəsiminin şeir dili fonetik, qrammatik, leksik-semantik cəhətdən ümumxalq danışmaq dilinə möhkəm bağlıdır.

Şairin dilində rast gəldiyimiz şivə sözləri onun yaşayıb-yaratdığı ədəbi mühitdən qaynaqlanır. Bu sözlərin bir çoxu arxaikləşib, qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənir. Buna baxmayaraq, bu fonetik, leksik, qrammatik dialektizmlər Şamaxı şivələrində bu gün də qalmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. 2007.
2. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XVII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili, Bakı: Elm və təhsil, 2018, 632 s.
4. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı: Elm, 1970, 566 s.
5. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
6. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Lider, 2004, 376 s.
7. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər), Bakı: Ozan, 2008, 696 s.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ NORMALARI

Şəbnəm Vahid qızı Möhbalyeva

SDU

shabnammastali100599@gmail.com

Xülasə

Dilin ən mühüm qatı olan ədəbi dil və Azərbaycan dili xalqın sərvətidir. Dil üçün qəbul olunmuş normalar respublikamızda yaşayan hər bir şəxs üçün məcburidir.

Açar sözlər: norma, tələffüz normaları, orfoepiya, fonetik norma, şifahi nitq.

Summary

The literary language, which is the most important layer of the language, and the Azerbaijani language are the people's wealth. Accepted norms for language are mandatory for every person living in our republic.

Key words: norm, pronunciation norms, orthoepy, phonetic norm, oral speech.

Ədəbi tələffüz normaları, müəyyən bir dilin standartlaşdırılmış və rəsmi qəbul edilmiş tələffüz qaydalarını əhatə edir. Bu normalar dilin müxtəlif ləhcə və dialekt fərqliliklərini aradan qaldıraraq, vahid bir tələffüz standartını təmin edir. Ədəbi tələffüz normalarının əsas xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti aşağıdakılardır: (2, səh.4)

1. Standartlaşdırma: Ədəbi tələffüz normaları dilin vahid və standart formalarını təyin edir. Bu, dilin yazılı və şifahi istifadəsində eyni tələffüz qaydalarının tətbiq olunmasını təmin edir.

2. Düzgünlük: Dildəki sözlərin doğru tələffüzü, səs harmoniyasına riayət etməklə təmin olunur. Bu qaydalar səs harmoniyası (məsələn, ahəng qanunu), vurğu və intonasiya kimi aspektləri əhatə edir.

3. Tədris və təlim: Ədəbi tələffüz normaları dilin tədrisi zamanı əsas alınır. Məktəblərdə və digər tədris müəssisələrində şagirdlərə dilin düzgün tələffüzü bu qaydalar əsasında öyrədilir.

4. Əlaqə: Ədəbi tələffüz normaları vasitəsilə insanlar arasında anlaşma daha asan və effektiv olur. Fərqli bölgələrdən və ya müxtəlif dil daşıyıcıları arasında dilin anlaşılmasını və qarşılıqlı əlaqəsini asanlaşdırır.

5. Mədəni və ictimai dəyər: Ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək, dilin və mədəniyyətin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Bu, həm də cəmiyyət içində dilin prestijini artırır və onun istifadəsini yaygınlaşdırır. Media və ictimaiyyətlə əlaqələr: Radio, televiziya və digər kütləvi informasiya vasitələrində ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək, dilin düzgün yayılmasına və cəmiyyət tərəfindən düzgün qavranılmasına kömək edir.

6. Peşəkarlıq: Müxtəlif peşə sahələrində, xüsusilə də ictimaiyyətlə sıx əlaqədə olan peşələrdə (məsələn, müəllimlik, jurnalistika) ədəbi tələffüz normalarına riayət etmək professionalizm göstəricisidir.

Ədəbi tələffüz normalarının əsas xüsusiyyətləri arasında: (1, səh 70)

- Fonetik doğruluq: Sözlərin səslərinin doğru və dəqiq tələffüz edilməsi.

- Vurğu qaydaları: Sözlərin və cümlələrin doğru vurğulanması.

- İntonasiya və prosodiya: Danışqıda doğru intonasiya və səs tonunun istifadəsi.

Bu normaların öyrənilməsi və tədrisi dilin düzgün və effektiv istifadəsini təmin edir, həmçinin dilin qorunmasına və inkişafına töhfə verir. Şifahi nitq, danışq dili olaraq da bilinir, insanlar arasında sözlü ünsiyyəti ifadə edən bir nitq növüdür. Şifahi nitq, yazılı nitqdən fərqli olaraq, təbii və spontan şəkildə meydana gəlir və adətən gündəlik həyatda, qeyri-rəsmi mühitlərdə istifadə olunur. (1, səh.50)

Şifahi Nitqin Əsas Xüsusiyyətləri:

1. Təbii və spontan olması: Şifahi nitq əksər hallarda əvvəlcədən planlaşdırılmadan, təbii şəkildə yaranır.

2. Dinamik və dəyişkən: Nitq prosesi dinamiktir və müxtəlif amillərə (məsələn, dinləyicinin reaksiyası) görə dəyişə bilər.

3. Bədənin istifadəsi: Şifahi nitqdə bədənin dili, jestlər və mimikalar önəmli rol oynayır və mənə

ötürməyə kömək edir.

4. İnteraktiv olması: Şifahi nitqdə qarşılıqlı əlaqə var və ünsiyyət prosesində tərəflər bir-birinə reaksiya verirlər.

5. Sadə və duyğusal tərkib: Şifahi nitq daha sadə cümlə quruluşlarına malikdir və duyğuların ifadəsi üçün daha uyğundur.

Orfoepiyaya daxil olan fonetik norma, bir dilin fonetik sisteminə aid olan və danışanlar tərəfindən qəbul edilən standart tələffüz qaydalarını ifadə edir. Bu norma, dilin səs sisteminin düzgün istifadəsini təmin edir və ünsiyyətdə qarışıqlığın qarşısını alır. Fonetik normanın əsas elementləri:

1. Səslərin düzgün tələffüzü: Hər bir səsin (samit və sait) düzgün tələffüz olunması fonetik normanın əsasını təşkil edir. Bu, müəyyən bir dil üçün standart qəbul edilmiş tələffüz qaydalarına uyğun olmalıdır.

2. Tonlama və vurğu: Sözlərin vurğusunun düzgün yerləşdirilməsi və cümlələrin doğru tonlanması fonetik normanın vacib hissəsidir. Vurğu və tonlama mənanın düzgün anlaşılması üçün əhəmiyyətlidir.

3. İntonasiya: Cümlələrin intonasiyası, yəni səsin yüksəlməsi və alçalması, danışanın emosional vəziyyətini və cümlənin məqsədini (məsələn, sual, əmr, təsdiq) göstərir.

4. Səs ahəngi (assimilyasiya və dissimilyasiya): Bitişik səslərin bir-birinə təsiri, yəni assimilyasiya və dissimilyasiya qaydalarına riayət olunması da fonetik normaya daxildir. Bu, səslərin daha axıcı və rahat tələffüz edilməsini təmin edir. Fonetik normanın əhəmiyyəti:

1. Ünsiyyətin Aydınlığı: Fonetik norma ünsiyyətdə qarışıqlığın qarşısını alır və məlumatın düzgün ötürülməsini təmin edir.

2. Dilin standartlaşması: Dilin hər kəs tərəfindən eyni şəkildə istifadə olunmasını təmin edərək, dilin standartlaşmasına kömək edir.

3. Sosiolinqvisitik uyğunluq: Fonetik norma, danışanların sosial və regional müxtəlifliyinə baxmayaraq, eyni dili danışmalarını və başa düşmələrini təmin edir.

4. Ədəbiyyat və Media: Yazılı və danışiq dildə düzgünlük və ardıcılıq fonetik normanın tətbiqindən asılıdır, xüsusən də ədəbi əsərlərdə və mediada.

Fonetik normaya riayət etməyin yolları:

1. Dinləmə və təqlid: Ana dilində olan nitq nümunələrini dinləmək və təqlid etmək fonetik normanın mənimsənilməsinə kömək edir.

2. Məşq və təcrübə: Fərdi məşqlər və danışiq təcrübələri ilə tələffüz və intonasiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür.

3. Diksiyon dərsləri: Peşəkar diksiyon dərsləri vasitəsilə fonetik normaya uyğun tələffüz texnikalarını öyrənmək olar.

Fonetik norma dilin düzgün və səlis danışılması üçün vacibdir və bu, hər bir dil öyrənən və ya danışan insanın bilməli və riayət etməli olduğu qaydaları əhatə edir. Şifahi Nitqin nümunələri: gündəlik söhbətlər, telefonda danışmaq, müəllim və şagird arasında dərs zamanı ünsiyyət, iş yeri müzakirələri, ictimai çıxışlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A. "Ümumi dilçilik", ŞƏRQ-QƏRB, Bakı:-2006, s. 7-74.

2. Xəlilov B. "Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)", Bakı: 2017, səh.3-5.

3. DİM 2019 "Azərbaycan dili", ŞƏRQ-QƏRB, səh. 188-203.

4. Məmmədli N. Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normaları haqqında // Azərbaycan müəllimi// <https://muallim.edu.az/news.php?id=19918>

SÖZÜN MORFOLOJİ QURULUŞUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ

Leyla Rauf qızı Qasimova

SDU

qasimovaleyla1991@gmail.com

Xülasə

Söz yaradıcılığı müasir dilçiliyin müstəqil bir sahəsi hesab olunur. Leksika və qrammatika (morfolojiya) arasında bir qədər aralıq mövqe tutur. Söz əmələ gəlməsi sözlərin əmələ gəlməsini öyrənməkdir. Dilçiliyin bu sahəsində söz əmələ gətirmə üsulları və ya vasitələri öyrənilir. Burada həm sözlərin quruluşundan, həm də yeni sözlərin əmələ gəlmə qaydalarından bəhs edilir. Əgər sözün qrammatik dəyişməsi onun qrammatik mənasında dəyişikliyə səbəb olursa, söz şəkilçisinin alınması da onun lüğət mənasının dəyişməsinə səbəb olur və yeni söz yaradır. Məqalənin əsas məqsədi nəzəri dilçilikdə söz yaradıcılığı probleminin əsas aspektlərini nəzərdən keçirmək, söz yaradıcılığı vəziyyəti məsələsinə praktik münasibət bildirmək, söz yaradıcılığının tədrisi inkişafını nəzərdən keçirməkdir. Azərbaycan dilçiliyi və onun əsas xətlərinin aydınlaşdırılması. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədris prosesində söz yaradıcılığının praktik məsələləri izah edilir və təhlil edilir. Orta məktəblərdə söz yaradıcılığının öyrədilməsi şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir. Tədqiqatda təsviri-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və təsviri üsullardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: sözün morfoloji quruluşunun öyrədilməsi, kök, əsas, şəkilçi anlayışları, söz yaradıcılığı.

Summary

Word formation is considered an independent branch of modern linguistics. In a way, it is in an intermediate position between vocabulary and grammar (morphology). Word formation is learning the formation of words. In this branch of linguistics, methods or tools of word formation are studied. Both the structure of words and the rules of formation of new words are discussed here. If the grammatical change of a word causes a change in its grammatical meaning, the acquisition of a word suffix also causes a change in its lexical meaning and creates a new word. The main goal of the article is to review the main aspects of the problem of word creation in theoretical linguistics, express a practical attitude to the issue of word creation, and review the development of word creation teaching. Clarification of Azerbaijani linguistics and its main lines. The scientific novelty of the article is that practical issues of word creation are explained and analyzed in the teaching process. Teaching word creation in secondary schools enriches students' vocabulary. Descriptive-comparative, comparative-historical and descriptive methods were used in the research.

Key words: teaching the morphological structure of the word, root, basic, suffix concepts, word creation.

Ana dilinin tədrisi orta məktəblərdə ibtidai siniflərdə tədris olunmağa başlanılır. II sinifdə morfemik tərkib müstəqil mövzu kimi tədris edilir, III sinifdə nitq hissələrinin öyrənilməsi ilə əlaqədar sözlərin tərkibi haqqında biliklərin təkmilləşdirilməsi təmin edilir. Mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlərin qrammatik biliklərə və orfoqrafiya bacarıqlarına yiyələnməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən problemlər həll edilir. Bu vəzifələrin əsasları bunlardır:

1) məqsədyönlü məşqlər prosesində morfemlər: kök, prefiks, şəkilçi, sonluq anlayışlarının öyrənmələr tərəfindən şüurlu mənimsənilməsinə nail olmaq;

2) şagirdləri sözləri tərkibinə görə təhlil etmək vərdiş və bacarıqları ilə təchiz etmək: onlar bir sözdə müəyyən bir morfemi tapmağı, müxtəlif sözünü və sözsonu şəkilçilərlə verilmiş söz üçün eyniköklü sözləri seçməyi, eyni sözün formalarını, eyni kökdən olan sözlərdən ayırd etməyi bacarmalıdırlar;

3) Azərbaycan dilində sözlərin mütləq əksəriyyətinin düzgün yazılışını müəyyən edən Azərbaycan orfoqrafiyasının morfoloji prinsipinin mahiyyətini tələbələrin şüuruna çatdırmaq;

4) şagirdlərə vurğusuz saıtlərin, saıt və samitlərin, tələffüzdə ifadə olunmayan samitlərin yazılış qaydalarından şüurlu şəkildə istifadə etməyi öyrətmək; orfoqrafiya sayıqlığını inkişaf etdirmək;

tələffüzdən asılı olmayaraq eyni yazılan prefikslərin yazılması qaydalarını təqdim etmək;

5) söz yaradıcılığı və leksik məşğələlər prosesində tələbələrin aktiv lüğətinin zənginləşməsinə nail olmaq və yaradıcı məşğələlər vasitəsilə ardıcıl nitqin inkişafı problemlərini həll etmək.

Məktəbli üçün ana dili təkcə tədris predmeti deyil, həm də və digər fənlərin tədrisi vasitəsidir. Azərbaycan dili dərslərində tələbələr tam nitq fəaliyyəti ilə əlaqəli ümumi təhsil bacarıqlarına yiyələnirlər. Demək olar ki, bütün xüsusi çıxışlar məktəblinin bacarıqları - oxuduqlarını təhlil etmək bacarığı, səbəb-nəticə əlaqələri qurmaq və vacib olanı ümumiləşdirmək, oxuduqlarını planlaşdırmaq, müəyyən bir mövzuda mesaj üçün material seçmək, mətn yaratmaq bacarığı - rəvayət, təsvir və ya onun strukturunu nəzərə alaraq mülahizə yürütmək, məzmununu təfərrüatlı, yığcam və ya seçmə şəkildə çatdırmaq da onun üçün ümumi təhsildir. Buna görə də idrak vasitələrinə yiyələnməyə istiqamətlənmə öyrənmənin nitq oriyentasiyası kimi başa düşülür. Altsistemlərin hər birinin strukturunda (məsələn, dil təlimində) fonetika və qrafikanın öyrənilməsinə müəyyən edən daha konkret mikrosistemlər fərqləndirilir; morfemlər; lüğət; qrammatika, o cümlədən morfologiya və sintaksis; orfoqrafiya və s. Nitqin inkişafı dar mənada nitq bacarıqlarının inkişafına aiddir. Eyni zamanda, dil və nitq təlimində bilik və bacarıqlar təməldir. Buna görə də kursun əsas, sistem formalaşdıran əlaqəsi dillə bilik və nitq bacarıqları arasındakı əlaqədir. Bu, Azərbaycan dili kursunun praktiki istiqamətini müəyyən edir. İbtidai məktəbdə bütün Azərbaycan dili kursu belə qurulmuşdur: elə bir şəkildə ki, şagirdlər ünsiyyət zamanı istifadə etdikləri dil vahidlərini öyrəndiklərini dərk etsinlər.

Dil ictimai hadisədir, onu ictimai münasibətlərdən kənar mənimsəmək mümkün deyil, dilin cəmiyyətin və hər bir insanın həyatında rolu hərtərəflidir. Dil insanın əxlaqi, əqli və nitq inkişafı vasitəsidir. Ana dilinin mənimsənilməsi, formalaşması prosesində şagirdin bir fərd kimi özünüdərk etmə qabiliyyəti artır, cəmiyyətin mədəni dəyərləri ilə tanışlığı, sosial məkanın inkişafı genişlənir.

Savadın və orfoqrafiyanın tədrisi metodikasının əsasında fonetika, qrafika və orfoqrafiya sahəsində nəzəri ümumiləşdirmələr durur; qrammatik nəzəriyyələr (nitq hissələri, söz birləşmələri, cümlələr haqqında) qrammatikanın tədrisi metodlarının əsasını təşkil edir; Nitqin inkişafı metodologiyası lüğətə, mətn nəzəriyyəsinə və nitqi öyrənən digər fənlərə əsaslanır. Hamısı birlikdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodologiyasının linqvistik əsaslarını təşkil edirlər.

İlk siniflərdə propedevtik iş məqsədyönlü və sistemli olmalı olan hazırlıq məşqlərini əhatə edir. Eyni zamanda, onlar dərstdə çox vaxt apara bilməzlər və heç bir halda uşaqların o dövrdə öyrənilən proqram mövzusu ilə bağlı biliklərə yiyələnməsinə zərər verməməlidirlər. Mümkünsə, onlar dərslərin əsas materialı üzrə məşqlərlə əlaqələndirilməlidir.

Məşğələlərin məzmunu onların həyata keçirilməsi nəticəsində həyata keçirilən məqsədlərlə müəyyən edilir. Məqsədlər aşağıdakılar ola bilər:

1) eyni sözün formalarını eyni kökdən (əlaqəli) sözlərlə qarışdırmaq imkanını istisna etmək; tələbələr tez-tez söz formalarını bir sıra qohum sözlərə daxil edirlər (ağac – ağaclar – ağacda və s.);

2) eyni nüvəli sinonimlərin, daha çox omonim köklü sözlərin, omonim köklü sözlərin və ifadələrin qarışdırılması nəticəsində yaranan səhvlərin qarşısını almaq. Şagirdlərin eyni kökdən olan sözlər sırasına sinonim sözləri daxil etmələri tez-tez olur. (baxmaq – tamaşa etmək), daha çox kök omonimlərlə baş verir. (yanmaq – yandırılmaq – yanlış – yanaq);

3) uşaqlarda sözlərin qrafik formasına diqqətli olmaq vərdişini aşılamaq. Məşğələlər zamanı əmin olmalıdırlar ki, yazarkən həmişə qulaqlarına etibar etməsinlər: çox vaxt sözün yazılışı onun tələffüzündən fərqlənir - orfoqrafiya yoxlanılmalıdır;

4) sözlərin səs və qrafik formalarında oxşarlıq və fərqləri görmək üçün mənaca oxşar, lakin eyni olmayan digər sözlərlə semantik əlaqəni aşkar etmək üçün bir sözü dinləməyi, düşünməyi və ona nəzər salmağı öyrətmək, yəni uşaqlarda dil duyğusunu inkişaf etdirmək.

Derivatologiyanın – söz yaradıcılığının tədqiqi prosesində ümumi didaktik amillərə: ümumi metodoloji (ekstralingvistik, normativ-üslubi, tarixi və s.), həmçinin konkret metodoloji prinsiplər əsaslanmaq lazımdır. Söz yaradıcılığının tədrisinin xüsusi metodoloji prinsiplərini nəzərdən keçirək:

- struktur sözyaradıcılıq prinsipi sözün təhlili prosesində sözün strukturunu və onun əmələ gəlmə üsulunu müqayisə etmək zərurətini diktə edir və sözün morfemik quruluşuna etibar etmək bacarığının inkişafını nəzərdə tutur. Məsələn, qapıçı sözü qapı – sözünə -çı şəkilçisi artırmaqla düzəlib;

- leksik-sözyaratma prinsipi sözyaradıcı modelin leksik və qrammatik mənaları arasındakı əlaqə ilə

bağlıdır. Məsələn, badamlıq sözü yalnız badam ağaclarının bitdiyi yer deməkdir; -lıq törəmə şəkilçisi kökün təyin etdiyi ağac növlərinin (üzüm-lük, çinar-lıq) bitdiyi yeri bildirir;

Morfemik məşqlər məktəblilərdə sözün quruluşunu təyin etmək bacarığını inkişaf etdirir:

- ön və son şəkilçisi olan sözləri tapmaq;
- sözün hissələrini simvollarla göstərmək;
- eyni şəkilçi olan sözləri seçmək;
- qrafik imla yazmaq;
- sözləri tərkibindəki müxtəlif şəkilçilərin olmasına görə qruplaşdırmaq;
- bu nümunələrdən istifadə edərək cədvəli doldurmaq;
- sözləri tərkibinə görə çeşidləmək və s.

Söz yaradıcılığı təlimi məktəblilərdə struktur-semantik əlaqələr qurmaq və istənilən sözün formalaşdırılması üsulunu müəyyən etmək bacarığını inkişaf etdirir:

- verilmiş sözün hansı sözdən və hansı vasitə ilə düzəldildiyini müəyyənləşdirmək;
- eyni kökdən olan sözlər silsiləsi yaratmaq;
- sözün əmələ gəlmə üsulunu müəyyən etmək;
- söz əmələ gətirmə zəncirində itkin halqaları bərpa etmək və s.

Söz yaradıcılığı şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaqla yanaşı, onların linqvistik fərziyyəsini inkişaf etdirməyə kömək edən universal və təsirli bir vasitədir. Dil dərslərində söz əmələ gətirmə üsullarının mənimsənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Lakin problem ondadır ki, bu fənnə az saat ayrılır və tədrisə söz yaradıcılığı komponentinin daxil edilməsi problemlidir. V sinifdə kök və şəkilçi, leksik-qrammatik şəkilçilər, sözün başlanğıc forması, bir cür yazılan şəkilçilər, söz yaradıcılığı, düzəltmə sözlər, bitişik və defislə yazılan mürəkkəb sözlər, sözün tərkibinə görə təhlili və eyniköklü sözlər mövzularının hər birinə 1 saat vaxt ayrılmışdır.

Sözyaratma bölməsinin nəzəri komponenti yeni söz yaratmaq üçün üsul və vasitələrin, həmçinin diaxronik və məhsuldar xüsusiyyətlərə malik struktur və modellərin məcmusudur. Dildə artıq mövcud olan sözlərin sözyaratma strukturlarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu, bizə söz yaradıcılığı proseslərini - onların mexanizmini və mahiyyətini daha yaxşı anlamağa imkan verir [3].

Söz yaradıcılığı sistemi daim inkişaf edir, istənilən dilin leksik tərkibini artırır. Leksik vahidlərdə artım müşahidə olunur - bu həm də affikslərə (şəkilçilərə və prefikslərə) aiddir. Sözyarma modellərinin məhsuldarlığı da keyfiyyətcə dəyişir – həm yuxarıya, həm də əksinə, aşağıya. Həm də sözlərin yayılması dəyişir və son iyirmi ildə dildə neologizmlərin yaranması tendensiyası müşahidə olunur [4, s. 170].

Yuxarıda göstərilən bütün dəyişiklikləri və yenilikləri (onların strukturu və funksionallığını) təhlil etməklə söz əmələ gətirmə proseslərinin vəziyyəti və dinamikası haqqında tam təsəvvür əldə etmək olar.

Leksik yeniliklərin formalaşması söz yaradıcılığı faktıdır. Söz yaradıcılığı nitq yaradıcılığının təzahürlərindən biridir, natiqin nitqinin şəxsi yaradıcılıq xarakterini vurğulaması lazım olduğu hallarda yaranır. Bu problem yeni sözlər - “leksik yeniliklər” yaratmaqla həll olunur. Sözümlər çatışmırsa, biz fərdi müəllifin kəşfi və ya leksik yeniliyi olan “özümüz” sözü icad edirik və ya yaradırıq.

Söz yaradıcılığı dilçiliyin yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesini və üsullarını öyrənən bir sahədir. Müstəqil mövcud olduğu nisbətən qısa müddət ərzində söz yaradıcılığı elmi özünün bir çox əsas problemlərinin müəyyən edilməsində və həllində, obyektinin öyrənilməsinin prinsip və üsullarının işlənilməsində və təkmilləşdirilməsində müəyyən uğurlar qazanmışdır. Bu gün söz yaradıcılığı dil altsistemlərinin iyerarxiyasında öz layiqli yerini tutur və həmin konkret məsələ ilə məşğul olur, hər hansı bir şəkildə dilin digər səviyyələrinə aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: “Maarif”, 1987, 308 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2008.- 442 s.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960.- 204 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili; Leksika, II hissə. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1982.- 215 s.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL VƏ TƏHSİLİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Sevinc Soltanmeci qızı Baxşıyeva

ADPU Şamaxı filialı

Email: sevinc.baxsiyeva65@gmail.com

Xülasə

Ədəbi dil məsələsi əsrin əvvəllərində çarizmə qarşı aparılan milli ictimai - siyasi mübarizə prinsipinin önündə gedirdi. Bu prosesdə 1905-ci ildən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən təsis edilən “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” qəzetləri və “Füyuzat” məcmuəsi milli dil və milli mətbuat uğrunda edilən əməli və davamlı mübarizə idi. Həmin illər milli dildə kitabların hazırlanması, dərslərin buraxılması, müntəxabatların tərtib edilməsi ilə çox səciyyəvidir. Mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda gedən mübarizənin önündə dururdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan “Dil”, “Əlifba”, “Dərs kitablarımız”, “Ana dilimiz” və bu qəbildən olan bir sıra məqalələr məhz ana dili probleminə həsr olunmuşdur.

Açar sözlər: ədəbi dil, maarifçilər, milli dil, dərslər, jurnal, mətbuat.

Summary

The issue of literary language was at the forefront of the national social-political struggle against tsarism at the beginning of the century. In this process, the newspapers "Hayat", "Irshad", "Açıq söz" and "Füyuzat" founded by Ahmed bey Agaoglu and Ali bey Huseynzade from 1905. The collection was a practical and continuous struggle for the national language and the national press. Those years are characterized by the preparation of books in the national language, the publication of textbooks, and the compilation of reviews. The press was at the forefront of the struggle for the mother tongue and the literary language. Our mother tongue" and a number of similar articles are dedicated to the problem of mother tongue.

Key words: literary language, educators, national language, textbook, magazine, press.

Azərbaycan maarifçilərinin yaradıcılığında ana dilinin saflığı, bu dilin yad təsirlərdən qorunması, ana dilli məktəblərin yaranması, ana dilinin tədrisi kimi məsələlərin mühüm yer tutması izlənilməkdədir və bu tam təbii haldır. Çünki maarifpərvər ziyalılar cəmiyyətin inkişafını dünyəvi elmlərin insanlara çatdırılması yolu ilə ictimai - milli təfəkkürün yüksəldilməsində görürdülər. Ömürlərini doğma xalqın maariflənməsi işinə, həmvətənlərinin elmsizlikdən, cəhalətdən xilasına həsr edən bu fədakar zəka sahibləri bu fikirdə idilər ki, dünyəvi elmlər xalqa doğma ana dilində çatdırılmadan, məhz bu yolla aqlın qələbəsinə nail olmadan cəmiyyəti təhkimçilik buxovlarından, ictimai zülmədən, mənəvi və fiziki köləlikdən, cəhalət zindanından xilas etmək mümkün deyildir.

Xalqın milli taleyində elə hadisələr olur ki, onun inkişafına ağır zərbələr vurur. Ürəkəğrısı ilə qeyd edilməlidir ki, azərbaycanlıların şüuru üzərində psixi terror və mənəvi işğal aktı olaraq onun millətinin adı və əlifbası bir əsrdə beş dəfə dəyişdirilmişdir.

1. tatar dili – tatar (1828-1900)
2. türk dili – türk (1918 – 1938)
3. Azərbaycan dili – azərbaycanlı (1938 – 1992)
4. türk dili – türk (1992 – 1995)
5. Azərbaycan dili – azərbaycanlı (1995-ci ildən)

Hazırda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinə əsasən dövlət dilinin adı – Azərbaycan dilidir.

XX əsr Azərbaycan dilinin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir dövr olduğunu nəzərə alaraq mən həmin dövrdə milli dilin dövlət dili kimi tanınması uğrunda gedən mübarizədən danışmaq istərdim.

Ədəbi dil məsələsi əsrin əvvəllərində çarizmə qarşı aparılan milli ictimai- siyasi mübarizə prinsipinin önündə dururdu. Bu prosesdə 1905-ci ildən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə

tərəfindən təsis edilən “Həyat”, “İrşad”, “Açıq söz” qəzetləri və “Füyuzat” məcmuəsi milli dil və milli mətbuat uğrunda edilən əməli və davamlı mübarizə idi. Həmin illər milli dildə kitabların hazırlanması, dərslərin buraxılması, müntəxabatların tərtib edilməsi ilə çox səciyyəvidir. Bakıda “Nicat”, “Nəşri-məarif” və “Şəfa” kimi nəşriyyatlar fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin “Molla Nəsrəddin”in meydana gəlməsi ilə səhnə mədəni nitqi və milli mədəni özünüifadə təfəkkür tərzində də formalaşmışdı. Bu mənada mətbuat ana dili, ədəbi dil uğrunda gedən mübarizənin önündə gedirdi. Jurnalda çap olunan “Dil”, “Əlifba”, “Dərs kitablarımız”, “Ana dilimiz” və bu qəbildən olan bir sıra məqalələri məhz ana dili probleminə həsr olunmuşdur. “Mollanəsrəddinçilər” doğma dili yad kəlmələrlə korlayanları daim tənqid atəsinə tutmuşdur. Onlardan M.S.Ordubadi yeri gəldikcə öz sözünü demiş, göstərmişdir ki, ana dilini bilməyən ziyalıların xalqına xeyir verməsi inanılası deyil. Maarifpərvər yazıçı ilk əvvəl ictimai diqqəti dövlət tərəfindən açılmış məktəblərdə ana dilinin tədris olunmaması faktına yönəlmişdir. Bu mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 oktyabr 1906-cı il tarixli sayında çap olunmuş “Millətpərvər intelligent” adlı felyeton maraqlıdır. Felyetonda ziyalı kimi tanınan şəxsin ana dilində təhsildən kənar qalması təsvir olunsada, yazıçı bu vəziyyətin kütləviləşməsinə qarşı çıxaraq yazır: “Qiraətxanada oturmuşdum, onda gördüm, poçtdan qəzetləri gətirdilər. Hər çinovnik, hər rəiyyət bir rus qəzeti götürüb oxumağa başladılar. Bizim yanımızda bir abrazovannı müsəlman cavanı oturmuşdu. Həman qeyrətmənd müsəlman cavana dedim: Ağazadə, siz nə üçün qəzet oxumursunuz? Buyurdu, rus qəzetlərindən boş yoxdur. Dedim, eyib deyil, götür. “İrşad”, “Vəqt”, “Vətən xadimi” və qeyri... qəzetlərdən oxu. Buyurdu, bu qəzetləri mən çürük qəpiyə almaram. Dedim, nə üçün? Bu sözə güldü və dedi:- Ay hərdəmxəyal. Sən necə fitbaz adamsan. Bax, əvvəl budur ki, müsəlman qəzeti oxuyan adamı ruslar dost tuturlar. İkinci, müsəlman qəzetləri heç bir şey yazmırlar: hey yazırlar, müsəlman belə gəldi, tərəqqi elə getdi. Doğrusu adamın zəhləsi gedir...

Mən bir qədər fikir elədim, sonra əyildim cavana tərəf və qulağına dedim: - Mən ölüm, lotuyana de görüm, niyə müsəlman qəzeti oxumursan? Cavan mənə tərəf çönüb qulağıma yavaşca pıçıldadı: - Sən öləsən, müsəlmanca savadım yoxdur.” (3.s.111)

Ordubadi dil məsələsinə tamamilə kompleks yanaşmış, bu nəticəyə gəlmişdir ki, dil probleminin həllində xalq, ziyalı və dövlət eyni səviyyədə həmrəy və maraqlı olmalıdır.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması milli dilin siyasi nüfuzunu özünə qaytardı. M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi hakimiyyəti tərəfindən 1918-ci il iyunun 27-də dövlət dili haqqında qərar qəbul olunur. Türk dili dövlət dili elan olunur. Milli dilin dövlət dili elan olunması milli təhsilin də milli dildə formalaşmasını tələb etmişdir. Bununla bağlı qəbul olunan qərar sənədləri aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir.

Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası müvafiq qərar vermişdir.

Bu mövzu bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Ə.Z.Abdullayevin fikrinə görə “Cümhuriyyət öz dil siyasətini həyata keçirmək üçün təhsilin çox mühüm sahə olduğunu ön plana çəkdi, belə ki, 28 avqust 1918-ci ildə hökumət ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar verdi. Qərarla göstərilir ki, 1) bütün ibtidai təhsil müəssisələrində təhsil ana dilində aparılmalıdır; 2) dövlət dili icbari qaydada tədris olunur.”

Təhsilin hamı üçün ,həm də icbari olması , qızlarla oğlanların bir yerdə, pulsuz ana dilində təhsil almaq hüququna malik olması böyük nailiyyət idi. Ölkənin çox ağır iqtisadi vəziyyətinə baxmayaraq ,yeni hökumət hər yerdə, ən ucqar yaşayış məntəqələrində də ana dilində məktəb açdı, təlim-tərbiyə işlərinin mütəşəkkil aparılmasına nəzarət etdi.Hər cür köhnətipli məktəblər mükəmməl ixtisas verən politexnik məktəblərlə əvəz olundu. Yeni məktəb yeni tədris planı, proqram, dərslik və metodlar tələb edirdi.

Həmin dövrün tələblərinə cavab vətən bir sıra dərslik nümunələri hazırlandı. Dərslik tərtib edən müəlliflərdən biri də Abdulla bəy Əfəndizadə olmuşdur. O,”Son türk əlifbası”dərsliyini 1919-cu ildə Bakıda çap etdirmişdir. Kitab 34 səhifədən ibarətdir. Dərslikdə hərflərin müqayisəli şəkildə öyrədilməsi üçün 32 məşğələ nəzərdə tutulmuşdur.

Dərslik sövti üsulla yazılsa da, vəsaitdə latın və ərəb əlifbası müqayisəli şəkildə verilmişdir. Bu latın qrafikasını bilən kadrların hazırlanmasınadək təhsilin ləngidilməməsini təmin edirdi.

Araşdırmalar göstərir ki, 1918-1920-ci tədris ilinin əvvəllərində Azərbaycanda 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi ki, ibtidai məktəblərdə 48070, orta məktəblərdə isə 9611 uşaq təhsil alırdı.

Azərbaycan dili qədim tarixə,rəngarəng dil faktlarına ,səlis səs quruluşuna,sabit qrammatik quruluşa malikdir. Azərbaycan dilinin inkişafı Şah İsmayıl Xətai, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə və Heydər Əliyev kimi dövlət başçılarının adı ilə bağlıdır.

Ümummilli liderimiz H.Əliyev ölkəmizə rəhbərliyinin ilk dövründən başlayaraq dilimizin inkişafı istiqamətində məqsədyönlü iş aparmış , mövcud tarixi təcrübəni və müasir dövrün tələblərini nəzərə alaraq mükəmməl dil siyasəti həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyevin dil siyasətinə daxildir:

*Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edildi.

*1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilən müstəqil dövlətimizin ilk Konstitusiyası ilə dövlət dilinin adı bərpa edildi.

*2001-ci il iyunun 18 - də “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında “Fərmanı ilə 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütün media və kütləvi nəşrlərin latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi rəsmiləşdirildi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid başa çatdırıldı.

*2001-ci il avqustun 9-da imzaladığı digər Fərmanla avqustun 1–i Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü elan edilib.

*2002-ci ilin sentyabrında “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun qüvvəyə mindi. Bu qanun ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır.

Bu siyasət ulu öndərin sadıq davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Cənab Prezidentin ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliyi üçün göstərdiyi siyasi qətiyyət, milli iradə, gördüyü məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəldilməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqə qazanmasına xidmət edir.

Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına daim qayğı göstərilməlidir. Ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin inkişafı mümkünsüzdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 1911.
2. Ruşanzadə R. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və dövlət dili.” Respublika “qəzeti, 2 avqust 2019.
3. Əliyeva R. “Azərbaycan dilinin inkişafında M.S.Ordubadinin rolu.” Dilimiz varlığımızdır. elmi-publisistik toplusu. Bakı: 2020.

DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİM MƏNZƏRƏSİ

Mehriban Akif qızı Mahmudova

ADPU

mahmudova.mehriban@list.ru

Xülasə

Toponimlər canlı sənədlərdir. Toponimlər kəndin tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir. Toponimlər vasitəsilə xalqın quruluşunu, tarixini, soy-kökünü elmi cəhətdən öyrənmək mümkündür.

Hər bir ölkə, kənd xalqın verdiyi adla tanınır və tarixdə bu adla yaşayır. Zamanın sınağından çıxmış toponimlər xalqın tarixinin ən xırda izlərini belə qoruyub saxlayaraq dilin ən qədim təbəqələrini gələcək nəsle çatdırır.

Oğuzların qədim yurdu olan bugünkü Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Bu torpaqlar yavaş-yavaş Azərbaycandan alınıb qondarma Ermənistan Respublikası yaradılıb və bu gün xalqımız üçün yad, əlçatmaz və sevilməyən bir yerə çevrilib. O vaxtdan ermənilər bizim yer adlarımızı dəyişərək erməni mənşəli adlarla əvəz ediblər.

Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixən, yəni 1991-ci ilə kimi ərazinin toponimlərindən 90 faizdən çoxunu türk mənşəli sözlər təşkil edirdi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi

Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilib. Bu məqalədə də Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalında toponimlər tarixi-lingvistik baxımdan tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Oğuz yurdu, toponim, oykonim, Dərələyəz mahalı, deportasiya.

TOPONYM LANDSCAPE OF DERALEYAZ DISTRICT

Summary

Toponyms are living documents. Toponyms are an irreplaceable source in the study of the history of the village. Through toponyms, it is possible to scientifically study the organization, history and ancestry of the people.

Each country, village is known by the name given by the people and lives in history with this name. The toponyms that have stood the test of time, preserving even the smallest traces of the history of the people, protect the oldest layers of the language and pass them on to the next generation.

Today's Armenia, the ancient home of Oghuz, is the historical land of Azerbaijan. These lands were gradually taken away from Azerbaijan and the so-called Armenian Republic was created, and today it has become a foreign, inaccessible and unpopular place for our people. Since then, Armenians have changed our place names and replaced them with names of Armenian origin. In this article, the toponyms in Dərələyəz district of Western Azerbaijan were studied from a historical-linguistic point of view.

Key words: Oguz homeland, toponym, oikonym, Dərələyəz district, deportation.

Giriş

Məlum olduğu kimi, indi Ermənistan adlanan ərazi Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları olmuşdur. Ermənilər bu əraziyə kütləvi surətdə 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra köçürülmüş, ruslara arxalanaraq ərazinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərini sıxışdırmağa, tarixi etnik vətənlərindən deportasiya etməyə başlamışlar. Azərbaycanlılar ta qədimdən XX əsrin 80-cı illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəllərinə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Bu torpaq Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarıdır. Onlar zaman-zaman erməni təcavüzünə məruz qalaraq deportasiyaya olunmuşlar.

Belə deportasiyalar zaman-zaman davam etmiş və ən nəhayət 1988-1991-ci illərdə isə Rusiyanın köməyi ilə Ermənistan dövləti tərəfindən indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlı deportasiya olunmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrdə iki milyon azərbaycanlı indiki Ermənistandan - Qərbi Azərbaycandan - tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşlar.

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, hüquqi-siyasi qiymət vermiş, bununla bağlı 1997-cı ilin dekabrın 18-də “1948-1953 - cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”, 1998-cı ilin martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” və 22 avqust 2001-cı ildə “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında” fərmanlar imzalamışdır. 22 avqust 2001-cı il tarixli fərmanda göstərilir: “Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989 - cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir”

Deməli, həm də indiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsi siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu faktları özündə əks etdirən tarixi sənədlər “toxunulmazlıq” qriffi ilə Ermənistanın arxivlərində saxlanılır. Yalnız ən etibarlı mənbə ərazinin toponimləridir ki, tarixi həqiqətlərə işıq salır, aydınlıq gətirir. Axı hər bir xalq, tayfa “yaşayış məntəqələrinə öz ana dillərində adlar verir. Həmin adlarda tarixin izləri öz əksini tapır” (1, səh 501).

İndiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi sistemli şəkildə, XIX əsrdən başlayır. İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimlərinin araşdırılması H.Mirzəyevin tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. O, aşiq poeziyasında qorunub saxlanılan Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərini tədqiq edən ilk dilçi alimdir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, H.Mirzəyev 1994-2002-cı illərdə indiki Ermənistanın toponimləri

ilə bağlı ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edən 80-dən çox məqalə çap etdirmişdir. İndiki Ermənistanın türk mənşəli toponimləri əsasında “Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz” (Bakı, 1997) əsərinin “İzahlar və şərhlər” adlı V fəslində bəhs edir (211, s. 174-257). Bu əsərdə müəllif Qədim oğuz yurdu olan Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonlarının toponimlərini araşdırmış, onları etimoloji baxımdan izah etmişdir. Bu baxımdan Təhlə, Qarqar, Gədikvəng, Şadıvəng, Alxanpəyəsi, Xalaclar yurdu, Qoşqar, Ketı, Murğuz, Herher, Hors, Çivə, Keşişkənd, Sallı, Dərələyəz və s. toponimlərinin izahı uğurludur və xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Həsən Mirzəyev Dərələyəzdə mənəvi soyqırırma məruz qalan yüzlərlə belə toponimin ermənilər tərəfindən vandalcasına dəyişdirilməsi əməliyyatının mərhələlərini də əsərlərində doğru-düzgün müəyyənləşdirir və göstərir ki, ermənilər 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə etnosid siyasəti həyata keçirməklə yanaşı, qədim tarixə malik yer-yurd adlarımızı da dəyişdirərək erməniləşdirərək bu gün də həmin əməllərini davam etdirirlər.

Həsən Mirzəyev əsərlərində Dərələyəz ərazisindəki 150-dən artıq kənd adının bəzilərini etnonimlərdən törəndiyini əsaslı tarixi faktlarla sübuta yetirmiş, xalqımızın soykökünün, etnogenezinin formalaşmasında yaxından iştirak etmiş, alban, hun, qarqar, çakar, çal, sak, peçeneq, oğuz, avşaq, qıpçaq, sirak və s. kimi onlarla qədim türk tayfalarının adlarının Dərələyəz toponimlərində müəyyən izlər buraxdığını, həmin xüsusi adlarla daşlaşıb qaldığını dolğun şəkildə və tarixi faktlarla izah edib. Tədqiqat nəticəsində müəyyənləşdirilir ki, son iki əsri çıxmaq şərti ilə Dərələyəz ərazisində bir dənə də olsun erməni mənşəli etnotoponimə rast gəlinmir.

Qərbi Azərbaycan toponimlərinin öyrənilməsinin xüsusi nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Bu toponimlər yerli xalqın - Azərbaycan türklərinin tarixini, türk tayfalarının adını (*quqark, gorus, sak, aynın, qıpçaq, qaraqoyunlu, şirak, peçenek, axta, kəvər və s.*) əks etdirir və tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, ərazinin toponimləri həm də qədim türk sözləri (balıq, yazı, art, bək, kəpəz və s.), Azərbaycan dili ilə bağlı coğrafi terminlər (*dağ, dərə, düz, tapə, tap, taxt, yal, nüvək, ova, gədik və s.*) əsasında formalaşmışdır. Bütün bunlar Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tarixi coğrafiyasının öyrənilməsində xüsusi rol oynayır.

Dərələyəz bölgəsindəki yer-yurd adlarının sintaktik əlamətləri də müxtəlifdir. Bir çox toponimi ifadə edən yer-yurd adının birinci tərəfindəki onomastik vahid bəzən bir neçə sözdən ibarət olur. Daha doğrusu, mürəkkəb söz formasında (*Daşaltı, Güneypəyə, Başgöy və s.*) olsa da, onun ilkin forması müxtəlif ismi birləşmələr formasında təşəkkül tapmış, müəyyən bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. İlk zamanlar belə toponimlər həqiqətən relyefi və ya su mənbəyini əks etdirmişdir: *Sarı yal, Qara su, Qara qaya, İsti su, Ağ dərə* və s. Daha sonra isə həmin obyektlərin yanında yaşayış məskənləri salınaraq toponimin yeni növü oykonim (yaşayış məntəqəsi adı) yaranmışdır. Daha doğrusu, toponim yenidən toponimləşmə prosesi keçirərək əvvəlki mənasını itirmişdir. Yəni daha bulağı, suyu, dağı yox, kənd adını bildirmişdir. *Sarı yal yox, Sarıyal kəndi, Qara bulaq yox, Qarabulaq kəndi, İsti su yox, İstisu kəndi* və s. [2, səh 126]

Azərbaycan dilində aktiv halda işlənən bir çox şəkilçilər Dərələyəz bölgəsinin toponimiyasında oykonimlərdə apelyativ sözlərlə birlikdə əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, həmin şəkilçilər toponimiyaya hazır şəkildə sözlə birlikdə gəlir. Ona görə də toponimik sistemdə toponimlər müəyyən söz və şəkildən törəmə hesab olunur. Dərələyəz bölgəsinin kənd adlarında əsasən, aşağıda qeyd olunan şəkilçilər öz əksini tapmışdır.

1. -ca, -cə şəkilçisi ilə: Qozluca, Yengicə, Yellicə və s;
2. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə: Almalı, Siçanlı, Paşalı, Daylaxlı, Ka Cəvizli, Dədəli və s;
3. -lar, -lər şəkilçisi ilə: Nəbilər, Qaralar, Safolar, Novlar və s;
4. -ıq, -ik, -uq, -ük şəkilçisi ilə: Qovuşuq.

Dərələyəz bölgəsindəki oykonimlərin bir çox türk ellərində paralellən vardır. Məsələn: Dədəli oykoniminin Kırım, Bolqarıstan, Türkiyə, İran, Om Asiyada, Ertiş kəndinin Sibirdə çay (İrtiş) adında, Qaraqaya kəndin Azərbaycan, Bolqarıstan və s. yerlərdə olması buna sübutdur (3, səh 128)

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi hər bir oxucuda Azərbaycan toponimlər sistemi, onların əsas qanunauyğunluqları, prinsipləri, formalaşma

yolları, yaranma səbəbləri, struktur tipləri, semantik növləri, oykonim, oronim və hidronimlər arasındakı əlaqə, xalqımızın etnoqrafiyası, milli təfəkkürü, tarixi coğrafiyası və s. bu kimi problemlərlə bağlı tam elmi təsəvvür formalaşdırır. Eyni zamanda, türk tayfalarının arealı və məskunlaşması, Azərbaycan dilinin qədim leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən elmi və obyektiv nəticələrə gəlməyə kömək edir. Ən əsası isə indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tədqiqi aydın şəkildə sübut edir ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan, Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla yanaşı, Azərbaycan türklərinin tarixi etnik torpaqları, Ata yurdudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Bayramov İ. (2002). Qərbi Azərbaycan toponimlərində türk sözləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, -696 s.
2. Ələkbərli Ə. (1994). Qədim türk-oğuz yurdu- Ermənistan. Bakı: Sabah. – 208 s.
2. Mirzəyev H. (2002). Dərələyəz mahalının mikrooykonimləri Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı: №1-2 (20-21), səh. 128-129.
3. Mirzəyev H. (2002). Dərələyəz mahalının oronimləri və hidronimləri Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı: - №1-2 (20-21), səh. 137-143.
4. Mirzəyev H. (1994). Dərələyəz mahalının toponimləri. Azərbaycan onomostikası problemləri, IV-V, Bakı: s. 6.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ QURULMASI (DƏRS NÜMUNƏSİ ƏSASINDA)

Aytən Şahin qızı Səmədova
ADPU Şamaxı filialı
aynteymurova94@gmail.com

Şəkər Vüqar qızı İsgəndərli
ADPU Şamaxı filialı
İskandarliisgenderli@gmail.com

Xülasə

Tezisdə ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili dərslərinin səmərəli qurulması dərns nümunəsi əsasında təqdim edilmişdir. VIII sinif Azərbaycan dili dərslərindən götürülmüş iki saatlıq "Zəhər" mövzusu üzrə dərns icmalı qurulmuşdur. Dərns prosesində istifadə olunan metodlar, iş üsulu, forması, resurslar, integrativ məsələlər, reallaşdırılacaq təlim nəticələri və standartlar qeyd edilmişdir. Növbəti hissədə dərnsin mərhələləri üzrə görülməsi planlaşdırılan məsələlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, VIII sinif, tədris, interaktiv, səmərəli tədris.

Summary

In the thesis, the effective construction of Azerbaijani language lessons in secondary schools was presented based on a lesson example. A two-hour lesson review on the topic "Poison" taken from the eighth-grade Azerbaijani language textbook was created. The methods used in the lesson process, work method, form, resources, integrative issues, learning outcomes and standards to be realized are mentioned. In the next part, the issues planned for the stages of the lesson are reflected.

Key words: Azerbaijani language, class VIII, teaching, interactive, effective teaching.

VIII sinif Azərbaycan dili dərslərində verilmiş "Zəhər" mövzusunə iki saat vaxt ayrılmışdır. I saat dinləyib anlama və danışma, oxu, yazı, II saat dil qaydaları məzmun xəttinə əsaslanır. Həmin saatlarda dörd məzmun xəttinin təlim nəticələrinin reallaşdırılması üçün aşağıda verilmiş dərns nümunəsinə diqqət yetirək.

Tarix : 29.04.2023 / 30.04.2023

Fənn: Azərbaycan dili

Mövzu: Zəhər

Sınıf: 8

Standart : 1.1.1., 1.2.4., 2.1.1., 2.2.3., 3.1.2./ 4.1.2

Təlim nəticələri:

1. Fikrini əsaslandırır.
2. Müxtəlif fikirləri ümumiləşdirir.
3. Fərqləndirilmiş sözlərin qarşılığını tapır.
4. Söz sırasını müəyyən etməklə fikri oxuyur.
5. Məndəki fikirləri həyatla əlaqələndirir.
6. Sitatdan istifadə etməklə nəqli xarakterli inşa yazır./
7. Təyinləri və onların ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir.

Dərsin metodu: Beyin həmləsi və müzakirə

Dərsin tipi: İnduktiv (yeni bilik verən dərs)

Resurlar: Kompüter, dərslik

İş forması: Cütlərlə, kollektivlə, fərdi/ kollektiv, qruplarla və fərdi iş

İş üsulu: Klaster, sual-cavab, müzakirə, oxu

İntegrasiya: Fənnüstü: həyatla əlaqə; fəndaxili: əsas nitq hissələri və söz birləşmələri ilə əlaqə

Sınıfın təşkili, ev tapşırığının yoxlanması:

Sınıfə daxil olduqdan sonra ilk olaraq salamlama, davamiyyətin yoxlanılması və şagirdlərin ev tapşırığının yoxlanılmasına nəzarət hissələri həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (kurikulumu)nda, yeni təlimin mərhələlərini əks etdirən bir çox mənbələrdə “sınıfın təşkili, ev tapşırığının yoxlanılması”nı bir mərhələ kimi qeyd etməsə də, bu mərhələnin mövcudluğu, fikrimizcə, zəruridir. Xüsusilə də, keçmiş dərsin hansı dərəcədə yerinə yetirilməsinə nəzarətin olmaması şagirdə dərsə məsuliyyətsiz yanaşmasına, “müəllim yoxlamır, bu gün yazmasam da olar, kimsə bilməz” tipli düşüncənin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Sözü gedən mərhələni motivasiya mərhələsinin tərkib hissəsi kimi də qeyd etmək olar.

Motivasiya, problemin qoyuluşu (I saat):

Yeni dərsə keçid, körpü xarakterli motivasiya mərhələsində klaster üsulundan istifadə edərək lövhənin mərkəzində şagirdlərə “sevgi” sözü təqdim edilir. Onlardan “sevgi dedikdə nə ağılıza gəlir, bu anlayışı hansı istiqamətlərə doğru şəxələndirərdiniz?” sualına cavab istənilir. Şagirdlərdən müxtəlif anlayışlar: ana, ata, qardaş, bacı, dost, sülh, azadlıq, mehribanlıq, xoşbəxtlik, həyat, sağlamlıq, zənginlik və s. cavablar alındıqca mərkəzdən çıxan oxlarla qeyd edilir. Sonra şagirdlərin fikrinə ümumiləşdirmə apararaq bütün xoşbəxtliklərin əsasında sevgi anlayışının dayandığı nəticəsinə gəlinir.

Növbəti mərhələdə şagirdlərə tədqiqat sualı ünvanlanır: İnsan özünü nə vaxt xoşbəxt hiss edər? Şagirdlər fikirlərini deyir və tədqiqata başlanılır.

Tədqiqatın aparılması zamanı şagirdlər öncə “Füyuzat” jurnalından seçilmiş “Zəhər” mətnini oxuyur, məndaxili suallara oxu prosesində cavablar verilir və sonda dərslikdəki birinci tapşırıqla – ardıcılığı bərpa etməklə mətnin ideyası müəyyənləşdirilir, eləcə də bu fikri əsaslandırırlar. Məndaxili suallarda orfoqrafik (peşiman deyil, peşman) və orfoepik ([yaşayır] deyil, [yaşayıır], [dəfəyə] deyil, [dəfiyə]) anlayışlara aid tapşırıqların yer alması effektivdir.

Dərslikdəki 2-6-cı tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlərin dinləyib-anlama və danışma məzmun xətti üzrə təlim nəticələrinin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin tapşırıqlar şagirdlərin təhlil aparmaq, fikir söyləmək, fikirlərini əsaslandırma bilməyini, dinlədiyini anladığını, anladığını isə danışmaq bacarığını inkişaf etdirməyə və aşkarlamağa xidmət edir. Tapşırıqların icrasından sonra bir daha tədqiqat sualına qayıdılır və fikirlər daha dolğun əsaslandırılır, ümumiləşdirmə aparılır.

7-8-ci tapşırıqlar oxu məzmun xəttinin reallaşmasına əsaslanır, belə ki, verilmiş sözlərin: ədavət, ədalət və ətalət sözlərinin leksik mənalı lüğət vasitəsilə araşdırılır, müqayisə edilir. Fərqləndirilmiş sözlərin: sirayət edirdi (təsir edirdi), dərdini açır (iztirabını, qaygısını deyir), rəftar et (davranmaq) ifadələrinin qarşılığı kontekstə uyğun axtarılır. Bu tapşırıqlar şagirdlərin həm lüğətlə işləmək bacarağını, həm də söz ehtiyatını artırmaqla oxu kompetensiyalarını formalaşdırır.

Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində dərslərdəki 15-ci tapşırıq: “Səadət günəşi birlikdən doğar” inşasının yazılması tapşırılır ki, bu da şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Növbəti dərstdə səhvlər üzərində iş və inşaların orijinallığına xüsusi diqqət və qiymətləndirmə tapşırığının səmərəliliyini artırıraqdır.

Motivasiya, problemin qoyuluşu (II saat):

Burada bir haşiyəyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, metodik vəsaitdə, dərslərdə və ümumiyyətlə, ikinci dərəcəli cümlə üzvü təyin və təyinin ifadə vasitəsi dedikdə sanki sifətin kölgəsində sayın rolu itir, itirilir. Metodik vəsaitdə motivasiya mərhələsində necə sualına cavab verən sözlərin axtarılması, dərslərdə isə necə və hansı sualına cavab verən sözlərə diqqət yetirilmişdir. Zənnimizcə, bura neçə sualını da əlavə etmək məqsəduyğun olardı. Çünki biz burada sifət yox, təyin mövzusunun mənimsədilməsinə səy göstəririk.

Deməli, şagirdlər “hansı sözlər “necə?, neçə?, nə qədər?, hansı? sualına cavab verə bilər?” sorğusu keçirilir. Əlavə olaraq sualı mətnlə əlaqələndirərək dərslərdəki doqquzuncu tapşırıq yerinə yetirilir, müzakirə aparılır.

Cümlələrlə iş formasından istifadə etməklə şagirdlər arasında dialoq qurmaq və dialoqda “necə?, neçə?, nə qədər?, hansı?” suallarından istifadə tapşırıqla bilər:

-Salam, necəsən?

-Salam, yaxşıyam.

-Bu gün neçə dərslin var?

-Altı dərslim var.

-İlk gün nə qədər insan toplanmışdı?

-Xeyli sayda insan vardı.

-Hansı dostunla gedəcəksən?

-Mənə ən sadıq olan Vüqar dostumla gedəcəyəm.

-Necə insandır?

-Qəlbi geniş və fikirləri saf insandır.

-Neçə ildir dostluq edirsiniz?

-Artıq üç ildir ki, münabətimiz davam edir.

-Hansı yollardan keçib bu günə gəlmisiniz?

-Tələtməli, qasırgalı, enişli-yoxuşlu, lakin mübariz yollardan üzəgə çıxdıq.

Bu suallarla bərabər aşağıdakı suallarla da qarşılaşmaq mümkündür:

-Dərslərini necə oxuyursan?

-Əla oxuyuram.

-Bu gün nə qədər işləmişən?

-Xeyli işləmişəm, elə ki daha təqətim qalmadı.

-Azərbaycan öz haqqını dünyaya necə bildirdi?

-Cəsarətlə, vüqarla bildirdi.

Müzakirə zamanı bu suallar əsasında alınan cavablara diqqət yönəldilir və aradakı fərq fəndaxili əlaqədən istifadə etməklə (sifət və sayın zərflə fərqli xüsusiyyətləri) xatırlanır.

“Hansı sözlər təyin ola bilər və təyinin ifadə vasitələri nələrdir?” tədqiqat sualı yaranır. Əvvəlki dərslərdə ümumi şəkildə ikinci dərəcəli üzvlər haqqında giriş xarakterli məlumatı olan şagirdlər müəyyən fikirlər söyləyə bilər. Sonra isə tədqiqata başlanılır.

Tədqiqata başlamazdan əvvəl mövzu yeni olduğu üçün müəyyən qədər müəllimin şərhinə ehtiyac duyulur. Nümunələr üzərində təyinlər müəyyənləşdirilə və həmin təyinlərin nə ilə, yəni hansı nitq hissələri ilə ifadə olunduğu birgə araşdırıla bilər. Sonra isə yeni mövzunun şagirdlər tərəfindən araşdırılması və möhkəmlənməsi üçün dərslərdəki 10-14-cü tapşırıqlar yerinə yetirilir. Şagirdlər qruplara bölünür (bu zaman obyektivliyi təmin etmək və şagird narazılığını aradan qaldırmaq üçün müxtəlif üsullarla, məsələn ədədlər yazılmış kağızların seçilməsi və eyni ədədi seçmiş olanların bir qrupda toplanması və s.) və 10-13-cü tapşırıqların icrasına başlanılır. Cümlə üzvlərindən mübtədə, xəbər, tamamlığı öyrənmiş olan şagirdlər cümlələrin düzgün ardıcılıqla suallar verib tapılmasında daha fəal iştirak edəcəklərdir. 14-cü tapşırıq təyinlə, bədii təyinin fərqləndirilməsində şagirdlərin fərdi fərqlənməsinə nail olmaq üçün fərdi iş formasından istifadə etməklə yerinə yetirilir, müzakirə edilir.

İnformasiya mübadiləsi mərhələsində şagirdlər tapşırıqları bitirdikdən sonra qrup suallarının cavabını təqdim edir, fikirlərini əsaslandırırlar. Hər bir təqdimat diqqətlə dinlənir, müəllim digər qruplara müraciət edərək əlavələrini və ya fikirlərini soruşur, müzakirə olunur, ümumiləşmə və nəticə çıxarılır.

Yaradıcı tətbiqetmə: Şagirdlərə evdə “Sevgi ailədən başlanır” adlı mətn yazmaq, həmin mətnə təyindən istifadə və seçilib mətnin aşağısında da qeyd etmək tapşırıqları bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının VIII sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik.
2. Azərbaycan Respublikasının VIII sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə metodik vəsait.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). (V-XI siniflər). Bakı, 2015.
4. Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
5. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. Bakı, 2007.
6. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 1974.
7. Kazımov A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. Dərs vəsaiti. ADPU, Bakı, 2013, 186 səh.
8. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, 2012.

VI SINIFLƏRDƏ TƏRCÜMEYİ-HAL MATERİALLARININ TƏDRİSİ

Nigar Seymur qızı Salahova

MDU

alisanovomr@gmail.com

Xülasə

Ədəbiyyat dərslərinin əsas məqsədi bütün insanları tərbiyələndirmək, ruhlarını müsbət amillərlə qidalandırmadır. Ədəbiyyatın bu günə qədər inkişaf etməsini, yüksək səviyyəyə çatmasını görkəmli, qüdrətli sənətkarlarımıza borcluyuq. Dərsliklərdə verilən əsərləri oxumaqla kifayətlənmək düzgün deyil. Onun yaradıcısı, ərsəyə gətirən şəxs diqqət mərkəzində olmalıdır, araşdırılmalı və öyrənilməlidir. VI sinif Ədəbiyyat dərslərində bir çox sənətkarlar haqqında onların əsərlərindən, qısa tanışlıq hissəsindən məlumat almaq olur. Məsələn, Məmməd Araz, Hikmət Ziya və s. sənətkarlar haqqında şagirdlər məlumat əldə edirlər. Müəllimlər təlim prosesində uşaqlara sənətkarın tərcümeyi-hallarını aşılamaqla yanaşı, onlarla bağlı ev muzeylərinə məktəblilərin aparılması yüksək qiymətləndirilir.

Açar sözlər: VI sinif, tərcümeyi-hal, metodlar, mənimsədilmə, təhlillər, müəlliflər, əsərlər.

Summary

The main goal of literature classes is to educate all individuals and nourish their spirits with positive elements. The development and elevation of literature to its current level owe much to our distinguished and powerful artists. It is not sufficient to merely read the works provided in textbooks; the creators of these works should be the focal point, thoroughly researched and studied. The 6th grade literature textbook includes information about many artists through brief introductions and excerpts from their works. For instance, students gain knowledge about artists such as Mammad Araz and Hikmat Ziya. In the teaching process, alongside imparting the biographies of these artists, taking students to house museums related to these artists is highly valued.

Key words: 6th grade, biographies, methods, comprehension, analyses, authors, works.

Ədəbiyyat dərslərinə daxil olan mövzuların müəyyən qismini sənətkarların həyat və yaradıcılıq yollarının öyrənilməsi təşkil edir. Tərcümeyi-hal materiallarının tədrisinə V sinifdən IX sinfə qədər ayrıca saat ayrılır. Ancaq X-XI siniflərdə sənətkarların tərcümeyi-hal materiallarının öyrənilməsinə 1 saat vaxt ayrılır.

Tərcümeyi-hal materiallarının orta məktəbdə öyrənilməsinin təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Hər

kəs belə anlamalıdır ki, sənətkarların hər biri yaşadıkları dövrün canlı timsalidir. Hər bir sənətkar haqqında dolğun məlumat alması şagirdlərin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərinə təsir edir, onları yüksək keyfiyyətlərə yiyələnməsi ilə nəticələnir.

Ədəbiyyat dərslərində bütün şairlərin, yaradıcıların həyat və yaradıcılığı ilə tanış olan məktəblilər açıq-aydın görə bilirlər ki, hansı dövrdə yaşamasından asılı olmayaraq xalq üçün, millət üçün, vətən üçün əməyi, zəhməti olan insanlar yaddaşlarda qalırlar. (3, səh.231)

Sənətkarlarımız haqqında məlumat alan şagirdlər bu materiallar əsasında cəmiyyətimizin, xalqımızın tarixini, zəngin mənəviyyatımızı öyrənirlər.

Sənətkarın mənəvi keyfiyyətləri, dünyagörüşü, xarakteristikası onun əsərlərində özünü göstərir.

Yeni Təhsil Proqramına uyğun olaraq V-VII siniflərdə tərcümeyi-hal materiallarının verilməməsi müəllimlər arasında da narazılıqla qarşılanır. Onların fikrinə görə dərslərlərin keyfiyyəti nə qədər aşağı olsa təlimin keyfiyyəti də aşağı olacaq. V-VII siniflərdə sənətkarlar haqqında verilən qısa məlumatlar müəllimlərin qismən də olsa, ehtiyaclarını ödəyir. (1, səh.91)

V-VII siniflərdə sənətkarların həyat və yaradıcılığının öyrədilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Bəziləri tərcümeyi-hal materiallarının öyrədilməsini vacib saymır və əsərlərinin öyrədilməsini söyləyir, bəzi metodistlər tərcümeyi-hal materialını mənimsətmədən onun əsərlərini məktəblilərə öyrədə bilməmək mövqeyində durur. Digər metodistlər isə sənətkarlar haqqında müəllimin giriş sözündə məlumatlar verməsinin kifayət etdiyini bildirir. Fikir ayrılıqlarına baxmayaraq V-VII dərslərlərdə sənətkarlar haqqında qısa məlumatların verilməsi, əsərləri üzərində təhlillər aparılması yeni proqrama əsasən müəllimlərin bələdçi, şagirdlərin tədqiqatçı olduqlarını sübut edir. Hazır məlumatları öyrənən şagirdlərlə, özü araşdırıb, axtarıb, faktları müxtəlif mənbələrdən tapan şagirdlər arasında yiyələndikləri məlumatı yaddasaxlama müddətlərində fərqlər olur. Buradan ənənəvi təlimlə fəal təlim arasındakı fərq özünü göstərmiş olur.

Bu gün nəzərə almaq lazımdır ki, V-VII siniflərdə uşaqların yaş səviyyələrinə, idraki bacarıqlarına uyğun dərslər materiallarının verilməsi daha məqsəduyğundur. Sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarına həsr olunan elmi məzmunlu təlimdə uşaqları yormağa əvəzinə qüdrətli sənətkarlar haqqında maraqlı hadisələr, faktlar, xatirələr, qiymətli sözlər müəllimlər tərəfindən uşaqlara çatdırılması, kitabda qısa məlumatların aydın, səlis şəkildə əks olunması sənətkarlar haqqında şagirdlərdə təsəvvür yaradacaq. VI sinif ədəbiyyat dərslərlərində müəlliflə tanışlıq hissəsində müəllif haqqında qısa məlumat öz əksini tapır. Yazıçı, şagirdlərin hekayələrini, şeirlərini, təmsillərini oxuyan, təhlil edən hər bir şagirdə onlar haqqında geniş məlumatlar əldə etməyə şərait yaradır. Bunu müşahidə etmək üçün VI sinif Ədəbiyyat dərslərinə nəzər salaq:

Dərslərdə hər bölmədə müxtəlif sənətkarların əsərləri verilib. Məsələn, “Azərbaycan-Dünyam mənim” şeirində istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunması şeiri canlı, aydın, dolğun etmişdir. Müəllifi Məmməd Araz olan bu şeirin necə ustalıqla yazıldığını müşahidə edirik.Şagirdlər şeiri oxuyub bitirdikdən sonra təhlil zamanı Məmməd Araz haqqında da fikirlər formalaşır. Şeirdə Azərbaycanı vəsf edən, təsvir edən şairin Azərbaycana məhəbbəti, əzəməti hiss olunur. Əsərin müsbət aurada verilməsi, Azərbaycanın dünyaya açılan pəncərə kimi qiymətləndirilməsi şairin vətənə sevgisini əks etdirir. Şeirdən də görünür ki, xalqın birliyini yüksək qiymətləndirir. Məmməd Arazın şeirləri onun vətənpərvərlik pasportu hesab olunur. Onun həyatı, taleyi daha çox yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Məmməd Araz özü bu fikirləri etiraf edib. Müəllif haqqında yazılan faktları şagirdlər müstəqil oxumaları ilə yanaşı, müəllim tərəfindən səsləndirilməsi doğru olar. Məmməd Araz əsl tərcümeyi-hal şairin şeirləri olduğunu vurğulaması şair haqqında geniş məlumat toplamaq üçün təlim zamanı əlavə şeirlərini nəzərdən keçirməyə yönləndirir. Müəllimin köməyi ilə bütün şagirdlər Məmməd Arazın şeirlərindən söyləyib təhlil etməklə onun xarakterini açmış olurlar. Bunun üçün müəllim şagirdləri fasilitator olaraq yönləndirməlidir: Yeni proqrama əsasən, əsər təhlili vacib əmil sayılsa belə ilk saatdan şagirdləri bir neçə qrupa ayıraraq hər qrupa şairin bir şeirini verib onlara gələn dərslər müzakirə olunacağı bildirilməməlidir. Bunun nəticəsində şagirdlər sənətkarın tərcümeyi-halını öyrənmiş olar. Fəal təlim texnologiyalarının müəyyən metodlarından istifadə etməklə həmin proses daha əyləncəli etmək olar. Məsələn, karusel metodundan istifadə təlimi uğurlu edər.

Müəllim tapşırıq olaraq verdiyi şeirlərin hər birindən bir nəfər şagirdə intonasiasını qorumaq şərti ilə söylədir. Sonra müəllim sinifdəki uşaqların sayına uyğun olaraq onları qruplara bölür. Onlara öyrənməyə tapşırıldığı şeirlərlə bağlı vərəqlərə suallar yazır:

- 1) Şeirin mövzusu nədir?
- 2) Şeirin ideyası nədir?
- 3) Şeirdə müəllif nə demək istəyir?

Bundan sonra vərəqlər bölünmüş qruplara paylanır. Qrup üzvləri sualları oxuyub ortaq qərara gəlib cavab yazır. Sonrakı mərhələdə bütün qruplar cavabları yazıb bitirdikdən sonra vərəqlərini saat əqrəbi istiqamətində müəllimin köməyi ilə digər qruplara ötürürlər. Kağızlar “karusel” kimi bütün başqa qruplardan keçərək sonda öz qrupuna qaydır. Müəllim bütün qrupların vərəqlərini lövhəyə yapışdırır. Ümumi sinif cavabları müzakirə edərək şair haqqında onlarda təsəvvür yaranır. Məsələn, dərslikdə verilən “Azərbaycan-Dünyam mənim” şeiri ilə “Əsgərə məktub” şeirinin müzakirəsi ilə Məmməd Arazın vətənpərvər insan olduğunu, ümumiyyətlə şeirlərin mövzu və ideyasını müəyyən etdikdə şairin mənəvi ailəmində olan xüsusiyyətləri dərk etmiş olur.

Görkəmli sənətkarlarımızdan Hikmət Ziya haqqında məlumat əldə etmək, onun tərcümeyi-halını öyrənmək, onu tanımaq vacibdir. Dərslikdə müəlliflə tanışlıq hissəsində Hikmət Ziya ilə bağlı fikirlər göstərilib. Hikmət Ziya incə yumorla dolu şeirlər, təmsillər müəllifidir. (2, səh.57) Bu səbəbdən onun əsərləri hər zaman sevilərək oxunur. Onun çıxışları əsl şənliyə çevirilirdi. Onu dinləyənlərin üzünə xoş bir təbəssüm qonurdu. Bunlar onun şeirlərinin səmimiliyi, həyatiliyi ilə əlaqədar idi. Yaradıcılığına daxil olan məqamlardan, tərcüməçi olması tanışlıq hissəsində qeyd olunub. Vətən eşqi, Qarabağ sevdası “Qarabağda” şeirində yüksək ustalıqla göstərilib.

İnteraktiv təlimin auksion metodundan istifadə etməklə şeir və sənətkar haqqında maraqlı, əyləncəli üsulla dərsi daha rəngarəng, canlı etmək olar. Məsələn, şagirdlər əvvəlcə auksionun keçirilmə qaydaları haqqında təlimatlandırılır. Mövzunun sonuncu saatında bu metoddan istifadə olunmalıdır. Müəllim şagirdlərə “Qarabağda” şeirində hansı rayonların, şairlərin adlarının çəkildiyini sual olaraq lövhəyə qeyd edir. Şagirdlər fikirlərini söylədikcə müəllim “bir, iki” deyər sayır. Bu zaman başqa bir şagird tez yeni fikir söyləyə bilər. Sonuncu fikir bildirən şagird qalib hesab olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, fikirlər bir-birini təkrarlamamalıdır. Prosesi Hikmət Ziya haqqında nə öyrəndik deyər sual olaraq qoyub metodu gerçəkləşdirmək olar.

Unutmamaq lazımdır ki, yaşından asılı olmayaraq hər kəs oxumaqdan çox gördükləri zamanı daha çox öyrənirlər, dünyagörüşləri artır. Bu baxımdan düşünürəm ki, hər bir sənətkarın tərcümeyi-halını daha dəqiq, dərinlən öyrənmək üçün təlim zamanında uşaqlar maarifləndirilsinlər həmçinin məktəb rəhbərliyi tərəfindən ekskursiyalar təşkil olunub onlar muzeylərə aparılsın. Çünki min eşitməkdənsə, bir görmək faydalıdır. Bu zaman onların yaddaşında həmin sənətkarlar haqqında silinməz iz qalacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanov Y. Ədəbiyyat tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: 2011.
2. Bağirova T., Süleymanova A. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün Ədəbiyyat dərsləri. Bakı: 2021.
3. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Ankara: 2022.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİT SƏSLƏR

Aynur Murad qızı Namazova

ADPU

aynamaz@mail.ru

Xülasə

Köklü bir dil olan türk dili tarix boyu geniş bir coğrafiyada çox müxtəlif əsərlərlə təmsil olunmuşdur. Dilimiz Gök türklərindən günümüzə qədər səs və forma dəyişikliyi ilə inkişaf etmiş, qonşu mədəniyyətlərin təsiri ilə müxtəlif dinlərin lüğət tərkibinin təsirinə məruz qalmışdır. Yazıda müxtəlif türk dillərinin fonetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Xüsusilə samit səslərin dəyişməsi bu məqalənin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Məqalədə kar samit səslərin öz cingiltili qarşılıqlına çevrilməsinə aid nümunələr

verilmişdir. Həmçinin bu dəyişmələrin müxtəlif tarixi faktlar vasitəsi ilə də sübutunu ətraflı təhlillərlə məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: türk dilləri, fonetika, qırçaq, sözlər, samit səslər.

Резюме

Турецкий язык, который является языком с глубокими корнями, на протяжении всей истории был представлен множеством различных произведений на обширной территории. Наш язык развивался со времен гок-тюрков до наших дней с изменениями по звучанию и форме, находился под влиянием лексики разных религий под влиянием соседних культур. В статье рассматриваются фонетические особенности разных тюркских языков. В частности, изменение согласных звуков является одним из основных объектов исследования данной статьи. В статье приведены примеры трансформации глухих согласных звуков в их звонкие аналоги. Также в статье с подробным анализом отражены доказательства этих изменений посредством различных исторических фактов.

Ключевые слова: Тюркские языки, фонетика, кыпчак, слова, согласные звуки.

Summary

The Turkish language, which is a deep-rooted language, has been represented by many different works in a wide geography throughout history. Our language has developed from the time of the Gok Turks to the present day with changes in sound and form, and has been influenced by the vocabulary of different religions under the influence of neighboring cultures. The article examines the phonetic features of different Turkic languages. In particular, the change of consonant sounds is one of the main research objects of this article. The article gives examples of the transformation of deaf consonant sounds into their ringing counterparts. Also, the evidence of these changes through various historical facts is reflected in the article with detailed analysis.

Key words: Turkic languages, phonetics, Kipchak, words, consonant sounds.

Əski türkcədə sözün əvvəlində dörd partlayıcı və iki afrodisyak çağdaş türk yazılı dillərində olduğu kimi qorunub saxlanılmış və ya tarixi nizamlı səs dəyişmələri ilə ikinci dərəcəli qarşılığına çevrilmişdir.

Aşağıda araşdırılan ilk samitlər ümumi türkcə yazı dilinin bütün tarixi boyu dəyişməz qalmış ola bilər, lakin burada biz yalnız müntəzəm səs dəyişikliyi ilə əmələ gələn ikinci dərəcəli fonemlərə diqqət yetirmək və nümunə vermək istəyirik; Bu məqsədlə yuxarıda qeyd etdiyimiz Əski türkcədə sözün əvvəlindəki qızıl samitinə diqqət çəkəcəyik.

B.A.Serebrennikov və N.Z.Gadjiyeva sözün əvvəlinin səs quruluşuna görə türk yazılı dillərini iki qrupa ayırırlar: “Birinci qrupa sözün əvvəlində səslə samitlər daxil olan dillər düşür. Biz bunları oğuz dilləri adlandırırıq ki, ikinci Qırçaq dilləri qrupuna sözlərin əvvəlində samitlər, daha çox səssiz samitlər daxildir”. (2)

Başlanğıcda /b/ > /p/ xakas, şork və çuvaş dillərində müntəzəm olaraq tonlanır: müq. *baş > çuv. puş, Haqq. Paş, Şor. pas; *balıq “balıq” > Çuv. möhür, Hak. paliq, Şor. palik; *bāy “zəngin” və Çuv. puy- “zəngin olmaq”, Hak. “zəngin” paylaşmaq; *bölmək- “bölmək” və Hak. pöl-, çuv. möhür -; *bil- “bilmək” və Hak. pil-, çuv. batarya. Bu müntəzəm səs dəyişikliyindən başqa, /b/ > /v/, /b/ > /m/ kimi qeyri-qanuni tarixi dəyişikliklər də müşahidə olunur: ET bar- > TT var- (halbuki Tat. Kzk. bar-) “to. getmək, gəlmək”; a- > TT. ver- (Tat. bir- halbuki) “vermək”; bığ > Dad. mıyık “bığ”, buz > Kzk. banan “buz”, I > Kzk. lakin Tat. min “mən” və s.

İlkin /t/ > /d/ nizamsız səs dəyişməsi ilə çağdaş türk yazılı dillərindəki bütün ilkin /d/ səsləri ET /t/ samitinə əsaslanan ikinci dərəcəli fonemlərdir: DLT. tam > Trkm. tām (müq. TT., Az. bənd, Qaq. bənd “anbar”); DLT. taq- > Trkm. daq- “tikmək, bağlamaq” (müq. TT., Gag. taq-, Az. taq-); DLT. daş > Az. daş, Trkm. daş (müq. TT., Qaq. daş); DLT. zibil qutusu > Trkm. depe (müq. TT., Az. tərə, Qaq. tepè); DLT. ter > Trkm. der (müq. TT., Az., Qaq. ter); DLT. tik- > TT., Gag. dik- (müq. Az., Trkm. tik-); DLT. tirsgek > TT., Az., Gag. dirsək (bax. Trkm. tirsek); DLT. toq > Trkm. doq (müq. TT., Gag. toq, Az. toq); DLT. toqı- > TT., Gag. doqı-, Trkm. doqa- (müq. az. toqı-); DLT. tök- > YE. dump- > TT., Trkm., Gag. tök- (müq. az. tök-); DLT. turu- > Trkm. döre- (müq. TT. türe-, Az. tore-); DLT. duz > Az. duz, Trkm. dūz (müq. TT.,

Gag. duz); DLT. tiñla-/ tiñle- > EAT. dinlə- > TT., Az. qulaq as, Trkm. dinləmək-; DLT. toquz > TT., Gag. doqquz, Az. doğğuz, Trkm. doqquz; DLT. rt > EAT. dörd > TT., Az., Qaq. dörd, Trkm. dört.

Başlanğıcdakı t > d dəyişməsi Tuvanda da mövcuddur: Tuv. tam ~ Tat., Nog. toli, Krg. tolo "dolu"; Tuv. doñ ~ Tat. tuñ, Krg. toñ "şaxta, dondurulmuş"; Tuv. duş- ~ dadmaq. töş- ~ Noq. tus- ~ Krg. açar - "düşmək"; Tuv. dağ ~ Tat., Kzk., Nog. tav ~ Krg. çox ~ Özb. "dağ" üçün.

Qıpçaq tədqiqat ədəbiyyatında ən çox tanınan sözün əvvəlindəki ikinci dərəcəli kəsikli /c/ samitinin qaraqalpaq və qazax dillərində /j/ davamı keçdiyi görünür: ET yaq- > Kıp. *cak-> Kkalp., Kzk. jaq- "yandırmaq"; ET yaş- > Kıp. *cağ- > Kkalp., Kzk. jav- "yağış"; ET tərəfi- > Kıp. *can- > Kkalp., Kzk. jan - "yandırmaq"; ET make- > Kıp. *cap- > Kkalp., Kzk. jap- "örtmək, örtmək"; ET yarım- > Kıp. *car- > Kkalp., Kzk. jar - "parçalamaq"; ET yacht- > Kıp. *pişik- > Kkalp., Kzk. jat- "yatmaq"; ƏT yad- > Kıp. *cay- > Kkalp., Kzk. jay - "yaymaq"; ET yaz- > Kıp. *jaz- > Kkalp., Kzk. caz- "yazmaq"; ƏT Yq- > Kıp. *cık- > Kkalp. jıq- ~ Kzk. jıq-. "məhv etmək". (3, s.85) Qıpçaq yazı dillərindəki bu ikinci dərəcəli /c/ səsi Qazan tatarında qeyri-müntəzəm olaraq yalnız ön damaq saitlərinin yanında inkişaf etmişdir: ET yer > Tat. cir "yer"; Rejim. yaxşı ber- > yiber- > Dad. siber- "göndərmək"; ET ip > yip > cip "ip"; ƏT. hələ- > Dad. cit - "çatmaq". (1, s.48)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Öner M. Bugünkü Qıpçaq türkcəsi. 1-ci nəşr. Ankara: TDK nəşrləri, 1998.
2. Serebrennikov BA, Gadjieva NZ. Türk Yazı Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası (Tərcümə: Hacıyev T, Öner M). 2-ci nəşr. Ankara: TDK nəşrləri, 2018.
3. Sıratı E. Qıpçaq ləhcələrində kök feillər (Tarixi-müqayisəli lüğət tədqiqatı) 1-ci nəşr. Ankara

MÜSTƏQLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RİYAZI DİLÇİLİK VƏ KOMPÜTER DİLÇİLİYİ

Nurlana Nizami qızı İmanova
AMEA
nurlana.imanova@bhos.edu.az

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycanda riyazi dilçilik və kompüter dilçiliyi istiqamətində aparılan araşdırmaları elmi - tənqidi analizi verilmişdir. Məqalədə göstərilir ki, nəzəri dilçiliyin ən yeni sahələrindən biri də riyazi dilçilikdir. Dünya nəzəri dilçiliyinin inkişafında strukturalizmin tərəqqisi riyazi dilçiliyin təşəkkül tapmasına səbəb oldu. Əslində, müasir dilçiliyin bir sıra sahələri riyazi metodların dilçiliyə tətbiqi ilə bağlı yaranmışdır. Müasir dünya elmində riyazi metodlarla dilin dərinədən tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verilməkdədir. Riyazi dilçilik dilin informasiya sisteminin modelləşməsini də araşdırır. Bu dilçilikdə eyni zamanda mətnin statistik emalı, statistik hipotez metodu ilə dilin söz formalarının xarakteristikasının təyin olunması məsələləri öz əksini tapır. Dünya dilçiliyində kompüter dilçiliyinin yaranması istiqamətində aparılan işlərdə əsas məqsədlərdən biri süni intellektin yaradılmasıdır. Kompüter dilçiliyi riyazi dilçiliklə sıx bağlıdır. Maşın tərcüməsi kompüter dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Kompüter dilçiliyi süni intellektin dilə tətbiqinin nəzəri və praktik sahələrini tədqiq edir. Son dövrlərdə dünya dilçiliyində korpus dilçiliyi əsas istiqamətlərdən biri sayılmaqdadır. Bu dilçilik dil ünsiyətinin modelləşdirilməsidir.

Açar sözlər: müstəqillik, riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi, araşdırma, nəzəri əsas.

Key words: independence, mathematical linguistics, computational linguistics, research, theoretical basis.

Ümumi dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür hələ XIX əsrdə riyaziyyat qanunlarının dilçiliyə tətbiqinin zəruri olduğunu bildirirdi. Vaxtilə riyazi metodların dilçilikdə tətbiqinə dair Ferdinand de

Sövsürün ideyaları XX əsrin ortalarında gerçəkləşdi. Riyazi dilçiliyin inkişafına qlossematika və strukturalizmin inkişafı da təkan vermiş oldu. Bir sözlə, dilçilikdə riyazi metodların tətbiqi birbaşa strukturalizmin formalaşması ilə bağlıdır.

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində tətbiq olunan statistik metod riyaziyyat modellərinin dilçiliyə tətbiqinin nəticəsidir. Dünya dilçiliyində leksikostatistika metodu geniş yayılmışdır. Son dövnlərdə dünya dilçiliyində aktuallaşan leksikostatistika metodlar və qlottoxronologiya məhz riyaziyyatla dilçiliyin qovuşduğundan yaranmışdır. Bu metodlarla dilin leksik fondunun dəyişmə tezliyi öyrənilir. Həmin metodla dilin inkişaf sürətini müəyyənləşdirmək mümkün olur. Amerika dilçisi Morris Svodeş tərəfindən yaradılan qlottoxronoloji metodun əsas prinsipi, mahiyyəti dil faktlarının zaman meyarı ilə dəyişmə mexanizminin öyrənilməsi idi. XX əsrin nəhəng dilçilərindən sayılan Noam Xomskinin transformativ və ya törədici qrammatika nəzəriyyəsi riyazi metodların dilə tətbiqini əks etdirir. Dilin genetik kodlara malik olması haqqında Noam Xomskinin transformativ və ya törədici qrammatika nəzəriyyəsi isbat edir ki, dil nəsilən-nəsilə genetik olaraq ötürülür, dilin qrammatik strukturu uşaq beynində avtomatik olaraq formalaşır, hazır şəkildə insan nəslinə transformasiya olunur. Əlbəttə, bu fikirdə müəyyən mübahisəli məqamlar mövcuddur. Ancaq bununla belə, Noam Xomski XX əsrin ən böyük dilçilərindən sayılır. O, koqnitiv dilçiliyin ən aparıcı nümayəndələrindən biridir.

İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində Ağamusa Axundov, Mübariz Yunusov, Fəxrəddin Veysəllinin, Adil Babayevin və Dünyamin Yunusovun ümumi dilçiliklə bağlı yazdıqları əsərlərdə riyazi dilçilik məsələlərinə toxunulmuşdur. Akademik Ağamusa Axundov tərəfindən 1979-cu ildə “Riyazi dilçilik” adlı monoqrafiya yazılmışdır. Akademik “Struktur və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiq edilməsinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında” adlı məqaləsində yazır ki, *“biz şübhə etmirik ki, tətbiqi və riyazi dilçilik metodlarının ayrı-ayrı dillərə və ya dil qruplarına aid etməzdən öncə bu dillərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu deyilənlərə etinasız yanaşsaq, o zaman tətbiqi və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiqindən danışmaq yersiz olur. Biz şübhə etmirik ki, tətbiqi və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiqi üçün dilin – obyektin hərtərəfli struktur analizini aparmaq lazımdır. Buradan da demək olar ki, əgər bizim üçün tətbiqi və riyazi dilçilik vacibdirsə, deməli, o zaman strukturalizm metodları, daha doğrusu, dilin struktur tədqiqi metodları da bir o qədər gərəklidir”* (1, s.175).

Son dövrlərdə dünya dilçiliyində ən çox istifadə edilən metodlardan biri statistik metoddur ki, o da riyazi metodlara əsaslanır. Ağamusa Axundov “Ümumi dilçilik” kitabında “Dilin tədqiqində riyazi üsullar. Riyazi məntiq, çoxluqlar nəzəriyyəsi və dilçilik. Dilin tədqiqində statistik üsullar. Ehtimal nəzəriyyəsi və dilçilik” başlığı altında riyazi metodların dilçiliyə tətbiqindən bəhs etmişdir.

Bu sahədə mətnin statistik təhlili aparılır. İndiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif əsərlərin statistik təhlilinə aid araşdırmalar aparılmışdır. İndiyə qədər nəşr olunan “Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti” (Bakı, “Nurlan”, 2004, 264 s.), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili, “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin statistik təhlili” (ilk nəticələr) (Bakı, “Elm”, 1999, 248 s.), “Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü” (Bakı, “Elm”, 2004, 548 s.), “Azərbaycan dilinin əks-əlifba lüğəti”, “Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti” (söz kökləri), I cild (Bakı, “Elm”, 2010, 464 s.) riyazi dilçiliklə bağlı aparılan işlərin məntiqi yekunudur. Qeyd edək ki, son dövrlərin elmi araşdırmalarında statistik təhlilə böyük önəm verilməkdədir.

Adil Babayevin müəllifi olduğu “Dilçiliyə giriş” əsərində “Dilçiliyin riyaziyyatla əlaqəsi” adlı bölmədə dilçilik və riyaziyyat elmlərinin inteqrasiyasından bəhs olunmuşdur.

Dünyamin Yunusov “Müqayisəli tipologiya” əsərində qeyd edir ki, *“müqayisəli tipologiya riyaziyyatla sıx əlaqədədir. Məlumdur ki, dilin bütün səviyyələri riyazi metodlar əsasında tədqiq edilir. Müqayisəli tipologiyanın dilçiliyin yeni sahəsi olan riyazi dilçiliklə əlaqəsi məhz riyazi metodlara əsaslanır. Müqayisəli tipologiyada dil vahidlərinin statistikasını, onların dildə işlənmə tezliyi və ehtimalı, dildə çoxluqların tətbiqi və yaranması və s. bu kimi məsələlərin həllinə ənənəvi dilçilik metodları tətbiq etmək olmaz. Buna görə də riyaziyyatın tətbiqi bu elm qarşısında yeni inkişaf sahələri açır. Müqayisəli tipologiyaya riyaziyyatın tətbiqi tədqiqatçı alim üçün dil materiallarının sistemləşdirilməsi, ölçülməsi və ümumiləşdirilməsinə geniş imkan yaradır”* (7, s.9).

Professor Fəxrəddin Veysəllinin (Yadigar) 2003-cü ildə nəşr olunan “German dilçiliyinə giriş” əsərində də riyazi dilçiliyin əsas aspektlərinə toxunulmuşdur. F. Veysəlli məşhur amerikalı dilçisi Z. Harrisin

dilin riyazi modeli üçün müəyyənləşdirdiyi xüsusiyyətləri bir-bir sadalayaraq şərh edir:

1. Diskretlik;
2. Qabaqlama;
3. Təkrarlanma;
4. Səhv birləşmə;
5. Dilin ixtiyariliyi;
6. Düzxətlilik;
7. Üzvlənmə;
8. Birləşməyə girmə;
9. Son həddin olması;
10. Cümlələrin sayı;
11. Sonluqlu qrammatika;
12. Sayıla bilmək (6, s.59).

Dünya dilçiliyində kompüter dilçiliyi XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-da yaranmışdır. Azərbaycanda isə XX əsrin 60-cı illərindən bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmağa başlandı. Sovetlər dönəmində Azərbaycanda yəhudi əsilli Valeri Pinesin bu sahədəki araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Kompüter dilçiliyində mətnlərin formal təsviri, mətnlərin avtomatik tərcüməsi, statistik metodlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edək ki, kompüter texnologiyalarının inkişafı insan dili ilə elektron maşınların qarşılıqlı əlaqəsinin yaranmasına şərait yaratdı. Süni intellektin bəhrəsi olan elektron informasiya texnologiyaları maşın tərcüməsi, mətnlərin avtomatik təhlili məsələlərini aktuallaşmasına, nəticədə kompüterlərin dilə tətbiqinin reallaşmasına gətirib çıxardı. Dünya dilçiliyində riyazi dilçilik və kompüter dilçiliyi sahəsində uğur qazanmış dilçilərdən biri də rus dilçisi Raymond Piotrovskidir.

Kompüter dilçiliyi həm nəzəri dilçiliyin, həm də tətbiqi dilçiliyin sahələrindəndir. Müstəqillik illərində Azərbaycanda da bu dilçilik sahəsi ilə bağlı bir sıra ciddi araşdırmalar aparılmışdır. Müasir texnologiyaların tətbiq edildiyi Azərbaycanda müstəqillik dövründə bu sahədə nəşr olunan kitablardan biri Məhəbbət Mirzəliyeva və Kamilə Vəliyevanın birgə müəllifliyi ilə 2016-cı ildə nəşr olunan “Maşın tərcüməsinin nəzəri problemləri” kitabıdır. Monoqrafiyada, eyni zamanda, süni intellektin mühüm problemlərindən biri olan təbii dillərin kompüterdə tanınması, kompüter vasitəsi ilə dillərin öyrənilməsi məsələlərinə toxunulub (3).

İndiyə qədər Azərbaycanda müxtəlif tezlik lüğətləri nəşr olunmuşdur. Əslində, tətbiqi dilçilik nəzəri dilçiliyin bir sahəsidir. Riyazi və kompüter dilçiliyində riyazi metodlar dilçiliyə tətbiq olunur, elektron lüğətlər tərtib olunur, əks lüğətlər hazırlanır. Bu dilçiliyin inkişafı maşın tərcüməsinin metodoloji əsaslarını hazırlamağa imkan verir, mətnin formal təsvirinin riyazi modellərini yaratmağa şərait yaradır.

Məsud Mahmudov “Kompüter dilçiliyi” adlı monoqrafiyasında milli korpus, kompüter lüğətçiliyi, mətnin formal təsviri məsələlərindən bəhs etmişdir. O, mətnlərin formal təsnifini mətnin formal təhlili sisteminin leksik bloku, mətnin formal təsnifinin morfoloji bloku, mətnin formal təhlili sisteminin morfonoloji bloku, mətnin formal təhlili sisteminin sintaktik bloku, mətnin formal təsnifinin semantik bloku haqqında fikirlərini bildirmişdir (2, s.117-309).

Müasir dünya dilçiliyində ən əsas vacib məsələlərdən biri milli dillərin korpuslarının yaradılmasıdır. Təəssüf ki, indiyə qədər Azərbaycan dilinin korpusu yaradılmamışdır. Dil korpusunun yaradılması böyük paraktik əhəmiyyət kəsb edir, hər bir dilin leksikoqrafik bazasını üzə çıxarır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda kompüter dilçiliyi sahəsində araşdırma aparən alimlərdən biri professor Kamilə Vəliyevadır. Onun 2018-ci ildə nəşr olunan “Kompüter dilçiliyinə giriş” monoqrafiyasında kompüter dilçiliyinin inkişaf tarixi, kompüter dilçiliyində riyazi metodların tətbiqi, kibernetika və dil, maşın tərcüməsi problemləri, dillərin kompüter vasitəsilə öyrədilməsi məsələləri, Azərbaycan dilində sözün sintezi problemləri şərh olunur (4, s.8-187). Kompüter dilçiliyi müasir texnologiyaların dilə tətbiqinə əsaslanır. Hal-hazırda elektron lüğətlərin yaradılması kompüter dilçiliyinin prioritet məsələlərindəndir.

Kamilə Vəliyevanın “Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi” (Bakı: “Ördək”, 1996, 158 s.) monoqrafiyasında da kompüter dilçiliyinin əsas məsələlərindən biri olan mətn dilinin avtomatik analizi verilmişdir.

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Kibernetika İnstitutunun əməkdaşları ilə birlikdə maşın tərcüməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış və "Dilmanc" elektron tərcümə sistemi hazırlanmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda süni intellektin dil problemlərinin şərhində mühüm rolu müəyyənləşdirilmiş, mətnin formal təsviri və sintezi məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Müasir dünya elminin aparıcı istiqamətlərindən biri olan riyazi dilçilik və kompüter dilçiliyi sahəsində mühüm nəticələr olsa da, bunlar hələ kifayət deyildir. Bu istiqamətdə Azərbaycan dilçiliyinə tədqiqatlar davam etdirilməli, süni intellektin imkanlarından dil problemlərinin dərinədən öyrənilməsində maksimum yararlanmaq lazımdır. Bunu müasir elmi - texniki tərəqqinin, kompüter texnologiyalarının sürətli inkişafı tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. Struktur və riyazi dilçilik metodlarının türk dillərinə tətbiq edilməsinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında // Seçilmiş əsərləri / A.A.Axundov. 2-ci hissə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2002. – s.172-178.
2. Mahmudov, M. Kompüter dilçiliyi . – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. –356 s.
3. Mirzəliyeva, M., K.Vəliyeva. Maşın tərcüməsinin nəzəri problemləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 120 s.
4. Vəliyeva, K.A. Kompüter dilçiliyinə giriş. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. –384 s.
5. Vəliyeva, K.A. Mətnin avtomatik-sintaktik təhlili və sintezi. – Bakı: 1996.
6. Yadigar, V.F. German dilçiliyinə giriş. – Bakı: Təhsil NPM, –2003. – 408 s.
7. Yunusov, D. Müqayisəli tipologiya / D.Yunusov. – Bakı: Mütərcim, – 2012. – 177 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ MƏZMUNLU MƏTNLƏRİN TƏDRİSİ

Lamiyə Eldəniz qızı Cavadova

MDU

lamiyecavadova4@gmail.com

Xülasə

Müstəqil Azərbaycan respublikasında böyüməkdə və inkişafda olan yeniyetmələrin mənəvi tərbiyəsi, əxlaq mədəniyyətinin formalaşması zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimizin etibarlı, möhkəm və davamlı gələcəyi böyüməkdə olan gənc nəslin, azyaşlı uşaqların mənəvi təfəkkürünün inkişafından, həyat mövqeyinin doğru təyin etməsindən asılıdır. Bu baxımdan məktəblilərə humanitar fənlərin, xüsusilə, Azərbaycan dili dərslərində mətnlərin tədrisi prosesində vətənimizin geniş, zəngin dövlətçilik tarixini, onun müxtəlif bölgələrinin mədəniyyətini, mənəviyyatını təbliğ etmək, təhsilalanlara həmin milli adət-ənənələri öyrətmək və onları bu ruhda tərbiyə etmək müasir dövrün yerinə yetirilməsi lazım olan mühüm işlərindən biridir.

Tezisdə məhz bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmiş, həlli əhəmiyyətli olan məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: dərslər, tərbiyə, əxlaq, adət-ənənə, vətənpərvərlik.

Abstract

In the independent Republic of Azerbaijan, the moral education and the formation of ethical culture among adolescents who are growing and developing are of essential importance. The reliable, strong, and sustainable future of our state depends on the development of the moral thinking and the correct determination of the life stance of the young generation and children who are growing up. In this regard, one of the important tasks of the modern era is to promote the broad and rich history of statehood of our homeland, its diverse regional cultures, and spiritual values through the teaching of texts in humanitarian subjects, especially in Azerbaijani language classes, to students, to teach them these national customs and

traditions, and to educate them in this spirit.

This thesis specifically focuses on these issues and clarifies the important aspects that need to be addressed.

Key words: textbook, education, morality, tradition, patriotism.

Hazırda haqqında daha çox danışılan təhsil məsələlərindən biri dərslikdir. Belə ki, dərslik ilk olaraq, biliyin ötürülməsinin yollarından biri kimi öyrənmələrdə müəyyən təcrübə və bacarıqları formalaşdırmaq üçün vacib hesab edilən təlim-tərbiyə materiallarını əhatə edir, təlim zamanı bilik və vərdislərə yiyələnmək üçün mövzunun tədrisinə hansı hissədən başlamağın və harada dayanmalı olduğunun zərurliyini göstərir. Belə dərsliklər içərisində daha çox diqqəti cəlb edən və daim diqqət mərkəzində olan dərsliklərdən biri də məhz Azərbaycan dilidir. Bu, onunla bağlıdır ki, ilk növbədə, Azərbaycan dili ana dili kimi hər bir vətəndaşın məişət həyatında istifadə olunmaqla daha çox ictimai mahiyyət kəsb edir və bunun üçün də insanların maraq obyektinə çevrilir.

Ana dili hər bir millətin ən qiymətli abidəsi olmaqla onun mövcudluğunu təmsil edir. İnsan ətraf ailəmi dərk edərkən və ya nəyi isə öyrənərkən ilk olaraq sözdən istifadə edir. Bu, xüsusiyyətinə görə isə dil özünü təlim, tərbiyə və şəxsiyyətin inkişaf prosesinin mühüm vasitəsi kimi göstərir. Xalqımız zəfərlər qazanmış şanlı, şərəfli tarixini, ibrətverici adət və ənənələrini, inanclarını, mənliyini, heysiyyətini məhz ana dilinin köməyi ilə yaşatmış, nəsillərdən nəsillərə miras kimi ötürmüşdür.

Azərbaycan dili dərsliklərində bir-birindən fərqli üslublarda verilən mətnlər öz növbələrində bir nitq, dil faktoru olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən tərbiyəvi, əxlaqi, mənəvi dəyərləri əks edən üsul kimi də çıxış edir. Bununla da Azərbaycan dili dərsliklərində verilən mətnlər təhsilalanlarda yüksək bəşəri, insani əlamətlərin və başqa müsbət keyfiyyətlərin formalaşmasına öz təsirini göstərir.

Təlim-tərbiyə müəssisələrində olan təcrübələr göstərir ki, məktəblilər öz fəaliyyətlərinə oxu mətnləri üzərində işlə başlayırlar. Azərbaycan dilinin tədrisi vasitəsilə şagirdlər, xüsusilə, bədii əsərlərin təhlili zamanı igidlik, vətənpərvərlik, böyüklərə qayğı, adət-ənənələrimizə hörmət, kiçiklərə mərhəmət, torpağa sevgi, yurda bağlılıq, zəhmətə, əməyə sevgi və s. kimi müsbət keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Azərbaycan dili fənni üzrə fərqli üslublarda verilən mətnlərdə predmetləri eyni olub müxtəlif mövzudan bəhs olunduğu kimi, hər hansı bir mövzu ilə bağlı bir neçə problemlər də qoyulur. Mətnin mövzusu və ya müəllifin mətni yazmaqla qarşıya qoyduğu məqsədi məhz onun problemdir. Həmin problemlə bağlı müəllifin baxış bucağı, mətndə problemdən yaranan suala verdiyi cavab isə onun ideyasıdır.

Mətndə qaldırılmış problemlər müxtəlif ola bilər. Bu gün kiçikyaşlı məktəblilərin, yeniyetmələrin mənəvi əqidəsi, əxlaqi tərbiyəsi və inkişafı problemləri dünya boyu ən aktual və həllini tələb edən məsələlərdən olmuşdur.

Yer kürəsində yaşayan bütün xalqlar haqlı olaraq, min illər boyu nəsildən-nəslə keçərək qazanmış olduqları milli dəyərlərlə qürur duyurlar. Hər bir millətin öz məskənində olan bütün zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri taleyin onlara bəxş etdiyi milli dəyərlərin əsasını təşkil edir.

Hər bir millətin öz tarixi boyu əldə etdiyi milli dəyərlər iki yerə: maddi və mənəvi olmaqla bölünür. Çəkilməmiş yeni yollar, insanların saldıdığı şəhərlər, fərqli üslublarda tikilmiş binalar, əhəmiyyətli memarlıq abidələri və s. maddi dəyərlərə aid edilir. Bədii yaradıcılığın fərqli sahələrinin, - xalqıyyatın, incəsənətin, poeziyanın, heykəltəraşlığın və s. ərsəyə gətirdiyi əsərlər isə mənəvi milli dəyərlərə aid edilir. Maddi milli dəyərlər müxtəlif tarixi dövrlərdə xalqın rifahının yaxşılaşmasına xidmət edərsə, mənəvi milli dəyərlər xalqın əxlaqının inkişaf etməsinə, zənginləşməsinə və kamilləşməsinə kömək edir. (2, səh.8)

Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin əsas məqsəd və vəzifəsi bir şəxsin başqa insanlarla münasibətlərini aşkar etmək, onları daha mükəmməl hala gətirməkdir. Bütün bu münasibətlər isə öz əksini milli adət və ənənələrdə, qanunlarda, əxlaqi normalarda tapır.

Mənəvi dəyərlər yayılma xüsusiyyətlərinə görə ümumbəşəri, milli, sinfi-təbəqə, qrup-lokal, ailəvi və fərdi-şəxsi ola bilər.

Ümumbəşər dəyərlər – vaxt, yer haşiyəsində çox saylı adamlar tərəfindən qəbul edilməsi ilə səciyyələndirilir.

Milli dəyərlər isə, hər bir şəxsin, xalqın həyatında başlıca yer tutur. Ümumbəşəri dəyərlərdən fərqi ondadır ki, milli dəyərlər daha dəqiq, müəyyən, aydın və reallaşmış formada olur. Milli dəyərlər hər hansı

bir xalqın mədəniyyətində təzahür tapan faktorlardır.

Sinfi təbəqənin dəyərləri, bir-birindən ayrı sinif, sosial qrup və müxtəlif zümrələrin arzusu və maraqları ilə bağlıdır.

Ailə dəyərləri də cəmiyyətin lazımlı birlik forması olub, vacib şərtlərdən hesab olunur.

Fərdi-şəxsi dəyərlərə isə, ayrıca götürülmüş hər hansı bir şəxsin təsəvvürü, ideya və əşyaları aid edilir. Belə ki, bu dəyərlər fərdi yaradıcılıq üslubunun məhsulu ola bilər.

Mənəvi-əxlaqi məzmunlu mətnlərin tədrisi zamanı inandırma, müəllimin şəxsi nümunəsi, şagirdlərlə münasibət qurmaq bacarığı və s. kimi üsulların tətbiqi onlar tərəfindən dərslərin daha yaxşı qavranılmasına təsir etmiş olur. Bunun üçün, müəllim problemlə situasiyalarda müxtəlif texnikalardan istifadə etməlidir. Məsələn, şagirdlərdə mövzuya maraq oyatmaq məqsədilə beyin həmləsi üsulundan istifadə edərək müəllim "Əxlaq, tərbiyə anlayışları sizə nə deyir?", "İnsan hansı mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalıdır?" kimi sualları şifahi şəkildə məktəblilərin diqqətinə çatdırır və şagirdlər suallara əsasən öz müstəqil fikirlərini bildirirlər. Belə araşdırmalar nəticəsində təhsilənlər mənəvi baxımdan tərbiyələnilirlər.

Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində Azərbaycan dili dərslərində həm klassik, həm də müasir sənətkarların əsərləri tədris olunur. Belə şair və yazıçıların əsərləri seçilərkən onların azyaşlı və yeniyetmələrin formalaşmasında, inkişafında tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olması, ümumbəşəri və mənəvi dəyərləri əks etdirməsi əsas götürülür.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Azərbaycan dili dərslərində mənəvi dəyərlər mövzusunda aid verilmiş mətnin təqdimatına diqqət yetirək:

ZALIM ŞAHLA DÜZ DANIŞAN QOCANIN HEKAYƏTİ

*...Yuyunaraq boynuna kəfən saldı o qoca,
Getdi şahın yanına, əhli-haldı o qoca.
Şah görəndə kəfəni, bildi nədir bu halət,
Qəzəbindən utanıb özü çəkdi xəcalət.
Dedi: "Qoca, qaramca sən o ki var demisən,
Mənə zalım demisən, mənə qəddar demisən.
Süleymanın cəlahı görürsən ki, mənimdir,
Söylə, niyə deyibsən şah ölkəyə qənimdir?"
Qoca dedi: "Adına mən yoxsa şər demişəm?
Dediklərin nədir ki, ondan betər demişəm.
Qoca, cavan əlinlə içib ölüm zəhəri.
Biyarın cana yığıb saysız kəndi şəhəri.
Mən deyirəm eybini, şər işini özünə,
Göstərirəm güzgütək hər işini özünə.
Hər eybini göstərər alsan ələ güzgünü,
Utan, qızar eybindən qırma elə güzgünü.
Düzlüyümlə sadıq bil hökmdarı sən məni,
Əgər doğru demirəm, çəkdir dara sən məni."
Şaha sübut elədi düzlüyünü o qoca.
Açdı şahın qəlbindən hər düyünü o qoca.
Şah gördü ki düz deyir, bildi nədir haqsızlıq,
Qoca tamam haqlıdır, özündədir haqsızlıq.
Dedi: "Alın kəfəni, bu kafuru qocadan,
Xələt verin, müşk səpin, razıyam bu qocadan".
Zülm etmədi, el bundan agah oldu o gündən,
Xalqı sevən, insaflı bir şah oldu o gündən.
Öz düzlüyü kimsəni verməz bada dünyada,
Düz sözüylə kimsəyə yetməz qada dünyada.
Doğruluqla köməkdir hər bir ərə yaradan,*

*Doğru ol ki, yetirsin hər zəfərə yaradan.
Əzəl gündən qiymətli bir incidir doğru söz,
Acısıyla köüllər sevincidir doğru söz.
Doğru sözə bağlıdır öz qüdrətin həmişə,
Qoy qüdrətdən güc alsın söz qüdrətin həmişə. (1, səh.75)*

(Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poeməsindən, ixtisarla)

Sınıf: 8

Fənn: Azərbaycan dili

Dərs müddəti: 1 saat

Dərsin məqsədi: Şagirdlər:

- Milli-mənəvi keyfiyyətləri başa düşür;
- Əxlaqi dəyərləri müəyyənləşdirə bilir;
- Mənəvi və bəşəri dəyərləri bir-birindən fərqləndirə bilir.

Bacarıqlar: müqayisə, ünsiyyət, nəticə çıxarma, təhlil aparma.

Resurs: dərslik, iş vərəqləri, videoçarx

MARAQOYATMA

1. Müəllim şagirdlərə proyektorda "Zalım şahla düz danışan qocanın hekatəti" mətnindən videoçarx göstərir.

2. Mətnə xalqımıza məxsus hansı mənəvi dəyərlər təbliğ olunur?

ARAŞDIRMA

Mənəvi dəyərlər haqqında anlayışların çıxarılması üsulundan istifadə edərək şagirdlərə suallar verilir. "Düzlük" və "ədalət" dedikdə nə başa düşürsünüz? Klassik yazıçılarımız cəmiyyətdə olan bu problemin həlli yolunu nədə görürlər? Mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər dedikdə nə nəzərdə tutulur?

İZAHETMƏ

Mətnə əsas ideya və mövzu olaraq ədalət və əmək mövzusu, dövrün mühüm ictimai-siyasi və əxlaqi məsələləri öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi bu mətnə təsvir etdiyi, dövrün hökmdarlarını tərbiyələndirmək, onlara öz vəzifələrini başa salmaq üçün düz danışan qocanın təmsalında yaratdığı sadə xalq nümayəndələrindən olan obrazları saflıq, düzlük, doğruculluq, ədalətlik və.s kimi mənəvi zənginlik baxımından yüksək qiymətləndirilir. (4, səh.2)

Düzlük və ədalət anlayışları Nizami Gəncəvinin əsərlərində irəli sürülən vacib əxlaqi keyfiyyətlərdəndir. Haqq-ədalət, mərhəmət insan ləyaqətinin ən uca zirvəsini əks etdirən əxlaqi keyfiyyətdir. Milli-mənəvi dəyərlərdən fərqli olaraq ümumbəşəri dəyərlər bir ərəzidə yaranaraq ictimai xüsusiyyətlərinə görə öz sərhədlərini genişləndirə bilir.

MÖHKƏMLƏNDİRMƏ

1. Şagirdlərə müxtəlif formalarda təsvir olunmuş şəkillər göstərilir və onlardan hansının mənəvi və bəşəri dəyərlər olduğu soruşulur.

2. "Öz düzlüyü kimsəni verməz bada dünyada,

Düz sözülə kimsəyə yetməz qada dünyada" misralarında hansı fikir ifadə olunub?

3. "Bütün insani dəyərlərin təməli əxlaqdır" sitatından istifadə edərək kiçikhəcmli esse yazmaq tapşırılır.

QIYMƏTLƏNDİRMƏ

1. Mətnin ideya məzmununu müəyyənləşdirir.

2. Fikrini əsaslandırır.

3. Sitatdan istifadə edərək esse yazır.

Nəticə

Bu gün təlim-tərbiyə müəssisələrində təhsil alan hər bir məktəbli, Azərbaycan gənci üçün nümunə olan hər bir müəllim vətəni, millətini daha çox sevməli, xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərlərinə, xüsusən dilinə, dininə, bayrağına, himninə, gerbinə, milli adət və ənənələrinə diqqət və qayğı ilə yanaşmalı və onlara daim sadıq olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili dərsləri, 8-ci sinif. – Bakı: – 2023. – 176 s.
2. Xalq qəzeti. – 2009. – 15 mart. – s.8.
3. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. – Bakı: – Sabah nəşriyyatı. –(2008), 2010. – 876 s.
4. "Şərqi səhəri" qəzeti. -2021. – 9 fevral. – s.2.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ADYEKTİV KÖK SÖZ YUVALARI

Mələhət Saməddin qızı Səmədova

ADPU

malahat.samadova@yahoo.com

Xülasə

Müxtəlif sistemli dillərdə adyektiv kök söz yuvaları bir çox tarixi faktların təsirinə məruz qalmışdır. Ümumi diaxronik planda bu semantik təkamül prosesini izləyərkən bu söz komplekslərinin hansı komponentinin əvvəl yarandığını, zirvə kök sözlərin məhz hansı anlamının ilkin olduğunu söyləmək çətindir. Adyektiv kök söz yuvaları vahid məna nüvəsi altında mərkəzləşir.

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının lüğət tərkibini araşdırarkən, onların hansı mənbələr hesabına zənginləşdiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan türk dilləri sistemində adyektiv kök söz yuvalarının semantik və qrammatik strukturunda gedən təkamül prosesinə, yeni sözlərin yaranmasına lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərin təkan verməsi barədə fikir söyləmək doğru olardı.

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının təkamül prosesi yeni söz yaradıcılığı və motivasiya prosesləri ilə də sıx əlaqədardır. Sifətin derivativ paradıqlarını, kök söz yuvasının semantik təkamülünü araşdırarkən müxtəlif sememlərin söz yaradıcılığı prosesində dəyişdiyini, fərqli faktorların təsiri ilə inkişaf etdiyini müşahidə edirik.

Açar sözlər: leksik-semantik variantlar, sifətlərin semantik strukturu, türk yazılı abidələri, derivativ paradıqlar.

Abstract

Adjective root word nests in languages with different systems have been influenced by many historical facts. When following this process of semantic evolution in the general diachronic plan, it is difficult to say which component of these word complexes arose first, and which meaning of the top root words was the first. Adjective root word nests are centered under a single meaning nucleus.

When examining the dictionary composition of adjectival root word nests in Turkish languages, it is necessary to take into account the sources from which they are enriched. From this point of view, it would be correct to say that the evolution process in the semantic and grammatical structure of adjectival root word nests in the system of Turkic languages and the creation of new words are stimulated by the changes in the vocabulary.

The evolutionary process of adjectival root word nests in Turkish languages is closely related to new word creation and motivational processes. While examining the derivational paradigms of the adjective, the semantic evolution of the root word nest, we observe that different semes change in the process of word creation and develop under the influence of different

Key words: lexical-semantic variants, semantic structure of adjectives, Turkish written monuments, derivative paradigms.

Türk dillərində sifətlərin tarixi təkamülü barədə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin yarandığı ilk günlərdən sifətlər mövcud olmuşdur. Türk xalqları əlamət və keyfiyyəti fərqləndirməyi bacarmışlar. Lakin uzun illər ərzində bir çox dillər sifəti müstəqil nitq hissəsi hesab etməmişlər. A.M.Şərbak yazır: "Qədim türk dilində sifətin xüsusi morfoloji ifadə vasitələri olmamışdır. Bu isə sifətlərin müstəqil leksik-qrammatik kateqoriya olduğunu şübhə altına alır." (1, səh.94-98).

Professor B.A.Serebrenikov A.M.Şərbaka cavab olaraq göstərir ki, bu tamamilə səhv fikirdir.

”İnsan şüurunda əşyaların əlamət və keyfiyyətini ifadə edən leksik-funksional kateqoriya kimi sifət bütün dünya dillərində mövcuddur. Hətta təsəvvürə belə gətirmək çətindir ki, bizim eradan əvvəl III minillikdə yaşayan türkdilli insan “qara” rəngi “qaranlıqdan”, ”göy” rəngi “səmadan” ayıra bilməmişdir!” (2,səh. 104-109).

Məlumdur ki, keyfiyyət fəlsəfi kateqoriyadır. Bütün dillərdə olduğu kimi yüksək inkişaf yolu keçmiş türk dillərində də keyfiyyət kateqoriyasının ifadə vasitəsi olan sifətlər mövcud olmuş və böyük inkişaf yolu keçmişdir. “Türk dillərində sifətin bir nitq hissəsi kimi çox qədim bir tarixə malik olduğunu təkcə müasir türk dillərində mövcud olan kök və düzəltmə sifətlərin ümimiliyi deyil eləcə də türk yazılı abidələri sübut edir.” (2, səh.109-111).

Sifətlər yalnız onları ifadə edən sözlərin leksik mənası, qrammatik göstəriciləri, derivasion və relyasion morfemlərinin xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də mücərrəd ümumkateqorial mənaları, semantik-sintaktik funksiyaları ilə də fərqlənirlər. Sifətlərin semantik strukturu vahid mənə nüvəsi ətrafında mərkəzləşir. Lakin bu vahid mənə çoxsaylı potensial uzlaşmalar, sintaktik konfigurasiyalar daxilində ümumi semantik vəhdəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Bu tipik potensial uzlaşmalar, sintaktik əlaqələr zamanı meydana çıxan semantik vahidləri sifətlərin leksik-semantik variantları hesab etmək olar. Deməli, sifətin mənası leksik-semantik variantların məcmusundan, vəhdətindən ibarətdir. Leksik-semantik variantlar anlayışı sifətlərin leksik mənə məfhumunu açaraq hərtərəfli izah edir. Leksik mənə çərçivəsində variantlar sintaktik əlaqələr, distributiv uzlaşmalar baxımından variantlaşır. Semantik çoxvariantlılıq zamanı mənə strukturu daxilində vahid anlam nüvəsi axtarmaq lazım deyildir.

Çoxmənalılıq əsasən vahid mənə nüvəsi ətrafında deyil, mürəkkəb semantik strukturun assosiativ əlaqələri zəminində formalaşır. Semantik strukturun assosiativ əlaqələrinin kökü isə maddi vəhdətə, maddi varlığa əsaslanır (3,səh. 42-46).

Beləliklə, çoxmənalılığı sinonimlikdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət meydana çıxır. Çoxmənalılıq leksik vahidin maddi vəhdəti əsasında yaranır və bu maddi vəhdət çoxmənalı sturkturun bütün komponentlərini birləşdirir.

Sinonimlikdə isə bu proses müşahidə olunmur. Yaxın, hətta eyni mənaların maddi müxtəlifliyə əsaslanması sinonimlərin semantik və üslubi diferensiallaşmasına zəmin yaradır (3, 50-58). Türk dillərində sifətlərin təkamül prosesi yeni söz yaradıcılığı və semantik motivasiya prosesləri ilə də sıx əlaqədardır. Sifətin derivativ paradıqlarını, kök söz yuvasını semantik təkamülünü araşdırarkən müxtəlif sememlərin söz yaradıcılığı prosesində dəyişdiyini, fərqli faktorların təsiri ilə inkişaf etdiyini görürük. Məsələn, türk dillərinin tarixi araşdırmaları sübut edir ki, ”yüksək“, “ali” anlamı yalnız “ağ” sifətinə aid deyil, bu leksemin daxil olduğu köksöz yuvasın da semantik əsasını təşkil edir (4, səh. 64-69).

Sifətin mənası müxtəlif leksik-semantik vəziyyətlərdə, müxtəlif semantik qruplarla münasibətdə kontekstin tələbinə uyğun olaraq dəyişir. Kontekst öz tərkibindəki hər bir sözün və ya cümlənin mənasını dəqiq şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Türk dillərində sifətlərin mənası real kontekst ilə müəyyənləşir. Real kontekst birdəfəlik situasiyanı əks etdirdikdə sifətin mənasından deyil, hər hansı dil sisteminin funksionallığından danışmaq lazımdır. Əgər kontekstdə müntəzəm şəkildə təkararlanan vəziyyətlər olarsa, sifətin mənası bütün çalarları ilə ifadə olunur (5, səh.21-25).

Kontekst sifətlərin funksional-linqvistik əhatəsi, nitq elementinin işlənmə şəraitidir. Metodik kontekst anlayışı da mövcuddur. Bu ardıcıl şəkildə genişləndirilən, inkişaf etdirilən məcazi mənalar toplusudur. Bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində söz yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan dilində “ağ” sifəti əsasında, xüsusən onun rəngbildirmə konseptində düzəlmiş çoxsaylı söz vardır: ağ, ağappaq, ağappaqlıq, ağardıcı, ağardılma, ağardılmaq, ağarma, ağarmaq, ağardılmaq, ağartı, ağartılı, ağartma, ağbaş, ağbaşı, ağbədən, ağbədənli, ağbədənlik, ağbəniz, ağbənizli, ağ-bənövşəyi, ağbıq, ağbıqlı, ağbirçək, ağbirçəkli, ağboğaz, ağ-boz, ağbuta, ağbutalı, ağcaqayın, ağcaqovaq, ağçaq,ağ-çəhrayı, ağdərili, ağgilə, ağxalatl, ağköynək, ağqılçıq, (buğda növü); ağ-qırmızı, ağqızıl; ağquyruq, aqlıq, aqlı-qaralı, ağsaçlı, ağsaqqal, ağsaqqallıq, ağsamanı, ağ-sarı; ağ-sarımtıl, ağsifət. ağsu, ağtəhər, ağüzlü, ağyallı, ağyarpaqlı, ağyun, ağyonca və s.

Türk dillərində “al” sifətinin kök söz yuvası da mövcuddur. Bu kök sözə aşağıdakı leksemlər daxildir:al,al-əlvan;al-əlvanlıq;al-qan; al-qırmızı; al-qırmızılıq; allaşdırma; allaşdırılma; allaşdırılmaq; allaşma; allaşmaq; allı; allı-bəzəkli; allı-əlvanlı; allı-güllü; allıq,allı-qırmızılı; allı-sallı; alsız; al-şal; al-

şallı; al-şalsız; alyanaq;alyanaqlı;al-yaşıl və s. Göründüyü kimi “al” sifətinin kök-söz yuvası əsasən mürəkkəb sözlərdən ibarətdir.

Prof.V.Aslanov “al” sözünün türk dillərində çoxmənalı olduğunu rəngbildirmə anlamından başqa “məkr”, “hiylə”, “almaq”, “ zəbt etmək”, “aşağı”, “alt”, “istişamət” konseptlərində işlədiyini qeyd etmişdir (8, səh.91-94).

Türk alimi Arat Rahmeti “al” sifətinin Şumerlərdə olduğunu qeyd edir. Rus, Avropa və bir çox türkdilli xalqların alimlərinin əsərlərində “al” sifətinin və ondan yaranmış mürəkkəb sözlərin etimoloji və derivation xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlinir.

“Al” sözünün bəzi mənaları ilə əlaqədar olaraq bir çox türk dillərində mürəkkəb sözlər yaranmışdır (9, səh.1-16). Bu sözlərdən: “al qarısı”, “al arvadı”, “al bastı” sözlərini misal gətirmək olar. Bəzi alimlər “al” sözünün türkdilli xalqlarda od, ocaq ilahəsinin adı olduğunu qeyd edirlər.

“Al” sifətinin semantik strukturunda rəngbildirmə konsepti əsas mövqe tutmuşdur. Çağdaş türk dillərində, hətta türk dilindən keçərək rus dilində də “al” sifəti rəngbildirmə konseptində işlənir.

Bu söz rus dilinin sifət bildirmə şəkilçisini qəbul edərək işlənir.(-ый) İ.İ.Oqienko belə hesab edir ki,“алый” sifəti Qızıl Orda dövründə tatar dilindən rus dilinə keçmişdir.

”Алый” sifətinə və onun kök söz yuvasına daxil olan digər konseptləri rus alimi və leksikoqrafı B.Dalın lüğəti belə təqdim edir:

“Алый, алуша, аловатый, алость, аловатость, алеть”.

Rus dilində “алый” sifəti mürəkkəb sözlər də yaradır: алоголубой – al-mavi; голубоалый – mavi –al; алосиний – göy-mavi; алозолотой – al-qızıl və s.

Zaman daxilində sifətlərin mürəkkəb semantik strukturunu öz daxili təkamülünün müxtəlif formalarının inkişafı nəticəsində dəyişir. Mənaca müxtəlif söz birləşmələrində, cürbəcür sintaktik vəziyyətlərdə işlənmək sifətin semantik vəhdətini pozmur. Türk dillərində sifətlərin semantik strukturunun konseptləri kontekstin tələbi ilə dəyişir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков.(4-ия) Л., 1977
2. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979
3. Алумниева Р.В. Синонимические связи в лексико-семантической группе цветowych прилагательных. Вопросы семантики. Калининград, 1978
4. Айдаров Г.А. Язык орхонский памятников древнетюркской письменности. Алма-Ата, 1971
5. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
6. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.,1979
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
8. Асланов В. Историческая лексикология азербайджанского языка. Баку, 1979
9. Azat Rahmeti. Türkcede sifət mefhumu ve bunun ilə ilgili tabirler. İstanbul, 1965
10. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. İstanbul, 1964

BÖLMƏ 3 TARİX VƏ COĞRAFIYA ELMLƏRİ

HEYDƏR ƏLİYEV SİMASINDA AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ

Svetlana Nəşib qızı Məmmədova

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

svetlanamammedova72@gmail.com

Xülasə

Böyük şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verərkən onların yaşadıkları dövrün imkanları ilə müqayisədə nələri edə bildikləri əsas götürülür. Bu baxımdan Heydər Əliyevin həm Azərbaycana rəhbərlik etdiyi və həm də bu missiyadan kənarında olduğu dövrlərə qiymət verərkən birmənalı olaraq deyə bilərik ki, o, zamanın və şəraitin verdiyi imkanlardan öz xalqının maraqları və yüksəlişi naminə maksimum istifadə edib. Azərbaycanda Heydər Əliyev siyasəti, onun dövlətçilik xətti davam edəcək. Çünki bu siyasət Azərbaycanın gələcək tərəqqisinin təminatı baxımından lazımdır. Heydər Əliyev siyasəti tarazlı siyasətdir, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin mənafeələrini ifadə edir, cəmiyyətdə ahəngdarlıq yaradır, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, onların milli-dövlətçilik mənafeələrini, açıq cəmiyyətin ali dəyərlərini müdafiə edir. O xalqını və vətənini böyük məhəbbətlə sevir və Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin möhkəmlənməsi, iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etməsi üçün əlindən gələni edirdi. Bütün həyatını xalqının xoşbəxt gələcəyinə, müstəqil, qüdrətli daim inkişaf edən Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına və inkişafına həsr etmiş bu dahi şəxsiyyətin Vətən və xalq qarşısındakı xidmətləri əvəzolunmazdır.

Açar sözlər: Liderlik, müstəqillik, vətənsəvər, dahi şəxsiyyət, müdrik, yenilikçi, uzaqgörən.

Summary

When giving an objective assessment to great personalities, what they were able to do compared to the opportunities of the time in which they lived is taken as a basis. From this point of view, when evaluating the times when Heydar Aliyev led Azerbaijan and when he was outside this mission, we can say unequivocally that he made the most of the opportunities given by time and circumstances for the sake of the interests and advancement of his people. Heydar Aliyev's policy and his line of statehood will continue in Azerbaijan. Because this policy is necessary in terms of guaranteeing the future progress of Azerbaijan. Heydar Aliyev's policy is a balanced policy, it expresses the interests of all layers of society, creates harmony in society, defends the rights and freedoms of citizens, their nation-state interests, and the highest values of an open society. He loved his people and his homeland with great love and did everything in his power to strengthen the power of the Azerbaijan state and develop it economically and socially. The services of this genius who dedicated his whole life to the happy future of his people, to the creation and development of an independent, powerful and constantly developing Azerbaijan state, are irreplaceable.

Key words: Leadership, independence, patriot, genius, wise, innovative, visionary.

Tanrı verən ömrü hər kəs bir cür yaşayır, kimi özü üçün, kimi doğmaları və əzizləri üçün, kimi isə milləti, xalqı, vətəni və dövləti üçün yaşayır. Azərbaycan xalqının ümummilləti lideri Heydər Əliyev öz mənalı və zəngin ömrünü bütövlükdə millətində, xalqına, vətəninə və dövlətinə həsr etmişdir. Millətini canından artıq sevən ulu öndərə olan sonsuz xalq məhəbbətinin sirri də məhz elə budur. Azərbaycan xalqının böyük oğlu, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixində o qədər böyük yeniliklərə, o qədər böyük işlərə imza atıb ki, sadalamaqla bitməz. Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin xilaskarı, dünya şöhrətli siyasətçi və böyük şəxsiyyət olan Heydər Əliyev doğurdanda tarixə dərin iz qoyan görkəmli xadimlərdən biri idi. O xalqını və vətənini

böyük məhəbbətlə sevir və Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin möhkəmlənməsi , iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf etməsi üçün əlindən gələni edirdi. Bütün həyatını xalqın xoşbəxt gələcəyinə, müstəqil , qüdrətli daim inkişaf edən Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına və inkişafına həsr etmiş bu dahi şəxsiyyətin Vətən və xalq qarşısındakı xidmətləri əvəzolunmazdır. Azərbaycanda müstəqil dövlətin qurulması, beynəlxalq normalara söykənən demokratik, heçkəsdən asılı olmayan dövlətin yaranması, milli, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizin, adət ənənələrimizin qorunub saxlanması, bu dəyərlərin ümumbəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirilməsi, ilk Milli Konstitusiyamızın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması məhz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin xidmətləridir. Bildiyimiz kimi tarixən keçməkeşli yol keçən Azərbaycan dövləti müstəqil dövlətə sahib olmaq üçün əzmkarlıqla mübarizə aparıb. Heydər Əliyevin köməkliyi ilə Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edən 17 noyabr - Milli Dirçəliş Günü tariximizdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunmasında önəmli rol oynayıb.1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Sovetinin yeni tərkibdə ilk sessiyası keçirildi. Muxtar respublikanın adından “sovet” və “sosialist” sözləri çıxarıldı. Bununla da milli dövlətçiliyimizin dirçəlişi istiqamətində ilk böyük addım atılmış oldu. Ulu Öndərin sədrliyi ilə keçirilən həmin tarixi sessiyada Muxtar Respublikanın dövlət rəmzləri haqqında məsələ müzakirə edildi. Üçrəngli bayrağın dövlət rəmzi kimi qəbulu ilə əlaqədar təklif irəli sürüldü. Sessiya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının bərpa olunması barədə qərar çıxararaq onun dövlət bayrağı kimi qəbul edilməsi ilə bağlı Azərbaycanın Ali Soveti qarşısında məsələ qaldırdı. Beləliklə, Heydər Əliyev müasir və müstəqil Azərbaycanın şanlı tarixini yazdı.Ümummilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişi xalqa ümid oldu. Bütün sahələrdə inkişaf müşahidə olunmağa başladı, xalqımızın milli dirçəlişi və mənəvi dəyərlərinin yüksək tutulması, adət və ənənələrimizin qorunub saxlanması reallığa çevrildi. Bütün bunlar göstərir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev tariximizdə böyük iz qoyub.Onun Azərbaycan xalqına elədikləri saymaqla bitməz. Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğunun bütün sahələrində, o cümlədən hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində gördüyü əzəmətli işlər Heydər Əliyevin mahir siyasətçi, böyük təşkilatçı olduğunu bir daha sübut edir. Azərbaycan Ordusunun formalaşdırılması sahəsində Heydər Əliyevin tarixi fəaliyyətinin ilk addımları Naxçıvanda atıldı. Bu böyük dövlət xadiminin muxtar respublikadakı qısa fəaliyyəti bir daha göstərdi ki, məsqədyönlü, milli maraqları qoruyan siyasət yeridilməsi, xalqın milli maraqlar ətrafında birləşdirilməsi ən mürəkkəb vəzifələri belə həyata keçirməyə imkan verir. Heydər Əliyev parlaq zəkası və bənzərsiz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə həm Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsini, həm də burada milli hərbi hissənin sağlam əsaslar üzərində formalaşmasını təmin etdi və bununla da respublikanın iqtidarında olan qüvvələrə də dövlətçilik nümunəsi göstərdi.Ordu quruculuğunda yeni bir mərhələnin başlanğıcını isə Heydər Əliyevin radio və televiziya ilə xalqa 2 noyabr 1993-cü il müraciəti qoydu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsindən cəmi bir ay sonra edilmiş bu müraciət bir tərəfdən sağlam ordu quruculuğunun əsaslarını və bu istiqamətdə xalqın və dövlətin qarşısında dayanan mühüm vəzifələri müəyyənləşdirən konseptual bir sənəd idisə, bir tərəfdən də Heydər Əliyevin xalqa çağırışı idi. Bu çağırış xalqın bütün təbəqələri tərəfindən qəbul edildi və xalqın bütün potensialı ordu quruculuğuna istiqamətləndirildi. Yəni, Heydər Əliyev böyük dövlətçilik təfəkkürü ilə xalqın potensialını ordu quruculuğu kimi mühüm bir sahəyə səfərbər edə bildi. Heydər Əliyevin ən əsas istəyi Azərbaycanı güclü, demokratik dövlətə çevirmək və xalqına firavan ,müstəqil həyat bəxş etmək idi. Ana dilimizin dövlət dili kimi tətbiqində Heydər Əliyev şəxsiyyətinin böyük rolu vardır. Dərin zəkası, uzaqgörənliyi və xalqsevərliyi ilə hamını özünə heyran qoyan ulu öndərimiz H.Əliyev milli dövlət quruculuğunda dil siyasətini ön plana çəkdi və bununla da ana dilimiz – Azərbaycan dili ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatdı. Onun öz sözlərindən sitat gətirmək yerinə düşər:“**Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir... İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir**”. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olub ve bu sahədə bir çox islahatlar keçirib:

1) Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-in müvafiq qanunlarında (xüsusilə Konstitusiyada) öz əksini tapıb, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilib. 2) Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilib, bir sıra digər Sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gəncliyin ana dilində

təhsilinə üstünlük verilib. 3) Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni edib, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazıb, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının aparıcı mətbuat orqanları - "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti Azərbaycan dilində nəşr edilib. 4) Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcılıqla araşdırılıb, çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitabları yaradılıb, həmin çoxcildliklərdən biri - ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülüb, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə, əslində, ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilib. 5) Həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərüb, başqalarına nümunə olub.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin hazırlayıb həyata keçirdiyi dil siyasəti Onun dövlət quruculuğu siyasətinin inkişafına xidmət edir. Ali məktəblər üçün yazılmış "Müasir Azərbaycan dili" dərsliklərinin Respublika Dövlət mükafatına layiq görülməsi, anadilli ədəbiyyatın inkişafı üçün hər cür şəraitin yaradılması, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin təbliği məhz bunun nəticəsi idi. Azərbaycan təhsilinin qayğıkeş banisi olan ulu öndərimizin "Azərbaycan Respublikası ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında" 4 oktyabr 2002-ci il tarixli sərəncamı və həmin sərəncamla hazırlanmış xüsusi proqram sayəsində Azərbaycanda dünya standartlarına uyğun müasir tipli məktəb binaları tikilməyə başlandı. "Təhsil sahəsi xalqımızın bu günü, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi üçün ən vacib bir sahədir" – deyən ümummilli lider Azərbaycan təhsilinin dinamik inkişafını təmin edən bir sıra sənədlər imzaladı. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2000-ci il, "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Günü (1 avqust) təsis edilməsi haqqında" 9 avqust 2001- ci il, "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanunun tətbiq edilməsi barədə" 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərman və sərəncamlar təhsilimizin dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmasında böyük rol oynadı. Bununla yanaşı, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, coğrafiyasının, öyrədilməsinə, mükəmməl dərsliklərin hazırlanmasına, Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, xüsusilə dövlət dili statusunda təbliğinə diqqət artırıldı. **Ulu öndərimiz Heydər Əliyev təhsil sahəsində bir çox islahatlar aparmışdır.** O, hakimiyyətə gələn kimi ilk növbədə təhsil məsələləri ilə məşğul olmağa başladı. Qısa zamanda Azərbaycanda yeni tipli milli kadr bazası yaradıldı, bir çox elmi məktəblərin əsası qoyuldu. 1970-1980-ci illərdə respublikada tikinti quruculuq işlərini yüksəkixtisaslı mütəxəssislərlə təmin etmək üçün Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutu (indiki Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti) yaradıldı, Gəncə Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu (hazırkı Bakı Slavyan Universiteti), N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, C.Naxçıvanski adına Hərbi Məktəb, BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsinin bina və tədris korpusları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev həmişə müəllim əməyini yüksək qiymətləndirirdi. "Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram". Mədəniyyətinin və zəngin tarixi irsimizin dünyaya tanınması Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindəndir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan bu gün dünyada sivil, hüquqi, demokratik, dünyəvi bir respublika kimi tanınır və böyük perspektivlərə malik bir ölkə kimi qəbul edilir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqını, millətini və bütövlükdə, vətənimizi bəlalardan qurtardı və Azərbaycanın sürətlə inkişafı üçün hər cür şəraitləri yaratdı, həmçinin, bütün sahələrdə ölkəmizin inkişaf etməsinə nail oldu. Xalqımız Ulu Öndər Heydər Əliyevin gördüyü bu yüksək səviyyəli işlərə görə ona borcludur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı həm də ona görə xoşbəxt xalqdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin yetirməsi olan İlham Əliyev onun ideyalarını uğurla davam etdirir, Azərbaycan Dövlətini nəinki Cənubi Qafqazda həm də bütün dünyada ən tanınan və qəbul edilən dövlətlərdən biri edib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əbədi müstəqillik tarixi yazan lider Heydər Əliyev Heydər Əliyevin 95 illik yubileyi münasibətilə mərkəzi kitabxanalarının uşaq şöbələri, MKS-in şəhər, qəsəbə, kənd kitabxana filialları üçün hazırlanmış metodik vəsait Bakı: 2018.

2. İsa Həbibbəyli, Tehran Əlişanoğlu, Əlizadə Əsgərli, Elnarə Akimova, Aygün Bağırılı, Lalə Həsənova ƏDƏBİYYATDA HEYDƏR ƏLİYEV OBRAZI TARİXİ GERÇƏKLİKDƏN İDEALA. Bakı: “Elm və təhsil” 2018.

3. Heydər Əliyevin kəlamları. Bakı: 2019.

2003-2023-CÜ İLLƏRDƏ ŞAMAXIDA MƏNZİL TİKİNTİSİNİN İNKİŞAFI

Zərifə Şamil qızı Cavadova
ADPU Şamaxı filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
cavadova.zerife@mail.ru

Xülasə

Respublikamızın sosial –iqtisadi tərəqqisi həqiqətən də qürurvericidir. Bunu ölkəmizin iqtisadi sosial həyatının bütün sahələrində görmək mümkündür. Bu da onunla əlaqədardır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə regionlarının sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı sürətlə həyata keçirilir. Bunu yaşadığımız Şamaxı rayonunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən işlərdən də görmək olar. Belə ki, cəmiyyət həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi Şamaxıda da Cənab Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində həm də əhalinin mənzillə təminatı sahəsində mühüm tədbirlər görülmüş və ehtiyacı olan Qarabag əlilləri və şəhidlərimizin ailələri üçün mənzillər tikilib istifadəyə verilmişdir. Hətta 2019-cu ildə olan zəlzələ nəticəsində dağılmış evlərin sökülərək yenidən tikilməsi, bərpa edilməsi çoxmənzilli evlərin inşası haqqında müvafiq göstərişlər vermişdir.

Açar sözlər: Şamaxı, mənzil, tikinti, inkişaf, təminat, regionlar.

Summary

The socio-economic progress of our republic is really a matter of pride. This can be seen in all areas of economic and social life of our country. This is related to the fact that under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, the socio-economic development of the regions is being carried out rapidly. This can be seen from the works carried out in the direction of the development of the Shamakhi region where we live. As a result of the purposeful policy of Mr. President Ilham Aliyev, in Shamakhi, as in other areas of our society, important measures have been taken in the area of providing housing to the population, and apartments have been built and put into use for the disabled people of Garabagh and the families of our martyrs. He even gave relevant instructions regarding the construction of multi-apartment houses for the demolition and rebuilding of houses destroyed by the 2019 earthquake.

Key words: Shamakhi, housing, construction, development, provision, regions.

Regionların inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi Azərbaycan Dövlət başçısının hələ 2003-cü ildə prezident seçkiləri ərəfəsində verdiyi vədlərdən biri idi. Praqmatik siyasətçi olan cənab İlham Əliyev bildirmişdi ki, əgər Azərbaycan xalqı ona etimad göstərərsə, ilk növbədə regionların inkişafı ilə məşğul olacaq, bölgələrə olan problemlərin həlli işində öz söylərini əsirgəməyəcəkdir. Cənab İlham Əliyev xalqın etimadını qazanaraq Azərbaycan Dövlət başçısı seçildikdən sonra verdiyi vədə sadıq qalmışdır. Bundan sonra 2004-cü ilin fevral ayında Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair birinci Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq ölkəmizin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı müvafiq Dövlət proqramlarına uyğun şəkildə konseptual əsaslarla təmin edilir. Bu məqsədlə rayonlarda, o cümlədən Şamaxıda da digər sahələrdə olduğu kimi, mənzil tikintisi sahəsində də işlər uğurla davam etdirilir.

Şamaxıda da mənzil-kommunal təsərrüfatı ilbəl inkişaf edir. Bunu statistik materiallardan da görmək mümkündür. Belə ki, cədvəldə də bu öz əksini tapmışdır.

Göstəricilər	2003-cü ildə	2020-ci ildə	2003-cü ilə nisbətən 2020-ci ildə, faizlə
bütün mənzil fondu, ümumi sahə, min kv.m	1355,1	2099,3	154,9
Bir sakinə orta hesabla düşən yaşayış sahəsi, kv.m.	11,2	19,7	176,0

(1,səh.11).

Şamaxıda da Dövlət proqramlarına uyğun olaraq yeni lahiyələr həyata keçirilir və bu iş davam etməkdədir. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində rayonlarda əhalinin mənzil şəraiti yaxşılaşdırılmış, kommunal təsərrüfat sahələri xeyli inkişaf etmişdir. Bunu mənzillərin özəlləşdirilməsində də müşahidə etmək olar. O cümlədən, "iqtisadi rayonlar üzrə Şamaxıda da mənzillərin özəlləşdirilməsi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, 2016-cı ildə Şamaxı rayonu üzrə 2 ədəd mənzil özəlləşdirilmişdir ki, onların da ümumi sahəsi 110 kv.m olmuşdur". (2.səh.197.)

2003-2023-cü illərdə nəinki bina, həm də fərdi evlərin tikintisi artan sürətlə davam etmişdir. Belə ki, "2012-ci ilin 12 ayında əsas kapitalla yönəlmiş investisiyaların 15603,5 min manatı və yaxud 20,3 faizi fiziki şəxslərin, yerdə qalan yəni 1005,5 min manatı və yaxud 1,3 faiz investisiyalar əsasən fərdi yaşayış evlərinin tikintisi istiqamətində olmuşdur." (3.səh.16.).

"Azərbaycan Respublikasının regionlarının, o cümlədən Qəbələ, İsmayılı, Oguz və Şamaxı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 25 avqust 2005-ci il tarixli sərəncamında, həmin sərəncamla təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən Qəbələ, İsmayılı, Oguz və Şamaxı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planında nəzərdə tutulmuş yeni-yeni işlər əsas verir. Həmin tədbirlər planına əsasən 2005-2006-cı illər ərzində həm də şəhid ailələri və Qarabag əlillərinin evə olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə 24 mənzilli yaşayış binasını tikilməsi də nəzərdə tutulmuşdu" (5səh.67-68) .

"Hələ 2016-cı ildə 3 nəfər Qarabag müharibəsi əlili və 4 nəfər şəhid ailəsi rayon İcra hakimiyyətində güzəştli mənzil növbəsinə götürülmüşdür. Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin sifarişilə 2013-cü ildə Şamaxı şəhərində tikintisinə başlanmış Qarabag müharibəsi əlilləri və şəhid ailələri üçün nəzərdə tutulmuş 36 mənzilli yaşayış binasının tikintisində hesabat ilində son tamamlama işləri aparılmışdır. Binanın bu il istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə rayonun qəsəbə və kəndlərində bu kateqoriyadan olan insanlara dövlət tərəfindən fərdi mənzillərin tikintisi üçün torpaq sahələri ayrılmışdır. " (4,səh.15.)

Göstəricilərin adı	Ölçü vahidi	Hesabat ilində istifadəyə verilmişdir (xərclənmişdir) - cəmi	ondan kənd yerlərində
Yaşayış evlərinin və qeyri – yaşayış tikililərinin sayı-cəmi	ədəd	91	59
ondan yaşayış evlərinin sayı	ədəd	91	59
yaşayış evlərindəki mənzillərin sayı	ədəd	91	59
yaşayış evlərinin ümumi sahəsi	kv.m	11480,0	7106,0
ondan yaşayış sahəsi	kv.m	4778,0	2891,0
istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin və qeyri-yaşayış tikililərinin dəyəri (hesabat ilinin faktiki qiymətilə)-cəmi	min manat	5210,9	3481,9
ondan istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin dəyəri	min manat	5210,9	3481,9

Kənd yerlərində də mənzillərin tikintisi davam etmişdir. Bu 2020-ci ildə də artan tempə davam etmişdir. “2020-ci il ərzində cəmi 11480,0 kvadrat metrə bərabər olan yaşayış evləri tikilmişdir ki, bunun da 7106,0 kvadrat metri kənd yerlərində tikilmişdir. Tikilib istifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi əvvəlki ildəkindən 506,0 kvadrat metr və yaxud 4,2 faiz azdır. Həmin dövrdə 91 yaşayış və qeyri-yaşayış tikililəri inşa edilmişdir ki, bunların 59-u və yaxud 64,8 faiz kənd yerlərinin payına düşür. Yaşayış evlərindəki mənzillərin sayı 91 ədəd təşkil etmişdir. Tikilmiş yaşayış evlərinin 100 faizi əhalinin şəxsi vəsaiti hesabına inşa edilmişdir.” (1,səh.21.)

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramının icrası Şamaxıda həm də kommunal xidmətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsində ,nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Dövlət Proqramının şərtlərinə müvafiq olaraq Şamaxıda 2020-ci il ərzində görülmüş işlər sırasında qeyd etmək olar ki, Şamaxı rayonu N.Nərimanov küçəsində 78 saylı bina sökülərək yerində 51 mənzilli və M.Hadi küçəsində 110 mənzilli yeni müasir üslubda bina tikilərək vətəndaşların istifadəsinə verilmişdir.” (1,səh.40).Cənab Prezidentin müvafiq göstərişinə əsasən Şamaxıda 2019-cu ilin fevralında baş vermiş zəlzələnin nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına həm fərdi, həm də çoxmənzilli binalar tikilib istifadəyə verilmiş, həm də bəzi evlərin bərpası və təmiri həyata keçirilmişdir. Mənzil tikintisi sahəsində uğurlu addımlar Şamaxıda bu gün də davam etdirilməkdədir. Bu da Dövlət Başçımız İlham Əliyevin düzgün siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Şamaxı Rayon Statistika İdarəsi Şamaxı rayonunun 2003-2020-ci illər statistik göstəriciləri. Şamaxı 2021, 84 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2017. Bakı, 2017, 814 səh
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi Şamaxı Rayon Statistika idarəsi Şamaxı rayonunun statistik göstəriciləri 2003-2012. Şamaxı 2013, cəmi 74 s.
4. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivinin Şamaxı filialı fond 30,siyahı1,saxlama vahidi.355,vərəq cəmi 53, 28.02.2017.
5. Heydər Əliyev və Şamaxı. Bakı: Nurlan, 2005.-112 s., (+72 səh.şəkil).

ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU

Məhəmməd Allahverdi oğlu Hüseynov

ADPU Ağcəbədi filialı

t.ü.f.d., dosent

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəlləri bütün sahələrdə olduğu kimi, milli ədəbiyyatımızın ümumi inkişafına oyadıcı, istiqamətləndirici təsir göstərmişdir. Bu proses digər klassiklərlə yanaşı, Abbas Səhhətin də yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsi üçün şərait yaratmışdı. Vətən, vətənpərvərlik mövzusu Abbas Səhhət yaradıcılığının əsas leytmotivini təşkil edir. Vətənin taleyi, vəziyyəti, onun kədərinin səbəbini, ümidinin mənasını müəyyən edir. Onun bütün fədakarlığı vətən üçündür. Ən uca məhəbbət—vətən məhəbbətidir.

Məqalədə həmçinin, Abbas Səhhətin 150 illik yubiley məsələsinə də toxunulmuşdur.

Açar sözlər: müasirlik, romantizm, xəlqilik, fərdiyyəçilik, vətənpərvərlik, tərəqqi.

Summary

The article shows that the beginning of the 20th century, rich in socio-political events, had a stimulating and guiding effect on the general development of our national literature, as in all fields. This process, along with other classics, created conditions for the expansion of Abbas Sahhat's creative

possibilities. The theme of homeland and patriotism is the main leitmotif of Abbas Sahhat's creativity. It determines the fate and condition of the homeland, the cause of its sadness, the meaning of its hope. All his sacrifice is for the country. The highest love is the love of country.

The article also touched on the issue of the 150th anniversary of Abbas Sahhat.

Key words: modernity, romanticism, nationalism, individualism, patriotism, progress.

XX əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər, tarixi milli intibah, özünüdərk azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına, təkamülünə münbit zəmin yaradır, bütün bunlar ilk növbədə, o zamankı bəddi ədəbiyyatda öz təzahürünü tapmış olurdu. Məhz XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda əsl vətəndaş ədəbiyyatı formalaşır. Vətən, millət, ana dili mövzuları, müllilik, xəlqilik bəşərlik problemləri ədəbiyyatımızın əsas ideya xəttini təşkil edirdi. Xalqın taleyinə belə uca mövqedən yanaşma bəddi ədəbiyyatın da təsir gücünü artırır, onu daha çox oxunaqlı edirdi. Bəddi ədəbiyyat həqiqi mənada geniş xalq kütləsinin arzu və istəklərini, cəmiyyətdəki nöqsanları əks etdirən vasitəyə çevrilirdi.

Bu dövrdə xüsusilə romantik ədəbiyyat böyük inkişaf taparaq qüdrətli ədibi cərəyana çevrilir. M. Hadi, H. Cavid, A.Səhhət həmin cərəyanın qüdrətli nümayəndələri idi.

Abbas Səhhət ilk təhsilini Şamaxıda almış, sonra isə Tehranda davam etdirmişdi. O, Tehranda fransız dilini öyrəndiyindən Qərb ədəbiyyatı ilə, xüsusən fransız ədəbiyyatı ilə yaxından tanış idi. Odur ki, Qərb və müasirlik ruhunu Azərbaycan ədəbiyyatına da gətirmək istəyirdi. “Həyat” qəzetində çap olunmuş “Təzə şeir necə olmalıdır?” adlı məqaləsində şair şeirə yeni münasibət tələb edir, sənətdə həqiqi varlığı, təbiətin gözəlliklərini təsvir etməyi, həm də insani dəyərlərin üstünlüyü ilə təsvir etməyi lazım bilirdi. [1. səh.475]

Abbas Səhhətin yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu əsas yer tutur. Vətənin taleyi, düşdüyü vəziyyət, daim şairi narahat edirdi. Onun romantik qəhrəmanlarının bütün fədakarlığı vətən üçündür, vətən onların “canıdır, qanıdır.” Ən ucu məhəbbət—vətən məhəbbətidir.

Mən vətəni canım kimi sevirəm,
Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm. [2. səh18]

Şair doğma vətəni oxucularına zəngin təbiətlə, bu təbiətin ecazkar gözəlliyi, rəngarəng, çeşidli nemətləri ilə təqdim edir. Onun romantik xəyalı vətəni qarış-qarış gəzir, bu torpaq onun ruhunu çəşdurur, ona zövq verir: şairin vətəni yer üzünün ən gözəl guşələrindən biridir. Bura əfsanəvi Qafqazın əsrarəngiz bir hissəsidir, tərlanlar bu diyarın sultanıdır, vəhşi ceyranlar oylağı olan bu yerlərin uca dağları buludlarla qucaqlaşır, qalın, yamyaşıl meşələri göz qamaşdırır, meyvəli bağları elə bil cənnətdir, adama gəl-gəl deyir, çölləri çəmənləri gül-çiçəkdir. Şair hətta bu gözəlliyyənin ahəngini, ona qovuşan səsləri, sədaları belə unutmur: qırqovulların, turacların şaqqıltısı, bülbüllərin cəh-cəhi aləmi bürüyür.

Xəyalı coşduran gözəllikləri öz qoynunda bəsləyən torpağın özü də bərəkətli, qızıl kimi qiymətləndirilir. Şair beləliklə göz qamaşdıran, ürək açan bir mənzərə rəsm edir. Bu məskənin sahibi qocaman bir xalqdır. Xalqımıza şairin münasibəti ağıdakı sətirlərdə öz əksini tapır:

Övladları, qeyrətlidir, damarlı
Şücaətli, hünərli, etibarlı.

Şeiri Səhhət cavan oxucularına müraciətlə yazmış, məqsədinə də nail olmuşdur. Bu şeir bur növ Abbas Səhhətin 1909-cu ildə yazdığı eyni adlı “Vətən” şeirinin davamıdır. Doğrudur, birinci “Vətən” şeri öz təsvir üsulu ilə ikincidən seçilir. Orada vətəni təsvir yox, təqdim əsasdır, buna görə də marş, nəğmə, him səviyyəsi daşıyır. Ancaq şair qarşısına eyni məqsəd qoymuşdur: vətənə məhəbbət oyatmaq:

Könlümün sevgili məhbubu mənəm
Vətənimdir, vətənimdir, Vətənim....
Vətən-əcdadımızın mədfənidir,
Vətən-övladımızın məskənidir.

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsədə vicdan olmaz. [2.səh.18]

Şairin bütün ictimai ideali öz qidasını vətəndən alır. Vətənə həsr olunan şeirlərində hərarətli, odlu bir ürəyin döyüntüsü eşidilir.

Səhhətin bütün vətənpərvərliyi bütün xalqlara, bəşəriyyətə məhəbbət oyadan, insanları vətəni sevməyə səsləyən humanist bir çağırış idi.

Abbas Səhhət bütün ömrü boyu, öz vətəninə xalqına bağlı bir insan olmuşdur. Şair öz məsləkini belə izah edir:

Şişə çəksəz də diyərkən ətimi,
Atmaram mən vətənü millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır,
Lütfi-həq qayeyi-amalımdır. [1.səh.477]

Səhhətin bütün yaradıcılığında bu yol əsas bir qayə kimi seçilmişdir. O, ömrünü bu məqsəd uğrunda, vətənin, millətin tərəqqi və səadəti yolunda qoymuşdur.

Vətənə bağlılıq, işıqlı gələcək uğrunda mübarizə şairin çox maraqlı əsəri olan “Əhmədin qeyrəti” adlı poemasında daha parlaq təsvir olunur: Əhməd vətənin qeyrətli oğludur. O, azadlıq hərəkatını sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır. Ailəsini, ata-anasını, qazancını, istirahətini—hər şeyi tərək edərək silah götürür, inqilabçı orduya qoşulub Səttar xana köməyə gedir. Əhməd ancaq qalib gəldikdən, ana torpağı düşməndən təmizləndikdən sonra, müqəddəs borcunu ödədikdən sonra öz evinə qayıdır.

Vətən mövzusu və onun romantik həlli Səhhət şeirində xalq mövzusunun da ideya-estetik səciyyəsinə müəyyən edir. Məlumdur ki, realistlərdə xalq əsasən ayrı-ayrı fərdlərin—tipik şəxslərin simasında təmsil olunur. Romantiklərdə isə belə fərdiləşdirmə yoxdur. Xalq ümumi əlamətləri ilə təsvir olunur. Qəhrəman, tip, surət fərdi keyfiyyətlərdən daha çox ümumi keyfiyyətlərə malik olurlar. Romantik poeziyada xalqa müraciət formasında da bir ümumilik, mücərrədlik nəzərə çarpır. Məsələn başqa romantiklərdə olduğu kimi, Səhhətdə də xalqa müraciət məfhumu kimi işlənən “müsəlmanlar”, “islam aləmi”, “islam” və s. məhz bu ümumiliyin və mücərrədliyin nəticəsidir. Belə məfhum, söz və ifadələri müxtəfil əksər hallarda “Azərbaycan” və “Azərbaycan xalqı” sözlərinin əvəzində işlədirdi.

Abbas Səhhət vətəninə, xalqını sevdiyi kimi, doğma Azərbaycan təbiətinə vurğun idi və onun gözəlliklərini tərənnüm etmişdir. Onun poeziyasında Azərbaycan təbiətinin çox incə xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Şairin təbiəti təsvir edən şeirlərini oxuyarkən insan sanki, Azərbaycanın doğma çöllərinə gedir, onun geniş düzlərinin, yaşıl yamaclarının ətrini duyur, axşam və səhərlərini isti və soyuğunu hiss edir. Böyük ustalqla yazılmış bu şeirlər Azərbaycan poeziyasının incilərindəndir.

Azərbaycanda rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi və işində də Abbas Səhhətin böyük mədəni xidməti olmuşdur. O, ədəbi fəaliyyətinin müəyyən bir istiqamətini tərcüməçiliyə həsr etmiş, bu sahədə fasiləsiz çalışmış, Azərbaycanda bədii tərcüməni həm elmi, həm də sənətkarlıq cəhətdən xeyli inkişaf etmişdir.

Səhhət tərcümə işinə xalqlar arasında mədəni əlaqələri möhkəmlən, ədəbiyyatın inkişafına kömək edən bir vasitə kimi baxırdı. Odu ki, o, xalqı irəli aparmaq, bilmədiyini öyrətmək, ədəbiyyatı zənginləşdirmək işində tərcümədən də geniş istifadə etməyə çağırırdı.

Abbas Səhhət, təhsil, səhiyyə və ictimai tərbiyə məsələlərinə dair bir sıra faydalı məqalələr yazmışdır.

Qədirbilən xalqımız Abbas Səhhətin xatirəsini ədəbiləşdirmiş, hazırda respublikamızda onlarla səhiyyə, təhsil mədəniyyət mərkəzləri onun adını daşımaqdadır. Bu il Abbas Səhhətin anadan olmasının 150 illik yubileyinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuş, bununla əlaqədar tədbirlər planı həzrlənmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mir Cəlal, Firidun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2019.
2. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005.

AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI VƏ FACİƏLƏRİ İLƏ BAĞLI HƏQİQƏTLƏRİNİN DÜNYAYA ÇATDIRILMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Sübhan Ələkbər oğlu Talıblı
ADPU Şamaxı filiali
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
subhantalibli@gmail.com

Heydar Aliyev's role in conveying the genocides and tragedies of Azerbaijanis to the world

Роль Гейдара Алиева в донесении до мира правды о геноциде и трагедиях азербайджанцев

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Heydər Əliyev, xarici siyasət, soyqırımı, deportasiya, beynəlxalq və regional təşkilatlar.

Key words: The Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, foreign policy, genocide, deportation, international and regional organizations.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Гейдар Алиев, внешняя политика, геноцид, депортация, международные и региональные организации.

Giriş

Ümumli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan, 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduqdan sonra azərbaycanlıların soyqırımı və faciələrilə bağlı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, Qarabağ münaqişəsinin dinc vasitələrlə, diplomatik danışıqlarla nizama salınması, ərazi bütövlüyünü təmin olunması Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət fəaliyyətində əsas istiqamət olmuşdur.

Xocalı soyqırımına ilk siyasi qiyməti Ulu öndər Heydər Əliyev vermiş, hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işlədiyi dövrdə xüsusi bəyanatla Xocalı soyqırımını törədənləri ittiham etmişdir. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Azərbaycanda yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra isə Xocalı soyqırımına dövlət səviyyəsində hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir. 1994-cü il fevralın 24-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə hər il fevralın 26-sı ölkəmizdə “Xocalı Soyqırımı Günü” elan olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 25 fevral 1997-ci il tarixli Sərəncamı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17-00-da Azərbaycan Respublikası ərazisində Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin beynəlxalq və regional təşkilatlara, etdiyi xarici səfərlərdə, görüşlərdə həmişə Azərbaycanlıların soyqırımı və faciələrilə bağlı müraciətlər etmiş, siyasi-diplomatik fəaliyyət göstərmişdir. Bununla bağlı olaraq 18 avqust 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyevin BMT Təhlükəsizlik Şurasının sədrinə və BMT-nin baş katibinə məktubu, 1 mart 1994-cü ildə Xocalı soyqırımı qurbanlarının ailələrinə, 19 fevral 1995-ci il Xocalı soyqırımının 3-cü ildönümünün keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 25 fevral 1995-ci il “Təzə pır” məscidində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı, 24 fevral 1996-cı ildə Xocalı soyqırımının dördüncü ildönümü ilə əlaqədar Xocalı rayonu ictimaiyyətinin nümayəndələri ilə görüşü və yekun nitqi, 31 may 1996-cı ildə Genosid cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Konvensiyaya qoşulmaq barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 27 iyun 1998-ci ildə Qaçqın və məcburi köçkünlərin məsələlərinə həsr olunmuş ümumrespublika müşavirəsinə nitqi, 24 fevral 2001-ci ildə Xocalı soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciəti, 25 fevral 2002-ci ildə Xocalı soyqırımının onuncu ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciəti, 25 fevral 2003-cü ildə Xocalı soyqırımının ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətinin və s. Azərbaycan xalqının başına gətirilən kütləvi qırğınların, deportasiyaların, soyqırımlar, faciələrin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında böyük siyasi,

elmi, faktoloji, tarixi əhəmiyyəti olmuşdur.

1997-ci il dekabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” imzaladığı Fərmanla tarixi və dədə-baba yurdları olan azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiyasına ilk dəfə hüquqi-siyasi qiymət verildi. Fərmanda bu işdə erməni şovinst dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin cinayətkar siyasəti ilə yanaşı, Azərbaycan SSR rəhbərliyinin öz xalqının taleyinə, onun vətəndaşlarımıza qarşı törədilən cinayətlərin təşkilində və həyata keçirilməsində iştirakı qeyd olunurdu.

Azərbaycan Respublikasının Prezident Heydər Əliyevin Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları və hərbi təcavüzünü beynəlxalq və regional təşkilatların diqqətinə çatdırmış, eləcə də beynəlxalq və regional təşkilatların Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul etdiyi qətnamə, bəyanat, qərarların qəbul olunmasına nail olmuşdur. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi xarici siyasət nəticəsində Qarabağ münaqişəsinin həlli və işğal olunmuş ərazilərimizin azad olunması uğrunda Azərbaycan Respublikasının apardığı diplomatik-siyasi mübarizə nəticəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair BMT, İƏT, ECO, ATƏT və onun Minsk qrupu, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, AŞ Parlament Assambleyası, İSESCO, NATO, GUAM, QDİƏT, Türksöy və s. beynəlxalq və regional təşkilatların qətnamə, qərar və bəyanatlar qəbul olunmuşdur.

Nəticə

Azərbaycanlıların soyqırımı və faciələrilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində dünya ictimaiyyətinə Azərbaycanlıların soyqırımının baş verdiyi tarixi şəraiti, türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımın səbəblərini, mahiyyətini, nəticəsini, erməni-daşnak, bolşevik və xarici qüvvələrinin tarixi məqsədlərini, erməni təcavüzkarlarının çirkin niyyətlərinin həyata keçirilməsinə havadarlıq edən regional və beynəlxalq qüvvələrin məqsədlərini, müstəqil Azərbaycan dövlətinin azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərin mahiyyətini və əhəmiyyətini, beynəlxalq aləmə Azərbaycanlıların soyqırımına aid tarix faktların, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzünün və s. məsələlər sahəsində mühüm addımlar atılmışdır.

Heydar Aliyev's role in conveying the genocides and tragedies of Azerbaijanis to the world

After Heydar Aliyev returned to power for his second term and assumed the presidency of the Republic of Azerbaijan in 1993, his primary focus was on several key priorities. These included conveying the truth about the genocides and tragedies that had befallen the Azerbaijani people to the international community, actively seeking a peaceful resolution to the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict through diplomatic negotiations, and safeguarding the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan.

Heydar Aliyev's significant contributions began with his recognition of the Khojaly genocide during his tenure as the Chairman of the Supreme Assembly of the Nakhchivan Autonomous Republic. Upon his return to political power in Azerbaijan in 1993, the Khojaly genocide was officially acknowledged at the state level. In a crucial move, the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan declared February 26 as 'Khojali Genocide Day' on February 24, 1994. Additionally, on February 25, 1997, President Heydar Aliyev issued a decree establishing a minute of silence to be observed annually on February 26 at 17:00 throughout the Republic of Azerbaijan as a mark of respect for the victims of the Khojaly genocide.

During his foreign visits and engagements with international and regional organizations, President Heydar Aliyev consistently emphasized the importance of addressing the genocides and tragedies that had affected Azerbaijanis. Notable actions in this regard include a letter authored by Chairman Heydar Aliyev, who was exercising the powers of the President of the Republic of Azerbaijan on August 18, 1993, to the Chairman of the UN Security Council and the Secretary General of the United Nations. He also addressed the families of the Khojaly genocide victims on March 1, 1994. Furthermore, on February 19, 1995, a presidential decree was issued, commemorating the 3rd anniversary of the Khojaly genocide. On February 25, 1995, President Heydar Aliyev delivered a speech at the 'Taza Pir' mosque, and on February 24, 1996, he met with representatives of the Khojaly region's community on the fourth anniversary of the Khojaly genocide. His final speech on this matter was delivered on May 31, 1996.

In the realm of international law and human rights, important steps were taken. Notably, on June 27, 1998, Azerbaijan passed a law on accession to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Additionally, on February 24, 2001, President Heydar Aliyev delivered a speech at a national conference dedicated to issues related to refugees and internally displaced persons. His commitment to acknowledging the Khojaly Genocide was reiterated through his annual addresses to the Azerbaijani people on the anniversary of this tragic event, including those made on February 25, 2002, and February 25, 2003.

On December 18, 1997, President Heydar Aliyev issued a decree titled 'On the Mass Deportation of Azerbaijanis from their Historical and Ethnic Lands in the Territory of the Armenian SSR in 1948-1953.' This was a landmark moment, as it marked the first time a legal and political evaluation was given to the deportation. The decree not only highlighted the role of Armenian chauvinist circles and the leadership of the USSR but also underscored the participation of the leadership of the Azerbaijan SSR in the organization and implementation of crimes against its own people and citizens.

President Heydar Aliyev actively drew attention to Armenia's unfounded territorial claims and military aggression at international and regional organizations. He succeeded in securing the adoption of resolutions, statements, and decisions related to the Nagorno-Karabakh conflict by these organizations. His foreign policy efforts resulted in the resolution of the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict and the diplomatic and political struggle of Azerbaijan for the liberation of its occupied territories. International and regional organizations, including the UN, OIC, ECO, OSCE and its Minsk Group, the European Union, the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, ISESCO, NATO, GUAM, the Security Council, Turksoy, and others, adopted resolutions, decisions, and statements concerning this conflict.

President Heydar Aliyev's unwavering commitment to addressing the genocides and tragedies experienced by Azerbaijanis led to significant contributions. His efforts unveiled the historical context of the Azerbaijani genocides, the root causes, the consequences of these genocides committed against the Turkish-Muslim population, and the historical goals of Armenian Dashnaks, Bolsheviks, and external forces. His work also shed light on the malign intentions of Armenian aggressors and the support provided by regional and international actors. Importantly, his actions conveyed the essence and significance of measures taken by the independent state of Azerbaijan in response to these genocides, historical facts related to the Azerbaijani genocides, Armenia's aggression against Azerbaijan, and other related matters to the international community.

In a critical move, on December 18, 1997, President Heydar Aliyev signed the decree 'On the Mass Deportation of Azerbaijanis from their Historical and Ethnic Lands in the Territory of the Armenian SSR in 1948-1953.' This decree represented the first legal and political evaluation of the deportation. It not only exposed the criminal policies of Armenian chauvinist circles and the leadership of the USSR but also highlighted the involvement of the leadership of the Azerbaijan SSR in organizing and executing crimes against its own people and citizens.

In his advocacy for Azerbaijan's rights, President Heydar Aliyev effectively communicated Armenia's groundless territorial claims and military aggression to international and regional organizations. His efforts resulted in the adoption of resolutions, statements, and decisions by these organizations regarding the Nagorno-Karabakh conflict. Consequently, through President Heydar Aliyev's foreign policy, resolutions, decisions, and statements regarding the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict were adopted by various international and regional bodies, including the UN, OIC, ECO, OSCE and its Minsk Group, the European Union, the Council of Europe, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, ISESCO, NATO, GUAM, BSEC, Turksoy, and others.

As a result of the policy of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev regarding the genocide and tragedies of the Azerbaijanis, the historical circumstances of the genocide of the Azerbaijanis, the causes, essence, and consequences of the genocide committed against the Turkish-Muslim population, the historical goals of the Armenian-Dashnak, Bolshevik and foreign forces, and the implementation of the ugly intentions of the Armenian aggressors were revealed to the world community. the goals of the regional and international forces sponsoring the event, the essence and importance of the

measures taken by the independent state of Azerbaijan regarding the genocide of Azerbaijanis, the historical facts related to the genocide of Azerbaijanis, Armenia's aggression against Azerbaijan, etc. to the international world. important steps have been taken in the field of issues.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan qəzeti, 13 dekabr 1997-ci il.
2. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatı sıralarında. Məsləhətçi A. Nadirov / Bakı: Apastrof, 2008, 404 s.
3. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin İKT-yə aid arayışı.
4. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı: 1998.
5. İbayev V.Ə. İslam Konfransı Təşkilatı. Bakı: Elm, 1998. - 87 s.
6. Qasımov M.C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1991-1995-ci illər). Bakı: 1996.
7. Talıblı S.Ə. İslam Konfransı Təşkilatının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qətnamələri / Tədqiqələr-4. AMEA Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2004, s.264-272.
8. Talıblı S.Ə. Azərbaycan Respublikasını xarici siyasətində Səudiyyə Ərəbistanı (1991-2003-cü illər). "Heydər Əliyev: Qafqazda sülh və əməkdaşlıq məsələləri" respublika elmi konfransın materialları. Bakı: 3 may 2023, Karvser Tarde MMC, AMEA Qafqaz şünaslıq İnstitutu, s. 68-69.
9. Аббасбейли А., Гасанов А. Азербайджан в системе международных и региональных организаций. Баку: Азернешр 1999. – 256 с.

İRANDA MİLLİ, ETNİK VƏ DİNİ AZLIQ MƏSƏLƏSİ

Yeganə Əziz qızı Hacıyeva
AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yeganahaji@gmail.com

Xülasə

Məqalədə İranda uzun müddət siyasi təzyiqlərə məruz qalmış, ağır iqtisadi şərtlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış, milli və insani hüquqları tapdanan etnik və dini azlıqların əksəriyyətinin vəziyyətindən bəhs olunur. İranda mövcud olmuş rejimlər fars etnik qrupunun üstünlüyünü vurğulamaq və onun fars dilini yeganə rəsmi dil etmək yolu ilə vahid İran milləti formalaşdırmağa çalışıblar. Etnik azlıqların istənilən narazılıqları separatizm kimi qiymətləndirilir və mərkəzi hökumət tərəfindən sərt müqavimətlə qarşılaşır.

Açar sözlər: İran, ayrışdırıcılıq, etnik, milli, azlıq, hüquq.

Abstract

The article discusses the situation of the majority of ethnic and religious minorities in Iran, who were subjected to political pressure for a long time, had to live in difficult economic conditions, and how their national and human rights were violated. The regimes that have existed in Iran have tried to form a single Iranian nation by emphasizing the superiority of the Persian ethnic group and making its Persian language the only official language. Any dissent from ethnic minorities is viewed as separatism and met with stiff resistance by the central government.

Key words: Iran, discrimination, ethnic, national, minority, law.

İranın siyasi səhnəsi son onilliklərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalıb. Bu dəyişikliklərdən ən önəmlisi İslam İnqilabı və 1979-cu ildə monarxiyanın devrilməsi və İslam Respublikasının yaranması olmuşdur. İranda uzun müddət siyasi təzyiqlərə məruz qalmış, ağır iqtisadi şərtlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış, milli və insani hüquqları tapdanan etnik və dini azlıqların əksəriyyətinin vəziyyəti

isə dəyişməz qaldı. İranın yerləşdiyi coğrafi mövqe burada mövcud olan etnik məsələnin bir sıra amillərini anlamaq üçün əhəmiyyətliyədir. İran siyasi elitasının mərkəzləşdirmə siyasəti və yaranmış vəziyyətdən yararlanan xarici müdaxilə etnik gərginliyi daha da kəskinləşdirir.

İranda hakim qüvvələrin etnik azlıqlarla bağlı siyasəti XX əsrin ilk onilliklərindən bəri dəyişməz qalmışdır. İranda mövcud olmuş rejimlər fars etnik qrupunun üstünlüyünü vurğulamaq və onun fars dilini yeganə rəsmi dil etmək yolu ilə vahid İran milləti formalaşdırmağa çalışıblar. Digər etnik qruplar aşkar fiziki və mədəni repressiyalarla üzləşiblər. Müəyyən zamanlarda bəzi etnik azlıqların nümayəndələri hakimiyyət strukturlarında təmsil olunsalar da bu onların mənsub olduğu etnik qrupun müsbət təşviqi və ya təmsil olunması ilə deyil, daha çox fərdin yuxarıya doğru hərəkətilik yolu ilə olmuşdur (3).

Etnik azlıqların istənilən narazılıqları separatizm kimi qiymətləndirilir və mərkəzi hökumət tərəfindən sərt müqavimətlə qarşılaşırdı. Məktəblərdə öz dillərini təbliğ etməyə çalışan Azərbaycan türklərinə və kürdlərə göstərilən müqavimət bunu yaxşı nümayiş etdirir. Əhalisinin təxminən yarısının qeyri-farslardan ibarət olan bir dövlətdə azlıqların hüquqlarının bu cür tənzimlənməsi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə də ziddir. Eyni zamanda, İİR-in Konstitusiyasında da qeyri-farsların varlığını, dillərinin və hüquqlarının ümumi şəkildə və məhdud miqyasda da olsa tanınması, bu hüquqların təmin edilməsini tələb etməyə əsas verir. *İran İslam Respublikası konstitusiyasında milli və etnik azlıqların milli hüquqları qismən də olsa təsbit olunub. Əsas Qanunun "Millətin hüququ" adlı üçüncü fəslinə daxil olan 19, 20, 23, 27, 34, 48-ci və b. maddələrində, şuralar haqqında yeddinci fəslin 100 və 103-cü maddələrində İrandakı xalqların hüquqları təsbit olunub. Əsas Qanunun 15-ci maddəsində deyilir: "İran xalqının rəsmi müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır" (1). Göründüyü kimi, bu sənəddə İranın çoxmillətli, çoxdilli bir ölkə olması etiraf olunmuş, milli ədəbiyyatın tədrisi, milli dillərin kütləvi informasiya vasitələrində işlədilməsi hüququ qeyd edilmişdir. 15-ci maddə İrandakı xalqlardan yalnız farsların dilinə dövlət dili statusu vermiş və fars dilini xüsusi imtiyazla təmin etmiş oldu. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, bu maddə İİR konstitusiyasının 19 və 20-ci maddələrinin ruhuna, mahiyyətinə ziddir. Eyni zamanda, əhalisinin yarısından çoxu fərqli xalqlardan formalaşmış bir ölkənin birdən çox rəsmi dilinin olması vacibliyi müasir beynəlxalq hüquq tərəfindən də tənzimlənir (13, 14, 15, 16, 17, 18, 19). 19-cu maddə ("İran xalqı hansı etnik qrup və qəbilədən olmasından asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdir, rəng, irq, dil və bu kimi amillər kimsəyə üstünlük vermir") ölkədəki xalqlara bütün cəhətlərdən bərabərlik vəd edir, heç bir xalqa ayrıca imtiyaz vermir. Əslində çoxmillətli bir dövlətin konstitusiyasında əhalinin 50 faizdən bir qədər az hissəsini təşkil edən xalqın dilinin rəsmi dil olaraq tanınması həmin ölkədə yaşayan digər xalqlara qarşı assimilyasiya və ayrı-seçkilik siyasətinin qanuni əsasını hazırlayır. İrandakı etnik və milli azlıqlar məsələsi araşdırmaya cəlb edilərkən, ilk növbədə bu ölkənin etnik mənzərəsi barədə məlumat ehtiyac var. Ona görə də İrandakı xalqlar barədə qısa məlumatı təqdim edirik...*

Azərbaycan türkləri. İranda Azərbaycan türklərinin sayı müxtəlif hesablamalara görə, dəyişir. *BMT-nin etnik azlıqlara dair 1997-ci il hesabatında İranın ümumi əhalisinin 37,3 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olduğu göstərilir. Bu qurumun 2002-ci il hesabatında azərbaycanlıların 30 milyondan çox olduğu qeyd edilir. 2002-ci ildə İranın əhalisi 66,4 milyon idi və azərbaycanlılar əhalinin təxminən 45,11 faizini təşkil edirdi. Beynəlxalq Dilçilik Mərkəzinin nəşri olan "Etnologiya"nın 2005-ci il nəşrində isə azərbaycanlıların sayı 23,5 milyon, farsların sayı isə 22 milyon kimi verilmişdir. 2012-ci il yanvarın 18-də İranın xarici işlər naziri Əli Əkbər Salehi Türkiyəyə səfəri zamanı öz ölkəsində əhalinin 40 faizinin türkdilli olduğunu qeyd etmişdir (2, s. 82-83). Azərbaycan türkləri İranın şimal-qərbində - strateji əhəmiyyətli regionda, Tehrana və mərkəzi hökumətə nisbətən yaxın ərazidə yaşayırlar. Onlar Ərdəbil, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Zəncan, Həmədan, Astara və Qəzvində böyük üstünlük təşkil edirlər. İranda azərbaycanlıların milli istəklərinin inkişafını ləngidən amillərə mərkəzi hökumətlə dini, mədəni yaxınlıq, ortaq tarix daxildir. Fikrimizcə İran azərbaycanlıların milli hüquqları uğurundakı mübarizəsi həmişə məğlubçuluqta düşmüşdür, qanlı boğulduğu üçün onların az bir qisminə milli məsələnin həllinin gələcəyinə inamsızlıq yaranmışdı (2, s.253). İran azərbaycanlıları həmişə ikiqat zülm altında olublar. Bir tərəfdən diktatura, digər tərəfdən isə milli zülm amili onların sosial-ideoloji davranışlarının ziddiyyətli və mürəkkəb olmasına gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq, İran rejimi tərəfindən azərbaycanlılara qarşı ayrı-*

seçkilikdən qaynaqlanan narazılıqlar *milli məsələyə romantik-sentimental baxışları dəyişdirib onu bütün cənublu milli qüvvələrdən ötrü ən aktual ictimai məsələ səviyyəsinə qaldırdı və milli konsolidasiyanı gücləndirdi*. 2006-cı ilin may və iyun aylarında İranda, əsasən də Cənubi Azərbaycandakı ostanlarda baş verən genişmiqyaslı, davamlı iğtişaşlar azərbaycanlıların öz milli ləyaqət, məhdud etno-millî hüquq və azadlıqlarını qorumaq, genişləndirmək əzmində olduğunu nümayiş etdirdi. Belə ki, 12 may 2006-cı il tarixində rəsmi "İran" qəzetində türklərin təhqir olunmasından qısa zaman keçəndən sonra Cənubi Azərbaycanda minlərlə etirazçının qatıldığı nümayişlər zamanı bəzi yerlərdə hökumətin silahlı qüvvələri ilə aksiyaçılar arasında qarşıdurmalar belə baş verdi (2, s.267). Hazırda azərbaycanlıların siyasi fəaliyyətinin əsas istiqaməti İranda Azərbaycan dilindən istifadə hüququnun təsbit edilməsi və reallaşdırılmasıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan elmi ictimaiyyəti İran türklərinin mübarizə tarixinə dair müəyyən informasiyalara malik olduğundan bu kiçik məqalədə geniş məlumat verilməsini məqsəduyğun hesab etmədik.

Kürdlər. İranın kürd əhalisi Kürdüstan, Kermənşah, Qərbi Azərbaycanda yaşamaqla təxminən 5.5 milyon nəfəri təşkil edir (4, s.346). Kürd problemi bir etnosiyasi problem olaraq XIX-cu əsrdə ortaya çıxdı, XX-ci əsrin əvvəllərində İran dövlətçiliyinin maksimum dərəcədə zəifləməsi, İranın Böyük Britaniya və Rusiyadan asılı vəziyyətə düşməsi şəraitində formalaşdırıldı və inkişaf etdirildi.

İran kürdlərinin müstəqillik uğrunda mübarizəsi II Dünya Müharibəsinin sonunda, Böyük Britaniya və SSRİ kürd hərəkatından siyasi məqsədləri üçün istifadə etdiyi zaman bir qədər də inkişaf etdi. SSRİ də kürd müqavimət hərəkatının demokratik qanadının fəallaşmasına kömək göstərirdi və nəticədə 1946-cı ilin sonunadək 11 ay mövcud olan Mahabad Respublikası yaradılmışdı. Hazırda kürd problemi də İranda ən aktual problemlərdən biri olaraq qalır. İran hakimiyyət orqanlarının "kürd separatçılığı" adlandırdıqları etnik müqavimətə qarşı amansız repressiyalar həyata keçirənlər də buna paralel olaraq İran hakimiyyəti kürdləri də ölkənin siyasi həyatına cəlb etməyə çalışır. İlk siyasi azadlıqlar Seyid Məhəmməd Xatəminin (1997-2005) İran İslam Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə kürdlər üçün elan etdiyi "sivilizasiyaların dialoqu" kursu çərçivəsində verildi. Elə bu zaman kürdlərə İran Məclisinə 40 nümayəndə seçmək hüququ verildi. Üstəlik, bir sıra etnik kürdlər prezidentin və hökumətin müşaviri oldular, mənşəcə kürd Abdallah Ramezanzadə İran Kürdüstanının valisi təyin edildi. Kürd mili hərəkatını fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlərindən biri İran dövlət strukturunda təmsil olunan nümayəndələrin də xalqın mövqeyindən çıxış etmələridir. Məsələn, 2001-ci ilin sentyabrında sünni kürdlərin kompakt yaşadığı Kürdüstan əyalətindən olan altı Məclis üzvü bölgə sakinlərinin ehtiyacları ilə tanış olmayan bir şiə farsının sözügedən əyalətə növbəti qubernator təyin edilməsinə etiraz əlaməti olaraq mandatlarından imtina etmişdilər. Bu barədə həm baş nazirə, həm də prezidentə şikayət etmişdilər. Ancaq bu, heç birmənalı nəticəyə gətirib çıxarmadı. Kürdlərin İran dövlətinin siyasi həyatında fəal iştirakına dair bir başqa addım da 2004-cü ildə keçirilmiş parlament seçkiləri, 14 iyun 2013-cü il tarixində təşkil edilmiş prezident seçkiləri hesab edilə bilər (5). İran Kürdüstanının aparıcı siyasi qüvvəsi, hazırda qanunsuz fəaliyyət göstərən və Ayətullah Xomeyninin 1980-ci ildə verdiyi fərmanla qadağan edilən İran Kürdüstanının Demokratik Partiyasıdır (DPİK). Bu qurum İraq Kürdüstanının paytaxtı Ərbil şəhərində fəaliyyət göstərir. Partiyanın əsas tələbi "İranın federallaşması" ilə yanaşı, İran kürdlərinin milli statusunun rəsmi tanınması və təhsil sistemində və inzibati aparatda kürd dilinin istifadəsinə icazə verilməsidir. Bu partiya sözdə İranın ərazi bütövlüyünü tanıyır və kürdlər üçün özünüidarə tələb edir (6). 4 aprel 2003-cü ildə qurulan Kürdüstan Azad Həyat Partiyası (PJCK- "Pijak") da diqqəti çəkir ki, bu təşkilat Türkiyədə qadağan edilmiş, terrorçu kimi tanınmış Kürdüstan İşçi Partiyasının (PKK) İran qolu hesab edilir və yalnız silahlı mübarizə metodlarına üstünlük verir.

İran kürdlərinin hüquqları uğrunda mübarizə aparən digər bir siyasi qüvvə Komala ittifaqıdır. Demokratik Partiya kimi Komala da şifahi olaraq İranın ərazi bütövlüyünü tanıyır və İranın federallaşmasının tərəfdarıdır.

Ərəblər. Ərəblər İranın cənub-qərbində, əvvəllər Əl-Əhvaz adlanan Xuzistan əyalətində yaşayırlar. Sayları 2 milyondan çoxdur (4, s. 353). İranın ərəb əhalisi arasında ilk millətçilik meyilləri XX əsrin 50-ci illərində yaranıb. Ərəb əhalisinin mərkəzi hakimiyyətə qarşı silahlı mübarizəsinin zirvəsi 1979-cu ildə yeni hökumətin yerli əhalinin özünüidarəni və ənənəvi həyat tərzini qorumaq tələblərini rədd etdiyi zaman baş vermişdi. Bu tələblər İran ərəblərinin hərəkatını nəzarətdə saxlamağa çalışan İraqla artan müharibə təhlükəsi ilə birləşərək, İran hakimiyyətinin əhəmiyyətli güzəştlərə getməsinə və ərəbləri etnik qrup kimi tanınmasına

səbəb oldu (7, s.18). Hazırda ərəb əhalisinin əsas narazılığı iqtisadi məsələlərlə bağlıdır, yəni Xuzistanın ciddi neft və qaz ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq, burada yaşayan etnik ərəblərin hasil olunan neftdən rifahları üçün faktiki olaraq heç töhfə ala bilməməsidir. Eyni zamanda, karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı prosesinin köhnəlmiş avadanlıqlarla həyata keçirilməsi nəticəsində ətraf mühitin çirkləndirilməsi də kütləvi narazılığın komponentlərindəndir. Xuzistanın bütün cənub-qərb İranın iqtisadiyyatının "lokomotivi" olmasına, ən böyük neft-kimya və neft emalı zavodlarının və terminallarının orada yerləşməsinə baxmayaraq, bu bölgədə işsizliyin yüksək səviyyəsi də etirazların güclənməsinə səbəb olur.

2005-ci il Əhvaz hadisələri ölkədə mövcud olan dərin etnik ziddiyyətləri üzə çıxardı. Daha sonra, 2011-ci ildə Xuzistanda - "Ərəb baharı" dalğalarından biri çərçivəsində 2005-ci ilin aprel hadisələrinin ildönümü şərəfinə ərəb əhalisinin nümayişləri keçirildi. Ərəblərin mərkəzi İran hökuməti ilə mübarizəsinin nəticəsində onlar milli-mədəni tələblərinin müəyyən bir hissəsinin reallaşdırılmasına nail oldular. Üstəlik, ərəb dili bütün İran İslam Respublikasında qanuniləşdirilib və dövlət dininin dili kimi tanınıb. Bu dildə nəşrlərə, eləcə də televiziya və radio proqramlarının yayımına icazə verilir. Son illərdə ərəblər dövlət xidmətinə və orduya getdikcə daha çox cəlb olunurlar (7, s.20).

Bəluclar. İranda yaşayan bəlucların sayı təxminən 1,5 milyon nəfərdir. Əsasən Sistan və Bəluclistanda cəmləşmişlər (9). Bir tərəfdən sünni məzhəbə malik olduqlarına görə mərkəzi hökumətlə dini zəmində qarşıdurma, digər tərəfdən isə İİR inqilab komitələrinin və İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun nümayəndələrinin etnik bəlucların daxili işlərinə qarışması vəziyyəti daha da gərginləşdirir (7, s.21). Dini komponentlə yanaşı, Bəlucl xalqı ilə mərkəzi İran hökuməti arasındakı qarşıdurma bir sıra iqtisadi problemlərdən də qaynaqlanır. Çünki bəlucların yaşadığı əyalət İranın iqtisadi cəhətdən ən geridə qalmış bölgələrindən biridir.

Hazırda bölgədə sünni bəlucların hüquqları uğrunda mübarizə aparan əsas qrup 2003-cü ildə Abdülməlek Riqi tərəfindən yaradılan Cundullahdır. İran hökuməti Cundullahı Əfqanıstan və Pakistandan tiryək tədarük etməkdə, həmçinin ABŞ, Britaniya və İsrail kəşfiyyatı ilə əlaqələrdə ittiham edir. 2006-cı ilin ortalarında Abdülməlek Riqi İranda bəlucların və ümumən sünnilərin maraqlarını qorumaq üçün silahlı mübarizə üsullarından istifadə edilməsinə haqq qazandırdığını bəyan edib. Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində Cundallah çoxlu terror aktları həyata keçirib (10). Qeyd edək ki, Bəlucl milli hərəkatı xaricdən, xüsusən də Pakistan və Əfqanıstandan güclü təsirlərin altında inkişaf edir. Pakistanın İslam İnqilabından qaçan bəluclərə sığınacaq verdiyi və onların İran ərazisində təxribat işləri aparması üçün bölmələr yaratdığı iddia olunur. Əfqanıstana gəlcə, Əfqanıstan-Pakistan sərhədində "qeyri-sabitlik kəmərlərini" qorumaqdan faydalanan Taliban və Əl-Qaidə Bəlucl millətçilərinə yardım göstərir və bundan təlim düşərgələri yaratmaq, döyüşçüləri daşımaq, silah daşımaq üçün istifadə edirdilər. Bəluclar heç vaxt özlərini İran xalqının ayrılmaz hissəsi hesab etmirlər ki, bu da bəzi xüsusi xidmətlərin, həmçinin ABŞ-ın bu separatizmdən İrana qarşı istifadə etmək üçün onlara olan marağını artırır (11).

Lorlar. İranın cənub-qərbində, yəni Luristan və Fars əyalətlərində yaşayan digər etnik qrup lorldur. İranda bu etnik qrupun sayı təxminən 5 milyon nəfərdir (12). Lorlar İslamın şiə məzhəbindəndirlər. Onların arasında müxtəlif məzhəblərin tərəfdarları da var. Lorlar güclü qəbilə hakimiyyətinə malik etnik qrupdur. Onlar bir neçə böyük tayfaya bölünürlər: Bəxtiyari, Koxgiluyə və Buerahmad, Mamasandi, Lorestani və s. Feodal-xan anarxiyasına qarşı mübarizə aparan Rza şahın dövründə qəbilə torpaqları dövlət mülkiyyəti elan edilərkən, lorların zorla oturaq həyata keçirilməsinə başlandı (20). Rza şahın taxt-tacdan getməsi və yerlərdə mərkəzi hökumətin zəifləməsindən sonra torpaqlara zorla təhkim olunan bir çox lor ailələri yenidən köçəri həyat tərzinə keçdilər. Bunun nəticəsidir ki, köçəriyyətin məişət xüsusiyyətlərindən doğan müstəqilliyə meylli olan köçəri tayfa başçıları yenidən nisbi azadlıqlar əldə etmişdilər. İranda demokratik hərəkata qarşı mübarizə aparmaq üçün dəfələrlə lor tayfalarından istifadə etməyə cəhd edən ingilislərin dəstəyi ilə lor xanları özlərini yenidən müstəqil hökmdar kimi hiss edirdilər (Neçənci illərdə). Hazırda da İranın cənub-qərbindəki lor hakimləri oradakı şəhristanların yenə də ən böyük xanları və bəyləri olaraq qalırlar. Onların qoşunları, vergiləri və s. var. Lor xanları öz feodal hakimiyyətini saxlamaq üçün köçəri əhalinin mədəni geriliyindən istifadə edirlər.

İİR-in panfarsist dairələrinin təkidi ilə konstitusiyadakı məhdud hüquqların reallaşdırılması təmin edilməyib. Dövlət etnik dillərin KİV-də işlənməsinə mane olmasa da, onların ana dilində milli ədəbiyyatın tədrisini də təşkil etməyib. Bu siyasəti əsaslandırmaq üçün müxtəlif arqumentlərdən istifadə edilir. Məsələn,

Azərbaycan türklərinin şiə məzhəbli olduqlarından farslarla eyni ümmət təşkil etmələri Azərbaycan dilinin statusunun məhdudlaşdırılmasında əsas arqument kimi irəli sürülür. Yəni Azərbaycan türkləri ayrıca xalq kimi nəzərə alınmır və farslarla eyni hümmət hesab olunur.

Etnik dillərin nüfuz dairəsinin məhdudlaşdırılması siyasəti sünni məzhəbli kürdlərə münasibətdə də tətbiq edilir. Kürdüstandakı məktəblərdə kürd dilinin tədrisindən imtina edilib, çap və elektron mediada kürd dilinin istifadəsi məhdudlaşdırılıb və 1979-cu ildən bəri kürdcə proqramlar üçün efir vaxtı kəskin şəkildə azaldılıb.

Bəhai icmaların isə hakimiyyət qüvvələri tərəfindən təqib olunurlar. (iqtibas tap)

Dini azlıqlara münasibətdə isə siyasət birxəttlilik deyil.

Etnik və milli azlıqların ana dillərindən istifadə separatizm təhlükəsi hesab edilsə də bəzi qeyri-müsəlman etnik azlıqlara bu istiqamətdə məhdudlaşdırıcı tədbirlər tətbiq edilməyib. Qeyd edək ki, İranda tanınmış dini azlıqlara (zərdüştilər, yəhudilər və xristianlar) etnik azlıqlarla müqayisədə daha böyük güzəştlər verilib. Bundan başqa, dini azlıq icmaları öz dillərindən istifadəyə o qədər həvəsləndirilib ki, 1990-cı illərin ortalarında yevangelist -protestant icmalarına dövlət orqanları öz xidmətlərini rəsmi fars dilindən başqa, digər dildə ə yerinə yetirmələrini əmr ediblər (91).

İİR hakimiyyəti dini icmalara sözügedən güzəştlərin tətbiqinin, etnik azlıqlara eyni güzəştlərin şamil olunmamasının səbəblərindən biri kimi "İslam icması vahid millətdir" arqumentini qoyur. İslam anlayışına görə, müsəlman cəmiyyətində milli fərqlər ola bilməz, buna görə də müxtəlif etnik mənşəli müsəlmanlar ayrı millət hesab edilmir, bununla da onların siyasi hüquqlarının həyata keçirilməsi sıfır səviyyəsinə endirir. Zənnimizcə, əsas səbəb tanınmış üç dini (zərdüştilər, yəhudilər və xristianlar) icmanın kəmiyyət etibarilə təhlükə törətməyəcək səviyyədə azlıq təşkil etməsidir. Onların ən böyüyü olan xristianlar İranın ümumi əhalisinin 0,25%-dən azını təşkil edir. Buna görə də, onlar İslam Respublikası sistemi üçün heç bir siyasi təhlükə yaratmırlar. Üçüncüsü, etnik azlıq qruplarından fərqli olaraq, həmin icmaların yaşadığı yerlərdə İranın sərhədləri boyunca onunla qonşu olan ölkələrdə müştərək dini etiqada malik əhali yaşamır. Maraqlıdır ki, belə güzəştlər sünni və bəhəyi icmalarına münasibətdə tətbiq edilmir, hətta bu inancın daşıyıcıları təzyiqlərə məruz qalırlar. (iqtibas tap)

Göründüyü kimi, etno-milli hüquqlar, bəzi hallarda etiqad azadlıqları çox məhdud şəkildə təmin olunur. İran İslam hakimiyyəti dövlət-millət quruculuğu siyasətini yeni şəraitdə köhnə və aşağıda qeyd edilən vasitələrlə davam etdirir:

- qeyri-fars dillərin funksiyalarının genişləndirilməsinin qarşısının alınması;

- qeyri-fars dillərin leksik-qrammatik strukturunun dəyişdirilməsi;

- əhalinin savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi adı altında əslində milli və etnik azlıqların assimilyasiya siyasəti;

- bölgələrin etnik mənzərəsinin dəyişdirilməsi, etno-milli bütövlüyün inzibati, iqtisadi və s. əsasını zəiflətmək;

- bəzi dini icmalara qarşı din pərdəsi altında əsassız təzyiqlər.

Etnik məsələnin "həlli" ilə bağlı məsələlər Xatəminin (1997-2005), Ruhaninin (2013-2021) prezidentliyi dövründə gündəmə gətirilsə də, bu sahədə həlledici, konkret addımların atılması müşahidə olunmayıb. Hadisələrin 2005-ci ildən sonrakı inkişafı göstərir ki, İİR-in hakim paniranist qüvvələrinin İranda qeyri-farsların milli şüurunu kosmopolitləşdirmək cəhdləri əks-nəticələr doğuraraq onların milli özünüdərk prosesinin dərinləşməsinə, etno-milli hüquqlar uğrunda mübarizənin daha çox milli-siyasi yöndə davam etməsinə rəvac verir. Məsələn, 2006-cı ilin may hadisələri İranda mövcud rejimə Azərbaycan məsələsinin, o cümlədən İranda türklərin ana dilinin statusu probleminin gözdə tutulması kimi bir məsələ olmadığını göstərmişdi. İran hökuməti sürətlə siyasiləşən milli hərəkatı zəiflətmək üçün fəaliyyətini müxtəlif istiqamətlərdə genişləndirmişdi. Hakimiyyət milli qüvvələrə qarşı repressiyalardan tutmuş, problemin "həlli" ilə bağlı rəsmi siyasi gedişlərə qədər müxtəlif vasitələrə əl atmışdı və taktika indi də davam etdirilir.

Dövlətin milli münasibətlər sahəsindəki siyasəti, həmin istiqamətdə verdiyi vədlər və gördüyü tədbirlər məsələnin köklü şəkildə həllinə deyil, həmin sahədə yaranan gərginliyin zəiflədilməsinə yönəldiyindən qeyri-farsların bu istiqamətdə mübarizəsinin davam etməsi qaçılmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İran İslam Cümhuriyyətinin əsas qanunu. – Bakı: “Qızıl Şərq”, 1993. – 96 s.
2. Hacıyeva Y. “İran İslam inqilabından sonra cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi (1979-2005-ci illər)”. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2017, 305 s.
3. Nazila Ghanea-Hercock, Ethnic and religious groups in the Islamic Republic of Iran: Policy suggestions for the integration of minorities through participation in public life (University of London, Institute of Commonwealth Studies), p.2
4. И.В. Рыжов, М.Ю. Бородин (Нижний Новгород) Этнические проблемы в современном Иране.
5. Жигалина О.И. Иран и иранские курды // ru.journal-neo.org/2013/09/14/rus-iran-iiranskie-kurdy/.
6. Исторические корни борьбы курдов за независимость // www.mashregnews.ir.
7. Балашов Ю.А., Камраков А.А., Рыжов И.В. Роль этнических меньшинств, этноконфессий, диаспор и разделенных народов в политическом процессе государств Ближнего и Среднего Востока. Н. Новгород., 2007. с. 18 – 19.
8. Народы Ирана: лурь и бахтияры // lib7.com/aziatyya/393-lyru-batiaru-iran.html.
9. Iran: Ethnic and religious minorities // www.fas.org/sgp/crs/mideast/RL34021.pdf.
10. Нечитайло Д.А. Огненная дорога к независимому Белуджистану // www.ng.ru/ng_religii/2010-01-20/5_beludjistan.html.
11. Хади Озма, Алиакбар Бадири. Анализ угрожающих политической стабильности и безопасности элементов в административно-территориальной системе Ирана. Барнамеризи ва амайеш-е фаза. 2012. Том 15, № 4. с. 68.
12. Central Intelligence Agency (CIA) — The World Factbook: Iran population // www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html.
13. <http://migration.gov.az/images/pdf/22c74086f1453974981f0cb446403cf4.pdf>;
14. http://www.jlc.gov.az/Law/Umumdunya_II_Beyannamesi.pdf
15. www.un.org/ru/documents/charter/ Устав Организации Объединенных Наций и статут Международного суда. Департамент Общественной Информации. Нью-Йорк, Организация Объединенных Наций, 1993, 96 с.
16. www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml
17. www.osce.org/ru/mc/39505
18. www.clb.az/files/mv/4.pdf Azərbaycanlı milli varlığımızın aynasıdır ("21 fevral – Anadili günü" nəşr olunmuş metodik vəsait). Bakı, 2010, 26 s.
19. <http://archive.today/6Tn9#selection-192.1-200.0>
20. Народы Ирана: лурь и бахтияры // lib7.com/aziatyya/393-lyru-batiaru-iran.html.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İDEYA – SİYASİ İRSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR

Şasəddin Sabir oğlu Mikayılov
ADPU Şamaxı filialı
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
mikayilov.elmiishler@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Ulu Öndər Azərbaycan cəmiyyətində şəxsiyyət, milli mentalitet, milli kimlik, mədəniyyət və s. kimi mənəvi dəyərlərin formalaşdırılması yollarını qarşıya bir məqsəd kimi qoydu. Deyə bilərik ki, qeyd olunan mənəvi dəyərlər hər bir cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı, hər bir şəxsin həyat fəaliyyəti və başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətləri üçün ən zəruri amildir. Qoyulan bu məqsədlərin nəticəsi olaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevin ideya siyasi irsi Azərbaycan xalqının

düşmən üzərində qələbəsini təmin etdi və torpaqlarımız işğaldan azad olundu. Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin müqəddəs missiyasını gerçəkləşdirib, milliliklə dövlətçilik ideyalarını bir-birinə qovuşdurdu və onların sarsılmaz vəhdətini təşkil etdi.

Açar sözlər: mədəniyyət, milli mənlük, tərbiyə, gənclər, vətən, millət.

Summary

After Azerbaijan gained independence, the Great Leader changed the personality, national mentality, national identity, culture, etc. in the Azerbaijani society. He set the ways of forming moral values as a goal. We can say that the mentioned moral values are the most necessary factor for the existence and development of every society, every person's life activity and interactions with other people. As a result of these goals, the ideological and political heritage of Great Leader Heydar Aliyev ensured the victory of the Azerbaijani people over the enemy and our lands were freed from occupation. As a result, it can be noted that National leader Heydar Aliyev made the sacred mission of the independent Azerbaijani state a reality, united the ideas of nationality and statehood and organized their unshakable unity.

Key words: culture, national self, education, young people, homeland, the nation

Ulu öndər Heydər Əliyev xalqımızın milli mənlük şüurunun güclənməsində, azadlığa və müstəqilliyə qovuşmaq istəyində, elm və mədəniyyətimizin inkişafında böyük rol oynamışdır. Məlumdur ki, bu məsələyə fəlsəfi aspektdən yanaşdıqda aydın olur ki, hər bir cəmiyyətin inkişafında maddi və mənəvi həyat dialektik tamlıq təşkil edir, hər iki tərəf bir-birini şərtləndirərək ayrılmaz tərəflər hesab olunur. Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf yoluna çıxaran Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrün nailiyyətləri göz qabağındadır; cəmiyyətin maddi həyatı olan güclü iqtisadiyyatın yaradılması və mənəvi həyatı olan yüksək mənəvi dəyərlər sisteminin formalaşdırılması bunların reallığıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin iqtisadi sahədə milli neft strategiyası Qərbin inteqrasiyasına geniş yol açdı. “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində Bakı - Tbilisi- Ceyhan, Böyük İpək yolunun bərpası, TRASEKA nəqliyyat dəhlizinin reallaşması Ulu Öndərin bəşəri xidmətlərindən irəli gəlir.

Ulu Öndər çıxışlarında, məruzələrində mənəvi prinsipləri daim əsas götürmüşdür. Hələ Sovetlər dövründə onun ümumbəşəri mütərəqqi prinsipləri cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm yer tuturdu. Ulu Öndər nəinki Ə.Xəqani, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid eyni zamanda Ə.Firdovsi, Ə.Nəvai, V.Şekspir, L.Tolstoy, A.Puşkin, Ş.Rustaveli və başqa mütəfəkkirləri daim mədh edərək, Azərbaycan gənclərinin bu dahilərin əsərlərini oxuyub dərk etməsini daim təbliğ etmişdir. Ulu Öndər artıq müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə bu fəaliyyəti daha da dolğun şəkildə gücləndirdi. Ulu Öndər şəxsiyyətin, millətin, cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini şərh edərkən Azərbaycan xalqının tarixini və mədəniyyətini həmişə əsas götürmüşdür. Belə izah olunur ki, xalqımızın bu gün əldə etdiyi milli - mənəvi inkişafı və mədəniyyəti onun öz keçmişinə olan münasibətində tarixi mədəniyyətimizin nə dərəcədə mənimsənilməsindən asılı olmuşdur.

Ulu Öndər mənəvi dəyərlər sistemində Azərbaycan ailəsini və onun ənənələrini, mədəniyyətini əsas götürürdü. Onun ideya siyasi irsindən belə başa düşülürdü ki, mənəvi cəhətdən sağlam, mənəviyyatı zəngin olan ailə gənc nəslin dayaqıdır və mənəvi qida mənbəyidir. Ulu Öndər qeyd edirdi: “Ailə xüsusi mürəkkəb insan münasibətləri aləmidir. Burada böyük bir nəzakət, həssaslıq, şəxsiyyətin ləyaqətinə hörmət və ehtiram lazımdır”.

Ulu Öndərin ideya- siyasi irsində qeyd olunan dəyərlərdən biri də gənclərin sağlam düşüncəyə, sağlam orqanizmə malik olmasıdır və buna arxalanaraq onlar yaşlı nəsillərə hörmət göstərməli və onlardan nümunələr götürməlidirlər. Ulu Öndər 1993-cü ilin noyabrın 2-də şəhid valideynləri, elm və incəsənət adamları ilə görüşündə belə söyləyirdi: “İndi bizim əsas vəzifəmiz gənclərdə vətənpərvərlik ruhu, milli ruh, döyüş ruhunun qaldırılmasıdır. Vətəni, torpağı müdafiə etmək hər bir gənc üçün müqəddəs vəzifə olmalıdır. Torpaqlarımızın zəbt olunmasına dözməmliyik. Millətini, torpağını sevən hər bir adam buna razı olmamalıdır”

Ulu Öndər bu dəyərlərlə xilaskarlıq yolunu qətiyyətlə seçdi; “Gəncə qiyamı”na son qoydu, Cənub və Şimal bölgəsindəki pozucu qüvvələrin fitnəkar əməllərinə son qoydu, milli həmrəylik və vətəndaş

birliyi təmin olundu.

Ulu Öndər dəyərlərlə bağlı bir neçə fikirlərini bildirmişdir və buna nəzər salaq;

- Hər bir xalqın o cümlədən də Azərbaycan xalqının öz milli mənliliyi və mentaliteti vardır. Bu mənlivi keyfiyyətləri daha çox xalqın qabaqda gedən adamları ifadə və təmsil etməlidir.

- Xalqın saf mənliviyatını bərqərar etmək, inkişaf etdirmək, bütün mənlvi hallara qarşı mübarizəni gücləndirməkdən ibarət olmalıdır.

- Müstəqilliyimizi əbədiləşdirmək, ərazilərimizi bütün təcavüzlərdən, bu günkü və gələcək təcavüzləri qorumaq üçün xalqımıza milli birlik, mənlvi həmrəylik və vətəndaş həmrəyliyi lazımdır.

- Təhsil ocaqlarında gənc nəslə xalqımızın mənlvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənlvi cəhətdən sağlam və saf insanlar kimi tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır.

- Biz azərbaycanlılara və gələcək bütün nəsillərə də tövsiyyə olunur: heç vaxt inamımızdan, dinimizdən, əqidəmizdən uzaqlaşmayaq və bu mənlvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quraq.

Ulu Öndərin mənlvi dəyərlərimizlə bağlı fikirlərində dərin bir hikmət işığı vardır. Böyük zəka sahibi qeyd edirdi ki, təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənlvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənlvi cəhətdən sağlam və saf insanlar kimi tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır. Bilmək lazımdır ki, milli-mənlvi dəyərlər hər bir cəmiyyətin, hər bir xalqın mövcudluğu və inkişafı üçün ən zəruri amildir. Mənlvi dəyərlərimizin gücləndirilməsi həm də mühakimələrə əsaslanaraq əqidə halında formalaşmasıdır. Əqidə insana inam verir, insanı olduqca mübariz edir və nəticədə əqidəli insanlar vətən uğrunda, millət, xalq uğrunda canlarından keçməyə hər an hazır olurlar. Hətta Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqil dövtət kimi yaşaması uğrunda canını fəda verməyə hər an hazır olduğunu belə ifadə etmişdir: “Əgər hər hansı bir namərd gülləsi, hansı bir terrorçu gülləsi məni həyatdan götürərsə, özümdə, övladlarımda müstəqil Azərbaycanın yaşaması yolunda qurban olmağa hazırıq”

Ulu Öndər Heydər Əliyev ideya -siyasi irsinin qorunması və yayılması obyektiv əsaslara malikdir. Bu əsaslardan biri də gənc nəslə dövlətçilik ideyasını inkişaf etdirməkdir. Bu baxımından yeni müstəqillik əldə edən bir ölkədə dövlət xadimlərinə, vətənə və dövlətçiliyə sevgi ənənəsinin formalaşması milli mentalitetimizdə də birtərəfliliyin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyevin bir şəxsiyyət kimi ideyalarının müasir ictimai şüurun strukturuna daxil edilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Ulu Öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, milli ordu və polis Azərbaycan Respublikasının - milli təhlükəsizliyini, əhalimizin əmin - amanlığını və mühafizəsini təmin etmək üçündür. Lakin milli təhlükəsizlik təkə ordu və polislə təmin edilə bilməz. Ona görə də dövlətin müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin təmin olunmasında siyasi-mədəni-mənlvi fəaliyyətin gücləndirilməsini başlıca məqsəd kimi qəbul etmək olar. Belə bir şəraitdə kəskin keçidlər mövqeyi tutmaqdan əlavə, dünyagörüşün tədrici dəyişilməsi və sağlam dini təsəvvürlərin formalaşmasına şərait yaradılması çox vacibdir. Hazırda Azərbaycanda bərqərar olan dini tolerantlıq, multukultural ideyalar məhz əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş incə bir siyasətin davamı və məntiqi nəticəsidir.

Hal-hazırda prezident İlham Əliyev müstəqil dövlətçilik tariximizin yeni mərhələsində Azərbaycanı ilk növbədə Heydər Əliyev ideyaları əsasında idarə etməklə, həm də bu ideyaları müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan müəllimi. 7 aprel 2023, s.5.
2. Cəbrayilov R. Heydər Əliyev və milli özünüdərk. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı 2012, s.259.
3. Xəlilov S.X. Heydər Əliyev irsi, ideya varisliyi və davamlı inkişaf. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı 2012, s. 276.
4. Mikayılov Ş. Fəlsəfə (Rhilosophy). (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: 2024.
5. İsmayılov S.Yeniləşən Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalı idi. s.114.

DİNİ FANATİZM, RADİKALİZM VƏ EKSTREMİZMİN YARATDIĞI TƏHLÜKƏLƏRİN QARŞISININ ALINMASINDA GƏLƏCƏK NƏSLİN ROLU

Cəmil Şamil oğlu Quliyev
AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
qcamil@mail.ru

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi gənclərin fəallığını və müstəqil Azərbaycan dövlətinin təhlükəsizliyinə, xalqımızın mənafeyinin qorunmasına, cəmiyyətə yad təsirlərin qarşısının alınmasına töhfə vermək əzmini daha da artırmaqdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisi və qüdrətlənməsi üçün görülən işlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan dünyanın ən sabit, sürətlə inkişaf edən, təhlükəsizlik mühiti olan dövlətlərindən biridir. Respublikada “Dini təəssübkeşliyin, radikalizmin və ekstremizmin fəsadları və onların təhlükəsi” və onların qarşısının alınması istiqamətində mütəmadi olaraq səmərəli maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir.

Açar sözlər: Din, dövlət, fanatizm, radikalizm, ekstremizm.

Summary

The main goal of the article is to further increase the participation of young people and their determination to contribute to the security of the independent state of Azerbaijan, the protection of the interests of our people, and the prevention of foreign influences on society. As a result of the work done for the comprehensive progress and strengthening of our country under the leadership of President Ilham Aliyev, Azerbaijan is one of the most stable, rapidly developing countries in the world with a security environment. In the Republic, effective educational measures are regularly carried out in the direction of "The consequences of religious fanaticism, radicalism and extremism and their danger" as well as their prevention.

Key words: Religion, state, fanaticism, radicalism, extremism.

Böyük şəxsiyyətlər sağlığında tarix yaradırlar. Dünyasını dəyişəndən sonra zaman onları yaşadır. Belə əvəzolunmaz, dahi, müdrik şəxsiyyətlərdən biri xalqımızın böyük oğlu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi, anadan olmasının 100 illiyini sonsuz sevgi və məhəbbətlə qeyd etdiyimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevdir. Heydər Əliyev təkcə Azərbaycan xalqına mənsub lider deyil, zəngin idarəetmə, yüksək dövlətçilik təcrübəsinə, titanik gücə, iti zəkaya malik qüdrətli dünya lideridir. Onun parlaq ideyaları, siyasi irsi, dövlətçilik fəaliyyəti doğma xalqı ilə yanaşı həm də bəşəriyyətə xidmət nümunəsidir. **(2, səh. 92).**

Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmış və onun bütün sahələrdə sarsılmaz təməllərini müəyyən etmişdir. Azərbaycanda müstəqil dövlət təsisatlarının qurulması, beynəlxalq normalara söykənən demokratik, hüquqi dövlətin yaranması, milli, dini, mənəvi və əxlaqi dəyərlərimizin qorunub saxlanması, bu dəyərlərin ümumbəşəri ideyalarla daha da zənginləşdirilməsi, ilk milli Konstitusiyamızın qəbul edilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması və yeni müasir siyasi kursun müəyyənləşdirilməsi prosesinin müvəffəqiyyətli həlli məhz Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin xidmətləridir. **(4, səh. 19).**

Məqələdə əsas məqsəd müstəqil Azərbaycan dövlətinin təhlükəsizliyinin, xalqımızın maraqlarının qorunması, cəmiyyətə yad təsirlərin qarşısının alınmasında gənclərin iştirakını və bu işlərə töhfə vermək əzmini daha da artırmaqdan ibarətdir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisi və qüdrətlənməsi naminə görülən işlər nəticəsində Azərbaycan dünyada ən sabit, sürətlə inkişaf edən və təhlükəsizlik mühitinə malik ölkələrdən biridir. Respublikada “Dini fanatizm, radikalizm və ekstremizmin yaratdığı fəsadlar və onların təhlükəsi” eləcə də qarşısının alınması istiqamətində effektiv maarifləndirici tədbirləri mütəmadi həyata keçirilir. Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dövlət–din münasibətlərinin bu gün Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyi, bu sahədə əmin–amanlığın, sabitliyin təmin edilməsi dövlətimiz tərəfindən mühüm və ardıcıl şəkildə həyata keçirilir.

Dini xurafata, fanatizmə, radikalizmə və ekstremizmə qarşı mübarizədə milli–mənəvi dəyərlərimizin təbliği, zəngin tolerant və multikultural ənənələrimizin təşviqi, İslam dəyərlərinin qorunub saxlanması istiqamətində respublikanın bütün bölgələrində kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Məkrli məqsədlərinə nail olmaq üçün cəmiyyət arasında dini, milli və məzhəb ayrı–seçkiliyi salaraq mövcud toplumu parçalamağı rəhbər tutan və xarici siyasi–dini mərkəzlərə bağlı olan qeyri–ənənəvi dini cərəyanlar, radikal dini qruplaşmaların fəaliyyətinin qarşısının alınması, onların zərərli təbliğatına qarşı fəal şəkildə mübarizə aparılması üçün cəmiyyətimizdə, yeniyetmə və gənclər arasında effektiv, təsirli maarifləndirmə işlərinin mütəmadi görülməsinin zəruriliyi vacibdir və mütəmadi həyata keçirilir. Bu istiqamətdə Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri, gənclər təşkilatları, dini icmalar, bir sözlə cəmiyyətin hər bir fərdi aktiv fəaliyyət göstərir. Xarici xüsusi xidmət orqanlarının ölkəmizdə həyata keçirdiyi pozuculuq fəaliyyətinə qarşı, dini ekstremizmlə mübarizə sahəsində görülən işlər üzrə təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi işinin daha da yüksəldilməsi baxımından milli maraqların və milli mənafeələrin keşiyində ayıq–sayıq durmaq, Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün daha təhlükəsiz şəraiti təmin etmək xüsusi xidmət orqanları ilə yanaşı, vətəndaşlarında üzərinə düşən ən ümdə vəzifələrdən biridir. Xarici siyasi dairələrin informasiya toplama üsulları, onların sosial şəbəkələr vasitəsilə kəşfiyyat fəaliyyəti, dezinformasiya, separatçılıq anlayışı, ermənilərin terror törətmək təhlükəsi istiqaməti üzrə nəzərdə tutulan tədbirlər, Dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən xüsusi əməliyyat tədbirləri barədə ictimaiyyətə geniş məlumat verilir. Hazırda regionun təhlükəsizliyinə və inkişafına əsas təhdid mənbəyi Ermənistan və onun yürütdüyü təcavüzkarlıq, qəsbkarlıq siyasətidir. Dövlət orqanları tərəfindən xarici xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycana qarşı yönəlmiş təxribat–pozuculuq fəaliyyətinin qarşısının alınması, terrorçuluğa, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə istiqamətində davamlı və effektiv tədbirlər görülür. Azərbaycanda gənclərin vətənpərvərlik ruhunda yetişdirilməsi və tərbiyə edilməsi istiqamətində aparılan uğurlu və məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilməsində müvafiq təşkilatlarla yanaşı, hüquq mühafizə orqanları da yaxından iştirak edir. Dini fanatizm, radikalizm və ekstremizmin yaratdığı fəsadlarla bağlı mübarizədə səmərəliliyinin artırılması, yetişməkdə olan gənc nəslin yad təsirlərdən qorunması məqsədilə gənclər arasında geniş maarifləndirmə tədbirləri reallaşdırılır. Belə tədbirlər gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində müstəsna rol oynayır. Din insan mənəviyyatının əsasında durmaqla, sosial münasibətlərin tənzimlənməsində xüsusi rol oynayır. Mahiyyətinə nəzər saldıqda dinin insanlara xoşbəxtlik gətirdiyi, ədaləti, digərlərinin hüquqlarına hörməti və hər kəsin haqqının təmin olunmasını təbliğ etdiyi açıq–aydın özünü büruzə verir. Lakin real həyatda din pərdəsi altında qeyri–humanist ideyaların tətbiqi də müşahidə olunur. Din adından həyata keçirilən hər hansı subyektiv fəaliyyət dinin naqisliyindən qaynaqlanmır. Burada söhbət dini hökmlərin tətbiqində qeyri–obyektiv mövqə nümayiş etdirilməsindən, dinin əsas mahiyyətini və məqsədini nəzərə almayaraq, ondan öz maraqları üçün yararlanmaqdan gedir. **(5, səh. 4).**

Savadsızlıq–xüsusilə də dini savadsızlıq. Cəhalət, xurafat olan yerdə dini radikalizmin yayılması qaçınılmazdır. Ortaya belə bir sual çıxır xurafatla dini radikalizmin nə əlaqəsi var? Dini radikalizmin kökündə xurafat elementlərinə rast gəlinir. Məişət müstəvisində dəyərləndirdiyimiz xurafat dini radikalizmin özəyini təşkil edir. Dində əsli olmayan düşüncələr mövhumat və xurafatı, bunlar isə öz növbəsində cəhalət ilə üsyanları doğurur. Bunların arxasında isə insanların inanclarını istismar edərək böyük gücə çevrilməyə çalışan qanun tanımaz “adamlar” dayanır. Bu cür mühitin yaranmaması üçün isə elm, təhsil mütləqdir. Ancaq təəssüf ki, bu gün bəzi müsəlman cəmiyyətləri getdikcə elmdən, təhsildən, araşdırmadan uzaqlaşır. Ona görə də mövhumat və cahillikdən doğan radikalizm dünyada meydan sulayır. İslam dininin təməl prinsiplərindən xəbərsiz, zəif iradəli insanların dini savadsızlığı da burada öz sözünü deyir. Dini təhsilin istənilən səviyyədə olmaması və ya düzgün istiqamətləndirilməməsi də dini düzgün anlamama və anlatmamağa gətirib çıxarır. Ailədə, Orta məktəbdə, Kollecdə, Universitetdə, iş yerində laqeydlilik və diqqətsizliklə üzləşən, təzyiqlərə məruz qalan insanlar, xüsusilə də psixoloji cəhətdən hələ tam formalaşmamış gənclər getdikcə özlərinə qapanır, cəmiyyətə yadlaşır. Bu yadlaşma onlarda mənəvi yoxsulluq doğurur, empatiya, yəni özünü başqalarının yerinə qoya bilmə duyğusunu məhv edir. Problemlərin həll edilə bilməməsi insanlarda natamamlıq kompleksi yaradır və belə bir psixoloji durumda onlar asanlıqla radikalların təbliğatının qurbanına çevrilirlər. Çünki radikallar qarşılırdakını ələ keçirmək üçün ilk növbədə ona özünə inam hissi aşılırlar. Günümüzdə radikalizmin ən təhlükəli forması dini ekstremizmdir. Ekstremist fəaliyyət hakimiyyəti dəyişdirməyə və ya ələ keçirməyə, hər hansı dövlətin

suveren hüquqlarını pozmağa, qanunsuz silahlı birləşmələr yaratmağa, dini–etnik nifrət zəminində təxribata əl atmağa səsləyən ideologiya və fəaliyyətləri özündə əks etdirir. Bu dini radikalizmin ən təhlükəli formasıdır. “İŞİD”, “əl–Qaidə”, “Boko Haram”, “Azəri camaatı” və s. kimi terror təşkilatları sözügedən radikalizm formasının bariz nümunələridir. Dini–siyasi motivli ekstremist və terroristlərin əsas hədəf kütləsi, inandırmağa çalışdıqları əsasən 20–40 yaşlarında, kişi cinsinə mənsub, orta savada malik, dini bilgiləri az olan yaxud heç olmayan, işsiz və ya az məvaciblə çalışan, himayəsində bir neçə nəfər olan şəxslərdir. Qadınlar dini radikal–ekstremist tipli cərəyanlarda köməkçi rolunu oynayırlar. Bunun səbəblərini daha çox dindar cəmiyyətlərin patriarxal əsasda formalaşması ilə izah etmək mümkündür. Yuxarıda qeyd edilmiş özəlliklərə məxsus insanlarla daha çox işlənilməsinin səbəbi ondan ibarətdir ki, digərləri ilə müqayisədə daha çox təbliğata meyl göstərmələri mümkündür. Müəyyən maddi çətinlikləri olan şəxs də digərlərindən daha asan olaraq cərəyanın işinə cəlb edilə bilər. Maddi çətinliklərini həll edən insana qarşı hər şəxs müəyyən borc və minnət duyğusu daşıyır və onun apardığı fəaliyyətə yardımçı olmağı da özündə mənəvi bir yük kimi görür. Dini ekstremist təşkilatlar isə dini ekstremist fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədilə yaradılan və ya məqsədlərinə nail olmaq üçün belə fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatdır. Müasir dövrümüzdə ekstremist qruplaşmaların əsas təbliğat məkanı sosial şəbəkələrdir. Onlar əsasən “YouTube”, “İnstaqram” və “Facebook” kimi sosial şəbəkələrdə yerləşdirdikləri postlar vasitəsilə öz ideyalarını global miqyasda yayır, habelə onlardan öz sıralarına yeni davamçılar cəlb etmək məqsədilə istifadə edirlər. Bu qruplaşmalar milli–mənəvi dəyərlərin gözdən salınmasına çalışır, birbaşa, yaxud dolay yolla zorakılığa çağırırlar. Belə bir təbliğatın təsiri altında formalaşmış gənclər ümumi dəyərlərdən imtina edir, təhsil və özünü təkmilləşdirmədən uzaqlaşır. Təbliğatçılar bundan əlavə tərəfdarlarına geyimlə və zahiri görkəmlə seçilməyi də tələq edirlər. Dövlətimizin başçısı, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev və I vitse prezident, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva gənclərin vətənpərvərlik ruhunda yetişmələri, onların Vətənə və dövlətə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmaları istiqamətində çoxsaylı proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə daim xüsusi önəm verirlər. Son illər yeniyetmə və gənclər arasında hərbi–vətənpərvərlik hisslərinin, milli–mənəvi dəyərlərə bağlılığın daha da güclənməsi bu istiqamətdə görülən işlərin nəticəsidir. Bu məsələlərdə hər bir vətəndaş ayıq–sayıq olmalı, görülən işlərə fəal töhfə verməlidir. **(6, səh. 10)**

Ümummillə lider Heydər Əliyev kimi dahi bir şəxsiyyətin peşəkarlıq irsinə söykənən və bu gün Müzəffər Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi altında həyata keçirilən siyasi islahatlar nəticəsində ölkənin dini və milli maraqlarının qorunması istiqamətində bütün imkanlar səfərbər edilmişdir. **(1, səh. 24)**

İllər, qərinələr keçsə də Heydər Əliyev xalqımızın yaddaşında, bəşəriyyət tarixində əbədi yaşayacaqdır. Alimlər, siyasətçilər, tədqiqatçılar onun siyasi məktəbindən öyrənəcək, yeni əsərlər yazacaqlar. Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsindən, siyasi nəzəriyyəsiindən təkcə Azərbaycan deyil, yenidən müstəqillik qazanmış, inkişaf etməkdə olan dövlətlər daim bəhrələnəcəkdir. **(3, səh. 44)**

Xalqımız əmindir ki, Ümummillə Liderin siyasi kursunun layiqli davamçısı, ölkə Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi və titanik fəaliyyəti sayəsində müstəqil Azərbaycan daha yüksək zirvələr fəth edəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həbibbəyli İ. Heydər Əliyevin siyasəti və müasir dövr // Elm və həyat jurnalı. 2, 2023, s. 5-10.
2. Həbibbəyli İ. Dəmir yumruqlu və Zəfər bayraqlı lider // Xalq qəzeti. 9 fevral 2024, s. 5.
3. Quliyev C. Vətənə sədaqət imtahanı // Məşəl jurnalı. 4, 2023, s. 3-13.
4. Qurbanov F. Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu konsepsiyasının Naxçıvan mərhələsi // Xalq qəzeti. 6 fevral 2024, s.5.
5. <https://konkret.az/olkenin-dini-ve-milli-maraqlarinin-qorunmasi-istiqametinde-butun-imkanlar-seferber-edilib-aciqlama/>
6. Səlimov V. Prezident İlham Əliyevin siyasət: Dövlət–Din münasibətləri və müasir çağırışlar. V.Səlimov, Bakı: Tuna nəşriyyatı, 2022. 243 s.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMDA QƏRB DÖVLƏTLƏRİNİN HİMAYƏÇİ ROLU

Həsən Əli oğlu Səfəri
AMEA
t.ü.f.d.
seferhesen@gmail.com

Xülasə

Cənubi Azərbaycan ərazisində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımı bəzi Qərb dövlətləri və Rusiyanın, eləcə də onların missioner təşkilatları təşkilatçı və himayəedici rolu oynayılar. Çar Rusiyası ilə yanaşı Qərb dövlətlərindən Fransa, İngiltərə, ABŞ və s. hələ illər əvvəldən Azərbaycan ərazilərinə köçüb gəlmiş və dağınıq şəkildə azlıqda yaşayan erməni və aysorları yerli əhaliyə qarşı təşkilatlandırmağa çalışıblar. Birinci dünya müharibəsi illərində isə həmin dövlətlər ermənilər və aysorlardan ibarət silahlı dəstənin yaradılmasına həm maddi, həm hərbi, həm də maddi dəstək göstərdilər. Nəticə də 1918-ci ildə birləşmiş erməni və aysor silahlı dəstələri Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımı törətdi.

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, soyqırım, ermənilər, missioner təşkilatları, Qərb dövlətləri.

Summary

Some Western countries and Russia, as well as their missionary organizations, played an organizing and patronizing role in the genocide committed by Armenians against Azerbaijanis in South Azerbaijan. In addition to Tsarist Russia, France, England, the United States, etc. they tried to organize the Armenians and Aysors, who had moved to the territories of Azerbaijan many years ago and lived in a scattered minority, against the local population. In the years of the First World War, those countries provided financial, military, and material support to the creation of an armed group consisting of Armenians and Aysors. As a result, in 1918, united Armenian and Aysor armed groups committed a terrible genocide against Azerbaijanis in South Azerbaijan.

Key words: South Azerbaijan, genocide, Armenian, missionary organizations, Western countries.

1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikası əraziləri və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da türklərə qarşı dəhşətli soyqırım həyata keçirilmişdir. Bundan əsas məqsəd isə Qərb dövlətləri tərəfindən müsəlman türklərin yaşadığı ərazilərdə və xüsusilə güclü türk dövləti olan Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada dağınıq şəkildə yaşayırdılar. Onlar hər bir şəhər və məntəqədə yerli türk əhali ilə müqayisədə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də erməni dövləti yaratmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini soyqırımı məruz qoyub, demoqrafik dəyişikliklə buna nail olmaq məcburiyyətində idilər. Məhz buna görə, türklərin yaşadığı bütün bölgələrdə (Şərqi Anadolu, Şimali və Cənubi Azərbaycan) eyni taktika ilə soyqırım tətbiq edilib. Yəni yerli türk əhalini soyqırımı məruz qoyub, dənizdən dənizə “Böyük Ermənistan” dövlətinin yaradılmasına şərait yaratmaq istiqamətində işlər aparılmışdır.

Ermənilərə qeyd edilən planlarını həyata keçirməkdə isə çar Rusiyası və Qərb dövlətləri yardım etmişlər. Çar Rusiyasında oktyabr çevrilişi baş verərkən İngiltərə və Fransa çar Rusiyasında qeyri-sabitliyi hiss edib, qərara gəlmişdilər ki, İran və Qafqaz ermənilərindən, eləcə də aysorlardan ibarət silahlı dəstə yaradıb, İngiltərə və Fransanın əlaltıları vasitəsilə idarə etsinlər. (4, s. 21) Buna görə də aysorların dini başçısı B.Marşimon və ermənilərin başçıları ilə danışığa başladılar. Bununla bağlı ingilis və fransız sərkərdələri Culfa yolu vasitəsilə Urmiyaya getdilər. ABŞ da həmin dövrdə onlarla əlbir hərəkət edirdi. Urmiyada məktəb, xəstəxana və s. mərkəzlər açan ABŞ missionerləri illər öncədən bölgə ilə tanış idilər, həmçinin İngiltərə və Fransa ilə əlbir idilər. (9, s. 34-35)

Qərb dövlətlərinin mərkəzi Urmiya olmaqla Azərbaycanın qərbində müstəqil aysor (erməni–aysor

– H.S.) dövlətini qurma planının üstü açıldı və xəbər Təbrizdə rəsmilərin də qulağına çatdı. Demokrat Əyalət Komitəsi teleqrafla Tehrana məlumat göndərirdi və bu məsələnin qarşısının alınmasını tələb etdi. Tehrandə müvəqqəti hakimiyyət ABŞ və İngiltərə ilə müzakirələrə başladı. Bunun nəticəsi isə yalnız ondan ibarət oldu ki, ABŞ səfirliyi qəzetlərə “ABŞ dövləti xristianların qoşun yaratması üçün pul göndərmədiyini” və bunun yalan olduğunu bildirdi. Əslində məsələ ondan ibarət idi ki, pul ABŞ-dan dövlət tərəfindən yox, bir dini missiya tərəfindən göndərilmişdi. Missiya yoxsullara bağlılanılmaq adı ilə müəyyən miqdarda pul göndərmişdi, missionerlər də onu birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrini təşkil etmək üçün xərcləmişdilər. (9, s. 35) Eyni zamanda çar Rusiyası tərəfindən erməni-aysor silahlı dəstələrinin yaradılması üçün “25 min tüfəng və 12 min ədəd patron ayrılması nəzərdə tutulmuşdu”. (1, s. 54) Ümumiyyətlə, Urmiyada xristian ordusunun təşkili üçün iştirak edən qüvvələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: təxminən qırx min cilo (aysor) Osmanlı ərazisindən, qaçaq kimi tanınan ermənilər isə Qafqazdan Qərbi Azərbaycana (Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsinə – H.S.), xüsusilə Urmiyaya gəlmişdilər. Bunlar həm də şəhərdə yaşayan xristianları müsəlman (Azərbaycan türkləri – H.S.) əhali ilə ixtilafa və qarşıdurma sөvq edir, müharibə və faciəyə səbəb olurdular. Bu qrupu ABŞ, Fransa missionerləri və ingilis-rus zabitləri müharibəyə hazırlayıb, ruslardan alınan silahı onların arasında paylamışdılar. Deməli, xristianlar həm silahlanmışdılar, həm də müsəlmanlara nisbətən daha hazır vəziyyətdə idilər. Xarici zabitlər də onları qoruyub, xristianlara öz dövlətlərinin himayəsini elan edirdilər. (8, s. 495)

B.Nikitin yazırdı: “Bu yeni qurum xristianları təmin etməli, bundan başqa həm də türk cəbhəsi əməliyyatlarında iştirak etməlidir. Birləşmiş qüvvələr tərəfindən bizə texniki və maliyyə yardımı vəd edilmişdir. Dərhal 3 nəfər fransız zabiti quruculuq məsələlərini həll etməyə başlamışdılar. Amma Klonel Şardini Urmiyada görüşərkən mənə dedi ki, Fransa dövlətinin bu yeni qurumda iştirakı müvəqqətdir. Ona görə ki, İran və Qafqaz İngiltərəyə aid edilmişdir. Bu iki ölkənin işləri ilə general Denstrevil məşğul olmalıdır. Mənim o zamanlar bu vəziyyətdən o qədər də xəbərim olmasa da, belə düşündüm ki, ingilislər xristian ordusunu təşkil etməklə ciddi məşğul olacaqlar. Həmədanda olan ali komissiyanın başçısı mister Mak Mori (Muc Murray) Urmiyada olan general Qrasiyə (Gracey) aşağıdakı məzmununda teleqraf göndərmişdir ki, qurum işə başladığı və hərbiçilərin pulları müəyyənləşdiyi üçün lazım olan şeylər göndəriləcəkdir”. (2, s. 95-96).

Birləşmiş erməni–aysor dəstələr təşkil edilən kimi fransızlar Fransa büdcəsindən ayrılacaq olan 20 min frankı bu işə sərf etməyi qərara aldılar. Belə qərara alındı ki, bu pul general Denstrevilin başçılıq etdiyi, Qafqaza yola düşəcək olan Həmədandakı ingilis qüvvələrinə xərclənsin. Belə görünür ki, İngiltərənin bu avantürada iştirakı onların Qafqazdakı hərbiçilərinin köməyi və razılığı ilə baş tutmuşdur. Ancaq Meyser Qrasinin Urmiyaya göndərilməsi heç bir əhəmiyyətə malik deyildi. Onun missiyası çoxlu müxtəlif vədlər verməklə bitirdi. (2, s. 97) Eyni zamanda erməni–aysorlardan ibarət təşkil edilən xristian silahlı dəstələrdən əlavə xristian polisi də artıq yanvar ayının sonlarında təşkil edildi. (7, s. 87)

Missioner təşkilatları ilə yanaşı Rusiya və bəzi Qərb dövlətlərinin də ermənilərin regionda müsəlman-türk əhaliyə qarşı soyqırım törətməkdə təşkilatlandırıcı və himayəedici rolları xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, ermənilər XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq 1917-ci illərin sonlarına qədər məhz dünyanın ən iri dövlətləri – İngiltərə, Fransa, ABŞ və Rusiyaya arxalanaraq, Türkiyənin tarixi ərazisində Erməni dövləti yaratmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə edib, türklərə qarşı kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Bu zaman erməni terrorçuları və silahlı quldur dəstələri 100 minlərlə dinc türk əhalisinin qanını axıtmış, onların əmlaklarını qarət etmiş, evlərini yandırmış, kişiləri, qadınları və uşaqları amansızlıqla qətlə yetirmişdilər. Bütün bunların əsas fitva verənləri yuxarıda adları qeyd olunan dövlətlər və erməni şovinistləri idi. Sənədlərdən birində göstərilir ki, daşnakların qəribə bir xüsusiyyətləri vardır. Onlar zənn edirlər ki, tarix yalnız London, Petroqrada və Nyu-Yorkda yazılır. (3, s. 30-31)

Persbiterian təbliğatçısı olan keşiş V.A.Şed I Dünya müharibəsi illərində Urmiyada olmuşdur. O erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkili və azərbaycanlıların Urmiya və Salmas bölgələrinə soyqırına məruz qalmasında erməni və aysorları himayə edib yönəltməkdə müstəsna rol oynamışdır. V.A.Şed 6 ay müddətinə azərbaycanlıların soyqırına məruz qalmasında erməni-aysor silahlı dəstələrinə yardım etdikdən sonra onlar Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsinə tərək etməli olanda o da onlarla getdi. Lakin yolda vəba xəstəliyinə yoluxaraq öldü. (7, s. 68)

Cənubi Azərbaycanın Qərb bölgəsində xarici nümayəndəliklər və missioner təşkilatlarının fəaliyyətinin ən kəskin vaxtında Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişi baş verdi. Rusiya regiondan geri çəkilməli oldu. Lakin onların silah-sursatı ermənilərə verildi. Rusiya konsulu B.Nikitin və bir çox rus zabiti xristian dəstələrinin təşkilatlandırılması üçün regionda qalmışdı. Onların birbaşa iştirakı, eləcə də Fransa, İngiltərə, ABŞ-ın maddi və s. yardımı ilə erməni-aysor silahlı qoşunu təşkil edildi. (8, s. 291) Həmçinin Cənubi Azərbaycan geri çəkilən rus qoşununun silahlarının bir hissəsini də ingilislər pulla alıb Urmiya və Salmasdakı aysorlara verdilər. Həmin silahlar isə 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımında istifadə edildi. (5, s. 111)

Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrinin təşkilindən az öncə “1917-ci ilin sentyabr ayında Fransaya aid Qafqaz dağ ambulansı Arxanjel (Arkhangel) yolu ilə Urmiyaya gəldi. Ona müsyö P. Kojel (P. Caujole) başçılıq edirdi. Bu ambulans yeni imkanlara malik və hər cəhətdən mükəmməl idi. Möhtərəm bir rəis tərəfindən yönəldilirdi. Fransanın bu kiçik köməyi, Fransa və ABŞ missionerləri, eləcə də Rusiya konsulluğundan ibarət Antanta ölkələrinin koloniyalarının köməyinə vaxtında çatdı. (10, s. 228) Fransız ambulansına 70 personal və müxtəlif təchizatla dolu olan yüklərlə yük maşını daxil idi. Ruslar Urmiyada Fəthüssəltənə Şəhriyarının imarətini onların ixtiyarına verdi. Məqsədi xüsusilə Rusiyanın Urmiyadakı ordusunun yaralı hərbiçilərinə yardım etmək olan ambulans əslində azərbaycanlıların birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstə tərəfindən soyqırıma məruz qalmasında birbaşa iştirak etdi. Belə ki, Fransanın Qafqazdakı hərbiçisi Kolonel Şardini 1917-ci ilin dekabrında Fransanın Urmiyadakı heyətinin üzvü leytnant Qasfildə göstəriş verdi ki, birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin yaradılmasına yardım etsin. O isə həmin silahlı dəstənin yaradılmasına ambulans heyətindən iki zabiti və iki rütbəli şəxsi ayırdı. (6, s. 339)

1917-ci ilin sonlarında Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində böyük dövlətlərin himayədarlığı ilə erməni və aysorlardan ibarət birləşmiş dəstələr yaradıldı və silahla təmin edildi. Hərbi qüvvələrin dini lideri aysor əsilli Marşimon, hərbi başçısı isə erməni Ağa Petros olsa da, əslində onlar Rusiya və Fransa kimi dövlətlərin yerlərdəki əlaltıları idilər. Həmin silahlı dəstələr Urmiya, Salmas, Xoy şəhərlərində yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımlar törətməyə başladılar. Soyqırım 1918-cilin əvvəlindən başlayır, fevralın 22-dən sentyabra qədər kütləvi şəkildə davam edir. Soyqırım nəticəsində Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində 200 min azərbaycanlı həlak olur, əhaliyə külli miqdarda maddi və mənəvi zaiyan dəyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əlibəyli H.C. “Cənubi Azərbaycan çar Rusiyasının geopolitik planında” II məqalə (Cənubi Azərbaycan ərazisində xristian dövləti yaratmaq planı) // “İpək yolu” jurnalı, 1998, № 1, Bakı: Azərbaycan Universiteti, s. 52-56.
2. Məlikzadə T. Güney Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində-soyqırımı. Bakı: Bakı çap evi, 2010, 259 s.
3. Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran. İstanbul: Nəcm İstiqbal Mətbəəsi, 1927, 40 s.
4. Sərdariniya S. Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı. Bakı: Elm, 2006, 117 s.
5. آذربایجان در اوایل دوره پهلوی (بر اساس گزارش محرمانه سال 1927 به ارتش ترکیه)، ترجمه دکتر توحید ملک زاده، 128ص.
6. توحید ملیکزاده، تاریخ ده هزار ساله سلماس، و غرب آذربایجان، تبریز، 1384، انتشارات الدار تبریز، 700ص.
7. توحید ملکزاده، تاریخچه دارلنشاط اورمیه، انتشارات یاز، اورمیه 1388، 139 ص.
8. علی دهقان، سرزمین زرتشت رضائیه، انتشارات ابن سینا، تهران، چاپ اول 1348، 1017 ص
9. مجتبی آزادی، تاریخ قتل عام مسلمانان آذربایجان توسط جلوها، اورمیه، 1369، انتشارات حسام الدین چلبی، 254 ص.
10. نیکتین ب. ایرانی که من شناخته ام، ترجمه و نگارش فره وشی، نشر معرفت، تهران 1941 م. 235 ص.

21-Cİ ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFI

Xudaverdi Bəşir oğlu Lazımov
ADPU Şamaxı filialı
lazimovx50@gmail.com

Xülasə

Ümumilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirən İlham Əliyev də prezident seçildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi beynəlxalq aləmdə xüsusi nüfuza malik olmasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanınmasında Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasətinin inkişafında böyük işlər görmüşdür. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə xalqımız misilsiz nailiyyətlərə imza atmışdır. Son 20 ildə həyata keçirilmiş ardıcıl və məqsədyönlü siyasi kurs ölkəmizin sürətli və dayanıqlı inkişafını, güclü iqtisadi potensialın formalaşmasını, müasir cəmiyyət quruculuğunu, vətəndaşların rifahını, təhlükəsizlik və müasir ordu quruculuğu kimi məsələlərin effektiv həllini təmin etmiş, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu yüksəltmiş dünyada strateji əhəmiyyəti artmışdır.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, islahatlar, müqayisəli rəqəmlər, artım.

Summary

Ilham Aliyev, who duly continued the political course of national leader Heydar Aliyev, after being elected as the president, has done great work in the development of the domestic and foreign policy of the Azerbaijan state, in the recognition of the territorial integrity of Azerbaijan, in the recognition of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan as an independent state in the international world. In 2003, under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan Mr. Ilham Aliyev, our people achieved unparalleled achievements. The consistent and purposeful political course implemented in the last 20 years ensured the rapid and stable development of our country, the formation of strong economic potential, the construction of a modern society, the welfare of citizens, the effective solution of issues such as security and the construction of a modern army, and increased the international prestige of our country, and its strategic importance in the world has increased.

Key words: economic development, reforms, comparative figures, growth.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın davamlı hərbi təxribatlarına cavab olaraq başlamış vətən müharibəsində əldə edilmiş tarixi Zəfər və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də həyata keçirilmiş lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində 30 il ərzində xalqımızın qarşısında duran ən mühüm problem Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpası məsələsi həll edilmişdir.

Hazırda həm ölkəmizdə, həm də regionumuzda yaranmış yeni reallıqlar aydın şəkildə göstərir ki, düşünülmüş, qətiyyətli, prinsipial və milli ideya ətrafında sıx birliyi və həmrəyliyi sayəsində ən mürəkkəb məsələlərin həllinə nail olmaq mümkündür.

Bu gün Azərbaycan xalqı formalaşmış yeni reallıqlar mühitində inamla və qürurla öz inkişafının növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yeni dövrdə qarşıda duran strateji vəzifələrimiz müstəqilliyimizi əldə olunmuş nailiyyətləri daha da möhkəmləndirmək, Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişaf edən ölkəyə çevirməkdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə irimiqyaslı bərpa və yenidənqurma işlərinin Böyük Qayıdışın davam etdirilməsi, təhlükəsizliyin təmin olunması və müasir ordu quruculuğu, qabaqcıl elmə və yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması, cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi, dövlət idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi, müstəqil xarici siyasətdə Azərbaycanın beynəlxalq mövqeylərinin daha da gücləndirilməsi cəmiyyət həyatında şəffaflığın və ictimai iştirakçılığın, həmçinin ölkədə mövcud siyasi dialoqun dərinləşdirilməsi, zəngin mədəni irsimizin, milli mənəvi dəyərlərimizin qorunması və digər məsələlər həyata keçirilən siyasətin prioritet istiqamətləri olacaqdır.

Hər bir vətəndaşın rifahının davamlı yaxşılaşdırılması üçün mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

2003-2023-cü illərdə dövlətin sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 20 dəfədən çox artmış, orta aylıq nominal əmək haqqı isə 12 dəfə yüksələrək 923.1 manata çatmışdır. Son 5 ildə 4 milyon vətəndaşı

əhatə edən 4 sosial islahat paketi icra olunmuş, minimum pensiya məbləği 2.5 dəfə, orta pensiya məbləği 2.1 dəfə, sosial müavinət və təqaüd ödənişləri 5 dəfəyə yaxın artmışdır.

Ötən dövrdə 2.7 milyondan çox yeni iş yaradılması sosial siyasətin ən böyük uğurlarındandır. Yüksələn gəlir sayəsində banklara qoyulan əmanətlərin həcmi 5 dəfədən çox artaraq 12.9 milyon manat olmuşdur. Əhalinin sosial müdafiyyəyə daha çox ehtiyacı olan təbəqəsi, əlillər, müharibə veteranları, aztəminatlı vətəndaşlar daim diqqət mərkəzində olmuş, şəhid ailələrinə, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərə 148 min mənzil və fərdi ev, 7600 avtomobil verilmişdir.

2003-2023-cü illər ərzində qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həlli üçün ümumilikdə 8.7 milyard manat, o cümlədən dövlət büdcəsindən 5.6 milyard manat vəsait ayrılmışdır.

Prezidenti İlham Əliyevin Azərbayacna rəhbərlik etdiyi 2003-2023-cü illərdə qazanılan iqtisadi uğurlar ölkəmizin ardıcıl yüksəlişini təmin etmişdir. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində yüksək rəqabət qabiliyyətinə yönəldilmiş vəsaitlər 3.2 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsulları 2.1 dəfə, nəqliyyat sektorunda yük daşınması 2.1 dəfə, pərakəndə ticarət dövriyyəsi 4.4. dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 35.6 milyard manata və ya 29.1 dəfə, əhalinin real gəlirləri 3.3 dəfə, əhalinin banklardakı əmanətləri 12.9 milyard manata, kredit qoyuluşları 24 milyard manata çatmışdır.

Azərbaycanda elm, təhsil və səhiyyə sahələrinin davamlı inkişafına dövlət qayğısı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Sözü gedən sahələrdə infrastruktur müasirləşdirilmiş, insan kapitalı inkişaf etdirilmiş, bu məqsədlə dövlət əsaslı maliyyələşmə mexanizmi yaradılmışdır.

Dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər 17.6 dəfə artırılmış, müəllimlərin orta aylıq əmək haqqı 830 manata çatdırılmışdır. Ölkədə məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi davamlı olaraq genişləndirilmiş, texniki bazası gücləndirilmiş və 1 milyondan çox şagirdin təlim şəraiti yaxşılaşdırılmış, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalının formalaşdırılması və qabaqcıl ali məktəblərdə təhsil almasına dəstək göstərilmişdir.

Vətəndaşların sağlamlığının qorunması, göstərilən tibbi xidmətlərin səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əhalinin tibbi xidmətlərə və dərmanlara əlverişli şərtlərlə çıxışının təmin edilməsi ölkəmizdə həyata keçirilən sosial siyasətin istiqamətlərindəndir. 2003-2023-cü illərdə dövlət büdcəsindən səhiyyə xərcləri, 31.1 dəfə artırılmış 70%-dən çoxu regionlarda olmaqla 700-dən artıq səhiyyə müəssisələrində təmir və tikinti işləri aparılmış, 300-dək yeni Ailə Sağlamlıq Mərkəzi yaradılmışdır. Hazırda icbari tibbi sığorta üzrə xidmətlər 3300-dən artıq xidmət ilə hər bir vətəndaşı əhatə edir.

Ötən illər ərzində Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm Xüsusiyyətlər əldə edilmiş, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu daha da yüksəlmişdir. Azərbaycan dünyada etibarlı tərəfdaş kimi tanınmış bir çox uğurlu beynəlxalq layihələrə imza atmış, təşəbbüslərlə çıxış etmişdir. Azərbaycan 155 ölkənin dəstəyi ilə 2012-2013-cü illər üçün BMT-nin təhlükəsizlik Şurasının geri-daimi üzvi seçilmişdir. Dünyada ən mötəbər beynəlxalq tədbirlərdən biri olan BMT-nin İqlim Dəyişmələri çərçivə konvensiyasının tərəfdar konfransının 29-cu Sessiyasının, COP29-un cari ildə ölkəmizdə keçirilməsinə dair yekdil qərar qəbul edilmişdir. Son 20 ildə Azərbaycan gəncliyinin fiziki və mənəvi inkişafı, gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması istiqamətində dövlət tərəfindən ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu sahədə normativ hüquqi baza müasir dövrün tələblərinə uyğun və dünyada mövcud müsbət təcrübəyə əsaslanaraq təkmilləşdirilmiş, gənclərə xidmət göstərən, müasir standartlara cavab verən infrastrukturun yaradılması və inkişaf etdirilməsi təmin olunmuşdur. Bu dövr ərzində 32 “Gənclər evi” sosial xidmət müəssisəsi tikilmiş, ölkənin bütün inzibati ərazi vahidlərində gənclərin inkişaf və karyera Mərkəzi, təşkil olunmuş, 30 idman kompleksi və onlarla idman qurğusu istifadəyə verilmişdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, sisteminin səmərəliliyinin daha da artırılması bu istiqamətdə məqsədyönlü ardıcıl siyasətin aparılması ölkəmizdə hər kəsin hüquq və azadlıqlarının qorunmasını yeni səviyyəyə qaldırmışdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışından
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından

BORÇALI VƏ QAZAX-ŞƏMSƏDDİL BÖLGƏLƏRİ İ RUSİYA-QACAR MÜHARİBƏSİ (1804-1813) DÖVRÜNDƏ

Mürvət Cavid oğlu Əliyev
ADPU Quba filialı
murveteliyev9090@gmail.com

Xülasə

Gəncə xanlığının işğal edilməsindən sonra Rusiya hökuməti Borçalı, Qazax və Şəmşəddil distansiyalarında öz hakimiyyətini bərqərar etmiş, yerli bəylər və ağaların hakimiyyətlərini məhdudlaşdırmağa çalışmışdır. Hətta zor gücünə və ya aldadıcı vədlərlə döyüşə cəlb edilən yerli əhalinin bir hissəsi öz müsəlman qardaşlarına qarşı vuruşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Belə bir şərait əhalinin böyük bir hissəsinin öz doğma yurdlarını tərk edib digər ərazilərdə sığınacaq axtarması ilə nəticələnirdi.

Açar sözlər: Gəncə xanlığı, Rusiya, Borçalı, Qazax, Şəmşəddil.

Summary

After the occupation of the Ganja Khanate, the Russian government established its authority in the districts of Borchali, Gazakh and Shamshaddil, and tried to limit the power of local lords and lords. Even a part of the local population, attracted to the war by force or deceptive promises, had to fight against their Muslim brothers. Such conditions resulted in a large part of the population leaving their native land and seeking refuge in other areas.

Key words: Ganja Khanate, Russia, Borchali, Kazakh, Shamshaddil.

Giriş

Rusiya hökuməti Şimali Azərbaycanın işğal edilməsi prosesində əsas diqqəti hərbi-siyasi hadisələrə yönəltməyə, bölgənin gəlir mənbələrinin çar xəzinəsinin ixtiyarında cəmləndirilməsi istiqamətində də bir sıra addımlar atılmışdır. Həmin dövrdə hərbi-siyasi şərait mürəkkəb olduğundan Cənubi Qafqaz, o cümlədən Şimali Azərbaycan sərvətlərinin səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə çarizm hələ tam şəkildə hazır deyildi. Bu durumda əyalətlərə çevrilmiş xanlıqlarda və distansiyalara çevrilmiş sultanlıqlarda əsas diqqət maliyyə-vergi sisteminin öyrənilməsinə və gəlir mənbələrinin aşkara çıxarılmasına, qoşunların ərzaq və digər məhsullarla təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Rusiya işğalının gedişində xan hakimiyyəti daha əvvəl ləğv edilmiş Gəncə, Bakı və Quba əyalətləri ilə yanaşı olaraq, Qazax və Şəmşəddil distansiyalarında da çarizm tərəfindən kameral siyahıyaalmalar keçirilmişdir. Bunda əsas məqsəd əhalinin, o cümlədən dövlət və sahibkar kəndli ailələrinin sayı, mövcud vergi və mükəlləfiyyətlər, eləcə də daşınmaz və daşınan əmlak haqqında əldə edilən məlumatlar əsasında yeni maliyyə-vergi siyasətini müəyyənləşdirməklə Rusiya xəzinəsinin gəlirlərini mümkün qədər artırmaq idi.

I. XIX əsrin əvvəllərində Borçalı Qazax və Şəmşəddil bölgələrində siyasi vəziyyət

XIX əsrin əvvəlində Borçalı əhalisi Rusiyaya tabe olmağa məcbur olsa da, öz azadlığını qaytarmaq üçün əlverişli məqamın düşməsinə gözləyirdi. 1804-cü ilin yayında və payızında İrəvan ətrafında rus qoşunları ilə yerli müdafiəçilər və Qacar qoşunları arasında baş vermiş döyüşlərdə rusların məğlub olmasından sonra Fətəli şah Qacar Borçalı torpaqları üzərində də öz hökmranlığını bərqərar etdi. M.Abbasova yazır ki, bu hadisələrlə bağlı olaraq Borçalı-Qazax bölgəsinin elatları dərhal Rusiyadan üz döndərdilər. Fətəli şah Qacarı 1804-cü ilə dair fərmanlarının birində borçalıların, qazaxlıların, şəmşəddillilərin və pəmbəklilərin onun tərəfində olduqları qeyd olunurdu [3, s. 112].

1804-cü ildə rus qoşunlarının İrəvan yürüşü zamanı Tiflis, Şəmşəddil, eləcə də digər bölgələrin böyük və kiçik kəndlərinin bəzi başçıları İmeretiyaya gəlib burada birləşmiş və üsyana başlamışdılar. Onlar Qarakilsədə yerləşən rus əsgərlərini də mühasirəyə almışdılar. Borçalı və Gürcüstanın bəzi bölgələrinin əhalisi öz vətənlərini tərk edib Qarabağa köçmək istəmiş, lakin mayor Lisaneviç, şəmşəddilli Nəsim bəy, hətta Sisianovun özü də Gürcüstana gəlib onları "sakitləşdirə" bilmişdilər [1, s. 48-49].

Nəsim bəyin Sisianova raportundan məlum olur ki, 1804-cü ilin yanvarında Gəncə şəhəri Sisianov tərəfindən amansızlıqla işğal edildikdən sonra Şəmşəddilə məxsus olan Ayrım kəndinin əhalisi Gəncəni

türk edib öz əvvəlki yaşayış yerinə – Şəmşəddilə qayıtmışdır. Lakin sonradan onlar Qacar qoşunlarının yaxınlaşdığını bilib, yenidən Gəncə yaylaqlarına köçmüş və Gəncə otlaqlarında 5 nəfər rus əsgərini ələ keçirərək Qacar şahzadəsinə bəxşiş kimi təhvil verib, bunun əvəzində 1000 rubl məbləğində mükafat almışdılar [5, s. 571].

Borçalı, Qazax və Şəmşəddil bölgələri əhalisinin döyüşkən və yüksək hərbi bacarığa malik olması rus komandanlığının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Buna müvafiq olaraq Azərbaycan və Gürcüstanın Qacar dövləti ilə həmsərhəd olan ərazilərinin mühafizə olunması üçün bu distansiyaların kişi əhalisinin demək olar ki, elliklə silahlandırılması işi həyata keçirilmişdir. Bu dövrdə Borçalı, Qazax və Şəmşəddil bölgələri sakinlərindən təxminən 6 min nəfərdən ibarət olan sərhədboyu “zemstvo qarovulu” və digər qeyri-nizami atlı dəstələri təşkil olunmuşdur. Elə həmin vaxt əlahiddə Gürcüstan korpusu yaradılmışdır ki, onun da tərkibinə şəkili Cəfərqulu xanın dəstələri, həmçinin Borçalı, Qazax və Şəmşəddilin qeyri-nizami qoşunları daxil idi [1, s. 133].

Bununla bərabər Borçalı, Qazax, Şəmşəddil və Pəmbək bölgələrində özünümüdafiə dəstələri də təşkil olunmuşdur. 1804-cü ildə Aleksandr Mirzə də Borçalı və Sarvan bölgələri müsəlmanlarını öz ətrafına toplayıb Gürcüstan üzərinə getməyə hazırlaşdı. Elə həmin il Sisianov Tiflis, Gəncə və Pəmbək bölgələri arasındakı yolların və körpülərin mühafizə olunması işinə nəzarət olunması vəzifəsinin borçalılara həvalə edilməsi barədə əmr vermişdi [1, s. 133-134].

Sisianovun 1804-cü il 7 iyul tarixli raportundan məlum olur ki, Qazax ağalarının övladları Qacar qoşunlarının tərkibinə qoşularaq Fətəli şah Qacanın oğlu Abbas Mirzənin və şahzadə Aleksandrın başçılığı altında rus qoşunlarına qarşı vuruşurdular. Onların iştirakı ilə baş tutan belə döyüşlərdən biri də 1804-cü il iyunun 30-da baş vermiş, lakin Qacar qoşunları rus qoşunları tərəfindən məğlub edilərək qaçmağa üz qoymuşdular. Sisianov öz raportunda döyüş zamanı 500 nəfər qazaxlının qacarlarla birlikdə Qazax istiqamətində qaçdıqlarını öz gözləri ilə gördüyünü qeyd edirdi [4, s. 562].

Sisianov andlı öhdəliyi “pozmuş” Qazax ağaları Xəlil ağaya və İsmayıl ağaya göndərdiyi 1805-ci il 17 iyul tarixli məktubunda onların Uğurlu ağa ilə onun qardaşı Əliqulu ağanı ələ keçirilib Yelizavetpol alayına çatdıracaqları təqdirdə Rusiya çarı tərəfindən tamamilə bağışlanacaqlarına söz verirdi [4, s. 567].

Bəzi ağalardan fərqli olaraq, qazaxlı Əli ağa özünün Rusiyaya meyilli olması ilə seçilirdi. Sisianovun Əli ağaya yazdığı 1805-ci il 5 avqust tarixli məktubundan məlum olur ki, şahzadə Abbas Mirzə Əli ağanın yanına adam göndərərək onu öz tərəfinə çəkmək istəsə də, Əli ağa bundan imtina etmişdir [4, s. 567]. Sisianovun bütün Qazax ağalarına yazdığı 1805-ci il 7 avqust tarixli digər bir məktubundan o da aydın olur ki, Qazax murovu mayor Tarasov qazaxlıların Rusiya çarına etimadına tərəddüd edərək öz dəstəsi ilə birlikdə oranı tərk etmişdir [4, s. 568].

Rusiyaya meyilli olması ilə fərqlənən qazaxlı Mustafa ağa və borçalılı Əmirxan ağa da çar hökumətinə bəzi xidmətlər göstərmişdilər. Məsələn, 1808-ci ilin oktyabrında Borçalı, Qazax və Şəmşəddil azərbaycanlıları və Kaxetiya gürcüləri tərəfindən Ahalsıx paşalığından mal-qaranın aparılmasından sonra onların zərərsizləşdirilməsi Mustafa ağa və Əmirxan ağa öz xidmətləri ilə fərqlənmişdilər. Bu hadisə zamanı təxminən 1000 baş qaramal, 200 ulaq və 800 başa yaxın qoyun sürülüb aparılmış və 2 kəndin əhalisinin əmlakı qarət edilmişdir. Təqib zamanı azərbaycanlılardan 2 nəfər öldürülmüş, 15 nəfər isə yaralanmışdır [6, s. 589]. Bundan başqa general Yermolov borçalılı Ağakişi ağaya yazdığı 1818-ci il 22 iyun tarixli məktubunda Gürcüstandan qaçmış şahzadə Aleksandrın gizlicə olaraq Borçalıya gəlmiş yaxın adamlarının yerinin müəyyənləşdirilməsində göstərdiyi köməyə görə ona öz minnətdarlığını bildirir və üzərində Rusiya çarının təsviri olan qızıl medalla təltif edildiyi xəbərini çatdırırdı [9, s. 696].

Qeyd edək ki, qazaxlı Mustafa ağa və şəmşəddinli Nəsim sultan əvvəlcə Rusiya təbəəliyini qəbul etsələr də, sonradan onlar da müstəmləkə rejiminə qarşı öz narazılıqlarını bildirmiş, hətta xalqı üsyana da qaldırmışdılar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ayrı-ayrı bəy və ağaların Rusiyaya sədaqət andı içmələri, müəyyən xidmətlər göstərmələri bir qayda olaraq onların düşdükləri çıxılmaz vəziyyətin nəticəsində baş vermiş, bir çox hallarda isə sadəcə aldadıcı manevr xarakteri daşmışdır.

Sisianov ali təbəqələrə mənsub olan bəzi azərbaycanlılarla apardığı yazışmalarda heç bir məntiqə sığmayan təhqirlərə və təhdidlərə də yol verirdi. Onun belə bir nalayiq hərəkəti Cavad xanla apardığı yazışmalardan da bizə məlumdur. Lakin Cavad xanla apardığı yazışmalarda Sisianov heç olmasa azacıq da olsa öz “*abırına sığmırdısa*”, Azərbaycan bəylərinə göndərdiyi hər cür məktublarında əndazəni tamamilə

aşırdı [4, s. 572].

Sisianov Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xana göndərdiyi 1805-ci il 17 avqust tarixli məktubunda Şəmşəddillilərin Rusiyanın himayəsi altına daxil olduqlarını və bağışlanmalarını istəmələrini qeyd edirdi [5, s. 717]. Lakin belə iddialar çox vaxt rus komandanlığının xülyavi arzusundan başqa bir şey olmurdu. Yerli əhalinin rusların əlinə keçmiş ərazilərdən köçüb qaçması və ruslar əleyhinə arasıkəsilməz çıxışları dediklərimizi bir daha sübut edir.

Abbas Mirzənin məğlub olması və narazılığın bu dalğasının yatırılmasından sonra işğal olunmuş ərazilərdən əhalinin cənuba doğru kütləvi axını baş vermişdi. Bu vəziyyət özünü daha çox Gəncə şəhərində göstərirdi. Öz evini, əkin sahəsini qoyub qaçan əhalinin əvəzinə bura müxtəlif yerlərdən ermənilər köçürülürdü. Həmin köçürülən ermənilər arasında Borçalı distansiyasında yaşayan ermənilər də yer almışdılar [2, s. 60-61].

Şəmşəddil distansiyasının sakinləri də Rusiyanın hakimiyyətini qəbul etmək istəməyərək, öz doğma torpaqlarını tərk edirdilər. Təsadüfi deyil ki, 1804-cü ildə Şəmşəddil distansiyasında 11.302 nəfər kişi və 10.412 nəfər qadınlardan ibarət olan əhali yaşadığı halda, 1817-ci ildə kişi əhalisinin sayı 5740 nəfərə qədər, qadın əhalisinin sayı isə 4556 nəfərə qədər azalmışdı [10, s. 29]. Borçalı distansiyasında da demək olar ki, eyni vəziyyət hökm sürürdü. Belə ki, əgər 1804-cü ildə bu distansiyanın hüduqlarında 7832 nəfər kişi və 8363 nəfər qadınlardan ibarət olan azərbaycanlı əhalisi yaşayırdısa, 1817-ci ildə kişilərin sayı 5517 nəfərə qədər, qadınlara sayı isə 5324 nəfərə qədər aşağı düşmüşdü [10, s. 29]. 1810-cu ildə Borçalı, Şəmşəddil və Pəmbək distansiyalarında Rusiya hökuməti əleyhinə çoxsaylı üsyanlar baş vermiş, lakin onlar qüvvələrin qeyri-bərabərliyi üzündən məğlubiyyətə uğramışdı [10, s. 30].

Sisianov hələ 1806-cı il yanvarın 10-da xoşbəxt Cəfərqulu xana göndərdiyi məktubunda Şəmşəddildə birinci olaraq Əmirqulu bəyin “qiyam” qaldırdığını və bu səbəbdən də nəticədə Sisianova lazım olan 20 nəfər ağanın Şəmşəddildən qaçdığını bildirdi. Məktubun sonunda Sisianov “qiyamçılardan” ona hər hansı bir zərərin gəlməsindən asılı olmayaraq onları bağışlamayacağını və Rusiya qanunlarına müvafiq olaraq mühakimə edəcəyini bəyan edirdi [5, s. 578-579]. Kabardin müşketyor polkunun mayoru Qrekov, Qudoviçə göndərdiyi 1807-ci il 5 may tarixli raportunda şəkili Cəfərqulu xanın məlumatına əsaslanaraq, “qiyamçıların” başçısı Murad yüzbaşının Şəmşəddil ağaları tərəfindən tutulması barədə məlumat verirdi [6, s. 279].

General Qudoviçin baron Budberqə göndərdiyi 1806-cı il 21 avqust tarixli məktubundan məlum olur ki, Qudoviç general-mayor Nesvetayevə Gürcüstandan qaçan təbəələrin könüllü şəkildə öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıdacaqları təqdirdə onların bağışlanması xəbərini çatdırmağı həvalə etmişdi. Nesvetayev yazılı surətdə onları məlumatlandırdıqdan sonra, avqustun 2-də qazaxlı Nəsim ağa öz ailəsi ilə birlikdə Qars vilayətindən əvvəlki yaşayış yerinə qayıtmışdır. Qudoviç öz məktubunda onlara bağışlanması vədinin verilməsindən sonra digər təbəələrin də öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq istədiklərini, lakin onların qayıtmalarına Qars paşasının qardaşı olan Qara bəyin mane olduğunu göstərirdi [6, s. 105].

General Qudoviçin baron Budberqə 1806-cı il 21 avqust tarixli digər bir məktubundan aydın olur ki, hələ 1805-ci ildə Qacar qoşunlarının Şimali Azərbaycana hücumu zamanı Şəmşəddil sultanı Nəsim bəy Rusiyaya xidmətindən imtina etmiş və Qacar dövlətinin hüduqlarına getmişdir. Qudoviç bu məktubunda öz yurdlarını tərk edən Borçalı və Qazax təbəələrinin bağışlanması kimi, Rusiyaya əvvəlki sədaqətini və etibarlılığını nəzərə alıb Şəmşəddinli Nəsim bəyin də bağışlanması barədə Rusiya çarı qarşısında vəsatət qaldırılması təklifini verirdi [6, s. 226].

Bundan bir qədər əvvəl mayor Koçinev 1806-cı il 17 iyun tarixli raportunda iyunun 16-da Qacar qoşunlarının Gəncənin 80verstliyində və Zəyəm mahalının yuxarı hissəsində yerləşən Qaramurad kəndinə gəlib çatdıqlarını və Qacar qoşunlarının sərdarı olan Hüseynqulu xan ilə şahzadə Aleksandrın başçılığı altında orada yerləşdiklərini, eyni zamanda bütün qaçmış ağalarla birlikdə Şəmşəddilli Nəsim bəyin və Uğurlu ağanın da onların yanında olduqlarını bildirmiş və onların qoşunlarının sayının 4 min nəfərdən çox olmadığını qeyd etmişdir [6, s. 414].

Ümumiyyətlə, birinci Rusiya-Qacar müharibəsi dövründə (1804-1813) təşkil olunmuş gürcü-azərbaycanlı qeyri-nizami süvari dəstəsinin tərkibi daha çox Borçalı və Şəmşəddil azərbaycanlılarından ibarət idi. Bu dəstələrə Şimali Azərbaycanın digər bölgələrinin də azərbaycanlıları daxil edilmişdilər [11, s. 409].

Lakin hərbi əməliyyatların gedişində Borçalı bölgəsində yaşayan əhalinin əksəriyyəti ruslara kömək etmək istəməmiş və Qacar qoşunlarının tərkibində onlara qarşı vuruşmuşdur. M.Abbasova göstərir ki, 1807-

ci ildə Gürcüstanda Abbas Mirzənin qoşunlarının Rusiyaya qarşı çıxış etdiyi zaman onlara Borçalı dəstələri də kömək etmişdilər. Bu döyüşdən sonra Abbas Mirzə Məhəmməd bəyi Ağcalı Loru və Pəmbək bölgələrinin elbəyi vəzifəsinə təyin etmişdir [3, s. 135]. Lazarevin 1801-ci il 28 iyul tarixli raportundan məlum olur ki, hələ 1801-ci ilin yayında rus qoşunlarının Pəmbək əyalətinə hücumu zamanı Borçalı, Qazax və digər ərazilərin ağaları İrəvan xanına yazdıqları məktublarda ona qarşı çıxmaq niyyətində olmadıqlarını və Rusiyanın tərəfində ona qarşı vuruşmayacaqlarını bildirmişdilər [4, s. 600].

General Qudoviç 1807-ci il 23 noyabr tarixli məktubunda Şəmşəddil ağaları və Şəmşəddildə yaşayanların bir çoxunun mükəlləfiyyətlərdən boyun qaçıraraq Gəncəyə getmələri barədə məlumatın daxil olduğunu bildirirdi. General Qudoviç 1808-ci il 27 fevral tarixli məktubunda da Şəmşəddil ailələrinin Gəncəyə köçmələrinin səbəbini əhalidən mükəlləfiyyətlərin tələb olunması ilə əlaqələndirirdi [6, s. 227].

Qudoviçdən fərqli olaraq Tormasov Şəmşəddili tərk edən ayrımaların geri qaytarılması məsələsində heç bir qadağa tətbiq etmirdi. Məsələn, o, 1810-cu il 28 iyul tarixli məktubunda qaçan ayrımaların danışıqlar vasitəsilə yola gətirilib dayandırılması və geri qaytarılması barədə göstəriş verir, həmçinin sədaqətli olacaqları təqdirdə öz adından onların bağışlanılmasına söz verirdi [6, s. 485].

General-mayor Nebolsinin 1810-cu il 30 iyul tarixli raportundan məlum olur ki, iyulun 26-da ayrımalar “qiyam” qaldıraraq İrəvana qaçdıqları həmin anda Nebolsin Ladinskiyə 100 nəfərdən ibarət olan kazak dəstəsi və Şəki atlılarını göndərmiş, ona distansiyalardan atlı qoşunların yığılmasını, ayrımaların ehtiram etdiyi sultan Qasım bəyi də özü ilə götürüb onların yanına getməyi və onları geri qayıtdıqları təqdirdə bağışlanacaqlarına inandırmaqlarını əmr etmişdi. İyulun 27-də Nebolsin ayrımaların dərədən Göyçə gölünə çıxışlarının qarşısını kəsmək üçün əlavə olaraq daha 100 nəfər sırayı ilə birlikdə mayor Podrevskini, 100 nəfərlik kazak dəstəsini və Şəki atlılarını İrəvan yoluna göndərmişdi. Bunda məqsəd ayrımalar dərədən Göyçə gölünə çıxdıqları zaman yuxarıda göstərilən hərbi qüvvə Ladinski ilə birləşib ayrımaları yola gətirmək idi [6, s. 485].

Ladinskinin 1810-cu il 19 avqust tarixli raportundan məlum olur ki, həmin vaxt Cavad xanın oğlu Uğurlu ağa azsaylı qacar hərbi qüvvələri ilə birlikdə Gəncədən köçüb gedən ayrımaların yanında olduğundan, onlar geriye dönmələri barədə kağız üzərində öz razılıqlarını bildirməkdən ehtiyat edirdilər. Yəni bu, Uğurlu ağada ayrımalar qarşı şübhə yarada bilər və onların Arazın o tayına köçürülməsi ilə nəticələnməyə bilərdi. Ayrımalar onların yanında yerləşən və 300-ə qədər ailədən ibarət olan şəhər və kənd sakinləri ilə birlikdə geriye qayıtmaq istədiklərini kağız üzərində təsdiq etməyə razılıq vermişdilər. Buna görə də Ladinski təcili olaraq sərhədə getməli və ayrımaları Uğurlu ağanın təqibindən qorumalı idi. Buna müvafiq olaraq Ladinski Nebolsindən 2 topla birlikdə 400 piyada əsgərin ona verilməsini və özünün Şəmşəddildə olmamasına görə oranın mühafizə olunması üçün 200 nəfərin Zəyəm postuna göndərilməsini xahiş edirdi. Bundan başqa Ladinski öz raportunda ayrımaların yüzbaşısı olan Dodaq Məmmədin 70 ailə ilə birlikdə Gəncəyə qaçdığını və avqustun 16-da Uğurlu ağanın 1000 nəfərlik qacar dəstəsi ilə birlikdə oraya gəlib, onları Gəncədən İrəvana gedən digər ayrımaların yanına köçürməsi barədə də məlumat verirdi [6, s. 486].

Nəticə

General Rtişşev 1812-ci il tarixli göstərişində Şəmşəddil murovu, podpolkovnik knyaz Tarxanovun qacarların Şəmşəddil distansiyasına hücum etmək niyyətləri barədə İrəvandan xəbərin daxil olması barədə məlumatı çatdırdığını bildirirdi. Tarxanov 2 pud güllə və barıtın Şəmşəddil əhalisinə, xüsusilə azərbaycanlı qarovullara çatdırılmasını xahiş etmişdir.

General-mayor Lisaneviçin 1812-ci il 10 oktyabr tarixli raportundan məlum olur ki, oktyabrın 8-də çoxsaylı Qacar dəstələri İrəvandan dağlar və Dilican dərəsi vasitəsilə Borçalıya daxil olub bütün əhalinin əkinçiliklə məşğul olduğu bir vaxtda, öz mal-qarasını və ev əşyalarını meşəyə qaçırmağa imkan tapmayan əhalini əsir götürmüşdülər. Bundan xəbər tutan Lisaneviç öz sərəncamında olan Qazax və Şəmşəddil “*könüllüləri*” ilə birlikdə Dilican dərəsindən Həməzəmən vasitəsilə gedərkən geriye qayıdan qacarları yaxalaya bilmiş və əsirləri, mal-qaranı və bütün əşyaları geri almışdır.

Rusiyanın Gürcüstanda təcridən möhkəmlənməsi yerli əhali tərəfindən narazılıqla qarşılanırdı. Borçalı bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar ruslara qarşı mübarizəyə qalxmağa başlamışdılar. 1826-cı ildə gürcü qeyri-nizami qoşunlarının toplanılması işinin müvəqqəti olaraq dayandırılması barədə general Paskeviç tərəfindən verilən göstəriş Rusiya hökumətinə qarşı baş verən hərəkatların dayanmasına səbəb oldu.

Araşdırmalar göstərir ki, müharibələr arası dövrlərdə Rusiya müstəmləkəçilərinin bütün səylərinə

bağmayaraq, yeni hakimiyyət burada hələ də tam möhkəmlənərək istədiyi xətti yeridə bilmirdi. Müstəmləkə rejiminə, çar hakimiyyəti orqanlarının özbaşınalıqlarına qarşı mübarizə hələ də rəsmi orqanlar üçün başlıca problem olaraq qalır, Qazax-Şəmşəddil-Borçalının müstəmləkə rejiminə qarşı mübarizəsi səngimək bilmirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-Safi // Qarabağnamələr. – İkinci kitab. – Bakı: Yazıçı, – 1991, – s. 5-92.
2. Umudlu, V.U. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə / V.U.Umudlu. – Bakı: Elm, – 2004. – 184 s.
3. Аббасова, М.А. История Борчалинского махала (XIX – начало XX вв.) / М.А.Аббасова. – Баку: Сабах, – 2006. – 460 с.
4. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: [в 12 томах]. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, – т. I. – 1866. – 827 с.
5. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: [в 12 томах]. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, – т. II. – 1868. – 1238 с.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: [в 12 томах]. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, т. III. – 1869. – 767 с.
7. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: [в 12 томах]. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, т. IV. – 1870. – 1019 с.
8. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: [в 12 томах]. – V. – 1873. – 1187 с.
9. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией: [в 12 томах]. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, – т. VI. Часть I. – 1874. – 957 с.
10. Алиева, И.Х. Политическое и социально-экономическое положение азербайджанцев Тифлисской губернии (1846-1017) / И.Х.Алиева. – Баку: Тахсил, – 2009. – 224 с.
11. Амирбекова, Н. Структура воюющих сторон в период первой Русско-Иранской (Каджарской) войны // – Баку: Труды Института Истории НАН Азербайджана, – 2013. Том 44, 45, 46, 47, – с. 408-415.

ABBAS SƏHHƏTİN SOSIAL VƏ SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ

Araz Boran oğlu Əliyev
ADPU Ağcəbədi filialı

Hicran Nəsir qızı Əliyeva
Ani.eliyev.95@bk.ru

Xülasə

Görkəmli maarif xadimi, şair, nasir, dramaturq, publisist Abbas səhhət Azərbaycanın ictimai fikir tarixində, sosial-siyasi həyatında, xalqın maariflənməsində fəal iştirak etmiş, özünün elmi-ədəbi yaradıcılığında məzlum xalq kütlələrinin ağır həyat şəraitini təsvir etmiş və buna çarə axtarmağa çalışmışdır.

Açar sözlər: sosial, siyasi, maarifçilik, dünyagörüşü, vətən, mədəniyyət, zülm.

Summary

An outstanding educator, poet, prose writer, playwright, and publicist, Abbas Sahehat took an active part in the history of public opinion, socio-political life, and public education of Azerbaijan.

Key words: social, political, enlightenment, outlook, motherland, culture, oppression.

XIX yüzilliyin sonu–XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycanda sosial-siyasi hadisələrin qızgın cərəyan etdiyi bir dövrdür. Həmin illərdə Azərbaycanda burjua-mülkədar ideologiyası ilə proletar ideologiyası arasında kəskin mübarizə gedirdi. Habelə, bu dövrdə Azərbaycan ictimai fikrində demokratik fikir cərəyanı da ən geniş yayılmış ideoloji cəbhələrdən biri idi.

Demokratik cəbhə bir sıra məsələlərdə burjua-mülkədar ideologiyasının əleyhinə çıxış edir, geniş zəhmətkeş kütlələrin oyanmasına kömək edirdi. Demokratik xadimlər öz yaradıcılıqlarında bir çox məsələlərin, xüsusilə sosial həyat barəsində proletar ideologiyasının irəli sürdüyü bəzi problemlərin həllində marksistlərlə, demək olar ki, eyni cəbhədən və ya ona yaxın mövqedən çıxış edir, zülm və istismar dünyasının eybəcərliklərini, sinfi ziddiyyətləri, məzlum xalq kütlələrinin ağır həyat şəraitini təsvir edir, buna çarə düşünürdülər.

Məhz bu zaman Azərbaycan ədəbiyyatında mütərəqqi romantizm cərəyanına mənsub olan bir sıra şair və ədiblər yaşayıb-yaratmışlar. Bu mütəfəkkir şair və ədiblər arasında Abbas Səhhəti, Abdulla Şaiqi, Cəlil Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, Məhəmməd Hadi və Hüseyn Cavid göstərmək olar. Abbas Səhhətdən bəhs edən yazarlar onu ancaq ədəbi-bədii mövqedən tədqiq etmiş, sosial-siyasi və fəlsəfi (etik-estetik) görüşlərinə toxunmamışlar.

Şairin sosial-siyasi görüşlərinə gəldikdə, burada sosial inkişaf haqqında mülahizələri, maarifçilik fəaliyyəti, Şərqi-Qərb probleminə münasibəti, azadlıq və bərabərlik haqqında düşüncələri də araşdırılmalıdır.

Abbas Səhhətin sosial-siyasi görüşləri onun fəal yaradıcılıq dövrü ərzində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, daim həyatın irəli sürdüyü suallara cavab axtaran şairin bu baxışları bir təkamül və dəyişilmə halında olmuşdur. Buna görə onun həmin baxışlarını izləmək, sosial inkişaf haqqında mülahizələrini, maarifçilik fəaliyyətini, sosial utopiyasını, azadlıq və bərabərlik haqqında düşüncələrinin xarakterini tədqiq və təhlil etmək, XX əsrin əvvəllərində sosial fikir tariximizdəki boşluğu bərpa etmək və daha dərinə öyrənmək üçün xüsusilə vacibdir.

Hər şeydən əvvəl, 1904-cü ildə Rusiya ilə Yaponiya arasında başlanan müharibəyə Abbas Səhhətin münasibətini nəzərdən keçirək.

Abbas Səhhət 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində dərc etdirdiyi bir şeirinin giriş hissəsində Rusiyadakı mütləqiyyət quruluşuna tam tərəfdar olduğunu, imperatora ixtlas və sədaqətini izhar edərək, siniflərdən və sinfi fərqlərdən asılı olmadan cəmiyyətin bütün üzvlərini, ölkənin bütün əhalisini rus-yapon müharibəsində əlahəzrətin qələbəsi yolunda çalışmağa çağırır. O göstərir ki, Şeyxülislamın əmri ilə qazi Əbdülhüseynzadə minbərə çıxaraq əhaliyə belə müraciət edir. (1)

Bilin, ey qövm, bu günlər nə fəraqət dəmidir
Cümlə məcruhə bu günlərdə ianət dəmidir
Malü can ilə köməklik eləyin sultanə
Həq-taala bu təriq ilə yazıb Quranə

Beləliklə, Abbas Səhhət Rusiya mütləqiyyətinə “can, mal və zəban vasitəsilə” yardım göstərməyə çağırmaqla, həm imperializmin ədalətsiz, işğalçı müharibəsinin tərəfdarı kimi, həm də Rusiyada mütləqiyyət quruluşunun pərəstişkarı kimi çıxış edir.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında belə bir pillə, mərhələ olduğunu qeyd etmək xüsusilə onun dünyagörüşündə baş verən dəyişiklikləri, bütövlükdə onun dünyagörüşünün təkamülünü izləmək üçün olduqca zəruridir. Bunsuz şairin yaradıcılığını, həyata, sosial varlığa münasibətini təhlil edərkən natamamlığa yol verilər və yaradıcılığının sonrakı dövrlərində baş verən dəyişikliklərin əhəmiyyəti kifayət qədər dəyərləndirilə bilməz.(4)

Abbas Səhhət Avropa xalqlarına nisbətən öz ölkəsinin iqtisadi geriliyini görür, öz millətinin irəliləməsinin, elmə, maarifə yiyələnməsinin zəruriliyi fikrinə gəlir. Ümumiyyətlə, Abbas Səhhət sosial-siyasi baxışlarında maarifçilikdən çox irəli gedə bilmir. Sosial intibah, dirçəliş və yüksəliş üçün elmin, maarifin həlledici rol oynaması nöqtəyi-nəzərində durur. 1906-cı ildə yazılan “Fəryadi-intibah, yaxud amali-vətənpərvəranə” əsərində o, bütün millətə müraciət edir:

Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl
Ayıl, ey milləti-məzlumə, ayıl
Ayıl, ey bülbüli-gülzari-vətən
Nəgmən ilə ola bidar vətən

Abbas Səhhət öz maarifçilik ideyalarını təbliğ edərkən, elm və maarifin yayılmasına nəinki dinin tərəqqisi üçün zəruri şərt kimi baxır, eyni zamanda elmin inkişaf etdirilməsini dinin ən mühüm tələblərindən biri sayır Elm ilə dini nəinki bərişdirmaq, hətta elmin, maarifin yayılmasına dinin ən mühüm tələbi kimi baxmaq şairin bu dövrdəki yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Abbas Səhhətin dediyi kimi, əgər hazırda din və vətən “əldən gedirsə”, bu ona görədir ki, dinin tələblərinə, birinci növbədə, elmi, maarifi yaymaq tələblərinə əməl edilmir, adamlar cəhalət və zülm yolunu tutmuşlar.

Bu dövrdə Abbas Səhhəti azadlıq və bərabərlik problemi də düşündürürdü. O, vətənini, millətini azad görmək istəyir. Şair bəşəriyyətin sədətini məhz azadlıqda görürdü.(2)

Vətəninin, xalqının başına gələn müsibətlər, elin qara günləri, məzlumların istismarı, köləlik həyat tərzi, bir vətəndaş kimi, Abbas Səhhəti çox rahatsız edirdi. O, üzünü millətin başbilənlərinə tutub deyir:

Qalx, oyan, cürət elə, rəd kimi fəryad et
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et
Görməyirsənmi bu biçarə vətəndaşlarını
Bacı-qardaşlarını, sevgili dindaşlarını

Abbas Səhhət göstərir ki, vətən övladının şücaəti, mərdliyi vətən dara düşəndə, onun azadlığı əlindən alınıb qul halına salınanda, başının üstünü qara buludlar örtəndə aşkar olar. Hər bir övlad ananın dərдинə şərik olmağa, onu ölümün pəncəsindən xilas etmək üçün fədakarlıq göstərməyə borcludur. Vətən ana deməkdir:

Mənfəət verməyi bildikdə, bacardığıda, sənə
Borc deyilmi edəsən nəfli xidmət vətənə
Ananın dərдинə övlad şərik olmazmı
Ananın halı vəxim olsa, oğul solmazmı
Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Böylə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun

1916 cı ildə hökumətin daxili və xarici siyasətindən narazılıq son həddə çatmışdı. Soyğunçuluq müharibəsi, nahaq təkülən qanlar, əsarət və istismar, hüquqsuzluq, son dərəcə ağır həyat tərzi xalq kütlələrini qəti addım atmağa məcbur edirdi. Ölkənin iri şəhərlərindən tutmuş əyalət mərkəzlərinə qədər hər yerdə çarizmə qarşı tətillər və üsyanlar baş verir, silahlı toqquşmalar olur, minlərlə insanın həyatına son qoyulurdu. Bu zaman hamını bir fikir məşğul edirdi: çarizmi devirmək, azad və xoşbəxt bir quruluş yaratmaq! Bunun üçün hamı bir nəfər kimi əl-ələ verib birləşməli, zülmə son qoyulmalı idi. Abbas Səhhət də bu fikrə şərik şıxaraq yazır:

Sayılırsan vətən övladlarının bir fərdi
Vətən imdadına çağırır hər fərdi
Ya ər ol, ortaya çıx, gəl kömək et qardaşına
Ya gedib evdə otur, həm də ləçək sal başına

Abbas Səhhət azadlığı çox geniş mənada başa düşürdü. Ona görə də insanı hər bir cəhətdən azad görmək istəyir, bütün məhdudiyyətlərin ləğv edilməsini arzulayırdı. Bir sənətkar kimi, şair vətən üçün əlindən gələni o vaxt edə bilər ki, özü azad olsun. Şairin əsas silahı qələmdir. Qələm azad olmasa, şair tərsiləh olunmuş əckərə bənzər (2)

1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabına böyük ümidlər bəsləyən şair xalqa “verilən” azadlıq və bərabərlik haqqındakı ilk şayiələrdən o qədər sevinir və şadlanır ki, sevincini ifadə etməkdə çətinlik

çəkir. Gördüklərinə, eşitdiklərinə inana bilmir, özünü qeyri-adi bir aləmdə hiss edir. Ancaq bu sevinc və şadlıq real zəmindən uzaq, sadəcə söylənmiş söz olduğu üçün uzun müddət davam etmədi. Hakimiyyəti ələ alan Müvəqqəti hökumət xalqın bütün ümidlərini qırdı. Çarizmin məlum mürtəce siyasətinin davamçısına çevrildi. Millətlərə, xalqlara heç bir azadlıq, heç bir hüquq verilmədi. İstismar, təqib və təzyiq bir az da gücləndi, ədalətsizlik və bərabərsizlik daha geniş miqyas aldı. Bunu görən şair hökumətin yalançı, hiyləgər siyasətinin mahiyyətini belə şərh edir:

Köhə idarəmiz durur
Rəngi də solmayıb hələ

Abbas Səhhət insanın bərabərliyini onlara verilən azadlıqla vəhdətdə görür. Əgər insan siyasi, iqtisadi və sosial cəhətdən azad deyilsə, o zaman heç bir bərabərlikdən söz açmaq olmaz. Hakim və məhkum, ağa və nökər münasibətlərinin mövcud olduğu, istismar və zorakılığın hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə hansı bərabərlikdən danışmaq olar.

Abbas Səhhət bütün fəaliyyəti ərzində ən çox cəmiyyətin azadlığı problemi üzərində düşünmüş, yaradıcılığında da bu problemdən irəli gələn fikir və düşüncələr, narazılıq və narahatlıq kimi sosial hisslər üstünlük təşkil etməkdədir. Məlumdur ki, siyasi (hüquqi) bərabərlik iqtisadi bazisdə müəyyən mütərəqqi dəyişikliklərlə bağlıdır. Mülkiyyət münasibətlərinin aradan qaldırılması, yəni ümumi mülkiyyətin bərqərar olması cəmiyyətin siyasi həyatında (üstqurumunda) da zəruri dəyişikliyə gətirib çıxaracaqdır. Lakin bütün bunları A.Səhhətin dərk etməsi üçün hələ şərait yaranmamışdı. Şair sadəcə olaraq gördüyü qeyri-adiliyə təəccüb edir, öz etirazını bildirir, onu rahatsız edən məsələlərin aradan qalxmasını istəyir.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında maarifçilik uzun müddət ərzində aparıcı və başlıca ideyalardan biri kimi özünü göstərir. O, hətta ədəbiyyatı, dili hər bir millətin nicat tapması üçün əsas amil hesab etmişdir. 1914-cü ildə yazdığı "Bizdə milliyyət duyğusu ölür" adlı məqaləsində o, dil və ədəbiyyatın rolunu mübaliğəli şəkildə göstərərək yazır "...Lisan və ədəbiyyat hər millətin mayeyi-nicatıdır. Hər millətin yaşaması ədəbiyyatına bağlı olduğu bədihidir" (7, № 5, 1914)(2)

Burada Abbas Səhhət insanların həyatının inkişaf səbəblərini araşdırarkən, ümumiyyətlə, sosial həyat məsələlərinə düzgün mövqedə dura bilmir. Sosial həyatın zəminini, bazisini görmür, hər bir millətin, hər bir xalqın ədəbiyyat və dilinə onun nicat tapması üçün başlıca amil kimi baxır, onun yaşaması üçün ədəbiyyatı ən mühüm bir şərt sayır. Sosial həyat hadisələrinin cərəyan etməsi və inkişafı səbəblərini, cəmiyyət həyatının inkişaf qanunauyğunluqlarını başa düşməkdə Abbas Səhhət idealizm mövqeyində durur.(4)

1916-cı ildə yazdığı əsərlərində də şair həyatda dəyişikliklər yaradılması üçün ən mühüm vasitəni elm və maarifin yayılmasında görmüş, öz maarifçilik ideyalarının təbliğini davam etdirmişdir. Məsələn, "Şərərə" adlı şeirində o, elmi, maarifi insanın əlində ən mühüm qüvvə hesab edir və belə bir qənaətə gəlir ki, bu qüvvə sayəsində insanlar xoşbəxt yaşaya bilərlər:

Kəsb qıl elmü hünər, səyü əməl
Ta ki, hər müşkilin olsun münhəll
Elmdən şəhpər açıb pərvaz et
Məsədət rütbesini ehraz et

Abbas Səhhət yaradıcılığında dinə də müəyyən qədər yer ayırmışdır. O, zənn edir ki, din ilə birlikdə başqa dünyəvi elmləri də öyrənmək, mənimsəmək və bunların sayəsində yüksəlmək lazımdır.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında Şərq-Qərb məsələsi də müəyyən yer tutur. Abbas Səhhətin fikrincə, Şərq ölkələri olduqca geridə qalmışdır. Şərq ölkələrində elm və mədəniyyət yoxdur. Elmin pərisi Şərqdən Qərbə qaçmışdır. Qərbdə elm, mədəniyyət, maarif yüksək səviyyədədir, bu yanda isə din adı altında dinsizlik, zülm, istibdad hökm sürməkdə, mövhumatdan başlar havalanmaqdadır. Şərqi qəflət və cəhalət bürümüşdür. Buna görə də şair allaha müraciətlə ondan əlac gözləyir, islam ölkələrinin imdadına yetməsini arzulayır. (3)

Təməddün yox, təəllüm yox, təğafül çox, təcahül çox
Ürəklər lövhəsində nöqtəyi-beyza qaralanmış
Bu dərdə öz təbib-i-haziqin göndər, əlac etsin
Məzaci-milləti-islam səhhətdən cidalanmış

Abbas Səhhətin yaradıcılığından bəhs edən bəzi müəlliflər onun əsərlərində Şərq-Qərb probleminə xeyli yer verildiyini qeyd edirlər və bildirirlər ki, bu qarşılaşdırmada şair Qərbin yüksək inkişafa çatdığını, Şərqin isə geridə qaldığını kədər və təəssüflə təsvir edir. Şərq ölkələrinin də Qərbdə əldə edilən inkişaf səviyyəsinə çatmasını arzulayır.(4)

Lakin bu mülahizələri mütləqləşdirmək, yalnız bunları qeyd etməklə kifayətlənmək şairin dünyagörüşünün şərhində birtərəfliliyə aparıb çıxarmış olar. Şərq-Qərb probleminin Abbas Səhhət tərəfindən qoyuluşunda nəzərimizi cəlb edən daha bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, şair heç də həmişə Qərbi idealizə etmir, Qərbin qarşısında diz çökməyi təbliğ etmir, heç də həmişə Şərqin də Qərbin yolu ilə getməli olduğu fikrində qalmır. Müəyyən hallarda o, Qərbin Şərqə mənfi təsirindən də bəhs edir, Qərb qarşısında təqlidçilik nəticəsində Şərqin öz milli xüsusiyyətlərini itirdiyini bildirir. Onun əsərlərində hətta belə bir fikrə də təsadüf edilir ki, bu, Şərqin öz milli azadlığını itirməsinə gətirib çıxara bilər. Deməli, Abbas Səhhətin yaradıcılığında Qərbin imperialist dövlətlərinin Şərq xalqlarına qarşı müstəmləkə siyasətinin ümumi şəkildə qeyd edildiyini də görmək mümkündür.

Abbas Səhhət 1914-cü ildə qələmə aldığı “ Bizdə milliyyət uyğusu ölür” məqaləsində yazır: “Hər şeydə avropalılara təqlidən bütün varlığımızı unutmağa, hürriyyəti-milliyətimizi qayıb etməyə mayilik. Məsum balalarımızı hələ göz açmamış xarici mürəbbiyələrə təslim edirik. Bədbəxt balalarımızın dünyanı bilməmişdən, tanımamışdan ruhunu zəhərləyib öldürürük. Doğrudur, övladımız zahirdə ölüb qəbrə getməyir, lakin həqiqətdə ruhu ölür, vücudu, canı bir məzar şəklini alır. Çünki insanın həqiqi ruhu onun dəyanəti və milliyyətidir. O, zəhərləndikdən sonra, məhv olduqdan sonra yerdə nə qalır ruhsuz, cansız bir cəsəd. Biz bununla mədəniləşmərik”. (2)

Ümumiyyətlə, xalqımızın mütəfəkkir oğlu Abbas Səhhətin dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində milli sosial fikrimizin inkişafında mühüm yer tutur, bir çox cəhətdən onun daha da yüksəlməsinə, tərəqqi etməsinə xidmət göstərir. Bütövlükdə onun dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları, sosial-siyasi, etik və estetik görüşləri həmin dövrdə sosial şüurumuzun yeni nailiyyəti kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I cild, Bakı: 2004.
3. “Bəsirət” qəzeti, № 5, 1914.
4. Şamaxı Ensiklopediyası.
5. Kamal K. Abbas Səhhət. Bakı: 1986.

ŞANLI ZƏFƏR TARİXİMİZ – QARABAĞA BÖYÜK QAYIDIŞ

Fəxrəddin Emin oğlu Məmmədov

ADPU Şamaxı filialı
fexreddin480@gmail.com

“İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə ümidlər bəsləyirəm”. (1)
Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 03 oktyabr 2003-cü il tarixində Azərbaycan xalqına müraciətindən

*Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim. (2. səh 48)*

Abbas Səhhət

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti və məharətli sərkərdəlik qabiliyyəti nəticəsində 44 günlük Vətən müharibəsində - Qarabağ savaşında qazandığımız Zəfərimiz ölkəmizin coxəsirlik tarixinin şanlı səhifəsidir. Tarixi Zəfərimizdən dərhal sonra azad edilmiş torpaqlarımızda genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işlərinə start verilməsi də dünya tarixində nadir hadisələr sırasındadır. Çünki müharibədən çıxan bir ölkənin dərhal quruculuq işlərinə başlaması mümkün deyil. Azərbaycan bu addımı ilə həm iqtisadi imkanlarını təqdim etdi, həm də necə qurucu xalq, bu torpaqların sahibi olduğunu bir daha dünyaya nümayiş etdirdi. Qısa müddət ərzində görülən işlərin miqyası o qədər böyükdür ki, onların xronologiyasını belə təqdim etməklə bitməz. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə beynəlxalq statusa malik üç hava limanının tikintisi bu ərazilərin əlverişli coğrafi mövqeyə malik olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirir. İşğalın ağır nəticələri, mədəni irsin məhvi, baxımsızlıq, barbarlıq və məqsədyönlü dağıdılma nəticəsində yerlə yeksan edilən şəhərlərə yenidən həyat bəxş olunur. Qarabağ bölgəsinə "Böyük Qayıdış" proqramı uğurla həyata keçirilir. Doğma yurdlarından didərgin düşən məcburi köçkünlər: Cəbrayıl, Ağdam, Zəngilan, Füzuli, Laçın, Şuşa sakinləri ev-əşiklərinə geri dönr, kənd və şəhərlər müasir üslubda bərpa edilir. Xocalı, Xankəndi və digər yaşayış məntəqələri öz sakinlərinin gəlişini səbirsizliklə gözləyir. 10 may 2024-cü il tarixində Ümumilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci il dönümü günündə Şuşa sakinləri ilə görüşdə dövlət başçısının qururla dediği: "Biz gəlmişik burada əbədi yaşamağa və bundan sonra Azərbaycan Bayrağı bu torpaqda əbədi yaşayacaq" (3.) sözləri Qarabağa "Böyük Qayıdış"ın dövlət siyasəti olduğunun təsdiqidir.

Açar sözlər: Ümumilli Lider, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Zəfər tarixi, Böyük Qayıdış, Qarabağ, Şuşa zirvəsi, Vətən müharibəsi, Müzəffər Ali Baş Komandan, 44 günlük.

Summary

Our Victory in the 44-day Patriotic War - the Karabakh War as a result of the successful internal and external policy and skillful leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, the victorious Commander-in-Chief Ilham Aliyev, is a glorious page in the history of our country's bravery. The start of large-scale restoration and construction works in our liberated lands immediately after our historical victory is one of the rare events in the history of the world. Because it is impossible for a country that has come out of the war to start construction works immediately. With this step, Azerbaijan presented both its economic opportunities and once again demonstrated to the world what a founding nation it is the owner of these lands. The scale of the works done in a short period of time is so great that even presenting their chronology does not end. The construction of three airports of international status in our liberated territories demonstrates to the whole world that these territories have a favorable geographical position. The cities that were razed to the ground as a result of the heavy consequences of the occupation, destruction of cultural heritage, neglect, barbarism and purposeful destruction are being given new life. The "Great Return" program to the Karabakh region is being successfully implemented. IDPs displaced from their homelands: Jabrayil, Aghdam, Zangilan, Fuzuli, Lachin, Shusha residents are returning to their homes, villages and towns are being restored in a modern style. Khojaly, Khankendi and other settlements are eagerly awaiting the arrival of their residents. On May 10, 2024, on the 101st anniversary of the birth of National Leader Heydar Aliyev, the words of the head of state proudly said at a meeting with residents of Shusha: "We have come to live here forever, and from now on the Azerbaijani flag will live forever on this land" (3.) It is confirmation that the "Great Return" is a state policy.

Key words: National Leader, President of the Republic of Azerbaijan, History of Victory, Great Return, Karabakh, Shusha Summit, Patriotic War, Victorious Commander-in-Chief, 44-day.

İkinci Qarabağ savaşında – 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında xalqımızın qazandığı tarixi Zəfər uzaqgörən, görkəmli dövlət xadimi Ümumilli Lider Heydər Əliyevin göstərdiyi mübarizə yolunun yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirilməsinin, uğurla başa çatdırılmasının misilsiz nümunəsidir. Cəmi 44 gün ərzində Azərbaycan odusu 30 illik işğala son qoydu. Bu müharibə Azərbaycanın dövlətçilik

tarixinin ən şərəfli hadisəsi olmaqla bərabər, həm də xalqımızın ədalətli mübarizəsinin bariz nümunəsidir. Qələbənin qazanması, uzun illərdən bəri Ermənistanın işğalı altında olan tarixi torpaqlarımızın azad olunması, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və tarixi ədalətin bərpa edilməsi çoxəsrlik Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biridir. Eyni zamanda bu qələbə qonşusunun torpağına göz dikən, xalqımızın humanistliyindən, qonaqpərvərliyindən, etimadından, etibarından sui-istifadə edən erməni vandallarının əsl simasını dünyaya bir daha nümayiş etdirdi.

Ümumiyyətlə müharibələrdə böyük qələbələrin əsasında duran ən başlıca amil xalq-dövlət-ordu birliyinin sarsılmaz vəhdətinin təmin olunmasıdır. Sentyabrın 27-də uğurlu əks-hücum əməliyyatının ilk saatlarından düşmənin möhkəmləndirilmiş ön müdafiə xəttini yaran Qəhrəman ordumuz “ Zəfər Günümüz” kimi qeyd etdiyimiz 8 noyabr 2020 – ci il tarixində Azərbaycanın və dünya hərbi tarixinin şanlı səhifələrindən birini təşkil edən çətin “Şuşa” əməliyyatını uğurla başa çatdıraraq mədəniyyət beşiyimizi işğaldan azad etdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqımızın 30 ilə yaxın həsrətlə gözlədiyi bu şad xəbəri Azərbaycan xalqına 8 noyabr 2020 – ci il tarixində səhər tezdən” Şəhidlər “xiyabanından çatdırdı: “Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm. Bütün şuşalıları ürəkdən təbrik edirəm. İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq. Bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür! Bu qələbəni biz döyüş meydanında qazandıq... Bu tarixi bir gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda bəlkə də ən xoşbəxt günlərimdən biridir. Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!”.(4.)

Müharibənin birinci günündə əldə edilmiş qələbə - bir neçə kəndin azad edilməsi sonuncu günə qədər davam etdi və 2020 – ci il noyabrın 8-də Şuşanın azad edilməsi Ermənistan ordusunun müqavimət gücünü tamamilə sarsıtdı. Dövlət başçısının dediyi kimi, həqiqətən, Şuşasız müharibənin uğurla başa çatması mümkün deyildi. Ermənistan noyabrın 20-də Ağdam, 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonlarını Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə təhvil verdi. Bununla da Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi.

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hər bir müsahibəsi, çıxışı dünya güclərinə tarix, hüquq, milli qürur dərəsi oldu. Dövlətimizin başçısının yüksək siyasi məharəti sayəsində diplomatik cəbhədə böyük uğurlar qazandı. Gərgin və davamlı təbliğat nəticəsində bütün dünyaya sübut edildi ki, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Azərbaycanlılar yox, məhz ermənilər bu torpağa gəlmədirlər.

Dövlət başçısı İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın işğaldan azad edilmiş ərazilərimizə davamlı səfərlərinin hər biri Böyük Qayıdışa doğru atılan addımdır. Hər bir səfər bir sıra sosial obyektlərin açılışı və təməlqoyma mərasimlərinin keçirilməsi ilə yadda qalır. Bu torpaqlarda tarixi və dini abidələrimizin bərpası Heydər Əliyev Fondu tərəfindən aparılır. Şuşada Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə “Xarıbülbül” musiqi festivalı və “Vaqif Poeziya Günləri” ədəbiyyatının bərpası da təqdir edilən addımlar sırasındadır. Xalqımız tam əmindir ki, Prezident İlham Əliyevin və Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın birgə söyləri nəticəsində bu torpaqlarda bərpa-quruculuq işləri uğurla başa çatacaq, soydaşlarımız doğma yurd-yuvalarına qayıdaraq onlara yeni həyat verəcəklər. Soydaşlarımızın qayıdış ünvanlarının sayı gündən-günə artır. Hazırda Ağalılar və Talış kəndləri, Laçın və Füzuli şəhərləri mərhələli şəkildə sakinlərinə qovuşurlar. Böyük Qayıdışın növbəti ünvanı Xocalı, Xankəndidir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda törədilən və insan tələfatı ilə nəticələnən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin tərk-silah edilərək ərazilərimizdən çıxarılması, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan dinc əhəlinin, habelə bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilərin və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə Azərbaycan 19 sentyabr 2023-cü ildə lokal xarakterli antiterror tədbirlərinə başladı. 2023-cü il sentyabrın 20-də müvafiq şərtlər altında bir sutkadan az davam edən lokal xarakterli antiterror

tədbirlərinin dayandırılması barədə razılıq əldə olundu. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoyması, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxması və tam şəkildə tərksilah olunması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin Azərbaycan ərazilərini tərk etməsi, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələrinin buraxılması, eyni zamanda, paralel şəkildə bütün silah-sursat və ağır texnikanın təhvil verilməsi Azərbaycanın növbəti Qələbəsi oldu. Antiterror tədbirlərinin nəticəsində Azərbaycan bütün ərazilərində öz suverenliyini tam bərpa etdi. 15 oktyabr tarixində dövlət başçısı, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Xankəndidə, Xocalıda, Ağdərədə və Xocavənddə Azərbaycan Bayrağını ucaltdı. Xankəndi şəhərinin mərkəzi meydanında Azərbaycan Bayrağını ucaltdıqdan sonra xalqa müraciətində “Şadam ki, son 20 il ərzində verdiyim bütün vədlər, qarşıma qoyduğum bütün vəzifələr icra edildi. Bu gün bütün Azərbaycan xalqı ürəkdən sevinir, bütün Azərbaycan xalqı “Allaha şükür” deyir. Bu günü biz 30 ildən çox gözləmişdik. Ancaq hər birimiz, əminəm və inanırdıq ki, bu gün gələcək” fikirlərinin davamı olaraq onu da böyük əminliklə bildirdi ki, nəyi demişəmsə, onu da etmişəm: “Bunu hər kəs bilir, o cümlədən Ermənistanda da bunu bilirlər və bunu unutmasınlar. Vətən müharibəsini unutmasınlar! Antiterror tədbirlərini unutmasınlar! Əgər yenə də Ermənistanda hansısa qüvvə revanş haqqında düşünürsə, bax, bu kadrlara yaxşı baxsın.”

Bu kimi hadisələr Azərbaycanın çoxəsrlik dövlətçilik tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biridir və son 3 ildə baş verən bu hadisələrə şahidlik etmək belə hər bir azərbaycanlı üçün çox böyük qürur mənbəyidir.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanın bu qürurverici və əzəmətli qələbəsinin müəllifi xalqımızın ulu öndəri Heydər Əliyevin layiqli davamçısı ölkə Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevdir. Vətən müharibəsindəki Zəfərin davamı olaraq Qarabağa və ətraf bölgələrə Böyük Qayıdış mühüm ictimi – siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik tarixi proses Ümummilli Lider Heydər Əliyev düşüncəsinin təntənəsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqına müraciəti. Xalq qəzeti, 03 oktyabr 2003 – cü il.
2. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri, Bakı: 2005.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şuşa Qlobal Media Formunda nitqi. 10 may 2024 – cü il, Şuşa şəhəri.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Şəhidlər Xiyabanında nitqi. Bakı şəhəri, 8 noyabr 2020–ci il.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QURUCUSU

Zərifə Mahmud qızı Həmidova
ADPU Şamaxı filialı
zerifehemidova16@mail.ru

Xülasə

Bu məqaləmdə Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə sənaye, o cümlədən yüngül sənaye və kənd təsərrüfatı ən parlaq inkişaf dövrünü yaşamışdır. Əgər Azərbaycan SSRİ miqyasında yalnız xammal mənbəyi kimi çıxış edərək inkişaf tempinə görə ən geridə qalmış respublika kimi səciyyələndirilirdisə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən işlərin fonunda ölkəmiz sürətli inkişaf tempinə malik oldu və bütün sahələrdə mütəmadi inkişaf göstəriciləri qeydə alındı. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görüldü. Musiqi, teatr, kino, təsviri incəsənət və digər sahələrdə xüsusi dəyişikliklər və inkişaf meyilləri qeydə alındı. Mədəniyyət evləri inşa edildi, abidələr ucaldıldı, incəsənət xadimlərinə fəxri adlar, ordenlər, təqaüdlər ayrıldı. Bütün bunlar isə

cəmiyyətin intellektual təbəqəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini daha da artırdı.

Açar sözlər: Təhlükəsizliyi, islahatlar, mütəmadi, strateji, təşəbbüs, plenumun, orqanları.

Summary

In this article, the industry, including light industry and agriculture, experienced the brightest period of development during the time when the Great Leader Heydar Aliyev led the country. If Azerbaijan was only a source of raw materials on the scale of the USSR and was characterized as the most backward republic in terms of development speed, then against the background of the works carried out under the leadership of Great Leader Heydar Aliyev, our country had a rapid development rate and regular development indicators were recorded in all fields. Important measures were taken to protect national and moral values. Special changes and development trends in music, theater, cinema, visual arts and other fields were recorded. Houses of culture were built, monuments were erected, honorary titles, orders, and scholarships were awarded to artists. All this increased the level of efficiency of the intellectual class of the society.

Key words: Security, reforms, regular, strategic, initiative, plenum, bodies.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Naxçıvanda anadan olub. 1944-cü ildən təhlükəsizlik orqanları sistemində çalışan Heydər Əliyev 1964-cü ildən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildən isə sədri vəzifəsində işləyib, general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlib. Həmin illərdə o, Leninqradda (Sankt-Peterburq) xüsusi ali təhsil alıb, 1957-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirib. 1969-cu il iyul plenumunda Heydər Əliyev Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilib. 1982-ci ilin dekabrında Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilib və SSRİ-nin rəhbərlərindən biri olub.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1969-1982-ci illər ərzində Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə həyata keçirilən islahatlar və görülən strateji tədbirlərin fonunda respublikamız sürətlə inkişaf edərək SSRİ miqyasında xüsusi çəkiyə malik olan respublikaya çevrilmişdi. Ulu Öndər 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayanda Azərbaycan Respublikası Sovet İttifaqının müttəfiq respublikaları arasında bütün göstəricilərə görə axırıncı yerlərdə idi. Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə sənaye, o cümlədən yüngül sənaye və kənd təsərrüfatı ən parlaq inkişaf dövrünü yaşamışdır. Əgər Azərbaycan SSRİ miqyasında yalnız xammal mənbəyi kimi çıxış edərək inkişaf tempinə görə ən geridə qalmış respublika kimi səciyyələndirilirdisə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən işlərin fonunda ölkəmiz sürətli inkişaf tempinə malik oldu və bütün sahələrdə mütəmadi inkişaf göstəriciləri qeydə alındı. Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görüldü. Musiqi, teatr, kino, təsviri incəsənət və digər sahələrdə xüsusi dəyişikliklər və inkişaf meyilləri qeydə alındı. Mədəniyyət evləri inşa edildi, abidələr ucaldıldı, incəsənət xadimlərinə fəxri adlar, ordenlər, təqaüdlər ayrıldı. Bütün bunlar isə cəmiyyətin intellektual təbəqəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini daha da artırdı. Bütövlükdə, 1969-cu ildən başlayan böyük inkişaf və rifah yolu Azərbaycanın gələcək tərəqqisinin əsası oldu.

Milli-ideoloji siyasətin tərkib hissəsi kimi, 1978-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin cəhdləri və təşəbbüsü sayəsində Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasına “Azərbaycan dili Azərbaycan SSR-in rəsmi dövlət dilidir” maddəsi daxil edildi. Milli ideologiyamızın funksional vahidi olan milli dilimizin mühafizəsi və təbliği baxımından mühüm tarixi əhəmiyyətə malik addım oldu. Bunun ardınca “Müasir Azərbaycan dili” və “Azərbaycan dili” dərslikləri hazırlandı ki, bu da olduqca mühüm əhəmiyyətə malik idi. Böyük şəxsiyyətin prinsipial mövqeyi. Ulu Öndər Heydər Əliyev 1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq, tutduğu vəzifələrdən istefa verib. 20 Yanvar hadisələrinə ilk hüquqi qiymətin verilməsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi iradəsinin nəticəsidir. 1990-cı il yanvarın 21-də Sovet rejiminin qadağalarına rəğmən, həyatını təhlükə qarşısında qoyaraq Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələn Ulu Öndər Heydər Əliyev qanlı faciənin təşkilatçılarını ittiham etdi, ifşaedici və cəsarətli bir bəyanat verdi. Öz xalqına sadıqlılığının təcəssümü olan prinsipial vətəndaş

mövqeyi. Ulu Öndər Heydər Əliyev keçmiş Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münafiqlik vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasətinə cavab olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etdi. 1991-ci ilin sentyabr ayında Ulu Öndər Heydər Əliyevin Naxçıvan MSSR-in Ali Məclisinin sədri seçilməsindən olan mərhələdə daha da kəskinləşdi. Ali Məclisin sədri seçilən Ulu Öndər Heydər Əliyevin gərgin fəaliyyəti və söyləri sayəsində sabitlik təmin edildi və muxtar qurumun sosial-iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırıldı.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 1991-ci il dekabrın 16-da Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçən iclasında 31 dekabrın dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi bayramı kimi qeyd olunması barədə qərar qəbul edilib. Ali Məclis bununla bağlı qanunvericilik aktının qəbul olunması üçün ölkə parlamentinə - Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinə müraciət edib. Dekabrın 25-də Ali Sovetin Milli Şurası müraciəti nəzərə alaraq, dekabrın 31-nin Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü elan olunması barədə qanun qəbul edib və bütün azərbaycanlılar rəsmən bu günü bayram kimi qeyd edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı vətəndaş müharibəsindən - qarşıdurmadan, tənəzzül və məhv olmaq təhlükəsindən xilas edərək dirçəliş yoluna çıxardı. Böyük dövlət xadimi, müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xalqımız qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycan dövlətçiliyinin xilasını və bunun sayəsində ölkənin siyasi tarixində yeni bir mərhələnin açılmasıdır. 1992-ci ilin oktyabrında bir qrup Azərbaycan ziyalıları Ona müraciət edərək Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasını təklif etmişdi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ziyalılara göndərdiyi 24 oktyabr 1992-ci il tarixli cavab məktubunda Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasına və ona rəhbərlik etməyə razılıq verdi. Beləliklə, 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda keçirilən təsis konfransında Yeni Azərbaycan Partiyası təsis edildi və Ulu Öndər Heydər Əliyev partiyanın Sədri seçildi. Ulu Öndərin təcrübəsi və siyasi peşəkarlığı sayəsində YAP ölkənin ən böyük və effektiv siyasi qüvvəsinə çevrilmişdir. Partiya Heydər Əliyevin ətrafında yaradılmışdır, onun siyasi təcrübəsi, bilikləri, xalq qarşısında göstərdiyi xidmətlər, çalışdığı dövrdə göstərdiyi əsl vətənpərvərlik və öz xalqına olan sadiqlik Azərbaycanın mütərəqqi insanlarını onun ətrafında birləşdirdi. Xalqın tələbi ilə Naxçıvandan Bakıya gələn Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi və iyunun 24-dən Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı. 1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilib. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə Prezident seçilməsi Azərbaycan xalqını qurtuluşa aparacaq yolun ilk addımıdır. Ulu Öndər 1993-cü il oktyabrın 10-da dövlətə və xalqa sədaqət andı içərək Azərbaycanı böyük bəlalardan, faciələrdən hifz edib, ölkəni sabitlik, iqtisadi inkişaf və tərəqqi yoluna çıxarıb, global enerji-kommunikasiya layihələrini reallaşdırmaqla Vətənə sədaqətlə xidmətin əyani nümunəsini yaratdı.(1)

O, 1998-ci il oktyabrın 11-də keçirilən növbəti prezident seçkilərində yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Azərbaycan xalqı haqlı olaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevi Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin qurucusu kimi qəbul edir. Ulu Öndərin rəhbərliyi altında dövlətçiliyin əsasları qoyuldu və ciddi islahatlara start verildi. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə öz möhkəm yerini tuta bildi. Ən ağır məqamlarda Azərbaycan xalqı əmin idi ki, Heydər Əliyev müstəqilliyi, dövlət maraqlarını, xalqımızın, dövlətimizin maraqlarını qoruyacaq və xalqımızın inkişafı ilə bağlı ən düzgün qərar verəcəkdir. Xalqla iqtidar arasındakı birlik ölkənin uğurlarının əsas səbəbidir.(1)

Atəşkəsin əldə olunması Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi nüfuz və peşəkarlığının nəticəsi idi. Hərbi uğursuzluqlarla üzləşdiyini və daha irəliləyə bilmədiyini görə təcavüzkar Ermənistanın rəhbərliyi 1994-cü ilin mayında danışıqlar masası arxasında oturmağa, cəbhə bölgəsində atəşkəsi nəzərdə tutan Bishkek protokolunu 1994-cü il mayın 8-də imzalamağa məcbur oldu. Protokol mayın 12-də qüvvəyə mindi və cəbhə xəttində aktiv hərbi əməliyyatlar həmin gündən dayandırıldı. Atəşkəsin əldə olunması Azərbaycanın iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və ordu quruculuğu prosesinin uğurla aparılması baxımından mühüm bir mərhələ oldu. "Əsrin müqaviləsi" 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkəti ilə 6 ölkənin 10 şirkəti arasında bağlanmışdır. "Əsrin müqaviləsi" həm karbohidrogen ehtiyatlarının miqdarına, həm də qoyulan sərmayələrin həcminə görə dünyada bağlanan ən iri sazişlər siyahısına daxil olmuşdur. "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemindəki yerini müəyyənləşdirmişdir. Həmin müqavilə daha sonra 19 ölkənin 41 neft şirkəti ilə 26 müqavilənin

imzalanmasına yol açmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdi: “Əsrin müqaviləsi ilə qoyduğumuz təməl XXI əsrdə Azərbaycan xalqının inkişafı, firavan həyatı, müstəqil Azərbaycan dövlətinin suverenliyinin daha da möhkəmlənməsi üçün gözəl imkanlar yaradır və inanıram ki, XXI əsr müstəqil Azərbaycan dövləti üçün ən xoşbəxt dövr olacaqdır.” Bu sıraya təkmil siyasi sistemin, siyasi mədəniyyətin əsasının qoyulması, davamlı siyasi-hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, həmçinin milli həmrəylik və bütövlüyü təmin edən ideologiyanın yaradılması aid edilə bilər. Eyni zamanda, həmin dövrdə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini də xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu, müstəqil Azərbaycanın demokratik inkişaf yolunda əmin addımlarla irəliləməsini təmin edən çox mühüm vasitə oldu. 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanın sürətli inkişafı bugünkü reallıqların bünövrəsidir. Ölkə daxilində başlanan islahatlar dövlətimiz üçün həlledici rol oynamışdır. Həmin dövrdə görülmüş işlər sayəsində Azərbaycan inkişaf yoluna qədəm qoydu, beynəlxalq aləmdə daxili siyasətlə bağlı bütün məsələlərdə öz prinsipial mövqeyini nümayiş etdirdi, dünyada böyük hörmətə malik oldu. Onların yaşayış şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması, ağır vəziyyətdə yaşadıkları çadır düşərgələrinin ləğvi üçün konkret addımlar atılırdı. 2001-2002-ci illər ərzində Ulu Öndər imzaladığı üç fərmana əsasən, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onların məskunlaşma, məşğulluq problemlərinin həlli üçün Dövlət Neft Fondundan 359 milyard manat vəsait ayrılmış və bunun müqabilində 18 qəsəbə salınmış, 6076 mənzil tikilmiş, yüzlərlə zəruri infrastruktur obyektləri inşa edilmişdir. 1993-2003-cü illər arasında qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə yönəldilən vəsaitin həcmi 90 dəfə, yemək xərcləri üçün müavinət 60 dəfə, kommunal xidmət xərcləri üçün kompensasiya 120 dəfə artırılmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri müstəqil dövlətin yeni, müasir Konstitusiyasının hazırlanmasıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev demişdir: “Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən Əsas Qanun, tarixi sənəd olsun. Hakimiyyət bölgüsü – ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyəti - bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməli, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır.” Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm yetirən Ümummilli Lider Azərbaycan dilinin adını özümüze qaytarmışdır. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflərin çox böyük əksəriyyətində ana dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması dəstəklənirdi. Geniş müzakirələrdən sonra 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapmışdır. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndirilmişdir. Xalqımız Ulu Öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsini ehtiram və minnətdarlıqla yad edir. Millətin məhəbbətini qazanmış Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yaddaşında qurucu və xilaskar dövlət xadimi kimi əbədi olaraq yaşayacaqdır. Uzun müddət ABŞ-ın Klivlend klinikasında müalicə olunan Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də dünyasını dəyişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Heydər Əliyev Azərbaycan dili və Azərbaycançılıq Bakı 2023.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Müdriklük Zirvəsi Bakı 2011.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013-cü illər). Bakı: «Nurlan», 2004, 2009 (Xalq qəzeti, aprel)
4. Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yollarında (məqalələr toplusu) II (X) Buraxılış (Ş.M.Muradovun redaktəsi ilə). Bakı: Elm, 2002, 2009.

HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANININ “RİYAZ ƏS-SİYAHƏT” ƏSƏRİ

Şahin Xanoğlu oğlu Yəhyayev

AMEA Z.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutu
shahin9999@mail.ru

Xülasə

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində yaşamış səyyah, şair, etnoqraf, filosof, coğrafiyaşünas alim Hacı Zeynalabdin ibn İsgəndər Şirvani Nəmətullahi ömrünün 40 ilini Yaxın və Orta Şərq, Cənubi və Mərkəzi Asiya, Balkan yarımadası və Yunan adalarına səyahət etməklə “Riyaz əs-siyahət”, “Hədayiq əs-siyahət” və “Bustan əs-siyahət” adlı əsərlərində Asiya, Avropa və Afrika xalqlarının mədəniyyəti, ictimai fikri, fəlsəfəsi, ədəbiyyatı və tarixi haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun “zəngin və faydalı xəzinə” adlandırdığı “Riyaz əs-siyahət” əsəri Şirvaninin qələmə aldığı ilk əsərdir.

Açar sözlər: Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, səyyah, zəngin xəzinə, coğrafiyaşünas, tarixçi, etnoqraf.

Summary

At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, Haji Zeynalabdin Isgandar Shirvani Nematullahi, a traveler, poet, ethnographer, philosopher and geographer spent 40 years traveling through the Near and Middle East, South and Central Asia, the Balkan Peninsula, and the Greek Islands. In his works “Riyaz as-siyahat”, Hadayiq as-siyahat” and Bustan as-siyahat he provided valuable information about the culture, social thought, philosophy, literature and history of the peoples of Asia, Europe and Africa. Abbasgulu Agha Bakikhanov referred to Shirvanis first work, “Riyaz as-siyahat” a rich and useful treasure”.

Key words: Zeynalabdin Shirvani, Riyaz al-Siyahat, traveler, rich treasure, geographer, historian, ethnographer.

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış səyyah, şair, etnoqraf, filosof, coğrafiyaşünas alim Hacı Zeynalabdin ibn İsgəndər Şirvani Nəmətullahi 16 avqust 1780-ci ildə Şamaxı şəhərində dövrünün nüfuzlu alimlərindən biri olan Axund İsgəndərin evində dünyaya göz açmışdır. Şirvaninin 5 yaşı olarkən onlar Kərbəla şəhərinə köçmüşlər. Öz uşaqlıq illərini Şamaxı və Kərbəlada keçirən Şirvani ibtidai təhsilini atası Axund İsgəndərin və sonra isə Kərbəlanın məşhur alimlərindən almışdır. Alim türk, fars, ərəb və hind dillərini bildiyindən bu dillərdə olan çoxlu mənbələri mütaliə edərək ensiklopedik bir şəxsə çevrilmişdi. Uşaqlıqdan ömrünü kitab mütaliə etməyə həsr edərək klassik və antik müəlliflərin əsərlərini mütaliə etmişdi. Dostlarının məsləhəti ilə səyahətə çıxan Şirvani müxtəlif ölkələrin təbii şəraiti, iqlimi, bu ölkələrin xalqlarının adət-ənənə və mədəniyyəti, yaşam tərzini, habelə Şərq ölkələrinin iqtisadi-sosial şəraiti barədə müxtəlif məzmunlu, zəngin məlumatlar və bilgilər toplaya bildi. O, bu biliklərini sonradan “Riyaz əs-siyahət”, “Hədayiq əs-siyahət” və “Bustan əs-siyahət” adlı əsərlərində qələmə aldı. Şəfer, Bloşe, Masse, Məsuməli şah Şirazi, Mirzə Məhəmməd xan Qəzvini və eləcə də digər Şərq və Qərb alimlərinin fikrincə Zeynalabdin Şirvani öz dövrünün görkəmli alimi, coğrafiyaşünası, tarixçisi, mütəfəkkiri, ədibi və səyyahı olmuşdur. Bir çox alim öz araşdırmalarında Şirvaninin əsərlərindən geniş istifadə etmiş və hazırda da etməkdədir (6, səh.24).

Ömrünün təqribən 40 ilini səyahətdə keçirən alim səyahət əsnasında dünyasını dəyişmişdir. Hacı Zeynalabdinin vəfat tarixi və onun dəfn edildiyi yer haqqında ziddiyyətli məlumatlar vardır. Çoxlu mənbələri araşdırdıqdan sonra belə məlum olur ki, Şirvani hicri-tarixi ilə 1253-cü ildə (1837-38) Qırmızı dənizi keçərkən gəmidə vəfat etmişdir. Səyyah Ciddə şəhərində Umminə Həvvə qəbiristanlığında dəfn edilmişdir (3, səh.16).

Şirvaninin ilk qələmə aldığı əsər, haqqında danışdığımız “Riyaz əs-siyahət” əsəridir. Bu əsər Abbasqulu Ağa Bakıxanovun xüsusi diqqətini cəlb etmiş və bu əsəri “zəngin və faydalı xəzinə” adlandırmışdır. Akademik B.A.Dörn hələ XIX əsrdə bu əsəri dərinləndirən mütaliə etməyi qərara almışdır.

B.A.Dorn “Riyaz əs-siyahəti” “ən yaxşı kamil mənbə” hesab etmiş və onun üçüncü fəslini öz əsərinə “Xəzər dənizinin cənub sahili ölkələrinin tarixi bərəsində İslam mənbələri” adı ilə daxil etmişdir (6, səh.36). Ş.Rio “Riyaz əs-siyahəti” a geographical work with copious historical and biographical notices-tarixi və bioqrafik məlumatlarla zəngin olan coğrafi bir əsər adlandırır (1, səh 97). M.Tərbiyət “Riyaz əs-siyahət” əsərini ən yaxşı əsərlərdən biri hesab etmişdir (2, səh. 105). R.Hidayət isə “Riyaz əs-siyahət” əsərində çoxlu yenilik olduğunu yazırdı (2, səh. 104).

Kitabın adının niyə “Riyaz əs-siyahət” adlanmasına gəlinə isə müəllif bunu belə əsaslandırır: Zeynalabdin Şirvani qeyd edir ki, bu kitabda cürbəcür xəbər çiçəkləri və müxtəlif səyahətlər bitkisi göyərdiyinə, rəngarəng hekayə meyvələri və şirin rəvayət səmərələri dəydiyinə görə onu “Riyaz əs-siyahət” adlandırmış və orada hər ölkənin böyük və kiçik şəhərlərini əlifba sırası ilə aydınlaşdırıb yazmışdır (6, səh. 110).

Biz zaman-zaman bu əsərin adının həm dövrü mətbuatda həm də elmi əsərlərdə müxtəlif cür yazıldığıнын şahidi oluruq. Bəzən isə hətta eyni müəllifin müxtəlif dövrlərdə nəşr edilən elmi əsərlərində əsərin adının dilimizdə tələffüzü zamanı fərqli formada yazıldığıнын şahidi oluruq. Misal üçün mərhum alim Ağamir Quliyev 1960-ci ildə Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri adlı jurnalda nəşr etdirdiyi “bəzi xarici ölkə alimləri Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında” adlı məqaləsində “Riyazüssəyahə” (1, səh.95), 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi Hacı Zeynalabdin Şirvani adlı əsərində “Riyazüs-səyahə” (2, səh.209) və 1974-cü ildə Moskvada nəşr etdirdiyi bu əsərin adını “Riyaz əs siyahət” (3, səh.5) kimi qeyd etmişdir (6, səh.15).

Zeynalabdin Şirvani o zamanın ənənələrinə görə öz əsərinin ayrı-ayrı hissələrini “səfər”, “hədiqə”, gülzar, gülüstan, bahar, bustan və s. şəklində bölmə və fəsillərə ayırmışdır (2, səh. 108).

Hacı Zeynalabdin Şirvani Riyaz əs-siyahət əsərində Türkiyə, İran, Hindistan, Ərəb ölkələri, Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Orta Asiyada yerləşən ölkələrin coğrafiyası, tarixi, ədəbiyyatı, incəsənəti, etnoqrafiyası haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyahət etdiyi ölkələrin məşhur alimləri, təriqət başçıları, sufiləri, filosofları, şairləri, hökmdarları, orada mövcud olan ədəbi, fəlsəfi, ictimai fikir haqqında məlumatlar vermişdir. “Riyaz əs-siyahət”in müəllifi əsərinin bir hissəsini Azərbaycan tarixinə həsr etmişdir. Şirvani Azərbaycan haqqında söhbət açarkən Ərdəbil, Təbriz, Bakı, Salyan, Şamaxı və digər şəhərləri təsvir etməklə yanaşı, Xəzər dənizi, Kür və Araz çayları haqqında da məlumat verir. Onun verdiyi informasiya əsasında XVIII əsr Azərbaycan tarixi haqqında kifayət qədər məlumat əldə etmək olur (3, səh.27). Riyaz əs-siyahə əsərində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də Ərməniyyə haqqında qeyd edilən məlumatlardır. Müəllif Kiçik Ərməniyyə diyarı haqqında danışarkən Riyaz əs-siyahətin II hissəsinin I cildində burada yaşayan tayfaların adını belə qeyd edir: “Sərt qayalıqlar və sıx meşələrlə zəngindir. Oranın əksər əraziləri dördüncü iqlimə və qismən isə beşincə iqlimə aiddir. Zülqədər, Baharlı, Türkmən, Kürd, Qacar və Əfşar tayfalarının yaşadığı yerdür (6, səh. 520)”. Göründüyü kimi müəllifin səyahətnaməsilə bu ərazilərdə türk tayfalarının yaşadığı və oraya ermənilərin sonradan köçürüldüyü fikri və faktı bir daha təsdiqini tapmış olur.

Bir çox ərazi yerlərinin adını qeyd edərkən onların doğru-duzgun oxunuş qaydalarını da qeyd etmişdir. Bəzi ölkələrin və şəhərlərin coğrafi kordinatlarını da qeyd etmişdir. Lakin bu kordinatları o vaxtki formada yəni Əbcəd hesabı ilə vermişdir.

“Riyaz əs-siyahət” əsəri çoxlu Quran ayələri, hədislər və aforizmlərlə zəngindir. Lakin ərəbcə qeyd edilən bu ifadələrin əksər hallarda Quran ayəsi, hədis və ya sadəcə aforizm olması qeyd edilməmişdir. Bununla yanaşı, “Qurani Kərim”dən sitat gətirdiyi ifadələrin ayə və surələri habelə onların tərcüməsi də qeyd edilməmişdir (6, səh.16). Bunun iki səbəbdən qaynaqlandığını düşünürük. Birinci səbəbi bu ola bilər ki, həmin ayə, hədis və aforizmlər onun dövründə dillər əzbəri olduğundan hamının bildiyi məsələləri təkrar yazmağa lüzum görməmişdir. İkinci məsələ isə onun bu əsəri yazarkən və ya üzünü köçürərkən geniş vaxtının olmamasından qaynaqlana bilər. Belə ki, müəllif bu səbəbə konkret olmasa da ümumi formada “Riyaz əs-siyahətin” birinci hissəsinin sonunda işarə edir. Müəllif yazır: “Həqiqətən bu ürəkəçən bağın və ruhu oxşayan nüsxənin yazılması üçün son dərəcə ciddiyyət tələb olunduğu halda, lakin alicənab Abbasqulu Ağa ibn Mirzə Məhəmməd xan səfərə tələsdiyi üçün onun yazılmasını tələb etdikdə məcbur qalıb bir neçə gün ərzində Məhəmməd Təqi ibn Məhəmməd Qasim Salyani ilə birlikdə 1258-ci ilin şəvval ayında Qubada onu bitirmək şərəfinə nail oldum. Ümidvaram ki, həqiqət axtaranlar onun nöqsan və qüsurlarının fürsətin azlığı və durumun gərginliyindən qaynaqlandığını bilərək islah etməyə çalışsacaqlar (6, səh. 36)

Bir məsələni də qeyd edək ki, Şirvaninin əsərləri həm də ona görə mühüm və əhəmiyyətlidir ki, o təkcə səyahət zamanı müşahidə etdiklərini qeyd etməklə kifayətlənməmiş həm də özünə qədər mövcud olan məşhur elmi əsərləri oxumuş və onlardan istifadə etmişdir. Şirvaninin istifadə etdiyi əsərlərdən bir neçəsinin adını qeyd etməklə kifayətlənirik: Əbu Cəfər Məhəmməd Təbərinin “Tarixə-Təbəri” əsəri (X əsr), Qazi Nəsrəddin Bəyzavinin “Nizamut-təvarix” əsəri (XIII əsr), Şeyx Nəcməddin Razinin “Mirsad əl-ibad” əsəri (XIII əsr), Həmdullah Qəzvininin “Nuzhət əl-Qulub” əsəri və seçilmiş tarix əsərləri (XIV əsr), Əbülhəsən Corcaninin “Məsalik əl-məmalik” əsəri (XV əsr), Nizaməddin Bircendinin “Əcayib əl-Buldan” əsəri (XV-XVI əsr), Şihabəddin Bəyaninin “Şərəfnamə” əsəri (XV-XVI əsr), Xandəmirin “Həbib əs-seyr” əsəri (XVI əsr), Məhəmməd Baqir Məclisinin “Həyat əl-qulub” əsəri (XVII əsr), Hacı Məhəmməd Cəfər Həmədaninin “Mərahil əs-salikin” əsəri (XVII-XIX əsr) və s. (6, səh. 48).

“Riyaz əs-siyahət”in önəmli hissəsi hicri-tarixi ilə 1237-ci ildə (1821-1822) Qomşədə qələmə alınmışdır (6, səh. 36). “Riyaz əs-siyahət”in ikinci hissəsi hicri-tarixi ilə 1242-ci ilin zilhicce ayının 7-də, miladi tarixi ilə 23 iyul 1827-ci ildə sona çatmışdır. Belə ki, Riyaz əs-siyahət əsərinin sonunda qeyd edilənlər onun hansı tarixdə yazılıra q sona çatmasından xəbər verir. “O, bu kitabın yazılmasını Məlik Vəhhabın köməyi ilə Şiraz şəhərində hicrətin 1242-ci ilində zilhicce ayının 27-də bazar ertəsi günü bitirdi” (6, səh.38). Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə anlaşılır ki, qeyd etdiyimiz bu əsər 1821-1827- ci illərdə yazılmışdır.

Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov, rus tarixçisi akademik B.A.Dorn, rus şərqşünası N.B.Xanikov, azərbaycanlı maarifçi F. Köçərli, rus səyyahı Nikolay Mikluxa-Maklay, fransız şərqşünası Anri Masse və digər alim və mütəxəssislərin çox böyük qiymət verdiyi bu əsərin II hissəsinin I cildi 2024-cü ildə Şahin Yəhyayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Quliyev A. Bəzi xarici ölkə alimləri Hacı Zeynalabdin Şirvani haqqında. Şərqşünaslıq İnstitutunun elmi əsərləri II cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, Bakı-1960.
2. Quliyev A. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı. Elm mətbəəsi 1964. 209s. s.105.
3. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, II hissə, I cild, Moskva, Şərq ədəbiyyatı şöbəsi, 1974. 337s.
4. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, II hissə, II cild, Moskva, Şərq ədəbiyyatı şöbəsi, 1974. 337s.
5. Hacı Zeynalabdin Şirvani, Riyaz əs-siyahət, II hissə, III cild, Moskva, Şərq ədəbiyyatı şöbəsi, 1974. 337s.
6. Hacı Zeynalabdin Şirvani. Səyahət bağları "Riyaz əs-siyahət". II hissə, I cild. Elmi redaktor: Zakir Eminov, Tərcümə edən: Şahin Yəhyayev, Bakı: 2024, 546 s.
7. https://az.wikipedia.org/wiki/Riyaz_%C9%99s-siyah%C9%99t

COĞRAFIYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ KARTOQRAFİK BİLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN TƏLİM-TƏRBIYƏ BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Ləman Əbdül qızı Mustafayeva

ADPU Şamaxı filialı

lemanmustafayeva32@gmail.com

Xülasə

Coğrafiya elə bir fəndir ki, onun öyrənilməsi digərlərindən fərqli olaraq bir neçə qayda-qanunu öyrənməklə bitmir. Coğrafiya özü təbiəti öyrəndiyi kimi, özünün öyrədilməsində də təbiiliyi tələb edir. Məşhur çex pədaqoqu Yan Amos Komenski deyirdi ki, tədris əyani olmalıdır, uşaqları sözlərlə deyil, əyani vasitələrlə öyrətmək lazımdır. Coğrafiya fənni əgər təbiətdən, təbiətdə baş verən proseslərdən bəhs edərsə, bu fənn ilk növbədə məktəb divarları arasında keçirilməməlidir. Tədris prosesində kartoqrafik təsvir vasitələrindən olan xəritə dərsliklərlə yanaşı olan informasiya mənbəyidir. Xəritə bilavasitə

müşahidə edilməsi mümkün olmayan obyekt və proseslər haqqında təsəvvür yaratmağa kömək edir. Buna görə də təlim vasitələri içində xəritə mühüm yer tutur. Coğrafi təlim prosesində xəritələr həm öyrənmə obyektini funksiyasını, həm də mühüm informasiya mənbəyi funksiyasını yerinə yetirir.

Açar sözlər: kartoqrafik təsvir vasitələri, əyanilik, coğrafiyanın tədris metodları, yeni dərslik siyasəti.

Summary

Geography is a subject that, unlike others, does not end with learning a few rules. Geography itself requires naturalness in its teaching, just as it studies nature. The famous Czech pedagogue Jan Amos Comenius said that education should be visual, children should be taught not by words, but by visual means. If the subject of geography deals with nature and the processes occurring in nature, then this subject should not be conducted within school walls. In the educational process, the map, which is a cartographic image tool, is a source of information along with textbooks. A map helps to visualize objects and processes that cannot be directly observed. Therefore, the map occupies an important place in training tools. In the process of geographical learning, maps perform both the function of a learning object and an important source of information.

Key words: cartographic representation tools, visibility, teaching methods of geography, new textbook policy.

Xəritə canlı gerçəklik ilə nəzəri təfəkkür arasında vasitəçi rolunu oynayır. Xəritəni əsas və qiymətli vasitə edən onun əyaniliyidir. Xəritədə toplanmış məlumatlar asanlıqla gözümüzə qavranılır, bu isə bizə imkan verir ki gerçəkdə gözlə görünməsi mümkün olmayan obyekt və hadisələrin təfəkkürümüzə fikri obrazını canlandırmağa bilək. Xəritələrin və digər kartoqrafik təsvirlərin dili beynəlxalq dildir. Kartoqrafik təsvir rəsmlərdən, işarələrdən və onların xəritədə əmələ gətirdiyi məkan strukturundan ibarətdir. Realdə mürəkkəb olan anlayış xəritədə öz əyaniliyi sayəsində hiss vasitəsilə konkret sürətdə qavranılır. Məşhur rus pedaqoqu N.N. Baranski qeyd etmişdir ki: “Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir” və şagirdlər tərəfindən tədris prosesi ərzində mətindən daha asan qavranılır. Xəritəyə əsasən mövqeyi, formanı, ölçünü, bucağı, istiqaməti, məsafəni, obyektlər arasındakı məkan əlaqəsini təyin etmək olar. Məkan nisbətlərinin və yer səthinin hadisə və obyektlərinin əks etdirici metodu və idrak vasitəsi olan xəritəni heç bir vasitə lazımı şəkildə əvəz edə bilməz. Şagirdlərin xəritəyə əsasən idrak qabiliyyətlərinin inkişafı onların təxəyyül, təfəkkür, məkan və zaman təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyır. Xəritənin ən qiymətli xassəsi onun ilkin informasiya mənbəyi, dilinin isə əyani və ümumbəşəri olmasıdır. Hər hansı ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərini, proses və hadisələrin xarakterini dəqiq təsəvvür etmək üçün şərti işarələri və xəritənin tərtib olunma qaydalarını bilmək lazımdır. Xəritələrin çox mühüm pedaqoji-psixoloji rolu vardır. Xəritələr düşüncəni təşkil edir, bilikləri sistemləşdirir. Coğrafiya fənninin tədrisində xəritənin nə dərəcədə mühüm rol oynadığını professor V.P. Budanovun sözləri daha düzgün ifadə edir. O, demişdir ki, xəritə yoxdursa, coğrafiyanın öyrənmə obyektində yoxdur. Hazırkı dövrün tələblərinə müvafiq olaraq təlim prosesinin psixologiyasında dəyişir, yeni tələblərə cavab verməli olur. Əvvəllər məktəblərdə tərbiyəedici təlim prinsipi əsas götürülürdüsə, hazırda öyrədici tərbiyə prinsipinə keçirilib. Məhz coğrafiyanın tədrisində kartoqrafik biliklərin verilməsində də bunu müşahidə edə bilərik, belə ki, xəritələrin əvvəlki dərsliklərdə funksiyası mövzu üzrə verilən bilikləri əks etdirmək idisə, interaktiv təlim prinsipləri əsasında hazırlanan dərsliklərdə bu proses metodik cəhətdən dəyişdirilmişdir.

İdraki proseslərlə əlaqədar olaraq insanların müəyyən prosesləri yadda saxlama qabiliyyəti müxtəlifdir. Psixoloq və pedaqoqların uzunmüddətli müşahidə və təcrübələrinin nəticəsi olaraq belə bir ümumi nəticəyə gəliblər ki, şagirdlər oxuduqlarının 10%-ni, eşitdiklərinin 20%-ni, gördüklərinin və eşitdiklərinin 50%-ni, öz dediklərinin 80%-ni, tədqiq etdikləri biliklərin 90%-ni yaddaşlarına həkk edirlər. Ənənəvi təlimdə şagirdlər tədris edilən bilik və bacarıqları oxuyaraq öyrənməyə, yadda saxlamağa çalışırdılar. Bu isə hafizəyə əsaslandığı üçün öyrəndikləri biliklərin böyük hissəsi unudulurdu, nəzərə alaq ki, ənənəvi təlimdə kartoqrafik təsvirlərdən olan xəritələrdən az istifadə edilməsi tədrisin keyfiyyətini daha da aşağı salırdı. Coğrafiyanın tədrisi prosesində kartoqrafik təsvirlərdən olan xəritələrin mühüm pedaqoji və psixoloji vəzifələrindən biri onun bilikləri sistemləşdirməsidir, bunun sayəsində şagirdlər

coğrafi bilikləri daha asanlıqla mənimsəyir və uzun müddət hafizələrində saxlıyır. Xəritələrlə aparılan işlər bizə imkan verir ki, şagirdlərdə məntiqi təfəkkür, hafizə və təxəyyülə əsaslanaraq coğrafi bilikləri tədris edə bilək. Coğrafiyanın əsası olan kartoqrafik biliklərinin şagirdlərə yaxşı mənimsədilməsi, onların dərsi anlama qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi başqa amillərlə yanaşı coğrafiyanın təlim metodlarının yerli yerində tətbiq etməkdən çox asılıdır. Beləki, müəllim bu və ya digər təlim metodunu öz işində tətbiq etməklə şagirdlərin əqli fəaliyyətini də müəyyən istiqamətə yönəldir. Müəllim xəritə üzərində müxtəlif tapşırıqların həll edilməsinə nail olduqda şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına təkan verir. Şagirdlərə kartoqrafik təsvir olan xəritələr üzərində müstəqil sürətdə işləmə bacarıqlarını aşlamış olur. Xəritələrdən istifadə təkcə tədris vasitəsi deyil, həm də şagird təxəyyülündə coğrafi prosesin inkişafı deməkdir. Müxtəlif ərazi haqqında ümumi təsəvvür, onun bütöv obrazı, xəritənin əyaniliyi sayəsində onun sadəcə nəzərdən keçirilməsi zamanı formalaşır. Daha dəqiq desək xəritə kiçik sahədən tutmuş bütövlükdə yerin səthinə qədər olan istənilən ölçüdə ərazini “vahid bir baxışla” əhatə etmək imkanı verən kiçildilmiş modeldir. Göstərmək imkanı – yəni hər şeyi bir yerdə, bütün rəngarəngliyi ilə, lakin bütöv obraz kimi göstərmək imkanı kartoqrafik təsvirlərin çox güclü cəhətidir. Coğrafiyanı öyrənmək üçün coğrafi xəritələrin keyfiyyətinin əhəmiyyətini sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

Coğrafi xəritələrin tədris prosesi ərzində hansı spesifik metodik funksiyaları yerinə yetirdiyinə baxaq. Xəritənin tədris prosesində geniş istifadə olunan funksiyası onun illustrativ təsvir olmasıdır. Xəritə müşahidə edilməsi mümkün olmayan sahənin gözlə görülən obrazını verməklə öyrənilən ərazi haqqında ümumi tam təsəvvür formalaşdırmaq üçün əsas rola malikdir. Məhz xəritələrin bu funksiyası sayəsində təxəyyülümüzdə yerin modelini yarada bilirik. Coğrafi xəritələrə bir neçə saniyəlik nəzər salsaq obyekt və proseslərin bir çox xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən edə bilərik. Son illər məktəb proqramlarında bir sıra dəyişikliklər edilmiş, xəritələrdən istifadənin keyfiyyəti yüksəlmiş, müxtəlif məsələlərin həllində istifadə edilməyə başlanılmışdır. Buna görə də son illərdə xəritələrdən istifadə etmək yüksək pilləyə qalxmışdır. Tədris prosesində xəritələrdən istifadə edilməsi onların yığcam halda olması və ümumiləşdirmə, anlayışların qavramaq üçün asan formada verməkdən ibarətdir. Ona görə də, metodistlər çalışmalıdırlar ki, xəritələrdən coğrafiyanın tədrisi prosesində daha geniş istifadə edilsin. Xəritələr coğrafi məlumatın əsas məlumat mənbəyidir. Xəritələrin xüsusi metodoloji əhəmiyyəti var, görkəmli idrak vasitəsidir. Xəritələrin köməyi ilə daha mürəkkəb əlaqələri müəyyən etmək olar. Məsələn, səbəb-nəticə əlaqələrini misal göstərə bilərik. Səbəb, zaman əlaqələri heç də hər zaman xəritədə və gerçəkliyin özündə də adamın gözüne görünür. Bu baxımdan səbəb nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi prosesi məkan əlaqələrinə nisbətən daha mürəkkəbdir. Bu əlaqələri izah etmək üçün, əsasən müxtəlif məzmunlu xəritələrin müqayisəsindən birgə istifadə edilir. Xəritələrdən bu tip istifadə edilməsi çox qiymətlidir, şagirdlərdə lazımı bilik və bacarıqları zənginləşdirir, bu da xəritədə təsvir edilən obyektlər haqqında təsəvvürlərin əyaniləşməsinə aparır ki, bu da düşünülmüş biliyin əsasını təşkil edir.

Yuxarıda göstərilənlərə yekun olaraq qeyd etmək olar ki, xəritə ilə iş aparılması məktəblilərin əqli inkişafının, əqlin təxəyyül, hafizə, məntiqi təfəkkür, müqayisə etmək, tutuşdurmaq bacarığı, induksiya, təhlil, deduksiya, sintez, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə, məntiqi, əqli nəticə əməliyyatları aparmaq kimi keyfiyyətlərinin inkişafı üçün güclü stimuldur. Lakin bu sahədə olduqca böyük nöqsanlar vardır. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı təklifləri həyata keçirmək lazımdır və demək olar ki, vacibdir:

1. Standartların yenidən lazım olan səviyyədə yazılmasını həyata keçirmək (varislik, elmi ardıcılıq, sistemli bilik və bacarığın verilməsi).
2. “Yeni dərslük siyasəti”nə ciddi əməl edilməsinin zəruri olmasını nəzərə alıb, dərslüklərin yazılmasını peşəkarlara həvalə etmək və qiymətləndirilməsinə ciddi yanaşmağı təmin etmək.
3. Metodik vəsaitlərin yalnız ixtisaslı kadrlar tərəfindən yazılmasını təmin etmək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seyfullayeva N.S. Coğrafiyanın tədrisi metodikası. Bakı: EMK, 2011, 493 s.
2. Məmmədova E.N. Azərbaycanca ümumtəhsil məktəb dərslüklərinin inkişaf istiqamətləri (1991-2007-ci illər): Ped. elm. nam. dis. avtoref. Bakı: 2010, 18 s.
3. Məmmədova E.N. Azərbaycanca ümumtəhsil məktəb dərslüklərinin inkişaf istiqamətləri (1991-2007-ci illər): Ped. elm. nam. dis. avtoref. Bakı: 2010, 18 s.

4. Hüseynov A.M, Ağayev H “Xəritənin öyrədilməsi yolları” / Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi, 1988 №3, 319 s.

5. Məmmədov Q.Ş, Əhmədov İ.H, Geodeziya, ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2002, 520 s.

QAQAUZ XRİSTİANLARININ HACILIQ ƏNƏNƏLƏRİ

Nərminə Ağarza qızı Hüseynova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

narmina.huseynova987@gmail.com

Xülasə

Məqalədə qaqauzlar arasında “hacılıq” kimi dini və etnomədəni fenomen (Müqəddəs Qəbirə sitayiş etmək üçün Qüdsə ziyarət) araşdırılır. Xristianlar arasında ən qədim ibadət növlərindən biri olan bu ənənə qaqauzlar arasında əsrlər boyu dəyişməz olaraq qorunub saxlanılmışdır. Belə bir həcc ziyarətinin motivləri Rəbbin rızası üçün çalışmanın zəruriliyi ilə bağlı dini fikirlərə əsaslanır. Bu, qaqauzların dini ziyarətlərinin ən böyüyü hesab olunduğuna görə, mənəvi şücaət kimi qəbul edilirdi. Digər tərəfdən həm də Müqəddəs Torpağa (Xristian Şərqi) ziyarət qaqauz xalqının pravoslav mədəniyyətinin və ənənəvi dünyagörüşünün mühüm tərkib hissəsi sayılırdı. Bu hadisə xalqın həyatının bütün sahələrinə sirayət etmiş, onun dini və etnomədəni kimliyinin bir hissəsinə çevrilmişdir. I Dünya Savaşı başlanması ilə qadağan olunan və sovet dönəmində itirilən bu ənənə indi tədricən bərpa olunmaqdadır.

Açar sözlər: Zəvvar, Qaqauz, Bucak düzü, Hacı, Xristian, Qüds.

Summary

The article examines the religious and ethnocultural phenomenon of "pilgrimage" (visiting Jerusalem to worship the Holy Sepulcher) among the Gagauz. This tradition, which is one of the oldest forms of worship among Christians, has been preserved unchanged for centuries among the Gagauz. The motives of such a pilgrimage are based on religious ideas about the need to work for God's pleasure. It was regarded as a spiritual feat, as it was considered the greatest religious pilgrimage of the Gagauz. On the other hand, the pilgrimage to the Holy Land (Christian East) was considered an important part of the Orthodox culture and traditional outlook of the Gagauz people. This event spread to all areas of people's life and became a part of their religious and ethno-cultural identity. This tradition, which was banned at the beginning of World War I and lost during the Soviet period, is now gradually being restored.

Key words: Pilgrim, Gagauz, Budjak steppe, Haji, Christian, Jerusalem.

Tarixən müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi ənənəsi bütün inanclarda mövcud olmuşdur. Müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi səbəbi, o yerin paklığının və ülviliyinin bəxş edə biləcəyi mənəvi və əxlaqi dəyərlərlə bağlı idi. Bütün milli və ümumbəşəri dinlərdə müqəddəs sayılan məkanları vardır ki, bu yerlər mütəmadi olaraq dindar insanlar tərəfindən ziyarət edilir.

IV əsrdən başlayaraq bir çox Avropa ölkələrində Müqəddəs Torpağa kütləvi həcc ziyarətləri xristianların həyatında mühüm dini və mədəni ənənəyə çevrilmişdir. Dini ayinlərdən biri olan bu xristian adəti möminlərin Məsih, Həvarilər, Müqəddəs ana (Qüds, Beytləhm, Nazaret və digər yerlər) ilə əlaqəli yerləri və ziyarətgahları şəxsən görmək, onlara ibadət etmək, müqəddəs ikonalar qarşısında dua etmək və İordan çayının müqəddəs sularında paklanmaq istəyinə əsaslanır. Tarixşünaslıqda və ensiklopedik nəşrlərdə “Həcc” sözü ənənəvi olaraq müsəlmanların Məkkəyə həcc ziyarətini ifadə etmək üçün istifadə olunur (“Həcc” – Məkkə və Mədinəyə səfər etmiş müsəlman). Bununla belə, Balkan xristian xalqlarının (qaqauzlar da daxil olmaqla) oxşar termindən – hacılıqdan Müqəddəs Qəbirə “Qüds ziyarəti” (“həcc” – Qüdsü ziyarət edən xristian) mənasında istifadə edilir. Bu termin ruminlar, moldovalılar (hacia), bolqarlar (xacia), qaqauzlar (hacı) və başqa xalqlar tərəfindən Qüdsü ziyarət edən xristian mənasında işlədilir. Qaqauz alimi Stefanida Stamonanın qeyd edir ki, qaqauz xalqının ənənəsinə görə, Qüds ziyarəti - hacılıq, bütün ziyarətlərin ən böyüyü hesab olunurdu və buna görə də mənəvi bir şücaət kimi qəbul edilirdi.

Zəvvarlar bu səfərə bir ildən çox vaxt ərzində hazırlaşırdılar. Yolun böyük hissəsini piyada gedirdilər. Yola çıxana qədər əvvəlcə dua mərasimi keçirilir, sonra kahinlər və qohumlar zəvvarları yola salırdılar. Bundan sonra təhlükə və məşəqqətlərlə dolu uzun bir səyahətə - Hacılıq yoluna - mənəvi nailiyyət yoluna başlanılırdı. Hər kəsin müqəddəs yerlərə gedib geri qayıtması mümkün deyildi. Zəvvarlardan bəziləri yolda həlak olurdu. Allaha ən sadıq və sədaqətli insanlar özlərini təhlükə qarşısında qoyaraq müqəddəs yerlərə gedirdilər. Hər kəs belə çətin bir səyahətə çıxmağa cürət etmirdi. Ziyarətdən döndən Hacılar sevincli, ilhamlı, fərəhli həmkəndlilərinə gördükləri müqəddəs yerlərdən danışdırdılar. Zəvvarlar müqəddəs yerlərdən muncuqlar – “sədəf” gətirirdilər. Bir qayda olaraq, qadınlar üçün bu cür muncuqlar sadəcə bəzək deyildi. Buna görə də, xaçlar adətən sədəfə yapışdırılırdı (4).

Moldovada yerləşən Bucak düzündə (qaqauzların yaşadıkları ərazi) həcc ziyarətinin çiçəklənmə dövrü 19-cu əsrin son rübündə və 20-ci əsrin əvvəllərində, Birinci Dünya Müharibəsinə qədər olmuşdu. Qüdsə gələnlər “hacı” titulu alır, həmvətənləri arasında böyük hörmət və nüfuza malik olurdular (3, s.135).

XX əsrdə xristian kilsəsinin nüfuzunun azalmasına görə bir çox dini biliklər unudulmuşdu. Bu səbəbdən bəzən insanlar səhvən "hacı" sözünün şəxsin adını alçaldan bir ləqəb olduğuna inanırdılar. Lakin Bolqarıstan, Yunanıstan, Moldova və digər Balkan dövlətlərinin xristian ziyarəti ənənələrini araşdıran tədqiqatçıların yazdığına görə, “hacı” insanın cəmiyyətdəki statusunu yüksəldən titul, həcc isə mənəvi şücaət sayılırdı. Qaqauz adət-ənənələrinə görə, bu dini titul insanı mənəvi - əxlaqi baxımdan nümunə olmağa məcbur edirdi: hər bazar günü kilsəyə getməyi, kilsə və yerli məktəblər qarşısında ayin və öhdəlikləri yerinə yetirməli idi.

XVI-XVIII əsrlərin xristian ritualının elementi kimi hacılıq, şübhəsiz ki, gündəlik xristianlığın formalarından biridir. Ön plana çıxan dua deyil, təcəssüm olunmuş və maddiləşmiş müqəddəsliklə (övləyin məzarı, ikona, müqəddəs əşyalar və s.) fiziki təmasda olmasıdır (3, s.137).

Ukrayna tədqiqatçısı Denis Yermolinin araşdırmasında bu ziyarətin terminoloji adı və onu edən şəxs üçün Ukraynanın Balkan müstəmləkəçilərinin ləhcələrində müvafiq olaraq xaciizm / xacılıq və hacı sözləri (eyni mənalı ərəb kökündəndir) ardıcıl olaraq sabitlənmişdir. Ehtimal ki, bu terminologiya albanların, bolqarların və qaqauzların Bolqar torpaqlarında yaşadıkları dövrdə istifadəyə verilmişdir və mədəni, konfessional və linqvistik əlaqələrin nəticələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Bu səfərlərin müddəti bir il və ya daha çox müddətə baş verirdi ki, bu da keçən əsrin birinci rübündə bu xalqların maddi rifah halından xəbər verir. Çünki bütün ailə, o cümlədən uşaqlar da hacılığa gedirdilər. Bolqar və Qaqauz ənənələrində olduğu kimi, ziyarətdən qayıdan insanlar adlarının qarşısına Hacı və Hacıyka fəxri adlarını – kişi və qadın üçün müvafiq olaraq əlavə edirdilər (2, s.395).

Bolqarlar arasında da “hacılıq” kimi tanınan Müqəddəs Torpaq ziyarəti uzun müddət xüsusi əhəmiyyətli hadisə kimi hesab olunurdu. Osmanlı İmperiyası dövründə, varlı müsəlmanların Məkkəyə “hacılığa” getməsi, Balkan yarımadasından olan varlı pravoslav xristianlar üçün də xarakterik idi. Bolqar professoru Emanuel Mutafov qeyd edir ki, xristianlığın qəbulundan dərhal sonra, əsasən rahiblər və keşişlər müqəddəs torpaqlara ziyarət məqsədilə səfərlər etməyə başlamışdılar. Onlar bir müddət Fələstin, Sinay və Qüdsdəki böyük pravoslav monastirlərində qalırdılar. Bu ziyarət təxminən 6 ay davam edirdi və kifayət qədər bahalı idi (bir neçə min sikkə). Bundan əlavə, bu ziyarət, bir çox təhlükələri özündə gizlədirdi, çünki zəvvarlar tez-tez yırtıcı basqınların qurbanı olan karvanlarla səyahət edirdilər və bəziləri Yaffa limanında boğularaq batırdı. Gəmilər, xüsusən də iri gəmilər Aralıq dənizi sahillərindən uzaqlarda dayanırdılar. Dənizdə ərəblər zəvvarları ödənişlə quruya apararaq qayıqlarda gözləyirdilər. Çox vaxt bolqar zəvvarlar ərəb dilindən tərcümədə "müqəddəs torpağa ziyarət" mənasını verən "həcc" sözünü eşidirdilər. Buradan da cəmiyyətdəki müqəddəslik və mövqə əlaməti olan “hacıyə” titulu da yaranmışdır (5).

Ümumilikdə Qüds hər üç dində: Yəhudilik, Xristianlıq və İslamda müqəddəs məkan hesab olunur və bu dinlərin nümayəndələri tərəfindən ziyarət olunur. O fakt ki, burada Məscidül-Əqsanın yerləşir və bir çox peyğəmbərlərin vaxtilə bu torpaqlarda olması Qüdsü müqəddəs etmişdir. İslam dininə görə, Məscidül-Əqsa ən çox ziyarətə layiq üç məsciddən biridir (1, s.120).

Ötən əsrin sosial mədəni fəlakətləri qaqauzların hacılıq ənənəsinə varisliyinə möhkəm zərbə vurmuşdu. Lakin SSRİ dağılandıqdan sonra bir çox dünya xalqları kimi qaqauzlar da milli özünüdərkətmə inkişafı gündəmə gətirilir. Moldova dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra, burada bir çox xalqlar milli

mədəni irsin bərpası və inkişafı naminə mübarizə aparır. Belə ki, qaqauz xalqı, bir çox milli ənənələrini ardıcıl bərpa edərək “hacılıq” ənənəsinin intibahını yaşayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Erbaş A., İslam dıışı dinlerde Hac, Sakarya universitesi ilahiyat fakultesi dergisi 5/2002 s. 97-120.
2. Ермолин Д. Православное хаджинство: паломничество «задунайских» колонистов Буджака и приазовья в Ерусалим в XIX – XX, с. 393-399.
3. Квилинкова Е.Н., Традиция хаджылык у гагаузов и других балканских христианских народов: исторический контекст, Историческая этнология, Т.4, №1 Казань, 2019., 132-150 стр.
4. Чеботарь Н., Кто такие «хаджи» и почему это нельзя считать прозвищем. Разъясняет директор музея Чадыр-Лунги, <https://laf.md/2023/04/04/foto-kto-takie-hadzhi-i-pochemu-jeto-nelzja-schitat-prozvishhem-razjasnjaet-direktor-muzeja-chadyr-lungi/>
5. Семковская Д., Паломничество в город, который ближе всего к Богу, 17.04.20 <https://bnr.bg/ru/post/101259750/palomnichestvo-v-gorod-kotorii-blije-vsego-k-bogu>

TARİXİ YADDAŞIMIZIN FORMALAŞMASINDA QUBA SOYQIRIMI MEMORIAL KOMPLEKSİNİN ROLU

Günel Elman qızı Əyyubova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
eyyubova.gunel28@gmail.com

Xülasə

Xatirə abidələr təkcə şəhər meydanlarını bəzəyən daş konstruksiyalar deyil, həm də mühüm simvollar olaraq tarixin və mədəniyyətin keşiyindədir. Günümüzdə bu tip abidələr bizə keçmişə xatırlamaq və ona hörmət etməkdə xüsusi rol oynayır. Bu tezisdə müasir mədəniyyətdə xatirə abidələrinin əhəmiyyətinə və mahiyyətinə nəzər salınır, habelə tarixi və milli yaddaşımızın formalaşmasında “Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi”-nin rolundan danışılır.

Açar sözlər: memorial, soyqırım, Quba qəzası, xatirə abidələri, əbədiləşdirmə.

Summary

Memorial monuments are not only stone structures that decorate city squares, but also important symbols of history and culture. Nowadays, these type of monuments play a special role in remembering and respecting the past. This thesis examines the importance and nature of memorials in modern culture, as well as the role of the "Guba Genocide Memorial Complex" in the formation of our historical and national memory.

Key words: memorial, genocide, Guba accident, memorial monuments, perpetuation.

Memorial abidələrin dünya mədəniyyətində olduqca böyük tarixi olmuşdur. Onlar ən vacib hadisələri və mühüm şəxsiyyətləri yad etmək, onların xatirəsini gələcək nəsillərin yaddaşında saxlamaq üçün yaradılmışdır. Xatirə abidələri həm də birlik və eynilik rəmzi kimi çıxış edir. Onlar insanları görüşə biləcəkləri, mühüm hadisələri qeyd edə biləcəkləri və ortaq tarixə bağlı olduqlarını hiss edə biləcəkləri yerlər yaradaraq bir araya gətirirlər. Xatirə kompleksinin yaradılmasında əsas məqsəd yaddaşı gələcək nəsillərə ötürməkdir.

Ölümün dərk edilməsinin rolunun müəyyən edilməsi və ölməzlik axtarışı abidələrin inşasının səbəbini daha çox göstərir ki, bunlar sadəcə xatirəyə hörmət deyil, müəyyən mənada insanın ölümsüzlüyünün nümayişini də əks etdirir. İnsan cismən fanidir, amma əməlləri və nailiyyətləri sayəsində nəslinin yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Ona görə də insan yaddaşı prinsipə qeyri-kamil olduğundan onu əbədiləşdirmək dünyanın əsas vəzifəsinə çevrilir. Memarlıq və memorial komplekslər bu vəzifəni yerinə

yetirmək üçün ən münasib fürsət və üsuldur, eyni zamanda şəhər mühitinə, o cümlədən vətəndaşların dəyər sisteminin prioritetlərinə diqqət yetirməklə uyğunlaşır (3).

Memarlıq və memorial komplekslərin mühüm tərkib hissəsi onun təmsil etdiyi dəyərlərin birbaşa istehlakçısı kimi cəmiyyətə yönəldilməsidir. Eyni zamanda, memarlıq-memorial komplekslər həm də şəhər infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, onlar mədəni asudə vaxtın keçirilməsini təmin edir, təhsil sistemində daxil edilir, şəhərin əlamətdar yeridir, turizm biznesinin inkişafına töhfə verir və ümumilikdə, şəhəri unikal edir. Bu baxımdan, bu komplekslərin yaradılmasının vacib səbəblərindən biri şəhər sakinlərinin daha çoxşaxəli sosial əhəmiyyətli mədəni infraqurkura olan istəyidir.

Bu hadisələrin Quba şəhərində də baş verməsi faktları illər sonra üzə çıxmışdır.

Azərbaycanlıların qanlı yaddaşında soyqırım hadisələri demək olar ki, əbədi olaraq həkk olunmuşdur. 1918-ci ilin mart ayında erməni vandalları demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı unudulmaz soyqırımı törətmişlər. Nə az nə çox, tam beş ay ərzində əlli mindən çox soydaşımız erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdur. Quba qəzasında, Bakıda, Şamaxıda, Qusarda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda, faktiki olaraq, bütün Azərbaycan ərazilərində öz düşmənçiliklərini yüksək səviyyədə göstərmişlər. Stepan Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin Qubaya göndərdiyi erməni silahlı dəstələri burada dinc azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətlamlar törətmişdilər (1, səh 5).

Arxiv sənədlərindən məlumdur ki, St.Şaumyanın tapşırığı ilə Qubaya ilk olaraq 187 nəfərlik silahlı dəstə göndərilmişdi. Ermənilər Qubada təsəvvür edilməz qətl ilə məşğul olarkən, bizim mədəniyyət abidələrimizi, habelə dini ibadət yeri olan məscidlərimizi, müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quranı yandırmaqdan belə çəkinməmişdilər. Qubada hər bir evə girib bütün ailəni gözlərini qırpmadan məhv edən ermənilər, bunlar az imiş kimi hamilə və körpə uşaqlı qadınlara belə rəhm etməmişdilər. Erməni quldurları bolşevik-sovet hakimiyyətinin himayəsindən geniş şəkildə istifadə edərək, gələcəkdə Erməni dövləti yaratmaq üçün türk-müsəlmanlara qarşı öz çirkin siyasətlərini durmadan davam etdirmişlər. Bu siyasətin nəticəsində isə, çox sayda dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, evləri qarət olunub külə döndərilmiş, mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə dağıdılmış və öz doğma torpaqlarından didərgin salınmışlar (2).

Azərbaycanda dünya əhəmiyyətli abidələr siyahısına alınan, memorial abidələrə xas olan bütün xarakterik cəhətləri özündə daşıyan abidə Quba Soyqırımı Memorial kompleksidir. Belə ki, 2007-ci ildə Quba şəhərində tikinti məqsədilə aparılan qazıntılar zamanı təsadüfən kütləvi məzarlıq aşkar edilmişdir. Bu hadisə dərhal arxeoloqların Qubaya cəlb olunmasına və mütəxəssislər tərəfindən araşdırmaların başlanılmasına səbəb olmuşdur. 2007-ci ilin iyul ayından etibarən Qəhrəman Ağayevin başçılığı altında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 7 nəfərdən ibarət elmi heyəti tərəfindən kütləvi məzarlıqda geniş şəkildə tədqiqat işlərinə başlanmış, 2008-ci ildə tədqiqat işləri yekunlaşmışdır. Nəticədə isə bu məzarlığın 1918-ci ilin may ayında bolşevik adı altında quldur erməni dəstələri tərəfindən törədilmiş Qubanın müsəlman əhalisinin soyqırımına aid olduğu faktı ortaya çıxmışdır. Bu həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə və mediasına çatdırılması, Azərbaycan xalqının gələcək nəsillərinin tarixi-milliyaddaşının qorunması və soyqırımı qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün Respublikamızın Prezidenti cənab İlham Əliyev 30 dekabr 2009-cu il tarixdə Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"-nin yaradılması barədə Sərəncam imzalamışdır (5).

Xüsusi memarlıq strukturuna malik olan bu Memorial Kompleks 2012-2013-cü illərdə Quba şəhərinin Qudyalçayın sol sahilində, əvvəllər stadion olan əzində inşa edilmiş və 18 sentyabr 2013-cü ildə açılışı olmuşdur.

Kompleksin muzey qalereyasının bütöv bir divarını Quba qəzasına həsr edilmiş ekspozisiyalar təşkil edir: inzibati ərazi vahidi olan Qubanın 1918-ci il tarixi üçün vəziyyəti əks olunmuş, 1918-ci ilə qədərki Quba qəzasının əhalisinin yaşayışı haqqında geniş məlumat verilmiş, Quba qəzasında törədilmiş dağıntılar, zorakılıq və soyqırımı faktlarının qısa təfəsilatı, sənədlər və bu hadisələrin canlı şahidlərinin fotosəkilləri, dindirilmə protokolları nümayiş olunmuş, Quba qəzasının müdafiəçiləri bu və s. faktlar barədə dolğun informasiyalar əks olunmuşdur (4).

İndiki zamanda memorial abidələr getdikcə daha interaktiv və informativ xarakter alır. Bunlara öz növbəsində, ziyarətçilərə hadisə və ya etikətlənən şəxs haqqında əlavə məlumat vermək üçün məlumat

panelləri və QR kodları kimi texnoloji elementlər daxil ola bilər. Bu, səfər təcrübəsini daha maarifləndirici, asan və maraqlı edir. Quba Soyqırım-memorial kompleksində də soyqırım faktları, materialları barədə bütün məlumatların müasir informasiya texnologiyalarına uyğun monitorlarda rus, ingilis, azərbaycan, və ərəb dillərində göstərilməsi bu kompleksə ziyarət edən yerli vətəndaşlar, habelə əcnəbilər üçün rahat şəkildə informasiyanın əldə edilməsində mühüm rol oynayır.

Quba Memorial Kompleksi tərəfindən hər il nəinki 31 mart 1918-ci il Azərbaycanlıların soyqırım gününün, həmçinin Xocalı soyqırımının, 20 yanvar faciəsinin anılması tədbirləri də yüksək səviyyədə təşkil olunur. Burada Azərbaycanın digər Universitetləri ilə birgə təşkil olunan maarifləndirici seminarlar da keçirilir. Kompleksin əməkdaşları soyqırım faktlarını dolğun şəkildə təhsil və mədəni müəssisələrdə layiqincə çatdırır və müxtəlif layihələrdə aktiv şəkildə iştirak edirlər. Buraya müxtəlif ölkələrdən, təhsil və digər müəssisələrdən hər il çox sayda ziyarətçilər gəlir. Xüsusən də vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycanlıların soyqırımının 106-cı ildönümü ərəfəsində “Soyqırımı Memorial Kompleksi”nə gələn ziyarətçilərin sayında xeyli sayda artım müşahidə olunur.

Beləliklə, Quba Soyqırım Memorial kompleksi tarixi faktların aşkara çıxarılarq ictimiyətə çatdırılmasında, gələcək nəsillərin yaddaşında gerçək tarixin möhkəmləndirilməsində, həmçinin müasir cəmiyyət və mədəniyyətdə çox böyük rol oynayır. Bu kompleks eyni zamanda birliyi təbliğ edir, ona görə də kompleksin qorunub saxlanması və hörmət edilməsi ən mühüm məqsəddir. Çünki biz xatirə yerlərinə diqqət və qayğı göstərməkdə davam etməliyik ki, onlar mədəni irsimizin simvolu olaraq qalsınlar və bizə keçmişi daha yaxşı anlamağa və hörmət etməkdə kömək olsunlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aşırılı Akif, 31 mart soyqırımı. Bakı: “Elm və Təhsil” 2011.
2. Vaqif A. QUBA QƏZASINDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI. Bakı 2017, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2017, "Elm" nəşriyyatı, 2017.
3. <https://dzen.ru/a/ZU57UQfZDAKY5cc2>
4. Dövlət soyqırım memorial kompleksinin rəsmi internet saytı <https://soyqirim.az/link/2500>
5. <https://president.az/az/articles/view/9346/print>

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU VƏ MİLLƏTÇİLİK İDEYALARI

Fatimə Əmrah qızı Qurbanova
Azərbaycan Universiteti
Fatimequrbanova94@gmail.com

Xülasə

XIX əsrin II yarısında başlayaraq Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı, milli burjuaziya və fəhlə sinfinin formalaşması kimi hadisələr Azərbaycan millətinin təşəkkülünə gətirib çıxardı. Artıq mətbuatda “millət” anlayışı işlədilməyə başlandı. “Azərbaycan milləti” anlayışına isə ilk dəfə “Kəşkül” qəzetində rast gəlinir.

Dövrün liberal baxışlı ziyalıları da xalqın maariflənməsi yolunda mübarizə aparmışdır. Həmin tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Ağaoğlu istər yazdığı əsərləri, istərsə də çıxışları ilə xalqımızda milli şüuru oyatmaq, milli özünüdərk kimi proseslərin baş verməsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, “Bizim millətçilər”, “Novoye vremya”, “Difai” partiyası, milli məsələ.

Summary

Beginning in the second half of the 19th century, events such as the development of capitalism in Azerbaijan, the formation of the national bourgeoisie and the working class led to the formation of the Azerbaijani nation. The concept of "nation" has already been used in the media. The concept of

"Azerbaijani nation" is found for the first time in "Kashkül" newspaper.

Liberal-minded intellectuals of the time also fought for the enlightenment of the people. One of those historical figures was Ahmet Bey Agaoglu. Agaoglu, whether in his writings, articles, or speeches, had invaluable services in awakening national consciousness and national self-awareness in our people.

Key words: Ahmet Bey Agaoglu, "Our nationalists", "Novoye vremya", "Difai" party, national issue.

Əhməd bəy Ağaoğlunun siyasi fəaliyyətinin əsas tədqiqat obyektindən biri də milli məsləhət idi. Müəllifin millətçilik haqqında olan düşüncələri hələ Fransada təhsil aldığı dövrdə formalaşmağa başlamışdı. "Kavkaz" və "Kaspi" qəzetlərində çap olunan məqalələrində bu məsləhətə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun millətçiliklə bağlı düşüncələrinə Avropa, Rusiya və Türkiyədə olan fikir cərəyanları təsir göstərmişdi (4, səh. 66).

Müəllifə görə, hər bir millətin tarixi bir sıra "təbii qanunlara" tabedir. Həmin qanunlardan başqa nəşə iş görülərsə, artıq fayda verməz. Əhməd bəy yazırdı ki, bu qanunlardan ən önəmlisi isə millətin müəyyən tarixi dövrləri keçməsidir (3, səh. 156).

Ağaoğlu yazdığı əsərlərində həmişə digər millətlərin milli ləyaqətinə hörmət edilməli olduğunu dəfələrlə vurğulamışdır. O qeyd edirdi ki, "vicdanlı milliyyətçi" özünə məxsus olanları qorumalı və digər millətlərə qarşı zorakılığı da rədd etməlidir (4, səh. 70-71).

Ağaoğlunun bu mövzu ilə bağlı əsas məqaləsi 1905-ci ildə çap olunmuş "Bizim millətçilər" adlı məqaləsi idi. Müəllif məqalədə "millət" anlayışını izah etmiş, milli məsləhətə öz yanaşmasını qeyd etmişdir. Ağaoğlu xalqın özünüdərk etməsində əsas amil olduğunu vurğulayaraq qeyd edirdi: "... *Mən həтта elə düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamül tarixində millətçilik insanın mənəviyyatında dindən sonra ikinci böyük mərhələdir. O, tarixdə çox böyük igidliklərin mənbəyi olmuş və hələ də olacaqdır. O olmasaydı, bir çox xalqlar hələ də yadların zülmü altında inləməkdə davam edəcəkдилər*" (3, səh. 127).

Həmçinin, Əhməd bəy məqalədə xalqlar arasında düşmənçilik, milli ədavətin yaradılması siyasətinə qarşı olduğunu vurğulayır. Müəllif bu haqda yazır: "*türkləri vaxt var ikən (...) erməniləri, bolqarları, serbləri və başqa xırda xalqları milliyyətlərindən döndərə bilməməkdə və onlara islamı qəbul etdirməməkdə təqsirləndirən "Novoye vremya" icmalçısı açıq-aşkar milli ayrı-seçkilik və düşmənçilik xətti yeridir, rusları totalitarizmə çağırırdı*" (3, səh. 129).

Əziz Mirəhmədov yazır ki, Ağaoğlunun bu məsləhətlərin həlli baxımından ən müsbət işi "Novoye vremya" publisistlərindən M.Menşikov, N.Engelqart, A.Matyuşevski və Kruşevanın Rusiyada və Şərqi Avropada yaşayan xalqların, habelə türklərin milli inkişafı haqqında velikorus şovinizmi mövqeyindən yazıb yaydıqları müddəaları pisləməsidir. Onlar Qafqaz müsəlmanları üçün bir neçə cəhətdən zərərli və təhlükəli idi: Puşkin və Lermontovun mərflik, sədaqət, igidlik, şücaət məskəni kimi ehtiramla təsvir etdikləri "sevimli Qafqaz"ın şöhrət çələngi ayaqlar altına salınırdı (3, səh. 128).

Məqalə ümumilikdə dövrün publisistlərinin qərəzli münasibətlərinə, həmçinin, müsəlman aləmi haqqında olan böhtanlarına qarşı tutarlı cavab idi.

"Səbəb yenə özümüzük" adlı digər məqaləsində Əhməd bəy xalqın öz mənafeyini müdafiə etməsinin zəruriliyini vurğulamışdır. Rusiyada müsəlmanlara qarşı olan münasibətə biganə qalınaraq yazırdı: "*Rusiya müsəlmanları sayca çox olsalar da, ruslar bizi bir qoyun sürüsü kimi hesab edib qoyuna layiq olan müamələdə bulurdular və haqları da var idi. Çünki, bir tayfa ki, öz gücünü, öz zorunu, öz ixtiyarat və hüququnu bilməyə vaxt da qoyun sürüsü kimi bir şeydir. Ümumən Avropada və xüsusən Rusiya kimi idareyi-müstəbidə ilə idarə olunan bir cahil və nadan məmləkətdə ehtiram və hörməti fəqət zora, gücə, qüvvətə edirlər*" (3, səh. 135).

1904-cü ildə yazdığı "Qafqazda milli məsləhət" adlı məqaləsində müəllif Qafqaz ərazisində milli məsləhətin meydana çıxmasını kapitalizmlə bağlı olduğunu qeyd edir. Xalqlar arasında yaranan parçalanma və nifrətin gələcəkdə Qafqazda ağır nəticələrə yol açacağını yazırdı (4, səh. 73).

Əhməd bəy Ağaoğlunun millətimiz üçün gördüyü müstəsna xidmətlərindən biri də 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdiyi qırğınların qarşısının alınması idi. 1905-ci ildə Bakıda ermənilərin törətdiyi qırğınların ilk günlərindən şəhər rəhbərlərinə müraciət etmiş və toqquşmaların dayandırılması üçün tədbirlərin görülməsini tələb etmişdi.

Lakin hadisələrin sonrakı gedişində rus məmurlarının bu toqquşmaya bilərəkdən göz yumduğunu vurğulayaraq yazır: *“Bir adamı, bir qulluqçunu öz millətinə xidmət etməyə və ya öz insafına görə iş görməyə qoymayıb vicsansızlığa, ədalətsizliyə dəvət edən terror davam edərsə, bizim vilayətdə nə hürriyət, nə ədalət, nə də bərabərlik əmələ gələ bilər”* (4, səh. 76).

Yusif Akçura qeyd edir ki, Ağaoğlu hələ 1905-ci ildə “Fədai” adlı gizli cəmiyyət təşkil etmişdi. Cəmiyyət ermənilərin törətdiyi qırğınlara müqavimət göstərərək toqquşmaların qarşısını almağa çalışmışdır (1, səh. 223).

Lakin hadisələrin sonrakı gedişində qırğınlar kütləvi xarakter almağa başlayır. Belə bir tarixi şəraitdə xalqımızı erməni qırğınlarından qoruya biləcək partiyanın yaradılması zəruri hal almışdı. N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində yazır: *“Əhməd bəy Ağayev Gəncəyə gəldi və Cümə məscidində camaatla görüşdü. (...) Ağaoğlu minbərin ikinci pilləkəninə çıxaraq, xalqa müraciət etməyə başladı: Möhtərəm gəncəlilər, türklərlə ermənilər arasında baş verən son hadisə hamımızı pərişan etdi. Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq belə vəhşi hərəkətə razı ola bilməz”* (2, səh. 1).

Müzakirələrdən sonra Əhməd bəy Ağaoğlunun başçılığı ilə “Difai” partiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edilir. Dövrün ictimai-siyasi xadimlərinin partiyanın yaranmasında böyük rolları olmuşdur. Ələkbər bəy Rəfiyəbli, Ələkbər və Ələsgər Xasməmmədli qardaşları, Nəsim bəy Yusifbəyli, həmçinin doktor Həsən bəy Ağaoğlu da partiyanın başında dururdu.

Partiyanın əsas məqsədi həm xalqı maarifləndirmək, həm də hakim dairələrin zülmündən qorumaq və ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq idi. “Difai”nin “Daşnaksütyun”un mürtəce fəaliyyətində fərqi bu idi ki, o, hücumla məruz qalan və hüquqları tapdalanan yerli müsəlman əhalininin birlik-həmrəylik arzularının ifadəsində yaranmış və müdafiəni başlıca şərt kimi qəbul etmişdi (2, səh. 2).

Ümumilikdə “Difai” partiyası ermənilərin törətdiyi qırğınların qarşısını almaqla bərabər ictimai-siyasi fikir tariximizdə də önəmli rol oynamışdı. Partiyanın tərkibində olan ziyalılarımız daha sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında yaxından iştirak etmişdilər.

Nəticə etibarilə Əhməd bəy Ağaoğlu milli mələsəyə hər zaman xüsusi önəm vermişdir. Ağaoğluya görə millətçilik bəşəriyyət tarixində ən vacib mərhələlərdən biri olmuşdur. Millətçiliyin xalqın inkişafında əsas amil olduğunu göstərmişdir. Həmçinin xalqlar arasında olan milli ayrı-seçkilik siyasətinin də sonda düşmənçiliklə nəticələndiyini qeyd edən müəllif bu siyasətin gələcəkdə ağır nəticələrə səbəb olacağını yazmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Akçura Y. Yeni türk dövlətinin öncüləri (1928 yılı yazıları). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, 260 s.
2. Anar T. “Difai” partiyası: Antiterror mübarizədən cumhuriyyətə gedən yol. Xalq qəzeti, 28 noyabr 2014, N 260, 6 s.
3. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, Ərgünəş, 2014, 264 s
4. Səidə Ə. Türk dünyasının mübariz mütəfəkkiri. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 296 s

MİLLİ VƏ BƏŞƏRİ DƏYƏR ANLAYIŞLARININ MAHIYYƏTİ

Səyarə Sahib qızı Cəfərova

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
seyyare.ceferova@bk.ru

Xülasə

Dəyərlər insan, cəmiyyət və bəşəriyyət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, insan və cəmiyyətin fəaliyyətinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olan, subyekt-obyekt münasibətlərində fərdi və sosial baxışları müəyyənləşdirən, maddi və ideal varlıqların sintezini təşkil edən (əşyalar, proseslər, bilik və modellər və s.) rəşional və irrəşional konstruksiyaların mürəkkəb vəhdət formasıdır. Sosial və mənəvi dəyərlər fərdin digər insanlarla, cəmiyyətlə əlaqəsini təmin edir və bu əlaqə vasitəsilə fərd öz varlığını

genişləndirir.

Açar sözlər: Qarabağ, H.Əliyev, milli, dəyər, multikulturalizm.

Summary

Values are important for people, society and humanity, are the main driving force of human and society's activities, determine individual and social views in subject-object relations, organize the synthesis of material and ideal beings (things, processes, knowledge and models, etc.) it is a complex form of unity of rational and irrational constructions. Social and moral values ensure the connection of the individual with other people and society, and through this connection the individual expands his existence.

Key words: Karabakh, H. Aliyev, national, value, multiculturalism.

Ümumbəşəri dəyərlər də adət və ənənə kimi ictimai xarakterlidir. Ümumbəşəri dəyərlər elə bir mənəvi təsir vasitəsidir ki, onlar bir məkanda yaranır və öz ictimai xarakterinə görə sərhədlərini genişləndirə bilər. Ümumbəşəri dəyərlər, başqa sözlə, insanın ictimai şüuruna daha intensiv şəkildə təsir edən mənəvi - psixoloji vasitədir.

Məlumdur ki, Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrdən sonra Avropa ölkələrinə kütləvi miqrant axını baş verdi. Bu zaman Avropanın aparıcı dövlətlərinin bir çox siyasətçiləri multikulturalizmin iflasa uğradığı və məhvə məhkum olması iddiasını ortaya atdılar. Böyük Britaniyanın baş naziri Devid Kameron isə daha da irəli gedərək, multikulturalizmin sona çatdığını bəyan etdi. Qərb siyasətçilərinin bu bəyanatları ilə razılaşmayan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev isə bəyan etdi ki, multikulturalizm sona çatmayıb, multikulturalizm terrorun, müharibənin, ksenofobiyanın, islamafobiyanın, antisemitizmin, dini və milli qarşıdurmaların alternativini olan yeganə yoldur. Bu yoldan çəkinmək, multikulturalizmin iflasa uğraması ilə razılaşmaq, bəşəriyyət üçün çox böyük fəlakətlər gətirə bilər. Bu da o deməkdir ki, bəşəriyyət qlobal miqyasda, dünyada gedən prosesləri nəzərə almadan ortaq məxrəc tapmasa və ümumi razılaşmalar əldə etməsə, özünü böyük təhlükə ilə üz-üzə qoya bilər.

Avropadan tam fərqli olaraq Azərbaycanda minilliklər boyu dinc- yanaşı yaşayan fərqli dil, din və mədəniyyət daşıyıcıları varlıqlarını günümüzədək qorumağı bacarıblar. Hazırda isə cəmiyyətdə bu yöndə mövcud olan pozitiv münasibətə çox mühüm çalar - dövlət siyasəti əlavə olunub ki, bu da respublikamızda multikultural mühitin qorunması və inkişaf etdirilməsi perspektivlərini təmin edir. Göründüyü kimi, Qərb dünyasında mövcud olan multikulturalizm isə həmin ölkələrə sığınan qaçqınlara, ümumilikdə gəlmələrə olan hörmət və ehtiramdan deyil, sadəcə, "dözümlü" münasibətdən qaynaqlanır. Buna görə də, həm regional, həm də qlobal miqyasda müxtəlif cəlbədicilərlə öz mədəniyyətlərinin dominantlığını təmin etməyi hədəfləyən, başqa mədəniyyət daşıyıcılarına assimilyasiya obyektini kimi baxan, bu fəaliyyətlərini dövlət siyasətlərində anoloqsuz ənənə halına salan egoist təfəkkürlü qüvvələrin imitasiyalarını multikulturalizmi alternativsiz həyat tərzinə çevirən Azərbaycanla müqayisə etmək belə, düzgün deyil. Bunu Prezident İlham Əliyev də öz bəyanatı ilə bir daha sübut etdi.

Bu da danılmaz həqiqətdir ki, multikultural və tolerant dəyərlər ümumbəşəri xarakter daşıyır, biz də ölkəmizdə bu dəyərləri qorunmalı və təbliğ etməliyik. Akademik Ramiz Mehdiyev yazır ki, «Qloballaşma milli mədəniyyət və ənənələrin prioritetlərini gizli şəkildə dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmağa gətirib çıxarır və cəmiyyətin coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən və siyasi quruluşundan asılı olmayaraq onun qərbləşməsinə həyata keçirir».

Nəzərə aldıqda ki, müasir dövrdə qloballaşmanın təbiri ilə Qərbdə məxsus mədəniyyət etikətləri başqa ölkələrə səssiz - küysüz daxil olur, onda, milli mədəniyyətimizin qorunması haqqında Heydər Əliyev tövsiyələrinə biganə qalmağın yolverilməz olduğu hamını düşündürməlidir. Biz Qərbdən elə etikətləri qəbul etməliyik ki, onlar milli - mənəvi dəyərlərimizi zənginləşdirə bilsin. Çünki müasir beynəlxalq inteqrasiya şəraitində Azərbaycan cəmiyyəti özünü dünyadan təcrid edə bilməz. Bu gün Azərbaycan Respublikası iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni və bir çox sahələrdə beynəlxalq inteqrasiya məkanına qoşulmuşdur. Ona görə də bəşər mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələrini qəbul etmək bir zərurətə çevrilmişdir. Eyni zamanda, mədəniyyətlərin yaxınlaşması Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan milli - mənəvi dəyərlərin bəşər mədəniyyətinin bir tərkib hissəsinə çevrilməsinə və onu zənginləşdirməsinə də

təminat yaradır. Əlbəttə ki, vacib şərt milli mədəniyyətin qorunmasından ibarətdir. Buna görə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev göstərir ki, «öz milli - mənəvi dəyərlərimizi ümumbəşəri dəyərlərlə birləşdirib, zənginləşdirib Azərbaycan xalqının ümumi dəyərlərini, mənəvi dəyərlərini yaratmalıyıq».

Ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı nələrin qəbul edilməsinə də Heydər Əliyev bir konkretlik və aydınlıq gətirir. Heydər Əliyev göstərir ki, «bunun içərisində həm demokratiya, həm hüquq normaları, həm dünyəvi dövlət, həm insan azadlığı, insan haqlarının qorunması, plüralizm, sərbəst ticarət, insan sərbəstliyi, sərbəst bazar ticarəti, sərbəst bazar iqtisadiyyatı var - bunlar hamısı ümumbəşəri dəyərlərin bizim milli - mənəvi dəyərlərlə vəhdətindən meydana gələn müddəalardır».

Bu müddələrin qəbul edilməsi Azərbaycanda dövlətçiliyin təməlinin möhkəmləndirilməsinə zəmin yaratmaqdır, dövlətçiliyin atributlarına hörmət və ehtiram göstərməkdir, Azərbaycan mədəniyyətini dünya mədəniyyətinə tanıtmalıdır, milli mədəniyyətimizi dünya mədəniyyətinin bərabərhüquqlu subyektinə çevirməkdir, dünya elmindən səmərəli şəkildə bəhrələnməkdir, iqtisadiyyatımızı gücləndirib düşmən üzərində qələbəyə və xalqımızın rifahının yüksəldilməsinə nail olmaqdır.

Deməli, beynəlmilətçilik xalqlar arasında zorla yox, ayrı-ayrı xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq, xalqlar öz aralarında heç bir təsir olmadan beynəlmilət münasibətlər, əlaqələr yaratmalıdırlar...”.

Hazırda Azərbaycan xalqının milli şüuruna ciddi təsir göstərən faktorlar arasında qloballaşma prosesi xüsusi yer tutur. Bir çoxları hesab edirlər ki, qloballaşmanın əsas ideyaları modernləşmə, postmodernləşmə, demokratiya, liberalizm və vətəndaş cəmiyyətidir. Bu ideyaların tətbiqi zamanı irqindən, dinindən asılı olmayaraq bütün insanların hüquq və azadlıqları önə çəkildiyi üçün millilik arxa plana keçirilir. Xüsusilə, son zamanlar vətəndaş cəmiyyəti, çoxmədəniyyətlik, informasiya cəmiyyəti, tolerantlıq anlayışlarının qloballaşma prosesinin tərkib hissəsi kimi təbliği çox düşündürücüdür. Bizə elə gəlir ki, qloballaşma prosesi anlamında aldadıcı və zahirən müsbət görünən (məsələn, fərdin azadlığı millətin və dövlətin azadlığında üstündür) ideyaların içində şüurlarımıza yeridilən, ancaq milli və dini mənəviyyatımıza uyğun olmayan məsələlərdə son dərəcə diqqətli olmalıyıq.

Ona görə də, Azərbaycanda qloballaşmanın geniş yayıldığı, modern və vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasına çağırışlar edildiyi bir dövrdə, islamçılıq və türkcülüyün də nə qədər vacibliyi məsələsinin xüsusi maraq doğurması təbiidir. Ümumiyyətlə, qloballaşma prosesində «üçlüy» (türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək) münasibətdə iki əsas baxış var:

1) Qərbyönlü vətəndaş cəmiyyəti, modernləşmə «üçlüy» nisbətən daha vacibdir;

2) Qərbyönlü vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, modernləşmə nə qədər zəruri olursa-olsun, «üçlük» onun kölgəsində qalmamalıdır.

Milli dəyərlərin, milli adət-ənənələrin zəruriliyi mərhum Heydər Əliyevin məruzə və çıxışlarında həmişə qururla soylənirdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, milli mənəvi dəyərlər xalqın mənəvi sərvəti, mənəvi xəzinəsidir, bu sərvətə, xəzinəyə biganə olmaq cinayətdir. Son illərdə xalqımızın milli adət-ənənələrinə biganəlik halları haqlı olaraq xalqın, xüsusilə ziyalıların etirazına səbəb olmuşdur. Bu etiraz və narazılıqlar haqqında mətbuatda çıxışlar milli-mənəvi dəyərləri qorumaq çağırışına çevrildiyi bir vaxtda mərhum prezident, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmiş, görülməli işlərin perspektivini müəyyənləşdirmişdi: “Fursətdən istifadə edərək, bir-iki məsələyə toxunmaq istəyirəm. O da ondan ibarətdir ki, biz öz dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün iistiqlətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik. Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Hec vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Hec vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Yəni də deyirəm, hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli, mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik”

Respublikamızda milli və bəşəri dəyərlərin sintezini, dünya təcrübəsinə inteqrasiyanı təmin edən mühitin formalaşdırılması yönündə həyata keçirilən islahatlar dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatmağa şərait yaradır. Digər tərəfdən sosial, mədəni, iqtisadi

tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin öyrədilməsini, kompleks təlim-tərbiyə sisteminin qurulmasını, yaradıcılıq əlaqələrinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir.

Dövlətçiliyin təməlinin, milli varlığın özülünün, əsasının mədəniyyətə bağlı olduğunu aydın dərk edən görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev rəhbərlik etdiyi bütün illərdə milli-mənəvi dəyərlərimizə həmişə qayğı ilə yanaşmış və bununla bağlı bəyanatlarla çıxış etmiş, qanunlar imzalamışdır. O, dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi ruhda tərbiyələndirməyin dövlətimiz, xalqımız qarşısında ən zəruri, həlli qaçılmaz vəzifələr olduğunu 13 avqust 2001-ci il tarixli bəyanatında da söyləmişdir: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adətənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir”.

Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinə yiyələnməklə gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunması məsələsi Heydər Əliyev tərəfindən əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürülmüşdür. Dövlət başçısı bu məsələdən bəhs edərkən belə deyirdi: “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”.

Müasir məktəbin fəaliyyəti azad, yaradıcı, təşəbbüskar, özünü inkişaf etdirən şəxsiyyətin yetişdirilməsinə yönəldilməlidir. İnsan yalnız cəmiyyətdə şəxsiyyətə çevrilir, ona görə də zamandan, mədəniyyətdən və cəmiyyətdən kənar mücərrəd şəxsiyyət yönümlü təhsildən deyil, ölkə vətəndaşının şəxsiyyətinin tərbiyəsindən, fərdin sosiallaşmasından danışmaq lazımdır. (İbrahimov, 2016). Təhsil və sosiallaşma tələbələrin milli dəyərlərə, onların etnik, konfessional və mədəni qrupunun dəyərlərinə, milli dəyərlərin formalaşması kontekstində ümumbəşəri dəyərlərə bələd olması əsasında mənəvi-əxlaqi inkişafına yönəldilməlidir. Bu baxımdan müasir humanist pedaqogikada vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, Vətənə xidmət, adət-ənənələrə sadiqlik kimi şəxsi keyfiyyətlər aktuallaşır.

Məktəblilərin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ölkənin mədəni, tarixi, etnik, sosial-iqtisadi, demografik və digər xüsusiyyətlərini, şagirdlərin və onların valideynlərinin ehtiyaclarını nəzərə almaqla məktəblilərin təhsili və sosiallaşmasının konseptual və metodoloji əsasıdır. (Mehdiyev, 2006)

Təhsil və sosiallaşma şagird fəaliyyətinin bütün növlərinə inteqrasiya edilməlidir: təhsil, məktəbdənkənar, məktəbdənkənar, ailə, ictimai faydalı, onlar, ilk növbədə, məktəb həyatının tərzini təşkil edir. Tələbənin mənəvi-əxlaqi inkişafı proseslərinə uşaq və gənclərin bütün təhsil və sosiallaşma subyektlərini daxil etmək lazımdır: ailə, dövlət və vətəndaş cəmiyyəti institutları, idman, media, ənənəvi dini qurumlar, əlavə təhsil, mədəniyyət və təhsil müəssisələri.

2020-ci ildə əldə etdiyimiz parlaq qələbə dünya hərbi tarixinə öz imzasını atmış, bir çox ölkələrin dərsliklərə belə salınmışdır. Xüsusən, ölkəmizdə “Qarabağ tarixi” adlı dərslik də övladlarımızın milli-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi üçün istifadəyə verilmişdir.

Nəticə

Bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimizin zənginləşməsi cəmiyyətimizdə mənəvi zənginlik yaradılmasına, milli şüurun yetkinləşməsinə və müstəqil dövlətçiliyimizin mənafeyinin qorunmasına xidmət göstərilməsi deməkdir. Başqa sözlə, cəmiyyətdəki milli və mənəvi zənginliyin özü müstəqil dövlətçiliyimizin mənəvi dayəğıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003.
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı:1991.
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı: 1993.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı:1998.
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı: 2003.
6. A.Həsənov, Ə.Ağayev. Pedaqogika. Bakı: 2007.

7. Ağayev İ. Uşaqlarda mədəni adət və vərdişlər tərbiyəsi. Bakı:Azərənşr 1961.
8. S.Axundov, A.Həsənov – Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1991.
9. Bayramov Ə. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri, Bakı: 1967.
10. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Əxlaqnamə. Bakı: 1975.
11. Həsənov A. Kiçikyaşlı məktəblilərin mənəvi tərbiyəsi. Bakı: 1987.
12. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: 2002.
13. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi siması. Bakı: 1982.

ŞƏRQDƏ VƏ MÜSƏLMAN ALƏMİNDƏ İLK DEMOKRATİK DÖVLƏT

Samirə Mahir qızı Seyidli
Şamaxı Dövlət Regional Kolleci
fariwka2009@mail.ru

Xülasə

Bu elmi tədqiqat işim, Cümhuriyyətin beynəlxalq münasibətlər sistemində tanınması, diplomatik müstəvidə milli maraqların qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Yeni fəaliyyətə başlamış parlamentin qəbul etdiyi qanunlar milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində, ölkədə siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafın təmin olunmasında, habelə demokratik prinsiplərin təsbit edilməsində əsaslı rol oynamışdır. Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Dövlət bayrağı, Azərbaycan vətəndaşlığı təsis olunmuşdur. Milli ordu qurulmuş və Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakı işğalçılardan azad edilmişdir. Qısa müddət ərzində olduqca mütərəqqi sayılan müddəaları özündə əks etdirən çoxsaylı qanunlar qəbul olunmuşdur.

Açar sözlər: Cümhuriyyəti, istiqlaliyyət, demokratik, bəyannamə, dövlətçilik, ənənələri.

Summary

This scientific research work has taken important steps towards the recognition of the Republic in the system of international relations and the protection of national interests at the diplomatic level. The laws adopted by the parliament, which has just started functioning, played a fundamental role in strengthening national independence, ensuring political, economic and cultural development in the country, as well as establishing democratic principles. From the first days of its existence, the Azerbaijan Democratic Republic, based on the principles of people's power and people's equality, eliminated racial, national, religious and class inequality by giState flag, Azerbaijani citizenship established. The national army was established and Baku was liberated from the invaders together with the Caucasian Islamic Army. In a short period of time, numerous laws containing provisions considered to be quite progressive have been adopted.

Key words: Republic, independence, democratic, declaration, statehood, traditions.ving equal rights to all citizens of the country.

Şərqdə və müsəlman aləmində ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlaliyyətimizi elan edərək, xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqı özünün və Şərqi ilk demokratik, hüquqi, dünyəvi və parlamentli respublikasını yaradıb. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsini imzalamaqla Azərbaycanın müstəqilliyini dünyaya bəyan etmiş, xalqımızın çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirmişdir. Müstəqil, azad, demokratik respublika qurmaq məqsədini qarşıya qoyan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi. Cəmi 23 ay mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman Şərqudə demokratiya ənənələrinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Qısa dövr ərzində Azərbaycanın ilk parlamenti, hökuməti yaradılmış, dövlət atributları təsis olunmuş, dövlət quruculuğu sahəsində mühüm

tədbirlər həyata keçirilmiş, Cümhuriyyətin beynəlxalq münasibətlər sistemində tanınması, diplomatik müstəvidə milli maraqların qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Yeni fəaliyyətə başlamış parlamentin qəbul etdiyi qanunlar milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində, ölkədə siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafın təmin olunmasında, habelə demokratik prinsiplərin təsbit edilməsində əsaslı rol oynamışdır. Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Dövlət bayrağı, Azərbaycan vətəndaşlığı təsis olunmuşdur. Milli ordu qurulmuş və Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə Bakı işğalçılardan azad edilmişdir. Qısa müddət ərzində olduqca mütərəqqi sayılan müddəaları özündə əks etdirən çoxsaylı qanunlar qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xarici siyasətinin başlıca məqsədi yeni yaradılmış dövləti dünyaya tanıtmak idi. Milli hökumətin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri Paris Sülh Konfransında, dünyanın siyasi nizamının yenidən quruluş aldığı bir zamanda müttəfiq dövlətlər tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınmasını, habelə dünyanın aparıcı dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrin yaradılmasını təmin etmək idi. Buna görə də ilk növbədə, Avropanın bir sıra ölkələrinə yeni bir dövlətin qurulması barədə rəsmi məlumat göndərildi. Dünya birliyi tərəfindən tanınan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində ölkəmizin beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayında bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı. Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərqi mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın milli və siyasi şüurunun, yüksək mədəniyyətinin nəticəsi idi. Müstəqil, azad, demokratik respublika qurmaq məqsədini qarşıya qoyan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın milli mənlilik şüurunun özünə qaytardı, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu nümayiş etdirdi. 1918-ci ilin avqustunda “Xalq maarifinin, məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında” qərarla tədris müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılmasına başlandı. 1919-cu ilin sentyabrında Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən Bakı şəhərində universitet açmaq haqqında qanun qəbul edildi. Bakı Dövlət Universitetinin Nizamnaməsinin qəbul edilməsi və onun fəaliyyətə başlaması milli və peşəkar kadrların hazırlanması istiqamətində atılmış mühüm addım idi. Xalq Cümhuriyyətinin dövründə universitet ilə yanaşı, digər ali və orta təhsil müəssisələrinin, habelə mədəniyyət ocaqlarının açılması üçün hazırlıqlar görülmüşdür. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumət quruculuğunda ədliyyə sahəsinə xüsusi önəm verib və məhz 1918-ci il mayın 28-də - Cümhuriyyətin yarandığı gün Ədliyyə Nazirliyi də təsis edilib. Eyni zamanda, ədliyyə orqanları və məhkəmələrin fəaliyyətini tənzimləyən bir sıra qərarlar qəbul olunub. Belə ki, 1918-ci il noyabrın 14-də Azərbaycan Məhkəmə Palatasının Əsasnaməsi, noyabrın 22-də isə Ədliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul olunmuşdur. Konstitusiya Aktında 1918-ci il 28 may tarixli İstiqlal Bəyannaməsinə istinad olunmuş və Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olduğu təsbit edilmişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin məsuliyyəti, siyasi iradəsi və fədakarlığı sayəsində Azərbaycan öz dövlətçiliyini qoruya bildi. XX əsrin sonlarında müstəqilliyinə yenidən qovuşan Azərbaycan suverenliyini qoruyub saxlamağı bacardı. Çətin siyasi-iqtisadi dövrdə hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması üçün qətiyyətli tədbirlər gördü, ölkədə davamlı ictimai-siyasi sabitliyi bərqərar etdi. Müstəqilliyin əldə edilməsi mürəkkəb bir proses olsa da onu qoruyub saxlamaq daha çətin, məsuliyyətli bir işdir. Həmin dövrdə Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü bir tərəfdən, daxili münaqişələr digər tərəfdən ölkəni çətin bir vəziyyətə salmışdı. Məhz belə bir şəraitdə xalqın təkidi ilə hakimiyyətə gələn Ulu Öndər dövlətimizin və dövlətçiliyimizin xilaskarı oldu. Kiçik bir ölkə Ulu Öndər Heydər Əliyevin uğurlu siyasəti sayəsində dünyada tanınan nüfuzlu bir dövlətə çevrilmişdir. Yalnız Ulu Öndərin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycan özünün geosiyasi imkanlarını gerçəkləşdirməyə başlamışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunun inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli Dövlət bayrağı 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü və

rəhbərliyi ilə keçirilən sessiyada Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı olaraq təsdiq edilmişdir. Bununla da müstəqilliyə gedən yolun əsası qoyulub. Sovet İttifaqı mövcud olduğu bir vəziyyətdə belə cəsarətli addımın atılması Ulu Öndərin xalqına, dövlətinə nə qədər bağlı olduğunu, bu yolda nə qədər cəsarətli, dönməz olduğunu bir daha göstərdi. “Müsəlman Şərqiində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində – XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsi yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Biz ilk Demokratik Cümhuriyyətin yaranması gününü əziz tutaraq, onu Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi günü – Respublika Günü elan etmişik və bu, bizim milli bayramımızdır. Bu gün tam qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dövləti, müstəqil Azərbaycan Respublikası 1918-ci ildə yaranmış Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Əsrin əvvəlində – 1918-ci ildə Azərbaycan xalqı öz müstəqilliyinə nail ola bildi, xalq cümhuriyyəti yarandı. Azərbaycanda Şərq aləmində ilk dəfə demokratik, hüquqi dövlət yarandı, xalq cümhuriyyəti qısa bir zamanda çox işlər gördü. Ən mühümü odur ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin, dövlətçiliyinin əsaslarını qurdu, Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin təsisatlarını yaratdı. 28 May günü Azərbaycan xalqı üçün əziz gündür. Çünki 1918-ci ildə məhz 28 Mayda Azərbaycanın qabaqcıl insanları Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında istiqlal bəyannaməsini qəbul ediblər və ondan sonra da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması, o dövrdə Azərbaycanın öz istiqlaliyyətini bəyan etməsi heç də təsadüfi hadisə deyildi. Hələ XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrin əvvəllərindən xalqımızın mütəfəkkir şəxsiyyətlərinin, qabaqcıl insanların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda milli oyanış, milli dirçəliş hissləri get-gedə artmışdı. Artıq XX əsrin əvvəllərindən, demək olar ki, xalqımız, onun qabaqcıl şəxsiyyətləri müstəqillik arzusu ilə yaşamışlar. Ötən illər ərzində atılmış hər bir addım və qəbul olunmuş hər bir qərar doğma Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunmasına xidmət edib. Prezident İlham Əliyevin Müzəffər Ali Baş Komandan kimi gərgin əməyinin nəticəsində Azərbaycan ərazi bütövlüyünə qovuşdu, xalqımız dünyada mübariz, döyüşkən və müzəffər xalq kimi tanındı. Bütün istiqamətlərdə qazanılan uğurların, əldə edilən nailiyyətlərin bir hədəfi var idi – işğal altında olan torpaqlarımızın düşməndən azad edilməsi və Azərbaycanın bütün sərhədləri boyunca bayrağımızın dalğalanması. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması tarixi hadisə idi. Çünki ilk dəfə olaraq müsəlman aləmində demokratik respublika yaradılmışdı. Biz haqlı olaraq fəxr edirik ki, məhz Azərbaycan xalqı müsəlman aləmində ilk demokratik respublikanın yaradılmasının müəllifi olmuşdur.

“Müstəqilliyimiz əbədidir, dönməzdir, sarsılmazdır! Yaşasın güclü, müstəqil Azərbaycan!”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Y.Mahmudov. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və məfkurəçisi. Bakı: Xalq qəzeti 1 fevral 2014.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Heydər Əliyev Azərbaycan dili və Azərbaycançılıq Bakı 2023.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Müdriklilik Zirvəsi Bakı: 2011.
4. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008, 2009-2013-cü illər). Bakı: «Nurlan», 2004, 2009 (Xalq qəzeti, aprel)
5. Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yollarında (məqalələr toplusu) II (X) Buraxılış (Ş.M.Muradovun redaktəsi ilə). Bakı: Elm, 2002, 2009.

ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA TƏLİM-TƏRBIYƏ MƏSƏLƏRİ

Yaqub Abbasqulu oğlu Səmədov
ADPU Ağcəbədi filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yaqub.semedov63@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Abbas Səhhətin ictimai-siyasi fəaliyyətinə müəyyən qədər toxunulsa da lakin mövzunun xarakterinə uyğun olaraq əsas diqqət onun yaradıcılığdakı təlim - tərbiyə məsələlərinə yönəldilmişdir. Şairin bəşəri mövzuda yazdığı və uşaqlara həsr etdiyi bu tipli şeirlərində ilk növbədə dilin sadəliyinə, təbiiliyinə, onun daha asan mənimsənilməsinə və bədii keyfiyyətinə xüsusi önəm vermişdi. Abbas Səhhətin tərbiyəvi mövzulu əsərlərində məzmun bitkinliyi ilə yanaşı dilin sadəliyi, təbiiliyi, onun daha asan mənimsənilməsi və bədii keyfiyyəti də xüsusi önəm daşımışdır.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, Azərbaycan ədəbiyyatı, bədii yaradıcılıq, təlim, tərbiyə,

Summary

Although the socio-political activity of Abbas Sahhat is touched to some extent in the article, but according to the nature of the subject, the main attention is focused on the issues of education and training in his creativity. In this type of poems written by the poet on human subjects and dedicated to children, he first of all gave special importance to the simplicity, naturalness of the language, its easier assimilation and artistic quality. In the educational works of Abbas Sahhat, along with the exhaustion of the content, the simplicity, naturalness of the language, its easier assimilation and artistic quality were also of special importance.

Key words: Abbas Sahhat, Azerbaijani literature, artistic creativity, training, upbringing.

Məzmun və nəzəri hissə.

Abbasqulu Mehdizadə Səhhət (Abbas Səhhət) (1874 - 11 iyul 1918) – XX əsr Azərbaycan klassiklərindən biri, ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə məşhur şair, peşəkar tərcüməçi, uşaq yazıçısı, həkim, maarif xadimi, tənqidçi və publisist kimi də daxil olmuşdur. Xüsusilə də, ictimai bərabərsizliyə qarşı etiraz, azadlıq və mədəni intibah ideallarının tərənnümü, işıqlı gələcəyə çağırış - A.Səhhət yaradıcılığının ümumi mənasını, ideya-estetik məzmununu təşkil edir (1, səh.3).

1900-cü ildə Tehran Universitetinin tibb fakültəsini bitirən, rus, ərəb, fars və fransız dillərini mükəmməl bilən gənc Abbas 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır. O, burada xəstələri müalicə edir, həm məktəblərdə Azərbaycan dilindən dərs deyir, həm də bədii yaradıcılıqla məşğul olur. 1903-cü ildən başlayaraq “Şərqi-Rus qəzeti”ndə şairin məqalələri çap olunur. 1905-ci ildə isə onun “Yeni poeziya necə olmalıdır?” adlı məqaləsi, daha sonra “Poetik nitq”, “Azadlığa mədhiyyə”, “Oyanışın səsi” şerləri işıq üzü görür (2). XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində milli uşaq ədəbiyyatının və dərsliklərin formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsində Rəşid bəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə, Mirzə Fətəli Axundov, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundovla yanaşı, Abbas Səhhət də mühüm rol oynamışdır.

"Yeni üslublu məktəblər" ideyasının yorulmaz müdafiəçisi olan Abbas Səhhət, professor Əli bəy Hüseynzadənin banisi olduğu Azərbaycan romantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulur (“Füyuzat” jurnalı, 1906–1907-ci illər). Abbas Səhhət o dövrdə Bakıda nəşr olunan bütün jurnal və qəzetlərdə mütəmadi olaraq çıxış edir. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan yazıçı o dövr Azərbaycan oxucusunu rus (Lermontov, Puşkin, Krılov, Nadson, Maksim Qorki və b.), fransız (Hüqo, Müsse, Sülli-Prüdom və b.),

alman şair və yazıçılarının əsərləri ilə tanış edir (3).

Tədqiqat işinin xarakterinə uyğun olaraq, xüsusilə Abbas Səhhətın yaradıcılığında təlim- tərbiyə məsələlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Abbas Səhhətın yüksək tərbiyəvi məzmun və kamil formaya malik əsərləri çoxdur. Bunlardan “Vətən” şeiri (1904 - cü il “Şərqi-Rus” qəzeti), xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əsər başdan-başa vətən məhəbbəti ilə yoğrulmuş və vətən eşqinin tükənməz amalına çevrilmişdir. Burada müəllif öz fikrini elə aydın və səlis bir dillə ifadə edir ki, şeirin ideyası oxucunu qürurlandırır, onu həyəcanlandırır və vətənə məhəbbət hissini daha da gücləndirir. Şair burada sadəcə olaraq “Vətəni sevin” deməklə kifayətlənmir və onu nə üçün sevmək lazım olduğu fikrini də yüksək bir sənətkarlıqla oxucularına çatdırır:

Vətənim verdi mənə nanü nəmək,
Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?!
Anadır hər kişiye öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
Südüdür kim, dolanıb qanımlı olub,
O, mənim sevgili cananımlı olub (4).

Şairin “Fərdayi –intibah yaxud, amal – vətənpərvəranə”(1906), “Millətə xitab” (1907), “Aləmi-islama” (1912), “Ölü şəhər”(1912), “Özlərini sevnələr”(1912) və s. şeirlərində də yurd, torpaq və millət sevgisi özünü qabarıq şəkildə təcəssüm etdirir.

Bunula yanaşı şairin uşaq şeirlərində, hekayə və pyeslərində də vətən sevgisi kimi ülvi duyğular həyatı səciyyə daşıyır. Məsələn, “Firdopvsül - ətval, yaxud cocuqlar bağcası” şeirində ədib balaca oxucularına müraciət edərək onları vətənpərvər, namuslu və bilikli olmağa səsləyir. Müəllifin başqa bir - “Ana və oğul” (1909) şeirində isə öz oğlunu məktəbə göndərən ananın keçirdiyi hisslər yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdı:

Ay oğlum! Bu qədər eyləmə xəb,
Bir götür qoltuğuna indi kitab,
Məktəbin vaxtı keçir eylə mətab... (5, səh.105).

Abbas Səhhət uşaqlara həsr etdiyi şeirlərində dilin sadəliyinə, təbiiliyinə, onun daha asan mənimsənilməsinə və bədii keyfiyyətinə xüsusi önəm verirdi.

Şair “Ayı və şir ” (1909) təmsilində də Ayı və Şirin alleqorik obrazlarının vasitəsilə yemək üstündə bir-birini al qana qərq etməyə hazır olan insanların faciəsini ümumiləşdirmişdir. Olduqca ibrətamiz bu təmsildə şair öz gənc oxucusuna gözü tox olmağı, müştərək qazanılan ruzini öz yoldaşları ilə halallıqla ata malı kimi bölməyi, insanlığa yad olan vəhşilikdən və hərislikdən uzaq olmağı tövsiyə edirdi (6, səh.170).

Romantizm cərəyanının nümayəndəsi olan A.Səhhətın uşaqlar üçün tərbiyəvi mövzuda yazdığı digər əsərləri də - "Cücələr" (1907), "Yaz" (1907), "Tənəl"(1908), "Quşlar" (1908), "İki uşaq" (1912) və s. kimi şeir və təmsilləri bu gün də balacalar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur. Bu şeirlərdə qəliz, çətin, və yad olan bir kəlmə belə işlədilmir. Həmçinin, bu şeirlər ifadənin səmimiyyətinə, uşaq ruhunun təbii tərənnümünə, sadəliyinə və səlisliyinə görə diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat tariximizdə ilk uşaq pyesinin müəlliflərindən biri kimi anılan A. Səhhət 1912-ci ildə yazdığı “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” adlı birpərdəli pyesində də valideynlərin elmə, biliyə nadan münasibətini, övladın isə oxumağa, təhsil almağa, elm öyrənməyə cəhdini və marağını (7, səh.148) böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Ədibin “İt və kölgəsi”, “Ayı və arılar”, “Sərçə və qırğı”, “İki dana”, “Ulaq və aslan” və s.təmsillərində isə tamahkarlıq, xudbinlik, lövğalıq və özbaşnalıq ciddi tənqid olunur (7, səh.146; həmçinin bax. 8, səh.171).

Nəticə

Beləliklə, romantik və maarifpərvər şair kimi tanınan Abbas Səhhət hansı məzmununda əsər yazmasından asılı olmayaraq onu yalnız xalqın gələcəyi və taleyi düşündürürdü.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət: bibliografiya /tərt. ed.: N.Tahirova, L.Qafarova, T. Əzizova; ixt. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; red. G.Səfərəliyeva; Firdun bəy Kəçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası.- Bakı: 2017.- 224 s.
2. Abbas Səhhət –həkim, müəllim və şair. <https://portal.azertag.az/az/node/861>. 11.07.2020.
3. Abbas Səhhət. Vikipediya, azad ensiklopediya. [https://az.wikipedia.org/wiki/ Abbas_Səhhət](https://az.wikipedia.org/wiki/Abbas_Səhhət).
4. Abbas Səhhətin "Vətən" şeiri barədə fikirlərim. <https://www.testbook.az/essay/show/544/abbas-sehhetin-veten-seiri-barede-fikirlerim>.
5. Mustafayeva X. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, "Elm", 2011, 292 səh.
6. Əhməd V.M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti. Bakı "Müəllim" , 2006. 338 səh.
7. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı. BDU nəşriyyatı, 2007. 444 s.
8. Abbas Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 456 səh.

ABBAS SƏHHƏT VƏTƏNƏ VƏ MİLLƏTƏ SƏDAQƏT NÜMUNƏSİDİR

Seymur Elman oğlu Süleymanov

ADPU Ağcəbədi filialı

f.ü.f.d., dosent

seymursuleymanov71@mail.ru

Sahibə İsmayıl qızı Nəsirova

sahibanasirova1963@mail.ru

Xülasə

Məqalədə XX əsr Azərbaycanın örnək klassiklərindən olan Abbas Səhhətin ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə məşhur şair, peşəkar tərcüməçi, uşaq yazıçısı, görkəmli müəllim və maarif xadimi, tənqidçi və publisist kimi daxil olmasından bəhs olunur.

Abbas Səhhətin ana dilində yeni təhsil ocaqlarının təşkili, təhsil sisteminə əsaslanan dərsliklərin hazırlanması, təlim-tədris işlərinin səmərəliliyinin artırılması, mədəniyyət ocaqları şəbəkəsinin genişləndirilməsi və Azərbaycan dilinin saflığı sahəsində müstəsna əhəmiyyətə malik xidmətləri, müdrik deyimləri də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, Vətən, vətənpərvərlik, marifçilik ideyaları, müəllim şəxsiyyəti, təlim.

Summary

The article talks about the entry of Abbas Sahhat, one of the exemplary classics of 20th century Azerbaijan, into our literary and cultural history as a famous poet, professional translator, children's writer, prominent teacher and educator, critic and publicist.

Abbas Sahhat's exceptionally important services and wise sayings in the field of organizing new educational centers in his native language, preparing textbooks based on the educational system, increasing the efficiency of training and education, expanding the network of cultural centers and the purity of the Azerbaijani language are also reflected in the article.

Key words: Abbas Sahhat, Homeland, patriotism, enlightenment ideas, teacher personality, training.

XX əsr Azərbaycan klassiklərindən olan Abbas Səhhət (Əliabbas oğlu Mehdizadə), ədəbiyyatımızda romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə məşhur şair, peşəkar tərcüməçi, uşaq yazıçısı, həkim, görkəmli müəllim və maarif xadimi, tənqidçi və publisist kimi daxil olmuşdur.

Şeirlərini "Səhhət" təxəllüsü ilə qələmə alan bu dahi şəxsiyyətin yaradıcılığında vətən mövzusu xüsusi

yer tutur. Vətən, xalq onun üçün olduqca müqəddəs idi. Buna görə də həyatı boyu Vətəninə, xalqına əlindən gələn yaxşılıqlar etməyə çalışmışdır. Abbas Səhhətın vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı “Vətən” şeri milli-mənəvi düşüncə ensiklopediyasını, tarixi-etik ənənələr külliyyatını, vicdan və əxlaq kodeksini özündə təcəssüm etdirir. Yüz ildən çoxdur ki, “Vətən” yalnız ədəbi-bədii nümunə, sevgi-məhəbbət simfoniyası olmaqdan daha yüksəkdə dayanan, tarixi-coğrafi hüdudlarımıza maraq və rəğbət oyadan, milli şüurun inkişafına təkan verən, vətənevərlər hərəkatının həyatda və sənətdə andına, himninə çevrilən dərs vəsaiti, müdrik kəlamlar toplusudu. [3] Abbas Səhhət “Vətən” şeirini böyüməkdə olan gənc nəsilə vətənpərvərlik hisslərini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Şeirin hər misrası oxucunu Vətəni böyük məhəbbətlə sevməyə, onu candan əziz sanmağa çağırır. Şairin doğma Vətənə həssas övlad münasibəti yüksək poetik dillə təsvir olunur. Abbas Səhhət şeirin ilk misralarında Vətəni könlünün sevgili məhbubu adlandırır:

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim...

Abbas Səhhət Vətəni ana ilə müqayisə edir. Vətən onu sinəsi üstə bəslədiyi kimi, o da Vətəni gözləri üstə saxlayacağını bildirir və “Olərəm əldən əgər getsə Vətən” deyir. Abbas Səhhət Vətəni əbədi, həmişəyaşar varlıq kimi dəyərləndirir. Şairə görə Vətən bir də ona görə müqəddəsdir ki, xalqımızın keçmişi, bu günü və gələcəyi, bir sözlə xalqımızın varlığı vətənlə bağlıdır.

Vətən - əcdadımızın mədfənidir!
Vətən - övladımızın məskənidir!

Abbas Səhhət “Vətən” şerində həmçinin naxələfləri, Vətənə xor baxanları kəskin tənqid atəşinə də tutur.

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz.

Abbas Səhhət yaradıcılığının əsas məğzi elmə, təhsilə və maarifə çağırış təşkil edir. Şair azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl mənəvi neməti hesab edir, xalqımızın firavanlığını və xoşbəxtliyini azad yaşamasında görürdü. O, dünyanın zülm və haqsızlıqlarına, ictimai bərabərsizliyə qarşı etiraz edərək, azadlıq və mədəni intibah ideallarının tərənnümünə, işıqlı gələcəyə çağırış edirdi.

Abbas Səhhət cavan yaşlarından ömrünün sonuna qədər müəllimlik etmiş, dərslilər yaratmış, şair uşaq və gənclər üçün müxtəlif janrlarda əsərlər yazmış, milli uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini yaradan klassiklər səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Abbas Səhhətın “Millətə xitab”ında şerinin “Millət, ey banisi-həyatı-vətən!” misrasına elmi-nəzəri, ədəbi-fəlsəfi düşüncə müstəvisindən yanaşdıqda, burada şairin vətənlə bağlı müdrikcəsinə söylədiyi kəlamlar bir daha öz əksini tapır. Doğrudanda, böyük ədibin bütün fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı vətənə və millətə sədaqət nümunəsidir.

Abbas Səhhətın vətən, ölkə mövzusunda yazdığı “Azərbaycan” şeirinin ilk bəndi belədir:

Azərbaycan ölkəsidir vətənim,
Simurğun sayəsində məskənim.
Azərbaycanda mən vücudə gəldim,
Xalqımə qarşı sücudə gəldim.

Abbas Səhhətın “Azərbaycan” şeirinin “Məktəb” jurnalının 1 fevral 1914-cü il nəşrində gedən ilk variantının birinci misrası “Qafqaz qitəsidir mənim vətənim”, üçüncü misra isə – “O məmləkətdə mən vücudə gəldim” şəklində getmişdir. Şairin “Seçilmiş əsərləri”nin 2005-ci il nəşrində bu bəndin dördüncü misrası “Xalqıma qarşı sücudə gəldim” variantında verilib ki, burada da “xalq” və “xalq” arasında bəzi incə məqamlar var: Abbas Səhhətın nöqteyi-nəzərincə insanı da, xalqı da yaradan, xəlq edən torpaqdır,

vətəndir. O, “Xaliqimə qarşı sücudə gəldim” – deyərkən ilk növbədə vətənə, Azərbaycana səcdə etməyi nişan verir. [1]

Abbas Səhhətin aşağıdakı müdrik deyimlərində də onun vətənə, xalqa sədaqəti, bağlılığı bir daha özünü göstərir.

Məsləkim tərcümeyi halımdır,
Lütfi-həqq qayeyi-amalımdır.

Abbas Səhhətin başqa bir şerinin misralarında hər kəsə vətəni sevməyi, lazım gəldikdə onun yolunda canından keşməyi müqəddəs borc hesab edərək, yazır

Şişə çəksəz də diriykən ətimi,
Atmaram mən vətənü millətimi.

Mən müəllimlik etməklə öz xalqımın ən ağır xəstəliyini, onun savadsızlığını müalicə edirəm deyən şair bir daha vətənə xəyanət edənləri cahih adlandırır və bədii boyalarla kəskin tənqid atəşinə tuturdu:

Qanuni-həyatdır, yaşamaz cahil olan qövm.
İstərəm qaçmaq, lakin yük ağır, yol da yoxuş,
Nasıl uçsun qanadı sınımış, əzilmiş bir quş?

Xalqın gələcəyini elmdə, təhsildə görə Abbas Səhhət “Bir xalqı çökdürmək üçün onu silahla, top-tüfənglə qırmağa ehtiyac yoxdur. Daha rahat yol var – savadsızlıq. Bütün addımlar cəmiyyətin savadsız olması üçün atılarsa, təhsil pula çevrilərsə savadsızlıq çoxalar, mütaliə azalar” deyə vurğulayırdı. [2]

Ümumiyyətlə, xalqımızın mütəfəkkir oğlu Abbas Səhhətin dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində milli-sosial fikrimizin inkişafında mühüm yer tutmaqla yanaşı, bir çox cəhətdən onun daha da yüksəlməsinə, tərəqqisinə böyük tövələr vermişdir. Bütövlükdə onun bədii yaradıcılığı, fəlsəfi baxışları, sosial-siyasi, etik, estetik görüşləri müasir dövrümüz üçün də aktualdır və elmi baxımdan daha dərinə tədqiqinə zəruri ehtiyac var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. N.Tahirova, L.Qafarova, T.Əzizova. Firidun bəy Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı: 2017. 224 s.
2. İ. N. İsayev. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı: “Nurlan” 2001.
3. A. Səhhət. Əsərləri iki cildə. Bakı: “Azərənşər”, 1975, 1976.

“ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ ÖYRƏDİLMƏSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRƏ MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI İMKANLARI

Bilal Ağabala oğlu Həsənlı

ADPU

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

bilalhasanli@yahoo.com

Summary

The article analyzes the possibility of instilling in students of national and moral values in the study of the epic "Kitabi - Dede Gorgud" in literature classes. In the epic, the wisdom, history, and heroism of our people are expressed with wide artistic plates. During the teaching of the work, the teacher's interpretation, discussion, presentation methods, etc. opportunities to instill patriotism, heroism, and

moral purity in students by using interactive methods should be realized.

Açar sözlər: epos, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, ədəbiyyat, dərs, diskussiya.

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyat dərslərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrədilməsi prosesində şagirdlərə milli mənəvi dəyərlərin aşılması imkanları şərh edilir. Dastanda xalqımızın müdrikliyi, tarixi, qəhrəmanlığı geniş bədii lövhələrlə ifadə olunmuşdur. Əsərin tədrisi zamanı müəllimin şərh, diskussiya, təqdimat metodlarından və s. interaktiv metodlardan istifadə etməklə şagirdlərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mənəvi saflıq hisləri aşılması imkanları reallaşdırılmalıdır.

Key words: epic, heroic, patriotic, literature, study, discussion.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı türk xalqlarının milli-mənəvi qüdrətini göstərən, onun milli və ümumbəşəri dəyərlərə bağlılığını parlaq şəkildə əks etdirən dahiyənə əsərdir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində yaşayan, köçəri həyat keçirən oğuzlar öz qəhrəmanlıq tarixini «Kitabi-Dədə Qorqud» da əbədiləşdirmişdir. Dastanda xalqımızın müdrikliyi, tarixi, qəhrəmanlığı geniş epik lövhələrlə, incə, zərif qəlb dünyası lirik bədii nümunələrlə ifadə olunmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir. Elm aləminə XIX əsrdən məlum olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) tapılmışdır. Bu dastanlar islamdan öncə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsləşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə, Göyçə gölü və s. yerlərdə cərəyan edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanların yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" yarandığı dövrün adət-ənənələri, köçəri həyat tərzini və s. haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatla zəngindir. Soykökümüzü, tariximizi, dövlətçiliyimizi və Azərbaycan türkcəsini öyrənmək baxımından zəngin mənbə olan "Kitabi-Dədə Qorqud" yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının ölməz kitabıdır. Azərbaycan xalq bədii təfəkkürünün abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının poetik dili bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Onlarda xalq dilinin incəliklərindən, atalar sözü, məsəl və idiomatik ifadələrdən məharətlə istifadə olunmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1997-ci il aprelin 20-də "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar fərman imzalayıb. Üç il müddətində yubiley çərçivəsində görülən işləri elmi, ictimai, siyasi və bədii nöqtəyi-nəzərdən yüksək qiymətləndirən dövlət başçısı "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının nəşrini böyük nailiyyət adlandırır. "Gülüstən" sarayında keçirilən rəsmi qəbulda çıxış edən Heydər Əliyev qeyd edib ki, yubiley tədbirləri "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 il yaşı olduğunu bütün dünyaya bəyan etməklə nəinki Azərbaycan tarixində, dünya tarixində də bu dastanın yaranma tarixinə aydınlıq gətirib." (1)

Dastan ədəbiyyat dərslərində gənc nəsəllə milli mənəvi dəyərlər aşılması baxımından böyük imkanlara malikdir. VIII sinifdə kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, X sinifdə isə “Saluq Qazanın evinin yağmalanması boyu” nun tədrisi zamanı müəllimin şərh, diskussiya, təqdimat metodlarından və s. interaktiv metodlardan istifadə etməklə şagirdlərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mənəvi saflıq hisləri aşılması imkanları reallaşdırılmalıdır.

Əsərlə bağlı məlumat verilərkən şagirdlərin diqqəti xalqımızın dastanda öz əksini tapmış milli mənəvi dəyərlərinə cəlb olunur. Qeyd edilir ki, dastan islam adətlərinə uyğun olaraq «Bismillah-ir-rəhman ir-rəhim!» sözləri ilə başlayır. Giriş hissəsində Dədə Qorqudun böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan nəsihətləri, müdrik fikirləri verilir.

Dədə Qorqudun müqəddimədə söylədiyi fikirlər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqda, xalq içərisində atalar sözü kimi işlənilməkdədir.

Dədə Qorqud soylamış:

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.

Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz.

Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz.

Qarı düşmən dost olmaz.
Qız anadan görməyincə ögit almaz.
Ər malına qıymayınca adı çıqmaz.(2, səh.5)

O vaxtın adətinə görə, yeni doğulan uşaqlara adı ata-anası yox, Dədə Qorqud qoyurmuş. Özü də bu ad uşağa anadan olanda deyil, böyüyüb boya-başa çatanda, bir igidlik göstərəndə verilmiş. Uşağa Dədə Qorqudun ad verməsi böyük məna kəsb edir. Dədə Qorqud uşağa, gəncə onun əməllərinə, xarakterinə uyğun ad verir. Buğac öz adını yalnız on beş yaşına çatanda, buğa ilə döyüşdə qalib gələndə ala bilir. Buradan görünür ki, qədim oğuzlar ad məsələsində çox həssas olmuş, verilən adın hər bir insanın təbiətinə, xasiyyətinə, əməllərinə uyğun olmasını əsas götürmüşlər.

Ulu babalarımızı, ağbirçək nənələrimizi adın necə səslənməsi, zahiri gözəlliyinə nisbətən, daxili mənası, real məzmununa daha çox üstünlük vermişlər. Yalançı oğlu Yalınçıq, Beyrək, Boyu uzun Burla xatun və s. adlar öz sahibi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Dədə Qorqud məktəbi keçən, onun xeyir-duası ilə müstəqil həyata vəsiqə alan Buğac, Uruz, Beyrək kimi oğuz gənclərinin əsl vətənpərvər, qəhrəman, el-oba, yurd qədri bilən, ata-ananın bir sözünü iki etməyən ləyaqətli övlad olması təsadüfi deyildir.

Dədə sözünün də dərin mənası vardır. Yüzdilliklərin arxasından bu günədək yaşayıb gələn, indi də öz ilkin mənasını qoruyub saxlayan bu sözdə böyük hikmət vardır. İndi də bəzi bölgələrdə gənclərimiz ən hörmətli şəxsə, ataya «dədə» deyərək müraciət etməklə Dədə Qorqudun adını yaşadırlar. Bu, Dədə Qorqud ruhuna, şəxsiyyətinə böyük hörmətin, onun qədirlən xalqımızın yaddaşında əbədi yaşamasının bariz nümunəsidir. Qeybdən xəbər verən Dədə Qorqudun sözü, əməli düz olduğu üçün istəkləri yerinə yetir, el-oba ona müqəddəs bir insan kimi yanaşır. Dədə Qorqud hər boyda mənalı sözlər söyləyib oğuzlara yol göstərir. Oğuz gəncləri Dədə Qorqudun müdrik sözlərindən mənəvi güc alır, həyatda düzgün yol seçməyə qadir olur.

Dastandakı oğuz igidləri vətənpərvər, ölümdən qorxmayan, torpaq, el şərəfini, vətən namusunu hər şeydən uca tutan qeyri-adi gücə malik insanlar kimi təsvir edilir. Əsərdə "dəli" sözü də maraqlıdır. Burada dəli igid, cəsur, qoçaq insan mənasındadır. Dəli Domrul, Dəli Qarcar, Dəli Qondaz, Dəli Budaq öz igidliyi, düşmənlə döyüşdə göstərdiyi mərdlik, şücaətlə seçilir. Bu sözün işlənmə məqamı sonralar daha da genişlənmiş, Koroğluya qoşulan bütün el igidləri dəli adlandırılmışlar. Dilimizdə müasir dövrdə də "dəli" sözü ilkin igid mənasını qoruyub saxlamaqdadır. Dəliqanlı, dəli-dolu adam, dəlicəsinə, dəlisov və s. sözlərdə igid mənası hələ də qalmaqdadır.

Oğuz igidləri yalnız at çapmağı, qılınc vurmağı, ox atmağı ilə deyil, ağı, fərasəti ilə də düşməndən üstündür. "Dirse xan oğlu Buğacın boyu"nda Buğac buğaya fiziki güclə deyil, aqlın gücü ilə qalib gəlir: "Oğlanla buğa xeyli çəkişdilər. Buğanın iki kürəyi üstündə köpük durdu. Nə oğlan, nə buğa üstün gəlirdi. Oğlan fikirləşib öz-özünə dedi: "Bir dama dirək vururlar, o dama dayaq olur. Mən niyə bunun alınına dayaq olub dururam?" Yumruğunu buğanın alından çəkib, yolundan atıldı. Buğa ayaq üstündə dura bilmədi, yıxıldı; tərəsi üstə düşdü. Oğlan bıçağına əl atdı. Buğanın başını kəsdi." (2, səh.15)

"Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy" dastanının ikinci boyudur. Bu boyda bəylərlə ova çıxan Qazan xanın yurduunun düşmən hücumuna məruz qalmasından söz açılır. Qazan xan evinin, yurduunun dağıldığını biləndə düşmən üzərinə tək getmək qərarına gəlir. Lakin əsərdə xalqın sadə nümayəndələrini təmsil edən Qaraca Çoban da ona qoşulur, öz elinin başçısını heç vəchlə güclü düşmən üzərinə tək getməyə qoymur.

Salur Qazan oğuzların adlı-sanlı sərkərdəsi kimi öz cəsarətini, döyüş hünərini göstərir. O, döyüş zamanı düşməni Şöklü Məliki məhv edir, elin-obanın intiqamını alır. Lakin boyda Salur Qazanın düşməne humanist münasibəti də diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, silahı yerə qoyub döyüşü dayandıran, mərhəmət diləyən düşməndən intiqam almır, qaçanı qoymur, "aman" deyərək öldürmür.

Boyda Uruz və üç yüz igid oğuz gənclərini təmsil edir. Onlar özlərindən qat-qat güclü, təcrübəli düşmənlə qarşılaşır, döyüşür, əsir düşürlər. Uruzun və digər Oğuz gənclərinin əsirlikdə özlərini ləyaqətlə aparması, Boyu uzun Burla xatunu düşmənin tanımaması üçün ölümə hazır olması ən təsirli səhnələrdəndir.

Uruz onun öldürüləcəyi ilə barışa bilməyən anasına deyir: "Saqın, xanım ana! Mənim üzərimə

gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamayasən! Qoy məni, xanım ana, çəngələ sancsınlar! Qoy ətimdən çək-sinlər; qara qovurma edib qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki dəfə ye. Kafirlər duymasınlar, səni tanımasınlar." (2, s.7)

Uruzun qeyrətli, cəsur bir oğul olduğu bu səhnədən aydın görünür. Oğulun öz anasını düşməndən qorumaq üçün ölümə hazır olması, hətta onu ətini yeməyə belə dəvət etməsi qeyri-adidir, bəlkə də dünya ədəbiyyatında təsadüf edilməyən bir hadisədir. Lakin oğuzların mənəvi dəyərlərə bağlılığını göstərmək baxımından səciyyəvidir, inandırıcıdır. Bu, dastanda bədii cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Qaraca Çoban düşmənlə qanlı çarpışma-da əməkçi xalqı, sadə zəhmət adamlarını təmsil edir. O, öz gücü, qüdrəti ilə xalqın məğlubedilməzliyinin, əzm və mətanətinin təcəssümüdür. Bu nəhəng qəhrəman xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutur. Qaraca Çoban ağıllı, bacarıqlı, tədbirli bir insandır. Düşmənin onu qəfil yaxalaya bilməməsi heç də təsadüfi deyil. Əgər Salur Qazan arxayınçılığa yol verib, yurdunun yağmalanmasına zəmin yaradırsa, Uruz uç yüz igidlə gəncliyinə, təcrübəsizliyinə görə əsir düşsə, Qaraca Çoban ayıq-sayıqdır, ağılı, fərasəti, igidliyi ilə düşməne ağır itki verir. Onda xalq gücü, xalq müdrikliyi, xalq mətanəti vardır.

Boyda düşmənlə döyüşdə şəhid olan iki qəhrəman da məhz sadə xalqın nümayəndəsidir. Bunlar Qaraca Çobanın qardaşları – xalqı təmsil edən Qabəngüc və Dəmirgücdür. «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da Salur Qazanın düşməne müraciətində ilk növbədə əsirlikdə olan anasını istəməsi də təsadüfi deyil. Lakin Salur Qazanın niyyəti heç də təkcə anasını xilas edib geri dönmək deyil.

Qaraca Çobana dediyi aşağıdakı sözlərə diqqət yetirilsə, məsələnin mahiyyəti aydın olar: «Qaraca Çoban, qoy ananı kafirdən istəyim, at ayağı altında qalmasın». Göründüyü kimi, Qazan xan qoca anasına döyüş zamanı sədəmə toxunacağından qorxub onu aradan çıxarmaq, sonra döyüşə başlamaq istəyir.

Buradan məlum olur ki, Salur Qazan kimi bir sərkərdə arvadının, oğlunun, oğuz qızlarının, gənc igidlərin, xəzinəsinin, mal-dövlətinin düşmən əlində qalması ilə barışa bilməzdi. Lakin müvəqqəti uğurundan azğınlaşmış düşmənin bu təklifə razılaşmayacağını bilsə də, yenə də anasını istəməklə Qazan xan öz övladlıq borcunu yerinə yetirir.

Əsərdə ağıllı, saf mənəviyyətli, igid oğuz qadınlarının obrazı yaradılmışdır. Onlar Oğuz igidlərinə sadıq həyat yoldaşı, düşmənlə döyüş zamanı, çətin məqamda ox atan, qılınc çalan, at çapan mahir silahdaşdır. Dastandakı qadınlar – Dirsə xanın xatunu, Boyu uzun Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun sədaqətli, gözəl ana, tədbirli, düşüncəli bir insan kimi təsvir edilir. Dədə Qorqud alqışlarında qadına, anaya verilən yüksək qiymət bir daha öz əksini tapmışdır: "Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!"

Əsərdəki qadın surətləri Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeməsindəki türk tayfasının gözəl, cəsur qadınlarını xatırladır. Şair İsgəndərin öz ordusu ilə qıpçaq çölünə səfəri zamanı örtüsüz, yaşmaqsız, qorxusuz-ürküsüz, sərbəst türk gözəllərini görəndə heyrətə düşdüyünü təsvir edir. Qadınların yaşmaqsız gəzməsinin səbəbini soruşanda tayfanın ağsaqqalları ona deyirlər ki, əgər qadına baxmaq günahdırsa, sən qadını yox, gözlərini ört.

Örtü salmaqdan, xalqın üzünə,
Özün bir örtü çək baxan gözünə.(3, səh.260)

Təcrübə göstərir ki, dastanın tədrisi zamanı problemlə suallardan, dialoq və diskussiya imkanlarından yaradıcılıqla bəhrələnməklə gənc nəsə xalqımıza xas olan milli mənəvi dəyərləri daha səmərəli çəkildə aşılmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://lib.aliyevheritage.org/az/3277526.html>
2. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Çarşıoğlu, 2004. 144 s.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 552 s.

ABBAS SƏHHƏTİN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ MƏKTƏB VƏ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Mənsurə Qardaşxan qızı İsmayılova
ADPU

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
m.ismayilova2022@gmail.com

Xülasə

Abbas Səhhətın yaradıcılığı bütün zənginliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında ciddi məsələ kimi fəlakəşir. Onun elmi-pedaqoji dünyagörüşünün araşdırılması təkcə bir şair, tərcüməçi olaraq gördükləri ilə məhdudlaşmır. Məktəb, dərslük, xalqın maariflənməsi, təhsil, ana dilində yeni dərslüklərin yaranması istiqamətində ciddi və gərəklı işləri də böyük məzmun kəsb edir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində başlayan mədəni hərəkat A.Səhhətın və müasirlərinin şəxsində yeni uğurlar qazanır. Yeni tipli məktəblərin açılması, dərslüklərin yaranması baxımından gördüyü işlər bu gün də öz dəyərini saxlayır. Uşaqlar üçün zamanında yazdığı şeirlər uşaq dərslüklərinin əvəzsiz nümunəsi kimi örnəkdir. A.Səhhət bütün bu gərəklı işləri ilə Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə öz töhfələrini vermiş şəxsiyyətlərdəndir.

Açar sözlər: A.Səhhət, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi, məktəb, dərslük problemi.

Summary

Abbas Sahhat's creativity with all its richness becomes a serious issue in the development of Azerbaijani literature. The study of his scientific-pedagogical outlook is not limited only to what he saw as a poet and translator. School, textbooks, public education, education, serious and necessary work in the direction of creation of new textbooks in the native language are of great importance. The cultural movement that started at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century gained new successes in the person of A. Sahhat and his contemporaries. The work he did in terms of opening new schools and creating textbooks still holds its value today. The poems he wrote in his time for children are an invaluable example of children's textbooks. A. Sahhat is one of the personalities who have contributed to the history of pedagogical thought of Azerbaijan with all these necessary works.

Key words: A. Sahhat, S.M. Ganizade, M. Mahmudbeyov, history of Azerbaijani pedagogical thought, school, textbook problem.

Giriş

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-mədəni, elmi-pedaqoji mühitinə əvəzsiz töhfələr verən şəxsiyyətlərdən biri Abbas Səhhətdir. Ümumiyyətlə, bu dövr Azərbaycanın ictimai, siyasi, mədəni mühitində xüsusi mərhələdir. A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazehlə başlayan mədəni hərəkat M.F.Axundovun şəxsində bütün mahiyyəti ilə yeni sferaya daxil olur. Yeni tipli məktəblərin yaranması zərurəti, əlifba məsələsi, dərslük problemi, qadın təhsili, xalqın maariflənməsi və s. günün reallığı olaraq dərk edilir. H.Zərdabının “balalarımızın başa düşəcəyi əsərlər yaradaq” çağırışı bütünlükdə mədəni mühitin bir amal uğurunda köklənməsi üçün əsas oldu. S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, N.Nərimanov, A.Şaiq və başqaları müxtəlif istiqmətli fəaliyyətləri ilə töhfələrini verdilər. A.Səhhət bu mədəni mücadilədə əvəzsiz xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir.

Ədəbi-bədii irsi, maarifçilik-pedaqoji fəaliyyəti.

Ədəbi-bədii irsi, maarifçilik-pedaqoji fəaliyyəti ilə müxtəlif tədqiqatların probleminə çevrilən A.Səhhətın yaradıcılığı dövrün, mühitin ümumi mənzərəsini, hərəkarın mədəni xarakter və mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün ən əsaslı mənbələrdəndir. “Şişyə çəksəz də diriyyəni ətimi, atmaram mən vətəni millətimi” deyən ədib bununla öz qayə-amalını ortaya qoymuşdur. Dövrün ictimai-siyasi prosesləri zəminində deyilmiş bu ifadələr həm də hansısa bir ovqatın, təsadüfin faktı təsiri bağışlamır, burada siyasi mühitin özündən gələn bir səbəb kimi ədibi bunları söyləməyə, mövqeyini ortaya qoymağa məcbur

etmişdir. “Türk əlifbası”, “İkinci il”, “Ədəbiyyat məcmusu”, “Gülzar” kimi dərsliklərin yaranmasına A.Səhhət öz töhfələrini vermişdir. “O, hazırlıqlı bir müəllim kimi, ana dilində yeni üsullu məktəblər açılması, mədəniyyət ocaqları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, dərsliklər tərtibi, təlim-tərbiyə işlərinin yeni əsaslarla təşkili, Azərbaycan dilinin saflığı və zənginliyi, qabaqcıl Şərq və Avropa mədəniyyətinin xalq içərisində yayılması və s. ictimai-pedaqoji və mədəni-kütləvi işlərin həyata keçirilməsində təqdirəlayiq xidmətlər göstərmişdir” (2, s. 107). Əlbəttə A.Səhhətin yaradıcılığı öz zəngin fakturası, şair kimi geniş imkanlı diapazonu, ehtiva etdiyi məzmunun spesifikası ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdir. Ədəbi-nəzəri fikir Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərdən olan Abbas Səhhətlə bağlı lazımı qədər fundamental fikir və mülahizələr söyləmişdir. Maarifçilik fəaliyyəti ilə də bağlı təhlilləri, araşdırmaları bura əlavə etdikdə məsələnin mahiyyəti bir qədər də artır. Maraqlı olan isə maarifçilik dünyagörüşü ilə ədəbi yaradıcılığı arasında olan güclü bağlantılardır ki, görkəmli şair bütün həyatı boyu öz məfkurə xarakteri etibarilə maarifçiliyə meyilli olmuşdur. “Yaz”, “Ana və bala”, “Bağca”, “Quşlar”, “Bahar”, “Məktəb şagirdi”, “Vətən” və s. kimi onlarla şeiri məhz bu ruhun daşıyıcılığına köklənmişdir. “Ey qələm, yazmaqda atəşbar ol” deyən şair cəmiyyətdə baş verənlərdən çıxış edərək xalqın maariflənməsini bütün problemlərin həllində bir vasitə kimi görürdü və buna görə də maarifçilik ideyalarının qarçısı olaraq xalq, millət yolunda fəaliyyətə qərar vermişdir.

M.F.Axundovun bütün ciddi-cəhdləri və səyi ilə başlayan oyanış XIX əsrin sonlarından ədəbi-mədəni mühitin, demək olar, bütün sferalarını əhatə edir. Uşaq ədəbiyyatı, uşaq dərslikləri, milli mətbuatın yaranması, ana dilində dərsliklər, yeni tipli məktəb, əlifba məsələsi, qadın təhsili və s. ciddi müzakirə və mücadilələrin probleminə çevrilir. “Vaxtilə F.Köçərli “Vətən dili” dərsliyində milli ədəbiyyat nümunələrinin azlığından şikayətlənən Həmzət bəy Qəbulov-Şirvanskinin rəyi münasibətilə “Zakafkaziya” qəzeti redaksiyasına göndərdiyi məktubda israr etmişdi ki, “Qasım bəy Zakirdən və Seyid Əzim Şirvanidən başqa Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı ola bilsin” (3, s. 16). Yeddi yaşında atasının açdığı mollaxanada təhsil alan A.Səhhət ərəb və fars dillərini, klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, Şərq poeziyasını, Ə.Firdovsi, S.Şirazi, Ə.X.Dəhləvi, N.Gəncəvi, Ə.Cami, H.Şirazi, Ə.Nəvai, M.Füzuli yaradıcılığını mükəmməlliklə mənimsəyən ədib elmə, ədəbiyyata həvəsi ilə xüsusi marağa səbəb olmuşdu. A.Şaiq “Səhhət təxəllüs Mirzə Abbasqulu Mehdizadə cənablarının tərcümeyi-halı” məqaləsində ədibin həyat və yaradıcılığının xüsusi həssaslıqla yanaşır.

M.Ə.Sabir, M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, M.Şahtaxlı və s. kimi maarifçilik ideyalarına köklənən sənətkar bütün fəaliyyəti ilə yeni üsullu məktəblərin yaradılmasını bir problem olaraq qabardırdı. Azərbaycan müəllimlərinin birinci (1906), ikinci (1907) qurultayları bu hərəkətin dönməzliyinin göstəricisi kimi mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. Çünki tarixi şərait, dünyada gedən proseslər artıq köhnə təhsil sistemində islahatların aparılmasını, yeni tipli məktəblərin yaradılmasını zərurət kimi qarşıya qoyurdu. A.Səhhət də bunları bir şair, ziyalı, yaradıcı kimi dərk edir və bütün fəaliyyətini bu müstəvidə formalaşdırmağa üstünlük verirdi. Qafqaz təlim dairəsinin Şamaxıda yeni tipli məktəb açmağa razılıq verməsi (13 yanvar (1906-cı il) A.Səhhət tərəfindən böyük sevinc hissi ilə qarşılır. M.Ə.Sabir “Şamaxıdan” adlı məqaləsində (“İrşad” qəzeti) məsələyə özünün münasibətini bildirir. A.Səhhət həmin məktəbdə ana dili dərsi deyir. A.Səhhətin dərslər dediyi şagirdləri, məsələn, Əbdülqafar Mahmudov sonralar öz xatirələrində ürək dolusu ilə qeyd edirdilər. M.Mahmudbəyovla birgə tərtib etdiyi “Yeni məktəb” (1909) dərsliyi məhz ədibin maarifçilik sahəsində gördüyü işlərin dönməzliyini və gərəkliliyini göstərir. “Dəbistan”, “Məktəb”, “Rəhbər”, “Zənbur”, “Həyat”, “İrşad” və s. mətbuat orqanlarında çap etdirdiyi məqalə, şeir və tərcümələr daha çox məktəbin ehtiyaclarına hesablanmışdı.

A.Səhhətin ədəbi irsi.

A.Səhhətin bütünlükdə yaradıcılığı, onun zəngin ədəbi irsi müxtəlif təhlillərin faktına çevrilməklə yanaşı, həm də mühiti, pedaqoji fikrin inkişaf tarixini, prosesin ümumi gedişini öyrənmək üçün əsaslı material verir. Onu da əlavə edək ki, ədibin ədəbi irsi bütünlükdə əlimizə gəlib çatmamışdır. 1918-ci ildə Şamaxıdan getməli olan şair əlyazmalarını apara bilmir və bu gün də həmin əlyazmaların taleyi məmmalı olaraq qalmaqdadır. Uşaqlar üçün yazdığı poetik nümunələr rəngarəngliyi ilə səciyyələndir. Orada “uşaqların həyatı, təhsil və tərbiyəsi, vətənə məhəbbəti, təbiətə, heyvanlar aləminə münasibəti bu şeirlərin

mövzusu olmuşdur. “Ata və oğul”, “Ana və bala”, “İki uşaq”, “Məktəb şagirdi”, “Tənbəl” şeirlərində A.Səhhət uşaqları məktəbə və maarifə çağırır, nicat yolunun ancaq elmdə olduğunu söyləyir. Bu məramını uşaqların təbii ehtiyacının nəticəsi kimi ifadə edir”. (5, s. 144). Uzun onilliklər boyunca onun “Yay gecəsi” şeiri orta məktəb dərslərinin bəzəyinə çevrilmişdir.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin poeziyada olan intibahı bir istiqamətdə uşaqlar üçün yazılmış nümunələrlə xarakterizə olunur. A.Səhhət şeirlərinin zənginliyində məktəb, dərslər, dərslər, təhsil və s. şeirdə özünü müxtəlif səpkidə göstərir. Məsələn, “Ata və oğul” şeirində oğulun ataya müraciəti sırf dövrün reallığını ifadə etmək baxımından tipikdir.

Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al!
Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
Mən dayım oğluyla gəlirdim bayaq,
Gördüm o məktəbdə oxur çox uşaq.

Poetik mətn, eləcə də M.Ə.Sabirin “oğul mənimdir əgər, oxutmuram əl çəkin” məşhur nümunəsi də həmin reallığın mənzərəsidir. Ədəbi-mədəni mühit müxtəlif səpkili nümunələrlə həmin reallığın mənzərəsini yaratmışdır. “Ümumiyyətlə, XIX əsrin ikinci yarısı və XX yüzilliyin əvvəllərində ana dilində məktəblərin açılması, təhsil müəssisələrində milli dilin tədrisi, bu dildə dərslərin, tədris vəsaitlərinin, dərslərdən kənar vaxtlarda məktəblilərin oxumasından ötrü qiraət kitablarının yoxluğu mütərəqqi məfkurəli Azərbaycan maarifçilərinin əksəriyyətini düşündürürdü” (4, s. 104). Dövrün mənzərəsinin ən tipik nümunəsini M.F.Axundovun H.Zərdabiyə yazdığı məşhur məktubu aydınlıqla göstərir. Xüsusi bir yanğı ilə vurğulayırdı ki, “sən “Əkinçi” qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilət və səmərəsini anladıb təklif edirsiniz ki, elm öyrənin, elm öyrənin... Biz də görək, elmi harada öyrənək və hansı dildə öyrənək, müəllimləri haradan ala? Türki və farsı və ərəbi dillərində bilən müəllimlər yoxdur” (1, s. 254). Abbas Səhhət də bütün bu problemləri görən və onun içərisində olan ziyalılardan biri kimi xalqın maariflənməsi sahəsində əlindən gələni etməkdə idi. Məsələn, ədibin M.Ə.Sabirlə birlikdə Şamaxıda rus-tatar məktəbi açmaq üçün gördüyü gərəkliliklər bunun nümunəsidir.

A.Səhhət pedaqoji fəaliyyətində mühüm bir hissə uşaqlar üçün yazılan bədii nümunələrlə bağlıdır. “Dəbistan” (1906-1908), “Rəhbər” (1906-1907), “Məktəb” (1911-1920) kimi mətbuat orqanlarının yaranması və uşaqlarla bağlı əsərlərin orada genişliklə özünə yer tapması həmin mədəni hərəkatın nəticəsi idi. “Türk əlifbası” (1907), “İkinci il” (1908), “Yeni məktəb” (1909) dərsləkləri məhz həmin dövrün nümunələridir və Azərbaycan məktəb tarixinin ümumi inkişaf dinamikasını izləmək üçün əsaslı material verir. “Dəbistan” jurnalında “Fərdayi intibah və ya əməli vətənpərvərənə”, “Qəzet nədir”, “Firdovsül ətfal, yaxud cocuqlar bağçası”, “Ana və oğul”, “İt və kölgəsi”, “Sərçə və qırğı” və başqa şeirləri ilə çıxış edir.

Umumiyyətlə, “A.Səhhət pedaqoji fikirlərini, mülahizələrini daha düzgün və elmi əsaslarla şərh etmək üçün onun dünyabaxışının əsas istiqamətlərini, başlıca cəhətlərini səciyyələndirmək zəruridir. Əlbəttə, Səhhət fəlsəfi əsərlər yazmamış və qarşısına belə bir məqsəd də qoymamışdır. Onun baxışlarının qayəsi, təkamülü, məzmunu haqqında biz yalnız şairin bədii yaradıcılığından, publisistikasından əxz etdiyimiz müxtəlif ideyalar, faktlar əsasında fikir yürüdə bilirik. A.Səhhət yaradıcılığı nə qədər ziddiyyətli olsa da, onun əsasını, leytmotivini maarifçilik təşkil etmiş və bu onu nəticə etibarilə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai fikrinin demokratik cəbhəsi ilə yaxınlaşdırmışdır” (2, s. 132). Xalqın savadlanması, elm, təhsil onun fəaliyyətinin, həm də bədii yaradıcılığının əsas xətlərindən birini təşkil etmişdir. Onun xüsusi həssaslıqla və yanğı ilə vurğuladığı “Səhhət istərsən səy et əlaci millətə, elmdir billahi müğib ibtihadı millətə” sırf reallığa bağlanırdı. “Məktəbə davam ediniz”, “Naseh”, “Dəvət”, “Təbliğ, yaxud kütəbçilərə cavab”, “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi”, “Fəryadı intibah, yaxud əməli-vətənpərvərənə”, “Üküvvət məktəbi” və s. əsərlərində qaldırılan problemlər bütün mahiyyəti ilə A.Səhhət vətəndaşlıq missiyasının faktı olaraq səciyyələnilir.

Nəticə

A.Səhhət zəngin yaradıcılığında mühüm bir hissəni məktəb, tərbiyə, dərslər, təhsil və s. məsələləri təşkil etmişdir. M.F.Axundov, M.Şahtaxlı, S.M.Qənizadə, M.Mahmudbəyov, H.Zərdabi, E.Sultanov, A.Şaiq kimi mütərəqqi ziyalılarla birgə maarifçiliyi bir problem olaraq qoymuş və bu istiqamətdə əlindən

gələni əsirgəməmişdir. Görkəmli maarifçi, istedadlı şair A.Səhhətin yaradıcılığında təhsil, tərbiyə, dərslik və s. xüsusi aktualıq kəsb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı: Elm, 1988, 388 s.
2. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadidən H.K.Sanılıyadək. Bakı: ADPU, 2014, 406 s.
3. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
4. Məmmədova G. Pedaqoji irsimizdən: Soltan Məcid Qənizadə. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 196 s.
5. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
6. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
7. Səhhət A., Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 336 s.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞININ TƏDRİSİ TARİXİ

Nazilə Əbdül qızı Abdullazadə

ADPU

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

nazile.s.m.d@mail.ru

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri oxu kitablarının, dərsliklərin yarandığı bir dövrdə dərslik müəllifləri tədris materialları seçimində çətinliklərlə qarşılaşdılar. Dərsliyə istənilən bədii nümunəni salmaq pedaqoji baxımdan dərslik tərtibi prinsiplərinə zidd idi, üstəlik klassik ədəbiyyatın hələ ana dilinə tərcümə edilməməsi də müəyyən əsərlərin tədris materialı kimi verilməsində maneə idi. Dərslik müəllifləri özləri uşaqlar üçün əsərlər yazır, şair dostlarından, ədiblərdən kiçikhəcmli uşaq əsərləri yazmağı xahiş edirdilər. Belə bir dövrdə Abdulla Şaiq, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Fərhad Ağzadə kimi, Abbas Səhhət də uşaqlar üçün çoxlu əsərlər yazır və bu əsərlər dərsliklərin ehtiyacını ödəmiş olur. 1906-1910-cu illərdə nəşr olunmuş “Türk əlifbası”, “İlk qiraət”, “Yeni məktəb”, “İkinci il” və digər dərsliklərdə şairin əsərləri tədris materialı kimi verilir.

XX əsrin ədəbiyyat və oxu dərsliklərində, müntəxəbatlarda, dərs vəsaitlərində, yeni nəsil dərsliklərdə Abbas Səhhətin məzmun və ideyaca çoxçeşidli uşaq əsərlərinin verilməsi bu sənətkarın müəllimlik fəaliyyəti ilə bədii yaradıcılığının üzvi vəhdətinin təzahürüdür.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, məktəb, dərslik, müntəxəbat, bədii mətn, şeir.

Abstract

At the beginning of the 20th century, when reading books and textbooks were created, textbook authors faced difficulties in choosing teaching materials. Including any artistic example in the textbook was against the principles of textbook compilation from a pedagogical point of view, moreover, the fact that classical literature had not yet been translated into the mother tongue was also an obstacle to providing certain works as teaching material. Textbook authors themselves wrote works for children, and asked their poet friends and writers to write small children's works. In such a period, like Abdulla Shaig, Rashid bey Efendiyev, Mahmud bey Mahmudbeyov, Farhad Aghazade, Abbas Sahhat wrote many works for children and these works met the need of textbooks. In 1906-1910, "Turkish Alphabet", "First Reading", "New School", "Second Year" and other textbooks, the poet's works are given as educational material.

The presentation of children's works of Abbas Sahhat, diverse in terms of content and ideas, in the 20th century literature and reading textbooks, textbooks, textbooks, and new generation textbooks is a manifestation of the organic unity of this artist's teaching activity and artistic creativity.

Key words: Abbas Sahhat, school, textbook, chrestomatia, literary text, poem.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının təlatümlü, narahat, çırpıntılarla dolu səhifələrində Abbas Səhhətın xüsusi yeri var. Yaradıcılığının əsas məhvəri Vətən, hürriyyət, millət, millilik olan Abbas Səhhətın həkimlik ixtisasından uzaqlaşmış ədəbiyyata üz tutması da dövrün ziddiyyətlərindən, yeni ədəbiyyatın qarşısında duran vəzifələrdən irəli gəlirdi. İctimai-siyasi hadisələrlə zəngin dövrün süzgəcindən keçib adını Sabir, Möcüz, Hadi, Cavid kimi klassiklər cərgəsinə yazan A.Səhhət Sabir kimi coşqulu, Cavid kimi təmkinli olmasa da, öz üslubu, öz xətti, öz imzası ilə adını ədəbiyyat tarixinə yaza bilmişdir.

Abbas Səhhətın yaradıcılığı ədəbiyyat tarixi ilə yanaşı, pedaqoji fikrin, dərslük tarixinin də mürəkkəb dövrünə təsadüf edir. “Şair bu illərdə bir tərəfdən mədəni-maarif işlərində çalışır, müəllimlik edir, yeni tədris ocaqlarının yaranması, siniflərin sayca artırılması, tədris haqlarının azaldılması yolunda çalışır, kitabxana və qiraətxanaların açılması üçün tədbirlər görür, kasıb şagirdlərə maddi kömək göstərmək məqsədilə teatr tamaşalarına rejissorluq edirdi; digər tərəfdən isə bədii yaradıcılıqla məşğul olur, tərcüməçiliyini genişləndirmək üçün rus dilini mükəmməl öyrənir, Şamaxı şairlərinin ədəbi məclisini yaradır. Müəllimliklə fasiləsiz məşğul olmaq Səhhətə sonralar təlim-tərbiyə və maarif işlərinin daha mürəkkəb və məsul sahələrinə keçmək, dərslüklər yaratmaq, pedaqoji mövzuda məqalələr yazmaq üçün imkan yaradır” [24, s.8]. Çoxşaxəli fəaliyyəti və əsərlərinin dilinin sadəliyi, üslubu, ideyası ədəbin əsərlərinin dərslüklərə gətirilməsinə yol açır.

Şamaxıda “Rüşdiyyə” məktəbində müəllim işləyərkən Abbas Səhhət dərslük ehtiyacı ilə birbaşa üz-üzə qalır və M.Mahmudbəyovla birlikdə “Yeni məktəb” (“Üçüncü il”) dərslüyünü yazır. Milli məktəblərin açılmasını, ana dilində dərslüklərin olmasını arzulayan şair-müəllim şeirlərindən birində istəyini dilə gətirirdi:

Burda dərslük verdim beş-on ildir,
Deyirəm hər zaman ki, “qeyrət edin,
Türk dili bir gözəl, şirin dildir,
Onu öyrənməyə həmiyyət edin”.
... Öz dilin bilmək istəyən yoxdur,
Vətənin, millətin sevən yoxdur.

A.Səhhətın uşaq əsərləri elə bir dövrdə yaranırdı ki, həm dərslüklərin buna ehtiyacı var idi, həm də uşaqlar üçün yazılan əsərlər az idi. O səbəbdən bu şeirlər “Dəbistan”, “Məktəb” jurnallarında nəşr edilən kimi dərslük müəlliflərinin diqqətini çəkirdi; “İki dana”, “Yaz”, “Yay səhəri”, “Quşlar”, “Ot biçini”, “Qaranquş balaları”, “Bağça”, “Cüclər”, “İlk bahar” və digər uşaq şeirləri əxlaqi-didaktik məzmunu, ideyası etibarilə uşaqların bədii zövqünü oxşayan əsərlər idi.

Dövrün elə bir dərslüyü yox idi ki, orada Səhhətın şeirləri olmasın. 1908-ci ildə M.Mahmudbəyovla birlikdə yazdığı “İlk qiraət” dərslüyündə “Abbas Səhhət Şirvani” imzası ilə “Qarı və qulluqçuları”, “Yaz”, “Ot biçini”, “Tənbel güllərin bəhsi” şeirləri verilir [22, s.25, 30, 31-32, 37-38, 45-47]. 1909-cu ildə “İkinci il” dərslüyündə “İt və kölgəsi”, “Quşlar”, “Yaz”, “Yay”, “Payız çağırır”, “Qış” şeirləri [23, s.27-28, 67, 83-84, 87-88, 91-93], “Yeni məktəb” dərslüyündə “Məktəb uşağı”, “Küçə uşağı”, “Ayı və arılar”, “Tülkü və qurd”, “Tülkü və meymun”, “Ayı və şir”, “Gün və külək”, “Sərçə və qırğı” və “Vətən” şeirləri tədris materialı kimi yer alır [26, s.6-7, 9-10, 35, 42, 43, 57, 65, 143].

1912-ci ildə A.Şaiq IV və V siniflər üçün yazmış olduğu 283 səhifə həcmində “Gülzar” dərslüyünün “Təbiətə dair” bölməsində şairin “Yay səhəri” şeirini və həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verir. 1914-cü ildə A.Səhhətın M.Mahmudbəyovla birlikdə ali və edadi məktəblərin aşağı siniflər üçün hazırladıqları “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” dərslüyü nəşr olunur və “Azərbaycan” şeiri dərslükdə yer alır. 1919-cu ilin “Uşaq gözlüyü”, “Milli qiraət” dərslükləri də Səhhət yaradıcılığından yan keçə bilmir. 1920-ci ilə qədər şairin 18 adda mövzu və ideyasına görə rəngarəng uşaq əsərləri oxu dərslüklərini bəzəyir.

1926-1927-ci illərdən ədəbiyyat dərsləri müstəqil fənn kimi ləğv edilir. VII sinif dərslüyünə daxil edilən dörd sənətkardan (M.F.Axundzadə, A.Şaiq, H.Cavid, A.Səhhət) biri də Abbas Səhhət idi. Zəhmət məktəbləri üçün “Dördüncü il” tədris və pedaqoji kitabda “Yağışdan sonra” və “Yay səhəri” şeirləri 1937-ci ilə qədər tədris materialı olaraq qalır.

1930-cu illər dərsləklərində M.Füzuli, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, M.V.Vidadi, M.Ə.Sabir, M.Hadi ilə yanaşı, Abbas Səhhət də “dinçi, mövhumatçı” ədəbiyyatın nümayəndəsi hesab olunurdu. M.Mahmudbəyovun “Üçüncü il” dərsliyində ədibin özünün, A.Şaiqin, Ə.Cavadın əsərləri ilə yanaşı, Abbas Səhhətin də uşaqlar üçün yazdığı şeirləri verilir. Mahmudbəyovun Səhhətlə səmimi münasibəti var idi. A.Şaiq M.Ə.Sabirə həsr etdiyi “İki dost” hekayəsində yazırdı: “Sabirin, Səhhətin ikinci səmimi dostu Bakıda müəllimlik edən M.Mahmudbəyov idi. Mahmud bəy az danışan, çox çalışan, təmiz və vicdanlı bir insan idi. Yaşca bizdən böyük olduğuna görə müəllimlər ona “Mahmud əmi” deyirdi. O çox fəal maarif xadimi idi. Pedaqogikanın son nailiyyətlərindən xəbərdar olan bu qayğıkeş müəllim yeni dərsləklərin yaranmasında da çox böyük xidmətlər göstərmişdir.

Yay tətili münasibətilə şamaxılı müəllimlər Şamaxıya toplandıqları zaman Sabir və Səhhətə sanki bayram gəlirdi. Müəllimlər, eləcə də əmi hər ikisinin zövqünə və ruhuna müvafiq rus yazıçıları və şairləri ilə onları tanış etməyə çalışırdı. Sabir və Səhhəti uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlandıran da Mahmud əmi olmuşdur. Mahmud əmi hər iki şairin uşaqlar üçün yazdıqları əsərləri və tərcümələri öz dərsləklərində çap edirdi”.

1930-cu ildə VII sinif üçün “Ədəbiyyat dərsləri” kitabı nəşr olunur. Kitab Dövlət Elmi Şurasının Fənn-Pedaqoji bölməsi tərəfindən işçi fakültələri, texnikumlar və iki dərəcəli məktəblərin ikinci qrupları üçün tədris kitabı olaraq qəbul və təsdiq edilmişdi. Dərsliyin “Mübarizə məfkurəsi və inqilab” bölməsində A.Səhhətdən bir nümunə – Nadsondan tərcümə etdiyi “İləri” şeiri verilmişdi [30, s.190]. III sinif üçün Ədəbiyyat xrestomatiyası və natamam orta məktəbin VII sinfi üçün “Ədəbi oxu” kitabında şairin “Köç” [11, s.106-107] və “Əhmədin qeyrəti” [25, s.53-55] əsərləri ilk dəfə tədrisə gətirilir.

1940-cı illərdə ibtidai siniflərin “Oxu” dərsliyi, pedaqoji məktəblər üçün “Uşaq ədəbiyyatı” müntəxəbatı, yeddiillik və orta məktəbin V sinif Ədəbiyyat dərsliyində Abbas Səhhətin “İmtahan”, “Ölü şəhər” əsərləri dərslək müəllifləri tərəfindən oxu materialı kimi tövsiyə edilir [bax: 19, s.61-63; 28, s.67-71; 4].

Dövrünün dünyaya vida deyən ən gənc şairi A.Səhhətin yaradıcılığının ilk sətirlərindən “vətən” məfhumu əsas mövzuya çevrilmişdi. “Vətən şairin nəzərində müqəddəs bir qibləgahdır; onu sevmək hamının işi deyildir, bunun üçün müqəddəs amallara tapınmalısan, ülvi məqsədlər uğrunda çalışmalısan, niyyətin ali, pak və təmiz olmalıdır. Vətən məhəbbətinin ecazkar mənasını anlayanlar onu sevə və təqdir edə bilər” [15, s.203]. 1909-cu ildə yazdığı “Vətən” şeiri A.Səhhətin vətənə məhəbbətinin, vətəni təqdiminin ən ülvi tərənnümüdür. “Mən vətəni canım kimi sevirəm, Ruhum, ətim, qanım kimi sevirəm” deyən şairin xəyalında, düşüncəsində Vətən ruhu coşdurur, ona zövq verən, duz-çörək verən bir nemət, bir məskəndir. Sanki şair Vətəni tərənnüm etmir, havasını, suyunu, qidasını Vətəndən aldığını təqdim edir. 1970-ci illər ədəbiyyat dərsləklərinə Abbas Səhhətin “Vətən” şeiri tədris materialı kimi daxil edilir. A.Babayev və B.Nəbiyevin V sinif ədəbiyyat dərsliyi bu illərdə təkrar nəşr kimi istifadə olunduğundan şairin bu şeiri də on il sevilə-sevilə əzbərlənmişdir [5, s.35-36; 6, 7, s.35; 8, 9, 10, s.35-36]. IV sinifdə “Yay səhəri” [22, s.119], VI sinfin dərslək-müntəxəbatında “Vətən” şeiri [12, 13, s.59-60; 14, s.59-60] təkrar oxu materialı kimi verilir.

Sovet dövrü (1980-ci illər) ibtidai siniflər üçün “Ana dili” (oxu) və “Azərbaycan dili dərsləklərində şagirdlər Səhhətin o dövrə qədərki dərsləklərdə rast gəlinməyən yeni əsərləri – “Gələcəkdir babam mənim yanına”, “A bəxtəvərlər, ananız gəldimi?” şeirləri ilə tanış olurlar.

Müstəqillik illərində şairin uşaq şeirləri yenə də ibtidai sinif dərsləkləri və dərs vəsaitlərində əksini tapır. İbtidai siniflər üçün “Ana sözü” dərs vəsaitlərində “Payız”, “Yayda gələn qonaqlar”

(I sinif), “Vətən”, “Ata və oğul” (III sinif), “Yay səhəri”, “Əkinçi” şeirləri verilir. 2 bəndlik “Payız” şeirində kiçik məktəbyaşlı uşaqlar payız fəslinin əlamətləri, payızın gəlişi ilə təbiətdə baş verən hadisələrlə tanış olmaq imkanı əldə edirlər; soyuq küləklərin əsməsi, yaşıl otların rəngini dəyişib saralması, göyün üzünü qara buludlar alması, quşların dəstə-dəstə köçüb getməsi o qədər sadə, poetik bir dillə verilir ki, şagird asanlıqla payız tablosunu göz önündə canlandırır və yaxud rəsmini çəkə bilər. “Yayda gələn qonaqlar” şeiri ahəngdarlığı ilə yadda qalır; quşların, güllərin, çəmənin dili ilə yazın gəlişi insanda xoş təəssürat oyadır, səbirsizliklə bu gəlişi gözləyir. Uşaqlar fəsillərin hər birinin insan üçün mənfəətini öyrənirlər:

Yaz olanda açar güllər,
Baş qaldırır qərənfillər.
Xəbər göndərər bülbüllər:
– Mən sizə qonaq gələcəm,
– Olsun ki, sabah gələcəm.

Yaz olanda çəmən, çiçək
Çox şən olur, çox da qəşəng.
Deyir gözəl bir kəpənək:
– Mən sizə qonaq gələcəm,
– Olsun ki, sabah gələcəm [1, s.75].

“Ata və oğul” şeirində balaca uşağın məktəbə getmək arzusu səmimi hisslərlə təsvir olunur; uşaq atasından onu məktəbə qoymağı, çanta, bir-iki dəftər almağı xahiş edir. Pəncərədən baxıb “elliklə” dərslər oxuyanları görməsi, müəllimin onu özü ilə sinfə aparması uşaqda məktəbə rəğbət, həvəs oyadır.

... Durdum ora pəncərədən baxmağa,
Dərslərinə azca qulaq asmağa.
Dərsləri yetdikdə, dədə, axirə,
Oxudular elliyi birdən-birə.
Hamısının yaxşı tuturdu səsi,
Hər kim ola görsə düşər həvəsi.
Çöldə məni gördü müəllimləri,
Tutdu apardı özü lap içəri [2, s.29].

A.Səhhətin yaradıcılığında təbiət mövzusu xüsusi yer tutur. “Yay səhəri”, “Yay gecəsi”, “Payız”, “Bahar axşamı”, “Yaz günləri”, “Yadımdadırmı?”, “Qış sabahı”, “Quşlar”, “Güllərin bəhəsi” şeirlərində təbiəti müxtəlif lövhələrdə təsvir edən şair balaca oxucusunu bu gözəlliklərdən zövq almağa çağırır. 2000-2010-cu illərdə IV sinif “Ana sözü” dərsləri vəsaiti, anadilli məktəblər və rus məktəbləri üçün “Azərbaycan dili”, VI sinif “Ədəbiyyat” dərslərində Səhhətin uşaq əsərləri əvvəlki illərə nisbətən az sayda olsa da, verilir.

Pilot məktəblərinin V-VI sinifləri üçün ədəbiyyat dərslərində uzun illər oxu kitablarında yer almış “Yay səhəri” və “Vətən” şeirləri verilir. “Yay səhəri” şeirində şagirdlərin təbiətə münasibəti, insanın təbiətlə münasibəti, şairin əməkçi insanlara münasibəti əksini tapmış, təbiətlə insan və onun əməyi əlaqədə verilmişdir. İsti yay səhəri insanların əməksevərliyi, təbiətin görünüşü, səhərin gözəlliyi ilk sətirlərdən şagirdlərin diqqətini cəlb edir:

...Bir qədər dağdan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün, otlaya yaylaqda çoban.
Gün çıxır, göydə bulud qırmızı rəngə boyanır,
Kəndlilər çox yorulub, uyqudan indi oyanır.
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxardır qırağa,
Bəzi səhrayə gedir işləməyə, bəzi bağa [16, s.145].

“Vətən” şeirinin tədrisi A.Şaiqin şair haqqında xatirəsi ilə başlayır. Şagirdlər vətən sevdalısı şairin həm də gözəl əxlaqı, tərbiyəsi, nəzakəti ilə özünü bütün yoldaşlarına, müəllimlərinə sevdirdiyini öyrənirlər. Şagirdlərə ünvanlanan “İnsan vətənsiz xoşbəxt ola bilirmi?”, “Vətən insan üçün nə deməkdir?” sualları şagirdləri yaradıcı düşünməyə, şeirin məzmununu mənimsəməyə kömək edir.

Ədəbiyyat tarixində “məsləki və vətəndaşlığı ilə diqqət çəkən” (B.Əhmədov) Abbas Səhhətin uşaqlar üçün yazdığı əsərlər bir əsrdən artıq dərslər tarixində tədris materialı kimi yer almış olsa da, yeni nəsil (kurikulum) dərslərlə vətən mücahidinin “Vətən” şeiri vəsiqə ala bilməmişdir. Halbuki “100 ildən

çoxdur ki, “Vətən” yalnız ədəbi-bədii nümunə, sevgi-məhəbbət simfoniyası olmaqdan daha yüksəkdə dayanan, tarixi-coğrafi hüdudlarımıza maraq və rəğbət oyadan, milli şüurun inkişafına təkan verən, vətənsəvərlər hərəkətinin həyatda və sənətdə andına, himninə çevrilən dərs vəsaiti, müdrik kəlamlar toplusudur” [20, s.5].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ana sözü (2002). Ümumtəhsil məktəblərinin I sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edənlər: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
2. Ana sözü (2002). Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edənlər: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
3. Ana sözü (2002). Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərs vəsaiti. Tərtib edənlər: Həsənli B., Quliyev Ə. – Bakı: Çapaşoğlu. – 160 s.
4. Araslı, Həmid (1948). Ədəbiyyat. Yeddiillik və orta məktəbin V sinfi üçün. – Bakı: Azərnəşr. – 204 s.
5. Babayev Adil, Nəbiyev Bəkir (1972). Ədəbiyyat (oxu kitabı). V sinif. – Bakı: Maarif. – 303 s.
6. Babayev Adil, Nəbiyev Bəkir (1974). Ədəbiyyat (oxu kitabı). V sinif. – Bakı: Maarif. – 306 s.
7. Babayev Adil, Nəbiyev Bəkir (1975). Ədəbiyyat (oxu kitabı). V sinif. – Bakı: Maarif. – 306 s.
8. Babayev Adil, Nəbiyev Bəkir (1976). V sinif. Ədəbiyyat (oxu kitabı). – Bakı: Maarif. – 306 s.
9. Babayev Adil, Nəbiyev Bəkir (1977). V sinif. Ədəbiyyat (oxu kitabı). – Bakı: Maarif. – 307 s.
10. Babayev Adil, Nəbiyev Bəkir (1979). IV sinif. Ədəbiyyat (oxu kitabı). – Bakı: Maarif. – 307 s.
11. Ədəbiyyat xrestomatiyası (1937). İbtidai məktəbin III sinfi üçün. – Bakı: Azərnəşr. – 142 s.
12. Ədəbiyyat (1970). VI sinif üçün dərslik-müntəxəbat. Tərtib edən: İ.Babayev. – Bakı: Maarif. – 261 s.
13. Ədəbiyyat (1971). VI sinif üçün dərslik-müntəxəbat. Tərtib edən: İ.Babayev. – Bakı: Maarif. – 261 s.
14. Ədəbiyyat (1972). VI sinif üçün dərslik-müntəxəbat. Tərtib edən: İ.Babayev. – Bakı: Maarif. – 261 s.
15. Əhmədov, Bədirxan (2011). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. XX əsr. I c. İcmallar, təhlillər, portretlər. – Bakı: Elm və təhsil. – 480 s.
16. Həsənli Bilal, Quliyev Əsgər, Hüseynoğlu Soltan (2003). Ədəbiyyat. Pilot məktəblərinin V sinfi üçün dərslik. – Bakı: Çapaşoğlu. – 152 s.
17. Həsənli Bilal, Quliyev Əsgər, Hüseynoğlu Soltan (2003). Ədəbiyyat. Pilot məktəblərinin VI sinfi üçün dərslik. – Bakı: Çapaşoğlu. – 152 s.
18. Mir Cəlal, Hüseynov Firudin (2019). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Elm və təhsil. – 560 s.
19. Oxu kitabı (1940). İbtidai məktəbin IV sinfi üçün. – Bakı: Azərnəşr. – 116 s.
20. Rüstəmi, Asif. (2017). Vətənə, millətə sədaqət nümunəsi. Abbas Səhhət. Biblioqrafiya. – Bakı: – 224 s.
21. Rzaquluzadə Mikayıl, Mikayilov Şəmistan (1979). IV sinif. Ədəbiyyat (oxu kitabı). – Bakı: Maarif. – 264 s.
22. Səhhət Abbas, Mahmudbəyov Mahmud (1908). İlk qiraət. – Bakı: Kaspi. – 78 s.
23. Səhhət Abbas, Şaiq Abdulla, Mahmudbəyzadə Mahmud (1909). İkinci il. Dərslik. – Bakı: – 114 s.
24. Səhhət, Abbas (2005). Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Lider nəşriyyat. – 456 s.
25. Səmədzadə H., Əfəndiyev H. (1939). Ədəbi oxu kitabı. Natamam orta məktəbin VII sinfi üçün. – Bakı: Azərnəşr. – 199 s.
26. Şaiq Abdulla, Mahmudbəyov Mahmud, Mehdizadə (1909). Yeni məktəb. – Bakı: – 303 s.
27. Şaiq Abdulla, Zeynallı Hənifə və b.(1927). Ədəbiyyat dərsləri. II kitab. – Bakı: Azərnəşr. – 198 s.
28. Uşaq ədəbiyyatı (1948). Pedaqoji məktəblər üçün müntəxəbat. – Bakı: Azərnəşr. – 260 s.
29. Zeynallı Hənifə, Şaiq Abdulla, Hikmət İsmayıl, Musaxanlı A. (1930). Ədəbiyyat dərsləri. VII il. – Bakı: Azərnəşr. – 278 s.

QURUMLARDA MOBBİNQİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Solmaz Qüdrət qızı Həsənli
ADPU
p.ü.f.d., dosent
solmazhasanli@hotmail.com

Xülasə

Müəssisələrdə bir təzyiq prosesi olan mobbinq günümüzdə çox tez-tez rast gəlinən sosial-psixoloji problemlər sırasındadır. Demək olar ki, üzvü olduğumuz bütün sosial sistemlərdə mobbinqin meydana gəlməsi mümkündür. Ən çox tibb, təhsil və özəl sektor sahələrində görülən mobbinq, insanların əmək fəaliyyətlərinin səmərəsini aşağı salan, sosial həyatına mənfi təsir göstərən, psixi və fiziki sağlamlığına təhlükə yaradan ciddi bir sosial-psixoloji problemdir.

Tezisdə günümüz üçün aktual bir mövzu olan mobbinqin aradan qaldırılması yolları analiz olunmuşdur. Mobbinqin aradan qaldırılmasında fərdi, qurum və toplum baxımından həyata keçirilən tədbirlərdən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: mobbinq, qurum, toplum, psixoloji təzyiq, maarifləndirmə.

Summary

Mobbing, which is a pressure process in institutions, is one of the most common social-psychological problems today. Mobbing is possible in almost all social systems we are part of. Mobbing is a serious socio-psychological problem, which is seen mostly in the fields of medicine, education and private sector, which reduces the efficiency of people's work activities, negatively affects their social life, and endangers their mental and physical health.

In the thesis, the ways of eliminating mobbing, which is an actual topic for today, were analyzed. The measures implemented in the elimination of mobbing from the point of view of individual, institution and society have been mentioned.

Key words: mobbing, institution, society, psychological pressure, education.

Mobbinq tətbiq edildikdən sonra və mərhələləri irəlilədikcə meydana gətirdiyi zərərlərin aradan qaldırılması çox çətinidir. Halbuki mobbinq probleminin qarşısının alınması onun sonrakı inkişaf mərhələlərində aradan qaldırılmasından daha asandır. Bu səbəblə mobbinq probleminin qurumlarda yaranması və inkişafının qarşısının alınması ilə bağlı şəxslərin və qurumların maarifləndirilməsi bu problemlə bağlı tədbir alınmasının əsas yoludur. Çünki hər hansı bir problemin aradan qaldırılması üçün o problemin mahiyyətinin bilinməsi vacibdir. Ancaq maarifləndirmə sadəcə mobbinqə məruz qalanlar üçün deyil, rəhbərlər, kollektivin digər üzvləri və bütün toplum üçün həyata keçirilməlidir.

Mobbinq davranışlarına və psixoloji təzyiqlərə qarşı mobbinqə məruz qalananın, onun yaxın çevrəsinin və çalışdığı qurumun həyata keçirəcəyi fəaliyyətlərin başında problemi dərin və əhatəli şəkildə analiz etmək gəlir. Problemin varlığı hiss olunduqdan və problem konkret olaraq ifadə edildikdən sonra həll yolları tapmaq daha asan və daha tez olacaqdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bir qanun pozuntusu olaraq qəbul edilən mobbinqə qarşı ölkəmizdə də eyni mahiyyət daşıyan qanunların qəbul edilməsi çox vacibdir. Çünki insanların iş həyatında, peşə fəaliyyətlərində ciddi sosial-psixoloji problem olan mobbinq insana qarşı məqsədli psixoloji və fizioloji təzyiq, bəzən isə intihara qədər gedən ciddi qanun pozuntusudur.

Mobbinq ilə mübarizə yolları fərdi, qurum və toplum baxımından təhlil edilir. Bu mübarizə yolları əsasən aşağıdakılardır:

Fərdi tədbirlər və mübarizə yolları

İşçilərin qurumlarda mobbinqdən qorunmaq üçün ala biləcəkləri tədbirlər əsasən bunlardır:

1. Mobbinq problemi ilə bağlı mütəxəssislərlə görüşüb onlardan yardım almalıdır.
2. Qarşılaşdığı mobbinqlə bağlı işdən çıxmaq və ya mobbinqlə mübarizə aparmaq arasında hansının daha avantajlı olması ilə bağlı vəziyyətə görə seçim edib ona görə də hərəkət etməlidir.

3. Mobinq qurbanının işə gəlməməsi mobberin daha rahat hərəkət etməsinə imkan yaradar. Bunun üçün icazə və ya tibbi arayış alaraq işdən yayınmamalıdır.

4. Hədəf olan insan ona tətbiq olunan mobbinqin digər insanlar tərəfindən görülməsini və lazım gələrsə mövcud vəziyyətə yardım alına biləcək insanlara, qurumlara, mərkəzlərə bildirilməlidir.

5. Özünə qapanaraq bir kənara çəkilməməlidir.

Mobbinqlə mübarizənin ən əsas yolu mobbinqin nə olduğunu bilmək və onun əlamətlərini tanımaqdır. Eyni zamanda çalışdıqları qurumu tanımaq da insanların inamlı davranışlarını təmin edir. İş və şəxsi həyatı bir-birindən ayıra bilmək də mobbinqə qarşı tədbir görmək və mobbinqlə asanlıqla mübarizə aparmaq baxımından önəmlidir. İş həyatında rəqabət və iyerarxiya çox vaxt dostluqdan daha üstündür. Bu səbəbdən dostluq münasibətləri nizamlanmalı, konflikt zamanı digər işçilərə özünün əleyhinə istifadə oluna biləcək bilgilərin verilməsindən qaçınılmalıdır.

Davenportun fikrincə, mobbinqə dözmək üçün əslində nə baş verdiyini anlamaq, təzyiqlərdən qorxmadan özünə güvən hissi ilə bu davranışların qarşısını almağa çalışmaq, qurban olmağı qəbul etməmək, uzunmüddətli mübarizəyə hazır olmaq, yaradıcılığı və enerjini maraqlarına sərf etmək və lazım gələrsə o mühiti tərk etmək üçün tədbir almaq lazımdır (Davenport, 2003).

Mobbinqdən əvvəl, gizli münaqişələr olduğu zaman mobbinq tətbiq edən şəxsin problemi daha da dərinləşdirməsi üçün cəsarətlənməsinin və aqressiyasını artırmasının qarşısını almaq üçün tətbiq edilə biləcək ən təsirli üsul özgüvənli davranış sərgiləməkdir. Özgüvənli davranış başqalarının hüquqlarını pozmadan öz hüquqlarını müdafiə etmək, öz hisslərini, düşüncələrini və fikirlərini uyğun formada çatdırmaq, şüurlu və konstruktiv ünsiyyət qurmaq deməkdir.

Xoşagəlməz zarafat, şəxsi həyata müdaxilə kimi davranışlara icazə verməmək, mümkün konfliktlərin qarşısını almaq üçün sərhədləri açıq-aydın çəkərək ünsiyyəti konkret məlumatlar əsasında davam etdirmək, çəkingən və ya aqressiv davranışlar göstərməmək kimi ehtiyat tədbirlərinin görülməsi ilə mobbinqə qarşı qətiyyətli davranış nümayiş etdirilə bilər. Əgər xoşagəlməz davranışlar davamlı xarakter daşımağa başlamışsa, bu davranışların təsirsiz olduğunu göstərmək və mobbinq tətbiq edən şəxsi bezdirmək üçün onu görməməzlikdən gəlmək də faydalı ola bilər.

Mobbinq tətbiq edilməyə başladığında bu psixoloji təzyiqlə məruz qalan insan çox yüksək stress və emosional gərginlik yaşayır. Bu zaman insan öz fiziki və psixoloji sağlamlığını və stress qarşısında soyuqqanlılığını qorumağa çalışmalıdır. Beləliklə o, mobberə onun psixoloji tarazlığını pozmaq və fəaliyyətini azaltmaq məqsədində çatmasına imkan vermir. Bu səbəbdən stresslə mübarizə və hissləri idarə etmək üsulları kimi ən təsirli vasitələr haqqında məlumatlı olmaq çox önəmlidir.

Hiss və emosiyaları idarə etmək mobbinqə qarşı tarazlığı qorumaqda təsirli bir yoldur. Hisslərini idarə edə bilən insanlar qarşılaşdıqları bütün problemlərə, çətinliklərə baxmayaraq çıxış yolu tapmağı bacarırlar. İnsanın özünün və başqalarının hiss və emosiyalarını duyması, anlaması və idarə etməsi emosional intellekt olaraq ifadə edilir. Hisslərin idarə edilməsi isə hiss, düşüncə və davranış arasındakı əlaqənin fərqi olmaq, insanı emosional olaraq çıxılmaz vəziyyətə salan düşüncə sistemini tarazlamaq və davranışı özünə zərər verməyəcək şəkildə dəyişmək deməkdir.

Mobbinq zamanı qəzəb, qorxu və kədər tez-tez görülən hisslərdir. Rasional təfəkkür bu hisslərə qapılmağın qarşısını alır. Rasional təfəkkür subyektiv fikrə deyil, obyektiv hadisəyə əsasən hərəkət etməyə əsaslanır. Məqsəd, rasional düşüncələrdən istifadə edərək günahkar axtarmaq əvəzinə həll yoluna fokuslanaraq hədəfə çatmaqdır.

Qurban olma düşüncəsinə qapılmamaq və qurban rolunu öz üzərinə götürməmək mobbinqlə fərdi mübarizənin yollarından biridir. Qurban rolu iki formada görünür: “bədbəxt qurban” və “təxribatçı qurban”. “Bədbəxt qurban” öz gücünə inanmır və başqalarını güclü görür və insanların köməyi olmadan nəticə əldə edə bilməyəcəyini düşünür. “Təxribatçı qurban” isə ətrafdakıları münaqişəyə cəlb edir və mövcud durumun məsuliyyətini başqalarının üzərinə ataraq münaqişəni davam etdirir. (4, səh. 87). Hər iki halda zərərçəkən əziyyət çəkir.

Mobbinqə məruz qalan şəxs qurban rolunun neqativliyini dərk etməlidir. Qurbanın səhvi, bu durumda rəğbət qazanacağını və kömək alacağını düşünməsidir. Bu yanaşma mobberin məqsədinə çatmasına və cəsarətini artırmasına kömək edəcəkdir.

Mobbinqə məruz qalan insanların yaşadıkları narahatlıq, gərginlik vəziyyətlərini şüurlu şəkildə

analiz edib məntiqi nəticələr çıxarmaları çox vacibdir. Mobbinqə məruz qalan insana ailə və yaxınlarının verə biləcəyi ən böyük dəstək onu dinləmək, güclü tərəflərini, mobbinqə qarşı mübarizəsini dəstəkləməkdir. Bu, mobbinqə məruz qalan insanın özünə olan itirilmiş güvəninə yenidən geri gəlməsinə yardım edir.

Qurum tərəfindən alınan tədbirlər və mübarizə yolları.

Qurumların mobbinqlə mübarizədə həyata keçirəcəkləri ən önəmli addımlardan biri maarifləndirmədir. Bütün işçilərin bir-birinə hörmətlə davrandığı təşkilati etik davranış mədəniyyətinin yaradılmasının təmin edilməsi mobbinq davranışının ortaya çıxmasının minimuma endirilməsinə kömək edir. Maarifləndirmə fəaliyyətləri zamanı həyata keçiriləcək təşəbbüslərdən biri də mövzu ilə bağlı quruma aid broşurların, məlumat kitabçasının hazırlanmasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu mövzuda maarifləndirmə fəaliyyətlərinin aparılması qurumun ən önəmli vəzifələrindən biri sayılır. Qurumda sağlam fəaliyyət mühitinin yaradılması qurumun səmərəli fəaliyyəti baxımından önəmli cəhət olaraq qəbul edilir.

Qurumda psixoloji təzyiğin ortaya çıxmasına və ya onun aradan qaldırılmasına mane olmaq üçün işçinin işi və iş yeri ilə bütünləşməsi təmin edilməlidir. Mobbinqin həddən artıq çox olduğu qurumlarda işçilər qurum dəyərləri və normalarına qarşı laqeyd olur və bunun nəticəsində quruma yadlaşma yaranır. Qurum bütünləşməsi işçinin qurumun imicini, gözləntilərini özünüküləşdirərək, mənimsəyərək qavramasıyla mümkün olur. Qurumun imici insanın içində olduğu qurumla bütünləşməsinin dərəcəsinə təsir edir. Qurumun imici insanın qurumda qavradığı missiya, görüş və mühit kimi dəyərlər çərçivəsində meydana gəlir. Bu qısa olaraq şəxsi qurum imici olaraq adlandırılır. İnsanla qurum arasında münasibətləri müəyyənləşdirən ikinci faktor isə sosial qurum imicidir. Sosial qurum imicinə görə qurum imicini ortaya çıxaran faktor, qurum xaricindəkilərin qurum haqqında düşüncələridir. İnsanın çalışdığı qurumla bütünləşməsi üçün qurumun həm şəxsi imicinin, həm də sosial imicinin insanın tələbatlarını təmin etməsi lazımdır.

Mobbinq sindromunun qarşısının alınması üçün ən önəmli yol qurum içindəki gərginlik və problemləri zamanında müəyyənləşdirmək və doğru addımları atmaqdır. Bununla birlikdə aşağıda sıralanan cəhətlər mobbinq probleminin qarşısının alınması baxımından faydalıdır.

1. Qurumun məqsədlərini, missiyasını və qurumda çalışanlara necə davranılacağını açıqlayan bir hədəf müəyyənləşdirmək.

2. Qurumun strukturu və qurum içindəki statusların açıq olaraq ifadə edilməsi.

3. Qurumdakı çalışanların vəzifə və səlahiyyətlərini təzadlara səbəb olmayacaq formada konkret olaraq ifadə edilmə imkanının təmin edilməsi.

4. Geniş, stabil və ədalətli kadr siyasətinin aparılması.

5. Nəzarət mexanizminin həyata keçirilməsinin ədalətli və qanuni olması.

6. Qurumda çalışacaq olan kadrlar sadəcə bilik və qabiliyyətlərinə görə deyil, problem həll etmə bacarıqları, müxtəlif situasiyalarda doğru davranış göstərmək, emosional intellektə sahib olmaq kimi xüsusiyyətlərə də diqqət edilərək problem yaratmayan insanlardan seçilməlidir.

7. Davamlı olaraq inkişaf edən və dəyişən texnologiya qarşısında işçilərin təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirilməsinə önəm verilməlidir.

8. Qurum içində insanlararası münasibətlərdə dürüstlük və səmimiyyət kimi xüsusiyyətlərə diqqət edilməli, bu xüsusiyyətlər zəifdirsə gücləndirilməlidir.

9. Hər səviyyədəki problemləri həll etmək üçün mexanizminin olması, problemin real olaraq həll edilib-edilmədiyinin izlənməsi.

10. Şikayət və təkliflərin dəyərləndirmə mexanizmlərinin mümkün qədər obyektiv həyata keçməsinə diqqət edilməsi.

11. Qurumda psixoloqların fəaliyyətini təmin etmək.

12. Qurumda mobbinqin yaranmasına imkan verməyən müsbət psixoloji iqlimin yaradılması.

13. Psixoloji təzyiq şikayətlərinin diqqətlə təhlil edilib ədalətli həll yollarının tapılması.

14. Psixoloji təzyiqə yol verənlərə və əsassız olaraq psixoloji təzyiqə məruz qaldıqlarını iddia edənlərə qarşı cəza tədbirlərinin müəyyən edilməsi (təhmət, iş yerindəki vəzifəsindən uzaqlaşdırılma, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi və s. kimi)

Rəhbər işçilərin mobbingə qarşı tədbirləri həyata keçirə biləcək səviyyədə olması mobbing probleminin qarşısının alınmasında vacib cəhətdir. Rəhbərlərin mobbing prosesinin nə olduğu, mərhələləri haqqında məlumatlı olmaları üçün təlim və seminarlarda iştirak etmələri lazımdır. Qurumda psixoloji təzyiğin açıq olaraq ifadə edilməsi və bu problemin mənfi nəticələri haqqında rəhbərlik işçilərə lazımi məlumat verməlidir. İlk öncə təlim və ya seminarla bütün işçilərə bu problemin mahiyyəti və əsas cəhətləri haqqında bilgi verilməlidir. Eyni zamanda işçilərin də iştirakı ilə qurumda mobbing davranışlarının qarşısının alınması ilə bağlı yazılı şəkildə bir proqram tərtib edilməli, bütün işçilərin bu proqrama uyğun davranmasına nəzarət edilməlidir.

Qurumlarda psixoloji təzyiq- mobbing probleminin təkcə işçilərə və qurumlara deyil, dolayı yolla topluma da mənfi təsir etdiyini söyləmək mümkündür. Mobbing tamamilə sosial-psixoloji bir problemdir. Bu səbəbdən bu problemə qarşı təkcə fərdlərin və ya qurumun mübarizəsi kifayət etmir. Bu məsələ ilə mübarizədə ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, problemlə bağlı insanların, qurumların və bütün toplumun maarifləndirilməsi təmin edilməlidir.

Kütləvi informasiya vasitələri bu məsələni işıqlandıraraq ekspertlərin mobbinglə bağlı fikirlərini bildirmələri üçün şərait yarada bilər. Bu üsuldən istifadə etməklə cəmiyyəti mobbingdən xəbərdar etmək olar. Mobbinglə əlaqədar ictimaiyyətdə məlumatlılığın artırılması və bu məsələ ilə bağlı insanların maarifləndirilməsi məqsədilə televiziya, radio və sosial media kimi kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etmək problemin həlli üçün önəmlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Seyidov S.İ. Menecmentin psixologiyası, Bakı, 2011.
2. Davenport N., Schwartz R.D., Elliott G.P. Mobbing: İşyerində Duygusal Taciz. İstanbul 2003.
3. Leymann H. Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. Violence and Victims, 1990.
4. Minibaş J.P., İdiğ M.Ç. Psikolojik taciz-İşyerindeki kabus. Nobel yayıncılık. İstanbul, 2009.

“BƏDİİ MƏTNİN YOZUMU” ALİ MƏKTƏB FƏNNİ KİMİ

Soltan Hüseyn oğlu Əliyev
ADPU

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
soltanhuseynoglu@mail.ru

Xülasə

Pedaqoji universitetin filologiya fakültəsində tədris olunan “Bədii mətnin yozumu” fənninin tədris planına daxil edilməsi tarixi çox da uzaq deyildir. O, 2022-2023-cü tədris ilindən tədris edilir. Lakin istər dilçiliyə, istərsə də ədəbiyyatşünaslığa aid olan fənlərin öyrənilməsində tələbələrin yozum fəaliyyətinə yer verilmişdir. Fənn üzrə dərslərin mövcud olması isə məsələnin nəzəri tərəflərinin öyrənilməsi və tələbələrin yozum fəaliyyətinin səmərəli təşkili baxımından əhəmiyyətlidir. Yozum fəaliyyətinin sistemli təşkili tələbələrdə müstəqil düşüncənin, fikri fəallığın və yaradıcılığın inkişafına əhəmiyyətli təsir edir. Gələcəyin filoloq müəllimi tələbəlik illərində bədii əsərin oxusu, öyrənilməsi, təhlili və dəyərləndirilməsi üzrə mühüm nəzəri bilik və praktik bacarıqlara yiyələnə bilər. Lakin bu bacarıqlar o vaxt keyfiyyətli hesab olunur ki, tələbələrdə oxuduqları barədə şəxsi fikir yaranmış olsun, onlar bütövlükdə bədii mətnə öz mövqelərindən yanaşa bilsinlər, əsərdəki fakt və hadisələri, açıq və gizli mətləbləri məntiqli, əsaslandırılmış şəkildə yoza bilsinlər, orijinal dəyərləndirmədə çətinlik çəkməsinlər. Bütün bunlar tələbələrin peşə hazırlığı işinin mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: yozum, yozum fəaliyyəti, təhlil, müstəqillik, fəallıq, mətn, bədii mətn.

Summary

The history of inclusion of the subject "Interpretation of literary text" in the curriculum of the Faculty of Philology of the Pedagogical University is not too far away. It is taught from the 2022-2023

academic year. However, in the study of subjects related to linguistics and literary studies, there is a place for interpretation activity of students. The existence of a textbook on the subject is important from the point of view of studying the theoretical aspects of the issue and the efficient organization of the interpretation activity of the students. The systematic organization of writing activities has a significant impact on the development of independent thinking, intellectual activity and creativity in students. The philology teacher of the future must acquire important theoretical knowledge and practical skills on reading, studying, analyzing and evaluating the literary work during his student years. However, these skills are considered high-quality when the students have a personal opinion about what they read, they can approach the literary text as a whole from their own position, they can write the facts and events, open and hidden themes in the work in a logical and justified way, and they do not have difficulty in original evaluation. All this is considered as an important component of students' professional training.

Key words: interpretation, interpretation activity, analysis, independence, activity, text, literary text.

Pedaqoji universitetlərdə “Bədii mətnin interpretasiyası” fənninin tədrisinə yaxın tarixdə başlanılmışdır, o, pedaqoji universitetin filologiya fakültəsinin tədris planına 2022-2023-cü dərslər ilində daxil edilmişdir. Əlbəttə, bu o demək deyildir ki, bədii əsərlərin öyrənilməsinə həsr olunan dərslərdə tələbələrin yozum (interpretasiya) fəaliyyətinə yer verilməmişdir. Yozum bədii əsərin öyrənilməsinə həsr olunmuş fənlərin hamısında müşahidə edilən təlimi fəaliyyətdir. Lakin yozumun adı çəkilmir, çox vaxt müəllimlər tələbələrə “bu barədə fəhmlə danışa bilərsiniz”, yaxud “şəxsi fikrinizi də bildirin”, “bu, fərqli şəkildə ola bilərmi?” kimi ifadələrlə müraciət edirlər. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, metodik ədəbiyyatımızda da yozumun mahiyyəti, əhəmiyyəti, tətbiqi yolları barədə danışılmamışdır. Bunun da başlıca səbəbi odur ki, tədqiqatların çoxunda tələbələrin bədii mətnlə bağlı *müstəqil* fəaliyyətləri məhz onların yozumu kimi qəbul edilir. Halbuki “əsərin müstəqil təhlili” ilə “əsərin yozumu” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Təhsilalanların yozum fəaliyyəti sistemli, düşünülmüş və elmi əsaslarla təşkil edilməlidir.

Belə bir fənnin tədrisi, şübhəsiz, müəyyən zərurətdən irəli gəlmişdir?

Bu zərurət ilk növbədə təhsilalanlarda söz sənətinə *yaradıcı, müstəqil* yanaşmanın, *şəxsi münasibətin* formalaşması məqsədindən qaynaqlanmışdır. Gələcəyin filoloq müəllimi tələbəlik illərində bədii əsərin oxusu, öyrənilməsi, təhlili və dəyərləndirilməsi üzrə mühüm nəzəri bilik və praktik bacarıqlara yiyələnə bilər. *Lakin bu bacarıqlar o vaxt keyfiyyətli hesab olunur ki, tələbələrdə oxuduqları barədə şəxsi fikir yaranmış olsun, onlar bütövlükdə bədii mətnə öz mövqelərindən yanaşa bilsinlər, əsərdəki fakt və hadisələri, açıq və gizli mətləbləri məntiqli, əsaslandırılmış şəkildə yoza bilsinlər, orijinal dəyərləndirmədə çətinlik çəkməsinlər.* Bütün bunlar filoloq tələbələrin peşə hazırlığı işinin mühüm tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilir.

Filologiya fakültəsində oxuyan tələbələrin bədii mətn üzərində sistemli işləməsi çox vacibdir. Bu, əlbəttə, müxtəlif məqsədlərlə reallaşdırıla bilər. Məsələn, bədii əsərin ədəbiyyatşünaslıq zəminində təhlili, məktəb təhlili, ifaçılıq təhlili, linqvistik təhlil və s. filologiya fakültəsində – müxtəlif fənlərin tədrisində ardıcıl olaraq həyata keçirilməli olan fərqli təlimi işlərdir. “Bədii mətnin yozumu” əsərin dərindən təhlilinə, onunla bağlı şəxsi (fərdi) mövqeyin formalaşmasına geniş imkan yaradan fənlərdəndir. Bədii əsərin zəngin, sərhədsiz məzmunu onun haqqında fikir söyləməyə həmişə imkan yaradır. Təsədüfi deyildir ki, neçə yüz il əvvəl yaradılmış bədii əsər haqqında hər nəsil öz sözünü deyir və bu münasibətbildirmənin hələ də davam edəcəyinə heç kim şübhə etmir. Yazıçının demədiklərini, “əsərdən kənarda qalanları” təxəyyülünün gücü ilə bərpa edən “ikinci müəllifin” – oxucunun “yaradıcı” fəaliyyətini də xatırlatsaq, bədiin əsərin məzmunundakı çoxcəhətliyi və qavranılmasındakı mürəkkəbliyin səviyyəsini təsəvvür etmək çətin olmaz. Bu hələ işin bir tərəfidir. Əsərin təhlilində əhatə olunan komponentlərin çoxluğunu da yada salmaq gərəkdir. Aydınlaşır ki, bədii əsərin bütövlükdə qavranılması və dəyərləndirilməsi müstəqil, yaradıcı yanaşma olmadan birtərəfli və dayaz olar, başlıcası isə özgənin fikirlərini təkrar etməkdən irəli gedə bilməz. Deyilənlərdən bir daha məlum olur ki, bədii əsərlərin öyrənilməsində tələbələrin yozum fəaliyyətinin təşkili müstəqil, yaradıcı, şəxsi mövqeyin formalaşdırılması yolunda ciddi addım, faydalı vasitədir. Tələbələrdə yozum bacarığının yaradılması, inkişaf etdirilməsi zaman və zəhmət tələb edir. Belə bir bacarığın səmərəli formalaşması o vaxt mümkündür ki, təhsilalanlar bədii əsərin təhlili ilə bağlı müəyyən nəzəri məlumat və praktik bacarığa əvvəlcədən yiyələnmiş olsunlar.

Fənnin tədrisini zəruri edən mühüm şərtlərdən biri də ümumtəhsil məktəblərində müəllimə münasibətin, müəllimə mədəniyyətinin səviyyəyə qənaətbəxş olmamasıdır. Bədii əsərin məktəbdə öyrədilməsi də, öyrənilməsi də bir sıra ciddi çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliklərdən biri, bəlkə də birincisi bədii əsərin müəlliməsinə *marağın yaradılması* və ona *müstəqil münasibətin* formalaşdırılması ilə bağlıdır. Ədəbiyyatın müxtəlif dövrlərdə tədrisi vəziyyətinin öyrənilməsindən aydınlaşır ki, bədii əsərin sevdalısı olmaq sanki tək-tək insanlara (oxu: şagirdlərə) müyəssərdir. Belə çıxır ki, yaranışından kimin qəlbində bədii sözlə maraqlı və məhəbbət varsa, o müəllimə edir (etməyə bilmir), böyük bir kəsimin isə bu gözəllik ələminə daxil olmağa nə meyili olur, nə də sənətin cazibədar qapısından içəri keçə bilər. Nəticədə həmin toplumda müəllimə mədəniyyətinin formalaşması baş vermir, bu isə idraki-emosional inkişafın (!) qarşısına sədd çəkir. Müəllimədən, bədii əsərdən, ümumiyyətlə incəsənətdən uzaq olan bir kəsin mədəni inkişaf səviyyəsi barədə danışmaq, sadəcə olaraq, yersizdir. Belələrinin danışığındakı, davranışındakı yəndəmsizliyi görməmək mümkündürmü? Bu qəbildən insanlarla ünsiyyətdə olmaq başqasına nə verir?

Bu gün təhsil tədqiqatçılarının gəldikləri qənaət belədir ki, təlimdə əhəmiyyəti çoxdan təsdiqlənən şagird *fəallığının* və *müstəqilliyinin* inkişafına, davamlılığına nail olunması xatırladığımız problemin həllinə ciddi töhfə verir. Fəallıq və müstəqillik bu məqamda təhsilalanların yaradıcılığı, təşəbbüskarlığı, biliklərin qazanılmasında tədqiqatçı mövqeyində olmaları anlamında başa düşülür. Yeni təlimi yanaşmaların meydana gəldiyi indiki şəraitdə çoxcəhətli tədqiqata ciddi ehtiyac duyulur. Bu məzmununda aparılan çağdaş tədqiqatın bədii mətnin oxusuna, dərinədən öyrənilməsinə, ona şəxsi münasibətin formalaşmasına imkan yaradan şəraitin və vasitələrin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndirilməsi vacibdir. Bu məqsəd qazanılmış uğurlu nə varsa, ona istinad etməklə yeniliyə addım-addım yaxınlaşmağı birincidərəcəli vəzifə kimi qarşıya qoyur. Məsələn, məktəb təcrübəsində oxudan əvvəl, eləcə də oxudan və məzmunun mənimsənilməsindən sonra şagirdlərin bədii əsərə müstəqil yanaşmalarının səviyyəsini aşkara çıxarmaq məqsədilə suallar verilir. Daha dəqiq deyilsə, məktəblilər əsərin mövzusu, onda əks olunmuş fikir, əhvalat və hadisələrin mahiyyəti, aralarındakı səbəb-nəticə əlaqələri və s. barədə ilkin qənaətlərini, bütün bunlara münasibətlərini bildirirlər. Bu, əslində, onların *yozumu*, proses isə *yozum fəaliyyətidir*. Deyilənlərdən aydınlaşır ki, bədii mətnin yozumu, şagirdlərin yozum fəaliyyəti “təhlil”, “bədii əsərin təhlil edilməsi” anlayışlarından heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Təhsilalanların yozum fəaliyyətinin təşkilində mühüm məqsədlərdən biri müəlliməyə maraqlı oyaatmaq, oxunmuşlara müstəqil münasibətin yaranmasına nail olmaqdır. Şagirdlərdə müəllimə mədəniyyətinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi ədəbiyyat təliminin mühüm vəzifələrindən sayılır. Şagirdin bədii əsərin düşünən oxucusu kimi formalaşması isə uzun zaman və böyük zəhmət tələb edir. Bu istiqamətdə uğur qazanılması məqsədi, qeyd olunduğu kimi, şagirdlərdə fəallığın və müstəqilliyin inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir. Başqa sözlə, bədii mətnin oxusu, təhlili üzrə zəruri bacarıqların mənimsənilməsi təfəkkürün fəallığını, müstəqil düşüncənin yüksək səviyyəsini tələb edir. Bədii mətnə müstəqil münasibətin formalaşması isə “oxucu obrazının” yaranmasına, əsərin “ikinci müəllifinə” çevrilməyə əlverişli imkan yaradır. Bu, həmçinin şagirdlərin intellektual və mənəvi-estetik inkişafı üçün zəmin rolunu oynayır. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin *yozum fəaliyyətinin* təşkil edilməsinin vacib olması da məhz buradan qaynaqlanır.

Bədii mətnlə bağlı yozum fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsi zahirən asan görünə bilər, əslində, mürəkkəb proses olub obyekt barədə əhatəli məlumatın olması ilə şərtlənir. Deyilənlərdən aydınlaşır ki, “Bədii mətnin yozumu” fənni özündə ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və metodika elmlərinin mühüm nəzəri məsələləri əks etdirən, həmin elmlərlə əməkdaşlıq şəraitində formalaşan bir sahədir. Bu fənn ilk növbədə filoloq tələbədə – gələcəyin ədəbiyyat müəllimində təhsil proqramı və dərslərdə interpretasiyanın tətbiqi imkanları barədə təsəvvür yaratmalıdır. Təhsil proqramlarında – kurikulumlarda *yozum* kəlməsi işlənməsə də, məzmun standartlarının əksəriyyəti bu istiqamətdə işin təşkilini zəruri edir. Bu proqramının (kurikulumun) tətbiqi müasir texnologiya, təlim metodu, iş növü və formalarından istifadəyə geniş imkanlar açdı. Bu imkanların reallaşdırılması isə təhsilalanlarda fəallığın və müstəqilliyin inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Proqramın məzmunu və strukturu bütövlükdə şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyinə yüksəlməsinə köklənib. Onun bütün bölmələrində, izah və tövsiyələrində şagird müstəqilliyinin yüksək dəyərləndirildiyini müşahidə etmək mümkündür. Bu, yozum fəaliyyətinin təşkili kimi dəyərləndirilir. Eyni vəziyyəti müxtəlif siniflərdə tətbiq olunan “Ədəbiyyat” dərslərində də

müşahidə etmək mümkündür. Bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində təklif edilmiş sual və tapşırıqların sırasında şagirdləri yozum fəaliyyətinə yönləndirənlərə yer ayrılıb. Əsərin oxusundan sonra ilkin təəssüratın aşkara çıxarılması, eləcə də məzmun və təhlillə bağlı sual və tapşırıqlarda şəxsi yanaşmanın ifadə edilməsinə şərait yaradılması dərslərdə ayrıca diqqət yetirilən məsələlərdəndir.

Yozumla bağlı dərslərdə “bədi mətn”, anlayışının mahiyyətinin və başlıca xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Unudulmamalıdır ki, pedaqoji universitet və institutların filologiya fakültələrində, ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat dərslərində əsas təlim materialı bədii mətndir. Bədii mətnin mahiyyəti, başlıca xüsusiyyətləri barədə filoloq tələbədə dolğun təsəvvürün olması vacibdir. Bu, işin bir tərəfidir. Tələbə həmçinin belə mətnlərlə işləməyin, onları araşdırmağın, təhlil etməyin metodikasına da yiyələnməlidir. Əlbəttə, filoloq tələbələr istər dilçiliyə, istərsə də ədəbiyyatşünaslığa aid fənlərin tədrisində bədii mətnin, eləcə əsərin bütövlükdə təhlili üzrə fərqli məzmununda işə cəlb olunurlar. Təəssüf ki, belə təhlillərdə onların mətnə müstəqil yanaşmalarına qədərincə diqqət ayrılmır. Onlar daha çox hazır təhlil materiallarından istifadə etməklə mətn (əsr) barədə fikir yürüdürlər. Əsərin mövzusunə, onda əksini tapmış problemlərə, konfliktlərə, ədəbi qəhrəmanların xarakter, əməl və davranışlarına və s. müstəqil münasibətin bildirilməsi, əksər hallarda kölgədə qalır. Bu hələ kifayət deyilmiş kimi, əsərin müxtəlif komponentləri ilə bağlı tələbə-oxucunun şəxsi-fərdi fikri, mövqeyi, dəqiq deyilsə, *yozumu* da nə təhsilverəni, nə də təhsiləni lazımınca düşündürür. *Halbuki yozum bədii əsərlə bağlı müstəqil düşüncənin inkişafına geniş imkan yaradan faydalı vasitədir.* Yozum bununla da məhdudlaşmır; o, artıq qeyd edildiyi kimi, bədii mətni ən xırda incəliklərinə qədər mənimsəməyi ciddi tələb kimi qarşıya qoyur. Səbəbi aydındır: bədii mətnin bütün komponentlərini əhatəli öyrənmədən yozum fəaliyyəti, sadəcə, mümkün deyildir. Beləliklə, yozumla bağlı ali məktəb üçün dərslərin hazırlanması çoxcəhətli, geniş araşdırmanın aparılmasını zəruri edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Marantsman, V.G. (1998). Interpretatsiya khudozhestvennogo proizvedeniya kak tekhnologiya obshcheniya c iskusstvom. – “Literatura v shkole”, s. 91-98.
2. Parker, R.D. How To Interpret Literature: Critical Theory for Literary and Cultural Studies. Oxford University Press. ISBN-10: 0199331162. ISBN- 13: 978-0199331161.
3. Yesin, A.B. (1985). Interpretatsiya literaturnogo proizvedeniye kak teoreticheskaya problema. // Problemy interpretatsii khudozhestvennykh proizvedeniy. – M.: Nauka, s. 164-177.

GENDER PSIXOLOGİYASININ BƏZİ METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mahir Məhəmmədəli oğlu Səlimov

ADPU Ağcəbədi filialı

f.ü.f.d., dosent

mahir.0707@mail.ru

Xülasə

Məqalədə gender psixologiyasının bəzi aktual xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilib. Qeyd edilir ki, bu məsələlərin müasir dövrdə dərinədən öyrənilməsi insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində baş verə biləcək xoşagəlməz hadisələrin proqnozlaşdırılmasını, zəruri hallarda qarşısının alınmasına yardım edə bilər.

Açar sözlər: gender, psixologiya, idarəetmə, mədəniyyət, tarix.

Summary

The article is devoted to some current features of gender psychology. It is noted that an in-depth study of these issues in modern times can help predict unpleasant events that may occur in various areas of human activity, and, if necessary, help prevent them.

Key words: gender, psychology, management, culture, history.

Резюме

Статья посвящена некоторым актуальным особенностям гендерной психологии. Отмечается, что углубленное изучение этих вопросов в современности может помочь предсказать неприятные события, которые могут произойти в различных сферах человеческой деятельности, а при необходимости помочь их предотвратить.

Ключевые слова: гендер, психология, управления, культура, история.

Gender psixologiyası - insanların, cinsi mənsubiyyətindən asılı olaraq, sosial davranışını determinə edən gender identikliyinə xarakteristikasını öyrənən psixologiya sahəsidir. Bu sahədəki tədqiqatlarda kişi və qadın cinsinə mənsub insanların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin müqayisəli tədqiqinə diqqət yönəldilir. Gender psixologiyası differensial psixologiya ilə inkişaf psixologiyasının qovşağında və əsasında formalaşmış psixoloji bilik sahəsidir. Gender psixologiyasının əsasını diferensial psixologiyanın «cins psixologiyası» bölməsi və inkişaf psixologiyasının şəxsiyyətin psixososial inkişafı (insanın cinsi mənsubiyyəti ilə şərtlənən) bölməsi təşkil etmişdir. Psixologiya elminin göstərilən bölmələri gender psixologiyasının əsas strukturunu müəyyən etmişdir ki, bu da iki əsas məlumat bloku ilə təqdim edilir: cinsi fərqlər psixologiyası (cins psixologiyası bölməsinin əsas tematikası) və gender sosiallaşması [1]. Cinsi fərqlər bölməsində kişi və qadın cinsinin nümayəndələri arasındakı psixoloji fərqlərin bütöv spektri nəzərdən keçirilir, bu şəxsiyyətin koqnitiv, motivasiya, emosional, davranış və digər sferaları arasındakı fərqlərdir. Bu zaman psixologiya üçün ənənəvi olan anlayışlar aparatı, şəxsiyyətin strukturunu açmaq üçün istifadə olunan psixoloji məvhumlar ifadə olunur. Yeni olan «maskulinlik», «feminlik» «androgenlik» (maskulin və feminiliyin xüsusiyyətlərin bir fərddə birləşməsi, 70-ci illərin əvvəllərində amerikalı psixoloq Sandra Bem tərəfindən işlənmişdir) və «gender stereotipləri» anlayışlarıdır [2]. Gender sosiallaşması bölməsində oğlan və qızların, kişi və qadınların cins-Tol inkişafında sosial institutların rolu təhlil olunur. Əsas anlayışlar cinsi rollar və onların adekvatlığı anlayışlarıdır. Gender psixologiyasının əsas tədqiqat metodologiyası cins-rol yanaşmasıdır. Bu yanaşma çərçivəsində qadın və kişi rolları məzmununa görə, fərqli olsalar da, eyni dərəcədə əhəmiyyətli kimi qəbul edirlər. Rolların bioloji determinizmi və insanda qadın və kişi başlanğıcının anadangəlmə olması haqda psixanalitik təsəvvür çıxış nöqtəsini təşkil edir. Gender psixologiyasına aid olan tədqiqatların böyük əksəriyyəti üçün vahid metodik üsul xarakterikdir. Onun mahiyyəti bir-birinə müqayisə edilməsi üçün iki müxtəlif cinsi tədqiq olunanlar qrupunun ayrılmasından və konkret psixoloji metod və metodikalardan istifadə olunur. Gender psixologiyasında perspektiv tədqiqatlar kimi kişi və qadınların psixoloji xarakteristikaları və davranış xüsusiyyətlərindəki fərqlərin axtarılmasına yönəlmiş tədqiqatlar deyil, psixoloji oxşarlığın axtarışına yönəlmiş tədqiqatlar qəbul olunmalıdır. Onlar kişi və qadınlar tərəfindən ənənəvi gender stereotiplərinin aradan qaldırılması üçün produktiv strategiya və davranış taktikalarının öyrənilməsi, eyni zamanda, qadınların professional, kişilərin işə, ailə sferasında uğurlu özünü reallaşdırmasının şəxsi amillərinin təhlilinə yönəlməlidir.

Cinsi fərqlər psixologiyası - psixologiyanın insanlar arasında cinsi mənsubiyyətlərlə şərtləndirilmiş fərqləri öyrənən bölməsidir [6]. Elm sahəsi kimi cinsi fərqlər psixologiyası öz diqqətini qadın və kişi cinsi nümayəndələrinin sosial rollarının və davranış xüsusiyyətlərinin psixoloji xarakteristikasının öyrənilməsinə yönəldir. Gündəlik şüurda möhkəm surətdə belə bir fikir bərqərar olub ki, qadınlar və kişilər bir-birlərindən yalnız fiziki və fizioloji xarakteristikalarına görə deyil, həm də psixoloji xüsusiyyətlərinə, şəxsi keyfiyyətləri və davranış əlamətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Psixoloqlar artıq neçə onilliklərdə ki, cinslər arasında gündəlik fikirlərdən və kütləvi şüur stereotiplərindən fərqli olaraq ciddi elmi şəkildə qoyulmuş hansı fərqlərin olduğunu aydınlaşdırmaq məqsədilə tədqiqatlar aparırlar. Qadın və kişilərin psixoloji xarakteristikalarında ki, və davranış xüsusiyyətlərindəki fərqlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların analizi göstərdi ki, kişi və qadın cinsi nümayəndələri arasında psixoloji fərqlər təsəvvür olunduğu qədər çox deyil. Qadınların narahat, impulsiv, səliqəli olmaları, kişilərdən daha aşağı özünü qiymətləndirmə səviyyəsinə malik olmaları sübut edilmədi. Həmçinin kişilərin qadınlara nisbətən daha fəal olmaları, müstəqil, asan qərar qəbul edən, təşəbbüskar, özündən razı olmaları, riyaziyyatı və elmi sevmələri sübut olunmadı [3]. Psixologiyada cinsi fərqlər problematikasının inkişaf tarixi bir sıra mərhələlərə bölünür: XX əsrin 1910-20-ci illərində qadın

və kişi xüsusiyyətlərinin azsaylı tədqiqatları cins psixologiyası sərlovhəsi ilə öz şərtini tapdı. Belə ki, cins çox vaxt seksualılıqla eyniləşdirilirdi. 1930-60-cı illərdə cins psixologiyasını cinsi fərqlər psixologiyası əvəz etdi. Bu cinsi fərqlərin böyük bir hissəsinin təbiət tərəfindən verildiyi hesab olunurdu. 1970-ci illərin sonlarında bioloji determinizmin zəifləməsi ilə bu termin daha yumşaq səslənən – cinslə bağlı fərqlər termini ilə əvəz olundu. Biodeterminizm - insanı bioloji və ya təbii faktorlar baxımından xarakterizə edən, məsələn, gender və ya cins hadisələrinin təhlil edilməsi prinsipi. 1980-cı illərdə onları, ümumiyyətlə, bioloji əsasları olmayan gender fərqləri (gender differences) adlandırmağa başladılar [1]. Beləliklə, cinsi differensiasiya probleminin öyrənilməsi tarixini iki dövrə ayırmaq olar: genderəqədərki dövr və gender dövrü. Genderəqədərki dövrün tədqiqat yekunları sayəsində mövcudluğu empirik tədqiqatlarda əsaslı şəkildə sübut olunmuş və əsaslandırılmış cinsi fərqlərin siyahısı ortaya çıxdı. Başqa sözlə desək, psixoloji cəmiyyət nümayəndələri bu fərqlərin mövcudluğu xüsusunda yekdi! fikrə gəldilər. Genderəqədərki dövrdə cinsi determinasiyanın sosial-bioloji modeli daha populyar idi. Onu çoxlu sayda alimlər qəbul edirdilər. Cinsi fərqlər psixologiyasının növbəti inkişaf dövrü olan gender dövrü sosial-mədəni paradigmatmaya diqqət ayrılması ilə əlamətdardır. Feminist yönümlü psixoloqlar sübut etməyə çalışırlar ki, elmi cəhətdən bir qədər əsaslandırılmış cinsi fərqlərin və cinsi differensiasiyanın əsas determinantları sosial-mədəni amillərdir. Psixologiyada gender və qadın tədqiqatları cinsi fərqlərin formalaşmasında sosiallaşma prosesinin aparıcı rolunu qətiyyətlə nümayiş etdirdi. Kişi və qadın cinsli insanların şəxsiyyət xüsusiyyətlərində mövcud fərqlərin çoxu həyat təcrübəsi və sosial gözləmələrdə, təlim gedişində dəyişikliyə uğrayır [7].

Gender münasibətlərinin psixologiyası - bu, sosial psixologiyanın cinslərarası qarşılıqlı təsir sferasında münasibətlərin differensiasiyasını və qanunauyğunluqlarını iyerarxik öyrənən tətbiqi psixologiya sahəsidir. Elmdə bu problemin meydana çıxması, ümumiyyətlə, münasibətlər və cinslərarası münasibətlər probleminin psixologiya, sosial psixologiya və sosiologiya çərçivəsində öyrənilməsi ənənəsi ilə bağlı idi [6]. Gender münasibətləri psixologiyası psixologiya elmi çərçivəsində cinsin psixologiyası, sosiologiyada cinsin sosiologiyası, sosial psixologiyada isə onun böyük sosial qrupların psixologiyası, qruplararası, münasibətlərin psixologiyası və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyası kimi bölmələrinə istinad edir. Gender münasibətləri psixologiyasının əsas anlayışlarının strukturu və sistemi gender münasibətləri təhlilinin bir neçə səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, makrososial səviyyədə münasibətlər (şəxsiyyət - cəmiyyət – mədəniyyət), «qrup - cəmiyyət -mədəniyyət») sistemində təhlil edilir. Qruplararası qarşılıqlı təsir səviyyəsində münasibətlər «qrup - qrup» sistemində təhlil olunur. Bu səviyyədə münasibətləri determinə edən amillər kimi sosial stereotiplər çıxış edir, cinslərarası münasibətlərin determinantları isə gender stereotipləridir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər səviyyəsində təhlil obyektinə «şəxsiyyət-şəxsiyyət», «şəxsiyyət-qrup» sistemidir. Intraindivid (şəxsiyyətdaxili) səviyyədə isə təhlil obyektinə şəxsiyyətin «Mən» - konsepsiyası və onun strukturunda şəxsi və sosial identikliyin nisbətidir. Gender münasibətləri psixologiyasının əsas tədqiqat metodologiyası - gender yanaşmasıdır. O dominantlıq sisteminin təhlilinə yönəlib və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabərlik ideyasını elan edir. Gender yanaşması çərçivəsində cinslər arası münasibətlər yalnız ictimai münasibətlər səviyyəsində (həyat fəaliyyətinin siyasi, iqtisadi sahələr) deyil, həm də psixoloji münasibətlər səviyyəsində (şəxsiyyətlərarası və qruplararası qarşılıqlı təsir) hakimiyət və dominantlıq mövqeyindən təhlil olunur [1]. Sosial gözləmələr, rollar və davranışın cinsi adekvatlığının şərti tələbləri davranışın gender xarakteristikasının indikarların kimi çıxış edir. Bioloji cinsin davranış və sosial rolların psixoloji xarakteristikasının ilkin səbəbi olmaması ideyasının qəbul edilməsi cinsi rollar haqqında təsəvvürlər sistemində bağlanmış «mən» - obraz və həyat ssenarisinin yenidən təşkil olunmasına yol verir, kişilərin və qadınların öz imkanlarını və iddialarını yenidən qiymətləndirmələrinə, həyat və yaradıcılıq perspektivlərini müəyyən etmələrinə, özünərəallaşdırma və şəxsiyyətlərarası münasibətləri optimallaşdırma sahəsində subyektiv strategiya seçmək üçün şəxsi ehtiyatlarını aktivləşdirmələrinə imkan yaradır [8]. Gender stereotipləri - qadın və kişilərin həyatda özlərini necə aparmalı olduqlarına dair cəmiyyətdə tərtib edilmiş, ümumiləşmiş təsəvvürlərdir. Bu termini, qadın və kişidən gözlənilən davranış nümunələri komplektini ifadə edən gender rolu anlayışından fərqləndirmək lazımdır. Tarixən cinsi fərqlərin qadın və kişi şəxsiyyət keyfiyyətlərinin fərqləndirilməsindən üstün hesab olunması əsasında formalaşmış gender münasibətləri modeli gender stereotiplərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Platonun əsərlərində qadınların kişilərdən fərqləndirilməsi aşağıdakı kimi

müəyyənlişdirilmişdir: «öz tabiatına görə ham qadın, həm də kişi istənilən işdə iştirak edə bilər, lakin qadınlar hər cəhətdən kişilərdən daha zəifdirlər. Bir çox müəliflər kişini təşəbbüskar, qadını icraçı, birincini fəal, ikincini əzzabkeş, birincini dinamik, ikincini statik (hərəkətsiz) kimi şərh edirlər. Aristotelin təsvirlərində güc, aktivlik, hərəkət, hayat kişi tabiatından törəyir, qadın isə, yalnız passivlik əks etdirir. Hippokrat bu doktrinanı dəstəkləyərək, zəif qadın, güclü kişi mənbələri ayırır. Aristotelin nəzəriyyəsi müasir dövrlərdəki yaşadılmışdır. Həmçinin Hegel də hesab edirdi ki, iki cins müxtəlif olmalıdır: biri aktiv, digəri isə passiv. Onun fikrincə passivlik qadınların payına düşür. İndiki zamanda gender tədqiqatları problematikasının nə yerdə olduğunu aydınlaşdırmaq üçün bizim imkanımız çərçivəsində mövzunun inkişafının əsas konsepsiyalarını tarixi-fəlsəfi istiqamətdə təhlil etmək kifayətdir. Adətən Russo tərbiyə sisteminə qarşı çıxan ilk qadın - feministlərdən biri olan Meri Uolstounkraftın (1759-1797) adını çəkirlər [3]. Lakin, formallaşmış qadın hərəkatı 19-cu əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində, qəti sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklərin təsiri altında təşəkkül tapmağa başladı. Simona de Bovuarın (1908-1986) «ikinci cins» kitabı qadının maskulizmə («kişi») cəmiyyətin güclü himayasından azad olunmasının fəlsəfə və ideologiyası kimi yaradılmış müasir feminist hərəkatı tarixinin əsasını qoyur [2]. Maskulin, sonralar patriarxal adlandırılmış cəmiyyət kimi iki cinsin mövcudluğunu de-yure qəbul edirdisə də, de-fakto bəşəriyyətin tək cinsli olması siyasətini yürüdür və qadınları açıb-ağartmadan, gizləndə ancaq «inkişaf etməmiş kişi» hesab edir. Feministlər bu rəylə razılaşırsaq burada ancaq «kişilərin rasismini» görür və buna görə də cəmiyyətdə cinslər arasında yox etməyə çalışırdılar. İki tarixi fərqi müqayisə etmək belə qənaətə gəlmək üçün kifayətdir ki, ondakı həm təbii, həm də süni qarşıqoymalar aşağıdakı müəyyən qədər yanlışlığa əsaslanır:

Kişi - rəşional – mədəni - ilahi – mədəni ...
Qadın – hissi - cismani - günahlı - təbii..

Bu baxımdan görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi övladın tərbiyəsində valideynlərin özüməməxsus vəzifələri olduğunu qeyd edərək yazırdı ki, «Ata hüququ daha çox ruhanidir (mədəvidir), bu səbəbə görə də övlad ata tənbehindən sonra ağıllanır: ana hüququ isə nisbətən cismanidir, bu səbəbə görə də övladlar bunu daha tez hiss edir və analarına daha artıq meyl göstərir». Qadınlar doğrudan da daha intuiativ və emosional təfəkkür stilinə malikdirlər, lakin, ola bilsin ki, bəlkə kişilərin rəşional, məntiqə əsaslanmış təfəkkür stilində çatışmayan şey elə məhz bundan ibarətdir. Cermeyn Qrir («Qədim qadın», 1974) elə patriarxal cəmiyyət termini daxil edərək, isbatla aydınlaşdırmışdır ki, ümumilikdə qadınların azad olunması - həm də kişilərin azad olunmasıdır [9]. Bu azadlıq isə «Qadın doğulmuş» kitabının müəllifi Andienna Riçin fikrinə görə qadın təfəkkür tərzinin kişi təfəkkür tərzinə inteqrasiyası (yəni birləşməsi) və reallığın dərkənin universal rəşional -intuiativ dilinin yaradılması ilə mümkündür. Qadın və kişi dəyərlərinin sağlamlı balansını cəmiyyətdə qarşıya çıxan problemlərin həllinə kömək etməlidir. Taəssüf ki, kişi və qadın dəyərlərinin birləşdirilməsi deyərəkən feministlər, öz növbəsində, daha bir «məzlum sinfi» - uşaqları unudurlar. Psixoloji tədqiqatlarda isbat olunur ki, 10 yaşına qədər uşaqların qavrama və dərkətmə xüsusiyyəti böyüklərin təsəvvürlərindən ciddi fərqlənir və ilk növbədə, qeyri-verbal informasiyanın verbal (dil, söz) informasiya üzərində üstünlüyündə özünü göstərir.

Beləliklə, əsil gender tədqiqatları mahiyyət cəhətilə ancaq qadının kişi hakimiyyətindən azad olunmasına yönəlmiş konsepsiyalar olmayıb, daha çox dünyagörüşünün bütün bəşər cəmiyyətinin, xüsusilə də öz hüquqlarını qorumaqda imkanları məhdud olan azlıqların hüquq, xüsusiyyət və rəngarəngliyini nəzərə almağa çağıran bir «demokratik» növüdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Хорн, К. Женская психология. Европейский институт психоанализа. С-II.: 1993.
2. Бок, Гизела. История, история женщин, история полов. Пер. В. И. Рубцова. 1994. Вып. 6. С. 170—20
3. İbrahimyova, R. Qadın və kişi bərabərliyi. Gender kitabxanası, Gender tədqiqatları, Bakı El-Alianse, 2000.
4. Mövsümova, L. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Bakı: 200210.

5. Хорн, К. Самоанализ: Психология Женщин. Новые пути в психоанализе. С-П.:2002.
6. Gar, Oinkel, H. Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliff (New Jersey) Prentice-Nall. 19679.
7. Gender elminə giriş. I və II cild. Bakı: Qərb Universiteti, 2004.
8. Mahmudov, M. İdarəetmədə gender ölçülərinin sosial-fəlsəfi təhlili. Müasir dövrdə fəlsəfənin yeni istiqamətləri və genderin sosial-fəlsəfi problemləri toplusu. Bakı: «Yeni nəsil», 2002.

AİLƏDƏ UŞAQLARIN MANİPULYATİV DAVRANIŞI

Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva

ADPU

psixol.ü.f.d., dosent

ulviyya16@yandex.com

Xülasə

Psixologiyada manipulyasiya, aldatma və təzyiqdən istifadə edərək bir şəxsin qavrayışını və ya davranışını dəyişdirmək üçün ona və ya bir qrup insana yönəlmiş müəyyən fəaliyyətlərdən ibarət sosial təsir növüdür. Manipulyatorun əsas məqsədi öz mənafeyinə uyğun şəkildə digər bir insanın davranışını gizli idarə etməkdən ibarətdir. Manipulyasiya uşağa mənfi təsir göstərə bilər. Manipulyativ davranış uşaqlarda stressin və narahatçılığın inkişafına, eləcə də uşağın başqaları ilə münasibətlərinin pozulmasına səbəb ola bilər. Ona görə də uşağınıza bu vərdəşin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək, onlara həmyaşıdları və böyükklərlə dürüst və açıq ünsiyyət qurmağı və ünsiyyət qurmağı öyrətmək vacibdir. Unutmayın ki, uşağınızın davranış və xarakterinin formalaşmasında əsas rol oynayırınsınız. Buna görə də manipulyasiyadan çəkinməli, övladınıza başqaları ilə ünsiyyətdə açıq və səmimi olmağı öyrətməlisiniz.

Açar sözlər: manipulyasiya, davranış, ünsiyyət, ailə, uşaqlar, valideynlər.

Summary

In psychology, manipulation is a type of social influence consisting of certain activities aimed at a person or a group of people in order to change the perception or behavior of a person using manipulation, deception and pressure. The main goal of the manipulator is to secretly control the behavior of another person in accordance with his own interests. Manipulation can have a negative effect on the child. Manipulative behavior can lead to the development of stress and anxiety in children, as well as the disruption of the child's relationships with others. Therefore, it is important to help your child overcome this habit, teach them to communicate and communicate honestly and openly with peers and adults. Remember that you play a key role in shaping your child's behavior and character. Therefore, you should avoid manipulation and teach your child to be open and sincere in communication with others.

Key words: manipulation, behavior, communication, family, children, parents

Bu və ya digər şəkildə, demək olar ki, hər kəs uşaq manipulyasiyası ilə bağlı problemlərlə üzləşir - həm demokratik üslubu tətbiq edən valideynlər, həm də ciddi tərbiyəli, avtoritar üslublu ailələr.

Əvvəlcə terminologiyayı anlayaq. Psixologiyada manipulyasiya, aldatma və təzyiqdən istifadə edərək bir şəxsin qavrayışını və ya davranışını dəyişdirmək üçün ona və ya bir qrup insana yönəlmiş müəyyən fəaliyyətlərdən ibarət sosial təsir növüdür. Manipulyasiya deyəndə, manipulyatorun şəxsi məqsədlərinə çatmaq üçün zəruri olan qərar qəbulu, işlərin icrası və insanın nəyəsə münasibətini dəyişdirən, ondan gizlədilmiş təhriki başa düşülür. Manipulyasiyaya neqativ münasibət bununla əlaqəlidir. Amma o, müsbət nəticələr də verə bilər (məsələn, təlim və tərbiyədə). Müəllim şagirdi manipulyasiya edərək obyektiv olaraq şagirdə münasibətdə ona aid olan məqsədlərə nail olmağa çalışır (baxmayaraq ki, şagirdin nöqteyi-nəzərincə bu məqsədlər lazımsız görünür).

Manipulyasiyadan daha çox təsir peşəkarları istifadə edirlər (satıcılar, xidmət sahəsinin işçiləri,

rəhbərlər, taksi şoferləri, ofisiantlar, dini sahədəkilər, dilənçilər, fırılacaqılar və s.). Manipulyativ ünsiyyət zamanı tərəf müqabilinin qavranılması özünəməxsus xarakter kəsb edir: ona şəxsiyyət kimi deyil, məqsədə çatmaq üçün lazım ola biləcək keyfiyyətlər məcmuyu kimi baxırlar.

Amerika psixoloqu Everett Leo Şostrom manipulyasiyanın səbəblərini və növlərini, onların tanınma yollarını, eləcə də manipulyasiyadan özünüaktuallaşdırmağa qədər şəxsi inkişaf üsullarını təsvir edir. Onun fikrincə, hər bir insan bu və ya digər dərəcədə manipulyatordur. Bunun səbəbi insanların nevroitik yüküdür. Manipulyator özünü və digər insanı bir əşya kimi qəbul edir, onun məqsədi başqalarını idarə etməkdir (4).

R.Çaldini (1999) bərc və məsuliyyət normalarını istismar edən manipulyativ priyomlardan söhbət açır: 1. “ayaq qapıda” effekti – insan ilk xahişdə yardım etdiyi üçün özünü qayğıkeş adam kimi hiss etməyə başlayır və özünüqəymətin qalxması ilə şüurlu ya şüursuz şəkildə öz üzərinə mənəvi vəzifələr qoymuş olur; 2. “sınaq şarı” effekti – məsələn müəllimlərdən hər hansı tədbirdə iştirak etməyi (sınaq şarı) soruşurlar və razılığı alan kimi tədbirin erkən saatda olacağını qeyd edirlər. İstər – istəməz söz verildiyi üçün gəlməmək mümkün olmur (kişi sözü); 3. “tələ yemi” effekti – “sınaq şarı”nın formalarından biridi, mağazada ucuz qiymətə paltar qoyurlar, məlum olur ki, əslində reklamdır; 4. “qapıdan olursa, onda pəncərədən” effekti – Əvvəl çətin tapşırıq tələb olunur bilərəkdən, sonra asan. Eyni adamdan gəlməlidir və eyni mövzuya toxunmalıdır; 5. qızıdırma effekti – məsələn, sən belə asanlıqla təsir altına düşürsən? təhrik etmə effekti – məsələn, çətin sən bunu həll edə biləsən (3).

Psixoloq Şarie Stines qeyd edirmiş ki, manipulyasiya ustası olan şəxslər, qarşılarındakı insana zülm edərək və yaxud özlərini qurban kimi göstərərək hər istədiklərini etdirməyə çalışırlar.

Qarşısındakını manipulyasiya etməyə çalışan insanların əsl məqsədi, digər insanları idarə etməkdir. Manipulyator, insanlarla bir dialoq qurmaq əvəzinə ya zülmkar, ya da qurban roluna girirlər və duyğu hücumuna keçirlər. Sizin üzərinizdə manipulyatorluq etmək istəyən şəxs vəzifəcə sizdən üstündürsə, zülmkar, sizdən vəzifəcə aşağıdırsa, qurban rolunu oynamağa çalışacaq. Zülmkar rolunda olan manipulyatorlar daha fərqli yerlərdə qarşınıza çıxıb bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, manipulyasiya həmişə pis bir şey deyildir. Peşəkar və pedaqoji vəzifələrin böyük əksəriyyətinin həyata keçirilməsində, müəllim-tələbə münasibətlərində manipulyativ ünsiyyət özünü göstərir. Manipulyasiya üsullarının seçimi əsasən müəllim şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Tələbələr onlar haqqında informasiyanı ya müəllimlərin davranışından, ya da yuxarı kurslardan bakalavrlardan, eləcə də digər qeyri-rəsmi kanallar vasitəsilə alırlar. Onlar yumşaq xarakterli, mehriban, kömək etməyə hazır olan müəllimlərdən istifadə edirlər.

Sağlam psixologiyaya sahib olan şəxslər, aciz insanların manipulyasiyaları ilə tez-tez qarşılaşa bilər. Hər bir manipulyatora məxsus əlamət-tərəfdaşın iradəsinə sahib olmağa cəhddir. Manipulyator həmişə size tabe olmağa və asılı vəziyyətə salmağa çalışacaq. O, bu asılılığı sizin zəifliklərinizdən, qorxularınızdan, istənilən arzularınızdan (pul, hakimiyyət, şöhrət, tanınma, sevgi) götürəcək. Manipulyatoru fərqləndirən ikinci əlamət-onun davranışında yalan, riyakarlıqdır. Manipulyatorun üçüncü fərqi siz həmişə onun fikirlərində aşkar edəcəksiniz. Həmin fikirlərdə çağırış birləşməyə deyil, ayrılmağa olacaqdır.

Beləliklə, Manipulyatorun əsas məqsədi öz mənafeyinə uyğun şəkildə digər bir insanın davranışını gizli idarə etməkdən ibarətdir. Manipulyasiya etmənin səbəbini bilməklə və manipulyatorların davranışlarının strateji xətlərinə bələd olmaqla nəinki onları ətrafdakı insanlar arasında ayırd etmək, həmçinin onların bu rəftarının təsirindən yayınmaq da mümkündür.

Uşaq manipulyasiyaları hansı yaşda başlayır? Uşaqların manipulyasiyalarına və onlara cavab vermə yollarına gəldikdə, tez-tez bir uşağın manipulyasiya edə biləcəyi və əgər varsa, hansı yaşdan etibarən özünü göstərməsi mübahisə doğurur. Məşhur rus psixoloqu və müəllimi L.V. Petranovskayanın fikrincə, manipulyasiya mürəkkəb fəaliyyət növüdür. Və bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün beynin bu əməliyyata cavabdeh olan hissələrinin kifayət qədər yüksək dərəcədə yetkin olması lazımdır. Buna görə də, 6-7 yaşa qədər, bəzən hətta 9 yaşa qədər şüurlu manipulyasiya haqqında danışmağa ehtiyac yoxdur.

Uşaq situasiyanı manipulyasiya edəcəyi adamın prizmasından görməli, nəticə əldə etmək üçün öz hərəkətlərini hesablamalı, hər şeyi fərqi nə varmadan etməlidir. Üç-dörd yaşlı uşaq üçün bir az

mürəkkəbdir. Uşaqların manipulyasiya etməsi ətrafında zidiyyətli fikirlər vardır. Bəziləri onlar hər şeyi manipulyasiya adlandırmağa çalışırlar, o cümlədən uşağın öz ehtiyaclarını ödəmək üçün sadə istəklərini.

Uşaqlar manipulyasiya etməyi nə vaxt öyrənirlər və onlara kim öyrədir? Uşaq doğulduğu andan özünü naməlum bir dünyada tapır və məlumat almağa başlayır. Uşaq üçün ən vacib məlumat verən valideynlərdir. Nə yaxşı və nə pisdir, nə mümkündür və nə deyil - bütün bu suallara ana və ata cavab verir. Uşağın edə biləcəyi hər şeyə görə bizə, valideynlərinə borcludur. Təəssüf ki, biz uşaqlara təkcə yaxşı və faydalı şeyləri deyil, həm də pis və zərərli şeyləri öyrədirik, manipulyasiya da daxil olmaqla. Əgər bu gün uşağın valideynləri onları cəzalandırıbsa, sabah isə eyni hərəkətə məhəl qoymayıblarsa; qışqıraraq və qorxutmaqla məqsədinizə çatdınsa; əgər onlar məsuliyyət götürə bilmirlərsə və ümumiyyətlə özlərini kiçiklər kimi apara bilmirlərsə, bütün bunlar balaca manipulyatorun doğulması üçün münbit zəmin yaradır. Yalnız uşağın manipulyasiya davranışında nə xoşbəxtlik, nə də sülh var.

Çox vaxt uşaq manipulyasiyasından istifadə valideynlərlə münasibətləri yaxşılaşdırmağın bir yoludur. Bəzən valideynlər özləri çoxlu sayda oyuncaq, bahalı əşyalar almağı və uşağın bütün ehtiyaclarını ödəməyi etibarlı münasibətlər qurmaq strategiyası kimi görürlər. Bunu etməklə böyük səhv edirlər.

Hər yaşda olan uşaq ana və atasından diqqət, sevgi və dəstək gözləyir və bunun üçün bütün mümkün üsullardan istifadə edir ki, diqqəti cəlb etsin və gündəlik işlərdən yayınsın, həll edərkən uşaq əsas obyekt kimi deyil, yalnız fon kimi çıxış edir.

Uşaq manipulyasiyası ilə bağlı problemləri həll etməyə başlamazdan əvvəl bu davranışın səbəblərini başa düşmək lazımdır.

Uşağın manipulyasiya davranışının səbəbləri və ilkin şərtləri aşağıdakılardır: lazımi diqqətin olmaması; valideynlərin və digər əhəmiyyətli yetkinlərin təqlidi; müttəfiq dəstəyi; mükəmməl şablon; qoruma.

Manipulyasiya uşağa mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, manipulyasiya stressin və narahatçılığın inkişafına, eləcə də uşağın başqaları ilə münasibətlərinin pozulmasına səbəb ola bilər. Ona görə də uşağınıza bu vərdişin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək, onlara həmyaşdaları və böyüklərlə dürüst və açıq ünsiyyət qurmağı və ünsiyyət qurmağı öyrətmək vacibdir. Unutmayın ki, uşağınızın davranış və xarakterinin formalaşmasında əsas rol oynayırınsınız. Buna görə də manipulyasiyadan çəkinməli, övladınıza başqaları ilə ünsiyyətdə açıq və səmimi olmağı öyrətməlisiniz.

Uşaqların manipulyasiyalarının qarşısını almaq niyə lazımdır? Əgər uşağınızın davranışında manipulyasiya hərəkətləri görürsünüzsə, hər şeyin öz axarı ilə getməsinə imkan verməyin, müşahidə edin. Çox vaxt manipulyasiya kömək üçün bir fəryaddir.

Kiçik bir manipulyatorla qarşılaşdıqda, valideynlər bu "hücumun" haradan gəldiyinə təəccüblənirlər, hətta çox vaxt özləri belə davranışı təhrik etdiklərinə şübhə etmirlər. Müxtəlif növ manipulyasiyalarla necə hoqqabazlıq etməyi məharətlə bilən uşaq nadir hallarda xoşbəxt olur. O, müxtəlif növ və manipulyasiya üsullarını sınamalı, bəzi hərəkətlər icad etməlidir ki, ona diqqət yetirsinlər, istək və maraqlarını eşitsinlər. Ancaq aldatmaqla istədiyini aldıqdan sonra məmnunluq duymur, çünki bunun süni şəkildə yaradıldığını, təəssüf ki, bunun bir illüziya olduğunu başa düşür.

Təəssüf ki, bir çox hallarda valideynlər özləri övladlarını manipulyator edən "şərait yaradırlar".

Manipulyasiya ilə mübarizədə ən vacib şey səbrlə məqsədə çatmaqdır. Uşaqlarda manipulyativ davranışı aradan götürmək üçün aşağıda göstərilən bir neçə davranış qaydalarına əməl etmək vacibdir:

1) Özünə nəzarət. Diqqət mərkəzinə çevrilsəniz və isteriya güclənsə belə, soyuqqanlılığınızı itirməyin. Unutmayın ki, bütün bunlar sizi idarə etmək cəhddir. 2) Məhəl qoymayın. Uşaqların davranışı sizinlə əlaqə saxlamağa yönəlib, ona görə də buna qarşı çıxmağın ən yaxşı yolu ona məhəl qoymamaqdır. 3) Vaxt. Uşağın sakitləşməsinə icazə verin. Münaqişədən və ya tantrumdan sonra ara verin. Səbəb bir şey etmək istəməməkdirsə, uşağa müstəqil düşünmək və ya hərəkət etmək üçün vaxt verin. 4) Tələblərin vahidliyi. 5) Güvənin, amma yoxlayın.

Unutmayın ki, valideynlərin əsas silahı sevgidir. Ən şıltaq uşaq belə sevgiyə layiqdir və onun davranışında böyüklər günahkardır. Birlikdə səhvlər etdiniz, yəni onları birlikdə düzəltməlisiniz.

Birdən uşağınızın sizi aldatdığını, zəif tərəflərinizə təzyiq göstərməyə çalışdığını və bunun üçün

müxtəlif manipulyasiyalardan istifadə etdiyini görməyə başlasanız, özünü belə suallar verməlisiniz: uşaqla birlikdə kifayət qədər vaxt keçirirəmmi, onunla yetərinə söhbət edirəmmi, onunla yaxın olurammi, oyunlar oynayırımmı? Əgər yuxarıda göstərilənlər baş verirsə, deməli övladımıza kifayət qədər diqqət göstərmirik, ona lazımı vaxt ayırmırıq.

Bəlkə də bu, vəziyyəti dəyişməli və kiçik və ya böyümüş uşağınıza daha çox sevgi, məhəbbət və diqqət göstərməyə çalışmalı olduğunuz vaxtdır!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Qappoloqraf, 2003.
2. Həməzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2007.
3. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений. Издательство: Питер, 2009.
4. Шостром Э. Человек-манипулятор. Изд-во Института Психотерапии, 2008 г.

ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ÖVLAD TƏRBIYƏSİ

Məlik Şixbala oğlu Məlikov

ADPU Şamaxı filialı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
melikmelikov1960@mail.ru

Leyla Səbuhi qızı Allahverdiyeva

leylaallahverdiyeva61@gmail.com

Xülasə

Abbas Səhhət yaradıcılığında uşaq tərbiyəsi mühüm yer tutur. Uşaq şeirlərində, pyes və hekayələrdə bu məsələyə daha çox diqqət yetirmişdir. Onlarda göstərdi ki, bu sahədə ailənin, məktəbin, müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Açar sözlər: tərbiyə, övlad, valideyn, əxlaq, məktəb, təhsil.

Summary

Child education occupies an important place in Abbas Sahhat's creativity. He paid more attention to this issue in his children's poems, plays and stories. They also showed that the family, school, and teachers have a great responsibility in this field.

Key words: education, child, parent, morality, school, education.

Abbas Səhhətin (Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadənin) yaradıcılığında uşaq tərbiyəsi mühüm yer tutur. Onun nağıl və pyeslərində bu sahəyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Evdə övlad böyütməkdə qüsurları görənlər Abbas Səhhət müəllim “Övladına düzgün tərbiyə verməyən ana valideyn adına layiq deyil” deyir. Bu sahədə ailələrin, məktəblərin, müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyünü deyən A.Səhhət uşaqların valideynlər üçün ən qiymətli və dəyərli varlıq olduğunu diqqətə çatdırıb. İnsanların həqiqi insan olması üçün düzgün təhsil almalıdırlar. Çünki təhsil insanı tərkiyə edir, inkişaf etdirir, onun daxili inkişafını üzə çıxarır, düşüncə aydınlığı və vahid məqsəd ruhu ilə mübarizə əzmi yaradır. Hər kəs ailə həyatı yaşayır, övlad həsrəti ilə yaşayır, gələcək arzularını öz inkişafı əsasında müəyyən edir. Şairin bu fikirləri onun “Oğlum üçün” şeirində daha qabarıq şəkildə ifadə olunur.

Mələyim, yavrucuğum, şükr edirəm Allaha,
Rəhm edib sən kimi nemət mənə əhsən etdi.
Qılaram səcdə müdam izc ilə ol dərgaha

Ki, həyatınla bu gün könlümü xəndan etdi.
Mən səninlə sevərəm ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı.
Səni çoxdan arayıb həsrət ilə bəklərdim,
Sənsiz afaq qaranlıq görünürdü, gözümə.
Səndən ötrü çox uzun illər idi inlərdim,
Qəmlərim yox oluyor, sən gülər ikən üzümə.
Mən səninlə sevərəm ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı. [1, s.79]

A.Səhhət uşağın gələcəyini, inkişafını və gələcək taleyini nəzərə alır və valideynlərdən bu istiqamətdə hərəkət etməyi tələb edir. O, bütün yaradıcılığı boyu ayrı-ayrı şəirlərində göstərir ki, ailələr övladlarına əxlaqi keyfiyyətlərlə gözəl nümunə olmalıdırlar ki, onların davranışları övladları üçün əyani tərbiyəyə çevrilsin. Valideynlərdən uşağa, övladdan ata-anaya səmimi münasibət, bir-birinə inam və güvən, uşağın ehtiyaclarını, daxili aləmini yaxşı bilmək, ağıllı tədbirlər görmək, təhlükədən qorunmaq lazımdır. Əks halda, uşağın həyat yolu təhlükəli olur. Çünki uşaq təkcə valideynlərinin övladı deyil, həm də yaşadığı bütün cəmiyyətin, ölkənin övladıdır. Ona görə də valideynlər övladlarının tərbiyəsinə maksimum diqqət yetirməlidirlər. Valideyn uşağının mənəvi davranışı, şüurlu hərəkəti, dosta-yoldaşa münasibəti ilə vaxtında maraqlanmazsa, o, gələcəkdə nə vətənə, nə də ailəyə heç bir xeyir verə bilməz. Nəticədə, uşağın əxlaqi pozulur, həyatda, cəmiyyətdə valideynə də böyük dərd olur. Təsadüfi deyildir ki, valideynin övladına nəzarətsizliyi üzündən uşaq elm və təhsildən kənar qalır, xoşagəlməz hərəkətlərlə məşğul olur, böyük-küçük saymır və beləliklə, həm özünü və həm də valideynlərinin övlad haqqında gözəl fikirlərini, hiss və həyəcanı məhv edir. A.Səhhət özünün “Küçə uşağı” adlı şeirində narahatlıqla öz fikrini belə ifadə edir:

Görsəm çatarlı bir küçədə oynayır haçaq,
Çılpaq, ayaqyalın, başıaçıq bir dəcəl uşaq,
Adət edib söyüşməyi, daim savaşı,
İt qovmağı, daş atmağı, xalqa sataşmağı,
Əxlaqi pozuq, adəti pis, qasibani yox,
Qəlbim yanar ona, deyərəm: “Ay yazıq cocuq,
Sən sevgili vətənciyimin gül fidanısan,
Sən bir gözəlçə qönçəsən, amma yabanısan,
Zənnim budur, dilənçilik eylər anan sənin,
Zindanlar içrə can çürüdür həm atan sənini!”. [1, s.64]

Şair uşağın acınacaqlı taleyinin bir səbəbini ailənin səhv və məsuliyyətsiz tərbiyəsində görürsə, başqa bir səbəb də təməli yaradan ictimai mühitdədir. A.Səhhət istismar və soyğunçuluğun hökm sürdüüyü cəmiyyətdə hegemon münasibətlərin gənclərin əxlaqına ciddi mənfi təsir göstərdiyini, dilənçilik, qəddarlıq, təvazökarlıq, kinsizlik, qorxaqlıq kimi keyfiyyətlərin formalaşdığını diqqətə çatdırıb. Şübhəsiz ki, bu mənasız həyatı yaşayan uşaq öz həyat tərzini istədiyi kimi oğurluq, əyrilik, bazarda dolaşmaq kimi görəcəkdir. Bununla da Səhhət indiki sosial mühitə qarşı olduğunu bildirib, yaşadığı sosial mühitin uşaqları təhsildən məhrum etməsindən, gənc nəslin tərbiyəsi ilə maraqlanmamasından təəssüflənib. A.Səhhət valideynlərə övladlarının təhsili üçün məsuliyyət hiss etdiklərini bir an belə unutmamağı tövsiyə edib. Valideynlər övladının bütün sahələrdə tərbiyəsinə nəzərə almalıdırlar ki, ilk növbədə uşağın şəxsi nümunəsi ilə maraqlansınlar. Bu, sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir ki, uşaq ilk dəfə ailədaxili dünyaya və onun sonrakı inkişafına göz açanda ailəsinin hər bir hərəkətini təqlid edir, özününkini təqlid etməyə çalışır. Məhz buna görə də A.Səhhət deyirdi ki, valideynlər övladlarına həyatlarının hər anında dostlarına, iş yoldaşlarına, qonşularına münasibətdə gözəl nümunə olmalıdırlar. Uşaqlar valideynlərinin həyatında kiçik dəyişiklikləri gördükləri və hiss etdikləri üçün valideynlərinin düşüncələrindəki hər hansı dəyişiklik də gözəgörməz şəkildə uşaqlara çatır. Odur ki, valideynlər ilk növbədə özlərini tələb etməli və ailə daxilində həmişə bir-birlərinə hörmət əlaməti gözləməlidirlər. O, ailəsinə qarşı mehriban davranır,

heç kimin qəlbini incitməz, əsəbiləşməz, ailəsinin şikayətlərini mümkün qədər münaqişəsiz həll etməyə çalışırdı. Səhhət məktəbdən necə yorğun gəlsə-gəlsin, necə fikirli və düşüncəli olursa-olsun, qızı Ruqiyyə Soltanı görəndə kimi dərhal dərdi dağılar, onu qolları arasına alıb bağrına basardı. Ruqiyyə Soltan onun ən böyük təsəllilərindən biri idi. Bu mehribançılığı gözü ilə görmüş Səhhətin qardaşı Abid deyirdi ki, Səhhətdə ata-bala məhəbbəti elə güclü idi ki, ona tamaşa edəndə qəhərlənməmək olmurdu, elə bil tale bu qısa ömürlü məhəbbətə qəsdən belə qüvvət və kövrəklik vermişdi. A.Səhhət ailə-övlad tərbiyəsinə əsərlərində ona görə çox böyük qiymət verirdi ki, yaşadığı dövrdə övladlarının sağlam ruhda tərbiyəsi qeydinə qalmayan avam valideynlər, pis hərəkətləri ilə uşaqlarına mənfi nümunə göstərən cahil atalar da yox deyildi. Uşağı məktəbə təhsil almağa göndərmək əvəzinə, ona min cür hiylə, qumarbazlıq, qarət etmək, qoçuluq göstərməklə fəxr edən atalar sonda övladlarını həbsxanaya gətirib çıxarırlar. Valideyin əkdüyü toxumların, yəni düzgün olmayan ailə tərbiyəsinin acı, zəhərli meyvəsini dərir. Tərbiyə işində valideynin şəxsi nümunəsini əsas götürən A.Səhhət yüz otuzdan artıq atalar sözündən öz şeirlərində istifadə etmişdir. “Anası gəzən ağacı, balası budaq-budaq gəzər”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”, “Ot kökü üstə bitər” və s. xalq yaradıcılığından istifadə edən A.Səhhətin “Ata çıxan ağacı, oğul budaq-budaq gəzər” hekayəsi daha maraqlıdır. Həmin hekayə tərbiyədə valideyn nümunəsinə həsr edilmişdir. Hekayənin məzmunundan aydın olur ki, atanın pis nümunəsi əsasında övlad atanın üzünə çıxır, mənə pivə yox, şərab süz deyir. Şübhəsiz ki, bu cür atanın övlad yanında heç cür hörmət və nüfuzu olmaz. Real həyat həqiqətləri və canlı müşahidələri əsasında yazdığı bu əsərdə A.Səhhət valideynləri övladlarını pis əməllərdən uzaqlaşdırmağa, onlara yaxşı nümunə göstərməyə, övladlarının yanında nüfuzlu olmağa çağırır. Övlad sevgisi güclü sövqi-təbii bir hissdır. Abbas Səhhətə görə, bu sevgi hissləri valideynin süürünü dumanlandırmamalıdır. Bu sevgi uşağın tərbiyəsi naminə onun cəmiyyət üçün faydalı bir adam kimi yetişməsinə xidmət etməlidir. Maarifpərvər şair uşağın gələcək xoşbəxtliyini təmin etmək üçün ona təhsil verməyi valideynlərin birinci dərəcəli vəzifəsi sayırdı. A.Səhhət “Ata və oğul” şeirində kiçik bir uşağın dili ilə onu belə ifadə edirdi:

Ay dədə, dur get mənə çox şeylər al,
 Bir dənə çanta, bir-iki dəftər al!
 Mən dayım oğluyla gəlirdim bayaq,
 Gördüm o məktəbdə oxuyur çox uşaq.
 Durdum ora pəncərədən baxmağa,
 Dərslərinə azca qulaq asmağa,
 Dərsləri yetdikcə, dədə, axirə,
 Oxudular elliyi birdən-birdən.
 Hamısının yaxşı tuturdu səsi,
 Hər kim ola görsə, düşər həvəsi.
 Çöldə mənə gördü müəllimləri,
 Tutdu apardı özü lap içəri,
 Xeyli danışdırdı mənə, dinlədim,
 Sonra nəvazişlə mənə söylədi:
 -De, səni atan, anan göndərsin məktəbə,
 Elm oxuyub ta yetəsən mətləbə [1, s.160].

Valideynlərin vəzifəsi təkcə övladının təhsilinə diqqət yetirmək deyil, həm də gündəlik verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət etməkdir. Ata məhəbbəti, ana məhəbbəti, valideyn sevgisi o qədər güclü olmalıdır ki, valideynlər övladlarının qayğısına və sağlamlığına ehtiyac duyduqları yerdə tərəddüd etmədən öz mallarını və canlarını qurban verməyə hazır olmalıdırlar. Valideynlər övladlarını işgüzar ruhla böyütməli, övladlarının təhsil alması üçün hər cür şərait yaratmalıdırlar. A.Səhhət bildirib ki, valideynlərin övladlarının təhsil və tərbiyəsi üçün şərait yaratdığını deyəndə gündəlik həyatın təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunu “Ana və oğul” şeirində ananın oğluna söylədiyi sözlərdə daha aydın hiss etmək olar.

Ayıl, oğlum, bu qədər eyləmə xab,
Bir götür qoltuğuna indi kitab.
Məktəbin vaxtı keçir, eylə işi,
Cəhd elə, elm oxu, hənəkami şərab dad,
Yatma bu pəyədə rahat, a cocuq!
Etmə tənbelliyə adət, a cocuq! [1, s.157]

A.Səhhət uşaq şeirlərində, pyeslərində və bir sıra hekayələrində uşaqların tərbiyəsində məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsindən söhbət açaraq göstərirdi ki, övladının tərbiyəsində valideyn məktəbə nə qədər yaxından kömək göstərsə, bir o qədər uşağın təlim-tərbiyə işi müvəffəqiyyətlə nəticələnər. Əksinə, ata-analar bu işdə kiçik bir laqeydliyə yol versələr, onda valideynlər düzəlməsi çətinliklə üzləşən maneələrlə qarşılaşar. Unutmaq olmaz ki, tərbiyə işində asan məsələ yoxdur, ona görə ən kiçik hadisə və faktları belə nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Təcrübə göstərir ki, avam valideynlər bir çox hallarda övladlarının gələcək həyat tərzini düzgün müəyyənləşdirməyə ciddi səhvlərə yol verirlər. A.Səhhət bu fikirləri “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” pyesində daha qabarıq şəkildə verir. A.Səhhət özünün yaradıcılığı boyu övlad tərbiyəsində valideyn məsuliyyətinə böyük qiymət vermişdir. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, hər bir ata və ya hər bir ana öz uşağına nə kimi sifətlər tərbiyə etmək istədiyini dərk etməli və onda bu sahədə ciddi məsuliyyət hissi olmalıdır. A.Səhhət yaradıcılığında uşaqların vətənpərvərlik, estetik, fiziki və əmək tərbiyəsində də geniş yer vermişdir. Onun “Vətən “ şeirində, “Əhmədin qeyrəti” poemasında, “İki uşaq”, “Əkinçi nəğməsi” və s. şeirlərində valideynlərin bu sahədəki rolundan, vəzifələrindən geniş şəkildə bəhs edilir. Onun “Vətən” şeiri himn kimi səslənir və valideynləri uşaqlarını həmin şeir əsasında tərbiyə etməyə çağırır:

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, o şəxsə vicdan olmaz. [1, s.48]

Abbas Səhhətin təbliğ etdiyi vətən sevgisi, vətənpərvərlik o dövrün uşaq və gənclərinin həyatında əxlaqi-mənəvi rol oynadığı kimi, bu gün də torpağımızın bir hissəsinin hökmranlıq etdiyi bir vaxtda bu rol oynayır. görmürəm. Erməni daşnaklarının tapdalanması, öz doğma yurdlarından gələn milyonlarla uşaq qaçqın və qaçqın vəziyyətindədir. Tələbə yataqxanasında Vətən həsrəti ilə yaşadığı, xalqımızın bütün övladlarına, xüsusilə gənclərə səsləndiyi bir dövrdə Vətən daha uyğun səslənir. Ölkənizin azadlığı üçün mübarizə aparın.

Elmi yeniliyi: A.Səhhət yaradıcılığında uşaqların tərbiyəsində məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən valideynlər və pedaqoji işlə məşğul olan öyrədənələr istifadə edə bilərlər. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi, ailə pedaqogikası və pedaqogika tarixi fənlərinin tədrisində yararlanmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
2. Mehdiyev A. Xatirələr. Bakı: 1968, 153 s.

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VƏ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU

Zərifə Əbülfət qızı Zeynalova

ADPU

pedaqogiuka üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

zarifa.zeynalova@mail.ru

Xülasə

Bədii ədəbiyyatın zənginliyi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Əsrlər boyu müaliə insanın potensial mənəvi imkanlarını üzə çıxaran şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi kimi xidmət etmişdir. Ədəbiyyat uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən mühüm vasitələrdən biridir. Kiçik yaşlarından onların yaşına, maraqlarına uyğun ədəbiyyatla tanışlıq həyat hadisələrinə, insanlara, təbiətə böyük maraq yaradır.

Резюме

Богатство художественной литературы оказывает непосредственное влияние на развитие личности ребенка. На протяжении веков чтение служило средством формирования личности, раскрывающим потенциальные духовные возможности человека. Художественная литература является одним из важных инструментов в формировании ребенка как личности. Знакомство с литературой, соответствующей их возрасту и интересам, с юных лет создает у них большой интерес к жизненным событиям, людям, природе.

Summary

The richness of fiction has a direct impact on the development of a child's personality. For centuries, reading has served as a means of personality formation that reveals the potential spiritual capabilities of a person. Fiction is one of the important tools in the formation of children as a personality. Familiarity with literature appropriate to their age and interests from a young age creates in them a great interest in life events, people, and nature.

Məktəbəqədər dövr uşağın ədəbi inkişafının ilk və əsasən müəyyənəddici mərhələsidir, müaliyə maraq və ehtiyacın formalaşdığı, bədii ədəbiyyatın tam qavranılması və dərk edilməsi üçün əsasların qoyulduğu xüsusi, həssas oxu təhsili dövrüdür.

Bədii ədəbiyyatın zənginliyi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Əsrlər boyu müaliə insanın potensial mənəvi imkanlarını üzə çıxaran şəxsiyyətin formalaşması vasitəsi kimi xidmət etmişdir. Bədii ədəbiyyat uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm vasitələrdən biridir. Kiçik yaşlardan onların yaşlarına və maraqlarına uyğun ədəbiyyatla tanış olmaları onlarda həyat hadisələrinə, insanlara, təbiətə böyük maraq yaradır. Oxu mədəniyyəti uşağın sosial, koqnitiv, kommunikativ, bədii, estetik və ümumi mənəvi inkişafının əsasını təşkil edir.

Bədii ədəbiyyat nümunələrində xalqların və uşaqların həyatına dair, onların yaş xüsusiyyətlərinə, qavrama qabiliyyətlərinə uyğun janr, forma və üslubda müxtəlif problemlər qaldırılır, uşaqlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik, sədaqət, dostluq, doğruluq, əməksevərlik, insanpərvərlik və humanizm kimi yüksək insani keyfiyyətlər tərbiyə edilir.

Uşaqlar üçün yazılan əsərlər xeyirxah, mərd və cəsur qəhrəmanları, maraqlı süjet və kompozisiyası, sadə və aydın bədii ifadə vasitələri, səlis dili ilə seçilir.

Bədii əsərlərdəki obrazlar, psixoloji hallar, hadisələrin inkişafı uşaqların dünyagörüşünü genişləndirdiyi kimi, məlumatlarını da artırır.

O.S.Uşakova qeyd edir ki, bədii ədəbiyyat uşağa cəmiyyət və təbiət həyatını, insan hissələri və münasibətləri dünyasını açır və izah edir. Uşağın təfəkkürünü və təxəyyülünü inkişaf etdirir, duyğularını zənginləşdirir və ədəbi dilin gözəl nümunələrini təqdim edir. Onun tərbiyəvi, idrak və estetik əhəmiyyəti çox böyükdür, çünki uşağın ətrafdakı dünya haqqında biliklərini genişləndirməklə, uşağın şəxsiyyətinə təsir göstərir və ana dilinin forma və ritmini incə hiss etməq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Bədii ədəbiyyatın uşağın əqli və estetik inkişafına təsiri hamıya məlumdur. Hisslərin tərbiyəsində və uşaqların nitqinin inkişafında onun rolu böyükdür. Bədii ədəbiyyat uşağa cəmiyyət və təbiət həyatını, insani hissələr və qarşılıqlı anlaşma dünyasını açır və tanış edir. Uşağın təfəkkürünü və təxəyyülünü inkişaf etdirir, duyğularını zənginləşdirir və ədəbi dilin gözəl obrazlarını təqdim edir.

Bu mövzunun aktuallığı onunla müəyyən edilir ki, hazırda cəmiyyət televiziya və kompüter kimi açıq mənbələrdən məlumat əldə etmək problemi ilə təmasda olub, beləliklə, ailə mütaliəsi kimi bu fəaliyyət növünü faktiki olaraq minimuma endirmişdir. Bu vəziyyətdə uşaqlar ilk növbədə əziyyət çəkirlər, çünki böyükələr və həmyaşlıqları ilə psixo-emosional ünsiyyətin olmaması səbəbindən uşaqlarda insanlar arasında ünsiyyət haqqında yanlış təsəvvürlər yaranır. Bu baxımdan pedaqogika təhsil sisteminin, xüsusən də məktəbəqədər təhsil sisteminin dəyər prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi problemi ilə üzləşir, və burada təbii olaraq uşağı bədii ədəbiyyatın əsasları ilə tanış edən xalq irsinin mənimsənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xalqın şifahi ədəbiyyatı onun daimi mövzu mənbəyi olmalıdır. Müdrikliyə, qəhrəmanlığa, ədalətliyyə, qorxmazlığa, hazırcavablığa və sair yüksək, ali keyfiyyətlərə malik olan insanlar uşaq ədəbiyyatının baş qəhrəmanları olurlar.

Uşaq ədəbiyyatının məqsədi, uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, dövrünün dünyəvi biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etmək, tarixini, keçmişini dərinlən öyrətmək, gələcəyin böyük quruculuq işlərində fəal iştirak etmək istəyi ilə tərbiyə etməkdir. Uşaq ədəbiyyatı bir sıra vəzifələri həyata keçirməlidir: uşaqlar üçün yazılan əsərlər sadə, aydın bir dilə malik olmalıdır.

Mədəni nitqin əsası ilk öncə ailədə qoyulur, sonra isə fərdin bağça, məktəb mərhələsində davam etdirilir: özəyi anadan, bağçada tərbiyəçi-müəllimdən, məktəb illərində oxu kitablarından, ədəbiyyat dərslərindən, əlavə bədii oxu vəsaitlərindən, əlbəttə ki, dil-ədəbiyyat müəllimlərinin verdiyi bilikdən, dil nümunələri ilə zəngin radio-televiziya verilişlərindən qaynaqlanır, onların əvəzsiz zəhməti hesabına formalaşır yaranır. Məhz bunların sayəsində uşaqlarda söz ehtiyatı artır, düzgün dil vərdişləri, mədəni danışq adəti formalaşır.

Ədəbi əsəri qavramaq, bədii ifadənin məzmununu və xüsusiyyətlərini dərk etmək bacarığı kortəbii şəkildə yaranmır, bütün məktəbəqədər yaş dövründə tədricən formalaşır.

Uşaq bağçasında ədəbi təhsilin vəzifələrini müəyyən etmək vacibdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqları bədii ədəbiyyatla tanış etməkdə məqsəd S. Y. Marşakın fikrincə, gələcək böyük "istedadlı oxucu", mədəni təhsilli bir insanın formalaşmasıdır.

Uşaqları bədii ədəbiyyatla tanış etməyin vəzifələri və məzmunu ədəbiyyat əsərlərinin qavranılması və dərk edilməsi xüsusiyyətlərinə dair biliklər əsasında müəyyən edilir və uşaq bağçası proqramlarında təqdim olunur.

Ümumiyyətlə, bu vəzifələri aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda bədii ədəbiyyata marağı inkişaf etdirmək, müxtəlif janrlı əsərləri tam qavramaq bacarığını inkişaf etdirmək, əsərlərin məzmununun mənimsənilməsini və ona emosional həssaslığı təmin etmək;

2. Bədii ədəbiyyatın xüsusiyyətləri haqqında ilkin təsəvvürlər formalaşdırmaq: janrlar (nəsr, poeziya), onların spesifik xüsusiyyətləri haqqında; o kompozisiya; obrazlı dilin ən sadə elementləri haqqında təsəvvürlər yaratmaq;

3. Ədəbi-bədii zövqü, əsərlərin əhval-ruhiyyəsini anlamaq və hiss etmək bacarığını inkişaf etdirmək.

Beləliklə, bədii ədəbiyyat uşaq şəxsiyyətinin formalaşması, onun bədii inkişafı məsələlərinin həlli üçün həm də nitqinin inkişafında böyük rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı. B: «Maarif», 1985.

2. Səlimxanova X.İ. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisə-lərində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin öyrədilməsi. Bakı: «Maarif», 1985.

3. Hacıyeva Ə. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı. Bakı: «Maarif», 1992.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA MAARİFPƏRVƏRLİK

Əlişah Əzizxan oğlu Eyyubov
ADPU Şamaxı filialı
eyyubovalishah@gmail.com

Xülasə

Abbas Səhhət hər zaman maarifçiliyə daha çox meyil göstərib. O dövrdə Azərbaycanda məktəblərin əksəriyyəti ruhani məktəbi idi və orada yalnız islam və ərəb dili tədris olunurdu. Məktəblərdə nə humanitar fənlər, nə də təbiət elmləri tədris olunurdu.

Səhhət "yeni məktəblər" uğrunda hərəkatın önəmli nümayəndələrindən biri idi. Həmin dövrdə bu cür məktəblərə artıq İran (Pəriya) ərazisində rast gəlinirdi. İran o dövrdə burjua inqilabının astanasında idi və orada maarifçilik tendensiyaları güclü idi. Şair professor A.Hüseynzadənin 1906-1907-ci illərdə "Füyuzat" jurnalını buraxan romantik ədəbi qrupuna qoşulur. Səhhət, demək olar ki, Bakıda çıxan bütün jurnal və qəzetlərdə çap olunurdu; o, tərcüməçi şair kimi, azərbaycanlıları rus şair və yazıçılarının yaradıcılığı ilə tanış edir, eyni zamanda fransız, alman və erməni dillərindən də tərcümələr edirdi.

Açar sözlər: marifçilik, mədəniyyət, elm, təhsil, ədəbi-ictimai fikir, ideya.

Summary

Abbas Sahhat has always shown more inclination towards enlightenment. At that time, most of the schools in Azerbaijan were religious schools, where only Islam and Arabic were taught. Neither humanities nor natural sciences were taught in schools.

Sehhat was one of the important representatives of the movement for "new schools". At that time, such schools were already found in the territory of Iran (Persia). Iran at that time was on the brink of a bourgeois revolution, and the Enlightenment tendencies were strong there. The poet joined the romantic literary group of professor A. Huseynzade, who published the magazine "Fyuuzat" in 1906-1907. Health was published in almost all magazines and newspapers published in Baku; as a poet-translator, he introduced Azerbaijanis to the works of Russian poets and writers, and at the same time translated from French, German and Armenian languages.

Key words: enlightenment, culture, science, education, literary-social thought, idea.

Abbas Əliabbas oğlu Mehdizadə (Abbas Səhhət) 1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdı. 1900-cü ildə Tehran Universitetinin tibb fakültəsini bitirən və rus, ərəb, fars və fransız dillərini mükəmməl bilən gənc Abbas 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır və həkimlik etməklə yanaşı məktəblərdə Azərbaycan dilindən dərs deyir.

Məhz bu dövrdən etibarən yaradıcılığa başlayır və artıq 1903-cü ildən məqalələri Şərqi-Rus qəzetində çap olunur. 1905-ci ildə "Yeni poeziya necə olmalıdır?" adlı məqaləsi, daha sonra "Poetik nitq", "Azadlığa mədhiyyə", "Oyanışın səsi" şerləri işıq üzə görünür.

"Yeni üslublu məktəblər" ideyasının qızgın tərəfdarı və təbliğatçısı olan Abbas Səhhət, professor Əli bəy Hüseynzadənin banisi olduğu Azərbaycan romantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulur.

Həmin dövrdə Bakıda nəşr olunan bir çox jurnal və qəzetlərdə mütəmadi çıxış edir. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan yazıçı Lermontov, Puşkin, Krilov, Maksim Qorki, Viktor Hüqo və digər şair və yazıçıların əsərlərini azərbaycan dilinə çevirir.

1912-ci ildə şairin şerlərindən ibarət "Sınıq saz" və Avropa şairlərindən tərcümə etdiyi "Qərb günəşi" adlı şerlər toplusu işıq üzə görünür. Bir qədər sonra "Əhmədin şücaəti" adlı poeması, 1916-cı ildə isə "Şair, muza və şəhərli" adında romantik poeması nəşr olunur.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında Nizami, Hafiz, Sədi kimi şairlərin böyük təsiri duyulur. türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə də yaxından maraqlanır, xüsusilə Tofiq Fikrət yaradıcılığına rəğbət bəsləyirdi. Dövrü mətbuatdakı çıxışları arasında böyük Azərbaycan şairi, əziz dostu və məsləkdaşı Mirzə Ələkbər Sabir haqqında məqalələri xüsusi yer tutur. (1)

Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində hər şeydən öncə şair, tərcüməçi, şeir

nəzəriyyəçisi və nasir kimi qalıb. Elmə, təhsilə, maarifə çağırış onun yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. Azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl mənəvi neməti hesab edir, bütün xalqların firavanlığını və xoşbəxtliyini onların azad yaşamasında görürdü.

1905-ci ildə "Yeni poeziya necə olmalıdır?" adlı məqaləsi, daha sonra "Poetik nitq", "Azadlığa mədhiyyə", "Oyanışın səsi" şeirləri işıq üzünə görünür. "Yeni üslublu məktəblər" ideyasının qızgın tərəfdarı və təbliğatçısı olan Abbas Səhhət, professor Əli bəy Hüseynzadənin banisi olduğu Azərbaycan romantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulur.

O, Bakıda nəşr olunan bir çox jurnal və qəzetlərdə mütəmadi olaraq çıxış edir. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan A.Səhhət Lermontov, Puşkin, Krılov, Maksim Qorki, Viktor Hüqo və digər şair və yazıçıların əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirir. (5)

1912-ci ildə şairin şeirlərindən ibarət "Sınıq saz" və Avropa şairlərindən tərcümə etdiyi "Qərb günəşi" adlı şeirlər toplusu işıq üzünə görünür. Bir qədər sonra "Əhmədın şücaəti" adlı poeması, 1916-cı ildə isə "Şair, muza və şəhərli" adında romantik poeması nəşr olunur. Şairin yaradıcılığında Nizami, Hafiz, Sədi kimi şairlərin böyük təsiri duyulur. Türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə də yaxından maraqlanır, xüsusilə Tofiq Fikrət yaradıcılığına rəğbət bəsləyirdi. Dövrü mətbuatdakı çıxışları arasında böyük Azərbaycan şairi, əziz dostu və məsləkdaşı Mirzə Ələkbər Sabir haqqında məqalələri xüsusi yer tutur.

Abbas Səhhət Azərbaycanda liberal burjuaziya ideyasını müdafiə edir, İslam dəyərlərindən imtinaya qəti etirazını bildirir və əsərlərində "ümummüsəlman qərbçiliyi" ideyasını dəstəkləyirdi. Abbas Səhhət Şərqi Qərblə birləşdirməyə və Azərbaycanı bu yolun kəsişmə nöqtəsinə çevirməyə çalışırdı.

Şair və pedaqoq peşəsi bir-birindən ayrılmazdır. Üstəlik, sən maarifpərvər şairsənsə və auditoriyanın bir hissəsini uşaqlar təşkil edərsə, bu, vəhdət daha aydın hiss edilir. Bu il hamımızın uşaqlıq illərimizdən tanıdığımız şair Abbas Səhhətin anadan olmasının 140-cı ildönümü tamam olur.

1901-ci ildə İranda "Müzəffəriyə" məktəbinin tibb şöbəsini bitirən Səhhət Şamaxıya qayıdır və tibb sahəsində çalışmaqdan imtina edir. Oğlunun təhsilinə xeyli pul xərcləmiş molla atasının gözləntilərinin əksinə olaraq, Abbas həkimlikdən imtina edir, yerli məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə başlayır. Abbas əksər uşaq şeirlərini də məhz həmin dövrdə yazır. Onun "Ana və bala", "Ata və oğul", "Yay", "Quşlar", "Tənbəl" və digər şeirləri bizə hələ uşaqlıq illərimizdən yaxşı tanışdır.

Amma Səhhət hər zaman maarifçiliyə daha çox meyil göstərmişdir. O dövrdə Azərbaycanda məktəblərin əksəriyyəti ruhani məktəbi idi və orada yalnız islam və ərəb dili tədris olunurdu. Məktəblərdə nə humanitar fənlər, nə də təbiət elmləri tədris olunurdu. (2)

Səhhət "yeni məktəblər" uğrunda hərəkatın önəmli nümayəndələrindən biri idi. Həmin dövrdə bu cür məktəblərə artıq İran (Pəriyyə) ərazisində rast gəlinirdi. İran o dövrdə burjuva inqilabının astanasında idi və orada maarifçilik tendensiyaları güclü idi. Şair professor A.Hüseynzadənin 1906-1907-ci illərdə "Füyuzat" jurnalını buraxan romantik ədəbi qrupuna qoşulur. Səhhət, demək olar ki, Bakıda çıxan bütün jurnal və qəzetlərdə çap olunurdu; o, tərcüməçi şair kimi, azərbaycanlıları rus şair və yazıçılarının (A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, İ.S.Nikitin, S.Y.Nadson, M.Qorki və s.) yaradıcılığı ilə tanış edir, eyni zamanda fransız (V.Hüqo, A.Myusse, S.Pryudos və s.), alman və erməni dillərindən də tərcümələr edirdi.

Sənətsünas Laçın Səmədzadə açıqlamasında bildirib ki, Abbas Səhhət bir maarifpərvər kimi, Şərqlə Qərbin yaxınlaşmasının tərəfdarı olub: "Onun Qərb ədəbiyyatının tərcüməsinə və təbliğinə bu qədər vaxt ayırmasının səbəbi də bu idi. Abbas Səhhət dövrün liberal türk burjuaziyası ideyasının təmsilçisi idi". Onun ideyalarında çoxsaylı islam elementlərinə də rast gəlinirdi və bu, şairin İranda yaşaması ilə bağlı idi: "Amma bilavasitə əsərlərində o, ön plana "ümummüsəlman qərbçiliyi" motivlərini çıxarırdı. Onda müəyyən sintez ideyası, mədəniyyətinin qarşılıqlı şəkildə daha da zənginləşməsi arzusu var idi. Çünki Səhhət istər İran, istər rus ədəbiyyatını çox yaxşı bilirdi". (3)

1905-1911-ci illərdə İranda baş vermiş burjuva inqilabı Səhhət tərəfindən çox isti qarşılanıb. Şair ən yaxşı şeirlərini bu hadisələrə həsr edib. Həmin şeirlərdə Abbas Səhhət sosial problemlərin, yoxsulluğun köklərini sərt və real şəkildə göstərir, təhsilin yoxluğundan, doqmatizmdən bəhs edirdi.

Şamaxıda Səhhət satirik şair Sabirlə dostlaşır. Onları ümumi maraqlar və baxışlar birləşdirirdi. Bununla yanaşı, Sabir yaşca Abbasdan böyük idi və o, müəllim kimi, Səhhətin biliklərini artırmasına ciddi şəkildə köməklik göstərmişdir. "Ümumiyyətlə, onu Sabirlə çox şey bağlayırdı. Axı, Sabir adı şair yox, həm də müəllim və vaxtilə ölkədə "yeni tipli məktəb"i ilk bitirənlərdən idi. Söhbət satirik şair, məşhur

maarifpərvər Seyid Əzim Şirvaninin açdığı məktəbdən gedir", - deyər L.Səmədzadə bildirir. Ənənəvi məktəblərdən fərqli olaraq, bu cür məktəblərdə ümumi təhsil fənləri, o cümlədən, Azərbaycan və rus dilləri tədris olunurdu. 1911-ci ildə Sabir özünün kamillik illərində qəflətən dünyasını dəyişdikdə Səhhət dostunun əsərlərini toplayaraq tam həcmdə nəşr etdirir. O, yalnız 1 il sonra özünün şeirlərindən ibarət "Sınıq saz" adlı ilk toplusunu çap edir. Eyni zamanda Abbas Səhhətin rus və Qərbi Avropa şairlərindən tərcümələrin yer aldığı "Qərb günəşi" kitabı da işıq üzü görür. Elə həmin dövrdə onun "Əhmədin qeyrəti" poeması da meydana çıxır. 1916-cı ildə isə Səhhət "Şair, muza və şəhərli" romantik poemasını nəşr etdirir. Sanki Ostrovskinin təqlidi olan "Yoxsulluq eyib deyil" ikipərdəli komediyası, rus şairlərin şeirlərinin tərcüməsindən ibarət "Qərb günəşi" ikicildliyi, "Neft fəvvarəsi" birpərdəli komediyası, "Sınıq saz" şeirlər toplusu Abbas Səhhətin "əl işləri"ndəndir. (4)

Abbas Səhhətin maarifpərvərlik fəaliyyəti çox geniş idi. Onun sağlığında çap olunan kitablarına daxil edilməyən işləri bu gün çoxsaylı jurnallarda, qəzetlərdə, o dövrün dərsliklərində və ayrı-ayrı şəxslərin şəxsi arxivlərində qalmaqdadır. Söhbət əsasən maarifçilik mövzusunda məqalələrdən, Şərq və Qərb nəsrilə, poeziyası və dramaturgiyası ilə bağlı tənqidi oçerklərdən gedir.

Avropa, ilk növbədə, rus nəsrini əla bilən Abbas Səhhət eyni zamanda həm də fars poeziyasının ciddi təsiri altında idi. Onun şeirlərinin ədəbi dilinə və metrikasına Hafizin, Sədinin və digər klassiklərin əsərləri öz təsirini göstərmişdi; eyni zamanda Abbas Səhhətin yaradıcılığında türk poeziyasına, onun müasir təmsilçilərinə, Azərbaycan və Türkiyə müəlliflərinə də maraq hiss olunur. A.Səhhətin Şərqlə Qərbi bir-birinə uyğunlaşdırmaq, hər iki mədəni dünyanı birləşdirmək və Azərbaycanı faktiki olaraq, bu yolun kəsişməsinə çevirmək üçün mədəniyyət və biliyi hansı enerji və sözün yaxşı mənasında, fanatizmlə təbliğ etdiyinə heyrətlənməmək mümkün deyil... Abbas Səhhət 1918-ci il iyulun 11-də Gəncədə dünyasını dəyişib.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbas Səhhət (Abbas Səhhət Əliabbas oğlu Mehdizadə) Biblioqrafiya.
2. İsayev İ.N. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı: Nurlan, 2001.
3. Əmirəliyeva B. Pedaqoji fikir tarixindən. Bakı: Mütərcim, 2018.
4. Abbas Səhhət. Əsərləri 2 cildə. 1-ci c. Bakı: Azərnəşr, 1976.
5. Abbas Səhhət. Əsərləri 2 cildə. 2-ci c. Bakı: Azərnəşr, 1976.

İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ MÜHİTİN DÜZGÜN QURULMASI MÜHÜM AMİL KİMİ

Şəlalə İltizam qızı Seyidova

ADPU Şamaxı filialı

seyidova.s.h.h.4@mail.ru

Xülasə

Heç bir ayrışəkiliyə məruz qalmadan bütün uşaqların bərabər əsaslarla keyfiyyətli təhsil almaları, inklüziv təhsilin səmərəli şəkildə qurulması sinif mühitinin təşkilindən asılıdır. Təhsilalanın mühitə adaptasiyası onun həm sosiallaşması, həm də təhsildə nailiyyət əldə etməsinə həmiyyətli təsir göstərir. Bu baxımdan tezisdə əlverişli inklüziv mühitin qurulmasının müxtəlif aspektlərinə toxunulmuş, inklüziv təhsilin qurulması üçün pozitiv fiziki və psixoloji mühitin yaradılması üçün strategialar təklif olunmuşdur.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, fiziki mühit, psixososial mühit, diferensial yanaşma.

Abstract

Ensuring that all children equally receive a quality education without discrimination of any kind and effectively creating inclusive education depend on the design of the classroom. The adaptation of the student to the environment has a significant impact on both his socialization and academic success. From this point of view, various aspects of creating a positive inclusive environment were addressed in the thesis and strategies for creating a positive physical and psychological environment were proposed to

create inclusive education.

Key words: inclusive education, physical environment, psychosocial environment, differential approach.

Müasir təhsil yanaşmalarının əsas tələblərindən biri müxtəlif səbəblərdən təhsildən uzaqlaşmağa məcbur olan uşaqların təhsil prosesinə cəlb olunmasıdır. Bu səbəblər arasında əlillik ilk sıralarda dayanır. Məlumdur ki, əlilliyi olan uşaqların xüsusi təhsil ehtiyacları var və onların təhsilə cəlb olunmasının ilk şərtlərindən biri ağlabatan uyğunlaşdırmaların aparılmasıdır. Uyğunlaşdırmaların (modifikasiyaların) təyinatına görə mühit, göstərişlər, təqdimat və resurslar səviyyəsində tətbiqi mümkündür. Mühit isə şərti olaraq fiziki, psixososial və öyrədici olmaqla tiplərə bölünə bilər. Lakin onlar arasında sədd çəkmək doğru olmaz. Belə ki, inklüziv və səmərəli mühit fiziki baxımdan ölçətilməyə, psixoloji baxımdan rahatlığa və öyrədici baxımdan səmərəli mənimsəməyə əsaslanır.

Azərbaycanda fiziki öyrənmə mühitləri son iki ildə çox dəyişməyə də, qərb ölkələrində ciddi dəyişikliklər baş verir. Fiziki təlim mühitinin şagirdlərin ehtiyaclarına və təlim məqsədlərinə uyğun təşkil edilmiş inklüziv təhsil təmin etmək üçün vacibdir. Bu şagirdlərin məktəb və sinif mühitinə uyğunlaşmasına çox böyük təsir göstərir, inkişaf üçün yeni imkanlar əldə olunur. Buna görə də ətraf mühit uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri və öyrənmə ehtiyacları nəzərə alınmaqla yenidən təşkil edilə bilər. Lazım olduqda dəyişiklik edə bilmək öyrənmə proseslərini dəstəkləyəcəkdir.[2, 65]

Fiziki öyrənmə mühitinin ən əsas xüsusiyyətləri: sinif ölçüsü, şagird sayı, temperatur, işıqlandırma, rəng, səs-küy, təmizlik və yerləşmə kimi sıralana bilər. Bundan əlavə, şagirdlərdə mənimsəməni yaxşılaşdırmaq və həm də nümunəvi davranışlar yaratmaq üçün onlar yaxşı idarə olunan və fiziki baxımdan yaxşı təşkil edilmiş sinif mühitində olmalıdırlar. Buna nail olmaq üçün bir neçə elementdən ibarət sinif təşkil etməliyik.

İlk olaraq rahat öyrənmə mühitinin təşkil edilməsinə diqqət etməliyik. Bunun üçün şagirdlərin “şəxsi” siniflərini layihələndirmək üçün onların təsvir və ya cizgilərindəki ideyalarından istifadə etmək, sonra isə şagirdlərdən bundan məmnun qalıb-qalmadıklarını soruşmaq, sinfin infrastrukturunu onların daha rahat hesab edəcəkləri şəkildə dəyişmək olar. Sinfin təşkilini düşünmək üçün bəzi nümunələr verilir: sinifdə hər bir kəsi görmək mümkün olmalıdır; şagirdlərin işini və davranışını izləmək üçün onları hər zaman görə bilməliyik.

Tədris yanaşmasında yaradıcı olmaq və darısqallıq hisslərini azaltmaq üçün interaktiv sinif otağı yaratmaq da mühüm strategiyalardandır. Dərs müddətinin yalnız yarı hissəsini, məsələn 20 dəqiqəsi müddətində mühazirə demək və bir dəfəyə çoxlu məlumat verməkdənsə iki mühüm mövzu və ya konsepsiyalara (məsələn, həndəsi formalar haqqında) fokuslanmağa çalışmaq lazımdır. Bu, şagirdlərin diqqətini saxlaya biləcəyiniz maksimum vaxtdır. Bu səbəbdən uşaqları az saylı üzvlərdən ibarət olan kiçik qruplara bölmək, hər bir qrupa həvəsləndirici tapşırıqlar vermək olar. Məsələn, bir qrupa bacardıkları qədər çoxlu sayda dairəvi əşyalar, digər qrupa isə bacardıkları qədər çoxlu sayda kvadrat şəkilli əşyaları fikirləşmək tapşırığı. Dərsin sonuna yaxın onları təkrar bir araya gətirib hər bir qrupa öyrəndiklərini təqdim etmək fürsətini vermək olar. [4, 101]

Qəbul olunan digər strategiya (bu strategiya müdavimlərimiz tərəfindən müsbət qarşılır) isə sinifdən kənar məkandan mümkün qədər tez-tez istifadə etməkdir. Məktəb meydançası formal öyrənmə üçün zəngin mənbə ola bilər; onlar, öyrənmənin bir hissəsi kimi uşaqlar tərəfindən kəşf olunan xarici siniflərdir və şagirdlə dolu siniflər üçün daha xoş elementlər toplusu kimi görünür. Onlar uşaqlara həm sosial, həm də koqnitiv bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən vacib ərazilərdir. Bu xarici təcrübədə geniş istifadə olunan strategiyadır.

Məbellərin düzülüşündə dəyişiklik etmək, fəaliyyət mərkəzləri təklif etmək, təlim materialları və tədris resurslarını asanlıqla əldə edilə və yerinə qoyula biləcək şəkildə saxlanmaq, şagird işlərinin yerinin planlı təşkil etmək, həmçinin fiziki məkənin idarə olunmasına şagirdlərin cəlb olunması da müsbət nəticə verən strategiyalardandır.

Növbəti strategiya sinif qaydalarının şagirdlər və onların valideynləri ilə birgə hazırlanmasıdır. Qaydalara nümunə olaraq göstərə bilərik: a) şagirdlər dərs müddəti ərzində nə edə bilər və ya nə edə bilməz; b) material və avadanlıqdan istifadə; c) gözlənilməyən ehtiyaclar üçün necə icazə almaq (məsələn,

qələmi yonmaq kimi); d) şagirdlər sualları neçə soruşmalı və ya necə cavablandırılmalı və s. [5, 56]

İnsan biopsixososial varlıqdır. Odur ki, tədris mühitinin psixososial cəhətdən sağlam olması üçün şagirdlərin bu sahədə ehtiyacları ödənilməlidir. Bu mənada pedaqoqlar ilk növbədə şagirdlərin psixososial ehtiyaclarını bilməlidirlər. Psixososial mühiti hazırlayarkən müəllimlər aşağıdakılardan kömək ala bilərlər [3, 86]:

- Ailələr,
- Məktəb rəhbərliyi,
- Digər müəllimlər;
- İcma.

Bu sıraya uşağın özünü də əlavə etməyi təklif edirik. Onu tanımağa kömək edəcək fəaliyyətlərə nəzər salaq (mentoru olduğumuz müəllimin keysi əsasında)

Nümunə:

“Kaş müəllimim bilirdi...” fəaliyyəti:

1. İlk olaraq müəllim uşaqlarla bərabər arzu qutusu hazırlayır.
2. Sonra uşaqlara vərəqlər paylanır və üzərinə uşaqların müəllimin bilməsini istədikləri məsələrin yazılması xahiş olunur. Qeyd olunur ki, vərəqlər qutuya atılacaq və yalnız müəllim tərəfindən oxunacaq.

Nümunədə “Arzu qutusu” müəllimin sonrakı fəaliyyətinə çox böyük təsir etdi. Əli (ad şərtidir) parta yoldaşının ona dərslərdə mane olduğunu yazmışdı. Müəllimin bunu indiyədək hiss etməməsi vəziyyəti getdikcə çətinləşdirə bilirdi. Bu baxımdan göstərilən fəaliyyətin psixososial mühitin tənzimlənməsindəki rolunu yüksək qiymətləndirdik. Həqiqətən sinifdəki uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini öyrənmək onlara psixoloji dəstəyin verilməsində və sosial bacarıqların yaranmasında mühüm amil kimi çıxış edir. Şagirdləri öyrənmək isə sinifdə differensial yanaşmanı tələb kimi irəli sürür. Bunun üçün təlimi diferensial yanaşma üzərində qurmaq tövsiyə edilir. Bu zaman fərdi xüsusiyyətlərindən, hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq şagirdlər proqram materiallarını müxtəlif dərinlikdə öyrənəcək və bütün uşaqlar dərs zamanı təlim prosesinə cəlb olunacaqlar. “Diferensiasiya” (difference) latın dilindən tərcümədə “bölünmə” deməkdir, yəni bütövün müxtəlif hissələrə, formalara, səviyyələrə ayrılmasıdır. Bu, müxtəlif qrup şagirdlərin hərtərəfli təhsilini təmin edən metodiki, psixo-pedaqoji və təşkilati tədbirlər kompleksidir. Diferensiasiyanın məqsədi hər kəsin öz bacarığı, imkanları səviyyəsindən öyrənməyə davam etməsini təmin etməkdir.[1,78]

Psixoloji mühitin düzgün qurulmasında şagirdlər tərəfindən də müsbət qarşılanan bəzi xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik: ədalətlik, hörmət, səmimilik, aktiv dinləmək qabiliyyəti. Eyni zamanda həvəsləndirmə, pozitiv davranışın mükafatlandırılması da mühüm vasitədir. Məsələn, davranış pozuntusu spektri və ya hiperaktivliyi olan şagirdə mükafatlandırılan müsbət davranış təkrarlanır. Beləliklə, şagirdlərdə bizim (böyüklərin) gözləntilərə cavab verən davranışlar formalaşır. “Bax necə sürətli sayırsan. Gəl, çalışaq ki, gələndə daha ardıcıl sayaq!” cümləsində pozitiv mükafatlandırmanı görə bilərik.

Unudulmamalıdır ki, inklüziv təhsil şagirdlər arasında əməkdaşlığı təşviq etmək (həm də uşaqlardan uşağa yanaşma adlanır), hamı üçün iştirakı maksimum dərəcədə artırmaq və yüksək təlim standartlarına nail olmaq potensialına malikdir. Hindistanda aparılan araşdırma tapdı ki: “Bütün müəllimlər tərəfindən tətbiq olunan ümumi bir təcrübə, digər uşaqların əlilliyi olan uşağa kömək edilməsinə cəlb edilməsi idi. Bu, ilk növbədə sinif otağında oturma nizamında dəyişiklik edilməsi yolu ilə edildi. Müəllimlər “yaxşı” bir şagirdi əlilliyi olan uşaq ilə oturdurdular, sonra da ona yoldaşına kömək etməsi tapşırıldı (Singal, 2008: 1523).”

Nəticə

Hər hansı bir inklüziv təlim strategiyasında olduğu kimi, müdaxilənin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir və çox şey cəlb olunan müəllimlərin keyfiyyətindən asılıdır. Inklüziv təhsil mühitinin yaradılması müəllim tərəfindən fiziki məkanın şagird rahatlığına uyğun qurulmasını, psixososial maneələrin olmamasını və mənimsəmənin təmin edilməsi üçün differensial yanaşmanı təmin etməyi tələb edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <http://www.tipii.edu.az/az/article/239-diferensial-talim>
2. Inklüziv və öyrənmə üçün əlverişli sinifdə pozitiv nizam-intizam (tərcümə). RİİB 2020.

3. Kapsayıcı Eğİtİm (Modül 3) . Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı. 2020
4. http://www.temple.edu/CETP/temple_teach/cm-space.html
5. <https://as-journal.edu.az/uploads/files/2022/06/s-91-97-esmira-sevinc-arkinaz.pdf>

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏN SEVGİSİ

Teybə Aslan qızı Əfəndiyeva
ADPU Şamaxı filialı
efendiyevateybe1962@gmail.com

Xülasə

Azərbaycanda XX əsrin əvvəlinin ədəbi-bədii tufanı, onun həm realist, həm də romantik dalğada qabaran, öz içərisindən aşıb-daşan narahat nəhri məhz Səhhətin poeziyasında durulmuşdur. Sözünl əsl mənasında “millilik” və “millət” anlayışı, “Ana dili” və “Vətən” məfhumu müasirləri və qələm dostları arasında məhz Abbas Səhhətin zəngin ədəbi-elmi irsində bu qədər aydınlıq kəsb etmişdir.

Öz “mən”inin obrazını özü yaradan, öz tərcümeyi-halına özü ayrıca şeir həsr edən Səhhətin yaradıcılığının əsas motivləri bəşəriyyətə məhəbbət, elmə meyl, sənətə pərəstişdir.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında uşaq şeirləri, həmçinin Vətən sevgisi həmişə ön planda olmuşdur. Aşağıda Abbas Səhhətin həyatı, yaradıcılığı və məşhur “Vətənimdir” şeirinin ətraflı təhlili öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Şərqi-Rus qəzeti, Poetik nitq, Vətən, vətənpərvərlik, fiziki- bioloji mövcudluq.

Summary

The literary-artistic storm of the beginning of the 20th century in Azerbaijan, its restless river, bubbling in both realistic and romantic waves and overflowing from within itself, was stopped in the poetry of Sahhat. The concept of "nationality" and "nation" in the literal sense, the concept of "Mother language" and "Motherland" became so clear among contemporaries and pen pals precisely in the rich literary and scientific heritage of Abbas Sahhat.

The main motives of Sahhat's creativity, who created the image of his "I" himself and dedicated a separate poem to his biography, are love for humanity, inclination to science, and adoration of art.

Children's poems and love of the Motherland have always been in the foreground in Abbas Sahhat's work. Below is a detailed analysis of Abbas Sahhat's life, work and famous poem "My Country".

Key words: Eastern-Russian newspaper, Poetic speech, Motherland, patriotism, physical-biological existence.

Abbas Səhhət 1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1894-cü ildə İrana getmiş Məşhəd və Tehran şəhərlərində tibb təhsili almışdır. 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdan Abbas Səhhət tədricən həkimlik sənətindən uzaqlaşaraq məktəblərdə, daha sonra Azərbaycan dilindən dərs deyir. Məhz bu dövrdən etibarən ədəbi fəaliyyətə başlayır. 1903-cü ildən məqalələri Şərqi-Rus qəzetində çap olunur. 1905-ci ildə “Yeni poeziya necə olmalıdır?” adlı məqaləsi, daha sonra “Poetik nitq”, “Azadlığa mədhiyyə”, “Oyanışın səsi” şeirləri işıq üzünə görünür.

Abbas Səhhət fəal maarif və mədəniyyət xadimlərindən olmuşdur. Məktəb, kitabxana açılmasına çalışmış, M.Mahmudbəyovla birgə “Yeni məktəb” (1909), “Üçüncü il” (1909), “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” (1914) dərsliklərini yazmışdır. Onun ən mühüm xidmətlərindən biri M.Ə.Sabirin əsərlərini toplayıb ilk dəfə “Hophopnamə” adı ilə nəşr etdirməsidir (1912).

O, daha çox romantik şeirlər müəllifi kimi məşhurdur. Onun yüksək ustalıqla qələmə aldığı «Əhmədin qeyrəti» poeması, uşaqlar üçün yazdığı «Cücələrim», «Qaranquş balaları», «Yaz», «Quşlar», «Ayı və şir» kimi şeirləri, dünya ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr sevilə-sevilə oxunur. Şeirlərini «Səhhət» təxəllüsü ilə qələmə alan böyük şairin yaradıcılığında vətən mövzusu xüsusi yer tutur. Vətən, xalq onun üçün müqəddəs idi. Buna görə də həyatı boyu Vətəninə, xalqına əlindən gələn yaxşılıqlar etməyə çalışmışdır. A.Səhhətin

vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı şeirlərdən biri də «Vətən» adlanır.

Şair bu şeiri gənclərdə, böyüməkdə olan nəsildə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirmək məqsədilə qələmə almışdır. Şeirin hər misrası oxucunu Vətəni böyük məhəbbətlə sevməyə, onu candan əziz sanmağa çağırır. Əruz vəzninin rəməl bəhrində qələmə alınan şeirdə şairin doğma Vətənə həssas övlad münasibəti yüksək poetik dillə təsvir olunur. Şair şeirin ilk misralarında Vətəni könlünün sevgili məhbubu adlandırır. Həmçinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən məlum olduğu kimi bədii ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada söylənən fikrin emosional təsirini artırmaq üçün adətən təkrirdən – yəni təkrardan istifadə edilməsi ən adi bədii priyomdur. Dünya poeziyasında geniş yayılmış təkrir bədii fikrin ekspressivliyini, emosionallığını, ruhi-psixoloji təsir gücünü artırmaq üçün istifadə edilir. Lakin Abbas Səhhətın “Vətən” şeirində bu sözün üç dəfə təkrarlanması heç də düşündüyümüz kimi tək cə sözün bədii təsir gücünü artırmaq üçün istifadə olunmayıb. Gəlin şerə bir daha diqqətlə nəzər salaq:

Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Bəli, ilk baxışdan “vətən” sözünün üç dəfə təkrarı guya şeirin təsir gücünü artırmaq, poetik fikrin emosional – ekspressiv təsirini gücləndirmək kimi anlaşılır. Əslində isə şeirin əsas kodu da məhz elə bu “vətən” sözünün nə üçün üç dəfə təkrar olunmasındadır? Məsələ orasındadır ki, Abbas Səhhətə görə hər bir insan özünün fiziki –bioloji mövcudluğu boyu ÜÇ VƏTƏN yaşayır. İnsanın ilk vətəni isə onun cəmi doqquz ay yaşadığı ana bətni hesab olunur. Şeirdə bu fikri təsdiq edən misranı şair belə verib:

Anadır hər kişiyyə öz vətəni,
Bəsləyib sinəsi üstündə onu.

Burada aydın şəkildə insanın vur-tut 36 -37 həftə yaşadığı İLK VƏTƏNİ olan ana bətninə işarə olunur. Şeirin sonrakı misrası isə belədir:

Südüdür ki, dolanıb qanım olub,
O mənim sevgili cananım olub.

Göründüyü kimi bu misrada artıq insanın bu dünyanın nemətlərindən, o cümlədən ana südündən istifadə etməsi ilk vətənindən –ana bətnindən çıxaraq bu dünyaya – İKİNCİ VƏTƏNİNƏ gəlməsi, məlum bir bioloji həyat yaşaması olduqca parlaq və rəngarəng poetik boyalarla tərənnüm olunub. Şair vətən haqqında söylədiyi şeirində həm də belə bir dərin mənalı fikir ifadə edən misra işlədir:

Vətən əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir.

Məsələ orasındadır ki, şairə görə “əcdadımızın mədfəni” və hazırda yaşadığımız, həm də “övladımızın məskəni olan” vətən insanın əbədiyyətə qovuşacağı (hind fəlsəfəsinə görə Nirvana – əbədi rahatlığa qovuşacağı ÜÇÜNCÜ VƏTƏNİ hesab olunur.

Abbas Səhhətın “VƏTƏN” şeirinin indiyədək sirli qalan əsas kodu da elə budur.

A.Səhhətın Vətənə olan sevgisi mücərrəd anlayış deyildir. Şair şeirin sonrakı misralarında Vətənə olan bağlılığının səbəblərini açıqlayır. Doğma yurd ona qoynunda yer verdiyinə, böyütdüyünə görə şair Vətənə hədsiz minnətdardır və Vətəni unutmığı heç təsəvvürünə belə sığışdıra bilmir. Şair Vətəni ana ilə müqayisə edir. Vətən onu sinəsi üstə bəslədiyi kimi, o da Vətəni gözləri üstə saxlayacağını bildirir və «Ölərəm əldən əgər getsə Vətən» deyir. A.Səhhət Vətəni əbədi, həmişəyaşar varlıq kimi dəyərləndirir. Şairə görə Vətən bir də ona görə müqəddəsdır ki, burada əcdadlarımız dəfn olunublar, gələcək nəsillər burada ömür-gün sürəcəklər.

Əsərin sonunda oxucu vətənpərvər şairin naxələflərə, Vətənə xor baxanlara kəskin münasibətinin şahidi olur. Şairin gəldiyi qənaət belədir ki, Vətəni sevməyən insanda vicdan ola bilməz.

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, ol şəxsdə vicdan olmaz.

Beləliklə A.Səhhətin «Vətən» şeiri bizi vətənpərvər olmağa, doğma yurdu ürəkdən sevməyə səsleyir. Vətən anlayışı əbədi olduğu kimi, sevimli şairimiz A.Səhhətin «Vətən» şeiri də öz aktuallığını həmişə saxlayacaqdır. Həmçinin “Vətən” şeiri təkcə özündə vətənpərvərlik xüsusiyyətlərini yox eyni zamanda müəyyən psixoloji məqamlar öz əksini tapmışdır. Xüsusilə “Vətənimdir” sözünün üç dəfə təkrarlanması boşuna deyil. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi şair burada insanın yaşamı boyu üç Vətən yaşadığını təsvir etməyə çalışmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdulla Şaiq. Türk ədəbiyyatının müntəxabatı. Bakı: 1925.
2. Abdulla Şaiq. Ədəbiyyatımız haqqında. “Maarif İşçisi” jurnalı 2-4 (14-15)-ci saylar, Bakı: 1927.
3. “Abbas Səhhət” (1949).
4. “Abbas Səhhət” (1986).
5. Quluzadə. Abbas Səhhət haqqında bir neçə söz. “Maarif İşçisi” jurnalı 6-7 (14-15)-ci saylar, Bakı: 1927.

VƏTƏN VƏ MİLLƏT AŞIĞI

Səməngül Tacəddin qızı Abdullayeva

ADPU Şamaxı filialı
semengul.abdullayeva@gmail.com

Xülasə

Məqələdə azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri Abbas Səhhətin vətəninə, millətini azad görmək arzusundan bəhs olunur. Vətəninin, xalqının başına gələn müsibətlər, elin qara günləri, məzлумların istismarı, köləlik həyat tərzi, bir vətəndaş kimi, Abbas Səhhəti çox rahatsız edirdi və bu onun saysız-hesabsız əsərlərində öz geniş əksini tapırdı.

Açar sözlər: fəal, xalq, sosial-siyasi baxışlar, əsər, vətən.

Summary

The article talks about the desire of the prominent Azerbaijani thinker Abbas Sahhat to see his homeland and nation free. The calamities that befell his country and people, the dark days of the hand, the exploitation of the oppressed, the lifestyle of slavery, as a citizen, disturbed Abbas Sahhat a lot, and this was widely reflected in his countless works.

Key words: activist, people, socio-political views, work, homeland.

Abbas Səhhətin görüşləri onun iyirmi ilə yaxın davam edən fəal yaradıcılıq dövrü ərzində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmış, daim həyatın irəli sürdüyü suallara cavab axtaran şairin bu baxışları bir təkamül və dəyişilmə halında olmuşdur. Buna görə onun həmin baxışlarını izləmək, sosial inkişaf haqqında mülahizələrini, maarifçilik fəaliyyətini, sosial utopiyasını, azadlıq və bərabərlik haqqında düşüncələrinin xarakterini tədqiq və təhlil etmək, XX əsrin əvvəllərində sosial fikir tariximizdəki boşluğu bərpa etmək və daha dərinə öyrənmək üçün xüsusilə vacibdir.

Abbas Səhhət Avropa xalqlarına nisbətən öz xalqının geriliyini görür, hiss edir, öz millətinin irəliləməsinin, elmə, maarifə yiyələnməsinin zəruriliyi fikrinə gəlir. Ümumiyyətlə, Abbas Səhhət sosial-siyasi baxışlarında maarifçilikdən çox irəli gedə bilmir. Sosial intibah, dirçəliş və yüksəliş üçün elmin, maarifin həlledici rol oynaması nöqteyi-nəzərində durur. 1906-cı ildə yazılan “Fəryadi-intibah, yaxud amali-vətənpərvəranə” əsərində o, bütün millətə müraciət edir:

Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl!
Ayıl, ey milləti-məzlumə, ayıl!
Ayıl, ey bülbüli-gülzari-vətən,
Nəğmən ilə ola bidar vətən!
Sən ki, şəhbazi-yədi-qüdrət idin,
Tayiri-sidreyi-ülviyyət idin,
Kim səni didəsi giryan eləmiş?
Kim səni hali-pərişan eləmiş?

Abbas Səhhət öz maarifçilik ideyalarını təbliğ edərkən, elm və maarifin yayılmasına nəinki dinin tərəqqisi üçün zəruri şərt kimi baxır, eyni zamanda elmin inkişaf etdirilməsini dinin ən mühüm tələblərindən biri sayır Elm ilə dini nəinki bərişdırmaq, hətta elmin, maarifin yayılmasına dinin ən mühüm tələbi kimi baxmaq şairin bu dövrdəki yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Abbas Səhhətin dediyi kimi, əgər hazırda din və vətən “əldən gedirsə”, bu ona görədir ki, dinin tələblərinə, birinci növbədə, elmi, maarifi yaymaq tələblərinə əməl edilmir, adamlar cəhalət və zülm yolunu tutmuşlar.

O, vətəni, millətini azad görmək istəyir. Şair bəşəriyyətin sədətini məhz azadlıqda görür Azadlıq dünyasının yaranması insanların həyatında yeni yüksək ülvi bir mərhələdir. İnsanların rifahı, həyat uğurları, müvəffəqiyyətləri azadlıqla bağlıdır. Vətəninin, xalqının başına gələn müsibətlər, elin qara günləri, məzlumların istismarı, köləlik həyat təzi, bir vətəndaş kimi, Abbas Səhhəti çox rahatsız edirdi. O, üzünü millətin başbilənlərinə tutub deyir:

Qalx, oyan, cürət elə, rə`d kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Görməyirsənmi bu biçarə vətəndaşlarını,
Bacı-qardaşlarını, sevgili dindaşlarını-
Zülm zəncirinin altında çəkir işkəncə?

Abbas Səhhət göstərir ki, vətən övladının şücaəti, mərdliyi vətən dara düşəndə, onun azadlığı əlindən alınıb qul halına salınanda, başının üstünü qara buludlar örtəndə aşkar olar. Hər bir övlad ananın dərdinə şərik olmağa, onu ölümün pəncəsindən xilas etmək üçün fədakarlıq göstərməyə borcludur. Vətən – ana deməkdir:

Mənfəət verməyi bildikdə, bacardıqda, sənə-
Borc deyilmi edəsən nəfli xidmət vətənə?
Ananın dərdinə övlad şərik olmazmı?
Ananın halı vəxim olsa, oğul solmazmı?
Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Böylə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun!

Abbas Səhhət azadlığı çox geniş mənada başa düşürdü. Ona görə də insanı hər bir cəhətdən azad görmək istəyir, bütün məhdudiyyətlərin ləğv edilməsini arzulayırdı. Bir sənətkar kimi, şair vətən üçün əlindən gələni o vaxt edə bilər ki, özü azad olsun. Şairin əsas silahı qələmdir. Qələm azad olmasa, şair tərkisilah olunmuş əckərə bənzər:

Vətənə, millətə sanma deyiləm dildadə,
Yazmaq olmaz, fəqət olmazsa qələm azadə.
Həqqə, namusa, nicata, qələmə and olsun,
Ərşə, fərşə, günəşə, sübhi-dəmə and olsun,
Çox həqiqət mənə təlqin eləyir vicdanım,
Yoxdur ondan birini söyləməyə imkanım.

İstərəm qoşmağı, lakin yük ağır, yol da yoxuş,
Necə uçsun qanadı sınımış, əzilmiş bir quş?

Bu misralar özü şairin ideya istiqamətini, mürəkkəb tarixi şəraitdə tutduğu mövqeyini, sosial-siyasi hadisələrə münasibətini dolğun əks etdirir. Abbas Səhhət mütərəqqi fikirli, humanist bir insan olduğu üçün ətrafında cərəyan edən sosial-siyasi hadisələrə biganə qala bilmirdi. Xüsusən içərisində yaşadığı cəmiyyətdəki ədalətsizlik, haqsızlıq və bərabərsizlik, bir vətəndaş kimi, onu çox rahatsız edirdi. Düzdür, İranın və Şamaxının mühafizəkar mühiti, aldığı təhsilin sxolastik məzmunu ona müəyyən təsir göstərirdi. Dünyagörüşü hələ məhdud olduğu üçün çarın “mərhəmətinə” də inanırdı. Yaradıcılığa başladığı ilk günlərdən o, əzilənlərin, məzlumların xeyirxahı, tərəfdarı olmuş, cüzi səhvlərinə baxmayaraq, onların mənafeyini müdafiə etmişdir. İnqilab illərindəki fəaliyyəti şairin ağalar və qullar, “hakimlər” və “məhkumlar” dünyasında tutduğu mövqeyini aydın göstərir. Onun yaradıcılığının leytmotivini də xalq mənafeyini müdafiə etməsi təşkil edir.

1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabına böyük ümidlər bəsləyən şair xalqa “verilən” azadlıq və bərabərlik haqqındakı ilk şayiələrdən o qədər sevinir, o qədər şadlanır ki, sevincini ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Ancaq bu sevinc və şadlıq real zəmindən uzaq, sadəcə söylənmiş söz olduğu üçün uzun müddət davam etmədi. Hakimiyyəti ələ alan Müvəqqəti hökumət xalqın bütün ümidlərini qırdı. Çarizmin məlum mürtəcə siyasətinin davamçısına çevrildi. Millətlərə, xalqlara heç bir azadlıq, heç bir hüquq verilmədi. İstismar, təqib və təzyiq bir az da gücləndi, ədalətsizlik və bərabərsizlik daha geniş miqyas aldı. Bunu görən şair hökumətin yalançı, hiyləgər siyasətinin mahiyyətini belə şərh edir: “...Hasili-kəlam, hürriyyət və məşruteliyyətin ancaq adı gəlmiş, özü gəlməmişdir. Sabir mərhum demişkən:

Köhnə idarəmiz durur,
Rəngi də solmayıb hələ.

Abbas Səhhət insanın bərabərliyini onlara verilən azadlıqla vəhdətdə götürür. Əgər insan siyasi, iqtisadi və sosial cəhətdən azad deyilsə, o zaman heç bir bərabərlikdən söz açmaq olmaz. Hakim və məhkum, ağa və nökər münasibətlərinin mövcud olduğu, istismar və zorakılığın hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə hansı bərabərlikdən danışmaq olar?

Abbas Səhhət bütün fəaliyyəti ərzində ən çox cəmiyyətin azadlığı problemi üzərində düşünmüş, yaradıcılığında da bu problemdən irəli gələn fikir və düşüncələr, narazılıq və narahatlıq kimi sosial hisslər üstünlük təşkil etməkdədir. Məlumdur ki, siyasi (hüquqi) bərabərlik iqtisadi bazisdə müəyyən mütərəqqi dəyişikliklərlə bağlıdır. Mülkiyyət münasibətlərinin aradan qaldırılması, yəni ümumi mülkiyyətin bərqərar olması cəmiyyətin siyasi həyatında (üstqurumunda) da zəruri dəyişikliyə gətirib çıxaracaqdır. Lakin bütün bunları A.Səhhətin dərk etməsi üçün hələ şərait yaranmamışdı. Şair sadəcə olaraq gördüyü qeyri-adiliyə təəccüb edir, öz etirazını bildirir, onu rahatsız edən məsələlərin aradan qalxmasını istəyir.

Bu illərdə hələ romantizmin güclü təsiri altında qalan müəllif bütün xalqların geriliyindən bəhs edərkən, həyatda gördüyü sosial bəlaları başlıca olaraq ruhani bəla hesab edir və bunun əlacını, çarəsini yerlərdə, cəmiyyət içərisində yox, göylərdə axtarır, göylərə müraciət edir. Müəllifə görə, əvvəl gərək məhz afaq, göylər gülsün, orada şadlıq baş versin, sonra isə belə bir şadlıq, sevinc bizə qismət olsun:

Sən ey afaqi-növbəhari-həzin!
Nə üçün xəstəhalü nalansan?
Qoparıb məşhəri-fəqanü ənin
İzləriz biz də ta pərişansan.
Gülmədən sən gülərimi heç üzümüz?
Tərəbəngiz olarmı ya sözüümüz?

Abbas Səhhətin yaradıcılığında maarifçilik uzun müddət ərzində aparıcı və başlıca ideyalardan biri kimi özünü göstərir. O, hətta ədəbiyyatı, dili hər bir millətin nicat tapması üçün əsas amil hesab etmişdir. 1914-cü ildə yazdığı “Bizdə milliyyət uyğusu ölü” adlı məqaləsində o, dil və ədəbiyyatın rolunu

mübaligəli şəkildə göstərək yazır "...Lisan və ədəbiyyat hər millətin mayeyi-nicatıdır. Hər millətin yaşaması ədəbiyyatına bağlı olduğu bədihidir".

Burada Abbas Səhhət insanların həyatının inkişaf səbəblərini araşdırarkən, ümumiyyətlə, sosial həyat məsələlərinə düzgün mövqedə dura bilmir. Sosial həyatın zəminini, bazisini görmür, hər bir millətin, hər bir xalqın ədəbiyyat və dilinə onun nicat tapması üçün başlıca amil kimi baxır, onun yaşaması üçün ədəbiyyatı ən mühüm bir şərt sayır. Sosial həyat hadisələrinin cərəyan etməsi və inkişafı səbəblərini, cəmiyyət həyatının inkişaf qanunauyğunluqlarını başa düşməkdə Abbas Səhhət idealizm mövqeyində durur.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında Şərq-Qərb məsələsi də müəyyən yer tutur. Abbas Səhhətin fikrincə, Şərq ölkələri olduqca geridə qalmışdır. Şərq ölkələrində elm və mədəniyyət yoxdur. Elmin pərisi Şərqdən Qərba qaçmışdır. Qərbdə elm, mədəniyyət, maarif yüksək səviyyədədir, bu yanda isə din adı altında dinsizlik, zülm, istibdad hökm sürməkdə, mövhumatdan başlar havalanmaqdadır. Şərqi qəflət və cəhalət bürümüşdür. Buna görə də şair allaha müraciətlə ondan əlac gözləyir, islam ölkələrinin imdadına yetməsinə arzulayır:

Təməddün yox, təəllüm yox, təğafül çox, təcahül çox,
Ürəklər lövhəsində nöqtəyi-beyza qaralanmış.
Bu dərdə öz təbib-i-haziqin göndər, əlac etsin,
Məzaci-milləti-islam səhhətdən cidalanmış.

Abbas Səhhətin yaradıcılığında bəhs edən bəzi müəlliflər onun əsərlərində Şərq-Qərb probleminə xeyli yer verildiyini qeyd edir və bildirirlər ki, bu qarşılaşdırmada şair Qərbin yüksək inkişafa çatdığını, Şərqi isə geridə qaldığını kədər və təəssüflə təsvir edir. Şərq ölkələrinin də Qərbdə əldə edilən inkişaf səviyyəsinə çatmasını arzulayır.

Lakin bu mülahizələri mütləqləşdirmək, yalnız bunları qeyd etməklə kifayətlənmək şairin dünyagörüşünün şərhində birtərəfliliyə aparıb çıxarmış olar. Şərq-Qərb probleminin Abbas Səhhət tərəfindən qoyuluşunda nəzərimizi cəlb edən daha bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, şair heç də həmişə Qərbi idealizə etmir, Qərbin qarşısında diz çökməyi təbliğ etmir, heç də həmişə Şərqi də Qərbin yolu ilə getməli olduğu fikrində qalmır. Müəyyən hallarda o, Qərbin Şərqi mənfi təsirindən də bəhs edir, Qərb qarşısında təqlidçilik nəticəsində Şərqi öz milli xüsusiyyətlərini itirdiyini bildirir. Onun əsərlərində hətta belə bir fikrə də təsadüf edilir ki, bu, Şərqi öz milli azadlığını itirməsinə gətirib çıxara bilər. Deməli, Abbas Səhhətin yaradıcılığında Qərbin imperialist dövlətlərinin Şərq xalqlarına qarşı müstəmləkə siyasətinin ümumi şəkildə qeyd edildiyini də görmək mümkündür.

Abbas Səhhət 1914-cü ildə qələmə aldığı "Bizdə milliyyət uyğusu ölür" məqaləsində yazır: "Hər şeydə avropalılara təqlidən bütün varlığımızı unutmağa, hürriyyəti-milliyətimizi qayıb etməyə mayilik. Məsum balalarımızı hələ göz açmamış xarici mürəbbiyələrə təslim edirik. Bədbəxt balalarımızın dünyanı bilməmişdən, tanımamışdan ruhunu zəhərləyib öldürürük. Doğrudur, övladımız zahirdə ölüb qəbrə getməyir, lakin həqiqətdə ruhu ölür, vücudu, canı bir məzar şəklini alır. Çünki insanın həqiqi ruhu onun dəyanəti və milliyyətidir. O, zəhərləndikdən sonra, məhv olduqdan sonra yerdə nə qalır? Ruhsuz bir qalıb, cansız bir cəsəd. Biz bununla mədəniləşmərik".

Ümumiyyətlə, xalqımızın mütəfəkkir oğlu Abbas Səhhətin dünyagörüşü XX əsrin əvvəllərində milli sosial fikrimizin inkişafında mühüm yer tutur, bir çox cəhətdən onun daha da yüksəlməsinə, tərəqqi etməsinə xidmət göstərir. Bütövlükdə onun dünyagörüşü, fəlsəfi baxışları, sosial-siyasi, etik və estetik görüşləri həmin dövrdə sosial şüurumuzun yeni nailiyyəti kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
2. Mehdizadə A. Xatirələr. Bakı: 1968, 153 s.
3. İsayev İ. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı: Nurlan 2001.
4. Əmirəliyeva İ.B. Pedaqoji fikir tarixindən. Bakı: Mütərcim 2018.
5. Abbas Səhhət Əsərləri 2 cildə. Bakı: Azərənşr, 1976.

ŞAGİRD LƏRDƏ ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI MEXANİZMİ

Arzu Nemət qızı Baxşəliyeva
ADU
arzubaxseliyeva555@mail.ru

Xülasə

Təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasında, şagird nailiyyətinin monitorinqində özünüqiymətləndirmənin roluna xüsusi diqqət yetirilir. Effektiv əks əlaqənin əsas prinsipləri üzə çıxarılır və təhlil edilir. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemi bu gün təkcə ölkəmiz üçün deyil, bütün dünya üçün aktualdır. Bu problemin həlli, ilk növbədə, təhsilin məzmununun müasirləşdirilməsi, tədris prosesinin təşkilinin ən optimal yollarının və texnologiyalarının axtarışı, təhsilin təklif olunan məqsədləri və gözlənilən nəticələrinin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır. Nəticə kimi prosesin qiymətləndirilməsi yalnız təlimin effektivlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsini deyil, həm də şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə kömək etmək üçün hazırlanmış özünüqiymətləndirməni əhatə edir. Özünüqiymətləndirmə - müasir təlim prosesinin əsas hissəsidir. Elmi ədəbiyyatda özünüqiymətləndirməyə maraq öyrətmə və öyrənmə konsepsiyasındakı dəyişikliklərlə şərtlənir. Təhsilalanlarda özünüqiymətləndirmə vərdişlərinin formalaşdırılması çox mürəkkəb proses olsa da, sadədən mürəkkəbə doğru tətbiq olunan bu mexanizm mərhələlərlə həyata keçirilərsə, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq olar. Özünüqiymətləndirməni uğurla aparmaq üçün müəllim bu qiymətləndirmə metodunda kifayət qədər səriştəli olmalı, onun təşkilinə dair tələbləri bilməlidir. Müəllimlərin özünüqiymətləndirmə üzrə dərin biliklərə malik olması üçün metodiki tövsiyələr hazırlanmalı, xüsusən də dərsliklər toplusunun mühüm tərkib hissəsi olan metodiki materiallara geniş yer ayrılmalıdır. Eyni zamanda, şagirdlərə özünüqiymətləndirmə öyrədilməli və bu, təlim prosesinin mühüm hissəsinə çevrilməlidir.

Açar sözlər: özünüqiymətləndirmə, proses, mexanizm, səriştə, formativ və summativ qiymətləndirmə üsulları.

Summary

Special attention is paid to the role of self-evaluation in increasing the efficiency of the training process and monitoring student achievement. The basic principles of effective feedback are revealed and analyzed. Today, the problem of improving the quality of education is relevant not only for our country, but for the whole world. The solution to this problem is primarily related to the modernization of the content of education, the search for the most optimal ways and technologies of organizing the educational process, and the revision of the proposed goals and expected results of education. As an outcome, process evaluation includes not only the evaluation of the degree of effectiveness of the training, but also self-assessment designed to help students identify their strengths and weaknesses. Self-assessment is a key part of the modern learning process. Interest in self-assessment in the scientific literature is conditioned by changes in the concept of teaching and learning. Although the formation of self-evaluation habits in students is a very complex process, the goal can be achieved if this mechanism, which is applied from simple to complex, is implemented in stages. In order to successfully conduct self-assessment, the teacher must be competent enough in this assessment method and must know the requirements for its organization. In order for teachers to have in-depth knowledge of self-evaluation, methodological recommendations should be prepared, especially methodological materials, which are an important component of the textbook collection, should be given ample space. At the same time, students should be taught self-assessment and become an important part of the learning process.

Key words: self-assessment, process, mechanism, competence, formative and summative assessment methods.

Özünüqiymətləndirmə şagirdlərin təlim nəticələrinin və nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunacaq standart və meyarların müəyyən edilməsi, habelə bu meyarlara nail olma dərəcəsinin

qiymətləndirilməsidir. “Özünüqiymətləndirmə” termini geniş spektrli fəaliyyətləri təsvir etmək üçün istifadə olunur. Şagirdlərin özünüqiymətləndirmə prosesinə cəlb edilməsində əsas məqsəd daha yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsinə və özünütənzimləmə bacarıqlarının inkişafına kömək etməkdir. Sən dövr bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, özünütənzimləmə və nailiyyət bir-biri ilə əlaqəlidir. Özünüqiymətləndirmə özünütənzimləmənin mühüm elementidir, çünki o, məqsəd və vəzifələrin dərk edilməsini və onlara doğru irəliləyişin yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Özünə hörmət nəticəsində özünütənzimləmə və nailiyyətlər yüksələ bilər. Özünütənzimləmə üç əsas aspekti özündə ehtiva edir:

- məzmunun başa düşülmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi;

- tapşırığın, icra olunan fəaliyyətin və ya layihənin nəticə və məqsədlərinə nail olunmasının qiymətləndirilməsi;

- şagirdin özünü inkişaf etdirmək məqsədilə özünü qiymətləndirməsi (2, səh. 307–377).

B.Kram qeyd edir ki, əgər təhsilçilərin özünüqiymətləndirmə təcrübəsi yoxdursa, onlara qiymətləndirmə bacarıqlarının aşılması üçün atılmalı olan ilk addım konkret təlim proqramının hazırlanması olmalıdır (1, səh. 21-34). Heç vaxt qiymətləndirmədə iştirak etməyən təcrübəsiz şagirddən bu barədə müstəqil və məntiqli mühakimə yürütməsini gözləyə bilmərik. Bu bacarıq yüksək səviyyədə təhlil və qiymətləndirmə tələb edən bir fəaliyyət olduğundan, şagirdlərin öz fəaliyyətlərini qiymətləndirməyə alışması uzun müddət tələb edə bilər. Özünüqiymətləndirmənin effektiv olması üçün şagirdlər ilk növbədə konsepsiya ilə yaxından tanış olmalıdırlar. Çünki özünüqiymətləndirmə insanın öyrənməsini dərinləşdirmək və nəticələri təkmilləşdirmək üçün öyrənmə proseslərini izləmək aktıdır. H.Andredi özünüqiymətləndirmənin xüsusi tipologiyasını təklif etmişdir: *proseslər, öyrənmə məhsulları (təqdimatlar) və səriştələr, formativ və summativ qiymətləndirmə üsulları və s* (1, səh. 21-34).

Özünüqiymətləndirmənin ən baris nümunəsi kriteriyaya əsaslanan qiymətləndirmədir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə vərdislərinin formalaşdırılması mexanizmi mərhələli şəkildə həyata keçirilən zaman qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq olar.

Düşünmə mərhələsi. Müəllim dərslə başlamazdan əvvəl qiymətləndirmə meyarlarını şagirdlərlə müzakirə etməlidir. Şagirdlər yaxşı nəticənin necə olduğunu göstərən meyarlardan xəbərdar olmalıdırlar. Meyarlar aydın izah olunduqda şagirdlər daha motivasiyalı olurlar. Bu zaman şagirdlər meyarlardan həm proses zamanı, həm də prosesdən sonra öz performanslarını qiymətləndirmək üçün istifadə edə bilərlər.

İcra mərhələsi. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi mərhələsi şagirdlərdən qoyduqları məqsədlərə doğru nə dərəcədə irəlilədiklərini qiymətləndirməyi tələb edir. Bu mərhələ həm də metakognitiv monitoring kimi tanınır, çünki bu mərhələdə emosional aspektlər və motivasiya nəzərə alınır. Əvvəlcədən təklif olunan meyarlardan istifadə etməklə, şagirdlərin “düzgün istiqamət”də olub-olmadığını yoxlamaq daha sadələşir. Şagirdlər öz tapşırıqlarının bu meyarlara nə dərəcədə uyğun olması ilə bağlı fikir bildirməlidirlər.

Özünü əks etdirmə mərhələsi (refleksiya). Bu mərhələdə şagirdlər uğur və ya uğursuzluğun səbəbləri haqqında nəticə çıxarırlar. Özlərini inkişaf etdirmək üçün nəticələrini təhlil edib güclü və zəif tərəflərini müəyyənləşdirirlər (2, səh. 307–377).

Müasir təhsildə özünütənzimləmə bacarıqlarının (məqsədlərin qoyulması, irəliləyişin izlənilməsi, özünüqiymətləndirmə, əks etdirmə) qiymətləndirilməsi üçün özünüqiymətləndirmədən istifadə olunur. Bu mənada qiymətləndirmə müəllimlərin, şagirdlərin, təhsil müəssisələrinin, eyni zamanda təhsil prosesinin özünün obyektiv qiymətləndirilməsinə xidmət edən çoxşaxəli prosesdir. Bu baxımdan şagirdlərin bilik və bacarıqlarının özünüqiymətləndirməsi xüsusi maraq doğurur. Öz təlim nəticələrini qiymətləndirmək bacarığına yiyələnən şagird başqaları tərəfindən tənzimlənmədən özünütənzimləməyə, müstəqil öyrənməyə meylli olur və gələcək fəaliyyətində böyük nailiyyət qazanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Andrade H.G. and Boulay, B. “The Role of Self-Esteem in Teaching Writing.” *Journal of Educational Research*, 2003, pp. 21-34.
2. Bandura A. Guide to constructing self-efficacy scales. In: F. Pajares and T.Urdan (eds.), *Adolescent Self-Efficacy Beliefs*, 2006, pp. 307-377.
3. Broadben.J, Panadero.E., Boud.D, “Implementing summative assessment with a formative flavor: a case study in a large classroom.” *Assessment in higher education*, 2018, pp. 307-322.

4. <https://www.iedunote.com/self-efficacy-theory>
5. <https://www.teaching.unsw.edu.au/self-assessment>
6. <https://as-journal.edu.az/sagirdlƏrdƏ-ozunuqiymƏtlƏndirmƏ-bacariqlarinin-formaladirilmesi-metodlari>

MƏKTƏBLİLƏRİN ƏMƏKSEVƏRLİK – ƏMƏYƏ ŞÜURLU MÜNƏSİBƏTİ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞMASINDA ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRDƏN İSTİFADƏ

Sahib İmran oğlu Cəbrayilov
ADPU Şamaxı filialı
tural.cebrayilov1990@mail.ru

Xülasə

Əməksevərlik Şərqi mənəvi abidələri sayılan “Avesta”da, “Qurani-Kərim”də, “Qabusnamə”də, Tusinin “Əxlaqinasir” əsərində ən yüksək əxlaq norması kimi götürülmüş kimi ən əxlaqi adam əməksevər adam hesab edilmişdir.

Məhəmməd peyğəmbərin kəlam və hədislərində zəhmət çəkmək, əməksevərlik - əməyə şüurlu münasibət göstərmək barədə istənilən qədər fikirlər mövcuddur.

Məhəmməd peyğəmbərin dediklərindən “Halal ruzi qazanmaq yolunu arıyıb-axtarmaq əslində mübarizədir və hər bir müsəlman üçün vacibdir”, “Kim qənaətciliyə riayət edirsə, Allah onu varlandırır, israfçılığa yol verənin tanrı yoxsul hala salır, həlim xasiyyətləri tanrı yüksəldir, zülümkarları qəhr edir”.

Klassik pedaqoqlardan C.Lokk, Y.N.Komenski, J.J.Russo, İ.H.Petsalotsi, K.D.Uşinski və başqaları insanın əsas keyfiyyətlərini əməkdə görürdülər.

Şərqi bir çox müdrik şəxsiyyətləri o cümlədən Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Nəsrəddin Tusi, A.A. Bakıxanov, hammıdan əməklə məşğul olmağı tələb edirdilər. Onların fikrincə bütün dediqodular və fitnəkarlıqlar işsizliklə əmələ gəlir, tənbellik, avaraçılıq, bekarçılıq ən qorxulu xəstəlik hesab olunur. Bu xəstəliyə uyğunlaşmaq asan, ondan yaxa qurtarmaq olduqca çətindir.

Açar sözlər: əməksevərlik, əxlaq, zəhmət, dəyər, tərbiyə.

Summary

Hard work is taken as the highest moral norm in "Avesta", "Qur'an-Karim", "Qabusnama", Tusi's work "Akhlaginasir", which are considered as the spiritual monuments of the East, and the most moral person is considered to be a hardworking person.

In the sayings and hadiths of the Prophet Muhammad, there are any number of ideas about hard work, hard work - showing a conscious attitude to work.

According to the sayings of the Prophet Muhammad, "Finding a way to earn a halal livelihood is actually a struggle and it is important for every Muslim", "Whoever observes frugality, God will enrich him, God will make poor those who indulge in extravagance, God will exalt those who are meek, and those who are oppressors will be enraged."

J.Locke, Y. N. Komensky, J. J. Russo, I. H. Petsalotsi, K. D. Ushinsky and others among the classical educators saw the main qualities of a person in work.

Many wise personalities of the East, including Nizami Ganjavi, Muhammad Fuzuli, Nasreddin Tusi, A.A. Bakikhanov demanded that everyone work. According to them, all gossip and scandals arise from unemployment, laziness, vagrancy, celibacy are considered the most terrible diseases. It is easy to adapt to this disease, it is very difficult to get rid of it.

Key words: diligence, morality, hard work, value, upbringing.

Əxlaq tərbiyəsini məzmununa daxil olan mühüm kətfiyyətlərdən biridə əməksevərlik - əməyə şüurlu münasibət tərbiyəsidir. Ta qədim zamanlardan başlayaraq indiyədək yüksək əxlaqlıqla norması olan

ümumbəşəri problem kimi formalaşaraq müxtəlif dövrlərdə hikmət sahibləri xalqlar, pedaqoq və filosoflar tərəfindən yüksək qiymətləndirilən əməyə şüurlu münasibət tərbiyəsi öz aktuallığını itirməmişdir. Əksinə bu günlərin reallıqları şəraitində gənc nəslin qarşılaşdığı cətinliklərdən tez yaxa qurtarmq baxımından məqsədamüvafiqdir. (1, səh 5-10)

Məktəblərimiz əvvəlki ideologiyaya müvafiq əxlaq tərbiyəsi əvəzinə Respublika təhsil qanununa müvafiq milli əxlaqi, hümanist, mənəvi və mədəni ümumbəşəri dəyərlərə uyğun əxlaqi sifətlərin yeni gələn nəsle çatdırmağa borcludur.

Əməksevərlik - əməyə şüurlu münasibət bütün dünya xalqları o cümlədən Azərbaycan xalq pedaqoji fikrində yüksək qiymətləndirilən əxlaq norması hesab olunur. “İşlə məşğul olmaq, gününü əməklə keçirmək, öz zəhməti hesabına kişi kimi yaşamaq; Çörəyi daşdanda olsa çıxarmaq; Zirəklik mərdlik gətirir; Çalışqan ac qalmaz; İgidin əli işdə gərək; Yayda işləyən qışda yeyər” insani sifətlər kimi tərənnüm edilir. Bunların əksi – veyil-veyil gün keçirmək, tənbellik, başqasının hesabına yaşamaq ən böyük rəzilət, pislik hesab edilir. (2, səh 25-29)

Məktəblilərə toxunduğumuz məsələlər haqqında istək təlim prosesində, istərsə də sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlərdə məlumat vermək olar.

Kiçik məktəb yaşından başlayaraq yuxarı siniflərə doğru şagirdlər təlim fənlərinin tədrisi prosesində əməksevərlik - əməyə şüurlu münasibət əməyin insan həyatında rolu məsələlərini tədrisən mənimsəməyi və onun gələcək şüurlu fəaliyyət üçün stimül olduğunu dərk edirlər. Bunun üçün tədrisi nəzərdə tutulan bütün fənlərin özünəməxsus yeri vardır. Məsələn, ədəbiyyat müəllimi Nizaminin “Kərpiçkəsən kişinin dastanı”, “Süleyman və əkinçi”, Səməd Vurğunun “Muğam poeması”, M.Ə.Sabirin satiralarında əməyə xor baxanların tənqidi, S.Ə.Şirvaninin öyüd və nəsihətlərini tədris edərək əməkçi insan sürətlərini başqalarına qarşı qoymaq müqayisəli təhlil etməlidir. (4, səh 40)

İbtidai məktəb dövründən başlayaraq tədrisən əməksevərlik - əməyə şüurlu münasibət tərbiyəsinə kompleks şəkildə yanaşmaq lazımdır. Sonrakı siniflərdə şagirdlər zəruri keyfiyyətlərə yiyələnmək lazım olduğunu özləri dərk edirlər. Bunun üçün proqram və dərsliklərdə daha geniş imkanlar mövcuddur. Lakin bu işdə müəllimlərin birgə yönəlmiş fəaliyyətindən çıx şey asılıdır. Şagirdlərin əməksevərlik ruhunda şüurlu fəaliyyəti bütün siniflərdə mətinlər boyu gözlənilməlidir. Hər yeni mətində bu cəhət daha qabarıq işıqlandırılmışdır.

Həm tədris prosesində, həm də sinifdən xaric tədbirlərdə ona nail olmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əməkdə tərbiyəsi. Bakı: 1998.
2. Əmək təlimi və onun metodikası. Azərbaycan Pedaqoji Universiteti Bakı: 2007.
3. Kərimov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: 2002.
4. Talıbov V., Ağayev J., Eminov A., İsayev İ. Pedaqogika Bakı 2008.

ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ÖVLAD TƏRBIYƏSİ

Sevil Rafiq qızı Cəfərova
ADPU Ağcəbədi filialı
ceferovasevil@gmail.com

Xülasə

Tezisdə *Abbas Səhhət* yaradıcılığında övlad tərbiyəsi mühüm yer tutmasından, uşaq şeirlərində, pyeslərində, nağıllarında bu sahəyə daha çox diqqət yetirilməsindən və bu sahədə ailənin, məktəbin, müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşüşməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: tərbiyə, övlad, valideyn, əxlaq, məktəb, təhsil.

Summary

In the thesis, it is mentioned that child-rearing plays an important role in *Abbas Sahhat's* creativity,

that more attention is paid to this field in children's poems, plays, and fairy tales, and that the family, school, and teachers have a great responsibility in this field.

Key words: upbringing, child, parent, morality, school, education.

Abbas Səhhətın (Abbasqulu Əliabbas oğlu Mehdizadə) yaradıcılığında övlad tərbiyəsi mühüm yer tutur. Onun uşaq şeirlərində hekayə və pyeslərində bu sahəyə daha çox diqqət yetirilmişdir. “Öz övladını layiqincə tərbiyə etməyən ana valideyn adını daşımağa layiq deyildir” - deyən Abbas Səhhət uşaq tərbiyəsində buraxılan nöqsanların əsasını ev tərbiyəsində görürdü. Ailə, məktəb və müəllimin bu sahədə böyük məsuliyyət daşdığını deyən A.Səhhət göstərirdi ki, valideynlər üçün övlad ən qiymətli, ən əziz bir varlıqdır. İnsan övladının həqiqi insan olması üçün ona düzgün tərbiyə verilməlidir. Çünki tərbiyə insanı təkmilləşdirir, inkişaf etdirir, ondakı daxili inkişafı üzə çıxarır, onlarda fikir aydınlığı, vahid məqsəd ruhunda mübarizə əzmi yaradır. Hər bir insan ailə həyatı qurur, övlad həsrəti ilə yaşayır, özünün gələcək arzularını onun inkişafı ilə müəyyənləşdirir. Şairin bu fikri “Oğlum üçün” adlı şeirində daha qabarıq şəkildə görünür.

Mələyim, yavrucuğum, şükr edirəm Allaha,
Rəhm edib sən kimi nemət mənə əhsən etdi.
Qıllarım səcdə müdam izc ilə ol dərgaha
Ki, həyatınla bu gün könlümü xəndan etdi.
Mən səninlə sevərəm ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı.
Səni çoxdan arayıb həsrət ilə bəklərdim,
Sənsiz afaq qaranlıq görünürdü, gözümə.
Səndən ötrü çox uzun illər idi inlərdim,
Qəmlərim yox oluyor, sən gülər ikən üzümə.
Mən səninlə sevərəm ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı.

A.Səhhət uşağın gələcəyini, onun inkişafını, gələcək taleyini düşünür və valideynləri də bu istiqamətdə hərəkət etməyə çağırır. O, bütün yaradıcılığı boyu ayrı-ayrı şeirlərində göstərir ki, ailə öz əxlaqi keyfiyyətləri ilə uşağına gözəl nümunələr göstərməlidir ki, onun hərəkəti uşağa əyani tərbiyə olsun. Valideynden uşağına və uşaqdan valideyninə səmimi münasibət, bir-birinə inam və etibar, uşaq ehtiyacını, onun daxili aləmini yaxşı bilməyi, onlar üçün ağıllı tədbirlər qəbul edib, zərərliyədən qorunmağı tələb edir. Əks təqdirdə, uşağın həyat yolu təhlükəli olur. Çünki uşaq təkcə valideynin deyil, bütünlükdə yaşadığı cəmiyyətin, vətənin övlətidir. Ona görə valideyn imkanı daxilində uşağının tərbiyəsi ilə maraqlanmalıdır. Valideyn uşağının mənəvi davranışı, şüurlu hərəkəti, dosta-yoldaşa münasibəti ilə vaxtında maraqlanmazsa, o, gələcəkdə nə vətənə, nə də ailəyə heç bir xeyir verə bilməz. Nəticədə, uşağın əxlaqi pozulur, həyatda, cəmiyyətdə valideynə də böyük dərd olur. Təsədüfi deyildir ki, valideynin övladına nəzarətsizliyi üzündən uşaq elm və təhsildən kənar qalır, xoşagəlməz hərəkətlərlə məşğul olur, böyük-küçük saymır və beləliklə, həm özünü və həm də valideynlərinin övlad haqqında gözəl fikirlərini, hiss və həyəcanı məhv edir. A.Səhhət özünün “Küçə uşağı” adlı şeirində narahatlıqla öz fikrini belə ifadə edir:

Görsəm çatarlı bir küçədə oynayır haçaq,
Çılpaq, ayaqyalın, başıaçıq bir dəcəl uşaq,
Adət edib söyüşməyi, daim savaşı,
İt qovmağı, daş atmağı, xalqa sataşmağı,

Əxlaqi pozuq, adəti pis, qasibani yox,
Qəlbim yanar ona, deyərəm: “Ay yazıq cocuq,
Sən sevgili vətənciyimin gül fidanısən,
Sən bir gözəlçə qönçəsən, amma yabanısən,
Zənnim budur, dilənçilik eylər anan sənin,
Zindanlar içrə can çürüdür həm atan sənin”!.

Şair yanlış və məsuliyyətsiz ailə tərbiyəsi nəticəsində uşağın fəlakətlə nəticələnən taleyinin bir səbəbini də səhv valideyn tərbiyəsində görürdüsə, digər səbəbini də bunun üçün zəmin yaradan ictimai mühitdə görürdü. A.Səhhət istismar və soyğunçuluğun hakim olduğu bir cəmiyyətdə ağılıqtabelik münasibətlərinin gənclərin əxlaqına ciddi mənfi təsir göstərdiyini, onlarda dilənçilik, zülümkarlıq, mütilik, kinlilik, qorxaqlıq kimi keyfiyyətlərin yaranmasını qeyd edirdi. Şübhəsiz ki, belə mənasız həyat yaşayan uşaq öz həyat yolunu oğurluq, əyriilik etməkdə, bazarlarda istədiyi kimi avara gəzib dolanmaqda görəcəkdir. Bununla Səhhət yaşadığı ictimai mühitin uşaqları təhsildən məhrum etdiyinə, gənc nəslin tərbiyəsi qayğısına qalmadığına təəssüflənərək mövcud ictimai cəmiyyətə öz etirazını bildirirdi. A.Səhhət valideynlərə övladının tərbiyəsində məsuliyyət hiss etməyi bir an belə yadından çıxarmamağı tövsiyə edirdi. Valideyn düşünməlidir ki, övladın bütün sahələrdəki tərbiyəsi birinci növbədə onun şəxsi nümunəsi ilə əlaqədardır. Bu heç bir subuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir ki, uşaq ilk dəfə ailədə dünyaya göz açdıqda və sonrakı inkişafında ailənin bütün hərəkətlərini təqlid edir və özünün hərəkətlərini də ona oxşatmağa çalışır. Ona görə A.Səhhət deyirdi ki, valideyn hər yerdə, həyatının hər bir anında dosta, yoldaşa, qonşuya münasibətində övladlarına yaxşı nümunə olmalıdır. Çünki uşaq valideynin həyatında baş verən ən kiçik dəyişikliyi görür, hiss edir, hətta valideyn fikrinin bütün dönüşləri gözə görünməyən yollarla uşağa çatır. Məhz buna görə də valideynlər birinci növbədə özünə qarşı tələbkar olmalı, ailədə bir-birinə qarşı hörmət əlamətlərini həmişə gözləməlidirlər. Öz ailə üzvləri ilə xoş rəftar edər, heç kəsin qəlbinə dəyməz, hirsələnəz və ailə narazılığını mümkün qədər münafişsiz həll etməyə çalışardı. Səhhət məktəbdən necə yorğun gəlirsə-gəlsin, necə fikirli və düşüncəli olursa-olsun, qızı Ruqiyyə Soltanı görən kimi dərhal dərdi dağılar, onu qolları arasına alıb bağrına basardı. Ruqiyyə Soltan onun ən böyük təsəllilərindən biri idi. Bu mehribançılığı gözü ilə görmüş Səhhətin qardaşı Abid deyirdi ki, Səhhətdə ata-bala məhəbbəti elə güclü idi ki, ona tamaşa edəndə qəhərlənməmək olmurdu, elə bil tale bu qısa ömürlü məhəbbətə qəsdən belə qüvvət və kövrəklik vermişdi. A.Səhhət ailə-övlad tərbiyəsində əsərlərində ona görə çox böyük qiymət verirdi ki, yaşadığı dövrdə övladlarının sağlam ruhda tərbiyəsi qeydinə qalmayan avam valideynlər, pis hərəkətləri ilə uşaqlarına mənfi nümunə göstərən cahil atalar da yox deyildi. Uşağı məktəbə təhsil almağa göndərmək əvəzinə, ona min cür hiylə, qumarbazlıq, qarət etmək, qoçuluq göstərməklə fəxr edən atalar sonda övladlarını həbsxanaya gətirib çıxarırlar. Valideyin əkdidi toxumların, yəni düzgün olmayan ailə tərbiyəsindən acı, zəhərli meyvəsini dərir. Tərbiyə işində valideynin şəxsi nümunəsini əsas götürən A.Səhhət yüz otuzdan artıq atalar sözündən öz şeirlərində istifadə etmişdir. “Anası gəzən ağacı, balası budaq-budaq gəzər”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”, “Ot kökü üstə bitər” və s. xalq yaradıcılığından istifadə edən A.Səhhətin “Ata çıxan ağacı, oğul budaq-budaq gəzər” hekayəsi daha maraqlıdır. Həmin hekayə tərbiyədə valideyn nümunəsinə həsr edilmişdir. Hekayənin məzmunundan aydın olur ki, atanın pis nümunəsi əsasında övlad atanın üzünə çığırır, mənə pivə yox, şərab süz deyir. Şübhəsiz ki, bu cür atanın övlad yanında heç cür hörmət və nüfuzu olmaz. Real həyat həqiqətləri və canlı müşahidələri əsasında yazdığı bu əsərdə A.Səhhət valideynləri övladlarını pis əməllərdən uzaqlaşdırmağa, onlara yaxşı nümunə göstərməyə, övladlarının yanında nüfuzlu olmağa çağırır. Övlad sevgisi güclü sövqi-təbii bir hissdır. Abbas Səhhətə görə, bu sevgi hissləri valideynin süurunu dumanlandırmamalıdır. Bu sevgi uşağın tərbiyəsi naminə onun cəmiyyət üçün faydalı bir adam kimi yetişməsinə xidmət etməlidir. Maarifpərvər şair uşağın gələcək xoşbəxtliyini təmin etmək üçün ona təhsil verməyi valideynlərin birinci dərəcəli vəzifəsi sayırdı. Ata-ananın borcu tək-cə övladının təhsilinin qayğısına qalmaq deyil, həm də gündəlik olaraq verilmiş tapşırıqların icrasına ciddi nəzarət etməsidir. Atalıq, analıq, valideynlik hissi o qədər güclü olmalıdır ki, uşaqların tərbiyəsi və sağlamlığı tələb etdiyi yerdə valideynlər əsla tərəddüd etmədən öz mallarını və canlarını verməyə hazır olsunlar. Valideyn uşağının işgüzarlıq ruhunda tərbiyə olunması qayğısına qalmalı, övladının təlimi üçün hər cür şərait

yaratmalıdır. A.Səhhət valideynin övladının təhsil və tərbiyəsinə şərait yaratması dedikdə gün rejiminin təşkilinin böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərirdi. A.Səhhət uşaq şeirlərində, pyeslərində və bir sıra hekayələrində uşaqların tərbiyəsində məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsindən söhbət açaraq göstərirdi ki, övladının tərbiyəsində valideyn məktəbə nə qədər yaxından kömək göstərsə, bir o qədər uşağın təlim-tərbiyə işi müvəffəqiyyətlə nəticələnər. Əksinə, ata-analar bu işdə kiçik bir laqeydliyə yol versələr, onda valideynlər düzəlməsi çətinliklə üzləşən maneələrlə qarşılaşar. Unutmaq olmaz ki, tərbiyə işində asan məsələ yoxdur, ona görə ən kiçik hadisə və faktları belə nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

A.Səhhət özünün yaradıcılığı boyu övlad tərbiyəsində valideyn məsuliyyətinə böyük qiymət vermişdir. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, hər bir ata və ya hər bir ana öz uşağına nə kimi sifətlər tərbiyə etmək istədiyini dərk etməli və onda bu sahədə ciddi məsuliyyət hissi olmalıdır. A.Səhhət yaradıcılığında uşaqların vətənpərvərlik, estetik, fiziki və əmək tərbiyəsinə də geniş yer vermişdir. Onun “Vətən “ şeirində, “Əhmədın qeyrəti” poemasında, “İki uşaq”, “Əkinçi nəğməsi” və s. şeirlərində valideynlərin bu sahədəki rolundan, vəzifələrindən geniş şəkildə bəhs edilir. Onun “Vətən” şeiri himn kimi səslənir və valideynləri uşaqlarını həmin şeir əsasında tərbiyə etməyə çağırır:

Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa, o şəxsə vicdan olmaz.

Abbas Səhhətin təbliğ etdiyi Vətən sevgisi, Vətən məhəbbəti, vətənpərvərlik ideyaları öz dövründə uşaq və gənclərin həyatında mənəvi-əxlaqi rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
2. A.Səmədov. Mehdizadə A. Xatirələr. Bakı: 1968, 153 s.

DANIEL QOULMANIN “EMOSIONAL İNTELLEKT” NƏZƏRİYYƏSİNİN ÖYRƏNMƏ PROSESİNƏ TƏSİRİ

Gülzar Mirzəağa qızı Abdullayeva

ADU

kerimzadeh85@mail.ru

“Hamı əsəbləşə və özündən çıxıb bilər. Bunu etmək çox asandır. Ancaq doğru insana, doğru ölçüdə, doğru zamanda, doğru bir səbəbə görə və doğru şəkildə əsəbləşmək heç də asan deyil.”

Aristotel

Xülasə

Emosional İntellekt öz emosiyalarımızı, duyğularımızı müsbət yollarla anlayıb idarə etmək, effektiv kommunikasiya yaratmaq, stressi azaltmaq, başqaları ilə empatiya qurmaq, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək bacarığıdır. Emosional intellekt anlayışı sosial elmlərin bütün sahələrində geniş tədqiqat mövzusunə səbəb olmuş anlayışlardan biridir. Bu konsepsiyaya maraq Daniel Qoulmanın (1995) “Emosional intellekt” kitabından qaynaqlanır (3, səh. 523-536). D.Qoulman kitabında emosional intellektin idrak və düşünmə zəkəsindən daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. Emosional intellekti aşağı olan insanların ailə münasibətlərində, iş həyatında və bir çox başqa sahələrdə mənfi nəticələrə səbəb ola biləcəyini qeyd edir. D.Qoulmanın fikrincə, emosional intellekt “hər hansı bir işi yerinə yetirmək üçün özünü sərbəst etmək, əhvalınızı tənzimləmək, çətinliklərin düşüncənizə maneə olmasına imkan verməmək, başqalarının hissələrini başa düşmək (empatiya), hər şeyə baxmayaraq ümid etmək bacarığıdır”. Emosional intellekt şəxsi həyatımızda emosiyaların nəzarətdə saxlanılmasına, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə, empatiya quraraq başqalarının hiss və düşüncələrini tanımağa, problemləli vəziyyətlərdə belə müsbət düşüncəyə kömək edir. Son illər bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların

nəticələri göstərir ki, həyatda uğur qazanmaq üçün təkə IQ kifayət etmir, emosional bacarıqlar (EQ) da tələb olunur (3, səh. 523-536).

Açar sözlər: emosional intellekt, təhsil, empatiya, özünüdərək, sosial məsuliyyət, adaptasiya, ünsiyyət.

Summary

Emotional Intelligence is the ability to understand and manage our emotions in positive ways, create effective communication, reduce stress, empathize with others, and overcome difficulties. The concept of emotional intelligence is one of the concepts that has led to a wide research topic in all fields of social sciences. Interest in this concept stems from Daniel Goleman's (1995) book Emotional Intelligence (3, səh. 523-536). D.Goleman emphasizes in his book that emotional intelligence is more important than cognitive and thinking intelligence. It notes that people with low emotional intelligence can have negative consequences in family relationships, work life and many other areas. According to D.Goleman, emotional intelligence is "the ability to mobilize yourself to perform any task, to regulate your mood, not to let difficulties hinder your thinking, to understand the feelings of others (empathy), to hope despite everything." Emotional intelligence helps to keep emotions under control in our personal life, overcome difficulties, recognize the feelings and thoughts of others by building empathy, and think positively even in problematic situations. The results of research conducted in this direction in recent years show that not only IQ is enough to succeed in life, emotional skills (EQ) are also required (3, səh. 523-536).

Key words: emotional intelligence, education, empathy, self-awareness, social responsibility, adaptation, communication.

2014-cü ildə Forbes jurnalında dərc olunan "Emosional İntellekt 2.0" adlı məqalənin müəllifi T.Bredberi qeyd edir ki, "tədqiqat apardığımız zaman müşahidə nəticəsində belə bir qənaətə gəldik ki, çalışdığımız insanlar arasında yüksək nəticə göstərənlərin 90%-i yüksək emosional zəkaya malikdir" (1, səh. 123-125). Emosional intellekt insanın başqalarının duyğularına həssaslıqla yanaşmaq və öz emosiyalarını idarə etmək bacarığına əsaslanır. Bu nəzəriyyə, fərqli düşüncə tərzinə malik insanların bir-biri ilə səmərəli ünsiyyət qurmasına imkan verir. Emosional intellekt insanın özünün və başqalarının emosiyalarını izləmək, onları müqayisə etmək, öz düşüncə və davranışlarını idarə etmək üçün məlumat və biliklərdən istifadə etmək bacarığını əhatə edən sosial intellektin bir növüdür. Elm adamları arasında "emosional intellekt" anlayışı ilə bağlı fikir ayrılığı olsa da, lakin onun ən azı üç bacarığı ehtiva etdiyi fikri ilə razılaşırlar. Belə ki, emosional intellekt:

1. *Özünü dərk etmə və ya insanın öz duyğularını müəyyən etmək bacarığıdır,*
2. *Problemləri həll edərkən bu duyğulardan istifadə etmək və eyni zamanda onları tətbiq etmək bacarığıdır,*
3. *Şəxsi emosiyalarını tənzimləmək və başqalarının emosiyalarını idarə etmək bacarığıdır* (3, səh. 523-536).

Emosional intellekt hiss və duyğuları düzgün idarə etmək bacarığıdır, emosional olmaq demək deyildir. Emosional intellekt əxlaqi və mənəvi səriştələri əhatə edir. Emosional intellekt səriştələrinə aşağıdakıları göstərmək olar:

- *özünü dərk etmə (emosiyaları dərk etmək);*
- *qarşısındakı şəxsi tanıma (empatiya);*
- *motivasiya;*
- *dinləmə bacarığı;*
- *ünsiyyət bacarığı;*
- *sosial məsuliyyət;*
- *adaptasiya bacarığı* (3, səh. 523-536).

Emosional intellektin inkişafına yönəlmiş tədqiqatlar insanların həyatının yaxşılaşdırılması baxımından təhsildə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Emosional intellektin inkişafı insanın özünə inamını inkişaf etdirməyə kömək edir. İnsanın özünə inamı onun düşüncəsinə, motivasiyasına və davranışına təsir göstərir. Odur ki, emosional intellekti inkişaf edən insan özü haqqında daha sağlam qərarlar qəbul edə

bilir, hüdud və imkanlarını daha dəqiq müəyyən edə bilər. Bu bacarıqlar uşaqların məsuliyyətli, qayğıkeş və məhsuldar şəxslər olmasına imkan verən əsas xüsusiyyətlərdən biridir. Emosional intellektin inkişafı təhsilçilərdən yaradıcılıq, özünə inam, müstəqil düşünmə, özünü idarə etmə, problem həll etmə, empatiya və sosial məsuliyyət kimi səriştələrə sahib olmağı tələb edir. Belə sosial münasibətlərdə çeviklik, stresə davamlılıq, problemləri real qiymətləndirmək bacarığı və uyğunlaşma qabiliyyəti qaçılmazdır. Çünki bu keyfiyyətləri fərdlərə qazandırmaq emosional zəkanın inkişafı ilə mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək EQ (Emotional Quotient) ən azı İQ (İntelligence Quotient) qədər vacibdir. Yüksək emosional intellektə malik olan şagirdlər həyatda daha xoşbəxt, özünə inamlı və məktəbdə daha uğurlu olurlar. Aparılan uzunmüddətli müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, emosional intellekt sabit deyil və irsi qabiliyyətlərin, təcrübələrin və ətraf mühitin təsiri ilə inkişaf edə bilər. Müəyyən bir yaş aralığından (13-19 yaş) sonra çox inkişaf etməyən İQ-dan fərqli olaraq, emosional intellektin öyrənilmə ehtimalı yüksəkdir və həyat boyu inkişaf etməyə davam edir (1, səh. 123-125). EQ ilə İQ arasındakı ən əhəmiyyətli fərq, emosional intellektin koqnitiv intellekt ilə müqayisədə inkişaf etdirilə bilməsidir.

Emosional intellekt probleminin öyrənilməsinə həsr olunmuş mövcud ədəbiyyatların təhlili onu deməyə əsas verir ki, insanlar arasında münaqişələrin yaranması, həyatda məqsədlərə çatma bilməməsi və uğurun mümkünsüzlüyü bir çox hallarda məhz emosional intellektlə bağlıdır. Təhsil sistemində bu kimi nöqsanların aradan qaldırılması emosional intellektin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən orta məktəblərdə və universitetlərdə emosional intellektin tədrisi və inkişafı gələcək nəsillər üçün daha effektiv, emosional cəhətdən sağlam və məhsuldar cəmiyyətin qurulmasına kömək edə bilər. Belə təhsil hər bir şəxs üçün zəruri olan bir sıra bacarıqların inkişaf etdirilməsi şəklində təyin olunmalıdır. Burada əsas məqsəd isə təlim üçün emosiyaları istifadə etmək əvəzinə, birbaşa emosional intellektin inkişaf etdirilməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Burke, R.J., Oberklaid, F., Burgess, Z. "Organizational values, work experiences, and satisfactions among Australian psychologists". Journal of Organizational Analysis, 2003, pp.123-135.
2. Goleman, D. Emotional intelligence: Issues in paradigm building. The emotionally Intelligent work place: how to select for, improve and measure for emotional intelligence, 1995.
3. Schutte N.S., Malouff J.M., and others. "Emotional intelligence and interpersonal relations". Journal of Social Psychology, 2001, pp.523-536.
4. <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/5489.html>
5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4085815/>
6. <https://www.simplilearn.com/emotional-intelligence-what-why-and-how-article>
7. <https://psixologiyainstitutu.az/2021/07/28/emosional-intellekt-nəzəri-baxislarin-təhlili/>

MAARİFLƏNDİRMƏ – CƏMİYYƏTƏ İNKLUZIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Fəridə Poladxan qızı Poladxanlı

Bakı Qızlar Universiteti
feride06011991@gmail.com

Xülasə

İnkluziv təhsil anlayışı, fərqli bacarıqlara və ehtiyaclara malik olan tələbələrin öz inkişafını daha effektiv şəkildə həyata keçirmələrini təmin etmək üçün tənzimlənməkdədir. İnkluziv təhsil, bütün tələbələrin təhsil prosesinə aktiv, müstəqil şəkildə cəlb edilməsini təmin etməklə, cəmiyyətdə ədalət və inkluziya prinsiplərini daha da gücləndirir.

Açar sözlər: əlillik, inkluziya, təlim, metod, prinsip.

Summary

Inclusive educational philosophy is designed to regulate and organize itself to facilitate the more

effective development of students with different abilities and needs. Inclusive education aims to ensure that all students are actively, independently, and autonomously engaged in the education process, reinforcing principles of justice and inclusion in society.

Key words: disability, inclusion, education, method, principle.

Əlillik nədir? Əlillik insan bədəninin bir qismində müxtəlif problemlərin meydana gəlməsi və ya işləmə mexanizmində azalma kimi başa düşülür. Dünyada və ölkəmizdə əlilliyi olan şəxsləri həyata,cəmiyyətə,təhsilə cəlb etmək məqsədi ilə inkluziv yanaşma metodlarından istifadə edilir. Təhsildə inkluziya əlilliyi olan şagirdlərin əlilliyi olmayan həmyaşıdları ilə birlikdə eyni məktəb və siniflərdə daha həssas yanaşma ilə öyrədildiyi bir təhsil yanaşmasıdır. Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə qazandırılması son dərəcə aktual mövzudur. Onların cəmiyyət tərəfindən qəbul görməsi məhz təhsil ilə mümkün ola bilər. Bunun üçün ölkəmizdə təhsil sektorunda bəzi yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar təhsilin hamı üçün əl çatan olmasını eyni zamanda bərabər hüquqa malik olmasını təmin edir. Ölkəmizdə “İnkuziv Təhsil lahiyəsi”nin icrasına 2005-ci ildə başlanmışdır. Sağlamlıq imkanı məhdud uşaqların təhsilə tam cəlb edilməsi isə 2008-ci ildə bağca və orta məktəblərə yönəlməsi ilə həyata keçirilmişdir. Əsas məqsəd olaraq bu uşaqları sosiallaşdırmaq,cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını asanlaşdırmaq olan bu proqramın bir neçə faydası vardır: Onlarda özünə inam hissi formalaşdırmaq,digər həmyaşıdları ilə birlikdə bərabər hüquqa malik olmaq, gələcəkdə onların məşğulluq kimi problemlərinin aradan qalxması.

İnkuziv təhsil anlayışı Amerika Birləşmiş Ştatlarında liberal demokratik cəmiyyətin formalaşması nəticəsində ortaya çıxmışdır. 1950-1960-cı illərdə cəmiyyətdə hələdə əlilliyi olan şəxslərin insanlardan təcrid olunması halları gündəmə gətirilir və insanların bu məsələyə baxışı dəyişməyə başlayır. Artıq feminizm dalğası ilə birlikdə 1960-1970-ci illərdə insan haqlarının bütünlüyü, fikir ayrılıqları, cinsiyyət, etnik mədəniyyət və əlillik səbəbi ilə meydana çıxan bu idealoqiyalar geniş,qarşı qonulmaz vüsət alır.Bu idealoqiyaların fonunda artıq bütün insanların vətəndaşlıq hüquqlarına sahib olmaqlarını dəstəkləmək üçün bir sıra proqramlaşdırılmış qanunlar tətbiq olunmağa başlandı. İlk demokratik qanun 1975-ci ildə “Təhsildə əlilliyi olan uşaqlar” qanunu qəbul edilir, 1970-1980 ci illərdə artıq əlilliyi olan uşaqlara təhsil almaq üçün lazimi dəstək verilir.Bir müddət özəl müəssisələrdə aparılan bu tətbiq daha sonra geniş şəkildə ələ alınır. Əvvəlcə orta məktəblərdə təhsilə cəlb olunan uşaqların sürətli şəkildə artması,onları ayrı məktəblərdə deyil, eyni məktəblərdə digər həmyaşıdları ilə təhsil alması hüququ verildi. İkinci olaraq,onlar üçün dəstəkləyici mühit yaradıldı,üçüncü olaraq isə bu uşaqlar üçün təhsil planı (FTP) hazırlandı. (Ağayev, Ş., Məmmədova, E., Əliyeva, X. (2012). “İnkuziv təhsil günün tələbidir”. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №4. s.47)

1994-cü ildə UNESCO dekadında “Təhsil hərəkət üçün əl çatan olmalıdır.”fikri təsdiqini tapdı. Bu idealoqiya ilə birlikdə təhsilin bütün uşaqlar üçün əl çatan olmasına,sağlamlıq məhdudiyəti olan uşaqların da təhsilli bir şəxsiyyət olmalarına zəmin yaratdı. Beləliklə inkluziv təhsil dünya miqyasında aktual mövzuya çevrildi. İnkişaf etmiş ölkələrin bir digəri olan Almaniyada öyrənmə və davranış pozuntusu olan uşaqların təhsil müddəti 10 il, digər uşaqlarda isə 11 ildir.Hərəkət məhdudiyəti olan uşaqlara isə ev təhsili mütləqdir.Almaniyada əlilliyi olan uşaqların təhsil aldıkları məktəblər bir neçə qrupa bölünür:ibtidai,orta məktəb,peşə məktəbləri.Bu tədris ocaqlarının verdiyi diplomlar digər tədris mərkəzlərinin diplomları ilə bərabər hüquqa malikdir.Almaniyada inkluziv təhsilə aid edilən ən çox rast gəlinən problem isə duyğusal və sosial əlillik (7-11%) növü olmuşdur ki, bununda yaranma səbələri müxtəlifdir.İnkuziv təhsildə digər bir model olaraq İngiltərə yanaşması mövcuddur.İngiltərədə inkluziv təhsilə dəstək üçün hər məktəbdə özəl kordinator olmaqdadır. Özəl təhsil kordinatoru bütün sağlamlıq məhdudiyəti olan uşaqların porfilolarını tutmaq, sinif muəllimələrinə məsləhətlər vermək, mektəbdənkənar işləri təşkil etmək kimi işləri icra edir. Statistikaya görə İngiltərədə təhsil alan sağlamlıq məhdudiyəti olan şəxslər hər il artmaqda davam edir, 2014-cü ildə bu rəqəm bütün əhalinin 17,9% ni təşkil edir. Lakin inkluziv təhsilə fərqli baxışların meydana çıxması ilə birlikdə bu rəqəm xeyli azalmışdır. Türkiyədə isə bu göstərici 256 min insanı əhatə edir, göstəricilərə görə danışıq və dil problemləri daha çox meydana çıxır. İnkuziv təhsil xidmətləri digər ölkələr kimi Azərbaycanda da aktual mövzudur, beləki hal hazırda ölkəmizdə 69 minə yaxın sağlamlıq məhdudiyəti olan uşaq var, onlarda 12 minə yaxını təhsilə cəlb olunan bu uşaqlar xüsusi məktəblərdə və ya xüsusi internat məktəblərində təhsil ala bilərlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 dekabr tarixli sərəncamı ilə “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inkluziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüququnu təhsilin bütün pillələri üzrə digər şəxslərlə bərabər səviyyədə təmin etməyi və onlar üçün maneəsiz mühit yaratmağı əsas məqsəd kimi qəbul edir. Bütün bu proseslərə müsbət təkan vermək üçün kadr potensialı gücləndirilir. ARTİ (Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu) 2018-ci ildən Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi və BMT-nin uşaq fondu (UNİCEF) ilə əməkdaşlıqla bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirilir. 2021-ci ildən ARTİ inkluziv təhsilə 3 istiqmətdən dəstək verir;

1) Maarifləndirmə-cəmiyyətdə inkluziya mədəniyyəti formalaşdırmağı hədəfləyir

2) təlimlər-pedaqoq kadrların səriştəliliklərini artırmaq üçün təlimlər həyata keçirilir

3) metodik vəsait-Fərdi təlim planının tərtibi (FTP) üzrə lazımı koməklik göstərilir, monitorinqlər aparılır. İnkişaf edən cəmiyyətin formalaşdırılması və inkluziv təhsilə təkan verilməsi məqsədi ilə günümüzdə davamlı inkişaf strategiyası ələ alınır. Lakin 19 əsrin sonlarına doğru əqli geriliyi olan uşaqlarla iş aparmaq üçün yeni metodlardan istifadə olunmağa başlanılır. İtaliyanın ilk qadın həkimlərindən olan Maria Montessori 1896-cı ildə əqli geriliyi olan uşaqlarla işləməyi, onları psixoloji baxımdan araşdırmağa yönəlir. Vaxt keçdikcə uşaqlarda ətraf aləmə qarşı müsbət reaksiya görən həkim uşaqlarla daha yaxından meşğul olmağa başlayır. Psixoloqların təcrübəsi nəticəsində belə hesab olunur ki, əqli gerilik olan uşaqlar təkcə psixoloji deyil, həm də pedaqogikanın problemidir və onlar xəstəxanada deyil məktəblərdə tədris olunmalıdır. Və beləliklə 1907-ci il yanvarın 6-da ilk Montessori məktəbi açılır. Vaxt keçdikcə normal uşaqlarla yanaşı xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla müxtəlif didaktik işlərin aparılması və müsbət nəticələr əldə olunması fonunda Amerika, Avropa və Hollandiyada məşhurlaşmağa başlayır. Təlimin əsas məqsədi cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən müxtəlif fərqliliyi olan uşaqlara yanaşma prinsipidir. Montessori təliminin əsası inkluziv təhsilə cəlb olunan (autizm spektor pozuntusu, dil və nitq geriliyi, davranış pozuntusu, asperger və s) olan uşaqların təliminə dəstək vermək, onlarda özünə inamı formalaşdırmaq, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq, sərbəst şəkildə özünü ifadə etmə bacarıqları formalaşdırmaq, sosial çevrəyə hörmət etmək kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır, yəni uşaq özü kəşf edərək öyrənir. Burada müəllim ənənəvi təhsildən fərqli olaraq mentor vəzifəsində çıxış edir. Montessori təlimində eşitmə qüsurlu uşaqlar üçün də təlimlər mövcuddur. Bu təlim 6-cı duyum adlanır və uşağın əzələ hafizəsi ilə həyata keçirilir. Uşaqlar hərşeyi toxunaraq təcrübə edir, öyrənmək isdedikləri materialı özləri seçir, bu onlara seçim azadlığı verir. Montessori metodunda sinif anlayışı yoxdur, kitab və dəftər kimi materialları təlimin öyrədici materialları əvəz edir. Montessori təlimindəki materiallar taxtadan hazırlanmış olur. Materiallar uşaqların öz səhvlərini tapmaqda onlara kömək edə biləcək şəkildə tərtib edilmişdir. Montessori yanaşmasında uşaq ətraf aləmi özü müşahidə və dərk etməklə qavrayır. Azərbaycanda Montessori yanaşması çox yeni olsa da, yenilikçi müəllimlər tərəfindən bağçalarda tətbiq olunmağa başlanmışdır. Proqram olaraq 0-6 yaşlı əhatə edən bu təlim Azərbaycandakı modellərdən öz sadəliyi və tətbiqi ilə xeyli fərqlənir. Məhz elə bu səbəbdən xüsusi ilə inkluziv siniflərdə Montessori yanaşmasına diqqət ayrılmalı FTP proqramlarına əlavə olunmalıdır. (Special Educational Needs and Disability Act (SENDA). London: HMSO)

Əlilliyi olan fərdlərin cəmiyyət tərəfindən qəbul görməsində müəllimin üzərinə böyük yük düşür. Inkluziv siniflərdə dərs planı elə qurulmalıdır ki, dərs prosesi zamanı digər uşaqların geridə qalması halları baş verməsin. Bunun üçün ölkəmizdə inkluziv siniflərdə kölgə müəllim modelindən istifadə edilir. Müəllim uşağın fərdiliyini qəbul edib, təlimi ona uyğun formada təşkil etməyin yollarını axtarmalıdır. Kölgə müəllim modelində müəllim uşağı sosial mühitə adaptasiya etməli, digər fərdlərin, istər sinifdəki digər uşaqların istərsə də valideynlərin bu fərqliliyə münasibətini formalaşdırmağı bacarmalıdır. Bunun üçün vaxt aşırı iclasların keçirilməsi məqsədə müvafiq olacaqdır. Inkluziv təhsildə valideyn yanaşması da ciddi səy tələb edir, beləki valideynlər bəzən uşaqlarının bu fərqliliklərini qəbul etməkdə çətinlik çəkir, onları sosial mühitdən izolasiya edərək ev təhsilinə daha çox sövq edirlər. Təbii ki ev təhsili də müəyyən qədər müsbət hallar doğuracaqdır lakin sosiallaşmanın veridiyi inkişafı danmaq olmaz. Çünki insan sosial varlıqdır və cəmiyyətdə formalaşır. Respublikamızda ucqar kənd və rayonlarda az kompleksli məktəblər mövcuddur ki onlarda inkluziv siniflər yaratmaq elədə asan olmur. Həm insanların maddi rifahı, həm də psixoloji durumları buna mane olsa da, son vaxtlar Prezidentimizin bütün kənd

məktəblərinin yenidən inşası qərarı ilə bu tipli problemlərin aradan qalxacağı, demokratik dövlətimizdə bütün fərdlərin bərabər hüquqda təhsil almalarına müvafiq şəraitin yaradıldığına sübutdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Uşaq Hüquqları haqqında Qanunu. (2012).
2. Ağayev, Ş., Məmmədova, E., Əliyeva, X. (2012). “İnklüziv təhsil günün tələbidir”. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №4.
3. BMT-nin “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiyasının icrasına dair Azərbaycan Respublikasının ilk hesabatı. Yanvar, 2011-ci il.
4. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2001).
5. Special Educational Needs and Disability Act (SENDA). London: HMSO.
6. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2009)
7. Towards inclusion of special education students in general education.

HƏRBI-VƏTƏNPƏRVƏRLİK ANLAYIŞININ MAHIYYƏTİ

Gülşən Gülab qızı Bayramlı
BQU
gulsnbayramli@gmail.com

Xülasə

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi dedikdə, gənc nəsə müstəqilliyimizin qorunması, müdafiəsi üçün əxlaqi-siyasi, mənəvi-psixoloji, fiziki hərbi peşə keyfiyyətlərini aşılamaq, onları şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq başa düşülür. Yaşadığımız dövr gənc nəslə kiçik yaşlarından başlayaraq hərbi ruhda böyütməyi tələb edir. Pedaqoq alim X.Fətəliyev hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində məktəblilərə bu tərbiyə növünün elmi dünyagörüşünün, müstəqilliyin, xalqlar ilə dostluq münasibətinin qurulmasının əsas vasitə olduğunu vurğulamışdır.

Açar sözlər: hərbi-vətənpərvərlik, ailə, şagird, vətən, məktəb.

Summary

Military-patriotic education involves instilling young people with moral-political, spiritual-psychological, and physical military-professional qualities necessary for the protection and defense of our independence, and shaping them as individuals. The current era demands raising the younger generation in a military spirit from an early age. Pedagogue scientist X. Fətəliyev emphasized that in military-patriotic education, the scientific worldview, independence, and the establishment of friendly relations with other nations are fundamental means for schoolchildren.

Key words; military-patriotism, family, pupil, motherland, school.

Mövcud ədəbiyyatlara istinadən deyə bilərik ki, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi öz növbəsində ümumi tərbiyənin əsas istiqamətlərindən biri olub, gənc nəsə müstəqilliyimizin qorunması, müdafiəsi üçün əxlaqi-siyasi, mənəvi-psixoloji, fiziki hərbi peşə keyfiyyətlərini aşılamaq, onları şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq deməkdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının möhkəmlənib inkişaf etməsində gənclərimiz böyük rol oynayır. Gənc nəslin inkişafının bünövrəsini isə kiçikyaşlı məktəblilər təşkil edir. Yaşadığımız dövr gənc nəslə kiçik yaşlarından başlayaraq hərbi ruhda böyütməyi tələb edir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin söylədiyi kimi: “...bizim, sizin, hamımızın vəzifəsi müstəqil Azərbaycanın sağlam gəncliyini tərbiyə etmək, bilikli etmək, müasir dünyanın əldə etdiyi nailiyyətlər səviyyəsinə qaldırmaq, Azərbaycanda müstəqil, demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğu

işinə cəlb etməkdir...” (<https://serqqapisi.gov.az/xeberler/genclere-herbi-vetenperverlik-terbiyesinin-asilanmasi-her-zaman-aktualdir>)

Torpağının iyirmi faizi namərd qonşu ermənilər tərəfindən işğala məruz qalan, bir milyon qaçqını, köçkünü olan Azərbaycan xalqının ümdə vəzifəsi torpaqlarımızı mənfur düşmənlərimizdən xilas etmək olub və 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığımız Böyük Qələbədə Müzəffər Azərbaycan Ordusu böyük qəhrəmanlıqla Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin hərbi sərkərdəliyi və siyasi liderliyi sayəsində torpaqlarını erməni vandallarından, faşistlərdən azad edərək, öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Əsası ailədə və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qoyulan, sonradan orta və ali təhsil müəssisələrində inkişaf etdirilən hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi müasir dövrümüzün tələblərinə uyğun qurularaq inkişaf etdirilməkdədir.

Uşağın ilk “məktəbi” - ailə, ilk “müəllimi” - valideynləri və ailənin digər yaşlı üzvləri, ilk “dərslisi” isə ailədəki tərbiyədir.

Əlbəttə ki, ailələr müxtəlif olduğu üçün, uşaqların tərbiyəsi müxtəlif olur. Buna görə də bütün ailələr pedaqoji biliklərə yiyələnməli, xüsusi pedaqoji məlumatlarla silahlanmalıdır.

Respublikamızda radio, televiziya verilişləri uşaqların hərtərəfli inkişafında çox böyük rol oynayır və ailələrin bu sahədə pedaqoji-psixoloji köməyinə səbəb olur.

Ailə gənc nəsle vətənə məhəbbət və hədsiz səadət, milli köklərimizə bağlılıq, dövlətçiliyə sədaqət, doğma torpaqa məftunluq, onun qayğısına qalmaq və s. keyfiyyətlər aşılayır.

Orta ümumtəhsil müəssisələrində hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılınması, mövzuların təhlil olunaraq diskussiyalı şəkildə şagirdlərə öyrədilməsi və bu sahədə onlarda həvəsin yaradılması məktəbin çağırışa qədərki hazırlıq müəlliminin üzərinə düşür.

İbtidai hərbi hazırlıq dərslərinin məqsədi şagirdlərə Azərbaycanın Silahlı Qüvvələri haqqında məlumatların, onların ordu həyatı ilə tanış olmalarını, hərbi xidmətə fiziki və psixoloji cəhətdən hazır olmalarını, şagirdlərdə Azərbaycanın Silahlı Qüvvələrində xidmətin müqəddəs bərc və şərəf işi olmasına inamın yaradılmasını, vətənpərvərlik, əqidəlilik, dözümlülük, cəsurluq, intizam və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Burada da əvvəl kütləvilik nəzərdə tutulmalıdır, yəni oğlan, qız birgə işə girişməlidirlər. Həm də bizim qızlarımız həyat boyu döyüşlərdə olub, igidliklə də döyüşüblər. Onları ayırmaq şübhəsiz ki, qızlarımıza qarşı hörmətsizlik olar.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində məktəbdə “Hərbi şahin”, “Cəsurlar”, “Sağ cinah uğrunda” kimi hərbi oyunların keçirilməsi gəncləri həm Vətənin müdafiəsinə hazırlayır, həm də onlarda milli ruhu oyadır. Bu oyunlarda tələb olunan bütün fiziki və əqli hərəkətlər, çeviklik, cəldlik iştirakçılara müsbət təsir göstərir.

Bunu da qeyd edək ki, Qarabağ müharibəsi veteranları ilə məktəblilərin görüşləri keçirilir, onların şəhidlər xiyabanına, qəhrəmanlıq abidələrinə, zəfər parkına ekskursiyası təşkil olunur, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda şəhid olan Vətən övladlarının həyatı və qəhrəmanlıqları barədə şagirdlərə ətraflı məlumat verilir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas məqsədi şagirdləri hərbi hissələrdəki müasir silah və hərbi texnikalarla tanış etmək, onlardan istifadə qaydaları barədə məktəblilərə biliklər aşılamaq, həmçinin hərbi xidmətə başlayan əsgərlərin andiçmə mərasimlərində şagirdlərin iştirakını planlaşdırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə müvafiq olaraq, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin qarşısında müəyyən vəzifələr durur:

1. Məktəblilərə Vətənimizin, xalqımızın qazandığı nailiyyətlərə iftixar hissi aşılamaq;
2. Ölkəmizi xarici təhlükədən qorumaq üçün gəncləri bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq.

Azərbaycanın təhsil sistemində hərbi-vətənpərvərlik sahəsində qabaqcıl addımlar atan Xəlil Fətəliyev məktəblilərə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəriyyəsinə fəlsəfi baxışı belə izah etmişdir:

1. Vətəni müdafiəyə milli baxışdır;
2. Respublikamızın daxilində yaşayan millətlərin dostluğudur;
3. Milli vətənpərvərlik və dünya xalqları arasında dostluqdur;
4. Öz suverenliyi uğrunda mübarizə aparan dünya ölkələri xalqları ilə dostluq əlaqələrimizdir.

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin psixoloji əsaslarını aydınlaşdırarkən ilk növbədə şəxsiyyətin formalaşmasının psixoloji mexanizminə toxunmağı vacib bilərək aşağıdakı əsasları şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində psixoloji varlığın mövcudluğundan danışaraq qeyd etmişdir ki, intellektual

keyfiyyətə komponenti; iradi keyfiyyətlər; sosial psixoloji komponentlər kimi əsaslar məktəbin pedaqoji kollektivi tərəfindən aşılamaqla əhatə olunması vacib məsələ doğura bilər. (2, səh. 137)

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin özünün xüsusi qanunauyğunluqları vardır. Tərbiyənin bu sahəsi təşkil edərək onu həmin qanunauyğunluqları nəzərə alınmalıdır. Bu qanunauyğunluqlara əməl olunduqda hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi də düzgün yerinə yetirilir.

Həmin qanunauyğunluqlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin elmi dünyagörüşü ilə şərtlənməsi qanunauyğunluğu;
2. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin demokratik humanizm ilə əlaqəsi qanunauyğunluğu;
3. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin beyləlmiləl tərbiyə ilə vəhdəti qanunauyğunluğu. (2, səh. 138)

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi işində ölkəmizdə yaşayan bütün kiçik xalqlar və qurumlar da cəlb edilməlidirlər. Vətənin müdafiəsi, onun qorunub saxlanması hər bir vətəndaşın şərəfli məqsədi və vəzifəsi olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Fətəliyev X.Q. Məktəbli gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1987.
2. Əsgərov İ.B. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsasları. Bakı: 2000.
3. Namazov S. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılmasında ailə, məktəb və ictimai təşkilatların əlbir işi. Bakı: Şur, 2003.
4. Paşayev T. Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı: Nərgiz, 2002.
5. <https://serqqapisi.gov.az/xeberler/genclere-herbi-vetenperverlik-terbiyesinin-asilanmasi-her-zaman-aktualdir>.

İSLAM FƏLSƏFƏSİNDƏ ELMUN-NƏFS (PSIXOLOGİYA): SƏDRƏDDİN ŞİRAZİNİN GÖRÜŞÜ

İbrahim Rəfail oğlu Bağirov
AMEA
i.bagirov@oriental.science.az

Xülasə

İslam dünyasında fəlsəfi psixologiyaya dair fikirlərin tarixi VIII-IX əsrlərə qədər geri gedir. İlk fəlsəfi məktəblərin yaranması ilə birlikdə insanın hiss, xəyal, idrak prosesi və düşüncə fəaliyyətini analiz edən bir sahə olan psixologiya (elmun-nəfs) filosofların müzakirə etdiyi əsas mövzulardan birinə çevrildi. Bu sahə islam dünyasında qədim yunan fəlsəfəsindən gəlib çatan təməllər üzərində qurulub inkişaf etmişdir. İslam filosoflarının bu mövzudakı fikirlərinə baxdığımız zaman yunan filosoflarının təsirini aydın müşahidə etmək olur. Buna baxmayaraq fəlsəfi psixologiyaya dair islam düşüncəsində orijinal fikirlərin irəli sürüldüyünü də deyə bilərik.

Özünəməxsus psixologiya anlayışına sahib olan müsəlman mütəfəkkirlərdən biri də 17-ci əsr Səfəvi filosofu Sədrəddin Şirazi olmuşdur. Şirazi də digər islam filosofları kimi nəfsi Aristotelin yolundan gedərək “orqanları olan təbii bir cismin ilk mükəmməlliyi” olaraq tərif edir. Lakin o, tərifdə qeyd olunan orqanların maddi bədən üzvləri deyil nəfsin gücləri hesab edir. Platondan fərqli olaraq nəfsi yaranmış hesab edən filosof onun yarandığı zaman mücərrəd varlıq olması fikrini qəbul etmir. Ona görə nəfs maddi bədəndə yaranır. Maddi yaransa da ona görə nəfs təbiətən sahib olduğu substansial hərəkət nəticəsində zamanla spiritual varlığa çevrilərək ölümsüzləşir.

Açar sözlər: nəfs, ruh, Molla Sədra, fəlsəfi psixologiya, nəfsin növləri.

Abstract

The history of philosophical psychology in the Islamic world dates back to the 8th and 9th centuries. With the establishment of the first philosophical schools, psychology (elm al-nafs) — the study of human

feelings, imagination, cognitive processes, and thought activity — became a central topic for philosophers. This discipline in the Islamic world was built upon the foundations of ancient Greek philosophy. The influence of Greek philosophers on Islamic thinkers is evident, yet Muslim philosophers also introduced original ideas in this field.

One prominent figure was Sadreddin Shirazi, a 17th-century Safavid philosopher, who offered a unique perspective on psychology. Following Aristotle, Shirazi defined the soul as "the first entelechy of a natural body equipped with organs." However, he diverged by interpreting the "organs" in this definition as the powers of the soul rather than the body's material parts. Unlike Plato, Shirazi believed that while the soul is created, it is not an abstract entity at the time of its creation but arises within the material body. Through its inherent substantial motion, the materially created soul evolves into a spiritual being and achieves immortality.

Key words: Mulla Sadra, soul, spirit, philosophical psychology, types of soul.

İslam fəlsəfi fikir tarixinə nəzər yetirdiyimiz zaman ruha, insanın mental hallarına, idrak prosesinə və ümumiyyətlə düşüncə fəaliyyətinin analizinə dair müzakirələrin digər əksər fəlsəfi məsələlər kimi VIII-IX əsrlərdə, yunan fəlsəfi mirasının tərcümələr yolu ilə islam dünyasına qazandırılmasından sonra, ortaya çıxdığını müşahidə edirik. Tərcümələr yolu ilə islam dünyasına qazandırılan əsərlər arasında Platonun "Fedon", "Timey" kimi dialoqları, Aristotelin "De Anima"sı və ona yazılan bir sıra şərhlər islam dünyasında fəlsəfi psixologiyaya dair diskursu müəyyənləşdirən əsas faktorlar olmuşlar (9, səh. 148). Bu mənada nəfsə, fəlsəfi psixologiyaya dair ilk sistemli əsərin müəllifi olan Aristotel daha təsirli olmuşdur.

Aristotelin təsirindən qaynaqlanaraq islam fəlsəfəsindəki insana dair konsepsiyalar psixologiya (elmun-nəfs) başlığı altında təhlil edilir, psixologiya da adətən təbiət fəlsəfəsinin bir şöbəsi hesab edilirdi və filosoflar nəfsə dair müzakirələrə təbiət fəlsəfəsi (təbiyyat) bölməsində yer verirdilər. Klassik dövr islam filosoflarının əsərlərinə müraciət edildiyi zaman bunu görmək mümkündür. Sədrəddin Şirazi isə özündən əvvəlki filosoflardan fərqli olaraq psixologiyayı metafizikanın bir qolu hesab edir. Onun bütün metafizikası da hər şeyin fəvqə qaynağı və qayəsi olan eksternal gerçəkliyə sahib varlıq anlayışı üzərində qurulmuşdur. Bu vahid metafizik aləm anlayışı da ona kainatı xaos deyil, nizamlı bir kosmos olaraq görməyə imkan yaradır. Buna görə də Şirazi mövcudatı zahiri və maddi təzahürlərinə əsasən deyil metafizik və ya ontoloji mənşəyinə əsasən dəyərləndirməyi doğru hesab edir. Bu səbəblə onun cismani olaraq ortaya çıxan ruh anlayışı zahirən bəzi modern nəfs nəzəriyyələrinə bənzəsə də onun nəfs konsepsiyası müasir zəhin fəlsəfələrində bəzən müşahidə etdiyimiz adi hissələrin və düşüncələrin cəmindən ibarət deyildir (1, səh. 173). Ona görə nəfs bədəndə yaransa da sonda ruhani varlığa çevrilərək ölümsüzləşir (3).

Sədrəddin Şirazinin nəfs konsepsiyasının modern nəfs konsepsiyalarından fərqlənməsi bu konsepsiyayı klassik fəlsəfədəki ənənəvi nəfs anlayışlarından biri kimi düşünməyimizə səbəb olmamalıdır. Onun nəfs anlayışı özünə qədər mövcud olan aristotelist və platonist ya da neo-platonist nəfs konsepsiyalarından ciddi şəkildə fərqlənir. Şirazi nəfs, nəfsin yaranması və onun bədənlə olan münasibətinə dair məsələləri bir-çox əsərində ələ alsada filosofun ən önəmli fəlsəfi əsəri olan "Əsfar-ərbə" (Dörd səfər) bu mənada da seçilir. Dörd səfərdən ibarət olan "Əsfar"ın demək olar ki bütöv bir səfəri bu problemə və bu problemlə əlaqəli məsələlərə ayrılmışdır. Psixologiya və esxatologiyaya (məadşünaslıq) həsr olunmuş iki cildədən ibarət bu səfərdə Şirazi "əbvab" adlandırdığı on bir hissədə nəfsin ilk yaranışından tutmuş axirətdə yenidən dirilişinə qədər keçirdiyi bütün mərhələləri ələ almışdır. Buna görə də bəzi araşdırmaçılara görə islam tarixində heç bir əsərdə bu mövzu bu dərəcədə geniş və təfəssilatlı şəkildə tədqiq edilməmişdir (11, səh. 82). Əlbəttə "Əsfar"da həm bu həm də başqa məsələlərlə bağlı mətnlərin tamamilə orijinal olduğunu demək mümkün deyil. Məsələn, dördüncü səfərin əvvəlində nəfsin varlığının isbatı üçün ələ alınan məsələlər ondan əvvəl İbn Sinanın "Əş-şifa" və Fəxrəddin Razinin "Əl-məbahisul-məşriqiyyə" adlı əsərlərində ifadə edilmişdir (4, səh. 11). Şirazi də bu məsələlərdən danışarkən artıq ədəbiyyatda mövcud olan dili işlətməyə üstünlük verir. Bununla belə razılaşmadığı məqamlarda özündən əvvəlki müəlliflərin fikirlərini tənqid edərək öz qənaətini ortaya qoyur.

Şirazinin İbn Sinanın "Şifa"dakı sistematik yanaşmasını İbn Ərəbinin "Futuhatul-məkiyyə" adlı əsərindəki irfani anlayışlarla birləşdirdiyini və mahiyyət baxımından İbn Ərəbiyə daha yaxın olduğunu

ifadə edənlər də vardır (11, səh. 82). Buna baxmayaraq Əsfarda nəfsdən bəhs edilən mətnlər sırf irfani olmaqdan daha çox nəfsin yarı-empirik şəkildə analiz edildiyi mətnlərə bənzəyir. Nəfs, onun fərqli mərtəbələri və təkamül prosesi təbiət fəlsəfəsinə xas olan bir dillə ifadə edilir. Şirazinin Əsfardakı nəfs nəzəriyyəsi peripatetiklərin əsərlərindəki nəfs konsepsiyalarının davamı kimi görünür. Bunu nəfsin tərifində və onun ayrıldığı fərqli mərtəbələrəndən görmək mümkündür. Bununla belə Şirazinin mütəaliyə fəlsəfəsinə xas elementləri də müşahidə etmək mümkündür. Bu da Şirazi fəlsəfəsindəki teosofik elementlərlə əlaqədardır. Belə ki, peripatetik nəfs anlayışı Şirazi tərəfindən tamamilə dini və teosofik kontekstdə şərh edilir. Bu səbəbdən nəfsin müxtəlif daxili və xarici gücləri və ya funksiyaları, hiss orqanları, hisslər, yaddaş, xəyal, ağıl və mühakimə funksiyası Şirazi tərəfindən özündə mövcud olan hərəkətlə təkamül edib yenilənən dinamik bir şeyin, yəni insan nəfsinin fərqli mərtəbələri kimi görülür. Təsadüfi deyil ki, Şirazinin tipik irfani-teosofik dilə üstünlük verdiyi “Məfatihul-qeyb” əsərindəki nəfs konsepsiyası ilə əsasən fəlsəfi əsər olan “Əsfar”dakı nəfs konsepsiyası çox bənzərdir (8, səh. 154). Qeyd etdiyimiz kimi filosofun “Əsfar”da nəfsi təbiət fəlsəfəsi bölməsində deyil metafizika bölməsində ələ almasına baxmayaraq nəfsi metafizikaya deyil fizikaya xas, təbiət fəlsəfəsinin psixologiya mətnlərində görməyi adət etdiyimiz bir üslubda şərh edir. Bu yanaşma da onun cismani yaranan nəfs konsepsiyası ilə uyğunluq təşkil edir. Nəfs sözünün özü də filosofa görə bu maddi yaranış və ya bədənə münasibəti ifadə edir (13, səh. 7).

İslam filosoflarının nəfsə verdikləri təriflərə baxdığımız zaman onların Aristotelin təsiri altında olduğunu asanlıqla görə bilərik. Lakin ümumi nəfs anlayışları nəzərə alındıqda müsəlman filosoflar Aristoteldən daha çox nəfsi qeyri-maddi substansiya hesab edən Platona daha çox yaxın görünülər (2). İlk islam filosofu hesab edilən Kindi “Təriflər haqqında” (fil-hudud və-rusum) əsərində nəfsi “potensial həyata sahib və orqanı olan təbii bir cismin tamamlanmış halı”, “potensial olaraq canlı olan təbii bir cismin ilk kamalı”, və “özü baxımından hərəkətli olan bir çox gücə sahib əqli bir cövher” kimi tərif edir. Bir-birinə yaxın təriflər olan birinci və ikinci tərif Aristotelin “De anima”dakı nəfs təriflərinə çox bənzəyirlər. Kindinin bu iki təriflə Aristotelin ruh anlayışını təmsil etdiyini deyə bilərik. Üçüncü tərif isə aristotelist dünya görüşünə uyğun gəlmir. Nəfsi ağıl və hərəkət gücünə sahib bədənəndən ayrı bir substansiya kimi vəsf edən Kindinin burada Pifaqor və Platondan bəri mövcud olan spiritualist görüşü ortaya qoyduğunu demək mümkündür (7, səh. 49). O, nəfsə dair digər bir əsəri “Nəfs haqqında” risaləsinin əvvəlində bu əsərin Aristotelin “De anima”sının xülasəsi olduğunu qeyd etsə də (7, səh. 244) yalnız bir yerdə Aristoteldən bəhs etdiyi halda Platon və Pifaqorun fikirlərinə geniş yer verir. Onun adı çəkilən risaləsindəki fikirlərindən yola çıxaraq nəfsi Aristoteldən fərqli olaraq qeyri-maddi bir varlıq kimi təsəvvür etdiyini demək mümkündür. “... nəfs cisimdən müstəqil olub onun tərsidir. Onun cövheri ilahi və ruhanidir” (7, səh. 244) deyən Kindi Platona eyni fikri paylaşır. “Nəfs barəsində bir neçə kəlmə” adlı kiçik risalədə və digər yazılarında Aristotelin nəfsi mücərrəd bir varlıq hesab etdiyini deməsi (7, səh. 251) onun Aristotelin De Animası ilə yaxşı tanış olmadığını və onun nəfs tərifini də platonik tərzdə başa düşdüyünü göstərir (2).

Digər islam filosofu Fərabî də psixologiyanı Aristotel kimi təbiət elmlərində hesab edir. Onun De Animaya ayrıca bir şərh yazdığı məlum olsa da deyilən əsər gəlib bizə çatmamışdır. Fərabî də Aristotelin nəfs tərifinə yer verməsinə baxmayaraq insanın Platon kimi iki fərqli substansiyadan təşkil olunduğu fikrindədir (9, səh. 149).

Elmun-nəfsi təbiət fəlsəfəsinin sahələrindən biri sayan İbn Sina özünəqədərki filosoflarla müqayisədə bu məsələyə ən çox diqqət ayıran filosofdur. Ona görə bu elmin mövzusu ümumiyyətlə ruh, xüsusilə isə ruhun funksiyası olan idrak prosesidir (9, səh. 149). İbn Sina da nəfsin tərifində əsasən Aristotelə bağlı qalmışdır. O nəfsi “orqanları olan təbii bədənin (cismin) ilk mükəmməlliyi” və ya “potensial həyata sahib təbii bədənin ilk mükəmməlliyi” kimi tərif edir (5, səh. 28-30). Filosofun nəfsə dair ifadələrinə nəzər yetirdikdə nə dərəcədə Aristotelə bağlı olduğunu müşahidə etmək çətin deyil. Nəfsi nəbatî, heyvani və insani olaraq üç yerə bölən filosof nəbatî nəfsin böyüməsi, qidalanması və çoxalması baxımından orqanlı təbii cismin ilk mükəmməlliyi; heyvani nəfsin orqanlı təbii cismin cüzləri idrak etməsi və iradə ilə hərəkət etməsi baxımından ilk mükəmməlliyi; insani nəfsin isə iradəvi hərəkət etmə, düşünüb nəticə çıxarma və külli anlayışları idrak etməsi baxımından orqanlı təbii cismin ilk mükəmməlliyi olduğunu deyir (5, səh. 197; 6, səh. 58) Aristotelist nəfs tərifini fərqli əsərlərində təkrar-təkrar ifadə edən İbn Sina aristotelist nəfs anlayışına bağlılığını göstərir. Lakin İbn Sinanın Aristotelin yolundan gedərək nəfsi bədənin mükəmməlliyi

olaraq tərif etməsinə baxmayaraq onun mükəmməllik olaraq nəzərdə tutduğu şeyin Aristotelin entelexiyasından fərqli olduğu fikirləri vardır (6, səh. 27). Çünki Aristoteldə entelexiya bədəndən müstəqil mövcud ola bilmədiyi halda İbn Sinanın bədənin mükəmməlliyi olan nəfsi bədənsiz də var ola bilər (14, səh. 88). Aristotel fəlsəfəsində nəfs bədənin entelexiyası kimi tərif edilərkən entelexiya ilə bədəndən müstəqil bir varlıq nəzərdə tutulmur. Aristoteldə ruh hilomorfizm anlayışı çərçivəsində maddi substansiyaya aid bir forma kimi başa düşülür. İbn Sinanın nəfs anlayışı isə varlığa gəlmək üçün bədənə ehtiyac duyan, varlığını davam etdirməkdə isə ona möhtac olmayan nəfsi nəzərdə tutur. Ona görə nəfs ruhani, bədəndən müstəqil və ölümsüz bir cövherdir. Bu da İbn Sinanın fəlsəfi psixologiyasını Aristoteldən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir (9, səh. 149). Sədrəddin Şirazi də nəfsi “potensial həyata sahib, orqanları olan təbii cismin ilk mükəmməlliyi” olaraq tərif etmişdir. Görünür Sədrəddin Şirazi də sələfi İbn Sina kimi nəfsin tərif edərək Aristotelin nəfsin entelexiya olmasına dair tərifini təməl qəbul etmişdir. Lakin Sədrəddin Şirazi nəfsin tərifində yer alan orqanlar ifadəsi ilə əl, ayaq və digər üzvlər kimi fizioloji əzaların nəzərdə tutulmadığını bildirir. Ona görə orqan dedikdə nəfsin icra etdiyi müxtəlif funksiyaları mümkün edən güclər nəzərdə tutulur. Fəzlur Rəhmana görə Aristotel orqanlara sahib olmayı təbii bədənə aid etməklə nəfsi bədənin funksiyası kimi qəbul edirdi. Şirazi isə orqanları nəfsin gücləri kimi qəbul etməklə radikal bir şəkildə Aristoteldən ayrılmışdır (12, səh. 197-198). Onun öz nəfs anlayışı ilə təkcə Aristoteldən deyil özündən əvvəlki filosofların hamısından radikal şəkildə fərqləndiyini demək mümkündür. Şirazinin substansial hərəkət nəzəriyyəsinə əsasən nəfs varlığının başlanğıcında maddi, davamında isə maddi varlıq sərhədlərini aşaraq ruhani-əqli bir substansiyaya çevrilə bilən təkamül edən bir varlıqdır. Ona görə nəfs nə Aristoteldəki kimi maddənin formasından başqa bir mənə ifadə etməyən, maddəyə möhtac olub ondan müstəqil var ola bilməyən bir şey, nə də bədəndən öncə var olan və ya onunla eyni anda varlığa gələn və yarandığı zaman müstəqil substansiya olan bir varlıqdır. O, nəfsi maddi yaranıb sonradan ruhaniləşən dinamik təbiətə sahib bir varlıq kimi təsvir edir (10, səh. 71). Aristoteldə olduğu kimi Şirazi də nəfsin nəbati, heyvani və düşüncən olmaqla üç mərtəbəyə ayırır. Ancaq ona görə bunlar nəfsin təkamül prosesində növbə ilə qət etdiyi varlıq mərtəbələridir. Nəfs hər növbəti mərtəbəyə təkamül etdiyi zaman öncəki varlıq mərtəbəsində malik olduğu xüsusiyyətləri də özündə ehtiva edir. Yəni düşüncən nəfs nəbati və heyvani nəfsin xüsusiyyətlərinə də sahibdir (10, səh. 72). Substansial hərəkət sayəsində maddi mərtəbədən ruhani, əqli mərtəbəyə qədər fərqli varlıq mərtəbələrini keçərək dəyişib yenilənən nəfs öz kimliyini qoruyub saxlayır. Nəfs-bədən münasibətində insanın kimliyini təmin edən nəfs olsa da bədənlə nəfs arasında həqiqi ayrılıq mövcud deyil. Bədən ilə nəfs bir-birinə bağlı olub insan varlığının fərqli mərtəbələrini təşkil edirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abdul Həq, M. The Psychology of Mullā Şadrā. *Islamic Studies*, 1970. Vol. 9, No. 2, pp. 173-181.
2. Bağirov, İ. Klassik dövr islam fəlsəfəsində nəfs nəzəriyyələri: Kindi (800-870), Fərabî (873-950) və İbn Sina (980-1037) nümunəsi. *Xəbərlər məcmuəsi*. 5 (9) 2023, səh. 242-252.
3. Bağirov, İ. Sədrəddin Şirazinin nəfs konsepsiyası. “Metafizika”. Vol 6, issue 4, serial 24, 2023. pp. 47-64.
4. Baran, S. *Molla Sadrada Psikoloji: İlmun-nəfs*. 2021. Önsöz Yayıncılık.
5. İbn Sina. *Compendium on the Soul*, tr. Edward Abbott van Dyck, Verona: Stamperia di Nicola Paderno, 1906, (p.94)
6. İbn Sina. *Əhvaun-nəfs*, haz. Əhvani. 1952.
7. Kaya, M. *Kindi felsefi risleler*, İstanbul - 2014. Klasik Yayınları.
8. Khorassani, S. R. *Mulla Sadra's Philosophy and Its Epistemological Implications* (Doctoral dissertation). 1976. Durham University.
9. Kutluer, İ. “İlmün'n-Nəfs” TDV. *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-2000, c. 22, s. 148- 149
10. Meisami, S. *Mulla Sadra*. London - 2013. Oneworld Publications.
11. Nasr, S. H. *Molla Sadra ve Ilahi Hikmat* (trans. by Armaghan, M.). 2009. İnsan Yayınları. (Original work published 1978).
12. Rahman, F. *The Philosophy of Mulla Sadra* (Sadr al-Din al-Shirazi). Albany - 1975. State University of New York Press.

13. Shirazi, S. *al-Hikmatul-mutaaliya fil-asfaril-aqliyyatil-arbaa* . 1383 hş. SIPRIn Publications. Vol 8.

14. Taş, E. Farabi ve İbn Sinada Bireyleşme ilkesi bağlamında nefis-beden ilişkisi, doktora tezi, Bursa - 2017.

XXI ƏSR SƏRİŞTƏLİ MÜƏLLİM

İlahə Sehrab qızı İslamzadə

BQU

ilaheislamzade49@gmail.com

Xülasə

Müəllim cəmiyyətin mühərrik gücüdür. İnsanların həyata hazırlanmasında əsas rol oynayır. Müəllim təhsil müəssisələrində şagirdlərə təhsil verən şəxs olmaqla yanaşı, şagirdlərin öyrənmə potensialını üzə çıxarmaq, şagirdləri maarifləndirmək, bacarıqlarını inkişaf etdirmək və gələcək həyatlarına hazırlamaq üçün çalışan mütəxəssisdır. Təhsil müəssisələrində əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun olaraq planlı və proqramlaşdırılmış şəkildə tədris fəaliyyətini təşkil edən ekspert təlimatçısıdır.

Açar sözlər: müəllim, təhsil, praktika, inkişaf, şagird, tətbiq, peşə, səriştə.

Summary

The teacher is the driving force of the society. It plays a key role in preparing people for life. In addition to being a person who educates students in educational institutions, a teacher is a specialist who works to reveal the learning potential of students, educate students, develop their skills and prepare them for their future lives. He is an expert instructor who organizes educational activities in educational institutions in a planned and programmed manner according to predetermined goals.

Key words: teacher, education, practice, development, pupil, application, profession, competence.

İnkişaf etmiş ölkələrin sahib olduğu ən böyük sərvət yetişdirilmiş işçi qüvvəsi olduğundan, ölkələr təhsilə və təhsilin ən təməl ünsürü olan müəllimlərə önəm verirlər. Bu səbəbdən müəllim peşəsinə baxış bu gün əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir ölkənin təhsil uğuru onun müəllimlərinin ixtisaslılığı ilə sıx bağlıdır. Müəllimlik peşəsində keyfiyyət anlayışı müəllif səriştəsi, müəllimin özünü effektivliyi və müəllimin xüsusiyyətləri kimi anlayışlarla oxşar mənalara malikdir.

Müəllimə ənənəvi olaraq keçmişdən "məlumat mənbəyi" kimi baxılır və bu anlayışın müəllimin təhsildə subyekt olmasına mane olduğu düşünülürdü. Monolit struktur kimi qiymətləndirildikdə müəllim bu strukturun obyektinə yox, subyektinə kimi görmək lazımdır. Tərbiyə faktoru olan müəllim də, şagird də iyerarxiyə sıraya qoyulmadan mühüm hesab edilməlidir. (3, səh. 61)

XXI əsr dünya praktikasında müəllimlər "bilən şəxs olmaqdan çıxaraq, öyrənən şəxsə keçən bir mövqedədir". Bir müəllim həyatı bitməyən səyahət, öz öyrənmə yolculuğu və elm macərasıdır. Öyrənmənin önəmliyi belə izah olunur ki, dünya və dünya praktikası dayanmır və bir qəlibə sığdırılmadan inkişaf edir. Artıq müəllimlik peşəsi günümüzdə sıradan bir peşə deyil. Aktual olan odur ki, bugünkü gün də müəllim tək öz sahəsini köklənməməli təhsildə və özinkişafda daim irəliləməlidir. Təhsil vermək müəllim ilə şagird arasında münasibət və bu münasibətin möhkəmliyi deməkdir. Müəllimlərə məxsus olan ən məşhur kəlimə "intizam". İntizamın özü də əslində bir münasibət, əlaqə deməkdir. Bir söz vardır, "nəzəriyyə praktikaya uymaz", əslində elmi əsaslarla yaşandığında uyğunlaşır. Əsas məsələ nəzəriyyəni doğru tətbiq etməkdir. Önəmli olan təchizatlı, təcrübəli və bunu əhatəli tətbiq edə biləcək qiymətli müəllimlərdir. Təhsilin inkişafında əsas ana fikir müəllimi gücləndirmək olmalıdır, müəllim güclü olsa verdiyi təhsil də mükəmməl və bir o qədər effektiv olacaqdır.

Mükəmməl və təcrübəli bir müəllim şagirdin təkbaşına ayaqda dura bilməyini təmin edəcək bilik, bacarıq və vərdişə sahib olması üçün təhsil həyatı boyunca yanında addımlayan şəxsdir.

Öyrənilən biliklər ömür boyu eyni yenilikdə qalmır dünya praktikası dəyişdikcə irəliləyir inkişaf

edir. Doğru sözdür ki, bugünün uşaqlarını dünənin üsulları ilə sabahlara yetişdirilə bilməz. Ona görə də müəllim şagirdə biliyi yeni formatda çatdırmağı deyil, yeni biliyə necə çatacağını və doğru biliklə özünü necə təkmilləşdirəcəyi fikri formalaşdırmalıdır. XXI əsr bacarığı sayılan "critical thinking" və "research skills" aşılmalıdır.

Önemli olan dünyanın ən yaxşısı olmaq deyil, dünya üçün ən yaxşısını etməkdir. Bütün beynəlxalq ədəbiyyatlarda savadlı, bilikli, ixtisaslı müəllim adına rast gəlinir. Aktual olan xoşbəxt müəllimdir, bu gün üçün. Bu həyatda nədən zövq aldığını bilmək, nəyi daha yaxşı edə biləcəyini bilmək, özünü müəllim şəxsiyyətini gücləndirmək, özünü yenidən inşa etmək, daha da ziyalılaşdırmaq ən önəmlisi uşaq həyatına toxunmaq deməkdir. Təhsil həyata hazırlamaqdır deyər keçir ədəbiyyatlarda, elə təhsil həyatın tam özüdür. Müəllimin təhsili öyrətdiyi qədər də həyatı vərdişləri də formalaşdırır. Təcrübəli müəllim uşaqların oxuyaraq, yazaraq təkrar-təkrar səhv etməsinə icazə verməli, səhv etdikcə əslində etdiyi səhvlərdən bir dərəcə çıxarmağı aşılmalı, hansı vərdişlərin dəyişdirilməsi gərəkdiyinin fərqi varmağa kömək etməli, yeni səhvlər etməsi və bunun gözəl bir şey olduğunu, qorxulması gərəkmediyini öyrətməli, əsl məsələ isə səbr edərək bir nəticəyə gəlməsini təmin etməkdir. Səhvləri dünyanın sonu kimi görməmək lazımdır. İnkişaf oradan başlanır.

Vacib ünsürün biri də sinifdir, bu amil şagird və müəllimlərin bir-birilərinə bağlı olduğu mühitdir. Sinifdə isə aparıcı ünsür daim müəllimdir. Sinifin mərkəzində isə şagird davranışları vardır. Məqsəd isə dərsləri şagird fəallığını təmin etməklə dərslərin öyrədilməsidir.

Müəllim səriştəliliyi - şərəf, ləyaqət, məsuliyyət, mükəmməl bilik, aldığı biliyi həzm etmək, ondan istifadə edərək xeyir vermək və bunu başqalarına çatdırmaq, bunlara mane olan əməllərə qarşı barışmaz mövqe tutmaq bacarıqlarını formalaşdırır. "Səriştəlilik" geniş bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin formalaşmasında şəxsi, institusional və ictimai inkişafın əsas amili kimi tədris-təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilən səriştəli yanaşma təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas vasitəsidir. (9, səh 1)

XXI əsr müəllim modelləri avtoritar, rekativ, ehtiyat (profilaktik), inkişafetdirici və holostik olaraq qruplaşdırılır. Təhsil sahəsindəki inkişafatlar sosial inkişafatlarla əlaqədar olaraq bu istiqamətlərin seçimi şagirdlərin vəziyyətindən, mühitdən, hadisələr və sinif sistemindən asılı olaraq dəyişir. Modelləri başa düşmək o qədər də çətin deyil və başa düşülən bir şey, adətən, istifadə edilir. İstifadə edildikdə isə fərq yaradır. Modelləri bütöv halda "udmaq" yox onlardan effektiv başlanğıc nöqtəsi olaraq istifadə etmək, "özünü küləşdirmək" lazımdır. Müəllim modelləri sinifi idarə etməyi sadələşdirir və onların sayəsində proqnozlar verilə bilər.

Müəllimlərin tədris prosesində rolları və vəzifələri var. Müxtəlif təsnifatlar aparılsa da, bu rollar və vəzifələr öyrənmənin təmin edilməsi, sinif idarəçiliyi, ailə üzvlüyü, qiymətləndirmə, güvən vermə, peşəkar ustalıq və icma liderliyi başlıqları altında sıralanır. Müəllim kimi onun tədris prosesindəki uğur və uğursuzluqlarının çoxu onun öz rollarından, məsuliyyətlərindən və səlahiyyətlərindən necə istifadə etməsi ilə bağlıdır. Həvəsli, həyəcanlı, işə yönümlü və mütəşəkkil olmaq, müxtəlif materiallardan istifadə etmək, izahatlar vermək, bir neçə sual vermək əvəzinə tək və aydın sual vermək şagirdin uğuru ilə müsbət əlaqəsi olan müəllim davranışları olduğu aşkar edilmişdir. (4, səh. 136) Uğurlu müəllimlərin şagirdlərindən akademik gözləntiləri var. Müəllimin uğuru şagirdin uğurunda, münasibətində, maraq və bacarıqlarında özünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ş.Çetin. İdeal Ögretmen üzerine Bir Araştırma. Milli Eğitim 2001.
2. İ.Oktar, N. Yazçayır. Öğrencilere Göre Etkili Öğretmen Özellikleri. Milli Eğitim. 2008.
3. B. Ubuz, S. Sarı. Sınıf Öğretmen Adaylarının İyi Öğretmen Olma İle İlgili Görüşleri. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2009.
4. M. Salihoğlu., A.Yayla. Hizmetçi Eğitimlerin Öğretmen Niteliğine Olan Etkisinin Değerlendirilmesi. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2023.
5. <https://www.iienstitu.com/blog/etkili-ogretim-modeli>.
6. <https://cndls.georgetown.edu>.
7. <https://www.abeka.com>

8. <https://www.learninga-z.com>

9. <https://muallim.edu.az>.

İNKLÜZİV TƏHSİL ŞAĞİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ZƏRURİ OLAN TƏHSİL VƏ TƏLİMİN VƏHDƏTİNDƏ

Anar Şahbaz oğlu İbrahimov

Siyəzən şəhəri/rayonu, Ədalət Şahbazov adına

Dağquşçu kənd tam orta məktəbi

ibrahimov.11.09.97@gmail.com

Xülasə

Təhsil müxtəlif formalarda olan bilik, bacarıq və xarakter xüsusiyyətlərinin ötürülməsidir. İnsanın əqli inkişafına təhsil, tərbiyə və ümumilikdə təlim kömək edir. Eyni zamanda, məntiq, sürət, çeviklik, təfəkkür dərinliyi kimi ağıl keyfiyyətləri ilə dərinlən mənimsənilən biliklərin konseptual əsaslı əhəmiyyətə malik müddəaları var. Təcrübə göstərir ki, insan evristik təfəkkürə stimullaşdırıldıqda, təlim, təhsil və inkişaf birlikdə gedir. Burada inklüziv təhsilin də özünəməxsus rolu var.

Açar sözlər: Təhsil, tərbiyə, pedaqogika, şəxsiyyət, perspektiv, inklüziv təhsil.

Summary

Education is the transfer of knowledge, skills and character traits in various forms. Education, upbringing and training in general help the mental development of a person. At the same time, there are provisions of conceptually important knowledge that can be deeply mastered by mental qualities such as logic, speed, agility, depth of thinking. Experience shows that training, education and development go hand in hand when a person is stimulated to think heuristically. Inclusive education has a unique role here.

Key words: Education, upbringing, pedagogy, personality, perspective, inclusive education.

Müasir dövrdə cəmiyyət təhsil müəssisələri qarşısında yüksək səviyyəli və geniş təhsil xidmətləri, habelə uşaqların bütün kateqoriyaları üçün təhsilin əlçatanlığı kimi global vəzifələr qoyur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi o şərtlə mümkündür ki, təhsil prosesləri tələbələr üçün ən əlverişli şəraitdə baş verən təhsil müəssisələrində rahat təhsil mühiti yaradılsın. Inklüzivlik ən son xüsusi təhsil strategiyalarından biridir. Inklüzivlik xüsusi təhsil ehtiyacı olan uşağın məktəb həyatına tam cəlb edilməsi deməkdir. Inklüzivliyin mənası əlilliyi olan uşağı sinfin həyatına tam cəlb etməkdir. İdeal olaraq, inklüziv sinifə xüsusi təhsil ehtiyacı olan bir neçə qrup uşaq daxil edilməlidir ki, uşaqlar bir-biri ilə ünsiyyət qura bilsinlər.

Bu cür şəraitin düzgün yaradılması da pedaqoqdan böyük bacarıq və təcrübə tələb edir. Məlumdur ki, hələ uşaq yaşlarından formalaşan şəxsiyyət olma prosesinin ən aktiv vaxtları təhsil müddətinə təsadüf edir. Bu müddətdə özlüyündə orta və ali təhsil olmaqla iki hissəyə bölünür. Doğrudur bu prosesin bir hissəsi olan məktəbəqədər, peşə təhsili kimi də mərhələlər var, amma biz əsaslı olaraq orta və ali təhsildə baş verən proseslərə toxunacağıq.

Yuxarıda qeyd olunanların hamısı isə pedaqogika adlanan elmdə özünə yer tapıb. Məlumat üçün qeyd edək ki, "Pedaqogika" iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir. "Paydas" – "uşaq", "Gogos" – "yola salan", "müğaiyyət edən", "tərbiyə edən" mənalarını verir. Bu söz qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Qədim Yunanıstanda hakim təbəqənin uşaqlarını təhsil ocaqlarına aparıb gətirən, tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxslərə "Peydaqoqoslar" deyilirdi ki, "Pedaqogika", "Pedaqoq" sözləri də buradan meydana gəlmişdir.

Pedaqogika insanın inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında elm olub, qədim tarixə malikdir. Belə ki, insan yaranan gündən onun mövcudluğu uğrunda mübarizəsi, özünü təmin etməsi, qorunması, inkişaf etməsi, malik olduğu həyat təcrübəsini, biliyini, bacarığını, peşəsini böyüyən nəslə öyrətməsi, cəmiyyətdə özünü aparması, insanlarla ünsiyyət və münasibət qurması, cəmiyyətin davranış normalarına əməl etməsi və s. bu kimi problemlər mövcud olmuşdur. Bu isə bütün dövr və zamanlar üçün həmişə aktual və

əhəmiyyətli olmuşdur.” (Hüseynzadə, Əzizova, Əliyev, Verdiyeva, 2021, s.6)

Pedaqogikada təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın vəhdəti istənilən pedaqoji prosesə xas olan ən mühüm qanunauyğunluqlardan biri kimi tanınır və pedaqoji iş subyektlərinin məqsədyönlü söyləri ilə təmin edilir. Bütün bu alt sistemləri vəhdətdə nəzərə alsaq, bunların eyni hadisələr olmadığını da bilmək lazımdı. Onların hər birinin özünəməxsus keyfiyyət müəyyənliliyi və xarakteristikası var. Bu spesifiklik nə qədər dolğun və dərinədən nəzərə alınarsa, bütün pedaqoji iş bir o qədər səmərəli olar.

Təcrübənin təhlili göstərir ki, pedaqoji işin vəhdətinin, onun öyrədici, inkişaf etdirici, mümkün olduqda isə tərbiyəvi təsirlərlə doldurulması zərurətinin anlaşılınmaması faktları aradan qaldırılmayıb ki, bu da tədris tədbirlərinin ziddiyyətində özünü göstərir. Maarifləndiricilərə; insanların, əmək və tərbiyə qruplarının təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafının vəhdətini təmin etmək üçün rəhbərlərin, müəllimlərin fəaliyyətinin kifayət qədər əlaqələndirilməməsində olduqca böyük zərurətə sahibdir. Bunun səbəbi, əsasən, menecerlərin, müəllimlərin, valideynlərin və pedaqoji fəaliyyətin digər subyektlərinin kifayət qədər pedaqoji hazırlığının olmamasıdır.

Ancaq, bunlara baxmayaraq müasir dövrdə şagird şəxsiyyətinin düzgün inkişafı üçün onların hələ erkən yaşlardan müxtəlif qruplara sahib həmyaşlıqları ilə birgə olması zərurəti yadır. Bununla da şagirdlərin gələcək həyatlarında qarşılıqları çıxan fərqli qruplara sahib insanlara qarşı mədəni davranışlarında formalaşır. Bu amili dəstəkləyən isə inklüziv təhsildir.

İnklüziv təhsil uşaqlara qarşı hər hansı ayrı-seçkiliyi istisna edən, bütün insanlara bərabər münasibəti təmin edən, lakin xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar üçün xüsusi şərait yaradan ideologiyaya əsaslanır. İnklüziv təhsil - bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşma baxımından təhsilin hamı üçün əlçatanlığını nəzərdə tutan, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə çıxışını təmin edən ümumi təhsilin inkişafı prosesidir.

Vahid pedaqoji prosesdə bir çox cəhətdən insanın şəxsiyyətini səciyyələndirən bilik, bacarıq, münasibət, inanc, davranış vərdisləri və keyfiyyətlər sistemi formalaşır. Təhsil idrak, yaradıcılıq qabiliyyətlərini aktivləşdirir, özünə qarşı vicdanlılığın, əzmkarlığın, tələbkarlığın təzahürünü təşviq edir və eyni zamanda yaxşı yetişdirmənin inkişafına kömək edir, qabiliyyətlərin inkişafı üçün şərait yaradır, şagirdlərin təhsil səviyyəsi onların şəxsiyyətinin əqli və fiziki inkişafını aktivləşdirir və tədris artırır. Burada əlavə olaraq inklüziv təhsilə yer verilməsi yuxarıdakı amilləri qüvvələndirir.

İnklüziv təhsil fiziki, əqli və digər xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün uşaqların ümumi təhsil sisteminə daxil edildiyi və əlilliyi olmayan həmyaşlıqları ilə birlikdə yaşadıkları yerdə təhsil aldıkları təhsil və tərbiyə prosesidir.

“İnkluziya” ingilis dilində “daxil olma”, “qoşulma” deməkdir. İnklüziv təhsilin köməyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsil sistemində, yerli icmalarda xüsusi dəstək xidmətləri göstərilməklə yaşlıqları ilə birlikdə oynamalarına, təhsil almalarına, inkişaf etmələrinə şərait yaradılır. İnklüziv pedaqogika istər sağlam, istərsə də sağlamlığı məhdud olan uşaqların bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına şərait yaradır və bu təhsilin metodikasını, texnologiyasını işləyib hazırlayır. İnklüziv pedaqogika sağlamlıq imkanları məhdud olan təhsil alanların öz güclərinə inamlarını artırmaq, onları digər uşaqlarla birgə məktəbdə təhsil almağa stimullaşdırmaq, onların ailələrini bu yöndə maarifləndirmək kimi pedaqoji çalışmalar aparır.” (Hüseynzadə, Əzizova, Əliyev, Verdiyeva, 2021, s.22)

Demək olar ki, hər bir pedaqoji təsir tədris, təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələrini həll etmək üçün çox yönlü {pedaqoji "kvadrat"} materialı ehtiva edir. İnsanların mənimsədiyi sosial-iqtisadi, texniki, ümumi elmi biliklər tarixi və xarakterini, müasir dövrün xüsusiyyətlərini, dünyada siyasi qüvvələrin uyğunlaşmasını, dünya və milli iqtisadiyyatın vəziyyətini, elmin inkişaf səviyyəsini və texnologiya, tələbələrə həyat hadisələrini və proseslərini başa düşməyə və obyektiv qiymətləndirməyə kömək edir, bunun əsasında elmi dünyagörüşü, baxışları, inancları formalaşır, insanın sosial fəaliyyətində, şəxsiyyətinin inkişafında həyata keçirilir.

Təhsil və tərbiyənin elmi mahiyyəti də sosial aspektdən ayrılmazdır. Elmi biliyin ictimai əhəmiyyəti nə qədər parlaq və dərin üzə çıxarsa, təlim və tərbiyənin tərbiyəvi rolu bir o qədər yüksək olur. Nəticə etibarilə, pedaqoji təsir prosesində təkə didaktik, tərbiyəvi məqsədlər (nə öyrətmək lazımdır?) deyil, həm də təhsil vəzifələri, şəxsiyyətin inkişafı vəzifələri konkret və aydın şəkildə qoyulduqda təlim, tərbiyə

həqiqətən tərbiyəvi xarakter daşıyacaqdır. Əslində, bu həmişə edilmir və əksər pedaqoqlar kifayət qədər uğurla təsirin didaktik məqsədlərini müəyyənləşdirirlər, lakin nadir hallarda xüsusi təhsil vəzifələri təyin etməyi zəruri hesab edirlər, baxmayaraq ki, onlar, bir qayda olaraq, nəinki ehtiyac olduğunu bilirlər. Buna görə də biliklərin həcmi çatdırmaq, həm də onların sosial mənasını göstərmək üçün peşə əhəmiyyəti, tələbələrdə öyrənilənlərə, biliklərin daha da mənimsənilməsinə maraq aşılamaq, onlarda müstəqil düşünmək, əks etdirmək, məsuliyyətli, məharətlə hərəkət etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək. öz üzrlərində işləmək, təhsil səviyyələrini yüksəltmək daha çox əhəmiyyət daşıyır.

Bütün pedaqoji tədbirlər insanlarda həyat və təcrübənin reallıqlarını öyrənməyə maraq aşılaya bilər və aşılamalıdır, onları narahat edən problemlərin kəskin ifadəsini və həllini ehtiva edir. Bu, pedaqoji fəaliyyətin tədris, tərbiyəvi xarakterini təmin edir.

Tərbiyəvi təsir həm də əmək kollektivlərinin və tədris qruplarının fəaliyyətində aydın təşkilatçılıq, nizam-intizam, pedaqoji təcrübədə həm ənənəvi, həm də innovativ təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf üsul və formalarından məharətlə istifadə etməklə həyata keçirilir.

Pedaqoji prosesin intensivliyi, onun təşkili şəraitinin həqiqi peşə fəaliyyətinə uyğunlaşdırılması, xüsusən də təbii obyektlərdə praktiki tədbirlər həyata keçirilərkən, müəllimlərin daimi pedaqoji tələbkərligi ilə birlikdə tələbələrin peşəkar fəaliyyətini formalaşdırmaqla yanaşı, peşəkar oriyentasiya, mütəxəssisin zəruri keyfiyyətləri, mənəvi və psixoloji formalaşmanı artırır.

Təcrübə göstərir ki, tələbələrin fəaliyyəti nə qədər fəal olarsa, tədris, tərbiyə vəzifələri bir o qədər uğurla həll olunur. Məhz buna görə də pedaqoji məsələlərin həllində problemlərin gücləndirilməsi, biliyin mənimsənilməsində insanlar arasında rəqabətin inkişaf etdirilməsi, insana şəxsiyyətyönümlü yanaşmanın tətbiqi, yaradıcı müzakirələrin aparılması, peşə problemlərinin həlli, müstəqil axtarış işinin xüsusi çəkisinin artırılması; işinin, tələbənin özünütəhsilinin məharətlə idarə edilməsinin xüsusi rolu var. Bütün bunlar pedaqoji fəaliyyətin tədris, tərbiyəvi və inkişaf imkanlarını artırır.

Təşkilatlarda, müəssisələrdə, təhsil müəssisələrində pedaqoji iş təcrübəsi sosial işin təhsil və tərbiyə potensialının əhəmiyyətini inandırıcı şəkildə göstərir, insanı müəyyən ictimai faydalı tədbirlərin keçirilməsinə cəlb edir, digər təşkilatlarla, məktəblərlə, uşaq evləri ilə əlaqə qurur və saxlayır. Bunlardan əlavə idman, mədəni-istirahət məsələləri, himayəçilik işləri üzrə universitetlərində özünəməxsus öhtəlikləri mövcuddur.

Təlimin, tərbiyənin və təhsilin inkişaf xarakterini təmin etmək üçün şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini nəzərə almaq, onların idrak imkanlarını genişləndirmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, müəllim, valideyn, müəllim, rəhbər insanın həm psixi inkişafının ümumi səviyyəsini, həm də onun təfəkkürünün xüsusiyyətlərini bildikdə və nəzərə aldıqda pedaqoji işlərin belə təşkili ilə bu problem daha uğurla həll olunur; iş idrak problemlərinin həlli, elmi tədqiqat prosesində baş verir, o zaman ki, tələbələr sadəcə dinləmək və yadda saxlamaq, müşahidə etmək və köçürmək deyil, həm də aktiv axtarışda olduğu kimi, yeni biliklər kəşf edir, qeyri-ənənəvi fəaliyyət üsullarını axtarırlar. Təlim, tərbiyə və təhsilin belə bir təbiəti ilə ağıl və qabiliyyət inkişaf edir, təfəkkür cilalanır, onun yaradıcı xarakteri formalaşır, iradə sərtləşir.

Əgər pedaqoji təsirlər dərslərdəki müddələrin formal surətdə təkrarlanması, verilən suallara hazır cavabların verilməsi yolu ilə stereotipli şəkildə həyata keçirilirsə, onda şagirdlərin zehni qabiliyyətlərinin inkişafı baş vermir - onlar intellektual asılılığa alışıq və, nəticədə müstəqil qərarlar qəbul edərkən, nəticə çıxararkən zehni acizliyə məruz qalır.

Qeyd olunan pedaqoji prosesləri tam təmin etmək üçün inklüziv təhsilin faydalarından da kifayət qədər yararlanmaq lazımdır. Bu təhsil prosesi Azərbaycanda qanunvericiliyində də özünə yer tapıb.

“Milli qanunvericilikdə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, dövlət cinsindən, irqindən, dilindən, dinindən, siyasi əqidəsindən, etnik mənsubiyyətindən, sosial vəziyyətindən, mənşəyindən, sağlamlıq imkanlarından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa təhsil almaq imkanının yaradılmasına və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsinə təminat verir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 14 dekabr tarixli 3498 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil hüququnu təhsilin bütün pillələri üzrə digər şəxslərlə bərabər səviyyədə təmin etməyi və onların təhsili üçün maneəsiz mühit yaratmağı əsas məqsəd kimi qəbul edir.” (3)

Bütün bunlar bizi inandırır ki, tərbiyə, təlim, təhsil və inkişaf pedaqoji prosesdə üzvi surətdə birləşdirildikdə, insana sistemli təsir təmin edilir, daha da güclənir, daha məhsuldar olur, onun üçün daha faydalı olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseyinzadə, R.L, Əzizova, Z. M, Əliyev, S. H, Verdiyeva, Ü. M. (2021). Pedaqogika. Dərslik, Bakı: Mütərcim, 488.
2. <http://ebooks.grsu.by/chepikov/10-4-edinstvo-tselej-soderzhaniya-i-protsessualnykh-osnov-vospitaniya.htm>
3. <https://arti.edu.az/t%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-qiyam%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99/inkluziv-t%C9%99hsil/>
4. https://bstudy.net/851025/pedagogika/edinstvo_obucheniya_vospitaniya_razvitiya_lichnosti_studenta
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/edinstvo-obucheniya-i-vospitaniya>

İNKLUZİV TƏHSİLDƏN İNKLUZİV CƏMİYYƏTƏ

Mətanət Cümşüd qızı Rəhimova

ADPU Şamaxı filialı

hekimimetanet@gmail.com

Xülasə

Məqalə əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasında inklüziv təhsilin rolunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası təhsilin mövcudluğu və keyfiyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Əlilliyi olan uşaqlara və digər uşaqlara birlikdə dərs demək çox mürəkkəb və vaxt aparan bir prosesdir. Bununla yanaşı, həm əlilliyi olan, həm də əlilliyi olmayan insanlar üçün inklüziv təhsilin bir çox faydaları vardır. Məqalədə o da qeyd olunur ki, Inklüzivlik əlilliyi olan uşaqların uğurlu cəmiyyətə inteqrasiyasına kömək edir.

Açar sözlər: inteqrasiya, konvensiya, inklüziv təhsil, kurikulum.

Summary

The article is devoted to the study of the role of inclusive education in the integration of children with disabilities into society. The integration of children with disabilities into society is inextricably linked to the availability and quality of education. Teaching children with disabilities and other children together is a complex and time-consuming process. However, there are many benefits to inclusive education for both people with and without disabilities. The article also notes that inclusion helps children with disabilities integrate into a successful society.

Key words: inclusive education, integration, convention, curriculum.

Bir çox müəllimlər “İnküzüziya” və “İnteqrasiya” sözlərini eyni mənalı termin kimi qəbul edərək istifadə edirlər. İnküzüziya bütün uşaqların istisnasız olaraq ümumtəhsil sisteminə daxil edilməsini nəzərdə tutur. “İnküzüziya” latın sözü olub daxil oluram, “İnteqrasiya” isə yunan sözü olub bərpə olunma mənasını verir. Hər iki söz bir-birinin əvəzinə çox tez-tez istifadə olunan terminlərdir. Beləliklə, müxtəlif xüsusiyyətləri olan uşaqların cəmiyyətə xüsusi uyğunlaşmasına ehtiyac olduğu ortaya çıxır.[2]. İnküziv təhsil həm də ümumtəhsilin inkişafı prosesidir. Təhsilin bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutur. Bu xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların da təhsil almasını təmin edir. Bununla da inklüzüziya əlilliyi olan və olmayan uşaqların, müxtəlif təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin, bir sözlə, hər kəsin cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox ölkələrində (Böyük Britaniya, ABŞ, İsveçrə, Almaniya və s.) xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar digər yaşlıları ilə birlikdə ümumtəhsil məktəblərində təhsil

alır və məktəbəqədər təhsil müəsisələrinə gedirlər. İnküziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindəndir və ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkənin təhsil sisteminin beynəlxalq prinsip və standartlara uyğunlaşdırılması məqsədini daşıyır.

Müasir dövrdə inküziv təhsil dedikdə uşaqların məktəbəqədər müəsisələrdə, orta təhsil məktəblərində dərs alması prosesi nəzərdə tutulur ki, bunun dahir çox xüsusi tələbləri var. Təlim metodikasına müvafiq olaraq inküziv təhsil uşaqlara qarşı hər hansı formada ayrı-seçkilik edilməsinin qarşısını alır, müxtəlif əlillikləri olan uşaqlara mükəmməl şəkildə təhsil almaq, uğur qazanmaq imkanı verir. Onun əsas vəzifəsi cəmiyyətdən təcrid olunmuş insanların cəmiyyətə inteqrasiyası və peşə hazırlığı üçün sərhəd tanımayan mühitin yaradılmasıdır. Ümumiyyətlə, inteqrasiya iki tərəfli prosesdir: bir tərəfdən insan özü cəmiyyət həyatına inteqrasiya etməyə çalışmalıdır, digər tərəfdən cəmiyyət uğurlu sosial inteqrasiyanı təşviq edən tədbirlər görməlidir.

Bildiyimiz kimi, İnküziv təhsil anlayışı insan hüquqları prinsipinə əsaslanır. İnsan Hüquqları Konvensiyasına görə, dövlətlər elə bir təhsil sistemi qurmalıdır ki, təhsil alma hüququ hər bir uşağa şamil edilsin. Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları Konvensiyasını 1992-ci ildə imzalayıb və respublikamızda yaşayan hər bir uşağın təhsil alma hüququnu qorumağı öz üzərinə götürmüşdür. “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inküziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” da məhz bu sahənin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Proqrama əsasən tərtib olunan Tədbirlər planına uyğun olaraq, normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi, pedaqoji kadrların hazırlanması, bütün uşaqların təhsilə cəlb olunması üçün təbliğat və ictimai maarifləndirmə işləri həyata keçirilir. [1]

Bundan əlavə, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən müxtəlif səbəblərdən cəmiyyətin diqqətindən kənar qalan uşaqların təhsilinin təşkili, onların təhsil aldığı müəsisələrin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər görülmüşdür.

İnküzivə sahəsində araşdırmalar qeyd edir ki, cəmiyyət əlilliyi olan uşaqların assimilyasiyasına neytral və ya passiv-mərhəmət mövqeyi nümayiş etdirir, belə uşaqların çətinlikləri ətrafdakılar tərəfindən mühitin öhdəliyi kimi deyil, uşaqların öz çətinlikləri kimi qəbul edilir. Cəmiyyətdə əlilliyi olan uşaqları əhatə edən əksəriyyət onlara qarşı passiv tolerantlıq göstərir. [3]. Belə ki, daha çox tibbi modelə yanaşma üstünlük təşkil edir. Odur ki, inküziv təhsil və cəmiyyətin qurulmasından danışıarkən ilk olaraq yanaşmaların dəyişdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Müasir cəmiyyət isə hər kəsə sosial yanaşmanın doğruluğunu ortaya çıxarmışdır. Sosial yanaşma şəxsin əlilliyini deyil, müsbət tərəflərini görməyi, ona istinad etməyi və cəmiyyətin hər bir üzvünün hüquqlarına hörmət etməyi tələb edir. Təhsildə sosial yanaşma isə şagirdin öyrənə bilməməsinin, məktəbə gələ bilməməsinin səbəblərini təhsil sitemində, kurikulumlarda, fiziki və psixoloji mühitin düzgün qurulmamasında axtarmağı tələb edir.

İkinci olaraq inküziv təhsilin qurulması bu sahədə kadr hazırlığına diqqət yetirməyi tələb edir. Çünki təhsil prosesinin hərəkətverici qüvvəsi olan müəllim mütləq inküziv dəyərlər, anlayışlar və bacarıqlar baxımından hazırlıqlı olmalıdır. Bütün uşaqların məktəbə gələ bilməsi hələ inküziv təhsilin uğurla qurulmasından xəbər vermir. Təhsilin davamlılığını təmin etmək üçün müəllim sinifdə düzgün fiziki, psixoloji və öyrədici mühit yaratmalıdır. Təbii ki, məktəb rəhbərliyinin də bu sahədə həm maarifləndirici, həm də idarəedici rolu böyükdür. Hazırda bununla bağlı ölkədə müxtəlif qrant və dövlət səviyyəli layihələr həyata keçirilir.

Üçüncü olaraq inküziv təhsilin qurulması bütün maraqlı tərəflərin əməkdaşlıq etməsini tələb edir. Maraqlı tərəflər dedikdə, məktəb, valideyn, dövlət qurumlarının birgə fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Belə ki, valideyn və cəmiyyətin birgə fəaliyyəti təhsil üçün və əlilliyi olan uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir. Valideynlər və məktəblər arasındakı müsbət ünsiyyət uşaqların münasibətlərini və təhsildə nailiyyətlərini artırır. Ailələrin məktəblərlə işləmələri üçün ilk addımda valideynlər və sosial tərəfdaşlar bir-birinə qarşılıqlı, hörmət etdiklərini hiss etdirməlidirlər. Ailələrin və icmaların inküziv təhsili dəstəklənməsinə cəlb edilməsi bütün tərəflərin fərqli yanaşmalarının vəhdət halında tətbiqini təmin edir, beləliklə həm cəmiyyətə, həm də təhsilə inteqrasiya məsələsində effektivlik artır. Xüsusilə ilk illərdə ailənin iştirakı həm sinifdə, həm də sinifdən xaric təhsilin keyfiyyətinin artırılmasında vacib bir prinsipidir. Bu prinsipin yerinə yetirilməsi üçün xarici ölkələrin təcrübəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin inküziv təhsillə bağlı əməkdaşlığını təmin etmək məqsədilə “Uşaq və ailə dəstək planı” tətbiq olunur. Planın tərtibi zamanı hər

üç tərəf uşağın müsbət tərəflərinin ortaya çıxarılması, gələcək inkişafı, qısamüddətli və uzunmüddətli hədəflərin müəyyən edilməsi kimi mühüm problemlər həll olunur. Uşağın dərşdənkənar vaxtlarda olan fəaliyyətinin idarə edilməsi və zəruri dəstəyin göstərilməsi üçün planın tərtib olunarkən icmanın da iştirakı mühüm tələblərdəndir. Məktəb rəhbərliyi, psixoloq və digər müəllimlərin əməkdaşlığı isə hədəflərin düzgün müəyyən edilməsi üçün mühüm şərtədir. Bu tip planların ölkəmizdə də tətbiqi mühüm nəticələr verə bilər.

Bütün təşkilatı və hüquqi işlərin həll olunması zamanı diqqət yetirilməlidir ki, cəmiyyətə inteqrasiyada mühüm olan odur ki, uşaq hiss etsin ki, o da cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvüdür, onun da fikirlərinə hörmətlə yanaşılır. [4]. Yalnız bu halda hər kəsin təhsilə və cəmiyyətə davamlı inteqrasiyasını təmin edə bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. 2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə dövlət proqramı. Bakı şəhəri, 14 dekabr 2017-ci il, № 3498.
2. Буре Р.С., Островская Л.Ф. Воспитатель и дети. М., 2001. 174 с. 3. Банч Г. 10. КЛЮЧЕВЫХ ПУНКТОВ УСПЕШНОЙ ИНКЛЮЗИИ / Г. Банч; пер.
3. Inklüziv siniflərdə təlimin təşkili. TPİİ. Bakı: 2018.
4. <https://socialcapital.wordpress.com/2007/07/30/community>

LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN FAYDALARI

Cavahir İsxan qızı Maçanova

ADPU Şamaxı filialı

cava_machanova@yahoo.com

Xülasə

Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərə problemin praktiki həllərini layihələşdirməyi, inkişaf etdirməyi və qurmağı öyrədir. Layihə əsaslı öyrənmənin təhsilə dəyəri ondan ibarətdir ki, o, adətən kiçik komandalarda çətin və mürəkkəb problemlər üzərində işləmək üçün şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: layihə, şagird, təlim, metod, bacarıq.

Summary

Project based learning enables students to improve, develop and establish practical aspects of the problem. Its principle consists in the fact that it aims to develop the creative ability of students in order to work on difficult and complex problems in small commands.

Key words: project, student, training, method, skill.

Layihə əsaslı öyrənmənin başa düşməyin bir yolu onu çoxumuzun məktəbdə yaşadığımız daha ənənəvi təhsil modeli ilə müqayisə etməkdir. Yəqin ki, sizə dərş zamanı müəllimin verdiyi, müstəqil oxuma və ya fəaliyyət təyin olunduğunu və daha sonra öyrəndiklərinizi nümayiş etdirmək üçün sınaqdan keçirildiyini xatırlayırınsınız. Bu, öyrənmə üçün bir yanaşma olaraq qalmasına baxmayaraq, layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin fəallığının artırılması və anlama dərinliyi üçün imkanlar təmin edir.

Layihə əsaslı öyrənmə ilə şagirdlər uzun müddət layihələr üzərində işləyirlər. Bu, bir həftə, iki həftə və ya bütün bir semestr ərzində ola bilər. Şagirdlər bir həftədən bir semestrə qədər uzun müddət ərzində real dünya problemini həll etməyə və ya mürəkkəb suala cavab verməyə cəlb edən layihə üzərində işləyirlər. Bu layihələr çox vaxt birgə sözlərdir və onlar şagirdlərə layihənin aspektlərini maraqlarına uyğun olaraq fərdiləşdirmək üçün seçim imkanı verir. Layihə əsaslı öyrənmə yeni təlim vasitəsidir.

Layihə əsaslı öyrənmə şagirdlərin real həyatda, layihələrdə fəal iştirak edərək öyrəndikləri tədris

metodudur. Onlar real auditoriya üçün ictimai məhsul və ya təqdimat yaratmaqla öz bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirirlər. Layihə əsaslı öyrənmənin dəyərini anlamağa kömək edə biləcək səkkiz əsas fayda var:

- Tənqidi düşüncə

Demək olar ki, hər bir məktəb bu fundamental bacarığın öyrədilməsi ehtiyacını qəbul edir, lakin layihə əsaslı təlim tənqidi düşüncə üçün unikal öyrənmə imkanları açır.

- Əməkdaşlıq

Şagirdlər qrup daxilində işləməyin yollarını kəşf etdikcə, ehtiyac duyduqları bir çox şəxsiyyətlərarası dəyərləri və bacarıqları bir-birinə aşıyırlar. Şagirdlər başqalarının əməyini və töhfələrini qiymətləndirməyi, məsuliyyətləri bölüşməyi və güzəştə getməyi öyrənirlər. Tənqidlər və təftişlər qızıl standart kimi layihə əsaslı öyrənmənin əsas komponentləridir, ona görə də həmyaşıdlardan və müəllimlərdən alınan rəylər layihələrin ayrılmaz hissəsidir.

- İştirak

Şagirdlər layihədə iştirak zamanı bir- birlərindən yeni bacarıqlar öyrənirlər. Onlar öz öyrəndiklərini hərəkətverici qüvvəyə çevrilirlər həmçinin özlərində yeni qabiliyyətləri kəşf edirlər.

- Ünsiyyət

Layihə əsaslı öyrənmə məşğələnin sonunda şagirdlərin sinif və ya qrup qarşısında təqdimat, yazı, ictimai nitq, effektiv ünsiyyət, təcrübə keçmək və inkişaf etmək imkanı təklif edilən üsullardan biridir.

- Yaradıcılıq

Yaradıcı ideya və dizayndakı fərq layihə əsaslı öyrənmə ilə diqqəti çəkir. Müəllimlər şagirdləri istiqamətləndirir onlara çətin tapılan materiallar ilə təmin edir, lakin şagirdlər layihəyə özləri cavabdehirlər. Hansı vasitədən istifadə etmək və materialları necə təqdim etmək seçimi şagirdlərin ixtiyarına verilir.

- Dizayn etmə

Layihə əsaslı təlim müxtəlif fənlərdən ideya və bacarıqları birləşdirir.Şagirdlər real dünyada “öyrənmə”nin necə baş verdiyinə bənzər fərqli fənlərin birlikdə necə işlədiyini araşdırmaqda onlara kömək edən təcrübəli mütəxəsislərdən yararlanaraq layihəni dizayn edirlər.

- Dözümlülük

Layihə əsaslı öyrənmə şagirdləri maneələrlə qarşılaşdıqda öz yanaşmalarını tənqid etmək və yenidən nəzərdən keçirmək imkanı yaradır. Onlar real dünya problemini fəal şəkildə araşdırmağa davam etdikcə, əlavə araşdırma tələb edən daha dərin bilik əldə edirlər

Beləliklə layihə əsaslı öyrənmə şagirdləri praktiki fəaliyyətlərə cəlb edərək onlara keçdikləri mövzuları layihələşdirməyə kömək edir. Bu öyrənmə üsulu şagirdlərə keçdikləri mövzunu daha dərinləndirən anlamağa və uzun müddət yadda saxlamağa kömək edir. Bu öyrənmə üsulu şagirdlərin tənqidi tərkişlərini inkişaf etdirir, onları fərdi və ya komanda şəklində işləməyə təşviq edir.Şagirdlərin bütün bu öyrəndikləri bilik və bacarıqlar onların gələcəkdə rastlaşacaqları hər hansı problemin həllinə daha operativ yanaşmalarına xidmət edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin modernləşdirilməsi proqramı (2007-2010)
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil konsepsiyası (Milli Kurikulum).
4. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.

ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNDƏ MAARİFÇİLİK

Sara Muradxan qızı Məmmədova

ADPU Ağcəbədi filialı

sara2024@mail.ru

Xülasə

Tezisdə ilk növbədə məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair aparılmış tədqiqatlar yada salınır. Daha sonra Abbas Səhhətin pedaqoji fəaliyyətindən və maarifçilik ideyalarından danışılır. Şairin müəllimin şəxsi və peşə keyfiyyətlərinə, müəllim şəxsiyyətinə, təlimin təşkilində müəllimin roluna, vətənpərvərliyə dair fikirlərinə müraciət olunur.

Açar sözlər: Abbas Səhhət, ideya, maarifçilik ideyaları, müəllim şəxsiyyəti, vətənpərvərlik, təlim.

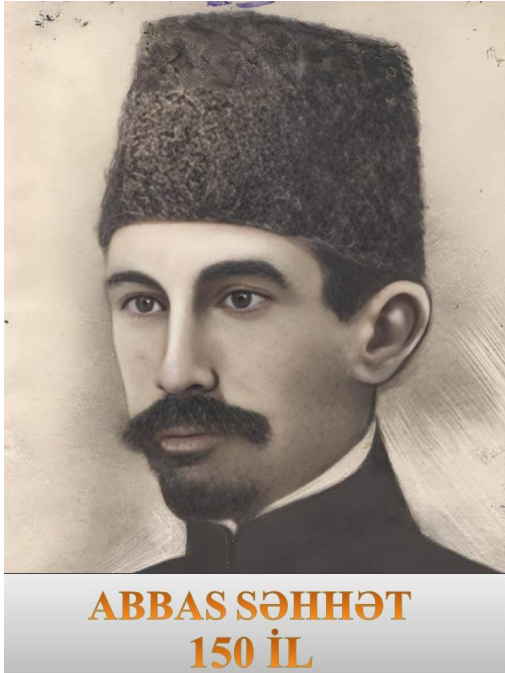
Summary

In the thesis, first of all, the studies conducted on the history of school and pedagogical ideas are mentioned. Then, Abbas Sahhet's pedagogical activities and educational ideas are discussed. The poet's thoughts on the teacher's personal and professional qualities, the teacher's personality, the teacher's role in the organization of training, and patriotism are addressed.

Key words: Abbas Sahhat, idea, enlightenment ideas, teacher's personality, patriotism, training.

“Şair və pedaqoq peşəsi bir-birindən ayrılmazdır. Üstəlik, sən maarifpərvər şairsənsə və auditoriyanın bir hissəsini uşaqlar təşkil edirsə, bu, vəhdət daha aydın hiss edilir”. Bu il hamımızın uşaqlıq illərimizdən tanıdığımız şair Abbas Səhhətin anadan olmasının 150-ci ildönümü tamam olur.

Abbas Səhhət 1874-cü ildə Şamaxıda, molla ailəsində doğulub.

1901-ci ildə İranda "Müzəffəriyə" məktəbinin tibb şöbəsini bitirən Səhhət Şamaxıya qayıdır və tibb sahəsində çalışmaqdan imtina edir. Oğlunun təhsilinə xeyli pul xərcləmiş molla atasının gözləntilərinin əksinə olaraq, Abbas həkimlikdən imtina edir, yerli məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə başlayır. Abbas əksər uşaq şeirlərini də məhz həmin dövrdə yazır. Onun "Ana və bala", "Ata və oğul", "Yay", "Quşlar", "Tənbəl" və digər şeirləri bizə hələ uşaqlıq illərimizdən yaxşı tanışdır. Amma Səhhət hər zaman maarifçiliyə daha çox meyil göstərib. O dövrdə Azərbaycanda məktəblərin əksəriyyəti ruhani məktəbi idi və orada yalnız islam və ərəb dili tədris olunurdu. Məktəblərdə nə humanitar fənlər, nə də təbiət elmləri tədris olunurdu.

Bir xalqı çökdürmək üçün onu silahla, topla-tüfənglə qırmağa ehtiyac yoxdur. Daha rahat yol var - savadsızlıq. Bütün addımlar cəmiyyətin savadsız olması üçün atılarsa, təhsil pula çevrilərsə savadsızlıq çoxalar, mütaliə azalar. Zəkali, ziyalı insanlara hörmət və rəğbət azalar. Lazımsız və yersiz zarafatlara

gülüş çoxalar və ehtiyac artar.

Doğrudan da, bir millət olaraq tarixən çox zaman bizim böyük problemlərimizin kökündə həm də biliksizlik, savadsızlıq və təhsilsizlik dayanmışdır. Hətta bu gün də gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız naqisliklərin çoxunu, o cümlədən rəngarəng formalarda təzahür edən nadanlıqları, həm də elmsizlik və biliksizlik yaradır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz, bu günümüzə belə səsləşən dahiyənə sözlərin müəllifi isə XX əsrin mürəkkəb tarixi və ictimai-siyasi şəraitində bütün zəkasını və enerjisini doğma xalqının maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə, mənəvi və fiziki sağlamlığı uğrunda mübarizəyə həsr etmiş Azərbaycan ədəbiyyatının sayılıb-seçilən simalarından olan, ölümündən 106 il ötməsinə baxmayaraq xalqımız tərəfindən bu gün də sevgi və hörmətlə anılan Abbas Səhhətdir. İstedadlı şair, poetik tərcümələr,

elmi-publisistik məqalələr müəllifi olan Abbas Səhhət həm də bütün qüvvəsini yaşadığı şəhərdə əhalinin sağlamlığı və savadlanması yolunda sərf edən fədakar həkim və yorulmaz müəllim kimi tanınırdı.

Abbas Səhhət Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində hər şeydən öncə şair, tərcüməçi, şeir nəzəriyyəçisi və nasir kimi qalmışdır. Mürəkkəb, keşməkeşli şəraitdə şair özü-özünü vətən, millət üçün faydalı işlər görməyə səsləyir:

Qalx, oyan, cürət elə, rəd kimi fəryad et!
Bu fəlakətdə qalan millətinə imdad et!
Vətən uğrunda gərək şəxs fədakar olsun,
Belə mövsümdə yatan kimsələrə ar olsun!

Səhhət yoxsulluğun və mədəni geriliyin, hətta əsarətdə qalıb kölə kimi yaşamağın da başlıca səbəbini elmsizlikdə və maarifsizlikdə görürdü. Elmə, təhsilə, maarifə çağırış onun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir.

Şair azadlığı bəşəriyyətin ən gözəl mənəvi neməti hesab edir, bütün xalqların firavanlığını və xoşbəxtliyini onların azad-hürr yaşamasında görürdü:

A hüriyyət! A münfərid əməlim!
İştə sənsən səadəti bəşərin
Könlümdəki ən istəkli gözəlim,
Rəfahəti, fəlahəti bəşərin

Səhhətin azadlıq eşqi onun vətənə, yurda məhəbbət duyğuları ilə vəhdət təşkil edir. “Şişə çəksəz də diriylən ətimi, Atmaram mən vətənü millətimi” deyən şair vətən yolunda “can isar etməyə” hazır olan fədakar bir vətən aşıqıdır: Abbas Səhhət fikrincə, əgər “Vətən insanları öz sinəsi üstündə, öz qoynunda bəsləyib, Vətən bütün şəxslər üçün anadır”sa, demək, Vətən uğrunda mübarizə etməli, milli şərəf və ləyaqətə, vətənpərvərliyə malik olmalıyıq.

Abbas Səhhətin vətənə həsr etdiyi şeirləri həqiqətən insanların, o cümlədən təhsilənlərin vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirir, onlarda doğma yurdu sevmək, onun maddi və mənəvi sərvətlərinə görə iftixar hissi keçirmək, Vətənin müdafiəsinə hər an, hər zaman hazır olmaq, lazım gələrsə bu torpaq yolunda canını qurban vermək əzmində olmaq hissləri meydana gətirir

Vətən hər bir şəxsdə xoş əhval, xoş ovqat yaradır:

Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz!
Biləriz fərz sənə xidmətin!
Nəqdi-can eşqinə isar edəriz,
İstəriz vəzi-fəlah heyətini!

Vətəninin ecazkar gözəlliyini, füsunkar təbiətini böyük şövqlə tərif edən şair şeirlərində məmləkətinə dərin məhəbbət hissləri aşılayır:

Gözəl torpaq, gözəl ölkə, gözəl yer!
Dünya üzrə bimisli bibədəl yer!
Bu cür gözəl məmləkəti kim sevməz?..

A.Səhhət dövrünün bir sıra ziyalı insanları, o cümlədən o dövrdə Şamaxıda yaşayıb-yaratmış ziyalı insan, pedaqoq Cəmo Cəbrayılbəyli ilə dostluq münasibətlərində olmuşdur. Cəmo Cəbrayılbəyli yazırdı ki, Şamaxıda gimnaziyada dərs deyərəkən Abbas Səhhət “öz dərslərində rusca təhsil alan şagirdləri o dərəcədə maraqlandırmışdı ki, dəfələrlə müraciət edib dərslərdən xaric vaxtlarda da onu dinləmək, onun şirin nitqini, gözəl şeirlərini eşitmək istəyirdilər”.

S.Mümtaz adına Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində A.Səhhətin öz dəsti-xətti ilə ərəb

qrafikasında dostu Cəmo Cəbrayılbəyliyə yazdığı, 9 mart 1915-ci il tarixi ilə qeyd olunmuş mənzum məktubu qorunub saxlanılır.

Ey sevgili yavərim Cəmo bəy!
İstəkli bəradərim Cəmo bəy! -

misraları ilə başlayan şeirdə şair dostunu qış fəslinin bitməsi, təzə ilin başlanması münasibətilə təbrik edir. Sərt, şaxtalı qışın, şiddətli küləklərin, acı boranların, tutqun, qara, qəliz dumanların təbiətə, torpağa, ağaclara, çiçəklərə, bağ-bostana vurduğu ziyanları poetik dillə qələmə alan A.Səhhət Novruzun, baharın gəlişini böyük müjdə ilə xəbər verir. “Novruz böyük rəşadət etdi, Qış ordusunu vurub dağıtdı” deyən şair şeirin sonunda dostuna müraciətlə yazır:

Yaz gəldi, necə qış oldu bərbad,
Sən də olasan cahanda dilşad!
Var bircə təvəqqöüm də səndən:
“Əhbabə salam eylə məndən”.

Cəmi 3 il sonra, 1918-ci ildə erməni vəhşiliyindən qurtarmaq üçün Sabirabada, oradan da Gəncəyə köçən şair yatalaq xəstəliyindən dünyasını dəyişir. Onun işıqlı amalları isə daim qəlblərdə yaşayır və sevgi ilə anılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mehdizadə A. Xatirələr. Bakı: 1968, 153 s.
2. Abbas Səhhət. Əsərləri 2 cildə. 2-ci e. Bakı: Azərneşr, 1976.
3. İsayev N. Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı: Nurlan, 2001.
4. İnternet məlumatları.
5. www.anl.az
6. www.clb.az

PEDAQOJİ USTALIQ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ ƏSAS AMİL KİMİ

Yeganə Baxış qızı Əskərova

ADPU

Psixol.ü.f.d

y.askerova@inbox.ru

Xülasə

Məqalədə müəllimlik sənətindən, yaxşı bir müəllim olmaq üçün bu peşənin bütün incəliklərindən, çətinliklərindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, müəllimlik peşəsində uğur qazananlar yalnız onun hər cür əzabına, əziyyətinə, yuxusuz gecələrinə dözən, sənətini sevənlərdir. Məqalədə eyni zamanda müasir məktəbin yaranmasında müəllimin rolundan danışılmış, bunun üçün müəllimlərdən tələb olunan yüksək peşəkarlıq, dərin bilik və geniş dünyagörüş xüsusi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: müəllim, məktəb, pedaqoji ustalıq, şagird, təhsil, uğur, təlim.

Summary

The article talks about the art of teaching, all the intricacies and difficulties of this profession in order to be a good teacher. It is noted that those who succeed in the teaching profession are those who endure all kinds of pain, suffering, sleepless nights and love their art. At the same time, the article talked about the role of the teacher in the creation of a modern school, and the high professionalism, deep knowledge and broad outlook required of the teachers were specially mentioned.

Key words: teacher, school, pedagogy, student, education, success, training.

“Böyük yunan filosofu Platondan soruşurlar: «Sən atanı, yoxsa müəllimini çox istəyirsən?» O, «Müəllimimi», – deyə cavab verir. «Çünki atam məni göydən yerə endirdi, müəllimim isə yerdən göylərə qaldırdı»” (1.səh.152).

Pedaqoji fəaliyyətin əsas simalarından biri olan müəllimlər gənc nəsillərin tərbiyə olunması kimi məsul işi yerinə yetirirlər. Pedaqoji ədəbiyyatda müəllimə bir çox təriflər verilmişdir. Müəllim – gənc nəslə və digər təhsil alanları sistemləşdirilmiş milli və ümumbəşəri dəyərlərlə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə silahlandırılan, nəsillər arasında mənəvi əlaqə yaradan, xalq təsərrüfatının, elmin, mədəniyyət və incəsənətin sonrakı inkişafına güclü təkan verən pedaqoji təhsilli işçidir (şəxsdir).

Müəllimlik peşəsi yaranan vaxtdan müəllimin necə olması, onun hansı keyfiyyətlərə malik olması haqqında xeyli fikirlər, mülahizələr söylənmişdir. Pedaqoji fəaliyyət tələbatdan yaranır və tələbatların ödənilməsi ilə təşəkkül tapır. Pedaqoji fəaliyyət prosesində müəllim şəxsiyyəti formalaşır, zənginləşir və inkişaf edir. “Pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb və çoxcəhətli bir fəaliyyətdir. Qarşıda duran konkret vəzifələrdən (funksiyalardan) asılı olaraq pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif növlərini fərqləndirirlər (öyrətmə, tərbiyə, təşkilatçılıq, təşviqatçılıq, özünütəhsil və s.). Pedaqoji fəaliyyətin həmin növləri ümumi struktura malikdir. Pedaqoji vəzifələrin həll edildiyini şərait pedaqoji şərait adlanır. Bu cür şərait 2 cür yarana bilər: 1) Qabaqcadan müəllim tərəfindən düşünülmə, planlaşdırılıb hazırlana bilər. (məs.problemlə dərslər) 2) gözlənilmədən, şagirdin davranışı ilə əlaqədar də yarana bilər. Bu zaman müəllim müəyyənlik şəraitində hərəkət etməli olur”(2).

Pedaqoji fəaliyyət böyük ictimai, sosial əhəmiyyət daşıdığı kimi, onunla sıx bağlı olan pedaqoji ustalıq da bu işə, vahid təlim-tərbiyə məqsədinə xidmət etdiyi üçün böyük sosial əhəmiyyət daşıyır. Odur ki, ona yiyələnmək, ondan istifadə etmək işinə diqqətlə, dərin məsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Pedaqoji ədəbiyyatda göstəriləndiyi kimi, şəxsiyyət strukturunda pedaqoji ustalıq öz-özünü təşkil edən sistemdir. Bu sistemin yaranmasında müəllimin daxili insansevərliyi, humanizmi, onun cəmiyyətə, müstəqil dövlətimizə bağlılığı mühüm rol oynayır. Müəllim öz ölkəsinin bugünkü və gələcək perspektivlərini dərk edərək öz pedaqoji fəaliyyətini qurur. Bunları nəzərə alaraq pedaqoji ustalıqın 4 əsas elementdən ibarət olduğunu qeyd edirlər:

1. Müəllimin fəaliyyətinin humanist istiqamətliliyi.”Humanistik psixologiyının əsas ideyası budur ki, insan anadangəlmə özünü təkmilləşdirməyə meyillidir, insanın mahiyyəti onu şəxsi inkişafa, yaradıcılığa və sərbəstliyə tərəf daim hərəkətə gətirir” (3, səh.23).Bunu Təhsil Qanunumuz da tələb edir. L.V.Tolstoy bu barədə çox gözəl demişdir: “İşinə və şagirdlərinə məhəbbəti birləşdirməyi bacaran şəxs, əsil müəllimdir”. Müəllimin humanist istiqamətliliyi onun idealında, maraqlarında, dəyərlərində, fəal mövqeyindədir. Hər bir müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji istiqamətliliyi rəngarəngdir. Onu təşkil edən dəyər istiqamətləri bunlardır:

1) Özünə qarşı – özünütəhsil. Bu ona görə vacibdir ki, uşaqlar məndə bilikli, tələbkər, əsil bir müəllimi görsünlər.

2) pedaqoji təsir vasitələrinə, 3) məktəbliyə, uşaq kollektivinə, 4) pedaqoji fəaliyyətin məqsədlərinə – humanist strategiya, təsir vasitələrinin, fəaliyyətin obyektinin yaradıcı şəkildə dəyişdirilməsi. Müəllim üçün istiqamət növlərindən əsas məqsədə, humanist fəaliyyətə yönəldilmiş aparıcı istiqamət vacibdir. Müəllimin professional ustalıqı onun gələcək qarşısında öz məsuliyyətini duymaq şərti, şüurlu məqsədyönlülük və uşaqlara böyük məhəbbətin əlaqələndirilməsi ilə formalaşır. Humanist istiqamətlilik ən yüksək bir vəzifə kimi usta müəllimin gündəlik fəaliyyətində həmişə onun konkret vəzifələrini müəyyən edir. Uşaqları dərinləndirən usta müəllim həmişə, hər şeyin düzünü onlara deməli, düzgün istiqamət verməli, çətin situasiyalardan çıxmaqla, düzgün yol seçməklə onlara yaxından kömək etməli, hər vaxt Vətənin, millətin gələcəyini düşünməlidir. 2. Müəllimin professional bilikləri. Bu pedaqoji ustalıqın fundamental əsasıdır. Müəllimin bilikləri bir tərəfdən elmə, tədris etdiyi fənnə, digər tərəfdən isə onu öyrənən şagirdlərə doğru yönəldilmişdir. Bunun məzmununa müəllimin tədris etdiyi fənni, onun metodikasını, psixologiya və pedaqogikasını bilməsi daxildir. Pedaqoji peşə biliyinin özünəməxsusluğu onun kompleksliyində, ümumiləşdirilməsində, müəllimin şəxsi münasibətində xarakterizə olunur. (Məs. “Düşünürəm ki”, “Mənə belə gəlir ki”, “Məncə” və s.). Müəllimin ustalıqı biliyin insanlaşdırılmasında, canlandırılmasında, onun sadəcə kitabdan verilməsində deyil, müəllimin dünyaya, həyata öz baxışları

kimi təqdim edilməsindədir. Şagirdlər tərəfindən şəxsi mövqeyi kimi qavranılmasındadır. Peşə biliyinin əsasında müəllimin pedaqoji şüuru, onun pedaqoji fəaliyyətinin və davranışının əsasını təşkil edən prinsiplər, qaydalar formalaşır. Bunları da müəllim öz təcrübəsi əsasında əsasında qurur. Lakin onu dərk etmək, onun qanunauyğunluqlarını görmək isə yalnız elmi biliklərin köməyi ilə mümkündür.

3. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri. Bu pedaqoji ustalığın mayasıdır və onun əsasında təkmilləşir, inkişaf edir. Müəllimin ən başlıca qabiliyyəti onun bütün digər qabiliyyətlərini birləşdirən əsas obyektə, formalaşan şəxsiyyətə qarşı olan həssaslığıdır. Qalan qabiliyyətlər bunlardır: didaktik, akademik, konstruktivlik, qnostik-idraki.

4. Pedaqoji texnika. Bu pedaqoji fəaliyyətin quruluşunu ahəngdar edən bütün təsir vasitələrinin kompleksidir. Bu elementlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birinə təsir göstərir.

Gələcək müəllimlərin hazırlanmasında onlarda pedaqoji ustalığın formalaşdırılması ən vacib məsələlərdən biridir. Pedaqoji ustalıq təlim-tərbiyə fəaliyyətinin bütün növlərini optimallaşdırmaq, onları şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına və təkmilləşməsinə yönəltmək, onun dünyagörüşünü, qabiliyyətlərini, ictimai fəaliyyətindəki tələbatlarını formalaşdırmağı yüksək professional səviyyədə bacarmaqdır. Ustalıq fəaliyyətdə təzahür edir. Pedaqoji ustalıq təlim-tərbiyə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin – müəllim və tərbiyəçilərin professional ustalığıdır. O pedaqoji fəaliyyətin yüksək səviyyəsi və ya ən uca və daim təkmilləşən təlim-tərbiyə sənətidir. Metodiki ustalığın elmi biliklər, bacarıqlar, vərdislər və müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin sintezidir. Bu işin əsas mahiyyəti müəllimin şəxsiyyətində, onun mövqeyində, fəaliyyətini yüksək professional səviyyədə idarə etmək qabiliyyətindədir. Bundan ötrü isə müəllim pedaqoji fəaliyyətdən baş çıxarmalı, onun məqsədini, vasitələrini, obyektini, subyektini yaxşı bilməlidir, bu işə yaradıcı yanaşmalı, uşağın maraqlarını nəzər almalıdır. “Vaxtilə V.A.Suxomlinski yazırdı: “ Yer üzündə insan şəxsiyyətindən mürəkkəb və ziddiyətli heç nə yoxdur. Onun hərtərəfli inkişafı, mənəvi kamilliyi tərbiyənin məqsədidir. ”(4,səh.155). Müəllimin işinin məqsədi cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdirilir.Çünki, müəllim öz əməyinin son nəticələrini seçməkdə azad deyil, onun hərəkətləri məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına doğru yönəlməlidir. Lakin məqsəddən doğan konkret vəzifələri pedaqoji şəraitlə əlaqələndirməkdə müəllim özü işini qurmağı bacarmalıdır.

Müəllimin əməyi öz hörmət və peşəsinə görə, məsuliyyət və mürəkkəbliyinə görə bütün peşələrdən fərqlənir. Müəllimin əməyi çoxcəhətlidir. Müəllim, şagirdlə işləyərkən, həm təbiət hadisələrindən, həm texnikadan, həm də bədii obraz, işarə sistemlərindən istifadə edir. Deməli, müəllim sənəti insanın fiziki, intellektual-emosional inkişafına, mənəvi keyfiyyətlərinə, ümumiyyətlə şəxsiyyətinin bütün sahələrinə müəyyən tələblərlə yanaşır. Hər şeydən əvvəl yüksək iş qabiliyyəti, gərgin əmək tələb edən bu sənət müəllimin tam sağlamlığını əsəb sisteminin sakitliyini tələb edir. Müəllim əməyinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun obyektidir. Müəllimin obyektini uşaqdır. Müəllim əməyinin məhsulu isə başqa adamın davranışında, biliyində, əxlaqında, bacarıq və vərdisində maddiləşir. Müəllimin obyektini olan uşaq eyni zamanda subyektdir. Çünki uşaqlar da müəllimə təsir edirlər, onun işini təhlil edir və qiymətləndirirlər. Müəllim əməyinin xüsusiyyəti eyni zamanda vaxt və məkanla bağlıdır: Saatla tənzim olunan vaxt və tənzim olunmayan vaxt. Müəllimin sinifdəki fəaliyyəti saatla tənzim olunur, sinifdən kənar işləri, dərslərdən kənar fəaliyyəti isə vaxtla tənzim olunmur. Müəllimin səmərəli fəaliyyəti üçün başlıca amillərdən biri onun ixtisasa uyğun və ümumi biliklər sistemində yiyələnmişdir. Bura ixtisas biliyi ilə bərabər pedaqoji, psixoloji, fəlsəfi, metodiki biliklər daxildir. Fəaliyyət prosesində həmin biliklər vəhdətdə bir-birilə əlaqəli şəkildə istifadə olunur. Bununla bərabər müəllimin sənəti yüksək şüurluq, əxlaqi saflıq, ümumi mədəniyyət, intellektual səviyyə tələb edir.

Müəllimin fəaliyyəti başqasının fəaliyyətini idarə etmə mahiyyəti, bir növ şagirdin fəaliyyətinə uyğunlaşdırmaq xarakteri daşıyır. Orada həm müəllimin, həm də uşağın istəyi öz ifadəsini tapmalıdır, hər iki istək üst-üstə düşməlidir. ”Tərbiyə prosesində nəzərə alınması zəruri olan cəhətlərdən biri də həmin prosesin tərbiyə olunanın fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Hər bir yaş dövründə o dövr üçün əsas olan fəaliyyət növünə istinad etməklə həmin fəaliyyət prosesində müvafiq tərbiyəvi iş aparmaq mümkündür ”(5, səh.529) Məhz bu zaman əməkdaşlıq pedaqogikası özünə yol tapır. Sonra pedaqoji fəaliyyətin mürəkkəbliyi onun şagirdin gələcəyinə inamın obyektivləşməsində, ifadəsində özünü göstərir. Bu məqsəd müəllimə yaxın və aydındır. O şagirddən tələb edir: “Sən bilməlisən, bacarmalısan, etməlisən”. Beləliklə, pedaqoji fəaliyyətin məqsədi müəllimdən cəmiyyətin sosial vəzifəsini şəxsən qəbul

etməyi, konkret hərəkətlərin məqsəd və vəzifələrini yaradıcılıqla anlamağı şagirdin marağını nəzərə alaraq təlim fəaliyyətində onlara verilmiş vəzifəni başqa şəkilə salmağı bacarmağı tələb edir, Tərbiyənin əsas vasitələri əmək, ünsiyyət, oyun və təlimdir. Uşaqlar bu fəaliyyət növlərində müntəzəm iştirak edirlər.

Pedaqoji əməyin obyektı təkrar olunmaz fərdi keyfiyyətləri, baş verən hadisələrə şəxsi münasibəti və dərk etmə olan fəal varlıqlar – canlı insandır. O daima dəyişir, inkişaf edir, özünə yaradıcı münasibət, axtarış tələb edir. O, pedaqoji prosesin fəal iştirakçısıdır. Müəllimlərlə yanaşı, ona əhatə olunduğu həyat da, çox vaxt kortəbii şəkildə, çoxplanlı və müxtəlif istiqamətlərdə təsirlər edir. Ona görə də pedaqoji əmək uşağa olunan bütün təsirlərin düzəlişlərlə verilməsini, lazım gələrsə, tərbiyə ilə yanaşı yenidəntərbiyə və özünütərbiyədən də istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Bütövlükdə müasir pedaqogika, əməkdaşlıq pedaqogikası məktəblərdə münasibətlərin demokratikləşməsinə doğru yönəlmişdir və məktəbliləri pedaqoji prosesin iştirakçısına, həmməsləkinə çevirmək üçün onları fəallaşdırmağa çalışır.

Pedaqoji fəaliyyətin subyektı isə tərbiyə edilənə təsir göstərən müəllim, valideynlər və kollektivdir. Ən əsas təsir aləti isə müəllimin şəxsiyyəti, onun bilik və bacarıqlarıdır. Əgər şagirdlər müəllimin şəxsiyyətini qəbul etməzlərsə, onun biliklərinə, hərəkətlərinə tənqidi yanaşacaq, təsirinə qarşı çıxacaqlar. Şagirdə bir şəxsiyyət kimi yalnız düzgün əxlaqi təsir göstərən şəxs əsil tərbiyəçi ola bilər. Bu isə pedaqoqun mütəmadi olaraq özünütəkmilləşdirməsi şərti ilə mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İbrahimov F.N, Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslük. Bakı: “Mütərcim” – 2012, 706 s
2. <https://antifenu.wordpress.com>
3. Qədirova R.Q, Məmmədli İ.M. Ünsiyyət psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı. “Ecoprint”, 2016, 152 s.
4. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan-2006, 196 s.
5. Psixologiya. Prof.S.İ.Seyidov və M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı: “Nurlan”-2007, 700 s.

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASİYANIN İDARƏ OLUNMASI SƏRİŞTƏSİ

Səkinə Mirheydər qızı Seyidova

ARTİ

seyidova.s87@gmail.com

Xülasə

İnnovasiya İdarəetmə Yetişməsi getdikcə təhsil müəssisələrinin müvəffəqiyyət və effektivliyində kritik amil olaraq tanınır. Təhsilin mənzərəsi sürətlə inkişaf etməyə davam etdikcə, texnologiyada irəliləyişlər, cəmiyyət ehtiyaclarının dəyişdirilməsi və ortaya çıxan pedaqoji paradigmlər, təhsil müəssisələri yenilik və uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir.

Açar sözlər: Təhsildə innovasiya, texnologiya, inkişaf.

Summary

Innovation management is increasingly recognized as a critical factor in success and effectiveness of educational institutions. As the landscape of education continues to develop rapidly, developing progress in technology, and pedagogical paradigms, educational institutions should develop innovation and adaptation capacity.

Key words: Innovation in education, technology, development.

Giriş

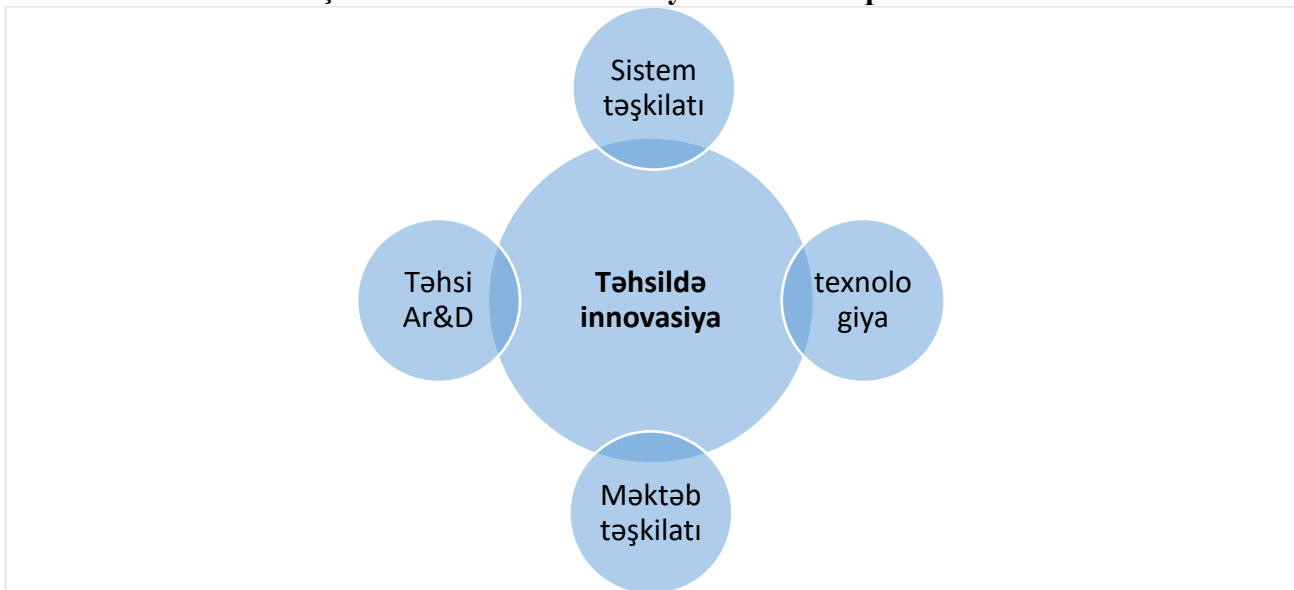
Süni intellekt kimi yeni texnologiyalara səbəb olan rəqəmsallaşdırma, bərabərlik, idarəetmə və sosial iştirakda əhəmiyyətli çətinliklər gətirərkən əhəmiyyətli iqtisadi, sosial və ekoloji faydalar təmin edir. Texnoloji dəyişikliyin faydalarından yararlanmaq və xərclərini minimuma endirmək üçün mövcud və gələcək vətəndaşların dəyişən dünyada fəal iştirak etmələri və bu dünyadan faydalanmasına imkan verən

bacarıq dəstləri əldə etmələrini tələb edir. Bir çox insan üçün bu daim yeni bacarıqları öyrənməyi və karyeralarında dəfələrlə dəyişən iş ehtiyacı ilə uyğunlaşdırmağı tələb edə bilər. Bu bacarıq dəstləri müxtəlif rəqəmsal bacarıqlar daxildir, eyni zamanda yaradıcılıq, kritik düşüncə, rabitə və əməkdaşlıq deməkdir.

Təhsil sektoru həm böyüklərə, həm də uşaqların rəqəmsal və 4C bacarıqlarını qazanmasına, gücləndirilməsində və saxlamasına kömək etməkdə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, hökumətlər təhsil sistemlərini məktəb və sistemin idarə edilməsi, sinif tədrisi və ev təhsili üçün rəqəmsal təcrübələri qəbul etməyə təşviq edirlər. Bu dəyişikliklərin uğurla həyata keçirilməsini təmin etmək üçün təhsil sektoru müəllimləri yenidən təyin etməli və tədris peşəsinə davamlı investisiyalar tələb edən bacarıqlarını inkişaf etdirməlidir. Məqsəd müəllimlərin səmərəliliyini, tələbələrin öyrənilməsinin səmərəliliyini və öyrənmə zövqünün və şagirdlərin postda iştirak etmək bacarığının artırılması və tələbələrin iştirakı ilə məşğul olmasıdır. Həm tələbə, həm də müəllimlər üçün bu təşəbbüslərin öyrənmə nəticələrini yaxşılaşdırması və cəmiyyətlərin rəqəmsal iqtisadiyyatdan faydalanmasına kömək etməsi gözlənilir (3 səh 16).

İnnovasiya İdarəetmə təşəbbüs, inkişaf və tətbiq ilə əlaqəli bütün işləri əhatə edir. Buraya innovasiya imkanlarını bilmək, inkişaf proseslərini idarə etmək və maneələri dəf etmək üçün sistemlər daxildir. Bu vəzifələr daxili və xarici problemləri proqnozlaşdırmaq və onlara effektiv reaksiya vermək qabiliyyəti ilə dinamik idarəetmə bacarıqlarını tələb edir. İnnovasiya fəaliyyətlərinin idarə edilməsi hansı yeniliklərin reallaşdırıldığını, yenilikdə iştirak etdikləri və yenilik haqqında məlumatların təşkilatda və xaricində yayıldığını təsir edir. Yaxşı bir innovasiya idarəetmə yenilik məsuliyyətini təyin etmək və ya bir yenilik inkişaf etdirmək üçün bir komanda yaratmaq tələb edə bilər. İdarəetmənin başqa bir rolu nəticələri izləməkdir (3 səh 22).

Şəkil 1: Təhsildə innovasiyanın əsas istiqamətləri

Təhsildə innovasiyanın əsas istiqamətləri

Təhsildə innovasiyanın təminin və idarə edilməsinin bir neçə əsas istiqamətləri vardır ki, bunları aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Sistem Təşkilatı. Tənzimləyici çərçivələr təhsil sistemində yenilik üçün stimulye və imkanlar təmin edir.
- Texnologiya. Texnologiya üçün sistemli və dəlil - təhsildə başlanan yeniliklər üçün yeni bir yanaşma tələb olunur.
- Məktəb təşkilatı. Məktəblərdə biznes təşkilatının formaları təşkilatı təlim və təhsil nəticələrini təşviq edə bilər.
- Təhsil Ar & D. Mövcud və yeni təlim məhsulları və xidmətlərində R & D-i təşviq etmək üçün dövlət və özəl sərmayələr tələb olunur (2 səh. 2)

Təhsildə yenilik nümunələri

Texnologiyanın hazırda inkişaf etdiyi anda təhsildə yenilik nümunələri çoxdur. Bunlardan bəziləri bunlardır (<https://theglobalcollege.com/blog/what-is-innovation-in-education/>):

Layihə əsaslı öyrənmə (PBL) - Bu yanaşma tələbələrə real dünya problemini müəyyənləşdirməyə və bunun üçün bir həll hazırlamağa kömək edir. Dərslərdə, yaradıcı düşüncə, problemin həlli və komanda işində istifadəsi bir çox vacib bacarıqların inkişafına böyük təsir göstərə bilər.

Qarışıq Öyrənmə - Bu, onlayn platformaların (məsələn, lövhə kimi) partlaması ilə ortaya çıxdı və dünyanın məktəb və universitetləri tərəfindən qəbul edildi. Qarışıq Öyrənmə, ənənəvi sinif öyrənmə ilə onlayn öyrənməyi birləşdirir.

Təhsil Texnologiyası (Edtech) – Təhsil Texnologiyası (Edtech) ümumiyyətlə təhsilin yaxşılaşdırılması üçün hazırlanmış hər hansı bir proqram, ərizə və ya xidmətə aiddir. İnnovativ sinif texnologiyaları tez-tez təhsildən başqa yenilikləri əks etdirir.

Süni intellekt - Təhsildə, bir çox digər sektorlarda olduğu kimi, son inkişaf Süni Zəkanın (AI) istifadəsidir. Hələ də onun sürünən mərhələsində, təhsil mühitində, AI, reytingi, plagiat aşkarlanması, fərdi öyrənmə yollarını təklif edən və bir çox digər aspektlər inqilab etmək üçün istifadə olunur.

İnnovasiyanın idarə olunması

Yaxşı birləşmiş bir innovasiya fəaliyyəti davamlı bir elmi araşdırmada olmalıdır və vəziyyəti proqnozlaşdırmaq bacarığına sahib olmalıdır. Bu yolla, problemləri, gecikmələri və ya əksinə hadisələrin mütərəqqi kursunu vaxtında tanıya və ən azı müəyyən bir səviyyədə vəziyyəti tanıya bilərsiniz. Bu məqsədlə həll ediləcək problemlər barədə çox sayda elmi və metodoloji ədəbiyyatın işlənməsi lazımdır. İnnovativ ideyaların tətbiqi sayəsində elmi biliklər sistemli və təsnif edilə bilər, hərtərəfli təhlil edilə bilər və ən qabaqcıl fikirlər müəyyən edilə bilər. Bu fikirlər ümumi bir şəkildə idarə edilməli və müasir və pedaqoji təcrübə, mövcud anlayışlar və ya mövcud anlayışlar və ya təhsil prosesini yaxşılaşdırmaq üçün mövcud aspektlərlə müqayisə edilməlidir.

Bütün bu elementlərə əlavə olaraq, innovasiya fəaliyyətinin müəyyən mərhələlərdə inkişaf etdirilən bir proses olduğunu və innovasiyaların yaradılması, inkişaf etməsi, qəbul edilməsi, istifadəsi və yayılması, istifadəsi və yayılması üçün bir innovasiyanın daha yüksək səviyyəyə keçməsinə imkan verdiyini bilmək vacibdir.

Hər hansı bir yenilik prosesi ehtimal olunur və bütün nəticələr proqnozlaşdırıla bilməz. Layihə və ya model səviyyəsində bir çox səhv və çatışmazlıqların vaxtında aşkarlanması və düzəldilməsi, bir təhsil müəssisəsinin innovativ bir işinin analitik əsaslandırılması və yenilikçi bir proqram və ya model yaratmağa kömək edəcəkdir. İnnovasiya məqsədləri bir tərəfdən, digər tərəfdən, bir təhsil müəssisəsinin mövcud vəziyyətinin hərtərəfli təhlilidir (3 səh. 188).

Seçilmiş innovasiya məqsədləri tədris işçilərinin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilməli və təsdiqlənməlidir. Bundan əlavə, bu məqsədlər yeni şərtlərə uyğun olmalıdır. Motivasiya burads mühüm rol oynayır, motivasiya və təşviq səviyyəsini artırır və nəzarəti təmin edir. Müasir bir təhsil müəssisəsində bu hərəkətlərin əsas hissəsi innovasiya proseslərini idarə edərkən (yekun nəticələrin proqnozunu nəzərə alaraq) kollektiv şəkildə müzakirə olunur. Ən böyük innovasiya fəaliyyətləri qrup metodundan istifadə etməklə inkişaf etdirilməlidir.

Pedaqoji fəaliyyətdə innovasiya problemlərinin təhlili qaçılmaz olaraq menecerlərin innovativ fəaliyyətinin formalaşması üçün nəzəri təməllərin qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi vəzifəsini nümayiş etdirir. Bu vəzifədə təhsil sistemindəki çevrilmələrin müvəffəqiyyəti və təhsil müəssisəsinin inkişaf perspektivləri baxımından dərin bir sosial pedaqoji məna daşıyır (3 səh. 183).

İnnovativ texnologiyaların inkişafındakı tendensiyalardan biri təkə elmi sahə deyil, həm də təhsil prosesində emosional və şəxsi məkandır. İnnovasiya üzrə menecerlərin hazırlanması müvafiq təhsil formalarında inkişaf edərkən təsirli olur və iki işlənmiş vəzifələri həll edər: yenilik qavrayışına innovativ hazırlığın yaradılması və yeni bir şəkildə hərəkət etmək qabiliyyətini öyrətmək.

Hal-hazırda, idarəetmə sayını artırmaq prosesində yenilik və həyata keçirilmə prosesində iştirak edir, lakin bu prosesdə bir çox çətinliklərlə üzləşirlər. Problemlərdən biri də menecerlərin yeniliklərin təşviqi üçün kifayət qədər hazırlanmamasıdır. Nəticədə menecerlər çoxsaylı formalar, texniki və texnologiya ilə üzləşirlər və bu müxtəliflikdə, həqiqətən nə işləyəcək şeyləri seçmək üçün problemdir (3

səh. 186)..

Bir təhsil müəssisəsinin inkişaf rejiminə keçməsi, yəni innovasiya prosesinin başlaması bir neçə fərqli mərhələ daxildir:

1. Tələb: Gələcək yeniliklərin zəruriliyinə dair məlumatlılıq və gələcək yeniliklər "ideoloji ilham".
2. Qiymətləndirmə: Təlim prosesində və idarəetmə sistemində uzunmüddətli dəyişikliklərin inkişaf etdirilməsi.
3. Planlaşdırma: Təşkilatın innovativ fəaliyyətini müvəffəq etmək və müxtəlif əlaqəli qərarlar qəbul etmək üçün bir fəaliyyət planı yaratmaq.
4. Komandanın yaradılması: Tədris işçilərinin innovativ vəkillərindən ibarət bir komanda yaratmaq.
5. Problem təhlili: Yeniliklər təqdim etmə prosesində müəllimlərin üzləşdiyi əsas çətinliklərin müəyyənəndirilməsi.
6. Müəyyən idarəetmə tədbirlərinin müəyyənəndirilməsi: Yenilikçi fikirləri həyata keçirmək üçün bir plan və ya tətbiq proqramı yaratmaq.
7. Təşkilati funksiyası: İnnovasiya ilə əlaqəli bütün şöbələr və fərdi iştirakçılar arasında münasibətlərin qurulması.
8. İlk addımların monitorinqi: Yeniliklərin ilkin tətbiqi və sonrakı idarəetmə tədbirlərinin tənzimlənməsi.
9. Tənzimləmə: Tərəqqinin monitorinqi və səpmaları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək.
10. Koordinasiya: Yenilik sahəsindəki bütün hissələrin istismarında ardıcılıığı təmin etmək və aralarında əlaqələri qorumaq.
11. Motivasiya: Müəllimlərin yeniliklərinin və işlərinin nəticələrinin artması.
12. Nəzarət: İnnovasiya prosesini və yenilik və tətbiq planını yoxlamaq.

Təhsildə texnoloji inteqrasiya

Texnoloji inteqrasiya, təhsil müəssisələrində innovasiya idarəçiliyinin təməli daşıdır. Texnologiyanın effektiv istifadəsi tədris və öyrənmə təcrübələrini inkişaf etdirir, fərdi təlimatı asanlaşdırır və təhsil ehtiyatlarına girişi genişləndirir. Bununla birlikdə, texnologiyanın təhsilə inteqrasiya edilməsi, infrastruktur hədləri, rəqəmsal bərabərsizlik və dəyişməyə müqavimət kimi çətinliklər təqdim edir. Təhsil müəssisələri möhkəm infraqurata investisiya qoymalı, müəllimlər üçün təlim və dəstək verməlidir və təhsildə texnologiyanın tam potensialını istifadə etmək üçün kapital məsələlərini həll etməlidirlər.

Nəticə

İnnovasiya İdarəetmə Bacarığı təhsil müəssisələri üçün bugünkü dinamik və rəqabət mühitində inkişaf etməsi üçün vacibdir. İnnovasiyanı, istifadə texnologiyasını əhatə etmək və yaradıcılıq və əməkdaşlıq mədəniyyətini qorumaqla, təhsil müəssisələri dəyişməyə, makiyajlara uyğunlaşa və tələbələr 21-ci əsrdə uğur qazanmağa uyğunlaşa bilər. İrəli irəliləmək, təhsil müəssisələrinin innovasiya idarəçiliyinə üstünlük verməsi və yenilikçi təcrübələrin, proseslərin və pedaqogilərin inkişafına investisiya qoymaq və öyrənmələrin və cəmiyyətin inkişaf etdirmək üçün investisiya qoymaq vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mardonova Nozimahon, Ziyavitdinova Nafisa "Innovation Management in an Educational Organization". Academic Journal of Digital Economics and Stability, vol 6 pp.181-189.
2. OECD (2023). Innovation strategy for education and training OECD Publishing, Paris, 4 pages https://www.oecd.org/education/cei/IS_Project_Brochure.pdf.
3. Vincent-Lancrin, S. (ed.) (2023), Measuring Innovation in Education 2023: Tools and Methods for Data-Driven Action and Improvement, Educational Research and Innovation, OECD Publishing, Paris, 287 pages <https://doi.org/10.1787/a7167546-en>.
4. <https://theglobalcollege.com/blog/what-is-innovation-in-education/>

Nübar İsmayıl qızı Bayramova
ADPU Quba filialı
nubar.bayramova.78@mail.ru

Xülasə

Qələbə ilə bitən 44 günlük Vətən müharibəmiz bizə Azərbaycanda gənc nəslin nə dərəcədə düzgün və vətənpərvər yetişdirildiyini bir daha sübut etdi. Deməli bu mövzuda dövlət siyasətinin strategiyası öz doğruluğunun təsdiqini tapmışdır. Yəni bu gün gənc nəslin yetişdirilməsində ölkə siyasətinin önəmli yer tutması, bünövrəsi Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan dövlət gənclər siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan gəncləri demək olar ki, ölkənin bütün sahələrdə özlərini sınaıyır və öz uğurları ilə özlərini doğruldurlar. Bəs gənclərə bu qədər güvənmənin əsası necə qoyuldu, yaxud, gənclərimizin ölkənin ictimai-siyasi həyatında bu cür püxtələşməsi necə yarandı? – Yaxın tarixə nəzər yetirəndə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində bütün dünyada olduğu kimi, o cümlədən Azərbaycanda ictimai-siyasi hadisələr çox kəskin idi ki, bu da gənclərin qarşısında yeni prioritet məsələlər qoyur, gəncləri problemlərin həlli yollarını dəyişməyə çağırırdı.

Açar sözlər: azərbaycan gəncliyi, təhsil, azərbaycançılıq ideologiyası, tərbiyə, ümumilli lider.

Summary

Our 44-day Patriotic War, which ended with victory, once again proved to us how correctly and patriotically the young generation is raised in Azerbaijan. Therefore, the strategy of the state policy in this regard has been confirmed. In other words, today, the country's policy plays an important role in the education of the young generation, and the state youth policy, the foundation of which was laid by the national leader Heydar Aliyev, is successfully continued by President Ilham Aliyev. As a result of this, today the youth of Azerbaijan try themselves in almost all areas of the country and justify themselves with their success. But how was the foundation of so much trust in young people, or how did our young people mature in the social and political life of the country? - Looking at the recent history, as in the early 90s of the 20th century, social and political events were very sharp in the whole world, including in Azerbaijan, which set new priority issues in front of young people and called on young people to change the ways of solving problems.

Key words: Azerbaijani youth, education, Azerbaijani ideology, upbringing, national leader.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin maddi və mənəvi tərəqqisi onun gənclərinin sosial-psixoloji vəziyyətindən, təhsilindən, sosial və əmək fəaliyyətindən birbaba asılıdır. Başqa sözlə desək, hər bir ölkənin və onun millətinin gələcəyinin yüksəlişinin meyarı onun gəncləri hesab olunur. Yəni dövlət öz gəncləri siyasətində diqqətli olmalı, onu düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd edək ki, gənclər siyasəti dedikdə gənclərin hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətin həyatında fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən müvafiq ictimai-siyasi, təşkilati-hüquqi şəraitin və təminatların yaradılmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemidir. [1, s 410-413] Bəs bu siyasət nəyə xidmət edirdi? Bu siyasət özündə gənclərin təgsilin, sağlamlığını, intellektual və mənəvi inkişafını, hüquqlarının müdafiəsini, onların ölkənin ictimai-siyasi və mədəni inkişafında rolunu müəyyənləşdirməyi ehtiva edirdi. Xüsusən də Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra xalqın xilaskarı missiyasını həyata keçirərkən bu sahədə ən önəmli işləri gəncləri yetişdirməklə başladı. O çox gözəl başa düşürdü ki, gənclərin mənəvi və etik tərbiyəsi onun dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən olmalıdır. Heydər Əliyev hələ 70-ci illərdə birinci hakimiyyəti zamanında bir çox ideya və proqramların təməlini qoymuşdu. Lakin indi təmənlə əmin formada deyə bilərik ki, gənclər siyasətinin əsaslı islahatları 1993-cü ildən başlayaraq aparılmağa başladı. Heydər Əliyev apardığı hər bir islahatında gənclərin gücünə, enerjisinə inanırdı. [2, s 164-182] Bu məqsədlə Heydər Əliyev ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi həyatında gənclərin iştirakını artırmağa başladı. Heydər Əliyevin apardığı islahatlar geniş bir

spektrə malik idi:

- Azərbaycan gənclərinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində aparılan islahatlar;
- Gənclərin inkişafı ilə bağlı proqram və layihələrin aparılması;
- Xaricdə təhsilə gənclər üçün əlçatan edən dövlət proqramlarının təşkili;
- Gənclərin mənəvi tərbiyəsi ilə bağlı yeni ideyaların həyata keçirilməsi;
- Uşaqların və gənclərin hüquqlarının qorunması sahəsində aparılan tədbirlər;
- Ölkənin ictimai, siyasi və mədəni həyatında gəncləri təşkilatlandırdı;
- Azərbaycan gənclərinin ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin formalaşmasına, ölkəmizin həqiqətlərinin dünyaya çıxarılmasında gənclərin rolunun yüksəldilməsi;
- Gənclərin dövlət orqanlarında, həmçinin qeyri-dövlət təşkilatlarında fəallığının artırılması.

Hakimiyyətə gələn kimi Heydər Əliyevin ilk işi Azərbaycan gənclərini ölkənin həyatına bəlgənə qalmamağa çağırırdı. İlk işi ölkədə gedən xərc-mərcliyi dayandırmaqla, cəbhədəki atəşkəsi təmin etmək olan uzaqgörən sərkərdə gənclər arasında hərbi potensialı artırmağa başladı. Bunun üçün də ölkədəki əhalinin üçdə bir hissəsini təşkil edən gəncləri əhatə edən gənclər siyasəti yaranmalı idi. Bu siyasət özündə həmçinin ölkədəki ictimai-siyasi sabitliyin və qanunçuluğun təmin edilməsini ehtiva etməli idi. Bunun üçün alaraq 1994-cü ildə gənclərlə iş sahəsində vahid dövlət siyasətinin mühamlüyünü nəzərə GİN-Gənclər və İdman Nazirliyi yaratdı ki, bu uğurlu addım bu sahədə bir sıra silsilə tədbirlərin davamını gətirməyə başladı. Onun arxasınca ölkə gənclərini bir arada toplaya biləcək nəhəng tədbirlərin icrasına başlandı. 1996-cı il fevralın 2-də Azərbaycan Respublikasının Gənclərinin I forumu failiyyətə başladı. Heydər Əliyev həmin forumda çıxış edərək qarşıdakı onilliklər üçün gənclərin qarşısında duran vəzifələri və problemləri müəyyənləşdirdi. Məhz bu forumdan başlayaraq gənclərlə məqsədli şəkildə hərtərəfli, mütəmadi olaraq işlər aparılmağa başladı və prezident Heydər Əliyev bilavasitə özü rəhbərlik edirdi. Elə həmin tarixi gündə, 1996-cı il fevral ayının 2-də prezident Heydər Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə 2 fevral “Azərbaycan gəncləri” günü kimi elan olundu və o gündən etibarən bu günə kimi hər il fevral ayının 2 bayram dövlət səviyyəsində qeyd olunur, müvafiq forumların keçirilməsi də artıq ənənə şəklini almışdır.

Lakin Heydər Əliyevin gənclər sahəsində atdığı adımlar bununla bitmədi. Növbəti uğurlu addım isə 1999-cu il iyun ayının 29-da “Dövlət gənclər siyasəti” adlı fərmanın imzalanması idi. Hansı ki, bu fərman Azərbaycan gəncliyinin XX əsrdə keçmiş olduğu yolu, qarşıda duran prioritet məsələləri özündə ehtiva edirdi. Qanunda ayrı-ayrı dövlət qurumlarının gənclər ilə görrməli olduqların oşlər ön plana gətirilirdi. Nəhayət, 2022-ci il may ayının 6-da, 3 fəsildən və 14 maddədən ibarət “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” qanun qüvvəyə mindi. Qanun özündə Azərbaycanda gənclər siyasətinin məqsədlərinin və istiqamətlərinin təşkilati və hüquqi əsaslarını əhatə edərək bu istiqamətlərdə yarana biləcək problemləri tənzimləməyə çalışırdı. [3, s. 410-416]

Əslində 1997-2000 illər arası dövr gənclər siyasətinin normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinə həsr olunan bir aralıq idi. Müxtəlif dövlət proqramları həyata keçirilməklə gənclərlə iş sahəsində müxtəlif qanunvericilik və idarəedicilik sistemləri yaradılmağa başladı. Bunların hamısı da gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasını, inkişafı, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi tərəqqisində rolunu artırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında qısa müddət ərzində həyata keçirilən düşünülmüş məqsədyönlü milli strategiya ölkənin bütün sahələrində gənclərlə işləmək üçün sanki bir canlanma yaratdı, spesifik olan bir sıra problemlərin həlli yollarının tapılmasında uğurlar tapıldı.

Heydər Əliyev əngərgin iş saatlarında belə gənclərin problemlərini dinləməyə vaxt tapır, müxtəlif dövlət orqanlarında vəzifə aparın şəxslərdən də bunu tələb edir, hamını buna təşviq edirdi. 1996-cı ildən etibarən aparılan islahatlar, qəbul olunan qərarlar, inkişaf proqramları gəncləri cəmiyyətin həyatında fəal iştirakını sürətləndirirdi.

Gənc ailələrə dövlət qayğısının artırılması məqsədilə ölkənin aparıcı ekspertlərinin və mütəxəssislərinin iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən “Gənc ailə” proqramı təsis edildi. [4, s. 27-38] Proqram Azərbaycan gənclərinin beynəlxalq tədbirlərdə iştirakını, dünya gəncləri ilə, o cümlədən xarici ölkələrdə yaşayan gənc həmvətənlərlə qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafına imkan və şəraitin yaradılmasına, gənclər siyasəti ilə bağlı elm, təhsil, mədəniyyət və digər sosial və humanitar sahələrə yönəldilmiş fəaliyyətin stimullaşdırılmasına, gənclərlə işin təhlili, planlaşdırılması, təşkili və qiymətləndirilməsi üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasına xidmət edirdi. Bu

mövzuda istedadlı və yaradıcı gənclərin aşkar edilməsi və onların qabiliyyətlərinin inkişafı ilə bağlı müxtəlif tədbirlər həyata keçirilərək gənclərə ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq sahəsində biliklərin verilməsi və bu sahədə xidmət göstərən müəssisələrin işinin təkmilləşdirilməsi təmin edilirdi.

Heydər Əliyev gənclərlə işləyərkən aztəminatlı gənc ailələrin sosial müdafiəsini, gənc alim və tədqiqatçıların elmi fəaliyyətinin dəstəklənməsini, gənc ailələrin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan aztəminatlı gənclərin sosial, mənzil, təhsil problemlərinin həlli və asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi də diqqətindən kənarda qoymurdu.

Bütün bu tədbirlərin qayəsində gənclər arasında könüllülük fəaliyyətinin təşviqi, gənclər arasında hər növ ekstremizmin və radikalizmin qarşısının alınması, həmçinin, gənclərin fərdi inkişafı üçün qeyri-formal və informal təhsilə imkanlarının yaradılması, ümumilikdə gənclərin inkişafı dururdu. Bu məqsədlə gənclərin yeni biliklərə yiyələnməsi məqsədi ilə informasiya texnologiyalarına yiyələnməsinə, sosial şəbəkə və multimedia vasitələrindən istifadə sahəsində imkanların artırılmasına üstünlük verilirdi.

Növbəti istiqamət gənclər arasında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi yolları, yaxud gənclərin iqtisadi fəallığının artırılması idi. Bunun üçün Gənclər və İdman Nazirliyi kiçik və orta sahibkarlıqda gənclərin məşğulluq səviyyəsini artırmaq məqsədilə 2002-ci ildə “Sahibkarlığın inkişafında gənclərin rolunun artırılması” adlı dəyirmi masa təşkil etdi ki, bu isə gələcəkdə gənc sahibkarlar üçün treninlər, tədqiqatlar, layihələr aparmaq üçün zəmi yaratdı. [5, s. 32-34]

Heydər Əliyevə görə gənclərin mədəni-mənəvi tərbiyəsi dövlət qurumlarının təxirəsalınmaz vəzifəsi idi. Mütəmadi olaraq gənclərin mənəvi tərbiyəsində vətəndaşlıq hisslərinin formalaşdırılmasını təmin edəcək proqramların təşkil edilməsini dövlətin müvafiq qurumlarından tələb edirdi. Onun fikrincə, gənclərdə vətəndaşlıq hisslərinin formalaşdırılmasında tədrisin və təhsilin rolu böyük idi. Bəli Ulu öndər təhsili millətin gələcəyi hesab edirdi. Lakin hamıya başa salırdı ki, Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədi Azərbaycan vətəndaşı yetişdirməkdir. Məhz bunu da Azərbaycan məktəbinin qaşısında bir məqsəd kimi qoymuşdu. Bunun üçün ilk addımı məktəblərdə dövlətin müstəqillik atributlarının təbliğini başlatmaqla atdı. Onun qurduğu vətəndaşlıq konsepsiyasının kökündə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənasını, məzmununu geniş tədris etməyi, vətənpərvərlik hisslərinin insanlara uşaq vaxtlarından aşılması dururdu. Onun üçün Azərbaycan bayrağı sadəcə bayraq deyildi, dövlətçiliyimizin, müstəqilliyimizin rəmzi idi. Heydər Əliyev deyirdi: “*Bayrağa olan məhəbbət, eyni zamanda Vətənə, xalqa, dövlətə olan məhəbbətdir*” [6, s. 162-169]

Heydər Əliyevə görə gənclərin mənəvi tərbiyəsinin bünövrəsini tariximizi, dilimizi, dinimizi, ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini, milli ənənələrini nə dərəcədə bilməkləri durur. Bütün bunlardan uzaq olan gənc Heydər Əliyev fəlsəfəsinə görə vətənpərvər ola bilməz. Heydər Əliyev deyirdi: “*Vətənpərvərlik böyük məfhumdur. Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil, Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq - budur vətənpərvərlik*” [7, s. 54.]

Bəli bu gün Heydər Əliyev bizə gənclərin vətəndaşlıq tərbiyəsinin, mənəvi tərbiyəsinin bütün aspektlərini birləşdirən zəngin bir irsi miras qoymuşdur. Bu irs bizdən gənclərin tərbiyəsində milli ənənələrin, milli mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə vəhdətdə götürülməsini, bunun gənclərimizin mənəvi kodeksini təşkil etməsini və gənclərlə işin bu istiqamətdə aparılmasını tələb edir. Milli vətənpərvərliyin Azərbaycanın hər bir vətəndaşının, hər bir gəncinin həyat prinsipinə çevrilməsinə təşviq edir. Heydər Əliyevə görə işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunması, ölkəmizin ərəzi bütövlüyünün bərpa edilməsi dövlətin əsas məqsədlərindən biri olduğuna görə milli vətənpərvərlik prinsipi körpəlikdən başlayaraq, hər bir vətəndaşın həyat prinsipi, həyat qanunu, nizamnaməsi olmalıdır. [8, s. 382-395]

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası gənclərin yetişdirilməsində ən böyük hərəkətverici amil rolunu oynadı. Heydər Əliyev deyirdi: “*Azərbaycanı sevmək azərbaycançılıq hissiyyatını özündə cəm etmək deməkdir*”. [9, s. 91-134]

Məhz bu xidmətlər Azərbaycan gəncinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini, onlarda orduya hörmət hisslərini, döyüş ruhunun möhkəmləndirilməsini gənclərin mənəvi tərbiyəsinin ən mühüm istiqaməti və müqəddəs vəzifəsi hesab etməsini formalaşdırdı.

Artıq Azərbaycanda yüksək intellektual səviyyəyə, vətənpərvərlik hissəsinə, milli düşüncəyə malik gənc nəslin rolu ölkənin ictimai-siyasi həyatında günü-gündən artır. Dövlətin gənclərə dəstək və diqqət

göstərməsinin nəticəsində Azərbaycan gəncliyində özünə, öz gücünə, istedadına inam hissi artıb, vətənin inkişafı üçün səylə çalışır, öz siyasətində onlara arxalanan Prezident İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasətini dəstəkləyir və müqəddəs Vətən müharibəsində olduğkimi yenədə ehtiyac olduğu anda bir yumruq kimi birləşib, düşməinə layiqli cavab verməyə hazırdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 9 aprel 2002-ci il // “Dələcək gənclərindir”, Bakı: Azərcaycan 2004, s. 410-413.
2. Əliyev H.Ə. Respublika Ali Sovetində gənclərin nümayəndələri ilə görüşdə çıxışı, 22 sentyabr 1993-cü il, Müstəqilliyimiz əbədidir, I kitab, Bakı: Azərnəşr, 1997, s 164-182.
3. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 9 aprel 2002-ci il // «Gələcək gənclərindir», s. 410-416.
4. Gənc ailə proqramı. ARDGS. İB. Bakı, 2000, № 2, s. 27-38.
5. Forumdan foruma. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 32-34.
6. Əliyev H.Ə. Yeni dərs ilinin başlanması münasibətilə Bakıda 18 nömrəli məktəbdə keçirilmiş mitinqdə çıxış. 1 sentyabr 1997-ci il // «Gələcək gənclərindir». Bakı: Azərbaycan, 1997, s. 162-169.
7. Azərbaycanın gələcəyi etibarlı əllərdədir. Bakı: Azərbaycan, 1999, s. 54.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunun 1 illiyi ilə əlaqədar olaraq Forum nümayəndələrinin bir qrupu ilə keçirilən görüşdə çıxış. 1 fevral 1997-ci il // Müstəqilliyimiz əbədidir, VIII kitab, Bakı: Azərnəşr, 1998, s. 382-395.
9. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci Forumunda çıxış. 2 fevral 1996-cı il // «Gələcək gənclərindir», s. 91-134.

İNKLÜZİVLİK MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Səkinəxanım Akif qızı Xasıyeva

ADPU Şamaxı filialı

sekinexasiyeva90@gmail.com

Xülasə

Təhsil hər bir millətin rifahını, inkişafını təmin edən vasitələrdən biridir. Sistemli qurulmuş təhsil dövlətin gələcək perspektivlərini müəyyən edən vacib prioritetlərdəndir. Təhsil sistemində aparılan bütün islahatlar inkişafyönlü, milli və bəşəri dəyərlərə istinad edərək həyata keçirilməlidir. Belə islahatlardan biri də İnküziv təhsil sahəsində atılan dayanıqlı addımlardır. Cəmiyyətin hər bir üzvü, o cümlədən müəllimlər fərqliliyi qəbul etməli, müxtəlifliyə hörmətlə yanaşmalıdır. Müxtəlif qavrama səviyyəsi olan, müxtəlif maraq və ehtiyacları olan siniflərdə fiziki və psixo-sosial mühiti təşkil olunmas prosesində fəal və yaradıcı şəkildə çıxış etməlidir.

Açar sözlər: İnküziv təhsil, inkişaf, tədris, inteqrasiya, təhsil siyasəti.

Summary

Education is one of the tools that ensure the well-being and development of every nation. Systematic education is one of the important priorities that determine the future perspectives of the state. All reforms in the education system should be implemented with reference to development-oriented, national and human values. One of such reforms is sustainable steps taken in the field of inclusive education. Every member of society, including teachers, should accept differences and respect diversity. He should act actively and creatively in the process of organizing the physical and psycho-social environment in classes with different levels of understanding and different interests and needs.

Key words: Inclusive education, development, teaching, integration, education policy.

Hər bir dövlət təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlər əldə etmək, həyatın bütün sahələrində

inkişafa nail olmaq üçün təhsil siyasətini düzgün qurmalı, innovativ, yaradıcı düşüncəni hərəkətə gətirən, milli və bəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən, dünya təhsil mühitinə çıxışı olan, integrativ sistem yaratmalıdır. Bu məqsədlə davamlı olaraq mütərəqqi yerli və beynəlxalq pedaqoji yanaşmaların, müasir tədris metodlarının araşdırılması, müəllimlərin səriştəsinin artırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Inklüziv təhsil ümumi təhsilin tərkib hissəsinə çevrilməlidir. İstənilən təhsil müəssisəsi müxtəlif fiziki, əqli imkanlı uşaqların, valideyn himayəsindən məhrum olan və çətin həyat şəraitində olan bu və ya digər səbəblərdən təhsildən yayınan uşaqların uğurla sosiallaşmasını, təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından hamı üçün əlçatan olmasını təmin etməlidir. Həmçinin təhsildən sonrakı mərhələdə düzgün peşə seçimi və əmək bazarının tələbinə cavab verən, uğurlu kadrların hazırlanmasının, inklüziv mühitin yaradılmasının təminatçısı olmalıdır.

Inklüziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindəndir və təhsil sisteminin beynəlxalq prinsip və standartlara uyğunlaşdırılması məqsədini daşıyır. Bu gün bizim ölkəmizdə də inklüziv təhsil getdikcə genişlənir, inkişaf edir. Əminliklə qeyd etmək olar ki, Respublikamızda inklüziv təhsilin inkişafı istiqamətində məqsədyönlü addımlar atılmış və bir sıra işlər hal-hazırda da davam etdirilməkdədir. Bunlara “Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsilinin təşkili ilə əlaqədar 2005-2009-cu illər üçün İnkişaf Proqramı”ı çərçivəsində inklüziv təhsilin təşkili ilə bağlı 3 pilot layihənin icrası, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “2018–2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın qəbul olunması, “Regional İnkişaf” İctimai Birliyinin (RİİB) icra etdiyi “Müəllimlərin inklüziv təhsil sahəsində bacarıqlarının artırılması” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən “İnklüziv təhsil: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda onlayn beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsi, paytaxt və regionlarda 30-a yaxın məktəblərdə inklüziv siniflərin fəaliyyət göstərməsi, pedaqoji kadrlara dəstək məqsədilə bir çox metodik vəsaitlərin hazırlanması, maarifləndirmə işinin dövlət səviyyəsində həyata keçirilməsi və s bu kimi fəaliyyətləri aid etmək olar.

Bu gün isə inklüziv təhsilin qarşısında qoyulan vəzifələri həyata keçirmək üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan, innovativ metodlardan, dünya təcrübəsindən geniş istifadə edilməlidir. Təlim metodikasına uyğun olaraq inklüziv təhsil təhsilalanlara yönələn hər hansı formada ayrı-seçkiliyə yol verməməli, müxtəlif (fiziki, psixi, sosial, irqi, cinsi, mədəni-etnik) səbəblərdən təhsildən kənar qalan şəxslərə təhsil almaq, hər kəs üçün keyfiyyətli təhsilə çıxışı təmin etmək, uğur qazanmaq imkanı verməli, gələcək peşə hazırlığı üçün sərhəd tanımayan sağlam-psixoloji mühit yaratmalıdır.

Inklüziv təhsilin bütün maraqlı tərəflərin əməkdaşlığı çərçivəsində uğurla həyata keçirilməsinə baxmayaraq, qeyd olunan innovasiyaları, yeni yanaşmaları, müasir, səmərəli təlim metodlarını praktik cəhətdən sinif otağına daşıyan, təlim prosesinə gətirən müəllimdir. Müəllimin yaradıcı fəaliyyəti, tədqiqatçılıq qabiliyyətləri, səriştəliliyi və peşəkarlığı onun fəaliyyət göstərdiyi işində yeniliklərdən istifadə etməyi və özünün də innovativ fəaliyyəti bu işin daha uğurlu təminatına səbəb olur.

Tarixin bütün dövrlərində cəmiyyətin maariflənməsində, intellektual səviyyəsinin yüksəlməsində əsas aparıcı qütbü müəllimlər təşkil edib və əsas yük müəllimlərin ciyinlərinə düşüb. Məhz bu səbəbdən də müasir tələblərə cavab vermək üçün hər bir müəllim inklüziv təhsilin mahiyyətini daha dəqiq anlamalı, onun prinsiplərini, əhatə dairəsini düzgün mənimsəməli və bu sahədə araşdırmalar aparmalı, daim öz üzərində işləməlidir.

Ümumiyyətlə, inklüziv təhsili haqqında müxtəlif mənbələrdə bir-birindən fərqlənən, lakin mahiyyət etibarilə bir-birinə yaxın olan bir çox təriflərə rast gəlmək olar. Onların birində qeyd olunur: “İnklüziv təhsil əlilliyi olan və olmayan, zəngin və yoxsul uşaqların, eləcə də cinsi, etnik, dini və mədəni statusundan asılı olmayaraq bütün uşaqların öz icmaları daxilində onların potensialını aşkara çıxara bilən məktəblərdə təhsil almasıdır”.

Digər bir mənbədə isə qeyd olunur: “ inklüziya dedikdə digər uşaqlar üçün də əlçatan və onların da bəhrələnməyinə şərait yaratmaqla müxtəlif əqli və fiziki imkanlı uşaqların (həm xüsusi istedadlı, həm də əlilliyi olan) məktəb və tədrisin bütün aspektlərinə tam şəkildə cəlb edilməsi nəzərdə tutulur. Buraya müxtəlifliyi layiqincə qiymətləndirməklə həqiqətən bütün uşaqların ehtiyaclarına uyğunlaşa bilən “adi” məktəb və sinif otaqları daxildir.

Təbii ki, bu cür inklüziv təhsilin mahiyyətini özündə əks etdirən təriflərin sayını artırmaqla bilərik. Lakin

mövcud problemlər bununla da yekunlaşmır. İnküziv təhsil çox mürəkkəb bir məfhumdur. İnküziv təhsilin tətbiqinin elə bir modeli yoxdur ki, bütün məktəblərdə eyni formada, eyni qayda və prosedurlarla uğurlu şəkildə həyata keçirilsin. Çünki hər bir məktəb icması və orada mövcud olan maneələr fərqlidir. Hər bir pedaqoq inküzivyanın əsl fəlsəfəsini dərk etməlidir. Bu təhsilin prinsiplərinə əsas istinad nöqtəsi olaraq yanaşaraq sinif otağına daxil olmalıdır.

Qeyd olunan prinsiplərə nələr daxildir?

- 1) İnsanın dəyəri onun bacarıqları, imkanları və nailiyyətləri ilə ölçülmür;
- 2) Hər bir insan hiss etmək, duymaq və düşünmək qabiliyyətinə malikdir;
- 3) Hər bir insan ünsiyyət hüququna malikdir;
- 4) Bütün insanların bir-birinə ehtiyacı vardır;
- 5) Əsl təhsil yalnız real qarşılıqlı münasibətlər zəminində həyata keçirilə bilər;
- 6) Bütün insanlar öz həmyaşıdlarının köməyinə, dəstək və dostluğuna ehtiyac duyar;
- 7) Bütün təhsil alanların nailiyyətlərinin inkişafı onların bacarmadıqları ilə deyil, bacardıqları ilə ölçülür.
- 8) Bütün uşaqlara bilik, bacarıq və müsbət vərdişlər aşılanmalıdır.
- 9) Uşaqların müxtəlifliyi həyatın bütün sahələrini inkişaf etdirir və zənginləşdirir.
- 10) Uşaqların həqiqi təhsili yalnız real münasibətlərin kontekstində mövcuddur.

Bəs bu nəzəri biliklərə malik olan müəllim onları neçə bacarığa çevirməlidir? Müəllimlərin yeni konsepsiyanı başa düşməsi və sinif otağında tətbiq edə bilməsi üçün onlara zaman, həmçinin praktik təcrübələrin içərisində olmaq lazımdır. Bu proses isə davamlı, fasiləsiz və əməkdaşlıq şəraitində effektiv nəticələr verir.

Ümumiyyətlə öyrənmə davamlı, sosial, aktiv və eyni zamanda mürəkkəb bir fəaliyyətdir. Onu təcrübədən keçirmədikdə proses tamamlanmamış qalır. Xüsusən də, inküziv təhsilin tətbiqi nəzərdə tutularsa. Müəllimlər dəstək gördükdə, əməkdaşlıq etdikdə, öz sinif otaqlarında yeni yanaşmaları sınaqdan keçirdikdə daha uğurlu olurlar. Bu kimi hallar müəllimlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasına və şagirdlərin təlim nəticələrinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Müəllimlər əldə etdiyi biliyi tətbiq etdikdə yaxşı öyrənir, müsbət nəticələr əldə edirlər. Ənənəvi müəllimlə müqayisə etdikdə müşahidə edilir ki, onların inkişaf prosesində öyrənmə cəhdləri çox zaman passiv və nəzəri xarakter daşıyırdı. İnküziv siniflərə cəlb olunan müəllimlər isə yeni konsepsiya və təcrübələrlə geniş şəkildə işləməyi və əsas anlayışların, prinsiplərin real vəziyyətlərdə tətbiqini həyata keçirməklə, reflektiv, yaradıcı, innovativ, əməkdaşlığa meyilli müəllim olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundova Ü., İsmayılova, M. (2011) Uşaq inkişafı metodikası. 578 s.
2. İnküziv müəllimlərin profili. Xüsusi təhsilin inkişafı üzrə Avropa Agentliyi, 2019, 50 s.
3. İnküziv təhsil: Valideynlər üçün bələdçi. RİİB, 2020, 44 s.
4. Loreman, T. & J Deppeler, J. & Harvey, D. (2020) inküziv təhsil. 310 s.
5. Loreman, T. & J Deppeler, J. (2021) "Working towards full inclusion in education" in Access: The National Issues Journal for People with a Disability səh 5-8.
6. UNESCO. (2019) İnküziv və öyrənmə üçün əlverişli sinifdə pozitiv nizam-intizam. (Müxtəlifliyin dəstəklənməsi: İnküziv və öyrənmə üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə vəsait. Xüsusi kitabça 1 . 122 s.
7. UNESCO. (2020) Çoxuşaqlı siniflərdə tədris üçün məsləhətlər. (Müxtəlifliyin dəstəklənməsi: İnküziv və öyrənmə üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə vəsait. Xüsusi kitabça 2. 66 s.
8. UNESCO. (2019) İnküziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili. (Müxtəlifliyin dəstəklənməsi: İnküziv və öyrənmə üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə vəsait. Xüsusi kitabça 3. 114 s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ESTETİK TƏRBIYƏSİNDƏ TƏBİƏTİN ROLU

Pərvanə Hacıbala qızı Rzayeva

ADPU Quba filialı

rzayeva_1984@bk.ru

Xüsalə

Uşaqlarda gözəlliyi görmək və vurğulamaq qabiliyyəti, estetik hislər tədricən inkişaf edir. Ancaq uşaq bağçası və ailənin məqsədyönlü təsiri olmadan inkişaf kortəbii şəkildə baş verərsə, bu gecikə bilər. Məktəbəqədər uşaqların estetik tərbiyəsi sistemində təbiətə böyük yer verilməlidir. Təbiət heyvətəmiz və gözəldir. O, uşağı səslər, qoxular, yüzlərlə tapmaca və sirlər dənizi ilə qarşılayır, onu baxmağa, dinləməyə və düşünməyə vadar edir, psixikasını zənginləşdirir, hisslərini və estetik zövqünü artırır.

Açar sözlər: estetik tərbiyə, təbiət, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, tərbiyəçi, inkişaf.

Summary

Children's ability to see and emphasize beauty, aesthetic feelings gradually develop. However, if development occurs spontaneously without the purposeful influence of kindergarten and family, it may be delayed. In the system of aesthetic education of preschool children, a great place should be given to nature. Nature is amazing and beautiful. It welcomes the child with a sea of sounds, smells, hundreds of riddles and mysteries, makes him look, listen and think, enriches his psyche, enhances his feelings and aesthetic taste.

Key words: aesthetic education, nature, preschool children, educator, development.

Estetik tərbiyə ideyaları qədim zamanlarda yaranmış və mahiyyəti, vəzifələri, məqsədləri haqqında fikirlər Platon və Aristotel dövründən başlayaraq günümüzdə qədər dəyişmişdir. Baxışlardakı bu dəyişikliklər estetikanın bir elm kimi inkişafı və onun predmetinin mahiyyətinin dərk edilməsi ilə bağlı idi. Materialist filosoflar (D.Didro və N.Q.Çernışevski) bir elm kimi estetikanın obyektinin gözəllik olduğuna inanırdılar. Bu kateqoriya estetik tərbiyə sisteminin əsasını təşkil edirdi.

Şəxsiyyətin estetik tərbiyəsi uşağın ilk addımlarından, ilk söz və hərəkətlərindən başlayır. Valideynlər, qohumlar, həmyaşıdlar və böyüklər ilə ünsiyyət, başqalarının davranışı, onların əhval-ruhiyyəsi, sözləri, baxışları, jestləri, mimikaları - bütün bunlar mənimsənilir, yaddaşda saxlanılır, qeyd olunur və ömrünün sonuna qədər onun ruhunda iz buraxır. “Estetik mədəniyyət – estetik şüur, estetik hislər, estetik fəaliyyətin birliyi inkişaf etmiş insan obrazını formalaşdırır” (3, s. 65).

Böyüklər və uşaqlar həyatı böyükdən daim estetik hadisələrlə qarşılaşırlar. Cəmiyyətdə, məişətdə, sənət və təbiətlə ünsiyyətdə, fərdlərarası münasibətlərdə - hər yerdə gözəl və eybəcər, faciə və yumor mühüm rol oynayır. Gözəllik zövq və həzz gətirir, iş fəaliyyətini stimullaşdırır. Çirkin gözəlliyi daha yaxşı dərk etməyi öyrədir, faciə empatiya hissini aşılrayır, gülməli vəziyyət çatışmazlıqlarla mübarizə aparmağa kömək edir.

Estetik tərbiyə vasitələri aşağıdakılardır:

- ✓ əmək;
- ✓ təbiət;
- ✓ incəsənət;
- ✓ ətraf mühit;
- ✓ aktiv bədii fəaliyyət.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsinin vəzifələrinə isə bunları aid etmək olar:

1. Təbii dünyanın özünün estetik qavranılması:

- canlı və cansız təbiəti müşahidə etmək marağının, istəyinin və bacarığının inkişafı;
- təbiətin gözəlliyinə emosional reaksiyanın, sevginin aşılınması, təbiət, ekoloji mədəniyyətin əsaslarının qoyulması;

- təbiətin mənəviləşdirilməsi, heyvan və bitkilərə qarşı sevginin formalaşdırılması;

2. Sosial dünyanın estetik qavrayışı:

- məktəbəqədər yaşlı uşaqlara böyüklərin işini və peşələrini başa düşməyə kömək etmək;
- əmək insanlarına maraq və hörmətin artırılması;
- vətən haqqında biliklər formalaşdırmaq;
- uşaqları yaxın ətrafları ilə tanış etmək, onlara ətrafdakı obyektlərin gözəlliyinə heyran olmaq bacarığını öyrətmək;
- obyektlərin struktur xüsusiyyətlərini, xassələrini və keyfiyyətlərini, xüsusilə təyinatını müəyyən etməyə kömək etmək;
- insan münasibətlərinə, hərəkətlərinə emosional reaksiya inkişaf etdirmək, empatiya hissini inkişaf etdirmək.

3. Sənət əsərlərinin bədii qavrayışı:

- estetik qavrayış, sənət əsərlərinin məzmununu anlamaq, rəsmə nəzər salmaq, əsərləri müqayisə etmək, onlara davamlı maraq göstərmək bacarığını inkişaf etdirmək;
- sənət əsərlərinə emosional və estetik həssaslığı inkişaf etdirmək;
- bədii əsərlərdə ifadə vasitələrini müəyyən etməyi öyrənmək;
- bədii əsərlərdə əks olunan hərəkət və hadisələrə emosional münasibət tərbiyə etmək, onları gözəl, sevincli və ya kədərli haqqında təsəvvürlərlə əlaqələndirmək;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqların memarlıq haqqında təsəvvürlərini inkişaf etdirmək;
- rəng hissini, onun harmoniyasını, simmetriyasını, forma və ritmini inkişaf etdirmək;
- məktəbəqədər yaşlı uşaqları birbaşa sənət əsərləri ilə tanış etmək və gözəl şeylərin niyə yaradıldığını bilmək və anlamaq.

4. Bədii və vizual fəaliyyət:

- estetik hissləri inkişaf etdirmək;
- bədii obraz yaratmağı öyrənmək;
- uşaqların bədii yaradıcılığını inkişaf etdirmək.

Estetik tərbiyə, ətraf aləmin, incəsənətin gözəlliyini görmək və onu yaratmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün uşağın şəxsiyyətinə məqsədyönlü, sistemlik təsir prosesidir. O, uşaqların həyatının ilk illərindən başlayır və məktəbəqədər yaş dövründə formalaşdırılır. Məktəbəqədər uşaqların estetik tərbiyəsi sistemində təbiətə böyük yer verilməlidir.

Təbiət heyranəmiz və gözəldir. O, uşağı səslər, qoxular, yüzlərlə tapmaca və sirlər dənizi ilə qarşılayır, onu baxmağa, dinləməyə və düşünməyə vadar edir, psixikasını zənginləşdirir, hisslərini və estetik zövqünü artırır. Təbiətə məhəbbət, onun gözəlliyini hiss etmək və ona heyran olmaq bacarığının aşılması uşaqların təkcə estetik inkişafı üçün deyil, həm də mənəvi tərbiyəsi, xüsusən də məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərinin oyanması, ətraf mühitə, təbiətə qarşı həssaslıq hisslərinin aşılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, həmçinin zehni üfqlərini genişləndirir (5, s. 371).

Təbiətə sevgi uşaqlıqdan formalaşır. Məhz bu zaman uşaqlarda gözəllik, harmoniya, məqsədəuyğunluq və birlik sevgisini aşılamaq lazımdır. Estetik tərbiyə tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə də əlaqədardır. Məsələn, əxlaqi keyfiyyət olan vətənə məhəbbət təbiətlə ünsiyyətdən yaranan estetik hisslərlə üzvi şəkildə bağlı olan mürəkkəb mənəvi hissdır. Rus yazıçısı Mixail Prişvin deyirdi ki, balıq sudur, quş havadır, heyvan meşədir, çöldür, dağdır. İnsana vətən lazımdır, təbiəti sevmək isə vətəni sevməkdir.

Təbiəti sevmək üçün onu tanımaq, bilmək üçün isə öyrənmək lazımdır. Təbiəti öyrənmə prosesində estetik hisslər, zövqlər formalaşır və inkişaf edir. Estetik təbiət hadisələrinin qavranılması və bunun nəticəsində yaranan təcrübələr insanın ideya dairəsindən və ümumi inkişafından asılıdır. Məktəbəqədər uşaqların ətraf aləmə estetik münasibətində böyük rol valideyn və tərbiyəçilərə məxsusdur. Onların qarşısında uşaqların estetik zövqünü ardıcıl, sistemli, məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək vəzifəsi durur. Estetik tərbiyə eyni zamanda əqli tərbiyənin inkişafına da təkan verir. Fizika sahəsi üzrə Nobel mükafatçısı Riçard Feynman yazırdı ki, onun yolunun elmlə kəşifməsi məhz atası ilə təbiətə çıxdığı gəzintilərlə başlayıb. Məhz atasının ona gəzinti boyu verdiyi suallar alimin uşaqlıqdan mühakimə qabiliyyətinə təsir edib.

Valideyn və tərbiyəçinin vəzifəsi yaranan marağı düzgün istiqamətə yönəltmək, uşaqları təbii sərvətləri məhv etməklə təkcə gözəlliyə deyil, həm də özlərinə (mənəvi, estetik) zərər verdirinə

inandırmaqdır.

Təbiəti görmək bacarığı dünyagörüşünün formalaşdırılmasının birinci şərtidir və buna təbiətlə daimi ünsiyyətdə nail olunur. Uşaq özünü bütövün bir hissəsi kimi hiss etmək üçün daima bu bütövlə münasibətdə olmalıdır. Məhz buna görə də pedaqoji təsirlərin harmoniyası təbiətlə daimi ünsiyyət tələb edir, bəs tərbiyəçinin fəaliyyəti burada nədən ibarət olmalıdır? Şəhərdə həyətlərdə, meydanlarda, parklarda ağaclar var və burada uşaqlara ağacları, çiçəkləri, kolları “görməyi” öyrədərək aşağıdakı kimi istiqamətləndirmək olar: ləçəklərin, yarpaqların xüsusiyyətlərinə və çalarlarına diqqət yetirin, qönçələrin necə şişib çiçəkləndiyini izləyin və ya yarpaqlar saralmağa başlayır, çiçəklər necə çiçək açır və toxum yetişir. Uşağın yaşadığı mühitdə ona ən cəlbedici görünən ağacı seçmək və onun quruyub qış yuxusuna getməsinə izləmək lazımdır. Qoy o, təbiətə canlı bir varlıq kimi.

Uşağınıza quşların davranış xüsusiyyətlərini göstərin, onlara tüklərini, gözlərini, bədən formasını və ayaqlarını təsvir etməyi, onların həyatı, qayğıları, sürü qaydaları və s. haqqında öyrədin. Pəncərəyə quş yemi qoyun və qışda uşağınızın quşları bəsləməsinə icazə verin. Təbiət estetik hissələrin inkişafına və formalaşmasına təsir edən mühüm amildir, estetik təəssüratların və emosional təsirin tükənməz mənbəyidir.

Eləcə də estetik tərbiyə uşaqlarda empatiya hissəsinin formalaşmasına kömək edir. Bütün canlılara empatiya göstərməklə uşaqlara xeyirxahlığı öyrətmək olar. Xeyirxah olmaq empatiya qura bilmək deməkdir, yəni başqasını başa düşmək, ona ürəkdən rəğbət bəsləmək və kömək etməyə çalışmaq. Uşaqlara ilk addımlarını atmağa öyrədildiyi kimi, empatiya qurmaq da öyrədilməlidir. Empatiyanı öyrətmək üçün empatiyanı təşviq edən və canlılara kömək edən xüsusi fəaliyyət növləri lazımdır. Kobudluğun hökm sürdüyü ailələrdə böyüyən uşaqlar kiçik ev heyvanlarına dərhal rəğbət bəsləməirlər. Ancaq uşağın özünün diqqətli qayğısı və başqalarının rəğbəti mütləq uşağın qəlbində müdafiəsiz canlılara qarşı hərarət və mərhəmətin oyanmasına səbəb olur. Ev heyvanları uşağın şəxsi müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə böyük köməkdir, ancaq bu heyvanlara məsuliyyətlə və diqqətlə yanaşıldıqda onlarda xeyirxahlıq, məsuliyyət, vəzifə hissi və s. formalaşacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağayev, Ə.Ə. Pedaqogika. Dərslük / Ə.Ə. Ağayev, A. Həsənov. Bakı: Nasir, 2011. 496 s.
2. Əliyev, P.B. Ümumtəhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkilinin nəzəriyyəsi və metodikası. Monoqrafiya / P.B. Əliyev. Bakı: ARTİ, - 2023. – 460 s.
3. İlyasov, M.İ. Estetik tərbiyənin təlim prosesinə təsiri // - Bakı: Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, - 2018 №4, - s.65-68.
4. Pedaqogika / R.L.Hüseynzadə, Z.M.Əzizova, S.H.Əliyev [və b.].Bakı: Mütərcim, 2021. – 488 s.
5. Rüstəmov, F.A. Pedaqogika. Dərslük / F.A.Rüstəmov, Ə.X.Paşayev. Bakı: Nurlan, – 2007. – 464 s.

TƏLİM VƏ TƏRBIYƏNİN PSIXOLOGİYASI

Nigar Elçin qız Quliyeva

ADPU Şəki filialı

nigarmemmedli151@gmail.com

Xülasə

Sosial həyatın bütün sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə psixologiyanın da aktuallığı durmadan artır. Belə bir vəziyyətdə biz psixologiyanın inkişaf mərhələlərini öyrənməklə yanaşı, özümüzü inkişaf etdirməyin, özümüzü təkmilləşdirməyin səmərəli yolları barədə də düşünməliyik.

Psixoloji biliklər insanın və bütövlükdə cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır. Psixoloji biliklərin mənimsənilməsi insanların özlərini daha xoşbəxt hiss etmələrinə, onların daha rahat həyata sahib olmalarına, fəaliyyətlərində uğur qazanmalarına, öz imkanlarını gerçəkləşdirmələrinə, öz qüvvələrinə daha çox inanmalarına, özünü və ətrafındakı insanları daha yaxından tanımağa, səmərəli ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməyə, şəxsi və sosial problemlərin səmərəli həlli yollarını tapmağa kömək

edir. Psixoloji biliklər, həmçinin insanların davranışının motivasiyasını, arzu və istəklərini, insanları inkişafa və uğura sövq edən səbəbləri də üzə çıxarmağa yardımçı olur. Psixologiyayı öyrənməklə insan bir sıra komplekslərindən qurtulur, şəxsiyyətlərarası münasibətləri daha düzgün başa düşür ki, nəticədə insanın həyatı daha şüurlu və dərk edilmiş xarakter daşıyır. Psixologiyanın öyrənilməsi və onun təcrübədə tətbiq edilməsi şəxsiyyətin formalaşmasının mexanizmi və mərhələlərinin, düzgün davranış tərzinin formalaşdırılmasının və peşəkar fəaliyyətdə uğur qazanmanın yollarını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Təlim psixologiyası, pedaqoji , psixi inkişaf, pedaqoji psixologiya, təlim problemi.

Abstract

In modern times, when all areas of social life are developing rapidly, the relevance of psychology is constantly increasing. In such a situation, we should study the developmental stages of psychology and think about effective ways of self-development and self-improvement.

Psychological knowledge plays an important role in the life of a person and society as a whole. Mastering psychological knowledge helps people feel happier, have a more comfortable life, succeed in their activities, realize their potential, believe more in their own strength, get to know themselves and the people around them better, acquire effective communication skills, and effectively solve personal and social problems. helps you find your way. Psychological knowledge also helps to reveal the motivation of people's behavior, wishes and desires, the reasons that push people to development and success. By studying psychology, a person gets rid of a number of complexes, understands interpersonal relationships more correctly, and as a result, a person's life becomes more conscious and understood. The study of psychology and its application in practice make it possible to determine the mechanisms and stages of personality formation, the formation of correct behavior and the ways to achieve success in professional activity.

Key words: Training psychology, pedagogy, mental development, pedagogical psychology, training problem.

Təlim psixologiyası pedaqoji psixologiyanın ən mühüm sahələrindən birini təşkil edir. Hazırkı dövrdə məktəbin qarşısında duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində təlim psixologiyası sahəsində aparılan axtarışların nəticələri həlledici rol oynayır. Böyüməkdə olan nəsle elmlərin əsaslan haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, onlarda həmin biliklərdən istifadə edə bilmək, onları təcrübəyə tətbiq etmək bacarığının yaradılması müasir dövrün ən ciddi tələbləri kimi qarşıda durur. Başqa sözlə, təlim problemi bəşəriyyətin daima diqqət mərkəzində olan bir problemdir. Bu problem hazırda da öz əhəmiyyətini itirməmiş, əksinə özünün yeni cəhətləri ilə daha qabanq şəkildə diqqəti cəlb edən bir problemə çevrilmişdir. Həmin problemin günün tələbləri səviyyəsində həlli pedaqoji psixologiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab olunur. (1, səh. 127) Təlim problemi pedaqoji psixologiyanın qarşısında həm nəzəri, həm də tətbiqi problem kimi durur. Təlimin nəzəri problemi kimi həlli birinci növbədə onun nəzəri əsaslarını, qanunauyğunluqlarını psixoloji aspektdə açmağı tələb edir. Bir nəzəri problem kimi təlim fəaliyyətinin psixoloji strukturunun açılması, onun motivləri, məqsədləri və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, təlim fəaliyyətinin müasir tələblərdən doğan konsepsiyalarının aşkara çıxarılması pedaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu əsas problemlərdən hesab olunur. Bu məsələlərin həlli üzərində çalışan psixoloqlar təlim nəzəriyyəsinə bir sıra istiqamətlərdə inkişaf etdirmişlər.

Bunları ümumiləşdirdikdə pedaqoji psixologiyada aşağıdakı təlim nəzəriyyələri diqqəti cəlb edir. 1) izahlı illüstrativ (ənənəvi) təlim; 2) proqramlaşdırılmış təlim; 3) fikri işlərin və anlayışların mərhələlər üzrə təşəkkülü nəzəriyyəsi; 4) problemlə təlim; 5) təlim nəzəri təfəkkürün inkişafı kimi; 6) tərbiyəedici təlim.

Təlim problemi yalnız nəzəri problem olaraq qala bilməz. Həmin problemin aşkara çıxarılmış qanunauyğunluqlarını təcrübəyə, məktəb həyatına tətbiq olunmazsa və həmin sahədə öz sərəməsinə göstərməzsə onun əhəmiyyətindən də danışmağa dəyməz. (2, səh. 15).

Nəticə

Tərbiyə psixologiyası sahəsində tədqiqat aparən psixoloqlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, şagird şəxsiyyətinin təşəkkülündə həlledici yeri təkcə onların fəaliyyətinin düzgün təşkili, şagirdlərin əxlaqi

davranış təcrübələri toplanmaları tutmur, eyni zamanda burada düzgün əxlaqi davranış motivlərinin tərbiyə edilməsi də mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, şagirdlərin tələbat sahəsinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çox vaxt şagirdin davranışındakı bu və ya digər cəhət onun tələbatı ilə bağlı olur. Bir motiv kimi tələbatlar şagirdin davranışını şərtləndirir. Buradan tərbiyə prosesində psixoloji cəhətdən diqqəti cəlb edən və nəzərə alınması zəruri olan bir tələb - şagirdin davranışına qiymət verərkən onun motivini müəyyənləşdirmək tələbi meydana çıxır. Psixoloqların tədqiqatları sübut etmişdir ki, motivdən asılı olaraq eyni fəaliyyət nəticəsində şagirdlərdə müxtəlif əxlaqi keyfiyyətlər formalaşsa bilər. Tərbiyə prosesində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün təkcə şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və nəzərə alınması kifayət deyildir. Burada tərbiyəvi tədbirin tətbiq edildiyi konkret şəraitin nəzərə alınması da həlledici əhəmiyyətə malikdir. Adətən konkret şərait nəzərə alınmadan tətbiq olunan, şablon tərbiyəvi tədbir istənilən nəticəni vermir, bəzən hətta mənfi təsir göstərir. Tərbiyəvi tədbir o zaman daha səmərəli rol oynayır ki, burada müəllimin pədaqoji təxəyyülü iştirak etsin. Belə olduqda müəllim konkret şəraitdən asılı olaraq tətbiq etdiyi tədbirin nə kimi nəticə verəcəyini qabaqcadan görə bilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003.
2. Həmzəyev M.Ə. Pədaqoji psixologiya. Bakı:1991.
3. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı:1993.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı:1998.
5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pədaqoji psixologiya məsələləri. Bakı: 2003.

KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA ƏXLAQ TƏRBIYƏSİ

Vüsalə Mübariz qızı Səmədova

BQU

vmemmedova470@gmail.com

Xülasə

Əxlaq – İnsanların bir-birinə və cəmiyyətə olan münasibətini müəyyənləşdirən, tarixən formalaşmış davranış qaydalarını nizama salan mövcud normaların məcmusudur. İnsan cəmiyyəti yarandığı ilk vaxtlardan mövcud olmuşdur və daim inkişaf edəcəkdir. Əxlaq bəşəriyyətin inkişafının hər bir sosial-tarixi mərhələsində müxtəlif vəzifələri yerinə yetirmişdir.

Açar sözlər: Əxlaq, tərbiyə, şüur, mənəviyyat, etika.

Summary

Morality is a set of existing norms that determine the attitude of people to each other and to society, and regulate historically formed rules of behavior. Human society has existed since its inception and will continue to develop. Morality has performed various tasks at each socio-historical stage of human development.

Key words: Morality, education, consciousness, spirituality, ethics.

Ключевые слова: Мораль, образование, сознание, духовность, этика.

Azərbaycan Respublikası müstəqil bir dövlət kimi çətinlikləri arxada qoyaraq irəli addımlayır. Bütün sahələrdə yeniliklər həyata keçirilir. Gənc nəslin,ictimaiyyətin o cümlədən, təhsil işçilərinin qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Bu vəzifələrdən ən önəmlisi vətəni sevmə, onun keşiyində duran, yüksək intellektual səviyyəli, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə sahib vətəndaşlar yetişdirməkdir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə əxlaq tərbiyəsinin formalaşdırılması bu gün aktual məsələlərdən biridir.

Əxlaq anlayışı cəmiyyət yarandığı dövrdən meydana gəlmişdir. İnsanların əməyə, bir-birinə, ailəyə, cəmiyyətə, dövlətə olan münasibətlərini müəyyən edən və tarixən təşəkkül tapmış mənəvi və hüquqi davranış normalarına əxlaq deyilir. (1.334) Davranış normaları insanlar inkişaf etdikcə mürəkkəbləşir,

zənginləşir və bəzi hallarda mənfi və ya müsbət istiqamətdə dəyişir. Qədim zamanlardan əxlaq tərbiyəsi haqqında bir çox fikirlər mövcud olmuşdur.

1. Əxlaq ətrafdakı insanların davranışından razı qalmasıdır .
2. Əxlaq cəmiyyətdə qoyulmuş qaydalara əməl edilməsidir.
3. Əxlaq özünü mühakimə edə bilməkdir və s.

Əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biridə etikadır. Etika əxlaq, mənəviyyat haqqında elmdir. İnsanlar əxlaq və etika anlayışlarını bir-birilə qarışdırırlar. Etika və əxlaq anlayışları arasındakı fərqlərə nəzər yetirək. Etika cəmiyyət tərəfindən təklif olunan davranış qaydalarıdır. Etika ümumi anlayışdır. Milli etika, peşə etikası, ailə etikası, şirkət etikası, təhsil etikası və s. kimi etika sahələri mövcuddur. Məsələn: İş yerlərinin və ya təhsil müəssisələrinin özünəməxsus davranış qaydaları mövcuddur və bu qaydalara əməl etmək məcburidir. Etika bu qaydalara qarşı gəlsə üzləşəcəyi nəticələri öyrədir. Əxlaq isə etikaya nisbətən daha xüsusi anlayışdır və insanın daxili xüsusiyyətidir. Əxlaq riayət olunacaq qaydalardan daha çox insanın öz inancındır. İnsandan asılı olaraq dəyişir, lakin etika hər kəs üçün eynidir. Əxlaq qaydaları daha çox dinə, etika isə fəlsəfəyə əsaslanır. Bu iki anlayışı fərqləndirmək üçün belə bir misal gətirək. Məsələn: Cinayəti müdafiə edən bir vəkil məhkəmə zamanı cinayətkarı müdafiə edərkən, öz əxlaq normalarını kənara qoymalıdır. Başqa insanın öldürülməsi əxlaqına zidd olsa da, iş etikasına görə təqsirləndirilən şəxsi müdafiə etməlidir .

Əxlaq tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi üçün insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması da vacibdir. Dahi mütəfəkkirlərin fikirlərinə nəzər salaq. "Mənəviyyat nədir? Özündə nələri əks etdirməlidir? İlk öncə səndə insanın bu dünyadakı ali təyinatına, ləyaqətinə dərin və sarsılmaz inam hissi olmalıdır. Görülən bütün xeyirxah əməllərin kökü məhz, bu inamdan gəlir" **V. Belinski**, "Şəxsi maraqlar və istəklər nəzərə alınmadan həqiqətə tabe olmaq! Dürüstlük və mənəviyyat məhz bundan ibarətdir" **N. Oqaryev**, "Müdrəklik və mənəviyyat hər zaman bir-birini tamamlayır" **L. Tolstoy**. Cəmiyyətin sağlam əsaslar üzərində qurulması üçün onların bilikli, fiziki cəhətdən sağlam olması ilə yanaşı, əxlaqi və mənəvi cəhətdən də zənginləşdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, kiçikyaşlı uşaqların əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında şüur da əsas rola malikdir. Şüur adətən uşaqlar mənfi davranışa yol verdikdən sonra fəaliyyətə başlayır.

Uşaqların yaxşı və ya pis haqqında təsəvvürləri təcrübə prosesində genişlənir. Kiçikyaşlılara əxlaq tərbiyəsinə aşılanmanın bir çox yolları mövcuddur. Bu yaş dövründə əxlaq tərbiyəsinin inkişafı rəngarəng və maraqlı tədbirlərin köməyi ilə eyni zamanda təlim prosesi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Burada xalq yaradıcılığından, təbiətə ekskursiyalardan, Azərbaycan musiqisindən, bədii ədəbiyyatdan, təsviri sənət nümunələrindən və s. istifadə etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu yaşda uşaqlar gerçəkliyin musiqi və sənət əsərləri üzərində təsvirini müşahidə etdikdə, onların ətraflarında gördükləri gözəlliklər haqqında fikirləri formalaşır və estetik zövqləri inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasının hazırkı vəziyyəti körpələrimizin təlim və tərbiyəsi, dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi prosesində dünya mütəfəkkirlərinin nəzəriyyələrinin öyrənilməsi də çox faydalı olar. Kiçikyaşlı uşaqlar xeyir, şər, yoldaşlıq, ailə, qayğıkeşlik, saflıq, düzlük, sülh, ədalət, müharibə, ekoloji, hüquqi, iqtisadi biliklərə məhz məktəbəqədər və məktəb müəssisələrində yiyələnirlər. Cəmiyyətimizdə şəxsiyyətin inkişafı və əxlaq tərbiyəsinin formalaşması şəraiti yaxşılaşmaqla yanaşı həmdə mürəkkəbləşir. Buna səbəb isə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq kiçikyaşlıların əxlaqi tərbiyəsinə təsir göstərən amillərin artmasıdır. Kiçikyaşlıların bugünkü inkişafının yüksək səviyyədə aparılması üçün ölkəmizdə əlverişli şərait yaradılmışdır. Xalqın mədəni səviyyəsi, rifah halı yüksəlir, uşaq və gənclərin inkişafında mühüm rolunu oynayan ailənin imkanları genişləndirilir, iqtisadi, sosial-siyasi, ideoloji vəzifələr müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Bütün bunlarla paralel olaraq cəmiyyətdə şəxsiyyətə, onun əxlaqi keyfiyyətlərinə, təhsil səviyyəsinə və tərbiyəsinə verilən tələblər də artırılır. Belə şəraitdə kiçikyaşlılarda əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşması daha da mürəkkəbləşir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, uşaqların inkişaf prosesi ziddiyyətli prosesdir. Bu ziddiyyətlərin başlıca səbəbi insanların sosial həyatının da mürəkkəbləşməsidir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərən əsas şərtlərdən biri də müvafiq mikro mühitin yaradılmasıdır. Bu mühitin yaradılmasının əsasında uşağın şəxsiyyətinə hörmət, ağıllı tələbkarlıq, qayğı, sevgi durur. Mikro mühitdə baş verənlər sosial həyatın normalarına uyğun gəlməyə də bilər. Nəzarət etmək, qiymətləndirmək uşaq əxlaqına real mənə verir, onun inkişafını təmin edir. Hüquq normaları pozulan zaman insanlara cəza verilir, əxlaq normaları pozulan zaman da onlar məzəmmət olunur,

etdikləri hərəkət pislənir. Burada ictimai rəy mühüm rol oynayır. Kiçikyaşlı məktəblilərin əxlaq tərbiyəsində kollektivçilik, dözümlülük, dostu sədaqət, ailəyə qayğı, sevgi, məhəbbət, şərəf, qeyrət, yaşlıların əməyinə hörmət və tanışlıq, vətənə sevgi kimi bir çox müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır. Əxlaq tərbiyəsinin inkişafı zamanı uşaqların kiçik yaşlarının necə keçməsi də bu prosesə təsir edən amillərdən hesab olunur. Kiçikyaşlı uşaqların düzgün əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında müəllimdən xüsusi ustalıq tələb olunur. Bu prosesdə müəllim şagirdlərin qayğısına qalmalı, verilmiş tapşırıqları vaxtında, səliqəli və təmiz yerinə yetirilməsinə nəzarət etməli, tapşırıqları müəyyən edilmiş normada verməlidir. Müəllimin xoş əhval-ruhiyyəsi, jest və mimikaları, pedaqoji ustalıq, kiçikyaşlılarda müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Müəllim tərbiyə prosesində şagirdlərin nəzərində müqəddəs varlıq kimi canlanır. Onların münasibətlərində özünü axtarır, bəzən müəllimi özünə rol model kimi seçir. Unutmaq olmaz ki, hər bir uşaq təkrar olunmaz bir fərddir və onların öz aləmi var. Buna görə də müəllim uşaqlara fərdi yanaşmağı, onların öz daxili aləmini duymağı, onlara sevinc bəxş etməyi, xarici görünüşü və müsbət əxlaqi keyfiyyətləri ilə onlara örnək olmağı, onların qəlbinə yol tapmağı bacarmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. A. Həsənov, Ə. Ağayev. Pedaqogika (Dərslik). Bakı: 2007, s.496.
2. National Association for the Education of Young Children (NAEYC).
3. <https://www.jstor.org/stable/42643005>
4. Трошин П.Л. Нравственное воспитание: понятие, сущность, задачи// Молодой ученый., 2016, №8. с. 884-887.

ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİL MARKETİNQİ MÜHİTİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

Aytən Elçin qızı Quliyeva
ARTİ
quliyeva.ayten@outlook.com

Xülasə

Tezisdə ali təhsildə müəssisəsində təhsil marketinq amilləri və bu sahənin təhsil bazarında tələbatından bəhs edilmişdir. Ali təhsil ocaqlarında marketinq mühitinin vəziyyəti təhlil edilmiş və eyni zamanda bu vəziyyətdən çıxış yolları barədə tədqiqat işi aparılmışdır.

Açar sözlər: Marketinq amilləri, marketinq fəaliyyəti, təhsil xidmətləri, marketinq mühiti, mikro və makro mühit.

Summary

In the thesis, educational marketing factors in the higher education institution and the demand of this field in the educational market were discussed. The state of the marketing environment in higher education institutions was analyzed and at the same time research was conducted on the ways out of this situation.

Key words: Marketing factors, marketing activity, educational services, marketing environment, micro and macro environment.

Hər bir ali pedaqoji təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti əlverişli mühit şəraitində fəaliyyət göstərir və o, müəyyən güclü qüvvələrin təsiri altında formalaşır. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrin marketinqə olan yanaşması əsasında fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məhz bu qüvvələrin və ya amillərin öyrənilməsinə zəruri edir. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi prosesinə marketinq sahəsindən baxılırsa, onda təbii ki, onların fəaliyyətinə və gedişatına təsir etmək imkanında olan mühit amilləri təhlil olunmalıdır. "Ali pedaqoji təhsil müəssisəsini əhatə edən mühitin mürəkkəbliyi və dinamikliyi artmağa davam etdikcə, müntəzəm

planlaşdırmanın rolu da artır, həm də planlaşdırma sürətlə dəyişən şəraitə uyğunlaşmağa imkan yaratmalıdır” (1, səh. 34). Geniş mənada, təhsil müəssisəsinin ətraf mühiti məhz onun hədəf bazarında olan müştərilərin təhsillə bağlı ehtiyaclarını ödəmək cəhətindən onun fəaliyyətinə təsir edən fəal qüvvələrin və təhsil sahəsində iştirak edən subyektlərin məcmusu kimi xarakterizə edilir. Bu qüvvələr *mikro* və *makro* səviyyəli qüvvələrə bölünür. “Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin mikro səviyyəli təhsil mühiti amillərinə müəssisədaxili amillərinə misal olaraq (məhsul, qiymət, məhsulların bölüşdürülməsi, satış və satışın stimullaşdırılması və s.) və ən əsası onu əhatə edən digər amilləri - müştəriləri, rəqibləri, marketinq vasitəçilərini, ünsiyyət auditoriyalarını aid edirlər. Şübhəsiz ki, ali pedaqoji təhsil müəssisəsinin özü də mikro mühit amillərindən biri kimi hesab edilir”. (4, səh. 275). “Müəssisədaxili amillər əlbəttə ki, müəssisə tərəfindən daxilən nəzarət edilir, bundan əlavə olaraq, müəssisədənkənar amillərin tam nəzarətdə saxlanılması mümkün deyil. Bu amillərə aşağıdakıları qeyd etmək mümkündür: *demoqrafik, iqtisadi, siyasi-hüquqi, elmi-texniki, sosial-mədəni amillər*” (5, səh. 200). Qeyd edilən bu amillərin müəssisələr tərəfindən nəzarət edilməsi müəyyən hallarda qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də, onlar, yəni güclü qüvvələr, sadəcə olaraq, makromühitdə gedən bəzi dəyişiklikləri izləməklə, ona uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu qüvvələr əlbəttə ki, bütün ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə istisnasız olaraq eyni dərəcədə təsir göstərmişdir. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinə təsir göstərən mikro mühit amillərindən biri kimi də vasitəçiləri qeyd edə bilərik. Onlara əsasən təhsil xidmətlərinin (məhsulların) bazara irəlilədilməsində köməkçi rolunda çıxış edən firmalar, kredit maliyyə-dairələri və marketinq xidmətinin göstərilməsi üzrə ixtisaslaşmış firmalar daxil edilir. Kimdir vasitəçilər desək?. Onlar ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin təhsil marketinqi fəaliyyətində icrası zamanı, onların özləri tərəfindən yerinə yetirilməsi mümkünsüz hesab edilən funksiyaların peşəkarcasına yerinə yetirilməsini təmin edən subyektlərdir. Bu təhsil müəssisələrinin vasitəçilərə müraciət etməsində əsas məqsəd, onların marketinq fəaliyyəti ilə bağlı tədbirlərin daha az xərc müqabilində həyata keçirilməsinə və daha çox, sözügedən fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaratmasıdır. “Başqa mikro mühit amillərinə misal olaraq deyə bilərik: təhsil marketinqi xidmətinin göstərilməsi ilə məşğul olan müxtəlif agentliklər və həmçinin təhsil bazarında fərqli tədqiqatlarının aparılması üzrə ixtisaslaşmış firmalar, reklam agentlikləri, müxtəlif konsaltinq xidməti göstərənlər və s” (3, səh. 72). Sadalanan bu müəssisə və təşkilatların fəaliyyətləri nəticəsi həmin təhsil xidmətləri bazarının tədqiqinin aparılmasında və həmin bazara məhsulların irəlilədilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda marketinq xidməti göstərən bir çox subyektlər lazımi səviyyədə bu istiqamətdə formalaşmağı bacarmamışdır və qeyd edilən bəzi müəssisələr bir sıra hallarda fəaliyyət göstərdikləri bazar seqmentləri üzrə əhəmiyyətli informasiyaları, innovasiyaları əldə edə bilmirlər. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, təhsil xidmətləri bazarına eyni xidmət təklif edən müəssisələr biri – birinə rəqib müəssisə kimi fəaliyyət göstərir və ölkəmizin təhsil sferasında bu cür müəssisələr kifayət qədər çoxsaylıdır.

Əgər təhsil subyekti rəqibin fəaliyyətini öyrənmək istədiyi zaman onun təklif etdiyi xidmətlə bərabər, həm də onun imicinin, reallaşdırdığı marketinq strategiyasının və malik olduğu kompetensiyaların və aktivlərin öyrənilməsinə ciddi yeniliklər gətirməlidir. Əslində ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin özləri və onların əhatəsində fəaliyyət göstərən mikromühit amilləri daha geniş bir planlaşdırılmış qüvvələrin təsirinə məruz qalır. Bu qüvvələr makro səviyyəli olur və ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinə günü-gündən ciddi təsir göstərir. “Makromühitin amillərinə nələr daxildir desək?. Onlardan biri iqtisadi mühit öyrənilən zaman ölkədə təhsil gəlirlərinin bölüşdürülməsinin əsas xarakteri, təhsil xidmətlərinə formalaşan qiymətlərin xüsusi səviyyəsi, əhalinin istehlak xərcləri və onun müəyyən edilmiş strukturu, ümumi daxili məhsulun artım tempi, milli gəlir, təhsil iştirakçılarının təhsil kreditini götürmək imkanlarının olub-olmamasının təyini, inflyasiyanın səviyyəsi və s. kimi amillər şamil edilir və bu amillər hər daim təhlil olunmalıdır” (2, səh. 232). Əslində, ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin qarşısında açılan bazar imkanları makro səviyyəli amillərlə birbaşa əlaqədar olur. Belə ki, məsələn, əhalinin artım tempi yüksək olan bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil xidmətlərinə tələbatı olanların sayı da günü-gündən artır ki, bu da qeyd edilən sferada fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələri qarşısında açılan bazar şansları kimi xarakterizə edilir. Bu imkanlar demoqrafik mühitlə birbaşa bağlıdır, daha doğrusu həmin mühitin yaratdığı imkanlardır.

Ümumilikdə, marketinqin makromühitinin ən mühüm amillərindən biri də demoqrafik amildir və bu ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin bazar fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərən amillərdən biri hesab edilir. Əslində isə bu amil ölkə əhalisinin təhsil xidmətlərinə (məhsullarına) ehtiyacının ödənilməsi nöqteyi nəzərindən qabaqlayıcı indikator rolunu oynayır. Belə ki, ölkə əhalisi artdıqca onun təhsil xidmətlərinə duyduğu tələbat da artır və bu

tələbata uyğun olaraq yeni təhsil müəssisələrinin yaradılması və bu sahə üzrə təhsil xidmətlərinin marketinqinin zəruriliyi danılmaz olur. Qeyd edə bilərik ki, müasir dövrümüzdə ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin təhsil marketinqi fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi birbaşa olaraq , elmi-texniki tərəqqinin əsas nailiyyətlərindən istifadə olunmasını tələb edir. Məlum olduğu kimi, ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin özü də bilavasitə müasir və innovativ elmi araşdırmalarla məşğul olur. Təbii olaraq, bu təhsil müəssisələrində təhsil marketinqi fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər onların özlərinin elmi araşdırmalarının nəticələri ilə bağlıdır. Aydın ki, son illər ali pedaqoji təhsil müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi baxımından onların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində səmərəli və həlledici işlər görülmüş və görülməkdə də davam edir. Xüsusilə ali təhsil müəssisələrinin təhsil marketinqi fəaliyyətinin və strategiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı olaraq “Reklam fəaliyyəti haqqında”, “Təhsil haqqında” və s. Kimi qanunlar qəbul edilmişdir. Ali təhsil müəssisələri bu qanunlardan meydana gələn tələblərə riayət etməklə, təhsilə ehtiyacı olanların istəklərini daha dolğun ödəməyə çalışırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. А.Абдуллаев, Р.Мамед-заде, Ф.Кяримова, Р.Джаббаров, С.Расулов, А.Кулиев. “Некоторые вопросы управления образованием” // Баку, 2008 стр. 237.
2. Беляев И.Б. Маркетинг: основы теории и практики. Москва: KNORYA, 2007, 669 с.
3. Данько Т.П. Управление маркетингом. М.: ИНФРА-М., 2001, 96 с.
4. Əhmədov M.M. Xidmət sahələrinin marketinqi. Dərs vəsaiti.Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı – 2015. – 372 s.
5. Məmmədov A.T. Marketinqin əsasları. Bakı: “İqtisad Universiteti nəşriyyatı”, 2007, 335 s.

ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA TÖVHƏLƏRİ

Nurlana Anəs qızı Maqsudova

Şamaxı Avropa liseyi
maqsudova.nurlana@mail.ru

Xülasə

Bu məqalədə görkəmli şair Abbas Səhhətın peqoji fəaliyyətindən bəhs olunub. Bununla yanaşı məqalədə uşaq şeirlərinin Abbas Səhhət yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutmasından, bu şeirlərin asan və yadda qalan üslubda yazılmasından , bir vətənpər şair olaraq kiçikyaşlı məktəblilərin vətənpərvər ruhda böyüməsində bu əsərlərin əvəzsiz rolundan söz açılıb.

Aşar sözlər: Abbas Səhhət, uşaq ədəbiyyatı, müəllimlik fəaliyyəti, üslub xüsusiyyətləri.

Summary

This article talks about the outstanding poet Abbas Sahhat's pedagogic activity. At the article mentions that children's poems occupy one of the main places in Abbas Sahhat's creativity that these poems are written in an easy and memorable style, as a patriotic poet, the invaluable role of these works in the growth of young schoolchildren in a patriotic spirit.

Key words: Abbas Sahhat, children's literature, teaching activity, stylistic features.

Bir xalqı çökdürmək üçün onu silahla,
topla –tüfənglə qırmağa ehtiyac yoxdur.
Daha rahat yol var-savadsızlıq. Bütün
addımlar cəmiyyətin savadsız olması
üçün atılarsa, təhsil pula çevrilərsə
savadsızlıq çoxalar, mütaliə azalar.
Lazımsız və yersiz zarafatlarla gülüş
çoxalar və ehtiyac artar.

Görkəmli Azərbaycan şairi, dövrünün maraqlı dramaturqu, romantizm cərəyanının parlaq nümayəndəsi Abbas Səhhət bu kəlmələrdə xalqın maariflənməsinin onun üçün önəm daşdığını açıq-aydın ifadə etmişdir. Bəlkə elə bu səbəbdən Abbas Səhhət 1894-cü ildə İranın Məşhəd və Tehran şəhərlərində tibb təhsili almasına baxmayaraq 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdır, tədricən həkimlik sənətindən uzaqlaşaraq məktəblərdə tibbdən, daha sonra Azərbaycan dilindən dərs deyir. Məhz bu dövrdən etibarən ədəbi fəaliyyətə başlayır.

Abbas Səhhət, "Siz həkimsiniz, niyə müəllimlik edirsiniz?" "sualına o belə cavab verir: "Mən müəllimlik etməklə xalqın ən ağır xəstəliyini, onun savadsızlığını müalicə edirəm..."

Beləliklə pedoqoji fəaliyyətə başlayan A.Səhhətin zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığında mühüm yeri uşaqlar üçün yazdığı şeir nümunələri təşkil edir. Bu əlbəttə ki, uşaq ədəbiyyatına böyük bir töhfə olur. Məlumdur ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı 70-80-ci illərdə müəyyən inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Bu dövrdə yeni məktəb uğrunda aparılan mübarizə uşaq ədəbiyyatı uğrunda aparılan mübarizə ilə üst-üstə düşür. Hər iki sahə paralel şəkildə və qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək səmərəli nəticələr əldə edir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında A.Səhhət öz dəsti-xətti, üslubu ilə seçilən, elmi-nəzəri düşüncənin həmişə marağına səbəb olan sənətkarlardandır. Ən əsası isə onun vətənpərvər şair olmasıdır. Onun əsərlərindəki vətənpərvərlik kişiyəşli oxucuların vətənpərvər ruhda tərbiyə almasına böyük zəmindir.

Vətən əcdadımızın mədfənidir,
Vətən övladımızın məskənidir.
Vətənin sevməyən insan olmaz,
Olsa ol şəxs də vicdan olmaz!

Bununla yanaşı onun qələmə aldığı "Cücələr", "Ayı və Şir", "Qaranquşlar", "İlk bahar" şeirləri yarandığı gündən dərsliklərin bəzəyinə çevrilmiş və aşağı sinif şagirdlərinin yaddaşlarında öz dərin izini qoymuşdur.

Abbas Səhhət yaradıcılığının imkanlarını, zəngin istedadını, özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaq üçün uşaq şeirləri daha çox maraq doğurur. Dil sadəliyi, üslub aydınlığı ilə seçilən bu nümunələr bir növ uşaq fantaziyasına, düşüncəsinə uyğun hesablanmışdır. Ona görə də misranın fikrin yükü, mətnin sintaktik sistemi bir növ məzmununun çatdırılmasına, uşaqların ruhunun ifadəsinə hesablanmışdır.

Abbas Səhhətin ictimai həyatda, məişətdə gördüyü, müşahidə etdiyi hadisələri öz təmsilində qələmə aldığı zaman mənfi halları izah etmək məqsədi güdüdü. "İt və kölgəsi", "Ayı və arılar", "İki dana", "Sərçə və qırğı", "Ulaq və aslan", "Ayı və şir" təmsilləri belə bir məramın nəticəsində yaranmışdır. Sənətkarın çatdırmaq istədiyi məramı daha ciddi məsələləri, uşaqların həyat təsəvvürlərini, münasibətlərini, bir şəxsiyyət olaraq formalaşması istəyini özündə ehtiva edir.

Abbas Səhhət fəal maarif və mədəniyyət xadimlərindən olmuşdur. Məktəb, kitabxana açılmasına çalışmış, M.Mahmudbəyovla birgə "Yeni məktəb" (1909), "Üçüncü il" (1909), "Türk ədəbiyyatına ilk qədəm" (1914) dərsliklərini yazmışdır. Onun ən mühüm xidmətlərindən biri M.Ə.Sabirin əsərlərini toplayıb ilk dəfə "Hophopnamə" adı ilə nəşr etdirməsidir (1912).

"Yeni üslublu məktəblər" ideyasının yorulmaz müdafiəçisi olan Abbas Səhhət, professor Əli bəy Hüseynzadənin banisi olduğu Azərbaycan romantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulur (Füyuzat jurnalı, 1906–1907-ci illər). Abbas Səhhət o dövrdə Bakıda nəşr olunan bütün jurnal və qəzetlərdə mütəmadi qaydada çıxış edir. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan yazıçı o dövr Azərbaycan oxucusunu rus (Lermontov, Puşkin, Krilov, Nadson, Maksim Qorki və b.), fransız (Hüqo, Müsse, Sülli-Prüdom və b.), alman şair və yazıçılarının əsərləri ilə tanış edir. 1912-ci ildə şairin öz şeirlərindən ibarət "Sınıq saz" və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümələrdən ibarət "Qərb günəşi" adlı şeirlər toplusu işıq üzə görünür. Bir qədər sonra "Əhmədin şücaəti" adlı poeması, 1916-cı ildə isə "Şair, şeir pərisi və şəhərli" adında romantik poeması nəşr olunur. Abbas Səhhətin yaradıcılığına Şərfin Nizami, Hafiz, Sədi kimi şairlərinin böyük təsiri olmuşdur. O, türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə də yaxından maraqlanmış, xüsusilə Tofiq Fikrət yaradıcılığına xüsusi diqqət göstərmişdir. Abbas Səhhət Azərbaycanda liberal burjuaziya ideyasını müdafiə etmiş, İslam dəyərlərindən imtinaya qəti etiraz edərək, əsərlərində "ümummüsəlman qərbçiliyi" ideyasını dəstəkləmişdir. 1908-ci ildə baş vermiş İran inqilabına ən gözəl əsərlərini həsr etmişdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat:

1. A.Səhhət. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2005.
2. Rauf Əliyev. ADNSU. 2018.” Abbas səhhətin uşaq şeirlərində dil və üslub xüsusiyyətləri”.
3. Z.Xəlil, F.Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı. “ A.Səhhətin əsərləri”. Bakı: ADPU, 2011.

BÖLMƏ 5 TƏBİƏT ELMLƏRİ

MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜ İNKİŞAF ETDİRƏN MƏSƏLƏLƏR

Firidə Firudin qızı Mustafayeva
ADPU Şamaxı filialı
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayevafiride@gmail.com

Xülasə

Ümumtəhsil məktəbləri qarşısında qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri hərtərəfli inkişaf etmiş, müstəqil surətdə biliklərə sahib olmağı, tədqiqat xarakterli məsələləri həll etməyi bacaran məntiqi təfəkkürlü gənclər hazırlamaqdan ibarətdir.

Şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində məktəb fənləri içərisində riyaziyyat fənni xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çünki, riyaziyyat fənni – böyük nəzəri əsaslara malik fəndir. İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı şagirdlərdə yüksək maraq, təşəbbüskarlıq və fəallıq təmin olunmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərinin daha maraqlı olması və şagirdlərin fəallaşdırılması üçün səmərəli yollardan biri də məntiqi məsələlərdən istifadə edilməsindən ibarətdir. İnkişafetdirici məsələlərdən istifadə zamanı şagirdlərin marağı, təşəbbüskarlığı, təfəkkür müstəqliyi, fəallığı yüksəlir, özünə nəzarət və riyazi əsaslandırma qabiliyyətləri formalaşır.

Açar sözlər: məntiqi təfəkkür, qrafik, model, ibtidai sinif, sxem, əyanilik.

Summary

One of the main tasks set before general education schools is to prepare logically thinking young people who are able to acquire comprehensively developed, independent knowledge and solve research-related issues.

Among the school subjects, mathematics is of special importance in the development of students' logical thinking. Because mathematics is a subject with great theoretical foundations. In addition to improving the content and methods of mathematics education in primary classes, students should be highly interested, proactive and active.

Experience shows that one of the effective ways to make mathematics lessons more interesting and to activate students in primary classes is the use of logical problems. During the use of developmental issues, students' interest, initiative, independence of thinking, activity increases, self-control and mathematical reasoning abilities are formed.

Key words: logical thinking, graphic, model, primary school, scheme, visuality.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məqsədlərindən biri şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün səmərəli təlim metodlarından, əyani, didaktik vasitələrdən, tədrisin təşkili formalarından istifadə olunur.

Riyazi biliklərin verilməsində analiz, müşahidə, müqayisə, induktiv yanaşma (xüsusi halları araşdırmaqla ümumi nəticə çıxarma), deduktiv yanaşma (ümumi təklifdən konkret nəticələr çıxarma və ya “ümumidən xüsusiyyə”), mücərrədləşdirmə, konkretləşdirmə priyomları tətbiq olunan təlim metodlarının mahiyyətini təşkil edir. (1, səh 23).

Analiz apararkən şagirdlər riyazi obyektlərdə mühüm əlamətləri müəyyənləşdirir. Bu əlamətlər müəyyən psixoloji və didaktik tələbləri ödəməlidir:

1) Onları kifayət qədər elementar əməliyyat vasitəsilə müəyyən etmək mümkün olmalıdır. Məsələn, rəngini təyin etmək üçün “əşyaya baxın”, növünü müəyyənləşdirmək üçün “fiqurun bucaqlarına və tərəflərinə baxın” və s. əməliyyatlar aparmaq olar,

2) Şagirdlərin təcrübəsindən, inkişaf səviyyəsindən və əvvəlcədən hazırlığından asılı olaraq bu əlamətlər onlara məlum olmalıdır;

3) Onlar birqiymətli olmalıdır. Bu zaman asanlıqla fərqlənilən, dəqiq ayrılmalı, bütünlükdə bütün adamlar tərəfindən əsasın eyni qiymətləndirilən əlamətlər birqiymətli hesab edilir;

4) Son həddi müəyyənləşdirmək asan, onlarla araşdırma aparmaq münasib olmalıdır.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təlimi təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən ən səmərəli vasitə məntiqi mətnli məsələlərdir.

Aşağıdakı kimi məsələləri də ibtidai siniflərdə həll etdirmək onların məntiqi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün faydalıdır.

Məsələ. İlbiz yuvasından çıxıb alma ağacı boyunca sürünür. Birinci saatda o 10 sm yuxarı qalxır, ikinci saatda 4 sm aşağı düşür, üçüncü saatda yenə də 10 sm yuxarı qalxır və dördüncü saatda 4 sm aşağı düşür. Beləliklə, bir neçə saat ərzində o ağac boyunca qalxır və düşür. 11 saata ilbiz neçə santimetr qalxır?

Hər iki saatdan bir ilbiz $10-4=6$ sm qalxır. Onda 10 saata $6 \cdot 5=30$ sm qalxar. On birinci saatda isə 10 sm qalxar. Beləliklə, ilbiz 11 saata 40 sm ($30+10=40$) qalxar. Cavab: 40 sm (5, səh 79)

Nisbət məsələləri.

Nisbət məsələlərin uğurla həll olunması üçün məsələnin elementləri arasında müxtəlif növlü nisbətlərdən bir növlü nisbətlərə keçmək bacarığı vacib şərtidir. Məsələn, əgər məsələdə “daha yüngül” və “daha ağır” nisbətlərinə rast gəlinirsə, “daha yüngül” nisbətini “daha ağır”la verilənləri uyğun yerdəyişməsi ilə birlikdə dəyişmək lazımdır.

Bundan başqa, məsələnin həlli üçün onu sxemlərin köməyi ilə modelləşdirməyi, yəni məsələnin şifahi şərtini rəsm-modellər şəklində yazmağı bacarmaq lazımdır. Məsələnin həllini də məhz rəsm-modelin gözdən keçirilməsi ilə başlamaq olar.

Bəzi şagirdlər məsələni şifahi şəkildə pis qavrayırlar, buna görə gərəkdir ki, müəllim məsələnin şərtini danışan zaman, şərtə bəzəndə danışılan şey ilə nə baş verdiyini göstərən sözləri səsli ayırsın. Məsələnin mətninin oxunuşundan sonra onun məzmununun mənimsənilməsi işi başlayır və eyni zamanda qısa qeydlər aparılır. Şərt üzərində belə iş uşaqlara təhlil etmədə mümkün səhvlərdən uzaqlaşmağa kömək edir.

Bərabərlik nisbətli məsələlər.

Bərabərlik nisbətli məsələlərdə bəzi rəqəmlər digərlərinə bərabərləşdirilir.

Məsələ . Vəli Tahirə eyni boydadır. Tahir isə Emindən ucaboyludur. Kimin boyu hamıdan balacadır?

Həlli: Əvvəlcə şagirdlər məsələnin şərtini söyləyirlər və onu dəftərlərinə yazırlar:

Sürətlər verilib – Vəli, Tahir və Emin. Onlara uyğun olaraq V, T, E dəyişən simvolları ilə işarə edək. Bu verilənləri “Verilir” sütununa yazaq.

Verilir: Təhlil:

Vəli (V)

Emin (E)

Tahir (T)

Tapılmalı:

Kimin boyu hamıdan balacadır?

Şagirdin təhlili:

-Dəyişən işarələrini istifadə etməklə həlli bir sətirdə yazırıq.

-Məsələnin şərtinə görə Vəli və Tahir bir boydadırlar, buna görə dəyişən işarələri arasına bərabərlik işarəsi qoyuruq. $V=T$

-Məsələnin şərtinə görə Tahir Emindən ucaboylu olduğu üçün yazırıq: TE

-İki eyni dəyişən işarələrini düzbucaqlı ilə ayırırıq.

-İndi məsələnin sualına cavab verə bilirik: Eminin boyu Tahirin və Vəlinin boyundan balacadır.

Məsələnin həllinin dəftərdə yazılış nümunəsi:

Verilir:

Vəli (V)

Emin (E)

Tahir (T)

Tapmalı:

Kim hamıdan balacadır?

Cavab: Eminin boyu hamıdan balacadır.

Təhlil:

$$V = \begin{matrix} \boxed{TT} & E \\ 1 & 1 & 2 \end{matrix}$$

Elementlərin nisbətlərdə müqayisə olunduğu məsələlər.

Tutuşdurma, yaxud müqayisə etmə - gerçək aləmdəki cisimlər arasında eyniliyin, yaxud fərqliliyin müəyyən olunduğu məntiq üsuludur. Müqayisənin nəticəsi müqayisə olunan cismin müqayisənin əsasına nisbətindən asılı olaraq, “bərabərdir”, “böyükdür”, “kiçikdir” terminlərinin köməyi ilə qeyd olunur. Tapşırıqda verilənlərin müqayisəsinin köməyi ilə həll olunan məsələlərin böyük müxtəlifliyi mövcuddur. Belə məsələlərin həll olunması üçün eyni komponentlər tapılır. Sonra onlar kənar edilir və qalan şərtlərə əsasən nəticə çıxarılır.

Məsələ. Çörək batonu və qənd qutusu baton və bir qutu konfetdən ağırdır. Hansının çəkisi ağırdır: qəndin, yoxsa konfetin?

Həlli:

Məsələnin həllinin dəftərdə yazılış nümunəsi:

Verilir: Təhlil:

Baton (B) $QB > BK$

Qənd (Q) Bərabərsizliyin hər iki

Konfet (K) tərəfində eyni komponent -B

Bərabərsizliyin hər iki

Tapmalı: tərəfində bu komponenti

Hası ağırdır: qənd, yoxsa ixtisar edək. Alırıq: konfet? $Q > K$

Cavab: qənd konfetdən ağırdır (6,səh 110)

Keçidlə bağlı məsələlər.

Keçidlə bağlı məsələlərin çətinliyi məsələlərin şərtlərində üçüncü vasitələrin məhdud yükdaşıma qabiliyyətləri və sərnişinlərin sayı və xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Belə məsələlərin həlli gedişatını yazmaq üçün aşağıdakı şəkildə tərtib olunması təklif edilən sxem istifadə olunur: çay, sahillər və üzücü vasitə sxematik təsvir olunur; keçidin hər mərhələsi üfiqi xətlə ayrılır; üzücü vasitənin hərəkət istiqaməti hazırkı mərhələdə keçid edənin işarəsi üzərində oxla göstərilir.

Məsələnin həll gedişatının sxem şəklində yazılması şagirdlərin marağının artmasına səbəb olur, onlara məsələnin mahiyyətini təsvir etməyə, ən başlıcası isə, təhlil gedişatını təfəkkür fəaliyyəti ilə başa düşmələrinə yardım edir.

Məsələ. Atanın çəkisi 100 kq, iki əkiz oğlunun isə birlikdə çəkisi isə 50 kq-dır. 100 kq-dan artıq yüklənməsi mümkün olmayan qayıqla çayın ikinci sahilinə ata və əkiz oğullar necə keçməlidirlər?

Həlli. Əkiz qardaşlar qayığa oturub çayın ikinci sahilinə çatır, onlardan biri qayıqla geriye, birinci sahilə qayıdır. Ata qayığa oturub ikinci sahilə keçir. Əkizlərdən biri qayığa oturub çayın birinci sahilinə gəlib qardaşını da qayığa götürüb ikinci sahilə keçirir;

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmun və metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı şagirdlərdə yüksək maraq, təşəbbüskarlıq və fəallıq təmin olunmalıdır. Təcrübə göstərir ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərinin daha maraqlı olması və şagirdlərin fəallaşdırılması üçün səmərəli yollardan biri də məntiqi məsələlərdən istifadə edilməsindən ibarətdir. İnkişafetdirici məsələlərdən istifadə zamanı şagirdlərin marağı, təşəbbüskarlığı, təfəkkür müstəqliyi, fəallığı yüksəlir, özünəməzarət və riyazi əsaslandırma qabiliyyətləri formalaşır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. A.Əliyev və başqaları. Riyaziyyatdan əyləncəli çalışma və riyaziməzmunlu oyunlar. Bakı: 2003
2. Əlizadə X. Düşün tap. Bakı: 2003.
3. Kazımov Z., Tağıyeva S. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). Bakı: 2017.
4. Mustafazadə S.V. 3-4 sinifdə riyaziyyat kursunda inkişafetdirici məsələlərin rolu və əhəmiyyəti, Bakı: 2017.
5. Mustafayeva F.F. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). Bakı: 2023.
6. Mustafayeva F.F. Riyaziyyat təlimində qrafik təsvirlərdən istifadə (I-IV siniflər). Bakı: 2019.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ YER ÜZƏRİNDƏ HƏYATIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ SİNERGETİK YANAŞMANIN ROLU

Amaliya Murad qızı Həsənova

ADPU

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

amalya.hasanova59@mail.ru

Xülasə

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi və ya abiogenez (yunan dilində a-mənfi hissəcik, *bio-genesis*) meydana gəlməsi, cansız təbiətin canlıya çevrilməsi deməkdir. Sözüün hərfi mənasında abiogenez, canlı təbiətdə, fermentlərin iştirakı olmadan orqanizm xaricində yayılmış üzvi birləşmələrin əmələ gəlməsi kimi də başa düşülür. Yer üzərində həyatın mənşəyinə aid müasir modellərə görə, yer üzərində həyat təxminən 4.1-3.8 milyard il əvvəl meydana gəlmişdir. Elmi mənbələrdə Yer planetinin təxminən 4.5 milyard il əvvəl meydana gəldiyi qeyd olunur. Məlumdur ki, həyatın əmələ gəlməsi barədə mülahizələr ən qiymətli biliklər sırasına daxil edilmişdir və bu barədə hələ də tam təsdiq olunmuş bir nəzəriyyə mövcud deyildir. Bununla bağlı olan bütün fikirləri müzakirə etmək artıq aktual bir məsələ deyil, amma, əsaslı dərslərdə sovet ideyaları nöqtəyi-nəzərindən tədris olunan Aleksandr Oparin və C.Holdeyn nəzəriyyəsi barədə fikirləri qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: qlobal təkamül, həyatın əmələ gəlməsi, Oparin təcrübələri, Dünya Sirlər Ensiklopediyası.

Abstract

The origin of life on earth, or abiogenesis (from Greek - negative particle, biogenesis), means the transformation of non-living nature into living nature. Abiogenesis literally also refers to the formation of organic compounds common in living nature outside the organism without the participation of enzymes. According to current models of the origin of life on Earth, life on Earth originated approximately 4.1-3.8 billion years ago. Scientific sources note that planet Earth formed about 4.5 billion years ago. The reasoning behind the formation of life is known to be among the most valuable knowledge and there is still no fully confirmed theory about it. Discussing all thoughts on it is no longer a relevant issue, but, in the principle textbooks of Alexander Oparin and S. The views on Haldane's theory should be noted.

Key words: global evolution, life formation, Oparin's experiments, encyclopedia of world mysteries.

Giriş

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi barədə klassik təsəvvürlər postsovet dövründən sonra çox dəyişmişdir. Həyatın əmələ gəlməsi barədə çoxsaylı mülahizələr, hipotezlər mövcuddur. Bu məsələni təhlil etməyə başlamazdan əvvəl “həyat nədir” sualına cavab vermək lazımdır. Həyat bioloji mənada canlı

orqanizmin yaranıb yaşaması və fəaliyyət göstərməsi prosesidir. Bəs həyat necə əmələ gəlmişdir? Adəmin qabırqasından, torpaqdan və s. mülahizələr olsa da, bu gün alimlər canlıların cansız materiyadan əmələ gəlməsini isbat edirlər. İlk olaraq bakteriyaların çoxhüceyrəli orqanizmə çevrilməsi iddia olunur. İnsanın trillion hüceyrədən təşkil olunduğu da alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bir hüceyrəli bakteriyanın zəncirvari çoxalması, DNT və RNT-nin O, C, N, P molekullarının əmələ gəldiyi laboratoriya tədqiqatlarında öz təsdiqini tapmışdır. Həyatın əsasının bu molekullardan təşkil olunduğu artıq məlumdur [1].

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsinə sinergetik yanaşma.

Qeyd etdiyimiz kimi, həyatın əmələ gəlməsi barədə 1924-cü ildə Aleksandr Oparin nəzəriyyəsi irəli sürülmüş, nəzəriyyə “Oparin təcrübələri” adı altında dünyaya yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə xarici mühitdən təcrid olunmuş yüksək molekullu birləşmələr konsentrasiya artıq olduqda koaservat damllarına parçalanır. Bu damllar xarici mühitlə reaksiyaya girir. Nəzəriyyəyə görə həyatın əmələ gəlməsi 3 mərhələdə getmişdir:

1. üzvi maddələrin əmələ gəlməsi
2. zülalların əmələ gəlməsi
3. zülal tərkibli cisimlərin əmələ gəlməsi

Astronomik tədqiqatlar ulduzların və planetlərin qaz-toz tərkibə malik olduğunu sübut etdikləri üçün bu nəzəriyyə koaservat damllarının canlıların əmələ gəlməsində bir başlanğıc olduğunu inkar edir. 1953-cü ildə Stenli Miller tərəfindən bu təcrübələrin əsassızlığı sübut edildi. NASA Oparinin təcrübələrini eksperimental olaraq, dəfələrlə təkrar etsə də, koaservat damlları ala bilməmişdir. Yüksək texnologiyalara təchiz olunmuş bu laboratoriyalarda koaservat damllarını almaq mümkün olmadığı üçün elm artıq bu nəzəriyyəni inkar etmək məcburiyyətində qalmışdır. Daha yüksək konsentrasiyaya malik planetlərdə həyatın olmadığını əsas götürərək, koaservat damllarının niyə məhz Yer planetində əmələ gəlməsi izah olunmazdır. Qazlı toz qarışıqları bu gündə ulduzlararası sahələrdə mövcuddur, lakin bu qarışıqlardan planet və ya digər materiyanın əmələ gəlməsi heç bir halda təsdiq olunmamışdır. Planetlərin və ulduzların əmələ gəlməsində əsas element kimi peroksid H₂O₂ götürülsə də, bu elementin heç bir materiya əmələ gətirmədiyini sübut olunmuşdur. Günəş sisteminin müasir tədqiqi və planetlərin bu sistemdə yeri, bu sistemin mənşəyi hələ də naməlum qalaraq, elmi əsaslarla sübut olunma ehtimalı tapmamaqdadır. Mövzumuz qlaktika sisteminin yaranması və tərkibi olmadığı üçün bu barədə hipotez və təsəvvürlərdə ətrafi dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlər arasında ən mübahisəli məsələ insanın əmələ gəlməsi yollarıdır. Yerdə insanın əmələ gəlməsi barədə çoxsaylı hipotezlər, o cümlədən dünyanın bütün dini kitablarında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. “Yer planetində” deyirik, çünki, artıq elm o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, digər planetlərdə və ya qalaktikalarda insanın olmadığını demək birmənalı olaraq, mümkün deyil. Bu hipotezlər və ya versiyalar alternativ və apokaliptik xarakter daşıyır. Bu sahədə elm, mifologiya, sosiologiya bir-birinə zidd mülahizələr irəli sürür. Elm insanın varlığının, ruhunun mücərrəd olduğunu inkar etmir, insanın materiya kimi təbiətini izah edə bilsə də, orqan və sistemlərin niyə məhz bu cür, başqa formada fəaliyyət göstərə bilmədiyini izah edə bilmir. İnsan biososial varlıqdır, onun intellekti və instinkti vardır. Faunanın bir çox nümayəndələri də, instinktə, belə demək mümkündürsə, zooşüura malikdir. İnkişafın biologiyası bir elmi kimi, sosial biologiya elmi ilə birlikdə insanın ruhunun mahiyyətini izah etməyə çalışır, bu elmlər insanın ruhunun varlığını təsdiq edir, lakin, onun mahiyyətini izah edə bilmir. Hər bir insan növünün allah tərəfindən fərdi yaradılması prosesini də izah etmək bir qədər mübahisəli xarakter almışdır. Bu məsələlərin izahı o qədər dərin və anlaşılması çətindir ki, müasir

Mövcud olan heç bir hipotez və nəzəriyyə, o cümlədən dini fərziyyələr insan varlığının yaranması və missiyasını izah etmir. Bu artıq təsdiq olunmuşdur. Hətta yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi tarixini də texnologiyaların bu səviyyədə inkişaf etməsinə baxmayaraq, dəqiq göstərən yoxdur. Akademik B.Sokolov bu tarixin 4,1 mlr. deyil, 4 mlr.250 mln.il olduğunu qeyd edir. Bu rəqəm dünya səviyyəsində təkamül təliminə bir zərbə kimi qəbul edilmiş, həyatın molekulyar-genetik yolla deyil, ani olaraq, planetlərdən sonra yarandığını göstərir. Bu tarix okeanların yaranması tarixi ilə üst-üstə düşür. Bizim planetin ilk sakinlərinin çox kiçik 0,7-0,2 mkm-a malik hissəciklər olduğu qeyd olunur [1].

Son illərdə insanın mənşəyi yenidən Darvin təlimi ilə izah olunmağa başlamışdır. Lakin, Darvinin təlimi sovet senzurası tərəfindən ateist təlim kimi formalaşdırıldığından, onun tədqiqatlarının nəticələri gizlədildiyi və təhrif edildiyindən bu nəzəriyyələri yenidən işləmək lazım gəlir. Darvinizm Darvinin özü tərəfindən deyil,

XIX əsrin sonlarında ingilis tədqiqatçı alimi A.Uolles tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Bu təlimə görə yer üzərində mövcud flora və fauna daim dəyişkənliyə məruz qalır və dəyişilir. Bu proseslər təbii seçmə nəticəsində baş verir, süni seçmə insanlar tərəfindən tətbiq edildiyi üçün istiqaməti mübahisəlidir. Mühitə uyğunlaşma qabiliyyəti təbii seçmənin əsas elementi olduğu üçün hibrid növlər cins statusu daşır.

Təkamül təliminə görə insan primatkimilərin dəyişkənliyə məruz qalmış növüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mülahizə 50-60 il bundan əvvəlki dövrə nisbətən arxeoloji, paleontoloji və genetik nöqtəyi-nəzərdən daha çox qəbul olunur. Düzdür, bu versiya 100% düz hesab olunmur, bu mümkün də deyil. Amma, insanların Adəm və Həvvadan əmələ gəlməsi mifinə nisbətən, bu versiya elmi qəbul olunur. Həyatın heyvani başlanğıcı olduğu daha təbii və ağlabatan hesab olunur. Qədim Yunanıstanda, o cümlədən Aristotel də insanın heyvan mənşəli olduğunu qeyd etmişlər. İnsanın mühitə uyğunlaşma və mühiti dəyişmə xüsusiyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsi onun qidatapma, daha əlverişli coğrafi ərazilərə yayılma səviyyəsinin təkamül təliminə uyğun olduğunu sübut edir. Bu xüsusiyyətlər qədim insanda (avstralopitek) müasir səviyyədə olduğu kimi olmamışdır. Bu qədim insanın bədən ölçülərinin böyüklüyü, bədənin dikdurma xüsusiyyətində özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan növünün təkamül xüsusiyyəti tənqidə məruz qalsa da, təbii seçmə prosesinin nə qədər elmi əsasa malik olduğu bir o qədər sübut olunur. İnsanın ilahi başlanğıca malik olması da genetik isbat olunur. Bununla belə, NASA-nın tədqiqatlarına görə I və II Dünya müharibələrində döyüşən əsgərlərin boy ölçüləri 1,70-1,90 arasında olduğu halda müasir əsgərlərin boy ölçülərinin, o cümlədən, digər insanların boy ölçülərinin getdikcə kiçilməsi təbii seçməyə insan faktorunun təsiri və digər ekoloji və mühit amillərinin təsiri nəticəsində və ya yaradıcı tərəfindən aparılmadığı şübhə doğurur [2].

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi təfəkkür tarixində insanı ən çox maraqlandıran, daimi tədqiqat mövzusu olan hadisədir. Bəs bizim təkamülümüz davam edirmi? Əlbəttə, Təl-Əlviv Universitetində Yeva Yablonskinin başçılığı ilə aparılan tədqiqatlar canlıların bütün formalarının təkamülünün son dövrlərdə daha intensiv davam etdiyini, zamanın sürətlə keçdiyini, canlılara stress və toksikoloji amillərin ciddi təsir etdiyini sübut etmişdir. Son illərdə mutasiyalar o qədər sürətli və çox istiqamətli yollarla baş verir ki, izləmək çətinlik törədir [3].

Yer zərində həyatın əmələ gəlməsinin öyrənilməsində 3 mərhələ ayırd edilir:

- 1. həyatın əmələ gəlməsi
- 2. canlıların formalaşması və təkamülü
- 3. insanın əmələ gəlməsi – təkamüldə əsas proses hesab olunur
- 4. biosfer və noosfer səviyyəsində mürəkkəb ekosistemlərin əmələ gəlməsi
- 5. mürəkkəb ekosistemlərin daxili xüsusiyyətlərinin açılması mexanizminin sinergetik təhlili

Nəticə

Bu nəzəriyyə haqqında təkamül təliminə masir baxışlar səviyyəsində aşağıda göstərilən nəticələr bunlardır:

Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi barədə 1924-cü ildə Aleksandr Oparin və C.Holdeyn nəzəriyyəsi irəli sürülmüşdür və bu nəzəriyyə “Oparin təcrübələri” adı altında dünyaya yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə xarici mühitdən təcrid olunmuş yüksək molekullu birləşmələr konsentrasiya artıq olduqda koaservat damllarına parçalanır. Bu damllar isə xarici mühitlə reaksiyaya girir. Yer üzərində həyatın əmələ gəldiyi (4,1 mlr. il əvvəl) tarixə gəldikdə, bu dövrdə həyatın əmələ gəlməsi üçün əlverişli temperaturun olmadığı göstərilir. Bu dövrdə yer planetində yüksək temperatur olmuş, bir çox kimyəvi maddələr – (H₂, CO₂, CH₄) yerin üst qatında qalmışdır. Belə şəraitdə həyatın əmələ gəlməsi üçün lazım olan metalların və digər üzvi birləşmələrin oksidləşməsi mümkün deyildi, çünki, bu dövrdə yerdə sərbəst oksigen yox idi.

Akademik Oparinin koaservat damllarının qarışıq tərkibli molekulların birləşməsindən əmələ gəlməsi ehtimalı tamamilə mümkün deyildi. Bu damlların digər hissəcikləri özünə birləşdirib daha iri damllar əmələ gətirməsi və ya iri damlların bölünüb “qız damllar” əmələ gətirməsi NASA tərəfindən “absurd” nəzəriyyə kimi dəfələrlə təsdiq edilmişdir. Yer üzərində həyatın əmələ gəlməsi prosesi birhüceyrəliyədən çoxhüceyrəliyənin əmələ gəlməsi yolu ilə laboratoriyalarda müxtəlif *In vitro* təcrübələrlə təsdiqlənsə də, adi şəraitdə bu təcrübələr müsbət nəticə vermir. Həyatın əmələ gəlməsi prosesi Dünya Sirlər Ensiklopediyasına daxil edilmişdir və son 100-300 ildə tədqiq edilib qərar çıxarılaçağı mübahisəlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. A.M.Həsənova, R.A.Rüstəmli, Müasir təbiətşünaslığın sosial-sinergetik konsepsiyaları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2021.
2. Penrose R. Novy um korolya: O kompyuterakh, myshlenii i zakonakh fiziki [The Emperor's New Mind: Concerning Computers, Minds and the Laws of Physics]. Moscow: Editorial URSS; 2003 (In Russ.).
3. Boden M.A. AI: Its Nature and Future. Oxford: Oxford University Press; 2016. 64. Collins H. Artificial Intelligence: Against Humanity's Surrender to Computers. Cambridge: Polity Press; 2018.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ SİYASƏTİNİN BANİSİDİR

Təranə Mayıl qızı Əkbəri
ADPU Şamaxı filialı
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
akbarietmp@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan xalqının və dövlətçiliyinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan Ulu Öndərin fəaliyyəti dövründə ölkədəki ekoloji vəziyyət həmişə xüsusi diqqət mərkəzində olub, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı müəyyən olunmuş prioritetlər üzrə tədbirlər görülüb. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, o cümlədən, ekologiya sahəsində verdiyi tövsiyələr bu gün də görülən işlərdə rəhbər tutulur.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə respublikada həyata keçirilən qlobal təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuşdur. Həmin illər ekologiya, təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə dair 8 qanun və Azərbaycan KP MK-nın, Nazirlər Sovetinin 32 qərarı olmuşdur. Həmin illərdə ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi sahəsində məqsədyönlü siyasət yürüdü. İri su hövzələrinin yaradılması, torpaqların şoranlaşmadan təmizlənməsi üçün drenaj sistemlərinin tikilməsi, geniş meşə zolaqlarının salınması, ölkəmizin flora və faunasının qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə respublikada Şirvan (1969), Ağ göl (1978), İsmayilli (1981), Bəsitçay (1974) və s. dövlət qoruqları və yasaqlıqlarının yaradılması, Abşeron zonasında və Gəncədə iri yaşıllıq massivlərinin salınması, şəhər və rayonlarımızda nəhəng sutəmizləyici qurğuların, böyük dəryaçaqların inşa edilməsi məhz Heydər Əliyevin zəhmətinin bəhrəsi idi.

Açar sözlər: ümummilli lider, Heydər Əliyev, ekologiya, ekoloji siyasət, təbiəti mühafizə, ekoloji problemlər, yaşıllaşdırma.

Summary

During the activity of the Great Leader, who had unparalleled services in the development of the Azerbaijani people and statehood, the environmental situation in the country was always in the center of special attention, and measures were taken on the priorities set for environmental protection. Heydar Aliyev's visionary policy, including the recommendations given in the field of ecology, are still being guided by the work done today.

The great leader Heydar Aliyev was the initiator and organizer of the global nature protection measures implemented in the republic in 1969-1982, when he led Azerbaijan. In those years, there were 8 laws on ecology, nature protection and efficient use of natural resources, and 32 decisions of the Central Committee of the Central Committee of Azerbaijan, the Council of Ministers. In those years, our great leader Heydar Aliyev pursued a purposeful policy in the field of improving the ecological situation and efficient use of natural resources in the Republic of Azerbaijan. In the republic, Shirvan (1969), Aggol (1978), Ismayilli (1981), Basitchay (1974) and in order to create large water basins, build drainage systems to clean the soil from salinity, establish wide forest strips, preserve and develop the flora and fauna of our country. etc. The creation of state reserves and sanctuaries, the construction of large green

massifs in the Absheron zone and Ganja, the construction of huge water purification facilities and large lakes in our cities and regions were the fruits of Heydar Aliyev's efforts.

Key words: national leader, Heydar Aliyev, ecology, environmental policy, nature protection, ecological problems, greening.

Ulu öndər Heydər Əliyevin zəngin maddi sərvətlərimizə – yaşıllığa, meşələrə, dağlara, çaylara, bulaqlara, bir sözlə, təbiətə münasibəti onun azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi idi. Bu münasibətlərdə Azərbaycana nəhayətsiz sevgidən, ana Vətənə məhəbbətdən doğan heyrətamiz bir cazibə qüvvəsi vardı. Dünyanın tanınmış siyasətçisi, xalqın əbədi lideri, ulu öndərin təbiət sevgisində də dövləti idarə etmək səriştəsi, Azərbaycanı dünyaya tanıtmaq missiyası möhkəm və dönməz idi.

Ulu öndər Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, Azərbaycanın sabit inkişafı ekoloji problemlərin həllindən çox asılıdır. Hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə Azərbaycanda yeni ictimai şüurun intişar tapmasına nail olan ulu öndər, eyni zamanda, respublikada yeni ekoloji düşüncənin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Təbiətə, ekologiyaya yeni baxış, münasibət meydana çıxmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə respublikada həyata keçirilən qlobal təbiəti mühafizə tədbirlərinin təşəbbüskarı və təşkilatçısı olmuşdur. Həmin Cənub bölgəsinin iki böyük rayonu olan Lənkəran və Masallı üçün mühüm suvarma dəryaçaları – Xanbulançay və Viləşçay dəryaçalarının yaradılması bir tərəfdən zonada əkin torpaqlarının gen-bol suvarılmasına xidmət edirdisə, digər tərəfdən bu yerlərin təbiətinin zənginləşdirilməsinə, ekoloji mühitə dəymiş ziyanın balanslaşdırılmasına, bu yerlərdə istirahət zonasının intişar tapmasına, qiymətli balıq növlərinin yetişdirilməsinə xidmət edirdi. Sovet dönəmində bu qlobal layihələri həyata keçirmək üçün qarşıya kifayət qədər maneələr çıxırdı. Layihə üçün lazım olan vəsait bəzən respublikanın imkanından xaric olduğundan Heydər Əliyev SSRİ dövlətinin maliyyə mənbələrindən bəhrələnir, SSRİ rəhbərləri ilə münasibətindən istifadə etməklə böyük maliyyə xərclərinin respublikaya yönəlməsini təmin edirdi.

1969-1982-ci illərdə isə torpaqların eroziyadan qorunması barədə həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər, Ceyranbatan gölünün su təchizatı ilə bağlı işlər, Arpaçay tikintisi, Şamaxor SES-nin tikintisi, müasir su qurğularının yaradılması, su kəmərlərinin çəkilməsi, meliorasiya tədbirləri, suvarma şəbəkələrinin genişləndirilməsi, parkların salınması işləri həyata keçirildi. Ulu öndərimiz tərəfindən yaşıllaşdırma ümumxalq işi elan olundu. 1971-ci il fevralın 5-də Bakı şəhər partiya konfransındakı çıxışında Heydər Əliyev yaşıllaşdırma tədbirlərini gücəndirmək məqsədilə qarşıya mühüm vəzifə qoydu: “Bakı şəhərində 1 milyon 261 min adam yaşayır. Əgər şəhərin hər bir sakini bir neçə il ərzində ikicə ağac əkib yetişdirsə, Bakının ətrafında neçə-neçə park və meşə salınar”.

Azərbaycanda ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii ehtiyatlardan istifadə olunması istiqamətində məqsədyönlü siyasətini 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə gələn respublika Prezidenti davam etdirdi. 1997-ci il mayın 11-də Bakı şəhərinin Nizami rayonunda yeni salınmış parkın açılışında bu barədə danışan Heydər Əliyev demişdir:

“1970-ci ildə mən ilk dəfə Bakıda yaşıllıq işləri aparılması təklifini irəli sürdüm, böyük bir proqram hazırladım və Bakını sürətlə, ilbəlilə yaşıllaşdırmağa başladım... Doğrudur, mən Azərbaycandan gedəndən sonra və xüsusən 1987-1988-ci illərdə çox nadan adamların respublikamıza rəhbərlik etdikləri dövrdə, bundan sonra Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda hərc-mərclik, özbaşınalıq hökm sürdüyü zamanda cinayətkar adamların, dəstələrin böyük vəzifələr tutduğu, hakimiyyətə gəlmiş dövrdə Azərbaycan, Bakı üçün əziz olan bu sahə nəinki unuduldu, hətta, bizim böyük əziyyətlərlə əkdikimiz, becərdiyimiz, boya-başa gətirdiyimiz ağacları kəsməyə başladılar”. Hər bir ağaca, bitkiyə verilən qiymət meşəsalma tədbirlərinin genişləndirilməsi üçün böyük təkan olmuş, ulu öndər Heydər Əliyevin bilavasitə göstərişinə əsasən və qayğısı nəticəsində respublikada meşə bərpa tədbirləri intensiv surətdə həyata keçirilmişdi. Belə ki, 1969-1982-ci illər ərzində dövlət meşə fondu torpaqlarında 51 min hektar sahədə yeni meşəliklər salınmışdır.

1989-1997-ci illərdə respublikada 45 min hektar sahədə meşə bərpa işləri aparılmışdır ki, bunun da 18 min hektarı əkin və səpin üsulu ilə yerinə yetirilmişdir. Bundan əlavə, 1969-1982-ci illərdə respublikada eroziyaya məruz qalmış və kənd təsərrüfatının istifadəsindən çıxmış yararsız torpaqlarda və Xəzərsahili qumluqlarda 68,1 min hektar sahədə qoruyucu meşə salınmışdır. 1990-1997-ci illərdə isə ərazidə 4800 hektar sahədə bu cür işlər görülmüşdü. 1971-1975-ci illərdə Azərbaycanda 30 min hektar

yeni suvarılan torpaqların istismara verilməsi, Kür-Araz düzənliyində 280 min hektar sahədə torpaqların yuyulması, 200 min hektar sahədə suvarma şəbəkələrinin yenidən qurulması və su təchizatının yaxşılaşdırılması, 150 min hektar sahədə hamaralama işlərinin aparılması, 400 min hektar sahədə otaqlara su çıxarılması qarşıya bir vəzifə kimi qoyulmuşdu.

Bu illər ərzində 270 min hektar yeni suvarılan sahələrin istifadəyə verilməsi hesabına ümumi suvarılan sahələr 1,450 milyon hektara çatdırılmışdır. 550 min hektar sahədə kompleks meliorasiya sistemləri yaradılmışdır. Qarşıya qoyulan vəzifə müvəffəqiyyətlə həll edilmiş, 754 min hektar suvarılan sahədə əsaslı yuma işləri və 400 min hektar sahədə əsaslı hamaralama işləri aparılmışdır.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qəbul edilmiş ekoloji qərarlar, qanunlar, sərəncamlar ölkəmizin təbiətinin sağlamlığına yönəlmişdir. Bu iş ardıcıl, müntəzəm və sistem halında görüldüyü üçün böyük səmərə vermişdir. Təbiətə yönəlmiş hər hansı qəsd ulu öndəri çox hiddətləndirirdi: “Mən 1993-cü ildə Bakıya gələrkən, bizim əkdiyimiz, becərdiyimiz bəzi ağacların kəsilməsini görərkən, elə bildim ki, mənə yaralayıcılar. Mən dəfələrlə demişəm, bir də deyirəm, kim hansı bir sağlam ağacı kəsirsə, hesab edin ki, o, mənim qolumu, barmaqlarımı kəsir.... İnsan qurmalıdır, yaratmalıdır... hər bir insan ağac əkməlidir, becərməlidir, böyütməlidir. Əgər kimsə sağlam ağacı kəsirsə, o, nəinki xalqına, millətinə, ölkəsinə xəyanət edir, o, öz ailəsinə, özü-özünə xəyanət edir. Ona görə də siz hər bir ağacı qorumalısınız, hər bir ağacın qorunması uğrunda mübarizə aparmalısınız...”

Ümummillə Liderin həyata keçirdiyi ekoloji siyasət bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Ətraf mühitin, meşələrin, yaşıllıqların qorunması daim ölkə başçısının diqqət mərkəzindədir. Dövlətimizin başçısının 2010-cu ili “Ekologiya ili” elan etməsi, habelə Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın “Hərəyə bir ağac əkək!” çağırışı nəticəsində respublikamızın hər yerində yaşıllıqların çoxaldılması sahəsində çox böyük işlər görülmüşdür.

BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29 kimi mötəbər bir tədbirin Azərbaycanda keçirilməsi ilə əlaqədar yekdil qərarın verilməsi beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və qlobal səviyyədə ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişmələrinin qarşısının alınması işinə töhfəsinin bariz nümunəsidir. İqlim dəyişmələrinə qarşı qlobal mübarizədə beynəlxalq həmrəyliyin gücləndirilməsi məqsədilə cənab prezident İ.Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseynov B. Azərbaycan təbiəti: dünən, bu gün, sabah. Bakı: 2016.
2. Hüseynov B. Təbiətin qızıl tacı. Bakı: 2021.
3. Heydər Əliyev və Azərbaycan təbiəti / Xalq qəzeti, 27 may 2024-cü il.

YAŞIL KİMYANIN DAVAMLI İNKİŞAFDA ROLU

Vilayət Sabir oğlu Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

k.ü.f.d.

vilayetmemmedov@mail.ru

Elmir Məqsəd oğlu Babayev

k.ü.f.d.

elmirmagsadoglu@gmail.com

Günəl Ramiz qızı Əzimova

ezimova2015@gmail.com

Xülasə

Məlum olduğu kimi yaşıl kimyanın məqsədi ekoloji cəhətdən təmiz, iqtisadi cəhətdən səmərəli və sosial məsuliyyət daşıyan məhsul və prosesləri dizayn etməkdir. Bu sahə xüsusilə kimyəvi məhsulun həyat dövrü ərzində təhlükəli maddələrin istifadəsini və istehsalını azaltmaq və ya aradan qaldırmaqla əlaqədardır. Yaşıl kimya səmərəliliyi maksimuma çatdırmaq, insan sağlamlığı və ətraf mühitə zərərli təsirləri minimuma endirmək məqsədi daşıyan kimyaya yanaşmadır.

Açar sözlər: Yaşıl kimya, ekologiya, sənaye, texnologiya, zəhərli tullantılar.

Summary

The goal of green chemistry, as it is known, is to design products and processes that are environmentally friendly, economically efficient, and socially responsible. This area is particularly concerned with reducing or eliminating the use and production of hazardous substances during the life cycle of a chemical product. Green chemistry is an approach to chemistry that aims to maximize efficiency and minimize harmful effects on human health and the environment.

Key words: Green chemistry, ecology, industry, technology, toxic waste.

Ətraf mühitin və təbii sərvətlərin qorunması müasir dövrdə bəşəriyyətin üzləşdiyi ən mühüm problemlərdən biridir, halbuki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması zərurəti öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu baxımdan sənaye sektoru böyük maraq kəsb edir, çünki o, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük rol oynaya bilər və digər tərəfdən də ətraf mühitə mənfi təsir verir. Ekoloji amili nəzərə almayan sənayenin inkişaf nümunələri davamlı inkişafa qəti ziddir. Əslində, milli səviyyədə təkcə iqtisadi artım deyil, bu artımın necə olması da çox önəmlidir. Ümumiyyətlə, ekoloji imkanları qorumaqla iqtisadi inkişafı sürətləndirmək olar. Bu xüsusi inkişaf modeli davamlı inkişaf adlanır. Qlobal iqlimin sürətli dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dünyada ekoloji mühit, geoloji relyef formaları və mədəni dəyişikliklər özünü biruzə verir. “Kimyəvi maddələrin ətraf mühitə zərərli təsirini ətraf mühit kimyası öyrənməyinə baxmayaraq, yaşıl kimya ekoloji çirklənmələrin və zərərlərin qarşısını almaq üçün texnoloji yanaşmaları, eləcə də yenilənə bilməyən mənbələrin azaldılmasını hədəfləmişdir”.

Yaşıl kimyanın ilk prinsipi istehsaldan sonra onları zərərsizləşdirməkdənsə, zəhərli tullantılar yaratmamaqdır. Kimya sənayesində davamlı inkişafa nail olmaq üçün yaşıl kimyanın rolunu və tətbiqini araşdırmaq olduqca zəruridir. “Yaşıl kimya” – kimyəvi məhsulun alınması proseslərində elə təkmilləşdirilmişdir ki, zərərli maddələrdən istifadəni və belə maddələrin əmələ gəlməsini aradan qaldırır”.

Amerikalı alim Pol Anastas “yaşıl kimya” terminini 1991-ci ildə elm və sənaye dünyasına daxil etmişdir. Kimyanın ətraf mühitə təsirini azaltmaqla bərabər öz yaxşı niyyətlərini saxlamağa imkan vermək üçün iki alim Anastas və Varner 1998-ci ildə “Yaşıl Kimya: Nəzəriyyə və Təcrübə” kitabını nəşr etdirdilər. “Yaşıl kimya” davamlı inkişafın ən yaxşı müsbət faydalarına nail olmaq və ətraf mühitə dəyən ziyanı azaltmaqdır. “1998-ci ildə Anastas “Polaroid” şirkətinin kimyaçıları ilə birlikdə “yaşıl” kimyanın 12 prinsipini təklif etdi”. Onun bu konsepsiyası on iki unikal prinsipə əsaslanırdı. Onlar zərərli maddələrin

istifadəsini və istehsalını məhdudlaşdıracaq şəkildə kimyəvi proseslərin dizaynını və istismarını əhatə edir. Paul Anastas tərəfindən hazırlanmış prinsiplər yaşıl kimyanın əsasını təşkil edir. Onlar kimya sənayesində və ondan kənarında istehsala yanaşmada inqilab etdi. Onlar tullantıların qarşısının alınması, insanlar və ətraf mühit üçün daha təhlükəsiz olan maddələrin yaradılması, bərpa olunan xammaldan istifadə və bir çox digər vacib aspektlərə diqqət yetirir. Bununla belə, bu prinsiplər yalnız öz fəaliyyət strategiyasının hazırlanması və ekoloji həllərin həyata keçirilməsi üçün əsasdır.

Yaşıl kimya və ya davamlı kimya “kimyəvi məhsulların və proseslərin ekoloji cəhətdən təmiz olması haqqında konsepsiyadır”. Davamlı kimya bizim üçün getdikcə prioritet istiqamətə çevrilir. Cəmiyyət öz fəaliyyətinin ətraf mühitə və planetimizin həyatına təsirindən getdikcə daha çox xəbərdar olur. Ona görə də ekoloji fəaliyyət bizim ayrılmaz hissəmizə çevrilir. Sənaye həmçinin davamlılıq məqsədlərini öz strategiyalarına daxil etməyə başlamalıdır. Bu, müştəriləri saxlamağa və yaşıl inqilabda müasir tendensiyaları izləyən yeniləri cəlb etməyə imkan verəcək.

Kimya sənayesində son dövrlərdə yaşıl kimyadan istifadə edirlər. Bu yaxınlarda əzcaçılıq və üzvi kimya sənayesi bu texnologiyayı getdikcə daha çox mənimsəmişdir. Artan təhlükəsizlik, təkmilləşdirilmiş məhsul keyfiyyəti, qənaətlilik və ümumi istehsal çevikliyi bütün davamlı kimyanın əsas amilləridir. “Kimya sənayesi yaşıl kimya prinsiplərindən istifadə edərək davamlılıq və ekoloji tədbirlər görməyə başlayıb, bu tədbirlərdən biri də yaşıl kimyadır”.

Davamlı inkişafa nail olmaq üçün müxtəlif cəhdlər edilir. Davamlı inkişafın ən əsas prinsiplərindən biri çirklənməni idarə etmək, təmizləmək, zərərli istehsalının qarşısını almaqdır. Bu baxımdan kimya elminin genişləndirilməsi, xüsusilə ətraf mühitə daha uyğun materialların istehsalı üçün onun imkanlarından istifadə davamlı inkişafa nail olmaq üçün səmərəli və faydalı vasitələrdən biridir. Kimyada yaşıl inqilab formalaşır ki, bu da təkcə ekoloji davamlılıq və gəlirlilik gətirməyəcək, həm də sənaye fəlakətlərinin risklərini xeyli azaldacaq. Əksər məhsulların sənaye istehsalı kimyəvi qarşılıqlı təsirlərə əsaslanır. “Sürətlə inkişaf edən texnologiya ozon təbəqəsinin deşilməsi, qlobal istiləşmə, tüstü qazları, turşulaşma, eutrofikasiya, insan sağlamlığını təhdid edən kanserogenlər, ekotoksikite, qalıq yanacaqların tükənməsi, həddindən artıq torpaq və su istifadəsi kimi bəzi problemləri ortaya çıxarmışdır. Son illərdə bəzi kimyaçılar yeni yanaşmalarını zərərli maddələrdən istifadə etmədən, təhlükəli və zərərli tullantılar yaratmadan məhsulların istehsalına yönəldiblər.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq yaşıl kimya universitetlərdə də tədris olunur. Yaşıl kimya nisbətən yeni bir elm olsa da, təhlükəsiz, ucuz və ekoloji cəhətdən təmiz olduğu üçün sənayedə öz yerini tutmağa başlamışdır. Müasir dövrdə ətrafımızda baş verən proseslərin əksəriyyəti kimya ilə sıx bağlıdır, o cümlədən insanların nəfəs aldığı hava, içdiyi su, qidanın əsas komponentləri, yer üzündə heyvan və bitkilərin böyüməsi və metabolik reaksiyaları və s. kimyəvi proseslərə aiddir. Bunların əksəriyyəti kimyəvi biliklərin təkmilləşdirilməsindən, o cümlədən kimyəvi enerjinin elektrik enerjisinə çevrilməsindən irəli gəlir. Beləliklə, insanlar plastik məhsulların parçalana bilməməsindən irəli gələn ekoloji problemlərlə, həmçinin mikroplastiklərin yaratdığı ekoloji fəlakətlərlə üzləşirlər. Bunları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, insanlar gələcəkdə insan həyatında yaxşı cəhətləri saxlamaq və ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaq üçün kimyanı dərk etməli və kimyadan yaxşı istifadə etməlidirlər (1-11).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bayramova, A. «Yaşıl kimya» konsepsiyasından irəli gələn tələblər haqqında / A.Bayramova. – Bakı: MDU, – 2022. – 4 s.
2. EaP GREEN Proqramı. Resurs səmərəli və daha təmiz istehsala dair Təlimat. Tərkibində uçucu üzvi birləşmələr olan kimyəvi maddələrlə davranış, – 2017. – 50 s.
3. Gerçek, Z. Kimyanın Yeni Rengi: Yeşil Kimya. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi // Journal of Higher Education and Science, – 2012, 2 (1), – s. 50-53.
4. Karagölge, Z., Gür, B. Sürdürülebilir Kimya: Yeşil Kimya // İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, – 2016, 6 (2), – s. 89 - 96.
5. Kimya və həyat: [1 cildə] – Bakı: – 2016. – 44 s.
6. Anastas, P.T. *Green chemistry: theory and practice* / P.T.Anastas, J.C.Warner – Oxford: Oxford University Press, – 1998.

7. Bare, J.C. The Tool for the Reduction and Assessment of Chemical and Other Environmental Impacts // Journal of Industrial Ecology, – 2003, 6, – p. 4978
8. The 12 Principles Of Green Chemistry. UNIDO, Day 2 Session II, 4 Day Presentation, April-2018-LU, 97 p.
9. <https://www.nkpi.az/?page=addread&id=4373>. 2017-10-07.
10. https://aem.az/uploads/files/2022-03/1646309018_tezis-son.pdf
11. <https://vetennamine.az/yasil-kimya-kimyevi-sinteze-davamli-yanasmalar/>

TƏHSİLDƏ SÜNI INTELEKTİN ƏHƏMİYYƏTİ

Qahirə Lələ qızı Şahbazova
ADPU Şamaxı filialı
sahbazovaqahire@gmail.com

Xülasə

Bu məqalə süni intellektin fərqli sahələrdə işgüzarlıqda necə tətbiq edilə biləcəyini araşdırmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Araşdırmaların analizi və süni intellektin mövcud texnologiyalara necə töhfələndiyinin incələnməsi həyata keçirilmişdir. Əldə edilən nəticələrə əsasən süni intellektin fərqli sahələrdə işgüzarlıqda tətbiqi mümkündür və müsbət təsirlər yaradır. Riyaziyyatda süni intellekt texnologiyaları kompleks hesablama və analiz proseslərini sürətləndirir və çətinliyin səviyyəsini azaldır. Robotexnikada süni intellekt texnologiyaları daha funksional robotların inkişafını təmin edir. Süni intellektin tətbiq olunduğu sahələrdə insan hüquqları və iqtisadiyyatın sahələrinə təsir göstərməməsi üçün çox çalışılmalıdır. Süni intellektin təhsilə tətbiqi və əhəmiyyəti isə ağıllı sinif otaqlarının yaradılması ilə tələbə-müəllim əlaqəsinin və tələbələrə dərslə motivasiyasının izlənməsi olacaq və şübhəsiz ki, təhsil sistemində bir sıra irəliləyişlər yaradacaq. Zənnimcə, süni intellektin sinif otaqlarında istifadə olunabilməsi üçün daha çox araşdırma aparılması və bunların praktikada tətbiq olunması lazımdır. Ən başlıcası isə, müəllimlərin bu mövzuda daha çox bilgiləndirilməsi ehtiyacı olmalıdır.

Açar sözlər: Süni intellekt, təhsil, süni intellektin inkişafı, sosial təsir və nəticələr, Robotexnika, intellektual sistemlər, məntiqi nəzəriyyə.

Summary

This article is designed to explore how artificial intelligence can be applied in business in different fields. Analysis of research and refinement of how artificial intelligence contributes to existing technologies is carried out. Based on the obtained results, it is possible to apply artificial intelligence in business in different fields and create positive effects. In mathematics, artificial intelligence technologies speed up complex calculation and analysis processes and reduce the level of confusion. Artificial intelligence technologies in robotics enable the development of more functional robots. In areas where artificial intelligence is applied, efforts should be made to prevent it from affecting human rights and the economy. The application and importance of artificial intelligence in education will be the monitoring of student-teacher relationship and students' motivation for the lesson with the creation of smart classrooms, and will undoubtedly create a number of improvements in the education system. In my opinion, more research and practical applications are needed before AI can be used in classrooms. The most important thing is that teachers need to be informed more about this topic.

Key words: Artificial intelligence, distribution, development of artificial intelligence, social impact and results, Robotics, intelligent systems, logical theory.

Giriş

Təhsil cəmiyyətin əsas sütunudur. Tarix boyu bu, gələcək nəsillərin daim inkişaf edən dünyada inkişaf etmək üçün bilik və bacarıqlara yiyələnməsi vasitəsi olmuşdur. Bununla belə, dünya başgicəlləndirici sürətlə dəyişir və təhsil də uyğunlaşmalıdır. “Süni intellekt” Artificial Intelligence (AI) təhsilin gələcəyini

formalaşdırmaqda ən güclü vasitələrdən birinə çevrilib. Süni intellekt inkişaf etdikcə təhsil də inkişaf edir və nəticədə bir sıra ölkələrdə təhsil sektorunda süni intellekt və texnologiyadan geniş istifadə olunur. İnsan-Təbii İntellekti və Süni İntellekt qarşı-qarşıya gəldiyi hazırkı vaxtdan milli, kontinental və qlobal miqyasda yeni reallıq yaranmaqdadır. Bu reallığın dərk edilməsi, onun üçün rəhbər etik prinsiplərin işlənilməsi hazırlanması cəmiyyətin bir çox sosial qruplarından, ilk növbədə alimlərdən və strateqlərdən, dövlət xadimlərindən və filosoflardan, mənəvi-mədəni fəaliyyət sahələrindən, texnokrat təbəqədən adekvat reaksiya, töhfə və çeviklik tələb edir. Bu çağırış nəinki cəmiyyət daxilində, həm də ən vacibi dünya dövlətlərinin ortaq söylərini, tərəfdaşlığını, nə qədər qərribə görünsə də, yaranmaqda olan yeni reallığı müəyyənləşdirmək üçün elə Sİ-nin də imkan və töhfələrini səfərbər etməyi imperativə çevirir.

Süni intellektin fərqli sahələrdə tətbiqinə dair araşdırmaları incələyərək işgüzarlığa olan potensialını müəyyən etməyi hədəfləyir. Eləcə də süni intellekt sistemlərinin yaradılmasına dair araşdırmalar mövcuddur. Süni intellektin riyaziyyata tətbiqi kompleks hesablama və analiz proseslərini sürətləndirərək çətinliyi azaltmağa təsir göstərir. Süni intellekt eləcə də memarlıq abidələrinə tətbiqi qeyd olunmuşdur. Robotexnikaya tətbiqi funksional robotların inkişafı, hərbi texnikalara tətbiqi isə bu sahədə missiya və effektivliyi artırır. Tibb sahəsinə tətbiqi bu sahədə olan bəzi səriştəsizliklərin həllinə gətirir. Süni intellektin təhsildə tətbiqi və bunun gələcəkdə təhsil sistemində hansı nəticələrə gətirib çıxaracağını araşdırmaqdır. Süni intellektin təhsildə tətbiqi müasir dövrün təhsil sistemindəki bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün faydalı olacaq. XXI əsrdə yaşadığımızı nəzərə alsaq, süni intellektin təhsildə tətbiqinin vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Süni intellekt maşınların insan zəkasını simulyasiya etmək və təcrübədən öyrənmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Təhsil kontekstində bu o deməkdir ki, maşınlar tələbələrə daha səmərəli və fərdi şəkildə öyrənməyə kömək edə bilər.

“Süni intellekt” (Artificial Intelligence (AI) dedikdə, kompüter programı, yəni bir insan aqlının həll etdiyi problemləri həll edə bilən alqoritm başa düşülür. Anlayış kimi 1955-cı ildə ABŞ alimi Con Makkarti tərəfindən bu sahənin N.Vinerin “kibernetika” adlandırdığı elmdən fərqi vurğulamaq üçün elmi dövriyyəyə gətirilib. Sinonimi kimi “maşın zəkası” (computational intelligence) da istifadə edilir. 1950-ci ildə riyazi məntiq sahəsində məşhur ingilis alimi Alan Tyuring “Mind” jurnalında “Maşın düşünə bilərmi?” adlı məqaləsində “Turing testi” təklif edib. Mənası belə idi ki, məntiqi baxımdan maşın düşünə bilər. Məsələn, bir insan və bir kompüter həmsöhbətlərinin görmədiyi şəkildə yerləşdirilir. Həmsöhbət insan yazılı şəkildə suallar verir və yazılı (səssiz və ya ekranda) cavablar alır. Tərəfmüqabillərin birinin maşın olduğunu bilmir. A.Tyuringə görə, deməli, maşın düşünə bilər, ona hiss etməyi və yaratmağı öyrəndə süni intellekt yaranacaq. Süni intellektin yaranmasında əsas məğz insan kimi düşünən maşınların yaradılması ideyasıdır. Əgər biz daha səmərəli işləyən (insan kimi) maşınlar düzəltmək istəyiriksə, demək biz özümüzdən model kimi, eskiz kimi istifadə edəcəyik. Süni intellektin yaradılması probleminə bir çox istiqamətdə yanaşmalar olmuşdur. Turing testi və intuitiv yanaşma - Modern kompüterlərin atası sayılan Alan Turing süni intellekt haqqında ilk fikirlərini 1950-ci ildə "Mind" jurnalında çap edilmiş "Hesablama maşınları və şüur" məqaləsində bildirib. Bu testdə bir insan hakim olur və digər bir insan kompüterlə sual-cavab edir. Hakim nə həmin adamı, nə də kompüterini görə bilər. Turing deyir ki, kompüter o zaman süni intellektə sahib ola bilər ki, o hakimi çaşırsın və hakim onunla adamın yoxsa kompüterin danışdığını başa düşə bilməsin. Simvolik yanaşma - süni intellekt tədqiqatının bütün metodları, vəzifələrin, məntiqlərin və axtarışların yüksək səviyyədə "simvolik" (insan tərəfindən oxunan) təqdimatına əsaslanan bir addır. Məntiqi yanaşma – Modelləşdirilmiş mühakiməyə yəni teorik əsas kimi məntiqə əsaslanır. Orientasiyalı yanaşma – bu yanaşmaya görə intellekt intellektual maşının qabağına qoyulmuş məqsədləri yerinə yetirməsini hesablayan hissədir. Məsələn, insan üzünün skanı vasitəsilə şəxsiyyətinin təyin edilməsi. Alimlər süni intellektin tətbiqinin əhəmiyyətini belə izah edir: “Qərarlarımız daha əsaslı, düzgün və reallığa əsaslanan olacaq. Bu da nəticələrin yaxşılaşmasına gətirəcək. Subyektiv faktor aradan qalxacaq. Maliyyə, inzibati planlamada daha yaxşı nəticələr göstərə bilər. Bundan başqa, süni intellektin tətbiqi bütün sahələrdə günün tələbi olacaq. Süni intellekt anlayışı haqqında danışmadan əvvəl beyin və təbii intellekt anlayışlarına onların qarşılıqlı əlaqəsinə nəzər salmaq məqsədmüvafiqdir. Beynin qavrama, öyrənmə, mənimsəmə mexanizmasını daha yaxşı anlamaq üçün ilk öncə onun necə işlədiyini öyrənmək lazımdır. Bəzi alimlər insan beyni və robototexnika arasında bir sıra oxşar cəhətlərin olduğuna istinad edərək gələcəkdə duyğuları olan və onlara nəzarət edə bilən

texnologiyanın yaradıla biləcəyi tezisini irəli sürərkən, bəziləri isə nə qədər inkişaf etməsindən asılı olmayaraq heç bir texnologiyanın insan beyni ilə müqayisə oluna bilməyəcəyi fikrini müdafiə edirlər.

Alimlər insan beynini strukturlarını təklirləmək üzərində çalışırlar. Beləcə gələcəkdə komputerlər, ağıllı telefonlar, İOT cihazlarındakı çiplər və s. daha ağıllı olacaq. Məsələn, artıq pilotsuz nəqliyyat vasitələri istifadəçi serverlərinə müraciət etmədən problemləri təhlil edib icra edə biləcək. Süni intellekt sistemləri neyron şəbəkələr və ekspert sistemləri ilə yaradılır. Neyron şəbəkələr insan beyninin strukturunun modelləşdirilməsidir. Yəni beyin funksiyalarından istifadə edərək süni intellekt sisteminin verilən problemin icrasında tətbiq edir. Ekspert sistemləri isə ekspertlərin təcrübəsinə əsaslanan sistemlərdir.

Süni intellekti 3 kateqoriyaya ayırmaq olar: dar süni intellekt (Narrow ai), ümumi süni intellekt (general ai), super süni intellekt (super ai). Dar süni intellekt – belə süni intellekt sistemləri tək bir problemi həll etmək üçün dizayn olunur və həmin problemi çox mükəmməl bir şəkildə həll edə bilər. Adından da görüldüyü kimi, onlar hava proqnozunu təxmin etmək kimi çox limitli bacarıqları var. Ümumi süni intellekt – biz hələ ümumi süni intellekt sistemi qurmaqdan çox uzaqdayıq. Ümumi süni intellekt sisteminin insanların düşüncələrini təkrarlamaq kimi bir-birilə əlaqə saxlayaraq bir yerdə işləyən minlərlə limitli süni intellekt sistemlərindən ibarət olması lazımdır. Super süni intellekt sistemi kimi adlandırığımız sistemlər günümüzdə elmi fantastika kimi qəbul edilir. Super süni intellekt sistemi insan idrakının imkanlarını üstələyə bilər. Buraya qərar qəbul etmək, rəşional qərarlar vermək, emosional münasibətlər qurmaq və hətta daha yaxşı sənət əsərləri yaratmaq kimi şeylər daxildir.

Təbiət insanı çoxalabilən, lakin “sökülüb-yığıla” bilməyən şəkildə yaratmışdır. Bu sonuncu onun ən zəif yeridir. Odur ki, təbiət öz səhvini düzəltməyi İnsanın özünə həvalə etmiş, ona şüur verib, alət düzəltmək qabiliyyəti vermişdir. Alətin əsas fərqləndirici cəhəti və üstünlüyü onun modul prinsipində qurulanlığı, başqa sözlə, sökülüb-yığılanlığı, təyinatı isə gücləndirici olmasıdır. Ən sadə alət üç elementin – funksional elementin, ötürücünün və birləşdiricinin inteqrasiyası olan ağac saplı daş baltadırsa, ən mürəkkəb alət də çoxformalı dünyagörüşüdür. Elm – dünyagörüşü formalarından biri olmaqla, həmin “alət”in ən vacib və ən aktiv elementidir. Süni intellekt, bir elmi istiqamət olaraq, müxtəlif elm sahələrinin inteqrasiyasına əyani nümunədir. Süni intellekt – riyaziyyat və məntiq sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər nəticəsində və bəşəriyyətin canlı və cansız təbiət barədə topladığı biliklər əsasında formalaşmış sərbəst elmi tədqiqat sahəsidir.

Süni intellekt tətbiqinin sinifdə necə və nə zaman istifadə olunacağı sualının cavablayıcısı müəllimlər olmalıdır. Çünki təhsildə süni intellektin tətbiqi müəllimlərin işini azaltmalı, əhəmiyyətini artırmalıdır. Belə ki, süni intellektin təhsildə tətbiqinin müəllimlər üzərində müəyyən təsirləri olmuşdur. Bu təsirlərin daha çox müsbət yöndə olması üçün süni intellektdən gözlənilən şey müəllimlərə tələbələri ilə daha yaxşı ünsiyyət qurmaları üçün köməkçi olmasıdır. Bundan başqa süni intellekt tətbiqinin müəllimlərin işlərini asanlaşdırmaqla bərabər eyni zamanda daha məhsuldar və məmnunedici hala gətirməsi planlaşdırılmışdır. Süni intellektin təhsildə tətbiq olunması öyrətmə metodlarında da dəyişiklik yaratmışdır. Beləliklə, müəllimlər yeni öyrətmə metodları vasitəsilə yeni texnologiyaları sinif otaqlarında tətbiq etməklə tələbələrin daha çox inkişaf etmələrinə yardımçı olacaqlar və praktik işlərin artırılmasına nail olacaqlar.

Süni intellekt informatika, psixologiya, fəlsəfə, linqvistik, iqtisadiyyat, optimallaşdırma, məntiq nəzəriyyəsi, riyaziyyat və bir sıra başqa sahələrə əsaslanan tədqiqat sahəsi olmaqla, informatikanın xüsusi bölməsidir. Məsələn, Psixologiya sahəsində insanın beynini oxuya bilən və ona aid suallar verə bilən süni intellekt mövcuddur. Süni intellekt sistemləri hazırkı dövrümüzdə tibb sahəsində də tətbiq olunaraq inkişaf etdirilir. Analizlər nəticəsində diaqnozlar qoya bilən və bəzi xəstəliklərin müalicə olunmasında tətbiq olunan sistemlər mövcuddur. Bu sahədə də süni intellekt sistemləri dahada inkişaf etdirilməlidir.

Nature jurnalında dərc olunan məqaləyə əsasən Google-a məxsus Alphabet Inc.-ə məxsus süni intellekt şirkəti Deep Mind-ə sahələrdə nümunələri və əlaqələri fərqləndirmək tapşırılıb. Oksford və Sidney universitetlərindən olan tədqiqatçılar bu əlaqələrdən riyaziyyatda müxtəlif kəşflər etmək üçün istifadə ediblər. Oksford tədqiqatçıları tamamilə yeni bir teoremi təmsil edən düyünlərin cəbri və həndəsi invariantları arasında əlaqəni müəyyən etdilər. Həmçinin, Sidney tədqiqatçıları Kajdan-Lusztig polinomiaları haqqında fərziyyəni demək olar ki, sübut edə bildilər. Düyün nəzəriyyəsi, həmçinin genetik, maye dinamikası və hətta günəş tacının davranışı da daxil olmaqla müxtəlif digər çətin elm sahələrində mühüm rol oynayır. Süni intellektin əldə etdiyi bu kəşflər digər tədqiqat sahələrinin inkişafına səbəb ola bilər.

Robototexnika robotları, onların dizayn edilməsini, qurulmasını, idarə edilməsi metodlarını, informasiya emalı üçün yaradılan kompüter sistemlərini öyrənir. Robotexnika sahəsində də süni intellektdən geniş istifadə olunur. Dünyanın bir çox ölkələrində bu elm sahəsinin inkişafına böyük dəstək vardır. Bu texnologiyalar sənayedə insan faktorunun gücünü azaltmağa kömək edir. İlk tam avtonom robot və ilk rəqəmsal, proqramlanabilən robot 1961-ci ildə düzəldilib və sənayedə tətbiq edilib. Günümüzdə bunun kimi bir çox sənaye robotları müxtəlif zavod və fabriklərdə geniş istifadə edilir. Robotların sənaye robotları, hərbi robotlar, əyləncə robotları, tibb sahəsindəki robotlar, xidmət robotları və space robotlar kimi növləri vardır. 2018-ci ilin oktyabrında İlham Əliyev İmişlidə "ASAN Həyat" mərkəzini açılışında iştirak edib və burada dünyada məşhur olan robot Sofiya ilə tanış olub. Bu robot süni intellekt insanla ünsiyyət saxlaya, fikir mübadiləsi apara bilər. "Sofiya" bu günə qədər dünyada bir neçə tanınmış simalarla görüşmüşdür.

Süni intellekt sistemləri yaratmaq üçün python machin language , C++ dil paketlərindən istifadə edərək toplanılan data vasitəsilə PyTorch bibliotekalarından istifadə olunaraq yaradılır. PyTorch maşın öyrənmədə istifadə olunan kitabxanadır. Bu maşın öyrənmə dilləri vasitəsilə ardinyolar kodlaşdırılır. Ardinyo – mikrokontrolların proqramlaşdırılması üçündür.

Çinin Şanxay şəhərində süni intellekt ilk dəfə prokurorluğun ittiham aktının mətnini tərtib edib. "Rəqəmsal prokuror" ittihamları 97 faiz dəqiqliklə irəli sürür. Süni intellekt prokurorluq bacarıqlarını 2015-2020-ci illər ərzində 17 mindən çox məhkəmə işini öyrənməklə əldə edib. Amerikadakı bankların süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyalarından istifadə edərək, 2025-ci ilə qədər 70 milyard dollar qənaət edəcəyi təxmin edilir. Günümüzdə tibbin geniş tədqiqatları sayəsindəki inanılmaz inkişafını nəzərə alsaq, bu gedişlə gələcəkdə bir insanın hansı yaşda hansı xəstəliyə tutula biləcəyini öncədən bilmək təəccüblü olmayacaq. Tibb sahəsində də süni intellektdən istifadə olunur və bu sahədə inkişafı gələcəkdə diaqnoz səriştəsizliyini aradan qaldıracaq. Eləcə də tibbdə və psixoloji testlərdə insanla söhbət edən və bu zaman insanın fəaliyyəti zamanı üfüqi baxış, şaquli baxış, cinsini müəyyən etmə, danışmaq funksiyası, irəliyə və geriyyə əyilmə hərəkətləri, təbəssüm səviyyəsi, bədən fəaliyyəti, və diqqət kimi funksiyaları aşkar edə bilən süni intellekt sistemləri mövcuddur.

Bilirik ki günümüzdə insanlarla ünsiyyət qura bilən chatbot prototipləri inkişaf etdirilir. Bu süni intellekt sistemlərini təhsil sistemimizə tətbiq etsək qısa zaman ərzində effektiv elmi araşdırmalar aparmaq olar. Bir sıra riyazi problemlərin həll olunmasında və isbatında böyük rol oynaya bilər.

44 günlük "VƏTƏN MÜHARİBƏ"-sindən də məlumdur ki, müharibələr yalnız insan faktor gücü ilə deyil, eləcə də kiber müharibələrdə mövcuddur. Düşmən tərəfinin bəzi kiber hücumları zamanı müdafiə olunmaqda çətinliklərlə üzləşirik. Buna görə də "Kibertəhlükəsizlik"–də süni intellekt sistemlərini tətbiq etsək yüksək dəqiqlik və uğur qazanmış olarıq. Müxtəlif kiberhücumlara qarşı müdafiə olunarıq. Sistem, istifadəçi təhlükəsizlikləri və digər təhlükəsizliklər əldə etmiş olarıq.

Müharibə zamanı hərbi döyüş texnikalarının və pilotsuz uzaqdan idarə olunan sistemlərin necə əhəmiyyətli rol oynadığını bilirik. Bu sahədə də süni intellekt sistemlərinin tətbiqini inkişaf etdirsək sadəcə verilən əmrlərə uyğun yüksək dəqiqliklə idarəetmə qazanmış olarıq.

Və bu baxımdan hesab edilməlidir ki, süni intellekt təhsil sahəsini ciddi şəkildə dəyişəcək. Belə ki, tədris üsulları, öyrənmə yolları, biliyə çıxış və müəllim hazırlığı inqilabi dəyişikliklərə məruz qalacaq. Ümumilikdə, süni intellekt hər kəsin öyrənmə nəticələrini yaxşılaşdırmaq və ümumi tədris təcrübəsini artırmaqla təhsili dəyişdirmək potensialıdır. Süni intellektlə işləyən sistemlər qiymətləndirmə və planlama kimi inzibati tapşırıqları sadələşdirməyə, müəllimlərin tədrisə və tələbə dəstəyinə diqqət ayırmaq üçün vaxtını azad etməyə kömək edə bilər. Bir sözlə Süni intellektin gücündən istifadə etməklə biz təhsili gənclər üçün cəlbədicə və səmərəli edə bilərik. Çünki süni intellekt insan məntiqini maşınlarda tətbiq etmək məqsədi daşıyan riyazi elm və texnologiyadır. Bu elm intellektual maşın yaratmağı, xüsusən, yalnız insanlara məxsus olduğu düşünülmə, yaradıcı fəaliyyət göstərən intellektual proqram yaratmağı özünə məqsəd seçib. Eyni zamanda, bu, insan intellektinin araşdırılması kimi də başa düşülür.

Amma heçdə süni intellekt müəllimi əvəz edə bilməz, bu baxımdan tədris prosesi tək cə bilyin müəllimdən tələbəyə ötürülməsi deyil, öyrənmənlə öyrənən arasındakı qarşılıqlı mübadilədir. Süni intellekt öyrənmədə empatiyanı, müəllimi, bağçada tərbiyəçini, insanın emosional hissələrini əvəz edə bilməz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Musayev İ.K. İNTELLEKTUAL SİSTEMLƏR VƏ TEXNOLOGİYALAR. Dərs vəsaiti, şəkilli. Bakı: “MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2016, 256 s.
2. Byron Reese –“ Süni intellekt əsri”.
3. AHMAD, S. F., RAHMAT, K., MUBARİK, M. S., ALAM, M. M., HYDER, S. I. (2021). “Artificial Intelligence And Its Role In Education”, *Sustainability, Vol: XIII* (No: XXII).
4. Joseph, “Artificial Intelligence In Education: Uses and Applications”, 10 Sentyabr 2019, <https://robots.net/ai/artificial-intelligence-in-education-uses-and-applications/>
5. <https://lawels.com/2023/03/12/t%C9%99hsild%C9%99-suni-intellekt-v%C9%99-onun-inkisafi/>
6. AI Revolution: Simulating Human Behavior for Groundbreaking Social Science. // <https://neurosciencenews.com/ai-social-science-research-23488/>
7. Nature-jurnalı (Nature.com)
8. Nils J. Nilsson-Artificial Intelligence: A New Synthesis (Süni İntellekt: Yeni Sintez)
9. Oxford dictionaries-”Robotics”.
10. *University of Oxford. (1 December 2021)*. Machine learning helps mathematicians make new connections. *Science Daily*.
11. *Yirka, Bob. (3 December 2021)*. Using machine learning and computationally derived descriptors to find special classes of catalysts. *Phys.org*.

AZƏRBAYCAN XALÇALARINDA POEZİYA RUHU

İlham Minacət oğlu Dadaşov

SDU

dadasov.ilham.69@bk.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Şərqi poeziyasının Azərbaycan xalçaçılıq sənətindəki rolunun özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin hərtərəfli inkişafına olan təsiri göstərilmişdir. Həmçinin məqalədə XX–ci əsr Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin inkişafında və dünyada tanınmasında istedadlı və tanınmış peşəkar rəssamların L.Kərimov, K.Əliyev, C.Mücri, A.İsmayılov, E.Mikayılov və başqalarının məhsuldar yaradıcılığı haqqında qeyd olunaraq onların bu istiqamətdə gördükləri səmərəli fəaliyyətə xüsusi olaraq məqalədə yer verilir. Xalça ustalarının əsərlərində olan orijinal kompozisiya quruluşu və füsunkar koloritin olması və Azərbaycan xalçaçılıq sənətində müxtəlif süjetli tematik xalçalar sırasında Şərqi poeziyasının dahilərindən Əbdülqasım Firdovsinin, Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin portretlərinin təsvir olunduğu toxunmuş xalçalarda olan poeziya ruhu məqalədə öz əksini tapmışdır. Bu sənətkarların xalçalarında klassik Azərbaycan və Şərqi poeziyasının bədii surətləri, qədim və orta əsr Azərbaycan ornamental motivlərinin müxtəlif elementləri, üslub və texnoloji xüsusiyyətlərinin fərqliliyi qeyd olunaraq göstərilmişdir.

Açar sözlər: Portret xalçalar, kompozisiya həlli, süyet xətti, orijinal bədii xüsusiyyətlər, bədii ornamental forma, üslub və texnoloji xüsusiyyətlər.

Summary

In the article, the unique characteristics of the role of Azerbaijani and Eastern poetry in the art of Azerbaijani carpet weaving were analyzed and the impact on the comprehensive development of the art of Azerbaijani carpet weaving was shown. Also, the article mentions the fruitful creativity of talented and well-known professional artists L.Karimov, K. Aliyev, J. Mujri, A. Ismayilov, E. Mikayilov and others in the development and recognition of the art of carpet weaving in Azerbaijan in the 20th century and their effective activities in this direction. is specifically mentioned in the article. The original

compositional structure and fascinating coloring in the works of carpet masters and the thematic carpets with different plots in the art of Azerbaijani carpet weaving are reflected in the article. In the carpets of these artists, artistic copies of classical Azerbaijani and Eastern poetry, various elements of ancient and medieval Azerbaijani ornamental motifs, differences in style and technological features are noted.

Key words: Portrait carpets, composition solution, velvet line, original artistic features, artistic ornamental form, style and technological features.

Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətin ən gözəl və Azərbaycan xalqının milli ruhunu özündə əks etdirən sahələrdən biri xalçaçılıq əsasən orta əsrlərdən daha mükəmməl şəkildə formalaşaraq yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Artıq dünya miqyasında tanınan və özünü təsdiq edən Azərbaycan xalçaçılığı xalqın məişətini, yaşayış tərzini, folklorunu, təbiətin gözəlliklərini, bitki, heyvanat aləmini, həşarat və quşların stilizə edilmiş təsvirlərini, müxtəlif həyat hadisələrini, hündəsi formaları xalçalarda təsvir edurdilər. Həmçinin Azərbaycan və Şərq poeziyasına istinad etməklə fərqli kompozisiya və süyet xəttinə malik epizodların xalçaların tərtibatında incə zövqlə sənətkarlar tərəfindən təsvir olunması bu xalçalarda poeziya ruhunun yaşamasına səbəb idi. [1, s. 78] Sənətkarlar xalçalarda zəngin və bənzərsiz ornament elementlərindən çox yüksək səviyyədə istifadə edərək qeyri adi kompozisiya quruluşuna malik xalçalar yaratmışlar. Bu xalçalar öz dəsti xəttinə görə biri-birindən həm süyet xəttinə, rəng koloritinə, ornament formalarının quruluşuna və şərti dekorativ üslubuna görə çox fərqlənirlər. Azərbaycanda xalçaçılığın fərqli formada inkişafı müxtəlif bölgələrin adları ilə sıx bağlı olmuş və hər bir bölgənin özünəməxsus xalça məktəbi formalaşmışdır. Elmi araşdırmalardan məlumdur ki, Azərbaycan xalçaçılığı özünün bədii, texnoloji və bir çox spesifik xüsusiyyətlərinə görə əsasən dörd qrupda (Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ, Təbriz) müəyyənləşdirilsə də, lakin buna baxmayaraq bu xalçaların toxunuş texnikasında və bədii tərtibatında ümumi bir məktəbin dəsti xətti hiss olunurdu. [7, səh. 89]

Xalça məktəblərinin özünəməxsusluğunu sənətkarlar öz toxuduqları xalçalarda bunu çox gözəl şəkildə məsələn, ornamentlərin fərqliliyində, rənglərin çalarlarında, xalça naxışlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərində və təkrarsız süyet xəttinə malik kompozisiyalarda nümayiş etdirirdilər. Bu məktəblərin bir çox oxşar cəhətləri olsa da xüsusən, hər məktəbin xalçalarının özünəxas təkrarsız formada olması və müxtəlif xalçaların tərtibatında, rəng sistemində, ornamentlərin forma quruluşuna görə fərqliliyində, düzülüşündə özünü biruzə verirdi. [2, səh. 97] Xalça ustaları tərəfindən hər bir bölgənin məişətini, təbiətini, özündə əks etdirən xalçalar, müxtəlif epizodlarda xalqın yaşayışını, tarixini, ədəbiyyatını toxuduqları xalçalarda əks etdirməklə bütövlükdə xalqın mədəniyyətini tərənnüm edirdilər. Azərbaycan xalçaçılığı daim özünün yalnız dekorativ xüsusiyyətlərinə görə deyil, eyni zamanda təkrarsız, möhtəşəm kompozisiya həllinə və müxtəlif ornament elementlərinin yerləşdirilməsinə görə dünya tədqiqatçılarının və səyyahlarının nəzərini cəlb etməklə maraq dairəsində olmuş və xalçalara olan heyranlıqlarını hər zaman öz tədqiqatlarında xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Bu səyyahlardan XVI əsrdə Azərbaycanda olmuş ingilis səyyahı Antoni Cenkinson və həmçinin XVII əsrdə Azərbaycana gəlmiş Holland səyahətçisi Yan Streys o dövrdə Azərbaycan xalçalarının son dərəcə ecazkar gözəlliyə malik olmaları haqqında məlumat vermişlər.

Xüsusən Azərbaycan xalçalarında həm milli ənənəvi, həm də mifoloji xarakterli motivlər, maraqlı süjet xəttinə malik müxtəlif mövzular öz əksini tapdığına görə bəzən bu xalçaları “Yun-Kitab” adlandırırdılar. Həqiqətən də Azərbaycan xalça sənətkarları mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, xalqın bir çox xüsusiyyətlərini, adət və ənənələrini, Azərbaycan poeziyasına istinad etməklə istifadə olunmuş süjetli kompozisiyaları özlərinin toxuduqları xalçalarda təsvir etməklə bir növ xalça sənəti vasitəsilə onları əhatə edən həqiqətləri, yenilikləri öz xalçalarında göstərmiş və sanki bütövlükdə o dövr haqqında müasir dövrümüze bir məlumat ötürmüşlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, XX-ci əsr Azərbaycanda xalçaçılıq sahəsinin inkişafında və dünyada tanınmasında tanınmış rəssamların L.Kərimov, K.Əliyev, C.Mücri, A.İsmayılov, E.Mikayılov və başqalarının çox böyük zəhməti olmuşdur. [3, səh. 272] Məhz bu tanınmış rəssamların yaradıcılıq istiqaməti və bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə fərqli məhsuldar fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan xalçaçılıq sənətində kopozisiya və süjet baxımından daha mükəmməl, bənzərsiz dekorativ sənət əsərləri yaradılmışdır. Və bu istiqamətdə böyük zəngin ənənələrlə bağlı olan xalça sənəti özünün ornamental kompozisiya quruluşuna malik xalçalarla yanaşı həm də dahi klassik şairlərin portretlərlə və süjetli

kompozisiyalarla bol olan xalıları ilə Azərbaycan xalçaçılıq sənətində nümunəvi xarakter daşıyır. Əsasən müxtəlif süjetli tematik xalçalar sırasına Şərq poeziyasının dahilərindən Firdovsinin portretinin təsvir olunduğu toxunmuş xalçanı, həmçinin Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına həsr olunmuş onun əsərlərindəki müxtəlif epizodları və maraqlı süjet xəttinə malik kompozisiyaları özündə əks etdirən xalçaları xüsusilə qeyd etmək olar. Məhz bu xalçaların böyük əksəriyyətinin yaradılmasında XX-ci əsrin tanınmış və istedadlı xalça rəssamı, dekorativ-tətbiqi sənətinin mahir bilicisi, tədqiqatçı alim Lətif Kərimovun fəal rolu olmuşdur.

Bu xalçalardan özünün orijinal bədii xüsusiyyətlərinə görə Əbdülqasım Firdovsiyə 1934-cü ildə şairin minillik yubileyinə həsr edilmiş xalça yüksək dekorativ-tətbiqi sənət əsəri kimi xüsusi olaraq daha çox diqqəti cəlb edir. [4, səh. 192] Xalçanın tərtibatında əsasən Təbriz məktəbinin ənənələrinə istinad olunmuş və dahi şairin portretinin çox canlı şəkildə təsvir olunması, bədii ifadə vasitələrinin dolğun şəkildə verilməsi və əlavə olaraq kompozisiyanın daha gözəl, zövqlü baxılması üçün müxtəlif ornament elementlərindən xüsusilə də nəbati naxışlarından istifadə edilməklə süjet cəhətdən çox maraqlı və özünəməxsus dəyərli bədii sənət nümunəsi ərsiyə gəlmişdir. Xalçada dahi şairlərin Nizami, Xəqani, Ənvərinin şeirlərinin yer alması bu dekorativ sənət əsərinin möhtəşəm və orijinal görünməsinə xüsusi rəng qatmışdır. Xalçada rəng, işıq-kölgə, vasitələrinə yeni baxış və bədii ornamental forma hissələrinin özündə birləşdirməsi, kompozisiyanın bütün qanun və qaydalarının, tərtib elementlərinin əsərin əsas ideyasına tabe olması, əsasən xalçanın kompozisiya quruluşuna təsir etməklə yeniliklər gətirmişdir. Bu da eyni zamanda, kompozisiyanın məzmun quruluşunda hormonikliyi və qanunauyğunluğu təmin etmiş, dinamikliyi artırmış, ideya və məzmununun açılmasına kömək etməklə əsəri poetik ruhlu estetik sənət nümunəsi zirvəsinə qaldırmışdır. [6, səh. 82]

Dövrünün tanınmış istedadlı xalça rəssamı Lətif Kərimovun digər əsəri XX əsrin 70-ci illərində yaratmış "Şəbi-hicran" ornamental xalçası Azərbaycanın dahi şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimiyə həsr olunmuş portreti olmuşdur. Sənətkar bu əsərində özünün bütün yaradıcı potensialını ortaya qoyaraq İmadəddin Nəsiminin qeyriadi şairlik istedadını, onun poetik şair ruhunu və bədii varlığını əks etdirib yaratmaq üçün o, rəsmi, ornamental və müxtəlif sənət komponentlərini xalçaçılığın fərqli xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdıraraq yeni dekorativ motivlər yaratmışdır. Həmçinin sənətkar dekorativ-ornamental sənətin müxtəlif elementlərindən, üsullarından, vasitələrindən çox bacarıqla və məharətlə istifadə edərək mükəmməl sənət əsəri yaratmış və onun bu əsəri Azərbaycanın ən dəyərli xalça nümunələri sırasına daxil olaraq öz yerini tutmuşdur. [5, səh.152]

Bu illərdə Azərbaycan xalça sənətinin inkişafında rəssam Kamil Əliyevin də yaradıcılığı çox faydalı və səmərəli olmuşdur. O, özünün yaratdığı bəzi əsərlərində Azərbaycan və Şərq poeziyasına olan sevgisini tərənnüm edirdi. Təsədüfü deyil ki, sənətkarın yaradıcılığında Azərbaycan poeziyasına daim müraciət etməsi nəticəsində Azərbaycanın dahi şairləri Nizami Gəncəvi və İmadəddin Nəsimiyə həsr etdiyi portret xalçalarını onun yaradıcılığında yüksək sənətkarlığının göstəricisi olaraq xüsusi qeyd etmək olar. Xalçaların kompozisiya baxımından və xüsusən texniki, bədii xüsusiyyətinə görə çox zövqlü, orijinal formada yaradılması əsasən tərtibatındakı zəngin ornament, rəng çalarlarının bolluğu, kompozisiya bitkinliyi müəllifin bu dahilərin poeziyasına olan heyranlığından və ruhən bağlılığından xəbər verirdi. Ümumiyyətlə Kamil Əliyevin bütün yaradıcı dövründə yaratdığı və ərsəyə gətirdiyi xalçalar öz forma xarakterinə, qeyri adi orijinal kompozisiya quruluşuna, əlvan rəng ornamentlərinin ritmik təkrarlanmasından yaranan füsunkar koloritinə, şux dekorativliyinə, ifadəli obrazlarına görə sənətkarın yaratdığı xalçalarına başqa vüsət, yüksək estetika və bədii ifadəlik, məna dərinliyi, baxımlılıq, forma gözəlliyi verirdi. [5, səh.110] Sənətkarın yaratdığı xalçalarda təsvir olunmuş əsərlərin emosional təsir gücünü daha da möhkəmləndirir, onları dözümlü edir və bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə həmin və ona oxşar mövzulu bir çox başqa xalçalardan fərqləndirirdi.

Xalı sənətimizin bu illərdə inkişafına müəyyən qədər təsir göstərən rəssamlardan Cəfər Müciri və Eldar Mikayılov olmuşdur. İstedadlı rəssam Cəfər Müciri xalça texnoloji üsullarının dərin bilicisi və ornamentalist rəssam kimi bu illərdə orijinal xüsusiyyətlər kəsb edən bir neçə xalı yaradır ki, onlardan da biri XVII əsrin görkəmli şairi Saib Təbriziyə həsr etdiyi xalça rəssamın yaradıcılığının şah əsərlərindən biri olmaqla yanaşı həmçinin Azərbaycan xalça sənətində də nümunəvi əsər kimi xüsusi olaraq qeyd edilir.

Eldar Mikayılovun da bu baxımdan XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan və Şərq poeziyasına

istinad edərək yaratdığı dahi şair Məhəmməd Füzuliyə həsr etdiyi "Şəbi-hicran" xalçası rəssamın ən önəmli əsərlərindən biri sayılır. [3, səh.148]

Ümumilikdə bu rəssamların yaratdıqları xalçalarda əsas etibarilə klassik Azərbaycan və Şərqi poeziyasının bədii surətləri, qədim və orta əsr Azərbaycan ornamental motivlərinin elementləri, üslub və texnoloji xüsusiyyətləri, hər birinin bənzərsiz kompozisiya baxışı xalçalarda özünəxas fərqli tərzdə və mükəmməl şəkildə nümayiş olunaraq öz əksini tapmışdır.

Beləliklə Azərbaycan xalçaçılığının dünyaya tanınmasında və təbliğində dekorativ-tətbiqi sənət ustalarının da danılmaz əməyi olmuş onların müasir yeniliklərdən və novator nailiyyətlərindən faydalanma yolu ilə əldə etdikləri nailiyyətlər bu sənətin yüksək inkişaf mərhələsinə çatmasında böyük rol oynamışdır.

Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın ənənəvi xalq dekorativ-tətbiqi sənəti xalçaçılıq zəngin inkişaf yolu keçməklə bu yolda hərtərəfli şəkildə Azərbaycan və Şərqi poeziyasından bəhrələnmiş, onun ruhunu öz xalçalarında yaşatmış, özünəməxsus şəkildə inkişaf etməklə bu sənət növündə öz aktuallığını daim saxlamışdır. Bu da gələcək perspektivdə Azərbaycan xalça sənətinin inkişafında və böyük tərəqqi əldə etməsində əsas rol oynayan vacib amillərdən biri olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, milli zəminə, özünəməxsusluğa malik görkəmli sənət xadimlərinin təmsil etdiyi xalçaçılıq sənətinin təşəkkülü Azərbaycan təsviri sənətinin və estetik mədəniyyətinin ən önəmli nailiyyətlərindən biri olmuş və bu sənətin gözəçarpan yenilikləri hər zaman bütün dünyada sənətsevərlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağayeva C., Əhmədov İ. İncəsənət. Bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı: Ayna Mətbu Evi, 2004, 96 s.
2. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti (XI-XVIII yüzilliklər). Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 144 s.
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərqi-Qərb, 2007, 272 s.
4. Əfəndiyev T. Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti. Bakı: 2002, 208s.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: İşıq, 1984, 182 s.
6. Həsənzadə C., Hacinski E. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir. Bakı: Ayna Mətbuat Evi, 1999, 104 s.
7. Kərimov L. Azərbaycan xalçası I cild. Bakı: Leningrad-1961, 195 s.

RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏ VƏ MÜASİR YANAŞMALAR

Çingiz Zəbhulla oğlu Dadaşov
ADPU Şamaxı filialı
dadashov.57@mail.ru

Xülasə

Hazırkı dövrdə dərsə verilən pedaqoji və psixoloji tələblərə görə tədris prosesi elə qurulmalıdır ki, şagirdlərin məntiqi tərəkürü inkişaf etsin və düzgün formalaşsın. Fənlərarası, fəndaxili inteqrasiyalar şagirdlərdə nəzəri biliklərlə yaradıcı tətbiqetmə arasında əlaqəni möhkəmləndirsin. Buna nail olmaq isə tədris prosesində yeni, müasir yanaşmalar tələb edir. Ona görə də orta məktəbin riyaziyyat kursunda anlayışların öyrədilməsində müasir yanaşma prinsipləri və üsulları bu gün üçün çox aktualdır. Hər bir riyazi nəzəriyyənin özü dünyəvi meyillərin inkişafının nəticəsidir. Hazırda yeni təlim üsullarına əsaslanan orta məktəbin riyaziyyat kursu ümumiləşdirmə və onun növlərinə əsaslanır. Orta məktəbin riyaziyyat kursunda fənn kurikulumuna görə riyazi anlayışların daxil edilməsində ümumiləşdirmə və onun müxtəlif növlərinin tətbiq olunması üsullarını araşdırmaq vacibdir.

Açar sözlər: Ümumiləşdirmə, məntiq, riyaziyyat, aktual, inteqrasiya, model.

Summary

According to the pedagogical and psychological requirements given to the lesson in the current period, the teaching process should be structured in such a way that the logical thinking of the students develops and is properly formed. Interdisciplinary and intra-disciplinary integrations strengthen the connection between theoretical knowledge and creative application in students. Achieving this requires new, modern approaches in the teaching process. Therefore, the principles and methods of the modern approach to teaching concepts in the high school mathematics course are very relevant today. Every mathematical theory itself is the result of the development of worldly tendencies. Currently, the secondary school mathematics course based on new teaching methods is based on generalization and its types. It is important to examine the methods of applying generalization and its different types in the introduction of mathematical concepts according to the subject curriculum in the secondary school mathematics course.

Key words: Generalization, logic, mathematics, actual, integration, model.

Məktəb riyaziyyat kursunun məzmununda ümumləşdirmənin necə aparılması, bunun əsasında metodik sistemin təkmilləşdirilməsi imkanlarının öyrənilməsi və bunun əsasında tədris prosesinin qurulması əsas məsələdir. Riyazi anlayışların, teoremlərin və düsturların öyrənilməsi üzrə təlim işinin ümumi üsullarını, təfəkkürün ümumiləşdirici mücərrədləşdirmə əməliyyatı əsasında məktəb riyaziyyat kursunun propedektiv və kompleks (sistemli) tədrisi prosesini həyata keçirmək olar. (1)

Bu zaman əsas ideya –şagirdlərin əqli fəaliyyətində mühüm yer tutan ümumiləşdirmə prosesini, onun digər məntiqi-təfəkkür əməliyyatları ilə əlaqəsini nəzərə almaqla riyazi elmlərin inkişafının hazırkı mərhələsinə uyğun metodik sistemi müəyyənləşdirib təcrübədə tətbiq etməkdir. Bu işdə aşağıdakı məsələlərə ciddi fikir verilməlidir:

1. Daxil edilən riyazi anlayışların mühüm əlamətləri, bunların nəticələri və ümumləşdirmələr sistemi təlimin dünyagörüşü, idrak və məntiqi funksiyalarının yerinə yetirilməsinin nəzəri, metodoloji əsasları və didaktik prinsipləri;

2. Riyazi anlayışların tərifinə, teoremlərin ifadə olunması və isbatına, düsturlara, qaydalara, məsələlər həllinə ümumləşdirmə əməliyyatı ilə yanaşmanın mahiyyəti və onu təlimdə səmərəli reallaşdırmağın metodik sistemi;

3. Orta məktəb riyaziyyat kursunun əsas mövzularının tədrisində riyazi analizin klassik anlayışlarının daxil olunmasında ümumləşdirmələrin tətbiqi, sistemliliyi, səviyyəsi, yeri və öyrədilmə üsulları.

4. Anlayışların daxil edilməsində şagirdlərin qabiliyyətləri, fərdi yanaşma, məntiqi ardıcılıq, mövzudaxili, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya. (2)

Ümumiləşdirmə və şagirdlərdə anlayışların formalaşdırılması ilə əlaqədar görkəmli psixoloqlardan L.S.Vıqotski, S.L.Rubinşteyn, J.Piajenin əsərlərinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Fənlərarası əlaqə planında riyazi dilin real dillə müqayisəli öyrənilməsi olduqca faydalıdır. Savadlı riyazi dil, aydın təfəkkür, düzgün ümumiləşdirmələr, cümlənin mahiyyətini, cümlələr arasındakı məntiqi əlaqəni başa düşmək, təbii dilə sahib olmağa genişləndirilir. Bununla da idrak prosesi, xüsusən təfəkkür, o cümlədən ümumiləşdirmə qabiliyyəti düzgün formalaşır və inkişaf edir. Eyni zamanda təbii (ana dili və xarici) və riyazi dillər qarşılıqlı inkişaf edir. (3)

1. “Riyaziyyat” dərslərinin dili elmi fundamentallıq qorunmaqla sadələşməli və mövzudaxili yeni anlayışların həcmi azaldılmalıdır.

2. Riyaziyyatın orta məktəb kursunda tədrisi zamanı ümumiləşdirmənin, bu fənnin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, ümumi və xüsusi metodikasına aid müəllimləri vəsaitlərlə təmin olunması vacibdir.

3. Ümumiləşdirmə üçün elə riyazi model qurulmalıdır ki, bütün ixtisas müəllimləri ondan yararlansın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı, 19 iyun 2009.
2. Quliyev Ə.A. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: 2009.
3. Tahirov B.Ö., Namazov F.M. və b. Riyaziyyatın tədrisi üsulları. Bakı: 2007.
4. Теория и методика обучения математике в средней школе. Москва: 2022 г.

5. "Riyaziyyat müəllimləri üçün resurs bazası" bloqu.
6. Orta məktəbin "Riyaziyyat" dərslikləri (V-XI siniflər üçün.)
Müəlliflər: N. Qəhrəmanova, M. Kərimov, İ. Hüseynov və başqaları.
7. Müəllimlər üçün riyaziyyatdan metodiki vəsaitlər. (V-XI siniflər)
8. Riyaziyyat üzrə fənn kurikulumu.
9. derslik@edu.gov.az saytı.
10. www.google.com internet axtarış sistemi.

ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK

Yaqut Qulu qızı Qasimova

ADPU Şamaxı filialı

yaqut.qasimova.65@bk.ru

Xülasə

20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda güclü milli - vətənpərvər ziyalı nəslə yetişmişdi. Bu nəslin millətə mədəniyyətə aparan yolu öz ziyası ilə işıqlandıran insanlardan ibarət idi. Heş şübhəsiz ki, bu işıqlı nəslin görkəmli nümayəndələrindən biri də Abbas səhhət idi. Köhnə dünyanın zülm və haqsızlıqlarına, ictimai bərabərsizliyə qarşı etiraz, azadlıq və mədəni intibah ideallarının tərənnümü, işıqlı gələcəyə çağırış – Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılığının ümumi mənasını, ideya-estetik məzmununu təşkil edir.

Açar sözlər: poetik, ideya, ictimai fikir, mətbuat, istedad.

Summary

At the beginning of the 20th century, a generation of strong national-patriotic intellectuals grew up in Azerbaijan. This generation consisted of people who illuminated the path leading to the culture of the nation with their genius. Undoubtedly, one of the prominent representatives of this enlightened generation was Abbas Sahehat. Protest against the oppression and injustice of the old world, social inequality, praise of the ideals of freedom and cultural renaissance, call to a bright future - constitute the general meaning and idea-aesthetic content of Abbas Sahhat's life and creativity.

Key words: poetic, idea, public opinion, press, talent.

Məqalə

Abbas Səhhət 1874-cü ildə Şamaxıda ruhani ailəsində dünyaya gəlmişdir. 1894-cü ildə İrana getmiş Məşhəd və Tehran şəhərlərində tibb təhsili almışdır. 1901-ci ildə Şamaxıya qayıdan Abbas Səhhət təcridən həkimlik sənətindən uzaqlaşaraq məktəblərdə, daha sonra Azərbaycan dilindən dərs deyir. Sadə, namuslu və istedadlı bir insan olan A. Səhhət fəvqəladə bir hafizəyə və dərin biliyə sahib idi. Maraqlı dərs təcrübəsinə malik müəllim daima tələbələrini tərəfindən sevilirdi. 1903-cü ildən məqalələri Şərqi-Rus qəzetində çap olunur. İlk şeirini 1904-cü ildə "Şərqi-Rus" qəzetində dərc etdirmiş A. Səhhət sonralar da Azərbaycan dövrü mətbuatında şeir, məqalə və hekayələrlə çıxış edir. Onun şeiriyyətinin əsas mövzusu vətən idi. 1905-ci ildə "Yeni poeziya necə olmalıdır?" adlı məqaləsi, daha sonra "Poetik nitq", "Azadlığa mədhiyyə", "Oyanışın səsi" şeirləri işıq üzünü görür. "Yeni üslublu məktəblər" ideyasının yorulmaz müdafiəçisi olan Abbas Səhhət, professor Əli bəy Hüseynzadənin banisi olduğu Azərbaycan romantik ədəbiyyatı cərəyanına qoşulur (Füyuzat jurnalı, 1906-1907-ci illər). Abbas Səhhət o dövrdə Bakıda nəşr olunan bütün jurnal və qəzetlərdə mütəmadi qaydada çıxış edir. Tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olan yazıçı o dövr Azərbaycan oxucusunu rus (Lermontov, Puşkin, Krılov, Nadson, Maksim Qorki və b.), fransız (Hüqo, Müsse, Sülli-Prüdom və b.), alman şair və yazıçıların əsərləri ilə tanış edir. 1912-ci ildə şairin öz şeirlərindən ibarət "Sınıq saz" və Avropa şairlərindən etdiyi tərcümələrdən ibarət "Qərb günəşi" adlı şeirlər toplusu işıq üzünü görür. Bir qədər sonra "Əhmədin şücaəti" adlı poeması, 1916-cı ildə isə "Şair, şeir pərisi və şəhərli" adında romantik poeması nəşr olunur. Abbas Səhhətin yaradıcılığına Şərqi-Nizami, Hafiz, Sədi kimi şairlərin böyük təsiri olmuşdur. O, türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə də yaxından

maraqlanmış, xüsusilə Tofiq Fikrət yaradıcılığına xüsusi diqqət göstərmişdir. Abbas Səhhət Azərbaycanda liberal burjuaziya ideyasını müdafiə etmiş, İslam dəyərlərindən imtinaya qəti etiraz edərək, əsərlərində “ümummüsəlman qərbçiliyi” ideyasını dəstəkləmişdir. 1908-ci ildə baş vermiş İran inqilabına ən gözəl əsərlərini həsr etmişdir. Şair həm də Mirzə Ələkbər Sabir ilə yaxın dost olmuşdur. Hər ikisinin Şamaxıda yaşamağı bu dostluğun gücənməsində böyük rol oynamışdır. Onlar bəzən ikisi birlikdə Bakıya gəlmişdir. Abbas Səhhət fəal maarif və mədəniyyət xadimlərindən olmuşdur. Məktəb, kitabxana açılmasına çalışmış, M.Mahmudbəyovla birgə “Yeni məktəb” (1909), “Üçüncü il” (1909), “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” (1914) dərsliklərini yazmışdır. Onun ən mühüm xidmətlərindən biri M.Ə.Sabirin əsərlərini toplayıb ilk dəfə “Hophopnamə” adı ilə nəşr etdirməsidir (1912). Əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. Anadan olmasının 100 illik yubileyi geniş miqyasda keçirilmiş (1974), Gəncədə abidəsi qoyulmuşdur. Adına küçə, kitabxana, məktəb və s. Var. Orta məktəb illərində «Vətəni sevməyən insan olmaz, olsa da ol kəsdə vicdan olmaz» şeiri ilə yaddaşımızda qalıb Abbas Səhhət. Heç düz-əməlli tərcümeyi-halını da oxumamışıq. Yalnız 1874-cü ildə Şamaxıda doğulduğunu, Azərbaycanın ilk ali təhsilli həkimlərindən olduğunu, məktəblilər üçün şeir yazdığını və 1918-ci ildə vəba xəstəliyindən dünyasını dəyişdiyini bilirik. Bu böyük mütəfəkkirin, milli mətbuatımızın cəfakeşinin hansı şəraitdə öldüyü və məzarının harda olması barəsində təzadlı informasiyalardan da xəbərdar deyilik. Bu bir növ bizim klassiklərimizə münasibətdə həssas olmamağımızın göstəricisidir. Abbas Səhhətin sovet dönməsində yayılan tərcümeyi-halı yenidən yazılmalı, ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. Ona görə ki, həqiqəti sovet dövründə yazmaq, danışmaq yasaq idi. Çünki biz sovet xalqının tərkib hissəsi kimi xalqlar dostluğu şəraitində yaşayır, ermənilərin türk-müsəlman xalqına qarşı törətdiyi faciələri «atan kazaklara» bağlayırdıq. Abbas Səhhətin ölümünə səbəb o dövürdə yazıldığı kimi tək aclıq, səfalət və vəba xəstəliyi deyil, 1918-ci ildə bolşeviklərin törətdikləri qətliam idi. Ermənilərin 1918-ci ilin martın 31-dən aprelin 2-dək Bakıda törətdikləri qırğınlar Şamaxıda təkrarlandı, 7 min dinc insan qətlə yetirildi, qədim Şamaxı məscidi içərisində insanlar yandırıldı. Bu qanlı qırğınlar zamanı Abbas Səhhətin evinə də od vuruldu. Şair əlyazmalarını belə götürməyə macal tapmadı. Ailəsi ilə birgə pay-piyadə Gəncəyə tərəf üz tutdu. Qana susamış erməni-bolşevik silahlıları ailəsini yolda yaxalayaraq fiziki və mənəvi iztiraba düşər etdi. Dar gündə lazım olar deyər götürdükləri əmanət və azuqə də əllərindən alındı.

*Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xəlv eyləmiş əvvəlcə Xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü nüma.
Vətənim verdi mənə nanu-nəmək,
Vətəni mənə unutmaq nə demək?!*

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Quluzadə. Abbas Səhhət haqqında bir neçə söz. “Maarif İşçisi” jurnalı 6–7 (14–15)-ci saylar, Bakı: 1927.
2. <https://portal.azertag.az/az/node/861>
3. <https://portal.azertag.az/az/encyclopedia/post/1878>
4. <https://modern.az/news/18174/abbas-sehhetin-lumu-ve-mezarinin-sirri/>
5. <https://shamakhi-encyclopedia.az/abbas-s%D3%99hh%D3%99t/>

ELEMENTAR FUNKSIYALAR HAQQINDA

Nahid Rasim oğlu Aliyev
ADPU Şamaxı filialı
19anahid99@gmail.ru

Xülasə

Elementar funksiyalar hesablamaların öyrənilməsində yaranan ən əsas funksiyalardır. Bunlara elementar cəbrin tədqiqat obyektini olan çoxhədlilər daxildir. Daha ümumi olaraq bunlara bütün cəbr funksiyaları, eləcə də ən əsas transsendental funksiyalar daxildir: eksponensial funksiya, loqarifm, triqonometrik funksiyalar və hiperbolik funksiyalar. Bundan əlavə, əvvəlki funksiyaların dörd elementar toplama, çıxma, vurma və bölmə əməliyyatları və funksiya tərkibi vasitəsilə sonlu birləşmələri də elementar funksiyalardır. Elmdə gedən sürətli inteqrasiya prosesi bütün sahələri müəyyən bir platformada birləşdirməyə imkan verən bir müstəvi yaradıb. Elmi biliklərin sürətli şəkildə yığılması nəticəsində tədqiqatçılar üçün elmi əsərlərini yazmaq və təhlil etmək ciddi mənada problemə çevrilib. Qeyd olunan boşluğu aradan qaldırmaq üçün daha çox sosial elmlərdə olan kumulyativ biliklərin, arqumentlərin yoxlanılması, həmçinin ədəbiyyat axtarışlarından tutmuş nəticəyə qədərki proses üçün 1833-cü ildən başlayaraq bu proqramlar yaradılmağa başlandı və bunun nəticəsində riyazi məsələnin həllində funksiyalarla işləmək daha səmərəlidir.

Açar sözlər: Elementar funksiyalar, funksiyaların növləri, oxşarlıq, fərqlilik.

Summary

Elementary functions are the most basic functions that arise in the study of calculus. These include polynomials, which are the object of study in elementary algebra. More generally, these include all algebraic functions, as well as the most basic transcendental functions: the exponential function, the logarithm, the trigonometric functions, and the hyperbolic functions. In addition, finite combinations of the preceding functions through the four elementary operations of addition, subtraction, multiplication, and division and composition of functions are also elementary functions. The rapid integration process in science has created a plane that allows all fields to be connected on a certain platform. As a result of the rapid accumulation of scientific knowledge, it has become a serious problem for researchers to write and analyze their scientific works. In order to overcome the mentioned gap, these programs were started to be created starting from 1833 for the verification of cumulative knowledge and arguments in social sciences, as well as for the process from literature searches to the result, and as a result, it is more efficient to work with functions in solving a mathematical problem.

Key words: Elementary functions, types of functions, similarity, difference

Referatda elementar funksiyalar, onların rolu və təsnifatı haqqında ümumi məlumat verilmişdir və onun əsas tətbiqləri, problemləri əks olunmuşdur. Elementar funksiyalar sinifi geniş olduğundan onların öyrədilməsi zamanı daha ümumi xarakteristikaları və fərqli cəhətləri təhlil edilir analoji olaraq öyrədilməsinə tövsiyələr verilir.

Elementar funksiyalar – çoxhədlilər, rəşional funksiyalar, üstlü funksiyalar, qüvvət funksiyaları, loqarifmik funksiyalar, triqonometrik funksiyalar, tərs triqonometrik funksiyalar, həmçinin adları çəkilən funksiyalar üzərində dörd hesab əməlini (toplama, çıxma, vurma, bölmə) və superpozisiyanı sonlu sayda tətbiq etməklə alınan funksiyalardır. Bir və ya bir neçə dəyişəndən asılı elementar funksiyalara baxılır. Elementar funksiyaların törəməsi də elementar funksiyalardır, elementar funksiyaların tərs funksiyası və ibtidai funksiyası elementar funksiyalar olmaya da bilər. Elementar funksiyalar sinfinə aid olmayan funksiyaları öyrənmək üçün onlar elementar funksiyalar vasitəsilə sonsuz sıralar, hasillər, inteqrallar, asimptotik yaxınlaşmalar və s. şəkildə ifadə edilir. (1)

Elementar funksiyalar riyaziyyatda ən sadə funksiyalara aiddir. Bunlara əsas funksiyalar deyilir və hər birinin öz spesifikasiyi və qrafikası var. Ən ümumi elementar funksiyalardan bəziləri bunlardır:

Xətti funksiya ($y = mx + b$): Bu funksiyanın qrafiki düz x -dir. “M” sözü xəttin nə qədər

perpendikulyar olduğunu, “b” isə xəttin x oxunu keçib-keçmədiyini müəyyən edir.

Çoxhədli funksiyalar ($y = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0$): Bu funksiyalar, yəni kvadrat, kubik və s. Bəzən cümlə və ya cümlə şəklində ifadə edilir.

Eksponensial funksiyalar ($y = e^x$): Müqayisə zamanı “e” rəqəmi 2,71828 kimi qeyd olunur. “e”-dən cümlənin dərəcələrinə qədər olan yazılar da bu kateqoriyaya daxildir.

Loqarifmik funksiyalar ($y = \log_a(x)$): “a” əsasdır və “x” dəyəri müəyyən edir. Əsas loqarifmik funksiyalar üçün “a” rəqəmi 10-dur ki, bu da əvvəlki misaldakı loqarifm funksiyasıdır.

Bu funksiyalar riyaziyyatda ən çox istifadə olunur və hər biri müxtəlif məsələlərə tətbiq edilir.

Verilmiş x və y dəyişən kəmiyyətləri bir-birindən asılı olaraq istənilən qiymətləri ala bilirsə, yəni birinin aldığı qiymətlər, o birinin bu və ya başqa qiymətləri alıb almamasından asılı deyilsə, onlara asılı olmayan və ya sərbəst dəyişən kəmiyyətlər deyilir. Aydındır ki, belə dəyişən kəmiyyətləri ayrılıqda öyrənməyin heç bir mənası yoxdur. Buna görə də riyaziyyat elmində asılı olan dəyişən kəmiyyətlər öyrənilir. (2)

Tərif. Əgər hər hansı f qaydası və ya qanunu vasitəsilə x dəyişən kəmiyyətinin X dəyişmə oblastındaki hər bir qiymətinə y dəyişən kəmiyyətinin Y dəyişən oblastında olan müəyyən bir qiyməti uyğun olarsa, belə uyğunluğa funksiya deyilir.

Bu halda x dəyişəni arqument və ya sərbəst dəyişən, y dəyişəni funksiya və ya asılı dəyişən, x və y kəmiyyətlərinin arasındakı asılılıq funksional asılılıq adlanır. X çoxluğuna funksiyanın təyin oblastı, Y çoxluğuna isə funksiyanın qiymətlər oblastı deyilir.

Əgər x dəyişənin hər bir qiymətinə y dəyişəninə ancaq bir qiyməti uyğun olarsa, onda y funksiyası x -in birqiymətli funksiyası adlanır. Əgər x dəyişəninə heç olmasa bəzi qiymətlərinə y dəyişəninə bir neçə qiyməti uyğun olarsa, onda belə funksiya çoxqiymətli funksiya deyilir. f funksiyanın verilməsi, x arqumentinin hər bir qiymətinə görə funksiyanın uyğun qiymətinin necə tapılması deməkdir. Funksiyanın verilməsinin 3 əsas üsulu vardır: analitik, cədvəl və qrafik.

Riyaziyyatda elementar funksiya sonlu sayda polinom, rasionallıq, triqonometrik, hiperbolik və eksponensial funksiyaların, o cümlədən onların tərs funksiyalarının cəmlərini, hasillərini, köklərini və kompozisiyalarını qəbul etmək kimi müəyyən edilən tək dəyişənin funksiyasıdır (məsələn, arcsin, log və ya $x^{1/n}$). Bütün elementar funksiyalar öz sahələrində davamlıdır.

Sabit funksiya riyaziyyatda sabit funksiya hər giriş dəyəri üçün çıxış dəyəri eyni olan funksiya. Məsələn, $y(x) = 5$ funksiyası sabit funksiya, çünki x giriş dəyərindən asılı olmayaraq $y(x)$ dəyəri 5-ə bərabərdir.

Tərifdən birbaşa belə nəticə çıxır ki, elementar funksiyalar çoxluğu hesab əməliyyatları, kök çıxarma və kompozisiya altında bağlanır. Elementar funksiyalar diferensiasiya altında bağlanır. Onlar limitlər və sonsuz məbləğlər altında bağlanmırlar. Elementar funksiyanın və ya elementar formada olan funksiyanın riyazi tərifini diferensial cəbr kontekstində nəzərdən keçirilir. (3)

Riyaziyyatda cəbr funksiyası reduksiya olunmayan çoxhədli tənliyin kökü kimi təyin oluna bilən funksiya. Cəbr funksiyaları çox vaxt məhdud sayda termindən istifadə edən cəbri ifadələrdir və yalnız toplama, çıxma, vurma, bölmə və kəsr gücünə yüksəltmə cəbri əməliyyatlarını əhatə edir. Belə funksiyalara nümunələr:

- $f(x) = 1/x$
- $f(x) = \sqrt{x}$
- $f(x) = \frac{\sqrt{1+x^3}}{x^{3/7} - \sqrt{7}x^{1/3}}$

Müəyyən mənada $I(x) = x$ eynilik funksiyası ən elementar funksiya. Sabit funksiyaları da elementar hesab edə bilərik. Bunlar bəzi c ədədi üçün $f(x) = c$ formasının funksiyalarıdır. Sabit funksiyalardan və eynilik funksiyasından çoxhədlilər qura bilərik.

İki çoxhədlinin hasilini yenə çoxhədlidir. Bununla belə, iki çoxhədlinin bölünməsinin bir olması lazım deyil. İki çoxhədlinin bölünməsi olan funksiya rasionallıq funksiya deyilir. Başqa sözlə, rasionallıq

funksiya $r(x)$ kimi yazıla bilən funksiyadır

$$r(x) = \frac{p(x)}{q(x)}$$

Burada $p(x)$ və $q(x)$ çoxhədlidir.

Rasional funksiyalar cəbri funksiyaların alt çoxluğuudur. Onlar ümumi olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

İki dəyişənli polinomları nəzərdən keçirin. Əgər $p(x,y)$ belə çoxhədlirsə, onda $p(x,y) = 0$ -ı təmin edən nöqtələr çoxluğu müstəvidə əyri əmələ gətirir. Belə əyriyə cəbri əyri deyilir. Məsələn, dairə belə bir əyridir. Cəbri tənliyin həllər toplusudur $x^2 + y^2 - 1 = 0$

Ümumiyyətlə, cəbri əyriyə funksiyaların qrafikləri deyil. Birinci nümunə x və ya y -də funksiyanın qrafiki deyil. İkinci misal x funksiyasının qrafikidir. Üfüqi xətt testindən keçdiyi üçün o , həm də y funksiyasının qrafikidir. Bütün cəbri əyriyə funksiyaların qrafikləri olmasa da, müəyyən şərtlərdə diqqətimizi bir nöqtə ətrafında əyrinin alt çoxluğuna məhdudlaşdırma biləcəyimizi söyləyən bir teorem (örtülü funksiya teoremi) mövcuddur.

Qrafiki bu şəkildə cəbri əyridən alın bilən istənilən funksiya cəbr funksiyası adlanır. Çoxhədlilər və rasional funksiyalar cəbri funksiyalardır. $f(x) = x^3 + x$ funksiyasının tərsi də cəbri funksiya. Kvadrat kök kimi köklər də cəbridir, çünki onlar müəyyən çoxhədlilərin tərsleridir. (3)

Ekspensial funksiya- Bütün transsendental funksiyaların ən mühümü aşağıdakı kimi təyin olunan ekspensial funksiya: $\exp(x) = e^x$. Burada e Eylər nömrəsidir. Məsələn, diferensial tənliyi ödəyir

$$\frac{df(x)}{dx} = f(x)$$

Elementar hesab edilən ikinci transsendental ekspensial funksiyanın tərsi loqarifmdir. Loqarifm $\ln(x)$ ilə işarələnir. Bu tənliyi təmin edən unikal funksiya:

$$\exp(\ln(x)) = x$$

Elementar olmayan funksiyalar- Elementar funksiyanın törəməsi də elementar funksiya. Bununla belə, elementar funksiyanın əks törəməsi mütləq elementar deyil. Misal üçün,

$$\int e^{x^2} dx$$

elementar deyil. (4)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov N.Y., Musayev Ə.M. Ali riyaziyyat kursu (I hissə). ADNSU, Bakı: 2017.
2. Məmmədov N.Y., Musayev Ə.M. Ali riyaziyyat kursu (II hissə). ADNSU, Bakı: 2017.
3. Məmmədov N.Y., Musayev Ə.M. Ali riyaziyyat kursu (III hissə). ADNSU, Bakı: 2018.
4. Liouville, Joseph (1833a). "Premier mémoire sur la détermination des intégrales dont la valeur est algébrique". Journal de l'École Polytechnique. tome XIV: 124–148.
5. Liouville, Joseph (1833c). "Note sur la détermination des intégrales dont la valeur est algébrique". Journal für die reine und angewandte Mathematik. 10: 347–359.

QARABAĞDA ERMƏNİSTANIN TÖRƏTDİYİ KÜTLƏVİ EKOLOJİ TERROR

Şahin Şahnəsib oğlu Hüseynov

ADPU Şamaxı filialı

xadid28.28@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan xalqının əbədi düşməni olan ermənilər işğal dövründə fauna və floramıza qarşı da amansız ekoterror həyata keçirmişlər. Ekoloji terror əsasən münaqişə dövründə ətraf mühitin qəsdən və ya qanunsuz şəkildə məhv edilməsi, istismarı və ya dəyişdirilməsi kimi xarakterizə olunur. Qarabağ bölgəsini 30 ilə yaxın işğal altında saxlayan ermənilər orada kütləvi yanğınlar törədib, flora və fauna sisteminin ciddi məhvinə, su mənbələrimizin korlanmasına, regionun ekoloji tarazlığının pozulmasına gətirib çıxarıb. Torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycan həmin regionda ekovəziyyəti yenidən bərpa etmək üçün də mühüm addımlar atmaqdadır. Bundan başqa, ekosistemin bərpası, eləcə də bu ərazilərdə sağlam ətraf mühitin yaradılması məqsədilə məhv edilmiş meşə fondu sahələrinin bərpası, yeni yaşıllıq massivlərinin salınması nəzərdə tutulub. Bu istiqamətdə Müzəffər Ali Baş Komandan, cənab İlham Əliyev mühüm ekosiya tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkəmizin işğaldan azad edilmiş torpaqlarını “Yaşıl enerji” zonası elan edib.

Açar sözlər: ekoterror, ekoloji böhran, çirklənmə, bərpa, massiv, ekosiya.

Summary

The Armenians, who are the eternal enemies of the Azerbaijani people, carried out merciless eco-terror against our fauna and flora during the occupation. Environmental terrorism is mainly characterized as the intentional or illegal destruction, exploitation or alteration of the environment during conflict. The Armenians, who kept the Karabakh region under occupation for nearly 30 years, started massive fires there, seriously destroying the flora and fauna system, spoiling our water sources, and disrupting the ecological balance of the region. Having liberated its lands from occupation, Azerbaijan is taking important steps to restore the ecological situation in that region. In addition, it is planned to restore the ecosystem, as well as to create a healthy environment in these areas. In this direction, Muzaffar Supreme Commander, Mr. Ilham Aliyev is implementing important ecopolitical measures. The President of the Republic of Azerbaijan has declared the freed lands of our country as "Green Energy" zone.

Key words: ecoterror, ecological crisis, pollution, recovery, massive, ecopolitical.

Azərbaycan xalqının əbədi düşməni olan ermənilər ölkəmizin ərazi bütövlüyünə, torpaqlarına qəsd edərək, Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz, xüsusilə ekoloji soyqırım – ekosid törətmişlər. İşğal dövründə fauna və floramıza qarşı da amansız ekoterror həyata keçirmişlər. İşğal olunmuş ərazilərdə ətraf mühitə, ekosistemə ağır zərbələr vurulmuş, Azərbaycan ərazilərində erməni işğalçıları və onların tərəfdaşları tərəfindən əlvan, qara metalların, habelə mineral su, ümumi yayılmış faydalı qazıntıların intensiv şəkildə hasilatı həyata keçirilmişdir. Həmin ərazilərin ətraf təbii mühitinə vurulan ziyan isə regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına yol açıb. Ekoloji terror əsasən münaqişə dövründə ətraf mühitin qəsdən və ya qanunsuz şəkildə məhv edilməsi, istismarı və ya dəyişdirilməsi kimi xarakterizə olunur. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində təbii sərvətlərinə və ətraf mühitə bərpası mümkün olmayan külli miqdarda ziyan vurması göz qabağındadır. Ermənistanın törətdiyi kütləvi ekoloji terror və fəlakət ağılasığmaz dərəcədə böyükdür. Qarabağ bölgəsini 30 ilə yaxın işğal altında saxlayan ermənilər orada kütləvi yanğınlar törədib, meşəlikləri, xüsusi ağac və bitki növlərini məhv edib, vəhşi heyvanları belə öldürməkdən çəkinməyiblər. Erməni vandallarının törətdiyi ekoloji terror su mənbələrimizin korlanmasına, flora və fauna sisteminin ciddi məhvinə, meşələrimizin qırılmasına, regionun ekoloji tarazlığının pozulmasına gətirib çıxarıb. Torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycan həmin regionda ekovəziyyəti yenidən bərpa etmək üçün də mühüm addımlar atmaqdadır. Ekofəallarımız təbii sərvətlərimizin qanunsuz istismarına etiraz əlaməti olaraq aksiyalar təşkil edirlər. Füzuli, Zəngilan və Ağdam rayonları ərazilərində, əsasən, Şərq çınarı olmaqla, minlərlə müxtəlif növ ağac əkilib, palıd və

digər meşə ağaclarının toxumları səpilib. İşğaldan azad olunmuş bütün ərazilər minalardan təmizlənib təhlükəsiz vəziyyətə gətirildikcə ağacəkmə tədbirləri də davam etdirilir. Torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycan həmin regionda ekovəziyyətin yenidən bərpa edilməsi və təbii sərvətlərimizin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində mühüm addımlar atmaqdadır. Bundan başqa, ekosistemin bərpası, eləcə də bu ərazilərdə sağlam ətraf mühitin yaradılması məqsədilə məhv edilmiş meşə fondu sahələrinin bərpası, yeni yaşıllıq massivlərinin salınması nəzərdə tutulub.

Bu istiqamətdə Müzəffər Ali Baş Komandan, cənab İlham Əliyev mühüm ekosiya tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkəmizin işğaldan azad edilmiş torpaqlarını “Yaşıl enerji” zonası elan edib. Azərbaycanın dünyanın ən böyük və mühüm dövlətlərarası tədbirlərindən biri olan COP29-a 2024-cü ildə ev sahibliyi etməsi Prezident İlham Əliyevin növbəti təntənəli qələbəsidir. Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərində ermənilər tərəfindən həyata keçirilən ekoloji terror regionun ekosistemini, təbiətini və resurslarını məhv edib. Bu fakt beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də təsdiq olunub və bununla bağlı çoxsaylı qətnamələr qəbul edilib. Məsələn, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının hələ 2016-cı ilin yanvarında qəbul etdiyi 2085 sayılı qətnamədə bildirilir ki, Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ regionunu və ona bitişik rayonlarını işğal altında saxlaması nəticəsində Azərbaycanın Aşağı Qarabağda yaşayan vətəndaşları üçün ekoloji və humanitar problemlər yaranıb. Sənəddə bu qınanır. Avropa Şurası Parlament Assambleyası Ermənistan rəhbərliyini su resurslarından siyasi təsir vasitəsi kimi istifadə etməməyə də çağırır. Bundan başqa, ATƏT missiyası hələ 2006-cı ildə Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlardakı yanğınlar nəticəsində ekologiyaya dəymiş zərərə bağlı da hesabat hazırlamışdı. Ermənistanın həyata keçirdiyi ekoloji cinayətləri “Azercosmos”un peyk şəkilləri də sübut edir. Şəkillərdən görünür ki, işğal altındakı ərazilərin flora və faunası məhv edilib. Ekspertlərin ilkin hesablarına əsasən, Ermənistanın ətraf mühitə və təbii resurslara vurduğu zərər yüz milyardlardır. Konkret fakta müraciət etsək, Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərində 13197, 5 hektar qiymətli meşə sahəsi misli görünməmiş vandalizmə məruz qalıb. İşğal olunmuş ərazilərdə 460 növdən çox yabanı ağac və kol bitir. Ermənistanın işğalı altında olan Bəsitçay və Qaragöl qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı, Daşaltı təbiət yasaqlıqları kimi qorunan ərazilərdə “Qırmızı kitab”a daxil olmuş 60-dan çox fauna və 70-dən çox flora növünün əksəriyyəti artıq məhv edilib. Hətta müharibə dövründə ermənilər qadağan olunmuş fosfor bombalarından istifadə etməklə həmin ərazidəki bütün bitki örtüyünü məhv edib. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində, təxminən 110 min hektar ərazi sıradan çıxıb. Ermənistan qəsdən zəhərli, söndürülməsi mümkün olmayan və istifadəsi qadağan olunmuş ağ fosfor bombalarından istifadə etməklə, Şuşa meşələrinə sağalmaz yaralar vurub. Ermənistanın son 30 ilə yaxın müddətdə işğal edilən ərazilərin təbii sərvətlərinə və ətraf təbii mühitinə bərpası mümkün olmayan külli miqdarda ziyan vurması göz qabağındadır. Həmin ərazilərin ətraf təbii mühitinə vurulan ziyan isə regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına yol açıb. Rəsmi qurumların işğaldan azad edilən ərazilərdə apardıqları monitorinq zamanı təbii sərvətlərimizin talan edilməsinin, meşələrdə çoxillik qiymətli ağacların kəsilməsinin (daşınmasında Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyətindən və ona məxsus olan hərbi texnikadan istifadə edilib) bir daha ortaya çıxıb. Qazax rayonu istiqamətində, Murov dağ silsiləsi boyu, Ağdərə istiqamətində Talış, Güllüstan, Baranbart meşə ərazisində 100 hektarlarla sahədə fıstıq, saqqız, göyüş, şam, palıd və s. çoxillik ağaclar kəsilib və Ermənistana daşınıb. Ötən ilin sentyabrında keçirilən BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasında ümumi müzakirələr çərçivəsində çıxışında bu məsələyə toxunan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bildirmişdi ki, Ermənistan Azərbaycanın keçmiş işğal edilmiş ərazilərində ekosid - ətraf mühitə qarşı genosid törədib. Göründüyü kimi, Ermənistanın həyata keçirdiyi terror siyasəti yalnız şəhərləri, kəndləri və ya orada yaşayan insanları hədəfə almır, həm də ekoloji tarazlığın pozulmasına yönəlib. Bu isə olduqca təhlükəli bir amildir. 44 günlük Vətən müharibəsində məğlub olan Ermənistan həm də bu hərəkətinə görə, beynəlxalq qanunlar qarşısında cavab verməlidir. Torpaqlarını işğaldan azad edən Azərbaycan həmin regionda ekovəziyyəti yenidən bərpa etmək üçün də mühüm addımlar atmaqdadır. Füzuli, Zəngilan və Ağdam rayonları ərazilərində, əsasən, Şərq çınarı olmaqla, minlərlə müxtəlif növ ağac əkilib, palıd və digər meşə ağaclarının toxumları səpilib. Ağacəkmə aksiyaları Qubadlıda, Cəbrayılda da davam etdirilməkdədir. İşğaldan azad olunmuş bütün ərazilər minalardan təmizlənib təhlükəsiz vəziyyətə gətirildikcə ağacəkmə tədbirləri də davam etdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya Ətraf Mühit Və İnsan. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2006.
2. <https://nuhcixan.az/news/cemiyyet/36483-ermenistan-azerbaycana-qarsi-ekoloji-terror-heyata-kecirir>
3. <https://ordu.az/ru/news/246755/ekofeallar-24-gundur-qarabag-iqtisadi-rayonunda-ekoloji-terror-son-qoyulmasi-telebi-ile-aksiya-kecirirler>

LAYDA REAL TEMPERATUR ŞƏRAİTİNİ NƏZƏRƏ ALMAQLA TƏZYİQİN BƏRPA ƏYRİSİNİN İŞLƏNMƏ METODİKASI

Kamal Babakişi oğlu Balakişiyev
ADPU Şamaxı filialı
kamalbalakisiyev40@gmail.com

Xülasə

Məlumdur ki, neftin quyuya axını zamanı layda, xüsusilə quyuya ətraf mühitdə temperatur şəraitinin dəyişməsi baş verir.

Tədqiq olunmuşdur ki, əgər quyuya birfazlı neft sürülsə temperatur artır, əgər qaz və ya qazla birlikdə neft kondensatı axarsa temperatur azalır. Temperatur dəyişməsinin ilk dəfə M.T. Abasov və M.K. Abdullayev öz işlərində nəzərə almışdır. (4) Temperatur dəyişməsinin təzyiqin düşməsindən asılılığı termodinamikadakı drossellənmə effekti tənliyi ilə təyin olunur. A.M. Quliyev, M.A. Dünyamaliyev, N.V. Qasimovun birləşdirilmiş işində birfazlı neftin quyuya qararlaşmış axını üçün yeni hərəkət tənliyi təklif olunmuşdur. (6) Bu tənlik həm mayenin qararlaşmış axını zamanı layda real temperatur şəraitini, həm də quyunun hasilatı hesablanan zaman hidrotərmodynamik tədqiqatların aparılmasına imkan verir.

Açar sözlər: Temperatur, təzyiq, neft, lay, quyuya.

Summary

It is known that during the flow of oil into the well, there is a change in the temperature conditions in the formation, especially in the environment around the well.

It has been studied that if single-phase oil is pumped into the well, the temperature increases, if gas or oil together with gas flows into the condenser, the temperature decreases. Temperature change was first observed by M.T. Abasov and M.K. Abdullayev took it into account in his work. (4) The dependence of the temperature change on the pressure drop is determined by the throttling effect equation in thermodynamics. A.M. In the joint research work of Guliyev, M.A. Dunyamaliyev, and N.V. Gasimov, a new equation of motion for the steady flow of single-phase oil into a well was proposed. (6) This equation allows both the real temperature conditions in the formation during the steady flow of the fluid, and hydrothermodynamic studies when the production of the well is calculated.

Key words: Temperature, pressure, oil, layer, well.

Məsələli mühitdə bircins neftin qeyri-izotermik süzülməsi kompleks şəkildə analitik və eksperimental tədqiq olunmuşdur. Nəticədə bircinsli neftin quyuya qararlaşmış və qararlaşmamış axını üçün yeni tənliklər alınmışdır. Bunların əsasında quyuların və layların hidrodinamik tədqiqi nəticələrinin kompleks interpretasiya metodları işlənmişdir ki, bu da aşağıdakı müddəaları söyləməyə imkan vermişdir:

- Layın quyudibi sahəsi üçün maye və layın parametrlərinin təyini zamanı real temperatur şəraitini nəzərə almaq;

- Məhsuldarlıq əmsali müstəsna olmaqla, başlanğıc kəmiyyətlərdən məlumat alınmasını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmək, təzyiq və temperaturdan asılı olaraq maye və layın kompleks fiziki xassələrinin dəyişməsinin; $\frac{K_0 h}{M_0}$ hidrokeçiricilik əmsalını; $\frac{\alpha}{r_{cn}^2}$ kompleks parametrini həm də lay sisteminin

термофизики xassələrini təyin etmək;

- Qeyri-izotermik süzülmanın axının xarakterinə kəmiyyətə təsirini müəyyənləşdirmək və bu qeyri-izotermik süzülmanın işlənərək neft yataqlarının dərinliyinin artmasından asılı olaraq təzahürünün əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməsinə göstərmək;

- Lay təzyiqinin depressiyasından asılı olaraq quyudibi temperatur və quyunu məhsuldarlıq əmsalını proqnozlaşdırmaq mümkündür. (2)

Bir fazalı mayələrin mütəvi-radial istiqamətdə məsaməli elastik mühitdə, mayələrin süzülmə axını üçün enerji və hərəkət tənliklərini aşağıdakı kimi yazmaq olar.

$$\begin{cases} \frac{\partial T}{\partial t} + B_0 f(P, T) \frac{\partial P}{\partial r} \cdot \frac{\partial T}{\partial r} + B_1 f_1(P, T) \left(\frac{\partial P}{\partial r}\right)^2 = B_0 T \frac{\partial P}{\partial t} \\ \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} \left(r \frac{\partial \varphi}{\partial r} \right) = \frac{\mu_0 m_0}{K_0} \frac{\partial}{\partial t} [\bar{m}(P, T) \bar{\rho}(P, T)] \end{cases} \quad (1)$$

Burada ,

$$\varphi = \int f(P, T) dp + C$$

$$f(P, T) = \frac{\bar{k}(P, T) \rho(P, T)}{\mu(P, T)} = \exp[\varepsilon_P(P_0 - P) + \varepsilon_T(T - T_0)];$$

$$f_1(P, T) = f(P, T) \exp[\rho_P(P_0 - P) + \rho_T(T - T_0)] \quad k\bar{k}(P, T) = k(P, T);$$

$$\mu_0 \bar{\mu}(P, T) = \mu(P, T); \quad \rho_0 \bar{\rho}(P, T) = \rho(P, T);$$

$$\bar{m}\bar{\rho} = \exp[\varepsilon'_P(P_0 - P) + \varepsilon'_T(T - T_0)]; \quad \varepsilon_P = \mu_P - k_P - \rho_P; \quad \varepsilon'_P = \rho_P + \rho_T;$$

$$\varepsilon_T = \mu_T - k_T - \rho_T; \quad \varepsilon'_T = \rho_T + m_T; \quad B_0 = \frac{\rho_0 k_0}{\mu_0} \cdot \frac{c_m}{c_0}; \quad B_1 = B_0 \frac{A}{\rho c_m};$$

$$B_0 \frac{A m \rho}{c_0} \left(1 + \frac{1-m}{m} \cdot \frac{\rho_0 T}{P_T}\right); \quad c_0 = m_0 \rho_0 c_m + (1 + m_0) \rho_0 c_0$$

Burada uyğun olaraq ρ, ρ_0 maye və dağ suxurunun sıxlığı, A işin termiki ekvivalenti, c_m, c_0 maye və suxurun sabit təzyiqdə xüsusi istilik tutumları, ρ_T, ρ_{0T} uyğun olaraq mühitin maye və bərk fazalarının termik genişlənmə əmsalı, k, m, μ uyğun olaraq layın keçiriciliyi, məsaməliliyi, mayenin özlülüyüdür. k_p, m_p, μ_p, ρ_p yuxarıda qeyd olunmuş kəmiyyətlərin təzyiqin dəyişməsindən asılı əmsallar, k_T, m_T, μ_T, ρ_T isə temperaturdan asılı əmsallardır. k_0, m_0, μ_0, ρ_0 uyğun olaraq $P = P_0$ və $T = T_0$ şərtinə müvafiq k, m, μ, T əmsallarının qiymətləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Чекалюк Э.Б. Термодинамика нефтяного пласта М. Недра, 1965.
2. Симхаев З.З. К вопросу применения теплового режима месторождений в процессе эксплуатации НТС Нефтепромысловое дело, М. ВНИИОЭНГ, 1966.
3. Исследование теплового режима и его влияние на процесс разработки месторождений Сангачалы-море-Дуванны-море-о. Булла /А.М.Кулиев, Ш.А.Джаруллаев, М. Гухмазов, С.О.Саламов, Изд. Алі Аз. ССР, Сер. наук о Земле, 1976, № 5.
4. Исследование совместного влияния полей давления и температуры на дебит скважины / М.Т. Абасов, М.К. Абдуллаев, Н.Г. Агаев и др. Докл. АН Аз.ССР, 1979, № 10.
5. Абасов М.Т., Абдуллаев М.К., Азимов Э.Х., Кулиев А.М. О неистационарной фильтрации однофазной нефти в пласте, Изв. АН Аз.ССР. Сер. наук о Земле, 1980, № 1.
6. Кулиев А.М., Дунямалиев М.А., Касумов Н.В. Методика комплексной обработки результатов гидротермодинамических исследований скважин методом установившихся отборов АНХ, 1987, № 12.

STEAM DƏRSLƏRİNDƏ İSTEDADLI ŞAĞIRDLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Mehriban Namiq qızı Əhmədova
Şamaxı Avropa liseyi
ehmedovamehriban1983@gmail.com

Xülasə

Bu məqaləmdə, bir daha göstərir ki, STEAM təhsili şagirdlərin daha qalıcı öyrənmələrini təmin edir, dərəcə marağını artırır və nəticədə akademik nailiyyətlərini yüksəldərək, bilik və bacarıqlarının inkişafında, gələcəkdə karyera seçimində, real həyat problemlərinin həllində aparıcı rol oynayır. Təhlildən aydın olur ki, STEAM dərsləri şagirdlərin xüsusilə mühəndisliyə, texnologiyalardan istifadəyə marağını artırır və layihələrdə iştirakına müsbət təsir edir. 78%-i isə STEAM təhsilinin şagirdlərin İKT, təbiət elmləri və riyaziyyatı öyrənməsində müsbət təsiri olduğunu bildirmişdir. Son illər dünya ölkələri layihə əsaslı STEAM tədrisi yanaşmasını mənimsəyir, onun yalnız öyrənmə üsulu deyil, həm də bir düşüncə tərzi olması ilə bağlı həmfikirdirlər. İstedadlı şagirdlərin vaxtında aşkarlanması, inkişaf etdirilməsi, dəstəklənməsi müasir dövrün global çağırışı kimi təhsil sisteminin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Açar sözlər: "STEAM", isdedad, zehinsəl, müstəqil, electronica, robototexnika, avtomatlaşdırma.

Summary

In this article, I once again show that STEAM education provides students with more permanent learning, increases their interest in the lesson and, as a result, increases their academic achievements, plays a leading role in the development of their knowledge and skills, in choosing a career in the future, and in solving real-life problems. It is clear from the analysis that STEAM classes increase students' interest in engineering, technology use, and have a positive effect on their participation in projects. 78% stated that STEAM education has a positive effect on students' learning of ICT, natural sciences and mathematics. In recent years, countries around the world have adopted the project-based STEAM teaching approach, agreeing that it is not only a way of learning, but also a way of thinking. Timely detection, development and support of talented students, as a global challenge of the modern era, sets important tasks for the education system.

Key words: "STEAM", talent, intellectual, independent, electronica, robotics, automation.

Bu gün Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədlərindən biri istedadlı uşaqların üzə çıxarılması, onların qabiliyyət və yaradıcılıq imkanlarının aşkarlanması, inkişaf etdirilməsidir. Cəmiyyətimiz bir sıra məsələlərin həllini məhz bu cür uşaqlardan gözləyir. Uşaqların vaxtında aşkarlanması, dəstəklənməsi və inkişafının təmin edilməsi əsas hədəflərimizdəndir.

Alimlər istedadlı şagirdlərlə bağlı bunları araşdırıb: istedadlı şagird yüksək özünə inama malikdir, mükəmməlçidir, güclü bir hafizəyə sahibdir. Müstəqil işləməyi sevir. Vaxtında aşkarlanmayan, yönəldilməyən istedadlı şagird xüsusi qabiliyyətləri inkişaf etdirilmədən məktəbdən məzun olur və gələcəkdə ola biləcəyindən aşağı müvəffəqiyyət göstərir. Bu uşaqlar yaşlıları ilə münasibət qurmaqda çətinlik çəkir. Ona görə də həmin uşaqları öz zehinsəl yaşlıları ilə bir araya gətirmək lazımdır. Məktəbdə və məktəbdənxaricdə onlar üçün uyğun mühit yaradılmalıdır. İstedadlı şagirdlərə qarşı daha həssas münasibət göstərməlidir. Bu cür uşaqlar adi siniflərdə çox sual vermələri, tapşırıqları hər kəsdən əvvəl yerinə yetirmələri ilə daha çox fərqlənirlər. İntellektual və yaradıcılıq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində istedadlı uşaqları müəyyənləşdirmək, inkişaf etdirmək və dəstəkləmək üçün məktəb sisteminin yaradılması ilə bağlı əlverişli şəraitin təmin olunması məhz bu cür uşaqlarla işin məqsədini təşkil edir.

Müasir İKT, robototexnika, avtomatlaşdırma, electronica və mexanika avadanlıqları ilə təchiz edilmiş "STEAM İnnovasiya Mərkəzinin" açılışı olmuşdur. Bu əlamətdar hadisə ölkə rəhbərliyi tərəfindən daha innovativ, gələcəkdə əmək bazarının tələblərinə cavab verə biləcək kadrların hazırlanması, elm və təhsil sahəsində əldə ediləcək uğurlar üçün həyata keçirilən əlamətdar hadisədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın, elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin iştirakı ilə "STEAM İnnovasiya Mərkəzinin" açılışı bu günün şagirdlərinin, tələbələrinin gələcəyin əmək

bazarına hazırlanması üçün tədrisin məzmununun yenilənməsi və elmin populyarlaşması yolunda atılan mühüm addımlardandır. Son illər dünya ölkələri layihə əsaslı STEAM tədrisi yanaşmasını mənimsəyir, onun yalnız öyrənmə üsulu deyil, həm də bir düşüncə tərzini olması ilə bağlı həmfikirdirlər. Elm və texnologiyaların öyrədilməsində ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, STEAM yanaşmasının əsas məqsədi şagirdlərdə əməkdaşlıq, təşəbbüskarlıq, kreativlik, analitik düşüncə və s. kimi XXI əsr bacarıqlarını inkişaf etdirmək və əldə olunan biliklərin elm, texnologiya, mühəndislik, riyaziyyat və incəsənət fənlərinə səmərəli tətbiqinə nail olmaqdır.

2022-ci ildə STEAM təhsili ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu tərəfindən tədqiqat aparılmışdır. ARTİ tərəfindən aparılan tədqiqatın əsas məqsədi STEAM dərslərinin təşkilinin şagirdlərin təlim nəticələrinə, gələcəkdə peşə seçiminə təsirini müəyyən etmək, müəllimlərin STEAM dərslərində istifadə etdikləri pedaqoji yanaşmalar barədə təəssüratlarını öyrənmək, onların ixtisasartırma ehtiyaclarını müəyyən etmək, əldə olunmuş nəticələr əsasında rəy və təkliflər irəli sürməkdir.

Təhsil İnstitutunun apardığı tədqiqatlara Respublikanın 12 şəhər və rayonunda Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Şirvan, Lənkəran, Masallı, Neftçala, Quba, Qusar, Xaçmaz, Samux, Şəki fəaliyyət göstərən 30 ümumtəhsil məktəbinin VI-VIII siniflərində təhsil alan 6538 şagird, onlardan 4941 nəfəri STEAM siniflərində, 1597 nəfəri isə adi siniflərdə təhsil alır və həmin məktəblərdə STEAM dərslərini keçən 192 müəllim cəlb olunmuşdur. Sorğuda şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün yoxlanılması məqsədilə Amerika psixoloqu Ellis Paul Torrensın kreativliyin – yaradıcı təfəkkürün diaqnostikasına dair “Rəsmi tamamlama” metodundan, analitik düşüncə (təhlil qabiliyyəti) bacarıqlarının yoxlanılmasında alman psixoloqu Rudolf Amthauerin “İntellekt strukturunun müəyyənəşdirilməsi” metodundan, tənqidi düşüncə bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün Amerika psixoloqu Riçard Paulun “Tənqidi düşüncə üçün test” təlimatından, təşəbbüskarlıq bacarıqlarının yoxlanılması məqsədilə Kanadanın “Milli Aborijen Kapital Korporasiyaları Assosiasiyası”nın tətbiq etdiyi testlərdən, vaxtdan səmərəli istifadə bacarıqlarının yoxlanılması üçün UNİCEF-in Oxu materialında yer alan “Vaxtı idarə etməyi bacarıyırmı?” metodundan, komanda işi (əməkdaşlıq), ünsiyyət və konfliktlərin idarə olunması bacarıqlarının yoxlanılması üçün rus psixoloqları V.V. Sinyavski, B.A. Fedorişinin “Kommunikativ və təşkilatçılıq meyillərinin aşkar edilməsi (KOC-2)” metodundan istifadə edilmişdir.

Aparılmış müqayisəli təhlildən aydın olur ki, STEAM dərsləri keçilən siniflərdə təhsil alan şagirdlərin ümumilikdə qiymətləndirilən bütün bacarıqları STEAM dərsləri keçirilməyən şagirdlərə nisbətə üstünlük təşkil edir. Burada problemlərin həllinə yaradıcı yanaşma, tənqidi düşüncə, təşəbbüskarlıq və kommunikasiya bacarıqlarının inkişafını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. STEAM dərslərində iştirak edən şagirdlərin 65%-i STEAM dərslərinin onların mühəndisliyə marağını köklü şəkildə artırdığına, 62%-i STEAM dərslərinin onları texnoloji inkişafı yaxından izləməyə həvəsləndirdiyinə, 61%-i isə nəzəri dərslərdən fərqli olaraq STEAM dərslərinin daha çox praktik olduğundan onların mövzuları yaxşı mənimsəməsinə səbəb olduğunu qeyd etmişdir.

STEAM dərslərində iştirak edən şagirdlərin 45%-i STEAM dərsləri nəticəsində üçölçülü əsərlər (məsələn, 3D dizayn) hazırlamaq bacarıqlarına yiyələndiklərini, 49%-i isə STEAM dərsləri nəticəsində rəssamlıqda özlərini daha rahat ifadə etdiyini qeyd etmişdir. Təhlildən aydın olur ki, STEAM dərsləri şagirdlərin xüsusilə mühəndisliyə, texnologiyalardan istifadəyə marağını artırır və layihələrdə iştirakına müsbət təsir edir. 78%-i isə STEAM təhsilinin şagirdlərin İKT, təbiət elmləri və riyaziyyatı öyrənməsində müsbət təsiri olduğunu bildirmişdir.

Aparılan tədqiqatlar, bir daha göstərir ki, STEAM təhsili şagirdlərin daha qalıcı öyrənmələrini təmin edir, dərslə marağını artırır və nəticədə akademik nailiyyətlərini yüksəldərək, bilik və bacarıqlarının inkişafında, gələcəkdə karyera seçimində, real həyat problemlərinin həllində aparıcı rol oynayır. İstedadlı şagirdlərin vaxtında aşkarlanması, inkişaf etdirilməsi, dəstəklənməsi müasir dövrün global çağırışı kimi təhsil sisteminin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi “STEAM Azərbaycan lahiyəsi”. Bakı: 2019-2020.
2. “Saf düşüncələr” STEAM Azərbaycan Festivalı/ Bakı: Xalq qəzeti, 4 dekabr 2023.
3. 2023-cü ilin hədəfləri / Bakı: Yeni Azərbaycan qəzeti, 6 yanvar. 2023.
4. 2025-ci ildə yeni təhsil standartı hazırlanacaq / Bakı: Aran qəzeti, 4 dekabr 2023.

İÇİNDƏKİLƏR

BÖLMƏ 1. ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞAMAXI ƏDƏBİ MÜHİTİ.....	3
Yusifova Tünzalə	
ROMANTİKLƏRİN ƏDƏBİ TƏNQİD SAHƏSİNDƏKİ FƏALİYYƏTİNDƏ ABBAS SƏHHƏTİN YERİ.....	5
Cavadov Təyyar	
ABBAS SƏHHƏTİN UŞAQ YARADICILIĞI.....	8
Məmmədova Şöhrət	
ABBAS SƏHHƏT POEZİYASINDA VƏTƏN TƏBİƏTİNİN TƏSVİR VƏ TƏRƏNNÜMÜ.....	12
Umudov Qüdrət	
ABBAS SƏHHƏT VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI.....	16
Məhərrəmov Cəmilə	
M.F.AXUNDZADƏNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ İNİKASI.....	19
Hüseynova Pərixanım	
ABBAS SƏHHƏTİN ROMANTİK POEZİYASI PROFESSOR VƏLİ OSMANLININ TƏDQİQATLARINDA.....	22
Məmmədov Rəzim	
ABBAS SƏHHƏTİN ƏDƏBİ GÖRÜŞLƏRİ AKADEMİK KAMAL TALİBZADƏNİN TƏDQİQATLARINDA.....	25
Mirzəzadə Qürbət	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİ KONTEKSTİNDƏ.....	28
Qaragözova Elnarə	
MƏN VƏTƏNİ CANIM KİMİ SEVİRƏM.....	30
Məmmədov Sabir, Cəfərov Fazil	
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN PUBLİSİSTİKASI.....	33
Namazova Səba	
QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORU TARİXİ KONTEKSTDƏ.....	35
Vəliyeva Səkinəxanım	
TÜRK MİFOLOGİYASINA DİV OBRAZI?.....	37
Babayeva Mələhət	
AZƏRBAYCANDA YENİ DÖVR BƏDİİ TƏCÜMƏ TARİXİNDƏ VİLAYƏT CƏFƏROV İMZASI.....	41
Ələkbərova Xumar	
MİRZƏ İBRAHİMOVUN ELMİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ Ə.XƏQANI.....	43
Baxşiyeva Ülkər	

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ-REALİST NƏSR KONTEKSTİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ BƏDİİ MƏTN FAKTI KİMİ.....	45
Dövlətzadə Mahrux	
ABBAS SƏHHƏT POEZİYASINDA VƏTƏN ANLAYIŞININ BƏDİİ ƏKSİ	49
Hüseynova Əsmər	
ELİAS GİBB MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN YARADICILIĞI HAQQINDA	51
Eminalıyev Eyvaz	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏN TƏRƏNNÜMÜ.....	55
İbrahimova Sahilə	
ABBAS SƏHHƏT SATİRALARINDA İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ	57
Əliyeva Simuzər	
70-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ KƏND MÖVZUSU.....	59
Hümmətova Günel	
ABBAS SƏHHƏTİN ƏDƏBİ YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK ƏNƏNƏLƏRİ	62
Əliyeva Xoşbəxt	
MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR POEZİYASINA ABBAS SƏHHƏT MÜNASİBƏTİ	66
Qəhrəmanova Ulduz	
ƏDƏBİYYATDA KONFLİKT: BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ NÖVLƏRİ VƏ NÜMUNƏLƏRİ	70
Heybətova Aytən	
ABBAS SƏHHƏTİN POEZİYASINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ	73
Cəbrayilov Şahin	
ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU.....	75
Ağaməmmədova Şəfəq	
POLİFONİK POEZİYA (A.SƏHHƏT YARADICILIĞI ƏSASINDA).....	78
Abdullayeva Maya	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏN VƏ ONUN AZADLIĞI MÖVZUSU.....	79
Rzayeva Qərənfil	
VƏTƏNPƏRVƏR ŞAİR, HƏKİM – ABBAS SƏHHƏT	83
Abdullayev Babək	
VƏTƏN VƏ HÜRRİYYƏT NƏĞMƏKARI	85
İbişov Aydın	
İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ALLEQORİYA	89
Bəşirzadə Əfsanə	
MOLLA NƏSRƏDDİN JURNALININ SOVET DÖVRÜ FƏALİYYƏTİ.....	91
Dadaşova Amalya	
SOSREALİST ŞAİRLƏRİN YARADICILIĞINDA TƏNQİD ELEMENTLƏRİ.....	95
Ağabəy Gülşən	

ABBAS SƏHHƏT ROMANTİK ŞAİR İDİ.....	98
Mikayılova Fəridə	
ABBAS SƏHHƏT ŞEİRLƏRİNİN GƏNC NƏSLİN TƏLİM-TƏRBİYƏSİNDƏ ROLU	101
Razimi Vəsilə	
ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA UŞAQ ŞEİRLƏRİ	104
Babaşova Ruqiyyə	
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN CƏNUBİ QAFQAZDA MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ.....	107
Quliyeva Rima	
FRANS KAFKA YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ VAROLUŞ MÜBARİZƏSİ	110
Hüseynova Türkan	
ABBAS SƏHHƏT VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI	114
Məhhərrəmovə Nigar	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA İCTİMAİ KƏDƏR VƏ VƏTƏN MÖVZUSU	118
Osmanov Şahin	
ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİNİN KURİKULUMUN TƏLƏBLƏRİNƏ UYĞUNLAŞDIRILMASI GÜNÜN ƏN VACİB MƏSƏLƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	121
Quliyeva Şəbnəm	
MİLLİ KURİKULUMDA ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİ	124
Rüstəmovə Nərinə	
ÇİNGİZ AYTMATOVUN “GÜN VAR ƏSRƏ BƏRABƏR” ROMANINDA BƏDİİ DÜŞÜNCƏ KONSEPSİYASI.....	126
Ağayeva Leyla	
ABBAS SƏHHƏTİN ŞEİRLƏRİNDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİ.....	128
Çələbiyev Əlimustafa	
ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİNDƏ RƏQƏMSAL MULTİMƏDİYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU	130
Eyvazova Könül	
TÜRK XALQLARININ MİFOLOGİYASINDA MEŞƏ KONSEPTİ	134
Əmirova İlkanə	
VƏTƏN VƏ MİLLƏT FƏDAİSİ.....	137
Hüseynova Rəna	
MƏRASİM, YOXSƏ DRAM?!	141
Mustafayeva Aynurə	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ	143
Hüseynova Nazdı	
MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞININ BƏDİİ-ESTETİK VƏ FƏLSƏFİ DƏRKİ	145
Ümman Məryəm	
ƏHMƏT ÜMİTİN TARİXİ ROMANI – MÜASİR TÜRK NƏSRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏSİ.....	148
Əliyeva Türkan	

AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ QƏHRƏMAN MÜBARİZ İBRAHİMOV OBRAZI	153
İsmayılova Nərmin	
ABBAS SƏHHƏTİN PEYZAJ LİRİKASI	155
Musazadə Pərvanə	
BÖLMƏ 2.	
DİLÇİLİK VƏ ONUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ	
<hr/>	
POETİK DİLİN MANİPULYATİV TƏBİƏTİ HAQQINDA	158
Həbibova Könül	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İSTİQAMƏT BİLDİRƏN QOŞMALARIN SEMANTİK–QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	161
Əhmədova Aytən	
AÇIQ MƏKAN REKLAMLARI: LEKSİK NORMA VƏ ONDAN SAPMA HALLARI	164
Əmirova Gülarə	
MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ÇOX KOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	167
Vəliyeva Vəsilə, İsmayılova Aida	
REAL DİL MÜHİTİNİN OLMASI XARİCİ DİL TƏLİMİNDƏ ƏN VACİB ŞƏRTLƏRDƏNDİR	170
İsmayılova Aygün	
ABBAS SƏHHƏTİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ	173
Heydərova Zümrüd	
İSMİN HAL KATEQORİYASI	177
Həsənova Könül	
TÜRKOLOGİYADA SÖZ YARADICILIĞININ ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN	181
Qafarov Namiq	
RƏQƏMSALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİALOJİ VƏ MONOLOJİ DİRSKURSLARIN TƏKAMÜLÜ	184
İsmayılova Səbinə	
FONETİK DİALEKTİZMLƏRİN AZƏRBAYCAN NƏSRİUNDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	188
Ağakışiyeva Gülnar	
HİBRİDLƏŞMƏ VƏ “HİBRİD” ANALİTİK STRUKTURA MALİK İNGİLİS DİLİ	191
Haqverdiyeva Kəmalə	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ METAFORA ƏSASINDA FORMALAŞAN MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ	194
İsmayılova Aida	
AZƏRBAYCAN DİLLİ İNTERNET KOMMUNİKASİYALARINDA QRAFİK İXTİSARLAR	197
Quluzadə Səmrə	
XARİCİ DİLDƏ DANIŞIQ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜSULLARI	200
Əliyeva Sevinc	

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİ VƏ NƏSİMİNİN DİLİ	202
Şükürova Sənubər	
ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ NORMALARI	206
Möhbəliyeva Şəbnəm	
SÖZÜN MORFOLOJİ QURULUŞUNUN ÖYRƏDİLMƏSİ	208
Qasımova Leyla	
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL VƏ TƏHSİLİN MİLLİLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ	211
Baxşiyeva Sevinc	
DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ TOPONİM MƏNZƏRƏSİ	213
Mahmudova Mehriban	
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ QURULMASI (DƏRS NÜMÜNƏSİ ƏSASINDA)	216
Səmədova Aytən, İsgəndərli Şəkər	
IV SİNİFLƏRDƏ TƏRCÜMEYİ-HAL MATERİALLARININ TƏDRİSİ	219
Salahova Nigar	
TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİT SƏSLƏR	221
Namazova Aynur	
MÜSTƏQLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN RIYAZİ DİLÇİLİK VƏ KOMPÜTER DİLÇİLİYİ.....	223
İmanova Nurlana	
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQİ MƏZMUNLU MƏTNLƏRİN TƏDRİSİ	226
Cavadova Lamiyə	
TÜRK DİLLƏRİNDƏ ADYEKTİV KÖK SÖZ YUVALARI	230
Səmədova Mələhət	

BÖLMƏ 3. TARİX VƏ COĞRAFIYA ELMLƏRİ

HEYDƏR ƏLİYEV SİMASINDA AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ	233
Məmmədova Svetlana	
2003/2023-CÜ İLLƏRDƏ ŞAMAXIDA MƏNZİL TİKİNTİSİNİN İNKİŞAFI	236
Cavadova Zərifə	
ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK MÖVZUSU.....	238
Hüseynov Məhəmməd	
AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMI VƏ FACİƏLƏRİ İLƏ BAĞLI HƏQİQƏTLƏRİN DÜNYAYA ÇATDIRILMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	241
Talıblı Sübhan	
İRANDA MİLLİ, ETNİK VƏ DİNİ AZLIQLAR MƏSƏLƏSİ	244
Hacıyeva Yeganə	

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV İDEYA-SİYASİ İRSİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR.....	249
Mikayılov Şasəddin	
DİNİ FANATİZM, RADİKALİZM VƏ EKSTREMİZMİN YARATDIĞI TƏHLÜKƏLƏRİN QARŞISININ ALINMASINDA GƏLƏCƏK NƏSLİN ROLU	252
Quliyev Cəmil	
CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMDA QƏRB DÖVLƏTLƏRİNİN HİMAYƏÇİ ROLU.....	255
Səfəri Həsən	
21-Cİ ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFI.....	258
Lazımov Xudaverdi	
BORÇALI VƏ QAZAX – ŞƏMŞƏDDİL BÖLGƏLƏRİ I RUSİYA QACAR MÜHARİBƏSİ (1804-1813) DÖVRÜNDƏ	260
Əliyev Mürvət	
ABBAS SƏHHƏTİN SOSIAL VƏ SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ	264
Əliyev Araz, Əliyeva Hicran	
ŞANLI ZƏFƏR TARİXİMİZ – QARABAĞA BÖYÜK QAYIDIŞ	268
Məmmədov Fəxrəddin	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN QURUCUSU.....	271
Həmidova Zərifə	
HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANININ “RİYAZ ƏS-SİYAHƏT” ƏSƏRİ.....	275
Yəhyayev Şahin	
COĞRAFİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ KARTOQRAFİK BİLİKLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN TƏLİM-TƏRBİYƏ BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ	277
Mustafayeva Ləman	
QAQAUZ XRİSTİANLARININ HACILIQ ƏNƏNƏLƏRİ	280
Hüseynova Nərminə	
TARİXİ YADDAŞIMIZIN FORMALAŞMASINDA QUBA “SOYQIRIMI MEMORIAL KOMPLEKSİ”NİN ROLU.....	282
Əyyubova Günel	
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU VƏ MİLLƏTÇİLİK İDEYALARI.....	284
Qurbanova Fatimə	
MİLLİ VƏ BƏŞƏRİ DƏYƏR ANLAYIŞLARININ MAHİYYƏTİ.....	286
Cəfərova Səyarə	
ŞƏRQDƏ VƏ MÜSƏLMAN ALƏMİNDƏ İLK DEMOKRATİV DÖVLƏT	290
Seyidli Samirə	

BÖLMƏ 4. PEDAQOĞİKA VƏ PSIXOLOGİYA ELMLƏRİ

ABBAS SƏHHƏTİN YARADICILIĞINDA TƏLİM-TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ.....	293
Səmədov Yaqub	

ABBAS SƏHHƏT VƏTƏNƏ VƏ MİLLƏTƏ SƏDAQƏT NÜMUNƏSİDİR.....	295
Süleymanov Seymur, Nəsirova Sahibə	
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ “KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANIN ÖYRƏDİLMƏSİ PROSESİNDƏ ŞAGİRDlərƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI İMKANLARI	297
Həsənli Bilal	
ABBAS SƏHHƏTİN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ MƏKTƏB VƏ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ	301
İsmayılova Mənsurə	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞININ TƏDRİSİ TARİXİ.....	304
Abdullazadə Nazilə	
QURUMLARDA MOBBİNQİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI	309
Həsənli Solmaz	
“BƏDİİ MƏTNİN YOZUMU” ALİ MƏKTƏB FƏNNİ KİMİ.....	312
Hüseynoğlu Soltan	
GENDER PSIXOLOGİYASININ BƏZİ METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	315
Səlimov Mahir	
AİLƏDƏ UŞAQLARIN MANİPULYATİV DAVRANIŞI	319
Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva	
ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ÖVLAD TƏRBİYƏSİ	322
Məlikov Məlik, Allahverdiyeva Leyla	
UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VƏ NİTQİNİN İNKİŞAFINDA BƏDİİ ƏDƏBİYYATIN ROLU	326
Zərifə Əbülfət qızı Zeynalova	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA MAARİFPƏRVƏRLİK	328
Eyyubov Əlişah	
İNKLÜZİV SİNİFLƏRDƏ MÜHİTİN DÜZGÜN QURULMASI MÜHÜM AMİL KİMİ.....	330
Seyidova Şəlalə	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏN SEVGİSİ	333
Əfəndiyeva Teybə	
VƏTƏN VƏ MİLLƏT AŞIĞI.....	335
Abdullayeva Səməngül	
ŞAGİRDlərDƏ ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI MEXANİZMİ	339
Baxşəliyeva Arzu	
MƏKTƏBLİLƏRİN ƏMƏKSEVƏRLİK – ƏMƏYƏ ŞÜURLU MÜNƏSİBƏTİ TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞMASINDA ÜMUMBƏŞƏRİ DƏYƏRLƏRDƏN İSTİFADƏ	341
Cəbrayilov Sahib	
ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ İRSİNDƏ ÖVLAD TƏRBİYƏSİ	342
Cəfərova Sevil	

DANIEL QOULMANIN “EMOSİONAL İNTELLEKT” NƏZƏRİYYƏSİNİN ÖYRƏNMƏ PROSESİNƏ TƏSİRİ	345
Abdullayeva Gülnar	
MAARİFLƏNDİRMƏ – CƏMİYYƏTƏ İNKLUZİYA MƏDƏNİYYƏTİ	347
Poladxanlı Fəridə	
HƏRBİ-VƏTƏNPƏRVƏRLİK ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ.....	350
Bayramlı Gülşən	
İSLAM FƏLSƏFƏSİNDƏ ELMUN-NƏFS (PSIXOLOGİYA): SƏDRƏDDİN ŞİRAZİNİN GÖRÜŞÜ.....	352
Bağirov İbrahim	
XXI ƏSR SƏRİŞTƏLİ MÜƏLLİM.....	356
İslamzadə İlahə	
İNKLUZİV TƏHSİL ŞAĞİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ZƏRURİ OLAN TƏHSİL VƏ TƏLİMİN VƏHDƏTİNDƏ.....	358
İbrahimov Anar	
İNKLUZİV TƏHSİLDƏN İNKLUZİV CƏMİYYƏTƏ	361
Rəhimova Mətanət	
LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏNİN FAYDALARI	363
Maçanova Cəvahir	
ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİNDƏ MAARİFÇİLİK.....	365
Məmmədova Sara	
PEDAQOJİ USTALIQ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ ƏSAS AMİL KİMİ	367
Əskərova Yeganə	
TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVASIYANIN İDARƏ OLUNMASI SƏRİŞTƏSİ.....	370
Seyidova Səkinə	
MÜASİR AZƏRBAYCAN GƏNCİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	374
Bayramova Nübar	
İNKLUZİVLİK MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	377
Xasıyeva Səkinəxanım	
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN ESTETİK TƏRBİYƏSİNDƏ TƏBİƏTİN ROLU	380
Rzayeva Pərvanə	
TƏLİM VƏ TƏRBİYƏNİN PSIXOLOGİYASI.....	382
Quliyeva Nigar	
KİÇİK YAŞLI UŞAQLARDA ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ.....	384
Səmədova Vüsalə	
ALİ PEDAQOJİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏHSİL MARKETİNQİ MÜHİTİNİN KOMPLEKS TƏHLİLİ	386
Quliyeva Aytən	
ABBAS SƏHHƏTİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATINA TÖVHƏLƏRİ.....	388
Maqsudova Nurlana	

BÖLMƏ 5. TƏBİƏT ELMLƏRİ

MƏNTİQİ TƏFƏKKÜRÜ İNKİŞAF ETDİRƏN MƏSƏLƏLƏR	391
Mustafayeva Firidə	
BILOGIYA DƏRSLƏRİNDƏ YER ÜZƏRİNDƏ HƏYATIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ SİNƏRGETİK YANAŞMANIN ROLU	394
Həsənova Amaliya	
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANIN EKOLOJİ SİYASƏTİNİN BANİSİDİR.....	397
Əkbəri Təranə	
YAŞIL KİMYANIN DAVAMLI İNKİŞAFDA ROLU.....	400
Məmmədov Vilayət, Babayev Elmir, Əzimova Günel	
TƏHSİLDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ƏHƏMİYYƏTİ	402
Şahbazova Qahirə	
AZƏRBAYCAN XALÇALARINDA POEZİYA RUHU	406
Dadaşov İlham	
RİYAZİYYAT TƏLİMİNDƏ ÜMUMİLƏŞDİRMƏ VƏ MÜASİR YANAŞMALAR.....	409
Dadaşov Çingiz	
ABBAS SƏHHƏT YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK.....	411
Qasımova Yaqut	
ELEMENTAR FUNKSİYALAR HAQQINDA	413
Alyev Nahid	
QARABAĞDA ERMƏNİSTANIN TÖRƏTDİYİ KÜTLƏVİ EKOLOJİ TERROR.....	416
Hüseynov Şahin	
LAYDA REAL TEMPERATUR ŞƏRAİTİNİ NƏZƏRƏ ALMAQLA TƏYZİQİN BƏRPA ƏYRİSİNİN İŞLƏNMƏ METODİKASI	418
Balakışiyev Kamal	
STEAM DƏRSLƏRİNDƏ İSTEDADLI ŞAĞİRTLƏRLƏ İŞİN TƏŞKİLİ.....	420
Əhmədova Mehriban	

Qeydlər – Notes – Заметки

Mətbəenin direktoru – Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor – Azər RƏSULOV
Texniki korrektor – Təranə RƏHİMOVA
Dizayner – Samirə QAMBAYEVA
Çap – Oktay YUSİFOV
Səhifələnmə – Günel ƏSƏDOVA
Cild – Gövhər NURULLAYEVA
– İlhamə MİKAYILOVA

*Kitab “**AFPoligrafAF**” mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

afpoligraf@mail.ru | Tel.: +994 (12) 510 96 74
afpoligraf@gmail.com | Mob.: +994 (50) 405 96 74

Yığılmağa verilmişdir: __.__.2024

Çapa imzalanmışdır: __.__.2024

Qarnitura: Times New Roman

Şərti çap vərəqi: 27

Formatı: 64x90 1/8

Tiraj: 100